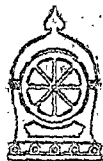

प्रश्नोत्तर

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

पादम्

लेखी : रामनारायण विद्यनाथ पाडके :
प्रकाशक : गुरुदास साहित्य भंडार :

પ્રસ્થાન

(સં. ૧૯૨૨: વૈશાખ વી અસો)

લેખોની અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૨

અંક ૧ થી ૧

સ્માર્તિનાશન		ગૃજરાત કલાપ્રદર્શન	
મહાદેવ દરિબાઈ દેસાઈ	૩૬૩	ગમનન વિ. પાંડે	૨૫૮
આપણુ સાહિત્યનું દિગ્દર્શન		ધર ભાઈ રાખયાં છે ?	
૨.	૩૨૬	‘ ધરશોધક ’	૩૧૪
આપણાં દેશી રાજ્યો		ચર્યાપત્ર	
રંગીવદાસ મ. કાપડીઆ	૩૯	એક જાહેર	૧૨૮
અજીમની પરિસ્થિતિ		બપાનનો પ્રવાસ	
રંગીવદાસ મ. કાપડીઆ	૨૫૮	આણુ કિતિમેહનસેન	૩૦૦
ઈલાંડમાં સ્વદેશી		જીવનમાં અને શિક્ષણમાં કલ્પનાનું	
આશુરાવ ગ. હાકાર	૪૬૧	સ્થાન: આણુ કિતિમેહનસેન	૧
એક સંસ્કૃત પ્રહસન		તમે જાણો છો ?	
૨. છા. ૫.	૧૦૮	કીકુભાઈ દેસાઈ, જોડાલાલ-ગાંધી	૪૬૫
કલા અને જીવન		કિલેન્દ્રલાલરાયનો હાસ્યરસ	
‘ વર્તમાન ’	૧૦૪	નગીનદાસ પારેખ	૪૧૬
કાકાનો પત્ર		દેશબંધુને અદ્વાંજલિ	
કાકા કાલેસકર	૩૮૬	કીકુભાઈ દેસાઈ	૧૪૬
કાન્તનાં કરુણ કાવ્યો		નવી નાણાચલણની પદ્ધતિ	
રામનારાયણુ વિ. પાંડે	૮૮	‘ વિ. ’	૪૪૭
કેળવણી અને વિવેકબુદ્ધિ		નાગધંચમી	
કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	૨૬૬	કાકા કાલેસકર	૨૬૧
આણું શું ?		નોંધ	
‘ અભય ’	૪૦૭	૭૦ થી ૭૨, ૧૩૮ થી ૧૪૮, ૨૧૦ થી	
ગમે તો સ્વીકારે- (કાવ્ય)		૨૧૬, ૨૭૮ થી ૨૮૮, ૩૫૪ થી ૩૬૦.	
ગજવંતરાય ક. હાકાર	૪૩૬	૪૭૨ થી ૪૮૦	
આમજીવનની ખીલવણી		પહેલું ક્રનામ (વાર્તા)	
ડૉ. મુમુક્ત મહેતા	૩૭૪	‘ દિરેશ ’	૪૩૮
ગ્રીચની એક સંસ્કૃત (કાવ્ય)		પસાતાપ (મંત્ર)	
‘ ગ્રી. ’	૨૮૬	ચંચિકાર	૭૩

પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાતંત્ર શાસન-

પદ્ધતિ: રંગીવદાસ મ. કાપડીઆ ૧૫૫,૨૨૫

પીરર કોપોટકીન

નંદલાલ મ. શાહ

૮૦,૧૬૨

પુણ્યસ્મૃતિ (કાવ્ય)

કૃષ્ણકૃષ્ણ દ. ભટ્ટ

૪૬૪

પુસ્તકપરિચય

અશો જરપુસ્ત: રા.

૩૫૧

આપણા દેશનો ઇતિહાસ: રા.

૩૫૧

કવિતા: રા.

૧૩૪

કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો: રા.

૩૪૭

કેળવણીના પાયા: રા.

૬૨

ગદ્યનવનીત: રા.

૩૪૯

તલુખા: રા.

૨૭૨

પ્રાકૃત વ્યાકરણ: પં. મુખલાલજી

૨૦૪

પીરાણા સ્વપંથની પોત: રા.

૨૦૬

આગવાતો ભા. ૪: રા.

૧૩૬

બાલવીર: ન.

૨૦૭

મદાત્મા શેખસાંદા: ન.

૩૫૨

સૌન્દર્ય અને કવિતકથા:

૩૫૦

બૃહદ્ ગૃજરાતની વીસારે પડેલી

પ્રાચીન શાખા: નગીનદાસ પારેખ

૧૩

આયન હુટન હામ્સન

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

૩૨૧

બોલ્ડોચિત્રમની ઉત્પત્તિ

નરહરિ દા. પરીખ

૨૪૭,૩૦૮

લીલ પ્રદેશનાં કેટલાંક રેખાચિત્રો

અમૃતલાલ વિ. દક્કર

૩૨૬

માનવ સંસ્થાઓ

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

૪૫૮

મુકુન્દરાય (વાર્તા)

‘ દ્વિદેશ ’

૨૩૨

યુવાનો અને કલા

રામનારાયણ વિ. પાઠક

૧૮૯

રુદા (લોકગીત)

મોદીગેન

૪૧૨

લગ્ન અને વિધિવ્યવસ્થા

બાણી કિર્તિમોહનસેન

૨૧૯

લોકચર્યા

એક પત્ર: ગુપ્તચર

૧૧૬

પંચમહાલના ભીલો: નારાયણ મલકાની૧૯૨

બૃહદ્ ગૃજરાત: કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

૪૭૦

મધુવો પરિપંદ: વલુનોતર્યો પરાણો

૪૫

મારો પંચગવનો પ્રવાસ: પં. મુખલાલજી

૨૬૧,૩૩૩

શાંતિસંસ્થા: રા.

૪૪,૧૯૧

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો

આ.

૨૫,૧૮૧

વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

૩૮૦

વિનાશના પંથો

કાળીદાસ ભગવાનજી.

૨૪૩

વિસર્જન (કાવ્ય)

ચન્દ્રપદન મહેતા

૧૪૫

શરદની રાત

‘ સ્નેહરશ્મિ ’

૩૮૫

શરદનો રાસ

‘ સ્નેહરશ્મિ ’

૩૦૭

સખીને (કાવ્ય)

સંદેર (કાવ્ય)

૪૫૬

સંદેર (કાવ્ય)

‘ સ્નેહરશ્મિ ’

૨૧૭

સંસ્કૃતીચંદ્રણે માનસ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

૩૩

સંગીત

રામનારાયણ વિ. પાઠક

૨૬૨

સંસ્કૃતિની જાળ

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

૬

સ્વાવલંબન પાઠશાળા: વિચયક

હરિશંકર દુ. ત્રિવેદી

૯૮

સ્વૈરવિહાર

સ્વૈરવિહારી

૪૨૭

સાહિત્ય પરિષદ (આઠમી)		જ્ઞાનગોચરી	
ઓમેશચંદ પાટંકજી	૧૧૧	અમાનુષ મનુષ્યપ્રદર્શન: મૈયાજી	૩૩૯
સાહિત્યમાં કરુણરસ		ઉત્તર દિશમાં: સ. જ અને રા.	૨૬૭
ખંડુભાઈ નીજાભાઈ નાયક	૧૦૬	ખોરાકની શરીર પર અસર:	
સિન્ધનું આમન્ત્રણ (કાવ્ય)		ચુનીભાઈ ધ. પટેલ	૩૪૩
‘શૈવ’	૩૬૧	ગ્રેટબ્રિટનની કાલસાની હસ્તાળ:	
હિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય		મૈયાજી	૧૮૬
નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ	૧૭૧	પરીક્ષાનો ત્રાસ: ન.	૩૪૧
હિંદુસ્તાનના કેટલાક આર્થિક પ્રશ્નો		રેલ્વેમાં હિંદીઓનું સ્થાન:	
નાનાલાલ ચ. મહેતા	૭૪	ચુનીભાઈ ધ. પટેલ	૫૬
હિમકાન્ત (નાટક)		વિચારણી ચરમા: ર. કે.	૫૩
પ્રાણીકલ્પન વિ. પાટક	૩૮૮	હિંદી કુંટ: મૈયાજી	૧૯૮
૧૩૬		હિંદને માથે નવી જવાબદારી:	
		હરિલાલ ભટ્ટ	૧૨૬

લેખકોની અનુક્રમણિકા

‘અસલ્ય’		ખંડુભાઈ નીજાભાઈ નાયક	
ખાનું શું ?	૪૦૭	સાહિત્યમાં કરુણ રસ	૧૨૬
અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર		ગતનન વિ. પાટક	
બીજાપ્રદેશનાં કેટલાંક રેખાચિત્રો	૩૨૯	ગૂચરાન કલા પ્રદર્શન	૨૫૮
આ.		ગુપ્તચર	
લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો	૨૫, ૧૮૧	લોકચર્ચા: એક પત્ર	૧૧૧
કાકા કાલેલકર		‘ધરશોધક’	
કાકાનો પત્ર	૩૮૬	ધર ભાડે રાખવાં છે ?	૩૧૪
નાગપંચમી	૨૯૧	ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા	
કાળીદાસ ભગવાનજી		વિસર્જન (કાવ્ય)	૧૪૫
વિનાશના પંથ	૨૪૩	ચુનીભાઈ ધ. પટેલ	
કિશોરલાલ ધ. મશાફવાળા		ખોરાકની શરીર પર અસર	૩૪૩
કેળવણી અને વિવેકબુદ્ધિ	૨૯૯	રેલ્વેમાં હિંદીઓનું સ્થાન	૫૬
કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ		દિરેંદ્ર	
દેશબંધુને ગ્રહાંગલિ	૧૪૬	પહેલું ઇનામ (વાર્તા)	૪૩૮
કીકુભાઈ દેસાઈ અને જેકાલાલ ગાંધી		યુકુંદરાય (વાર્તા)	૬૩૨
તમે જાણો છો ?	૪૬૫	દુર્ગાચંદ્ર કેવળરામ શાસ્ત્રી	
કૃષ્ણદેવ હ. ભટ્ટ		વનસ્પતિશાસ્ત્રી જ્યોત્સ્ના કુન્ડલ	૩૮૦
પુણ્ય સ્મૃતિ (કાવ્ય)	૪૬૪	સંસ્કૃતિની ગળ	૯
કેશવપ્રસાદ દેસાઈ		ન.	
ભદ્ર ગૂચરાન	૪૭૦	પરીક્ષાનો ત્રાસ	૩૪૧

છે. સ્ત્રી તેના રૂપ, શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે ચિંતા રાખે છે. આત્મા મુક્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખે છે. પ્રકૃતિ આ દેહના રક્ષણાદિ માટે રાખે છે. અને તેથીપ્રકૃતિ સામે ખંડ કરીને, તેને બંધનકારક માનીને, ભારતમાં માણસ સંન્યાસ લે છે. પણ ખન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે. એક બીજા વિના દષ્ટી શકે નહિ. આત્મા વગરનું શરીર કામ અને શરીર વગરનો આત્મા ભૂત છે અને બંનેથી ભય કે લુપ્તિ આપે છે.

Beauty is that which is beyond necessity. (બૈદિક જરૂરિયાતોથી પર તે સૌંદર્ય.) જાડ ઉપર ધ્રુવ થાય છે અને તેમાંથી કળ થાય છે પણ ધ્રુવનો ગંધ, રંગ વગેરે આવશ્યક નથી અને તે જ સુંદરતા. માતા બાળકને ખવરાવે, પીવરાવે અને શરીરને પોષે તે આવશ્યક પણ સ્નેહનાં લાડ લગાવે એ સુંદરતા. સંતતિ માટે સ્ત્રીપુરુષનું લગ્ન તે આવશ્યકતા, પણ સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ અને સ્નેહસંબંધ તે સુંદરતા: યુરોપીયન લોકો આજની લગ્નજોડામાં લડે છે પણ તેમાં ૨૦ માંથી ૯ માણસ, શી રીતે ખચાપ એ પ્રશ્નને લક્ષ્યમાં રાખી લડે છે; પણ રજપુતો જે લગ્ન લગતા તે પ્રાણાર્પણની લગ્ન સુંદરતાની હતી. પરમાત્મા જે વૃષ્ટિ વરસાવે છે તે સંબંધમાં કોઈ એક ખેડૂતને તેની બહુ જરૂર ન હોય તેથી તેની ઈચ્છા એવી હોય, કે ન આવે તો સાફ, પણ પ્રભુ તો એમ જ કહે કે વૃષ્ટિ તો વરસશે. તમે તેનો તમરે માટે ઉપયોગ કરો છો તે પરથી વૃષ્ટિ ઓછી કે વધારે નહિ આવે. આવી રીતે જે કંઈ આવશ્યક ઉપયોગિતાની હદની બહાર છે તે તે સુંદર છે. અને પુરુષનાં બધાં કાર્ય તેવાં છે. માત્ર જગત્કાર્ય માટે પુરુષની લગભગ જરૂર નથી, પણ સ્ત્રીની ખાસ જરૂર છે, પણ જ્ઞાન, પ્રતિભા (inspiration), સાહસનાં તમામ કાર્ય તેનાં છે, અને તે કામો ખાસ ઉપયોગિતાવાદ પ્રમાણે આવશ્યક નથી. શેક્સ્પીયર કે કાલિદાસના વિચારોની જગત્તે તે દષ્ટિએ ઓછી જરૂર લાગે છે. પણ ચેતન આપવાનું કાર્ય પુરુષનું છે. દુનિયામાં કોઈ સ્ત્રી પ્રતિભાશાળી લેખક નથી. When the thoughts will soar એ ટુ-માઈન્ડ એક અમીરી બાઇએ લખેલું પુસ્તક માત્ર અપવાદ રૂપે છે. પણ ગદ્યવ્યવસ્થા, બેકરીંગ, વેપારઆદિ સ્ત્રીનું કામ છે. તે તે કામો સરસ રીતે બજાવી શકે છે.

માહીમખાણ કરીને એક વીણાવાદમાં બહુ પ્રવીણ પુરુષ દત્તા. તેઓ ત્રિપુરાના શુભ્રા રાજા પાસે ગયા અને તેમની કુશળતા જોઈ તે રાજાએ કંઈ કે રાસના માસમાં જો તેઓ ત્યાં રહી વીણા વગાડશે તો રાજાની ૧૦૦૦ મોહોર આપશે. આથી તેમને એટલું ખરાબ લાગ્યું કે તેમણે કંઈ કે “આ તમે કંઈ એટલે તમારા રાજ્યમાં હું નહિ રહું. લાખો રૂપિયા આપો તો પણ આ વીણા તોડીને પણ હું જતો રહીશ.” અને તે પ્રમાણે તે જતા ચે રહ્યા. તે રાજા પ્રતિવર્ષે ધ્રુવપુત્ર પર એક તીર્થમાં જતા. ત્યાં માહીમખાણ પણ જતા અને ત્યાં તેમણે કહેલું, કે અહીં તમને વીણા સંભળાવીશ. કારણ કે અહીં તમે રાજા નથી પણ એક શુભ્રા વ્યક્તિ તરીકે છો.

તે એક વખત ઢાંકા ગએલા અને બગીચામાં બેઠા બેઠા બાળકો પાસે વીણા વગાડતા દત્તા બાણુદને ઢાંકાના નવાખ સાહેબે વીણા સાંભળવા માટે નિમંત્રણ કર્યું. તે વખતે ચારેક બાળકો પાસે એ વીણા વગાડી રહ્યા હતા. ઉત્તર દીધો, કે ‘જનમે જન્મે કહેા, કે અહીં ચાર નવા તાજા નવાખ વીણા સાંભળવા બેઠા છે એટલે નહિ અવાજ.’ નવાખ સાહેબ શુભ્રાદી આદમી દત્તા તે પોતે ત્યાં બગીચામાં આવ્યા. અને પેલાં ચાર બાળકોની

સાથે ગુપચુપ બેસી ગયાં ! વીણવાદન પૂર્ણ થયું ત્યારે નવાબસાહેબને જોયા ! તેમને પૂછ્યું કે “આપ અહીં કેમ આવ્યા ?” નવાબે જવાબ આપ્યો, કે “આ મારા નવા તાલ્લ નવાબની બેગો હું પાંચમે નવાબ આપની વીણા સાંભળવા આવ્યો છું.” કુટીરમાં જ-મીને કુટીરમાં જ તેમણે જીવન ગાળેલું. જે પૈસાની દરકાર કરી હોત તો થોડા રોજમાં તે ક્ષનાદય થયા હોત. તેમની પડોશમાં એક શરબચંદની મા વૃદ્ધા રહેતી. તે ગામની દરેક બાઈ અને માણસની ખોડ કાઢતી અને લડતી. તે એક રોજ વીણા વાગતી હતી ત્યારે આવી. બાણે જતવ્યું, કે આજે મારી કલાનો જય થયો કારણ કે આવી ડોસી સાંભળવા આવી. તેમણે તે ડોસીને પૂછ્યું કે “ફાઈ! કેમ વીણા સારી લાગે છે ને ?” તેણે જવાબ આપ્યો, કે “હું તો એ વિચાર કરું છું, કે આ વીણામાં બે તુમડાં ધાક્કીને બે દિવસનું શાક ખગાડ્યું !” માહીમબાણે કહ્યું, કે મારો ગર્વ ઉતરી ગયો. ઉપયોગિતાવાદની આ વાનમાં પરાકાષ્ઠા છે. આકાશમાં સૂર્યોદયના રંગો આવશ્યક નથી પણ તેથી જ તે સુંદર છે.

અમેરિકામાં પુરુષોનો મોટો ભાગ ખેતી, આપારાદિમાં પડી ગયો અને શિક્ષણ માટે સ્ત્રીઓ દાખલ થઈ. બાળકો માટે સ્ત્રીશિક્ષકો વધારે યોગ્ય છે એમ મનાયું અને તેથી શિક્ષણમાં બાલ વ્યવસ્થા સુચરિતતા આવી પણ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ન થઈ. પુરુષો પ્રતિભા (inspiration) વગરના થઈ રહ્યા. હાર્વાર્ડ યુનિવર્સિટીમાં ખહારથી યુરોપથી શિક્ષકો આવ્યા પણ સ્ત્રીઓએ જે યુવાનોને રૂપ આપેલું તે બ્રમિકા પર એમનું કામ નિર્ણય બની ગયું. ઉપનિષદ મહાભારત વગેરે જેવાં પુસ્તકોની અનુક્રમણિકા (index) કરનાર અમેરિકન છે. પણ શોધક કે નવાન વસ્તુના ઉત્પાદક બહુ ઘોડા થયા છે ડૉ. મૉન્ટે-સોરી શિક્ષણ-શાસ્ત્રી છે પણ તે ઇન્ડિયોની કેળવણીમાં જ મંડયાં છે. જ્યારે રૂસોની ‘એમીલ’ માં અને એવા બીજા લેખકોનાં પુસ્તકોમાં “આત્માને જગાડો” એ ધ્વનિ વાગી ઉઠે છે. આજકાલ યુરોપ-અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ ટ્રાસવે, પોસ્ટઓફીસ, રેલ્વે વગેરેમાં પુરુષની હરીફાઈમાં કામ કરી રહી છે પણ એમાંજ પુરુષતા કામની મહત્તા છે. કારણ કે તેમણે પણ પુરુષનું કામ સાદું માનીને જ તે કામ લીધું છે. શિક્ષણની બાબતમાં જ્યાં જ્યાં શરીર અને તેને ઉપયોગી બાબત અન્નવસ્ત્રાદિ મેળવવાની શક્તિનો જ ખ્યાલ રહે ત્યાં સુધી નારીલાવ છે અને તેથી એનું જ શિક્ષણ રહે તો અમેરિકાનો ધ્વંસ બહુ સમીપમાં છે. એની પણ જરૂર છે પણ તે અમુક હદ સુધી. મુખ્ય કામ ચૈતન્યનું-સર્જનશક્તિનું છે તે વિસરવું જોઈએ નહિ. વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રતિભા, નવું ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવે એ શિક્ષણનું કાર્ય છે. માત્ર વ્યવસ્થા દ્રવ્યાદિનો યોગ વ્યય વગેરેમાં નારીલાવ છે. અમેરિકન લોકો સર્વ દેશમાં વ્યાપારાદિમાં બહુ પ્રવીણ છે પણ જે એટલેથી જ અટકે તો વિનાશ છે. દાળની બે ફાડની વચમાં ઉત્પાદક ફણગો રહેલો છે. સ્ત્રી પુરુષની બે ફાડ જુદી હોવા બતાવે બેગી મળે, બે આત્મા મળે, ત્યારે નેમાં મોક્ષ છે. બેગાં થવું, જુદાં થવું, બેગાં થવું એમાં જીવન છે. પણ જો નારીલાવ પ્રજાજ બને તો પુરુષત્વ હીની જાય છે. પુરુષમાં પણ પુનર્જન્મ કે વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતું નારીત્વ છે અને નારીમાં પુરુષત્વ પણ છે. પ્રેમ, વ્યવસ્થા વગેરે નારી ગુણ છે; જ્ઞાન, સર્જન વગેરે પુરુષ ગુણ છે. ઉદારતા, ત્યાગ જેવા પુરુષગુણ છે; શ્રેમ, વ્યવસ્થા નારીગુણ છે. સંસારને માટે બન્નેની જરૂર છે પણ એકલા નારીગુણથી પ્રગતિ થતી નથી.

શિક્ષણ અને આધ્યાત્મિક સાધના એકજ છે. પુરુષનું જગત્ આત્મિક છે અને સ્ત્રીનું દૈહિક છે. દૈહિક જગત નિયમબદ્ધ છે. આત્માના જગતમાં બંધન નથી, તે મુક્તિનું ક્ષેત્ર છે. આકર્ષણ પ્રત્યાકર્ષણ ગુરુત્વાકર્ષણ વગેરે નિયમો દ્વારા દેહનું જગત બંધાયેલું છે અને દેહના જગતમાં જેટલાં બંધન છે તેટલાં સ્વીકારવાં પડશે. જળ, અગ્નિ, વાયુનો સ્વીકાર નહિ કરીએ તો જીવનને આધાત લાગશે. કેટલા અગણિત પ્રહયંદ તારા પોતાની કક્ષામાંથી અણુ માત્ર પણ ચલિત થતા નથી ! જે કોઇ પોતાની કક્ષામાંથી હડે તો એક ખીળ સાથેના આધાતથી ચૂર્ણ થઇ જાય. ભૌતિક જગતને નિયમથી તદ્દન બાંધી લીધેલું છે પણ આત્માનું જગત બંધન વિનાનું છે. માણસ તેથી એમ ધારે છે કે વિધાતાએ આપણને બાંધી દીધા છે. એ બંધન તો દાસ્ય છે. દાસ્ય પારકાએ કરેલું બંધન છે પણ પ્રેમથી સ્વયં સ્વીકૃત બંધન તે બંધન નથી. સ્ત્રી કે જે દાસી, પત્ની, માતા બની હજાર ગણો પ્રયત્ન કરે છે તેણે પોતાની પ્રેમ પ્રેમનું બંધન સ્વીકાર્યું છે; તેમાં તેનું અપમાન નથી, પણ તેનું સન્માન છે. જે સુનારી વિવાહ કરી સર્વનું પાલન કરે છે તેનું સ્થાન જાયું છે. એવા કક્ષાણુ કર્મમાં બંધન સ્વયં સ્વીકારેલું હોયું જોઈએ. જ્યાં પગારથી ઓવાં કામ થાય ત્યાં સર્વ ખતમ થાય છે. એવાં કક્ષાણુ કર્મમાં આવો બહારનો નિયમ રહે નહિ. તેથી સર્વ મનુષ્યો સ્વાધીનતા ચાહે છે. સ્વાધીન હોય તો સ્વયં સેવાવૃત્તિથી નાનાવિધ કર્મોમાં સ્વયં પ્રવૃત્ત થઇ શકે અને ધન્ય થઈ શકે. ચક્ષુ નથી તો તે પર કાજળ દેવાનો અર્થ છે ? દષ્ટિ ન હોય તો ચરમાથી શું વળે ? નિયમપાલન અને કક્ષાણુ કર્મનું ગૌરવ સ્વાધીનતાને લીધે છે. જે સ્વાધીનતા ન રહે તો કંઈ નથી. વિધાતાએ સર્વ નિયમ સ્વાધીનતાથી લેવા ક્યો છે. જે કન્યા દશ વાગે સુતી હતી, જેને કોઇ જગાડતું ન હતું, તેને વિધાતાએ અંકમાં બાળક સોંપ્યું. તેની તેની નિદ્રા ગઇ. પ્રેમને લીધે તે જાગે છે. પ્રભુએ તેને પગાર દીધી નથી. આ પ્રમાણે બાળકને ખવરાવવું, આ પ્રમાણે પીવરાવવું એવા દાસીને નિયમ હોય છે તેવા તેને નથી; છતાં દાસીથી દશગણી મહેનત તે કરે છે. હૃદયમાં પ્રેમ જાગે છે એટલે બધું આપોઆપ પ્રેમથી ઉદ્દેશાવિત થાય છે. ભૌતિક જગતમાં બંધન છે, મુક્તિનું જગત આત્મામાં છે. નિયમથી અતીત પ્રેમના રાજ્યમાં આત્માના જગતમાં મુક્તિ છે. તો પણ બંનેનું પ્રયોજન છે. બીજાના રોપવાને માટે માટીના આધારની જરૂર છે પણ જ્યાં એકર આવ્યો ત્યાં મુક્તિને માટે આકાશની જરૂર છે તેમ. એની નીચે આશ્રયરૂપે ભૌતિક જગત છે પણ આધારનો બેદ કરી ઉપર જેની તરફ તે જાય છે તે તરફ બીજકુલ મુક્તિ છે. મુક્તિ સર્વ કોઇ ખોળે છે. યુરોપના પ્યુરિટનિક (એક પ્રકારના તપોવાદી) લોકો એવો અનુરોધ કરે છે કે પરીઓની જેવી કાષ્ઠનિક વાતો શિશુને ન કહેવી. તેઓ સાચી વાતો કહેવાનું કહે છે. શિશુનું ચિત્ત મુક્તિને શોધે છે. જેમ રસિક આદમી સાહિત્ય દ્વારા રસરૂપ મુક્તિ દેખે છે તેમ શિશુ પણ વાતોમાં મુક્તિ દેખે છે. તે જુએ છે કે અક્ષાઉદ્દીન સાદરી ઉપર ઉડતો તેની સાથે તે પોતે પણ આકાશમાં ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં તેનું ભૌતિક બંધન-ગુરુત્વાકર્ષણ-તટ્ટી ગયું. પૃથ્વી પર દંડ પ્રદાર કર્યો અને ધ્રુવાદો નીકળ્યો; વળી અક્ષાઉદ્દીનના દીવામાંથી સર્વ ચીજ નીકળે છે. તે બધામાં ભૌતિક નિયમમાંથી મુક્તિનું દાર તેને મળે છે. પ્યુરિટનિક પણ મુક્તિને ખોળે છે. શિશુ પક્ષિની તરફ તાકે છે તે એટલા માટે કે તેના ઉડવામાં તે નીચેનું બંધન તટ્ટેલું જુએ છે. કાષ્ઠનિક વાતોમાં ફુર્તાવિ હોય તેવું કયું

આપણું જોષ્ઠએ નહિ, આજી તો બધા પ્રકારનાં બંધનોનો એક પરીની વાતોમાં, કાલ્પનિક વાતોમાં છે. જેમ રસિક સાહિત્યમાં વૃદ્ધ મુક્તિ શોધે છે તેમ શિશુનો બ્રહ્માનંદ તે નિર્દોષ કલ્પનાનું જગત છે. તેથી જેઓ શિશુને એ બ્રહ્માનંદ પીવરાવતા નથી તે શિશુ માટે બહુ અવિચાર કરે છે. એને કાલ્પનિક જગતમાં ચલાવવું જોઈએ. કેળવણીમાં બાળકો માટે પરીઓની વાતો જરૂરની છે. આચાર્ય જગદીશચંદ્ર બોઝ કહે છે કે મને મારા કાર્ય માટે પ્રેરણા મારી કેટલી પાસેથી આવ્યાકાળમાં સાંભળેલી વાતોમાંથી મળી છે. એવી જ રીતે યુરોપીયન વૈજ્ઞાનિકોની બાળનમાં પણ બન્યું છે. વૈજ્ઞાનિક ક્રિષ્ના બાળક કાળમાં કલ્પનાથી શરૂ કરીને સત્ય જગતની શોધો કરી ચક્રો દતો.

કાલ્પનિકના મનમાં એવું થયું હશે કે હું હિંદુસ્તાન પહોંચ્યો પણ તે કોઈ આશ્ચર્યજનક અન્ય દેશ, અમેરિકામાં, પેંસી ગયો, તેની રીતે કુરીકા ચેરરીઓ રસાયનશાસ્ત્રમાંથી વંતુવિવામાં કલ્પના દ્વારા આવી ગયો. રસ્તો બૂઝ્યા પણ પરિણામ સાદું થયું. જેને કાલ્પનિક જગતથી વંચિત કર્યો, ઉચ્ચતર પ્રેરણાથી વંચિત કર્યો તેને માનાના ક્ષધથી વંચિત કર્યો સમજવો. સત્ય પણ બાળકને માટે કાલ્પનિક છે, કલ્પના છે. સત્ય, કલ્પનાથી તરલ થઈને બાળકનું ખાત્ર બને છે. રોટલીનો કકડો એકદમ ખવરાવવાથી બાળક મરી જાય. તેને ધીરે ધીરે કદિન ખાત્રનો મ્દાવરો કરીએ છીએ તેની રીતે ધીરે ધીરે કકડા વિષયમાં બાળકને લઈ જઈને જોઈએ. પ્રથમથી વૈજ્ઞાનિક સત્યો કીક નહિ પડે. પુરુષનું જગત મુક્તિનું છે અને પ્રકૃતિનું બંધનનું છે. અસીમમાં શ્રદ્ધા નહિ કરે તો કૃતઙ્ગ થશે. અસીમમાં વિશ્વાસ કરે. કોઈ પણ વસ્તુ એવું નથી કે તેની નીચે કદિન જમિની પ્રતિષ્ઠા નથી, અને ઉપર અસીમ આકાશનો વિસ્તાર નથી. સૃષ્ટિમાં જેમ માનાપિતાનું પ્રયોજન છે તેમ અસીમનું વિકાસમાં પ્રયોજન છે. ભૌતિક જગતમાં સર્વ બંધન છે અને આધ્યાત્મિકમાં જતાં મુક્તિ મળે છે. પ્રભુ સર્વ સક્તિમાન છે પણ તે બધું કરી શકતો નથી. He may but He cannot. કારણકે પોતે જે નિયમનું વિધાન કર્યું છે તે તોડે તો સર્વ અસંબધ થઈ જાય, નષ્ટ થઈ જાય. જેમ માના બાળકને પોતાના હાથમાં લે અને જો હાથ પહોળા કરી દે, તો બાળક પડીને મરી જાય; પણ પ્રેમને લીધે તે તેમ ઠરતી નથી. પાગલ અધ્યાને મારી શકે; માતામાં શક્તિ છે પણ મારે નહિ. પ્રભુને સ્વયં અવતરણની શક્તિ છે પણ નિયમ વિધાન વિદ્ધ તે તેમ કરે નહિ. નિયમ વિધાન ઉપર આપણું જગત રિયતિ કરી રહ્યું છે. આપણા અન્તરમાં મુક્તિ અને બંધન બંને સ્થાન છે. મુક્ત સ્થાને આત્મા છે. સર્વ જગતમાં પ્રભુ પરમ પ્રિયતમ પ્રેમાશ્વર છે અને પ્રભુ પ્રેમ કરે છે. પ્રેમીના જગતમાં પ્રેમ પરસ્પર છે તો સ્વાધીનતા નગર પ્રેમ ક્યાંથી ? એટલા માટે પ્રભુ આપણને સ્વતંત્ર ઈચ્છા (free will) આપે છે. ઈશ્વર ગુલામને હાંકનાર નથી. તે પ્રેમીના જગતમાં પ્રેમ કરે છે. મુસલમાન બાદશાહ ગુલામ કન્યા સાથે લગ્ન કરતા પણ તેને પ્રથમ સ્વાધીનતા દીધા પછી નહિ તો પ્રેમમાં લુલ્લમ થાય. પ્રેમ ઉપર બીજો નિયમ નહિ ચાલે. હાઇકોર્ટ દ્વારા દીકરી મેળવી ના શોર પ્રેમ મેળવાય ? જીવનમાં સ્વતંત્ર ઈચ્છા ન હોય તો પ્રેમ નથી. પ્રેમ છે તદ્દન સ્વાધીનતા સ્વતંત્ર ઈચ્છા ન હોય તો પ્રભુનું જગત ગુલામનું જગત બની જાય. જગત ગુલામીનું નથી તેથી જીવન ધારણ થઈ શકે છે. ગુલામની કુનિયામાં રહેવું શું ? એથી તો મુક્તિ ન હોય. આધ્યાત્મિક-બાળ થાય તે પણ તેથી તો વધારે સારું. ગુલામનું ઉપર સ્થાન-પ્રતિષ્ઠા નથી.

પણ પ્રભુએ એવી સ્વતંત્રતા આપી છે. જ્યાં પ્રેમની જગ્યા છે ત્યાં સમાનતા રાખી છે. યુગયુગાન્તરથી ભગવાન આપણા પ્રેમની વાટચ નેત્રરેલા છે પણ ફરજ નાખતા નથી. આપણી ઇચ્છામાં આવે તો પ્રેમ કરીએ. ભગવાન પ્રેમનો કર લેનાર અમલદાર નથી. ફરજ (compulsion) આવી કે સર્વ ગયું. પ્રભુ એટલે સુધી રાહ જુએ છે કે પોતાનું ૩૫ પણ દેખાડતા નથી.

પ્રેમનો સર્વથી ઉત્તમ પરિચય સેવામાં છે, પણ સેવા પ્રકટ કરવાથી સેવા નષ્ટ થઇ જાય છે. માતા ગુપ્ત સેવા પ્રકટ કરે તો તેમાં સેવા રહેતી નથી અને માતા તરીકે પોતે ભ્રષ્ટ થાય છે. સેવા ગુપ્ત રીતે થાય છે. ભગવાન પોતે પણ આચ્છાદિત, ગુપ્ત રહીને આપણી સેવા કરે છે. બુદ્ધ કહે છે કે:-જાડના મૂળના જેવી સાધના ગુપ્ત હોવી જોઈએ. જો મૂળ ઉપર આવે તો વૃક્ષનો પ્રાણ જાય. તેથી કેળવણીનું પ્રધાન અંગ, પોતાને ન જોવું તે છે. સાધનાની રીત નાજીએરમાં પાણી સંચય થાય છે તેવી છે. આત્મનિરીક્ષણ એ નૈતિક જગત્ માટે ઉત્તમ છે પણ આધ્યાત્મિક જગત્ માટે નથી. તેને માટે તો પોતાને નહિ જાણવો એ છે. યોગનો આશય પરબ્રહ્મ સાથે એકત્વ (I am one with the Infinite) છે. ભૌતિક છોડીને આધ્યાત્મિક પર ભાર રાખવો કારણ કે ત્યાં મુક્તિ છે. વિજ્ઞાનના પૃથક્કરણથી વૈજ્ઞાનિકો ફિલસૂફો વિગેરે તેને પામતા નથી. ચતો ઘાઘો નિષર્ત્તમે. મન કે વાણી ત્યાં પહોંચી શકતાં નથી. એક માત્ર પ્રેમથી તેને પમાય છે. ત્યાં 'તે અને હું એક છીએ' (I am one with Him.) વૈષ્ણવે તે ઈગિતથી કહ્યું છે કે જન્મદાવન પ્રેમનું જગત્ છે; અને ત્યાં પ્રેમથી પ્રભુને પમાય છે. ત્યાં આપણે તેની સાથે સમાન છીએ, ત્યાં તે ગોપાય છે. મથુરામાં તે રાજા છે. રાજા તરીકે તે આપણને નહિ ઓળખે. ભૌતિક જગતમાં સમાનતા નથી, આધ્યાત્મિકમાં છે. મથુરાં અને જન્મદાવનના નિયમ એક નથી. જન્મદાવનનો નિયમ જન્મદાવનમાં અને મથુરાનો મથુરામાં. એક પ્રદેશનો નિયમ બીજા પ્રદેશમાં ન ચાલે-અશક્ય છે. પૂજન કરી ફળ મેળવવું એ ભૌતિક જગતની વાત છે. મનની પવિત્રતા, ત્યાગ એ પ્રેમનો નિયમ છે. ભૌતિકનો નિયમ આત્મિક જગતમાં ન ચાલે કારણ કે બન્ને સરખાં નથી. વિજ્ઞાનથી ભૌતિક સુધારો થાય છે. આત્મ-તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસ્કારિતા (culture) આવે છે અને તે આપણે માટે બહુ સાફ છે. જગતના નિયમને માની ભૌતિક શરીર પોપણ પામે પણ આત્મિક નહિ. વિદ્યા અને અ-વિદ્યા બન્નેને જાણવી જોઈએ. "અવિદ્યાથી મૃત્યુ તરીને વિદ્યાથી અમૃત થવાય છે." તન્ત્રીને બે સ્ત્રીમાં રાખવાથી, બે છોકરાં બાંધવાથી, તે વાગે છે. વીણામાં બે તુંબડાંની વચ્ચે વીણાનો તન્ત્ર લગાડેલો છે તેમ finite અને infinite, હું અને અનન્ત વચ્ચે સૃષ્ટિની વીણાનો તન્ત્ર લગાડેલો છે. દૈન અને અદૈન ઉભય સત્ય છે. શંકર અને રામાનુજે કહ્યું છે તે બધું ઠીક છે પણ બન્નેનું એકીકરણ એ સત્ય છે. આ ગૂઢ રહસ્ય ઈશોપનિષદમાં જેવી સરસ રીતે કહ્યું છે તેવું જગતના સાદિત્યમાં ક્યાંય કહેવાયું નથી. કેળવણીમાં પણ ભૌતિક (material) અને આધ્યાત્મિક (spiritual) બન્ને શિખવવું જોઈએ. નિશાળનો અમલ ઉપધોગ મુક્તિ આપવી એ છે ગુરુ મુખ્યત્વે પિતા છે પણ શોડું માતાનું કામ પણ તેણે કરવાનું છે. એટલા માટે ઇન્ડિયોની કેળવણી. (house training), તીવ્રજ્ઞતા (keenness), વિશાળતા (comprehension), ચર્ચાઈતા (precision) વિગેરે જોઈએ. પણ

આત્મદષ્ટિમુક્તિ એ જ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. કલ્પના દ્વારા મુક્તિ લેઈએ, આત્મદષ્ટિ પ્રધાન-દષ્ટિ છે. આ સર્વ અતિબૌતિક (metaphysical) દષ્ટિબિન્દુ છે. દૈવે અંતિદાસિક દષ્ટિબિન્દુ લઈએ.

માનવવંશશાસ્ત્રી કહે છે કે ૧૦૦૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે મનુષ્ય પૃથ્વીએને લઈને. ક્યાં કરતો હતો. પછી એણે જ્વલ્યું કે બીજાને વાતીએ તો નવાં બી થાય છે. એ નવી શોધથી, વાતણી થવાથી જે મનુષ્ય ક્યાં કરતો હતો તે અમુક સ્થળે સ્થિર થયો. સભ્યતાએ એક મૂળ નાંખ્યું. પણ એક જગ્યાએ રહેવાથી મહિનતા વધવા લાગી, મદામારીઓ આવવા લાગી. એથી પણ મોટી મુશ્કેલીએ આવી કે વેપાર, રાજધાની વગેરેને લીધે વસ્તી સંનિવિષ્ટ ગીચ (dense) થઈ. જે સંસ્કૃતિ (civilization) જેટલી સ્વચ્છ તેટલી તે લાંબું જીવન જીવી શકે. રોમને માત્ર વખત સ્થલાન્તર કરવું પડ્યું. ઈજિપ્તમાં એક એક મદામારીથી એક એક નવીન વંશ થયો. એરુપીમાં જાતિ પહેલાં સીકતો ચિકાર કરતી. યૂરોપીઅન લોકોએ આવીને સીકતું માંસ ખરીવું અને પૈસો આપ્યો, રાયરમીલું આપ્યું. પછી તેઓ સ્થાયી થઈને રહ્યા અને જ્યાં હોય ત્યાં ગંદકી થવા લાગી અને તેમની વસ્તી થકી ગઈ. એ જોઈને પ્રોલેસે ક્યું કે તમે લોકો જેમ પહેલાં કરતા હતા તેમ ક્યાં કરો. નદીના કિનારા પર વસેલાં શહેરો લાંબો વખત ટકી રહે છે કારણ કે ગંદકી બધી દરવરસે નદીથી તણાઈ જાય છે. તો પણ નદી કિનારે વસેલાં શહેરોએ પણ સ્થલાન્તર કરેલાં જણાય છે. અંગાળની રાજધાની ગૌડનગરે ૭ વખત, દિલ્લીએ અગીઆર વખત, કાશીએ ત્રણ વખત, સ્થલાંતર કર્યું છે. જે પ્રજા જેટલી સ્વચ્છ છે તેટલી તે દીર્ઘજીવી થાય છે. અમદાવાદ સુરત જેવાં શહેરોમાં બાળકો રસ્તા પર ગંદકી કરે છે, અને તેથી ક્ષયરોગનું જોર હિન્દુસ્થાનમાં વધે છે, અને મૃત્યુદંડ જેવા પ્લેગ અને બીજા રોગો પણ વધી ગયા છે. પ્રજામાં ધર્મશાસ્ત્રકારો હોય, તેઓ પ્રજા દીર્ઘજીવી રહે તેમ ચાહે છે. વૈદિક, તાન્ત્રિક, પૌરાણિક મનુ વગેરે સર્વ સ્મૃતિકારો તેવું કરવા ચલાતા હતા. મનુનો, જંગલ જવાને માટે સો ધનુષ્ય જેટલે દૂર જવું એ નિયમ શહેરોમાં ચાલે નહિ. એ સર્વ નિયમોને નૂતન પ્રકાશમાં સમજવા જોઈએ, એમનું રદસ્વ પકડવું જોઈએ. નગરરચના (town planning)ના પ્રમાણભૂત મી. ગેશ્લિસ, સર બોઝ પાસે આવેલા અને નગરરચના સંબંધી મારી પાસેથી સમજવા મને બોલાવેલો. તેમના પ્રશ્નોત્તેરો મારી અત્તા ખુલી ગઈ. તેના સંબંધથી મને તે વિષયમાં પ્રેમ થયો. તે ગેરીએ કલકત્તા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ટ્રસ્ટને સલાહ આપી કે અગાસી અને રસ્તાની સામી બાજુ ૪૫ ફીટીને ખૂણે રહે એટલાં જિયાં મકાન બાંધવાં જોઈએ, એથી વધારે જિયાં નહિ. કાશી, દાકા, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ કુવા જેવી પોળો છે, પણ કાશી જેવાં સ્થાનો નદી કિનારે છે તેથી થોડું વધારે જીવન રહે, પણ સુરત અમદાવાદ જેવાં સ્થાન વહેલાં નાશ પામે. એરુપીમાં માંદા થાય છે ત્યારે દવા ફેર કરવા જાય છે. તીર્થ યાત્રામાં પણ એ પરિવારજન થવાનો સિદ્ધાન્ત છે. જ્યારે કોઈ વિચાર ન સમજાય ત્યારે જંગલમાં ફરવા જવાથી મને તે જલ્દીથી સ્પષ્ટ થાય છે. યૂરોપમાં પેરિપેટિક, પરિવારજન રૂઝ વધારે છે. Going back to nature પોતાના મૂળ વાનાવડણમાં જવું, તેને એટલીજમ કહે છે. Encyclopedia of Religion and Ethics by Hastings માં એ સંબંધી બહુ સારો લેખ છે. દેવીઓને નરમેષ અપાય તેથી પણ વધારે લાંબો બાળકોનો યજ્ઞ કેળવણીમાં હાથ થાય છે. જંગલી ફૂલ છોડ વધારે

હવે છે, મુધરેસો વહેસો મરે છે. આગકને તોફાન કરવાની અને ફરવાની વૃત્તિ હોય છે. તેના શરીર અને જીવિના સ્વાસ્થ્ય માટે એવું બ્રમણ કુદરત માગી લે છે. ફરતાં ફરતાં વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર, ભૂગોળ (Botany, Geography) વગેરે શીખવવું. કંઠપના ખીસવવી. કંઠપના કરતાં શીખવજો. જેમ સં-યાસી વગતથી મુક્તિ ચાહે છે તેમ આગકનો આત્મા ભૌતિક વગતથી અને તેટલી સ્વતંત્રતા ચાહે છે અને કાસ્પનિક વગતમાં રહેવા ઇચ્છે છે. તેને પાંચ શબ્દો જેવા કે મેઘ, શિખર, ઝરણુ, સાધુ, કુટીર આપીને વાર્તા તૈયાર કરવાનું કહેા. આગક સમજે છે ખરૂં પણ સમજાવી શકતું નથી. તેને ઉત્સાહ આપી તેની કંઠપના શક્તિને ખી-લાવેા. એક પછી એક પગલું આગગ ભરાવતાં આગકને કંઠપનામાં દોરેા. નિશ્ચિત (definite) ક્રમો અને અનિશ્ચિત (indefinite) ક્રમોનો ભેદ કેળવણીમાં બરાબર સમજાવેા. જોઈએ. આગકને સ્વભાનશીલ (self-conscious) ન થવા દેવાં એ મુખ્ય બાબત છે. ધનામથી આગક સ્વભાનશીલ થાય છે. એ કવીનીન પર સાકર અદાવત જોઈએ. એ ફીક નથી. કેળવ-ણીને લીધે હવનમાં પરમાનન્દ આવેા જોઈએ. એવું ન થાય તો જાણવું કે કોણક વ્યાધિ છે.

હિન્દુસ્થાનમાં શરીર શિયિલ અને મન વ્યાપ્ત રહે છે. આર્ય લોકો જ્યારે શીત પ્રધાન સ્થગમાંથી અહીં આવ્યા ત્યારે તે બદુ ચપળ (active) હતા અને તેથી અહીંના મૂળ લોકો એમની પાસે રહી શક્યા નહિ. પણ તેઓ આ દેશમાં રહ્યા એટલે તેમનું શરીર શિયિલ થતું ગયું તેથી શરીરનું બળ મન તરફ ગયું. અહીં રહેતા યુરોપીયન લોકોનું શરીર પણ નિર્જળ થાય છે; પણ ઇંગ્લાંડ વારંવાર જવાથી તેમની શક્તિ તાજી થતી રહે છે. અહીં જે જાતિ વસીને રહી તેની આવી સ્થિતિ થઈ છે. હિંદને સમજાવમાં આ એક ચાવી છે. પ્રો. સીલ્વન લેવી દંડા પ્રદેશમાંથી આ ગરમ દેશમાં આવ્યા તેથી એમના શરીર પર પણ અહીંની આબોહવાની અસર થવા લાગેલી.

હિન્દુસ્તાનના યુવાનોમાં હવનનો રસ નથી, કોડ નથી (want of interest), પોતાનું જાણવાનું હોય તે ઉપરાંત જાણવાનો રસ નથી. સીલ્વન લેવી કહે છે કે 'તમે મર્યા કેમ ?' તો તેનો ઉત્તર 'હવનરસનો અભાવ.' અંગ્રેજોમાં જે ઉત્તમ જિજ્ઞાસા-વૃત્તિ જેવા યુજો છે તેને બૂધી જાળને તેમનું ખીજી રીતે અનુકરણ કરવાથી હિંદનો મરો થાય છે. હિંદનાં આગકો જો મોટાં કરવા ચાહતા હો, તેમને ખરી કેળવણી આપવા ચાહતા હો તો તેમનામાં જાણવાનો રસ (interest) ઉત્પન્ન થાય એમ કરેા. આપણું છે તેને જાણવા માટે પણ આપણે રસ લેતા નથી. ભરૂચમાં બૌદ્ધ દેવગમાંથી બનાવેલી મસીદ છે પણ ભરૂચના જ કેળવાયેલા માણસો પણ એ સંબંધી કંઈ જાણતા નથી. આવી બેદરકારી દૂર થવી જોઈએ. ગામમાં ક્યાં પક્ષી, ક્યાં ઝાડો છે તે પૂછેા તો કોણ કહી શકતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. આગકને સર્વ પ્રકારનો રસ રહે એમ કેળવણી આપવી જોઈએ. આગકને ફેર-વવાં પણ તે સાથે ટકારેાપણુ, આગ, સ્વચ્છતા, સૌન્દર્યશુદ્ધિ, પક્ષી, વગેરેમાં તેમને રસ લેનાં કરવાં જોઈએ. ફરવાની સાથે કેળવણીનું કામ ચાલવું જોઈએ. એટેવીઝમ તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ. આગકને સ્વભાનથી દૂર (unconscious) રાખવું, સહેજ કરે તે જોવું. પ્રશંસા ન કરવી. છોકરાં કુદરતી રીતે રસ લે તેવાં છે; તેમની જિજ્ઞાસા વૃત્તિને કચરી નાંખવી ન જોઈએ.

સંસ્કૃતિની જાળ

ઉપાનિષદો આ સૃષ્ટિને, કૃષ્ણાઆની જાળની સાથે સરખાવે છે. સૃષ્ટિની આ જાળરૂપતા, મુધરેલાં મનુષ્યોની સંસ્કૃતિમાં પૂરેપૂરી ઉતરી આવી જણાય છે. આ જમાનામાં જે અનિર્વચનીય તત્ત્વને સંસ્કૃતિ (civilization) નામ આપી એના સ્તોત્રપાદો દિન રાત કરવામાં આવે છે તે અનિર્વચનીય તત્ત્વ, સંસ્કૃતિ એક જાતની જાળ છે. પ્રાણી માત્ર સૃષ્ટિ રૂપી જાળમાં બંધાયેલાં છે પણ માણસો-જંગલી માણસો નહિ પણ મુધરેલાં માણસો, તો સૃષ્ટિ રૂપી જાળથી જુદી, પોતાની આસપાસ એક જાતની નવી જાળ રચે છે, એ જાળનાં બંધનેને વધારે ને વધારે મજબુત કરવા દિન રાત મથે છે, અને જાળ વગર છતી શક્તિ નથી. આ સંસ્કૃતિ રૂપી મહા જાળમાં ન્હાની ન્હાની કુટુંબ, નાત, દેશ, વગેરેની જાળો પણ હોય છે. પણ એ ન્હાની ન્હાની જાળોનો સંસ્કૃતિ રૂપ મહાજાળ ઉપર બધો આધાર છે. સંસ્કૃતિની જાળ અનિર્વચનીય છતાં ભયંકર અને અછેદ છે. એક વખત ઘરા-ઘર પથરાયેલી જાળ સેંકડો કે હજારો વર્ષ સુધી ચાલે છે; અને એક પણ માણસ એમાંથી છુટી શકતો નથી. કેમકે વાવાઝોડાના જાળથી એક જાળ તુટવા લાગે તો તરતજ એની જગ્યાએ બીજી જાળ તૈયાર થાય છે. અને જૂની જાળને તોડવા મથનારા જ નવી જાળમાં ખુશીથી પકડાઈ જાય છે. આપણા દેશમાં અત્યારે જૂની હિંદુસંસ્કૃતિની જાળ તૂટતી જાય છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની આધુનિક જાળ આપણી આસપાસ બંધાતી જાય છે.

આ સંસ્કૃતિની જાળ કાંઈ પોતાની મેળે સૃષ્ટિની જાળ પેડે ઉત્પન્ન થતી નથી. પ્રજાના હજારો સમર્થ વિચારકો, પ્રજાનું કથાણું સાધવાની ઉમ્મ ભાવનાથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃતિનાં વિવિધ તત્ત્વોની શોધ કરે છે, અને તેનો ઉપદેશ કરે છે. આ મહાપુરુષોના તેજસ્વી શિષ્યગણો આ સંસ્કૃતિતત્ત્વોની અનિવાર્ય આવશ્યકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. અને આવા અને આવા ગુરુશિષ્યોની એક પછી એક પેઢીઓ મારફત સંસ્કૃતિની જાળ ગુંથાતી જાય છે, વિશાળ થતી જાય છે અને બીજી પાડોશી પ્રજાઓની આસપાસ વીંટાતી જાય છે. આ સંસ્કૃતિની જાળ ચિરંજીવ રાખવા માટે આ જાળના મૂળ ઉત્પાદકો અનેક સંસ્કૃતિ પ્રચારક દલાસો જીભા કરે છે. આપણી પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિરૂપી જાળના ગેરો, પુરો-ગીઓ, જોશીઓ-વગેરે જાત્રાણુ વગેરે દલાસ રૂપ હતા અને દાસની પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના દલાસરૂપ વકીલો, દાકતરો, ઈન્જનેરો વગેરે છે. સંસ્કૃતિ ઉત્પાદકો આ દલાસોને સારી દલાસી બાંધી આપે છે અને બદલામાં આ દલાસો સંસ્કૃતિ રૂપ જાળને ટકાવી રાખે છે. આપણા જીવનની આસપાસ આ જાળ કેટલી મજબુત રીતે જકડાયેલી છે એ તંત્રચ રેડીને જોવાં જોવું છે. આપણી જૂની જાળમાં જન્મેલા માટે, જન્મ્યા પહેલાંથી બંધનો શરૂ થતાં અને મરણ પછી પણ ચાલુ રહેતાં. ગર્ભાધાન સંસ્કાર પછી ગર્ભ રહે તો જ સાંઈ આળક જન્મે અને મરણ પછી અન્ત્યેષ્ટિ સંસ્કાર યથાવિધિ થાય પછીથી પુત્રો યથાવિધિ બ્રાહ્મ કરે તો જ

મરનારની સદ્ગતિ થાય. જન્મ અને મરણ વચ્ચેના દરેક અગાધના કાર્ય માટે આપણી સંસ્કૃતિએ કોઈક ગોઠવણ કરેલી અને એ બધા પ્રસંગોએ સંસ્કાર કરાવનાર બ્રાહ્મણને-સંસ્કૃતિના દલાલને દક્ષિણ આપી સંતોષવો જોઈએ. આ હિંદુ સંસ્કૃતિની જાળનો એક પ્રકાર.

જૂની સંસ્કૃતિની જાળ અત્યારે તૂટવા લાગી છે. એટલે આપણને આ રીતે દરેક કામમાં બ્રહ્મભોજન કે બ્રાહ્મણદક્ષિણાની આવશ્યકતા અતિશય દાસ્તારપદ લાગે છે. પણ આધુનિક સંસ્કૃતિએ વક્રીસો, દાકતરો, ઇજનેરો વગેરેને એવાજ લાગા બાંધી આપ્યા છે અને પ્રત્યેક કાર્યમાં એની આવશ્યકતા એવી હસાવી દીધી છે કે આપણને એમાં કશું અયુક્ત કે દાસ્તારપદ લાગતું નથી. ઇજનેરો, દાકતરો, ડ્રામ્પસો હોય. અત્યારે જે સીવીલ એન્જનીયરોનો વર્ગ ઊભો થયો છે તે નફન નકામો આ સંસ્કૃતિએ ઊભો કરેલો વર્ગ છે. આ દેશમાં જ મુબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં ઘર બંધાવવા ઇજનેરને ઇજનેર વગર ચાલી જ ન શકે કારણ કે આધુનિક સંસ્કૃતિને અનુસરનાર રાજ્યે કાયદાથી ઇજનેરોનું સ્થાન નક્કી કર્યું છે. પણ ખરી રીતે ઘર બંધાવવામાં ઇજનેરોની કોઈ જ જરૂર પડતી નથી. હજી દેશમાં ઘણાં સારાં મકાનો-વધારે ડાળાવાળાં અને વધારે ટકાઉ મકાનો ઇજનેરોની ડબલગીરી વગર બંધાય છે. પણ મુબઈ કે કલકત્તામાં ઇજનેર વગર ન ચાલે. આ જરૂરીયાત વચ્ચેથી કૃત્રિમ રીતે ઊભી થઈ છે અને એની પરંપરા એટલી લાંબી છે કે એ અનિવાર્ય જ લાગે છે.

ઇજનેરો કરતાં પણ દાકતરોની આવશ્યકતા ઘણી ઊંડી ઊંડી ગઈ છે; અને જન્મ પહેલાંથી આરંભી મરણ સુધી લાંબાય છે. શ્રીમન્ત કુટુંબોમાં ગર્ભગરાખર છે કે નહિ, આડો અવળો તો નથી ના? પ્રસવ ગરાખર જ થશે કે કોઈ વાંધો આવશે એ દાકતર પાસે જોવ-રાવવાનો રિવાજ પડ્યો છે. પ્રસવ વખતે દાકતરી મદદની જરૂર દેખીતી છે અને અંતે દાકતરના સર્ટીફિકેટ વગર શબની છેલ્લી ક્રિયા થઈ શકતી નથી.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં દરદ લંબાય અને દરદી પેસાદાર હોય તો વૈદ જ સૂચના કરે કે ‘જરા ગ્રહ જોવરાવો, વખતે કોઈ ગ્રહ નડતો હોય !’ એટલે જોશીને બોલાવાય, જોશી બતાવે ‘અમુક ગ્રહ નડે છે અને તે માટે અમુક દ્વાન કરવું પડશે અથવા અમુક જાંબ કરાવવા પડશે.’ વળી ઘરનો આશ્રિત બ્રાહ્મણ સલાહ આપે કે ‘મૃત્યુંજયનો જાંબ કરાવો અથવા લઘુરુદ્ર કરાવો અથવા બ્રાહ્મણ ભોજન કરાવો કે પુણ્યે પાપ દેલાય’. આમ સંસ્કૃતિના દલાલો પરસ્પર સલાહ કરે અને સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખે. આજે જે દાકતર દવા કરતો હોય તે કહેશે, ‘મોટા દાકતરની સલાહ લેવી પડશે, અથવા મોટા દાકતરોની કમિટી કરવી પડશે.’ પછી વળી સલાહ પડે કે ‘હવે તો પેસાથ તપાસવો પડશે, અથવા લોલી તપાસવું પડશે કે બડખો તપાસવો પડશે.’ આ રીતે દાકતરોની કમાણી ચાલે જ જાય અને સાથે સાથે તપાસ પણ ચાલુ હોય. કેટલીક વાર આવી તપાસનો રિપોર્ટ મળે તે પહેલાં દરદી પરંપરાકર્મથી પણ થઈ ગયો હોય. કેટલીક વાર જ્યારે ‘માનસનું ગમે તે થયું પણ ‘સાયન્સ’ (science) ને લાલ થયો’ એવી દલીલ કરવામાં આવે છે ત્યારે સંસ્કૃતિરૂપ મૂર્તિની પૂજા કેટલી બળવાન છે એ સમજાય છે.

પણ આ જમાનામાં ઘણાંએને દાકતરોની ખરેખર જરૂર છે એમ લાગે છે; માનવ-જીવનમાં વેદક જ્ઞાનની કોઈક જરૂર ખરેખરી કદાચ હશે જ પણ આ જમાનામાં જે રૂપે ડગલે ને પગલે અને અત્યંત ખરચાળ રૂપે દાકતરી આવશ્યકતા ઊભી કરવામાં આવી છે તે તો આ સંસ્કૃતિની જાળનું જ પરિણામ છે.

વજીલાતના ધંધાની કૃત્રિમ આવશ્યકતા તો અહ્યુત છે; અને કાયદાએ એ ધંધાને આપેલી સગવડ એથી એ વધારે અહ્યુત છે. વજીલાતી કલ્યાણ વધે છે. કે ઘરે છે એ બાબત ધણાના મનમાં શંકા રહે છે, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે મોટી મીઠકતવાળાઓ કાંઈ ચંડ તો એની મીઠકતનો ઘણો ભાગ વજીલાતના ખીસ્સામાં ચાલ્યો જાય છે. ઇંગ્લેન્ડ અને વજીલાતની સલાહો પણ રમુજ હોય છે. ઇંગ્લેન્ડેને કહીએ કે આવી જતનું મકાન કરવું છે એટલે એ કાયદા પ્રમાણે ભીંતોની જગાહ, ચાંબલાઓનાં, માથ વગેરે તમને ખતાવે પણ એવું ઘર શું કામમાં આવશે? અથવા એ ઘરમાં રહી શકાશે કે નહિ એનો તો વિચાર જ ન કરે અને તૈયાર થયા પછી કહીએ કે, 'આમાં તો રહેવાય એવું નથી,' અથવા 'આ તો જાપદં તદ્દન ગણે છે,' એટલે કહેશે કે 'આટલું વધારો, સીમેન્ટના જાપરા ઉપર 'ફોરેકાસ્ટ' પાથરો,' વગેરે વગેરે. અને વજીલાતને પ્રજીએ કે 'આ ભાંજગાનું શું કરવું?' એટલે એ કહેશે 'કેસ માંડો.' કેસમાં દારીએ તો કહેશે 'અપીલ કરો.' ટુંકમાં તમે જેમ દોડદોડી કરો તેમ જાળમાં વધારે સપડાઓ અને ચુસાતા જાઓ, છતાં તમને એમજ લાગે કે આ ખરાબર કર્યું; આમ કરવાની જરૂર જ હતી. આનું નામ સંસ્કૃતિની જાળ. એ વિવેકશુદ્ધિ અંતઃચક્ષુ ઉપર એક જાતની અંધારી નાખે છે. અને આ સંસ્કૃતિના દલાલોની દલાલી કેવી અપ્રતિદત છે એ વજીલાતનાં ખીસો જેણે ભંચી હોય તેને દીવા જેવું દેખાય છે. હમણાં એક અનુભવી પુરો દાખલો આપ્યો કે સોલીસીટરને 'તમારું ખીસ કેટલું છે એ લખજો' એમ કાગળ લખ્યો એટલે સોલીસીટરે એ કાગળ વાંચવાનાં પણ ફીયા ખીસમાં સગવડ. શી ખુશી! આ તો આપણી જૂની સંસ્કૃતિમાં રસ્તે નીકળનાં પુણ્ય બ્રાહ્મણ મળે તો એને નમસ્કાર કરી દક્ષિણા આપવી વેદ્ય એના જેવું થયું. માત્ર ફેર એટલો કે જૂની રીતમાં દક્ષિણા આપનાર કેટલી આપવી તે નક્કી કરતા, આ લેનારો નક્કી કરે છે.

સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવાની કેવી પ્રજાગ વાસના સંસ્કૃતિવિધાયકોમાં હોય છે એ સંસ્કૃતિ પ્રચારકોને આપેલા રક્ષણ ઉપરથી પણ દેખાય છે. બ્રાહ્મણોને દાન આપવાના જેમ અસંખ્ય પ્રસંગો ધર્મ નિર્બંધકારોએ જોડ્યા છે, અને મજાથી બ્રાહ્મણના રક્ષણ માટે ખાસ કાયદાઓ, સંસ્કૃતિશીલોએ ઘડ્યા છે. તેમજ આ જમાનામાં કાયદાથી દાક્ષિણે તો અપૂરું રક્ષણ મળ્યું જ છે. પણ મોટર હાંકનારાઓને કેટલું રક્ષણ મળ્યું છે એ જોવા જેવું છે. મોટરની ઝડપમાં માણસ આવી જાય તો એ અકસ્માત ગણાય, એમાં મોટર હાંકનારની જોદ રકારી-જો ભાગ્યેજ પૂરવાર થાય-પૂરવાર થાય તો પણ એની શિક્ષા નહીંજ. શા માટે? કારણ કે મોટરો, રેલ્વેઓ, વિમાનો વગેરે આ સંસ્કૃતિનાં આવશ્યક સાધનો છે. આ સંસ્કૃતિમાં ઉઠેલા ધણોને એમ જ લાગે છે કે રેલ્વે, તાર, મોટર વગેરે વગર જગત ચાલે જ કેમ અને એના વગર જગત ન ચાલે તો એને અંગે થતા ગુન્હાઓને હમ્ય ગણવા જ વેદ્ય એ. જૂના કાગમાં બ્રાહ્મણ અધ્ય મનાતા, આજે મોટર હાંકનારા.

જૂની સંસ્કૃતિનું જોર હતું ત્યારે એ વખતના અતિ હુદ્દિશાળી માણસોને પણ ગ્રાહ્યતાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા લાગતી હતી. અત્યારે મોટા દાકતરની સલાહ ન લીધી એટલે દરદી અચ્ચે નહિ એમ જે તીવ્રતાથી લાગે છે તેજ તીવ્રતાથી એ વખતે અમુક સંસ્કાર કે અમુક ધર્મકાર્ય ન થયું એટલે ખરાબ પરિણામ આપ્યું એમ લાગતું. (એ વખતે જે વૈદ્યો તો હતા જ.) હમણું જ એક દાખલો જોયો. એક ગૃહસ્થની ભેંસોને માતા નીકળ્યાં. એક પક્ષી એક ૧૫-૨૦ ભેંસો મરી ગઇ. જૂની સંસ્કૃતિમાં જ ઉછરેલા ગૃહસ્થને એક જ ઉપાય સૂઝ્યો કે 'જે હવે ભેંસો બચે તો અંખાછનાં દર્શન કર્યો પેલાં દૂધ ન ખાવું.' તેણે માનતા લીધી; બનવા કાળને આડીની ભેંસો બચી ગઇ. એના મનમાં માનતાના ફળ પીશે લેશ પણ શંકા નથી. થોડા મહિના પેલાં બનેલી આ વાત છે. મારી કહેવાની મતલબ, આ જમાનામાં કાંદી નીકળતો એવી રોગ લાગુ પડે ત્યારે દરદીને તદ્દન છુટું રાખવાને બદલે કે રોગ્ય ઉપચારને બદલે માનતા લેવી, એમ નથી, પણ સંસ્કૃતિની જાળ કેવી. ગાંઠ છે એજ બતાવવાની છે. ત્યારે એક સંસ્કૃતિનું જોર હોય ત્યારે એમાં ઉછરનાર એ સંસ્કૃતિએ આપેલ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે, બીજી દૃષ્ટિ લબ્ધજ નથી. કારણ કે સંસ્કૃતિ ઉત્પાદકો વિજ્ઞાન, ધર્મ, રાજ્ય, સાહિત્ય, વેપાર, રૂઢિ (હાલની ફેશન) બધાં તરવાને ધ્યાનમાં રાખે છે અને એ બધાંની મદદથી સંસ્કૃતિની જાળ ગુથે છે અને વૈજ્ઞાનિકા, સ્મૃતિકારો (કાયદા બાંધનારાઓ), શિક્ષકો, વૈદ્યો, દાકતરો, ધર્મગેરો, ધર્મોપદેશકો બધા જૂન સંસ્કૃતિ જાળને અનુસરીને જ વિચાર કરે છે, સંસ્કૃતિને અનુરૂપ વિચારોજ ફેલાવે છે અને જગતમાં સંસ્કારી છુપવ એથી જુદી જાતનું ન જ હોઈ શકે એમ પ્રગટના લોકોમાં દેખાઈ દે છે. વિજ્ઞાન, ધર્મ, સાહિત્ય, બધું આ સંસ્કૃતિના તેજમાં દેદીખમાન લાગે છે. વિચારજૂન્ય, આલિશ અને હાનિકારક રૂઢિઓ પણ સંસ્કૃતિના તેજમાં મોહક દેખાય છે. આપણી અનેક રૂઢિઓનો પ્રાચીનાભિમાની જે બચાવ કરે છે તે આ સંસ્કૃતિ જાળની દૃષ્ટિ અને એ જૂની જાળમાંથી નીકળેલા જૂની રૂઢિનો દા. ત. શિખાનો ત્યાગ કરે છે; અને નવી રૂઢિઓ-જૂની જેવીજ હેતુજૂન્ય-મૂંછા મુંઝવવા વગેરેનો સ્વીકાર કરે છે; એ પણ જાળનીજ ખુણી.

સંસ્કૃતિની જાળ રાગદંપ બન્નેને પોષે છે, વર્ણુદ્વેષની તો એ જનની છે. અન્યત્રને દારાના પ્રશ્નમાં જૂની સંસ્કૃતિની જાળ કેટલી નડે છે એ આપણને સુપરિચિત છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ કેના ભવંકર વર્ણુદ્વેષને પોષી રહી છે એ એશીઆ, આફ્રીકા અને અમેરિકાની બીજી પ્રજાઓની કનડગતો જોવાથી સમગ્ગ્ય છે. એથી પણ વધારે મનુષ્યજાતિને રથને સંસ્કૃતિની કલ્પિત મૂર્તિને ભેસારીને સંસ્કૃતિના રક્ષણના બહાનાથી માનવ જાતિના નાશના બીજ વેરનાઈ વિશાળ સાહિત્ય યુરોપમાં અને વિશેષ તો અમેરિકામાં ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે. સંસ્કૃતિ જાળનું સ્વરૂપ જોવા માટે આટલા છુટકે દાખલાઓ બસ છે. આથી વધારે કાંઈ સિદ્ધ કરવાની ઈચ્છા નથી. સંસ્કૃતિ જાળ છે એ વાત ખરી પણ એ વ્યર્થ છે અચવા એથી કર્યું દિત થતું નથી એમ કહેવાની મતલબ નથી. માનવસમાજને અનેકમા દિતકારક હોવાથીજ સંસ્કૃતિની જાળો ઉત્પન્ન થાય છે અને ટકે છે. પળી આપણી જૂની સંસ્કૃતિ અને હાલની સંસ્કૃતિ વચ્ચે સરખામણી કરવાનો કે એમાંથી એકને ચઢીઆતી કહેવાનો પણ ઉદ્દેશ નથી. વસ્તુતઃ કોઈ પણ સંસ્કૃતિ ગમે તેટલી દિતકારક હોય છતાં એ એક જાતની જાળ છે, અને એમાંથી છુટવું એ જાનીને મત્તાજાળમાંથી છુટવા જેટલું જ ભારે છે.

બૃહદ્ ગૂજરાતની એક વીસારે પડેલી પ્રાચીન શાખા*

શાન્તિનિકેતન. ગુરુ ૮-૪-૨૬

સ્નેહી મુરબી શ્રી બૃહલાદ,

ગયો પત્ર બૃહ ઉતાવળમાં લખેલો એટલે આ પત્રમાંની વાતો તેમાં નહીં લખી શક્યો. વળી તે પત્ર લખ્યા પછી આજ મુઘીમાં થોડું નવું થે મળ્યું છે.

આપના વર્ગમાં બેઠાં બેઠાં ભાષાશાસ્ત્રના જે શબ્દો કાને પડેલા તેને પરિણામે બીજાં તો કાંઈ નહિ પણ એ વિષયની વાતો કરવામાં તો ખૂબ રસ પડતો થયેલો. વળી અહીં જુદી જુદી ભાષા બોલનારાઓ બેઠા થયેલા એટલે કંઈપણના તેજ ઘોડાએને અને છલારે વિદરવાને વિશાળ ક્ષેત્ર મળ્યું. એક દિવસ બે ત્રણ આંધ્ર મિત્રો સાથે બેસીને ભાષાશાસ્ત્રના મારા વિશાળ જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરતો હતો એવામાં મદુરાથી નવાજ આવેલા ભાઈ મુખ્યારામન આવીને કહે,—"નગીનદાસ, આ તમારી ગૂજરાતી ભાષાનું મૂળ કયું?" ભાષાશાસ્ત્ર વિષે લાંબાં ચોક્કસ ભાષણો છોડનાર માણસ પોતાની જ માતૃભાષાનું મૂળ ન જાણતી શકે તો તો પછી તેનું માન શું રહે? આથી આ બંદાએ તો જોરે કહી દીધું—“સૌરાષ્ટ્રની પ્રાકૃત.” પણ પ્રશ્ન પૂછનાર ભાઈ તો આગળ વધ્યા, “ત્યારે મરાઠીનું મૂળ પણ એજ હશે?”

“ના, ના. મરાઠીનું મૂળ તો વળી જુદું છે.” આપણે હંકમાં પતાવ્યું પણ તે ભાઈ કાંઈ અટક્યા નહિ.

“કયું?”

“મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત.”

આ ભાઈને આમ એકાએક જાંધી ભાષાઓનાં મૂળ જાણવાનો કેમ શોખ થઈ આવ્યો એનો હું વિચાર કરું છું એટલામાં તો એ ભાઈએ વળી આગળ ચલાવ્યું,—"હું મદાસ ઇલાકાના મદુરા શહેરથી આવું છું. જતો સૌરાષ્ટ્ર છું. અમો દ્રાવિડ નથી. અમો મૂળ તો ગૂજરાતથી ત્યાં ગયેલા. અમો ત્યાં મદાસ ઇલાકામાં પણ ગૂજરાતીઓ સાથે બહુ જ વતસી લગી જઈ શકીએ છીએ. સંકટો વરસો થયાં અમે ત્યાં રહીએ છીએ છતાં અમે દ્રાવિડો સાથે લગી જ શક્તા નથી. અમારા તરફ પણ ગૂજરાતી વેપારીઓ છે. તેઓ પોતાની પેઢીઓમાં અમેને જ રાખે છે. અમારા સિવાય બીજા કોઈને તેઓ વિશ્વાસ કરતા નથી. અમો પણ સારી વેપારી કુદિવાળા ગણાઈએ છીએ. અમારી ભાષા

* મૂળ એક સાધારણ પત્ર જ છે પણ તેમાં આવતી માહિતી અને સૂચનાઓ, વિચારો, સર્વ સપક્ષ મુદ્દવા ચોક્કસ ટોચાથી મૂળ પત્ર છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

—તમી.

પણ તામીલ કે બીજી કોઈ દ્રાવિડ ભાષા કરતાં તદ્દન જુદી છે. એવું માનવામાં આવે છે કે, અમારી ભાષા ‘સૌરાષ્ટ્ર’માંથી તમારી ભાષા ગૂજરાતી ઉતરી આવેલી છે. અમારી ભાષામાં મરાઠી શબ્દો ઘણા જોવામાં આવે છે. આથી મેં ધાર્યું કે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ અને મરાઠીનું મૂળ કોઈ એક જ હશે અને તેમાંથી જ ‘ગૂજરાતી’ પણ આવી હશે.”

આ સાંલગીને મને તો કોઈ નવા દેશ જોડી ગયો હોય એવો આનંદ થયો. આ લોકો વિશે વધુ જાણવાની—ખાસ કરીને તેઓની ભાષા વિશે—ખુબ ઇચ્છા થઈ. આ ભાષા પાસે કેટલીક નોંધ હતી તે લઈ આવ્યો અને વાંચી. The Mysore Economic Journalમાં થોડા વખત પર આ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ વિશે એક લેખમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તેની શરૂઆતના ભાગમાં એ લોકોના ઇતિહાસ, રીતરિવાજ વગેરે વિશે થોડી માહિતી હતી. તેની જ આ નોંધ એમણે કરી હતી. હું આ અંગે લઈ આવ્યો અને લેખો જોઈ ગયો. લેખમાં લેખકે The Indian Antiquarian ના પંદરમા વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક લેખનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આથી હું તે જોવા ગયો પણ તે વરસનું Antiquarian જ ન મળ્યું. વળી Madras Gazetteerમાં પણ એ લોકો વિશે એક લેખ છે એવું તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું આથી Madras Gazetteer જોળવા લાગ્યો પણ તે એ ન મળ્યું. આથી લઈ બેઠો હું તો Imperial Gazetteer of India. મદુરા શહેર વિષેની માહિતી આપતાં લેખક લખે છે કે પત્તુલકારન નામની એક વણકર કામ પત્તુ લી [ગૂજરાતીની એક બોલી (dialect)] બોલે છે. એ લોકો ખુબ જ લાંબા વખત પહેલાં ગૂજરાતથી અહીં આવ્યા હતા એમ માનવામાં આવે છે. મદુરામાં તેઓ ‘મોંડી’ સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે.

આનું અંગ્રેજી પણ ઉતારું ?

“The Patnulkarans (43000), a weaving community, which speaks Patnuli (a dialect of Gujarati) and is supposed to have migrated from Gujarat long ago, are found in large numbers in Madras City. —Imperial Gazetteer, Vol. XVI. 393.”

પેલા લાઇ પોતાની કામને અને ભાષાને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ કહે છે ત્યારે અહીં આ પત્તુલકારન નામ નીકળ્યું. એક જ હશે કે કેમ એવી સંકા પણ મનમાં ન આવી કારણ જુદા હોય તો તો વળી આ એક નવી વાત જાણી.

Imperial Gazetteerનાં પાનાં ફેરવવાં ચાલુ રાખ્યાં. મદુરા જિલ્લા વિશે માહિતી આપતાં લખવામાં આવ્યું છે કે જિલ્લામાં સૌથી અગત્યનો દુનર રેશમ વણવાનો છે અને તે મદુરાના પત્તુલકારોના હાથમાં છે.

The most important art in the district is the silk weaving carried on by the Patnulkarans of Madras City.

—Imperial Gazetteer Vol. XVI. 397. 8.

આગળ ઉપર વળી લખવામાં આવ્યું છે કે આ પત્તુલકારો ગૂજરાતથી આવેલા છે અને ગૂજરાતની જ એક બોલી બોલે છે. એવું માનવામાં આવે છે કે તેમનાં વંશજોને :

નિશ્ચય નાપકે સમજવીને મદુરામાં રાખ્યા હતા. તેઓ પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવે છે, અને બ્રાહ્મણોના જેવી ઉપાધિઓ ધારણ કરે છે.

The silk-weavers called Patnulkarans are immigrants from Gujarat and speak a dialect of Gujarati. It is said that their fore-fathers were induced to settle in Madura by Tirumala Naik. They claim to be Brahmins and call themselves by Brahminical titles.

—Imperial Gazetteer Vol. XVI. 406.

આટલું વાંચ્યા પછી એવો ખ્યાલ આવ્યો કે એ લોકોની લિપિ તો જોડ. ગયો તે ભાઈ પાસે. “નમારા મૂળાક્ષરે લખી આપો ને.” જરા હસીને કહે, “મને નથી આવડતા.” એમને પોતાની ભાષા વાંચતાં લખતાં નથી આવડતી. પાછા એમો વાતે વળગ્યા. તેઓ કહેતા હાગ્યા, “અમારી ભાષામાં બહુ પુસ્તકો નથી લખાયાં. બાળપોથી વગેરે થોડી પાઠમાળાઓ છે અને તે સિવાય બીજી થોડી ચોપડીઓ છે તેજ. મને માત્ર પહેલા જ સ્વરો જ લખતાં આવડે છે.”

“અરે ભાઈ, જ તો જ. લખોને.”

‘અ’ લખ્યો. જરાયે મળનાપણું ન મળે. ‘આ’ લખ્યો. અહીં પણ તેવુંજ. પછી ‘ઇ’ લખી. બરાબર ગૂજરાતી. ‘ઈ’ લખી તે પણ બહુ જ મળતી. ‘ઉ’ અને ‘ઊ’ પણ બરાબર ગૂજરાતી જ. આટલું જોયા પછી તો મારી ઉત્કંઠાનો પાર ન રહ્યો. જેમ અને તેમ જલ્દીથી બાળપોથી વગેરે ચોપડીઓ દેશથી મંગાવવાને મેં તેમને કહ્યું. તેમને પણ પોતાની ભાષાનું મૂળ જાણવું હતું—પોતાની ભાષાને ગૂજરાતીની માતા ઠરાવવી હતી—એટલે તરત જ કાગળ લખાઈ ગયો. પણ ચોપડીઓ આવતાં આવતાં ઘણા દિવસ વહી ગયા. મારી અધીરાઈ વધી. ઓખરે એક દિવસ ચોપડીઓ આવી પહોંચી. લિપિ જોઈ. ગૂજરાતી લિપિને જ દ્રાવિડ વેશ ન પહેરાવ્યો હોય! આ લિપિ પર તામિલ અને તેલુગુ લિપિની ફીક ફીક અસર થઈ છે જતાં દ્રાવિડ વેશ પહેરેલા એ ભાઈઓની માફક તેમની એ લિપિને પણ ગૂજરાતી તરિકે ઓળખવામાં જરા પણ વાર જાગે એમ નથી. તમોજ ભુવોને !

૩	અ	૩	ઓ	૬	૨	૪	મ
૪	આ	૪	ઔ	૦	૬	૪	ય
૬	ઇ	૬	ઈ	૫	૫	૪	ર
૭	ઈ	૭	એ	૭	૬	૫	લ
૮	ઉ	૮	ઋ	૮	૭	૫	વ
૯	ઊ	૯	ૠ	૯	૮	૫	શ
૧૦	ક	૧૦	ગ	૧૦	૯	૫	ષ
૧૧	ખ	૧૧	ઘ	૧૧	૮	૫	સ
૧૨	ચ	૧૨	ઙ	૧૨	૭	૫	હ
૧૩	ટ	૧૩	ઢ	૧૩	૬	૫	ઙ
૧૪	ડ	૧૪	ઢ	૧૪	૫	૫	ઙ
૧૫	ત	૧૫	થ	૧૫	૪	૫	ઙ
૧૬	ત્ર	૧૬	લ	૧૬	૩	૫	ઙ
૧૭	વ	૧૭	શ	૧૭	૨	૫	ઙ
૧૮	શ	૧૮	સ	૧૮	૧	૫	ઙ
૧૯	હ	૧૯	ઙ	૧૯	૦	૫	ઙ
૨૦	ઙ	૨૦	ઙ	૨૦	૦	૫	ઙ

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦

અંધી બે શબ્દો કહેવા જેવા લાગે છે. 'હ' ની પાસે (તે) કષ્ચું છે તે એમ ખતાવવા કે એ તેલુચું છે.

વળી અંજનો સાથે સ્વરો જોડવાની રીત ખતાવવા 'જ' ની પાસેથી આપી છે. 'જ' ને દ્વસ્વ 'ઙ' જોડવાની રીત પણ તેલુચું છે.

અંજનને જોડા કરવાની રીત પણ ખતાવી છે. તે પણ આપણને મળતી છે.

સ્વરોમાં વધુ મળતાપણું નથી પણ અંજનોમાં તે ખૂબ મળતાપણું છે.

એમાં પણ દ્રાવિડ ભાષાઓની માફક બે 'એ' છે. વળી આપણે વ્યંજનો જોઈ નીચે એક ચિન્હ કરીને ખોડા લખીએ છીએ તેવી જ રીતે એ લોકો પણ નીચે જ ચિન્હ કરીને ખોડા વ્યંજનો લખે છે.

આ જોઈને તો થયું કે એ ભાષા વિશે અને એટલું વાંચી નાંખું. પણ મંળશેઠ્યાં તે જ ખબર નહિ ગયો હું તો Linguistic Survey of India પાસે. પણ મારાં નક્કીખનીયે ખલિદારી ! આ ગ્રંથના યે બધા ભાગો મને અહીં ન મળ્યા. પેલા ભાષાએ કહેલું કે મરાઠી સાથે મળતાપણું છે એટલે મરાઠી ભાષાના વિવરણવાળો ભાગ લઈ ઉધામવા મંડ્યો. ઉધામતાં ઉધામતાં મોટી અક્ષરોવાળું પાતું આવ્યું. તે જોતાં જ મારા પેટમાં તો ફાળ પડી કે રખેને પેલા અક્ષરો અને મળતા ન હોય. ગૂજરાતી મટી જાય તો ? તરત જ મોટી અક્ષરો ઉતારી લીધા અને ગયો ઓરડીએ. બંને સરખાવવા બેઠો. પેટમાં ટાઢ વળી, ના અક્ષરો તો ગૂજરાતી જ છે. પાછો ગયો અને આખું થોડું ઉધામ્યું પણ એ ભાષા વિશે કશું જ ન મળ્યું. ગૂજરાતીની ઉપ-શાખાઓ જેવી બીકી વગેરે ભાષાઓનાં વિવરણવાળો ભાગ લીધો પણ ત્યાં પણ તે જ દશા. Census Report માં ભાષાઓનાં વિવરણનો ભાગ જોઈ ગયો પણ ત્યાં કશું ન મળ્યું. Madras Year Book હાથમાં લીધી, પણ તેમાં તો માત્ર તે લોકોની વસ્તીગણતરી, કેળવણી વગેરે માહિતી હિના બીજી કશી માહિતી નહતી આપી.

પછી તો, અમે બંનેએ બેસીને અક્ષરો શીખવા માંડ્યા અને શબ્દોના અર્થો ફરવા માંડ્યા. એ ભાષા ભાષા સમજે છે ખરા, લખનાં વાંચનાં નથી આવડતું. શબ્દો જોતાં જોતાં હું ચકિત થઈ ગયો. આટઆટલા શબ્દો હજી લગભગ તેના તે જ સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહ્યા છે. કેટલાકમાં કેટલાક નિયમિત ફેરફાર થયા છે તે તો આ યાદી જોતાં જ જણાશે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ મરાઠી, તેલુગુ, તામિલ શબ્દો પણ આપ્યા છે જેથી ગૂજરાતી સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે. વળી આમાં ઘણા શબ્દો એવા પણ હશે કે જેને મળતા ગૂજરાતી શબ્દો કદાચ કાઠિયાવાડમાં હશે પણ હું તે ન જાણતો હોઉં. આથી તેવા શબ્દોના અર્થ અંગ્રેજીમાં આપું છું જેથી તેવા શબ્દો ગોઠવી શકાય.

સૌ.	ગૂ.	મ.	તા.	ફ.
અમિ	અમે			
અપુલ	self
અલિ	અલિ	woman: wasp
અંબો				mother
અંકરો	અંકુર			
આયુ	આયુ			
એસા	અસા			
એસુ	એસ			
કાલુ	કાલ (સમય)			
કોડો	કોડો			
ખીર	ખીર			

સૌ.	મૂ.	મ.	તા.	ઈ.
ખેત	ખેત (ખેતર)			
ગાડી	ગાડી			
ગાવસો	ગાવાળ			
ધર	ધર			
છાયસો	છાયડો			
ઝાડુ	ઝાડ			
નાંખે				mug
પુરેતુ	પુરોહિત			
પોતી	પોથી			
શીખ	શીખ			
ફદોસો	પહેસો			
ખી	ખી (ખીજ)			
મુકરે	મુકર (આપનો)			
એતન	મતન			
રાડલી	રાંડ
રાડો	રાંડલી
લુગડો	લુગડું			
લોખી	લોખી			
વાડી	વાડ			
સકુન	સકુન			
સોંગડો	શોંગડું			
સીડી	સીડી			
સુરી	હુરી			
શેરો	શેરો	
હિસુ	હિસાળ			remark
હાવર	હવેર			
વાયુ	વાય			
કાસખો	કાચખો			
ગુલ	ગુ			
ખરી	ખરી	
દાંતુ	દાંત	hoof
અંગલી	અંગળી			ivory
હંચાઈ	અંગૂઠો			
નેક	નખ			
મુસુંગુ	મૂછ		નકમ	
			મુસુંગુ	

સૌ.	ગુ.	મ.	તા.	દ.
દાડી	દાડી		દાડી	
મિ	દું	મિ		
તું	તું			
તુમિ	તમે			
પે	પા			
કેર	કર			
લિકિક	લખ			
દુહ	કાહ			
ખિસ	ખેસ	ખિસ		
નિજ	ઉઘ	નિજ		
ચાક	ચાક			
જા	જા			
આવ	આવ			
ખડ્ધે	કે			
ખરિઝ આવ	લધ આવ			
ચોદુ	વાંચવું		ચંદુષ્ટા (તે.)	
દુડ	ઉધાડ			
પપણી	લવાં			
પોરે પાપત	પાંપણ			
ભિતર	ભિતર			
ભરાડ	ખહાર			
નાક	નાક			
કાન	કાન			
જીભ	જીભ			
દાંત	દાંત			
હોહ	હોહ			
સૌ.	ગુ.	મ.	તા.	દ.
ધરી	ધાંટો			
મળા	મળું			
હેમ	જાતી			
પોટ	પેટ			
કેડ	કેડ			
પાટ	પીટ			
મરી	મંગ			
ચુડગ	ચુંટણ		મરી (કમર સાથે)	

સૌ.	ગૂ.	મ.	તા.
ખભો	કોણી		
ખાંધ	ખાંધ		
તળહાથ	હથેલી		
હાથ	હાથ		
ઉરે	એક		ઉંડું
દિવ	બે		એરંદી
થિન	તલુ		મુંડું
ચાર	ચાર		નાંગ
પાંચ	પાંચ		અમનદ
સો	છ		આર
સાત	સાત		એવ
આઠ	આઠ		એદ
નવ	નવ		ઉનલ્પદ
દસ	દસ		પત
વ્યાર	અગિઆર		
બાર	બાર		
તેર	તેર		
ચૌદ	ચૌદ		
પંદર	પંદર		
સોળ	સોળ		
સત્તર	સત્તર		
અઠાર	અઠાર		
ઓગણીસ	ઓગણીસ		
ત્રાપ	બંધ કર		
તાંડ	મોં		
ખારસ	ખાઉ		
મુરમુ	ધરણાં		
ધામ	દોડ		
જીખરે	ખૂણો		
એડો			
ઓનુ			
ઉડો			
કીડું			
હરમો	ચરમા		
ચીલ			

પૃથક્ ગૂજરાતની એક વીસારે પડેલી પ્રાચીન શાખા

ગ્રીક
ધુગુ
તોડી

pond
shop
neglect

આમાં કેટલાં મરાઠી છે તે તો કોઈ મરાઠીને પૂછવાથી જણાશે. મરાઠી શબ્દો ધણુ છે એમ એ લાઇ કહે છે.

Castes and Tribes of Southern India નામનો એક ગ્રંથ છે. તેના છંટા ભાગમાં આ લોકો વિષે એક લેખ સારી સરખી માલિતીવાળો છે. એ લેખનો સાર અત્રે આપવાનો લોભ ખાળો શકાતો નથી. એટલે તમારે તે વાંચવોજ રહ્યો.

સને ૧૯૦૧ ના મદ્રાસ Census Report માં પત્તુકરો વિષે લખવામાં આવ્યું છે કે તામિલ દેશમાં એક જાતના પરદેશી વંશકરો જેવામાં આવે છે. એ લોકો પત્તુકી કે ખત્રી નામની ગૂજરાતીની એક બોલી બોલે છે, અને એ લોકો મૂળ ગૂજરાતમાંથીજ આવેલાં છે. અહીં તેઓ પત્તુકરન અથવા રેશમના લોકોને નામે ઓળખાય છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે મંદસોર (Mandasore) માં આવેલા કુમારગુપ્ત (ઈ. સ. ૧૪૭૩) ના શિલાલેખમાં તે લોકોનો પટ્ટવાયકના નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. વળી મદુરાની રાણી મંગમ્માલ (Mangammal) શાસનપત્રમાં પણ તેઓને એ જ નામથી ઉલ્લેખવામાં આવેલા છે. પણ હમણાં હમણાં તેઓએ-પોતે સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવેલા માટે-પોતાને સૌરાષ્ટ્ર કહેવડાવવા માંડ્યું છે. તેઓ પોતે બ્રાહ્મણ હોવાનો દાવો કરે છે. મંદસોરના શિલાલેખમાં તેઓને યોદ્ધાઓ અને વણકરો કહેવામાં આવેલા છે. ઈ. સ. ૧૭૦૫ માં અહાર પત્તુકરોને ઉપકર્મ (જનોઇ બદલવાનો વિધિ) કરવા માટે પકડવામાં આવ્યા હતા. આ મામલો હેઠ રાણી મંગમ્માલ સુધી પહોંચ્યો હતો. રાણીએ મોટામોટા પંડિતોની સલા બોલાવી અને તેઓની સલાદથી એનું ફરમાન બહાર પાડ્યું કે એ લોકોને પણ બ્રાહ્મણોના જેવી કિર્થાવિધિ કરવાની છૂટ છે.

Gazetteer of Madura District માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પશ્ચિમ માળવામાં આવેલા મંદસોરના શિલાલેખમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રાજા કુમારગુપ્ત (અથવા તેના કોઈ અધિકારી) એ પટ્ટવાયેને લાટ દેશમાંથી લાવીને ત્યાં રાખ્યા હતા અને તેમનો રેશમનો ઢુન્નર ચાલુ રાખવાને સમજાવ્યા હતા. મુસલમાનોએ જ્યારે મંદસોરનો નાશ કર્યો ત્યારે આ લોકો દક્ષિણમાં દેવનગરી નામના શહેરમાં ગયા. આ દેવનગરી તેજ દાસનું દૌલતાબાદ અને તે વખતના યાદવોની રાજધાની. જ્યારે મુસલમાનોએ દેવનગરી પર હુમલો કર્યો ત્યારે આ લોકો વિજયનગર નાશ અને ત્યાંથી આખરે મદુરા જઈને રહ્યા. આ ઇતિહાસ હજી સુધી એક વિચિત્ર રિવાજને લીધે સારી રીતે જળવાઈ રહ્યો છે. લગ્ન પહેલાં વરપક્ષ જ્યારે કન્યાનું માથું કરવા જાય છે ત્યારે કન્યાપક્ષ અમુક ઠરાવેલાં શબ્દોમાં વરપક્ષને પ્રશ્ન પૂછે છે કે તમે કાણ છો અને ક્યાંથી આવો છો ? આના જવાબમાં વરપક્ષ કહે છે કે અમે સોરઠ દેશથી આવ્યા છીએ. દેવનગરીમાં અમે રહ્યા હતા અને મુસલમાનના ઉપદ્રવને લીધે ત્યાંથી અમે વિજયનગર આવ્યા હતા, અને વિજયનગરથી મદુરા આના છીએ. પણ વરપક્ષ કન્યાપક્ષને તે જ પ્રશ્ન પૂછે છે અને તે જ જવાબ સાંભળે છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૨માં સાક્ષેમના કલેક્ટર Mr. M. D. Cockburn ની દેખરેખ હેઠળ એક મરાઠી ગ્રંથ (manuscript) તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં પણ આ જાત બરાબર આવી જ રીતે કહેવામાં આવી છે. વિશ્વવનગર પડ્યાં પછી આ લોકોમાંના કેટલાક એકસોર ગયા હોય એમ લાગે છે. ત્યાં પણ પટવેગર નામની રેશમ વણનારી મળતુ રહે છે અને તેઓ પણ પત્નુકીને મળતી જ બોલી બોલે છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૧ મૈસુરના Census Report માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એવું કહેવામાં આવે છે કે દેવરગચ્છી ન્યારે મદ્રાસની ચર્ચા પરથી પાછો ફરતો હતો. સારે તે જોરજુલમથી આ લોકોનાં વીસપચીસ કુટુંબો પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો અને તેઓને મંત્રમમાં અને શ્રીરંગપદ્મમાં રાખ્યા હતા.

Mr. H. A. Stuart પોતાના Manual of the North Arcot District માં જણાવે છે કે આ પત્નુકકારોના કહેવા મુજબ તેઓ મૂળ તો બ્રાહ્મણ હતા અને સુરત જીલ્લામાં આવેલાં દેવગીરી નામના શહેરમાં રહેતા હતા. પૂરા બાર-મહોડાંયા તેઓની વસ્તીથી ભરેલા હતા. કંઈ કારણથી એક મહોડાંયાના લોકોને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવવાથી તેઓ દક્ષિણ તરફ ચાલી નીકળ્યા અને તિરૂપતિ, ચર્નિ, એન્કોર, ત્રિચિનોપલ્લી, તંતવર અને મદુરામાં વસવા લાગ્યા. બીજી એક વાત એવી છે કે તેઓ દર વરસે દિવાળી પર લક્ષ્મીને અમુક ચોક્કસ દરારેલા પ્રમાણમાં રેશમી વસ્ત્રો ધરાવવાને બંધાયેલા હતા. એક વખત એવું બન્યું કે તેઓ પુરતા પ્રમાણમાં રેશમી વસ્ત્રો ધરાવી ન શક્યા. આથી દેવી કોપ્યાં અને સાપ દીધો કે આજથી તમે બ્રાહ્મણમાં મળાશો નહિ. પણ આમ છતાં તેઓ હજી પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવાડે છે. તેઓમાં જેઓ લખી વાંચી શકે એવા છે તેઓ પોતાની બાપા કાળામાં તેમજ કિષિનો ઉપયોગ કરે છે.

Manual of Madura Districtમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ લોકો સુરતના રેશમ-વણકરો છે. એઓને પહેલાંના વખતમાં કોઈ નાયક રાજ્યએ કે પછી બુદ તિરુમલ નાયકે મદુરામાં રહેવાને બોલાવ્યા હતા. તેઓ બીજી ન્યાતો કરતાં જુદા જ રહે છે, અને પોતાની જ ભાષા બોલે છે. તેઓ પોતાના રીતરિવાજોને પણ ચીવટાઈથી વળગી રહ્યા છે. તેઓ દેખાવમાં તામિલો કરતાં તદ્દન જુદા જ છે. રંગે આજી પીળા રંગના, મુંદર અને શુદ્ધિમાન દેખાવના હોય છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં Madras Mailમાં જે એક વાદી (note) બહાર પડી હતી તેમાં પણ તેઓને વિષે કેટલીક માહિતી આપવામાં આવેલી છે. તેઓ બધા જ ચુસ્ત વનસ્પત્યાદારી છે.

The Saurashtra Literary Societies of Madura and Madras નરથી ૧૮૯૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ The History of the Saurastras in Southern India નામના પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ લોકો ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલા હતા. ૧ Goundas (chiefs), ૨ Saulins (elders: કુલીન ?), ૩ Voyddos (physicians વૈદ ?) અને ૪ Bhoutuls (religious men ભટ ?) xxx આ સૌરાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણો મૂળ તો બુદ ધાર્મિક જીવન ગાળના હતા પણ દમણા દમણાં

તેઓએ લુદા લુદા બંધા કરવા માંગ્યા છે. $x \times x$ પત્નુલગર (Patnulgarg) એટલે રેશમ વાવનાર. દક્ષિણ દિશમાં સદુ વાલુકરોને માટે આ શબ્દ વપરાય છે અને કેટલાક લોકો ખૂલથી સૌરાષ્ટ્રને પણ એ નામથી જ ઓળખે છે. સૌરાષ્ટ્ર પહેલાં સૂર્યપુત્ર હતા એમ માનવામાં આવે છે કારણ કે સૌર=સૂર્ય.

વાવલુકારના પત્નુલકારો વિષે લખતાં Mr. N. Subramani કહે છે કે આ લોકો આજ પીળા રંગના, મુંદર અને કુદિમલ દેખાવના છે. તેઓ બીજા લોકોથી તદ્દન અલગ રહે છે, અને પોતાની જ ભાષા બોલે છે. તેઓ પોતાના રીતરિવાજો પણ બહુ જ ચીવેટા-ધથી જાળવી રહ્યા છે. દમણનાં જ સૌરાષ્ટ્ર સિધિ શેઠી કાઢવામાં આવી છે, અને પ્રાથમિક પાઠ્યપુસ્તકો વગેરે પણ છપાયાં છે. તેઓ સંગીતના શોખીન છે. તેઓ શુદ્ધ અપશુદ્ધનમાં બહુ માને છે. આ રહ્યા થોડા નમુના.

શુદ્ધન. ૧ જાળબરો થડો, ૨ જાળો દીવો, ૩ શૂડ, ૪ પરણેલી સ્ત્રી, ૫ સોનું વગેરે.

અપશુદ્ધન. ૧ દગ્ગમ, ૨ જાલ્લાળ, ૩ રોગી, ૪ શરીરની બોડવાળો, ૫ ઈધાળ, ૬

તેલ, ૭ ગધેડું, ૮ સાવરણી, ૯ પંખો, ૧૦ નિકમ (Pick axe).

વળી એ લોકોમાં ખુંદણાનો શોખ પણ પૂર જોરમાં ચાલુ છે.

એ લોકોના રીતરિવાજો વિષે થોડું ઉતારું હોય તો ? ઉતારું ત્યારે.

ધર્મની દૃષ્ટિએ જોતાં એ લોકોના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય. (૧) ચોખ્ખા વૈષ્ણવો. એઓ વૈષ્ણવોનાં ભણાં તિલક ધારણ કરે છે અને પોતાને વડકલ (Vadkhalas) કહેવડાવે છે. (૨) સ્માર્તો. (૩) શાંકર મનના વૈષ્ણવો. એ લોકો પોતાના પંથનાં ચિહ્ન તરીકે ગોળી (મુખડ) ચોપડે છે. આ ત્રણે વર્ગોમાં રોડી બેટી વ્યવહાર ચાલુ છે. એ લોકોના મુખ્ય દેવ તિરૂપતિના વેંકટાયજપતિ છે. કન્ની (સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર) માસમાં પૂજાની ધૂમ ચાલે છે. દર સનિવારે એમની પૂજા કરવામાં આવે છે. એ દિવસે એકાદ જળ અભિષેક (possessed) થાય છે અને હાથમાં જાળી મશાલ લઈ સડુના કપાળે ને વડે સ્પર્શ કરે છે. એ લોકો એ દિવસે અપવાસ કરે છે અને ગરુડની મૂર્તિ લઈને સરથસ દાટે છે. દિવાળી, ચૈત્રી પૂર્ણિમા, અને વૈશાક એકાદશી એ મહત્વના ઉત્સવો ગણાય છે. દશેરા તેમજ રામનવમી, અષ્ટમી, રોદિણી, અવનિઅવિત્તમ અને વરલક્ષ્મીવ્રત પણ ઉજવવામાં આવે છે. સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓ દર પૂર્ણિમાને દિવસે અપવાસ કરે છે. સાપ અને વડની ખાસ પૂજા કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ લક્ષ્મીનાં ગીત ગાય છે અને તેને શ્રીકૃષ્ણ અને બીજાં કૃષ્ણો ધરાવે છે.

જાળલગ્ન પ્રચલિત છે. લગ્નમાં જોત્ર અને ગ્રહ પર બહુ ખ્યાન આપવામાં આવે છે. મામાની છોકરીનું માથું કરી શકાય છે. બહુ ચિવાલની પણ છૂટ છે. જાલ્લાળોના લગ્ન વિધિ માથે એ લોકોનો લગ્નવિધિ ઘણી રીતે મળતો આવે છે. ગોત્રજનાં માદલાં પણ ગોત્રવામાં આવે છે.

જાળકના જન્મ પછી અગિયારમે દિવસે નામકરણ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. આઠમી સંનતિ છોકરો હોય કે છોકરી પણ તેનું નામ 'કૃષ્ણ' રાખવામાં આવે છે. આગરે એક વરસ પછી અગ્રપ્રાસન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. સાનથી આર વરસની અંદર. ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પણ જલ્લચર્ય કે સમાવર્તન પાળવામાં આવતાં નથી.

મરેશા માણસોને જાળવામાં આવે છે અને તેમનાં ફૂલ કેઈ નદીમાં નાખવામાં આવે છે. મરણનું મૂનક માત્ર દશ દિવસ જ પડેલું છે. શાદની કિયા કરવામાં આવે છે. વિધવા

વાળા રાખી શકે છે પણ કાળા ગાંડી (બોટું) રાખી શકતી નથી. સ્ત્રીઓ ઘડપણમાં પણ રંગીન વસ્ત્રો અને પાન વગેરેનો ઉપયોગ ચાલુ રાખે છે.

આ પત્નુલકારેની પોતાની એક છૂપી ભાષા છે જેનો ઉપયોગ એ લોકો પોતાના ધંધાને અંગે કરે છે. Mr. C. Hayavadan Rao લખે છે કે આ ભાષાની ખાસ લક્ષણો તો એ છે કે પોતાના ધંધાના શબ્દોજ એ લોકો ખાસ અર્થમાં વાપરે છે. જેમકે કોઈ ભારખોજ વિનાના અથવા સમાજમાં જેનો તિરસ્કાર થતો હોય એવા માણસને 'રિપ્તખંડુ' (સુતર વિનાની ત્રાક) કહેવામાં આવે છે. ઝોશી અછલના આદમીને મૂદા (રેડીઆની થાંભલી) કહેવામાં આવે છે. વાંતાડીયા માણસને રહેદા (સુતર લપેટવાનો રેડીઓ) કહેવામાં આવે છે. વગેરે વગેરે.

આ વિષય અહીં જ પૂરો કરું.

આ બીજી બધી ભાષાના સહવાસમાં આવવાથી મને એક વ્રાત એવી સમજાઈ કે આપણે ગૂજરાતીઓએ ગૂજરાતી ભાષાની જાહેરાત જરાય કરી નથી. આપણે વેપારી થયા પણ જાહેરાતની કિંમત ન સમજ્યા. જો આપણે જાહેરાત કરીએ તો ગૂજરાતને દિન્દની પ્રાંતીય ભાષાઓમાં સાદું સ્થાન મળે એમાં શક નથી. વળી અસહકારે આખા દેશને ગૂજરાત તરફ ખેંચેલો એટલે આપણું કામ જરા સહેલું પણ થયું છે એમ લાગે છે. ઉત્તર દિક્કરથાનમાં દિન્દી બંગાળીમાં અને દક્ષિણમાં મરાઠીમાં કેટલીક ગૂજરાતી ચોપડીઓના અનુવાદ થયા છે એ વાત તો હું જાણતો હતો પણ અહીં આવ્યા પછી નવી વાત એ જાણી કે એ ત્રણેક ગૂજરાતી નાટકોના તેજુગુ અનુવાદ પણ થયા છે. અત્યારે મને માત્ર એકજ નામ યાદ છે—“સૌભાગ્ય સુંદરી.” આ ત્રણેય નાટકો આપણે ત્યાં હજારો વાંચકો નાટકો છે એટલે આંધ્ર દેશ આપણા સાહિત્ય વિષે આ નાટકો ઉપરથી મત વાંધે. અહીં એક આંધ્ર વિદ્યાર્થી મારી પાસે ગૂજરાતી શિખે છે. પાંચતાં આવડી ગયું છે. “વીણા” માં કવિ નાનાલાલનો ‘દુલ્હની ફારમ’ નામનો લેખ હતો તે એને ગમ્યો અને એણે એનો અનુવાદ કર્યો. હવે નાનાલાલ વિષે હુંક પરિચય હું એને લખી આપીશ. જો સાથે તે ‘દુલ્હની ફારમ’ પ્રસિદ્ધ કરશે. ગૂજરાતી સાહિત્ય વિષે બને એટલી જાહેરાત એ મિત્ર દ્વારા આંધ્ર દેશમાં કરવાનો વિચાર છે. આવાડિકા અને માસિકોમાં લેખો અને અનુવાદો દ્વારા એ કરાવવા વિચાર છે. નાનાલાલનો ‘ગૂજરાતનો તપસ્વી’ બહાર અચાર કરવા જેવો છે. કાંતતાં જાણ્યાં કાચો પણ ગમે તે ભાષામાં શોભે એવાં છે. નાનાલાલનાં કાચોનો સુંદર અંગ્રેજી અનુવાદ થાય તો ગૂજરાતી સાહિત્યની પિઝન દિન્દને થાય. લાંબું ભાષણ થઈ ગયું.

આદો તો નથી પડતો. મણિભાઈ, કનુ વગેરે ખુશી આનંદમાં છે અને પોતપોતાનું કામ ખંતથી કરી રહ્યા છે.

તમારો વખત બગાડ્યો પણ બીજો ઉપાય ન હતો. પેટ પુગારો મારી આવ્યું હતું. વળી કોઈને કહેવીજ નેહએ એટલે આમ તમારા કામના વખત પર ત્રાપ મારી. હવે તમે એ ન વાંચો તો યે વાંધો નહિ.

શ્રી કવિતિ બાણનો ‘જન્મ-મૃત્યુ’ વાળો લેખ મળેલો ?

ત્યારે હવે રખા.

સી.

નગીનદાસ ખાંરે

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણાં

૧. સને ૧૯૦૬-૭ ની સાલમાં સ્વદેશી હીલચાલ ઊપડી અને સરકારની દમનનીતિ શરૂ થઈ તે વેળા ગ્રિપિનબાણુએ છાપાંએ દ્વારા જાહેર કર્યું કે જેમને જેલની તૈયારી કરવી છે તેમણે અગાઉથી જ ઘરમાં જાનરખંડીના રોટલા વગેરે ખાવાની તાલીમ લેવાનું શરૂ કરી દેવું જોઈએ. આ વાંચીને લોકમાન્યે કહેલું ‘જેલને સાર જ થું આવડી તૈયારી કરવાની ? જેલ મળે કે ન મળે, દેશને સારા દિવસ ન આવે ત્યાં સુધી આ જેલ જ છે એમ જ માનીને દેશલક્ષ્મીને ચાલવું જોઈએ. જેને ‘જેલમાં જવું પડે એટલા ખાતર જાનરખંડીના રોટલાની તાલીમ લેવી પડે એણે કર્મયોગ જાણ્યો જ નથી એમ સમજવું. જાનરખંડી ખાધને બલે તે ચાહે તેટલી તૈયારી કરે, તેને કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થવાની નહિ.

* * * * *

૨. એકવાર એક સ્ત્રીઓની નાટક કંપનીએ પુનામાં ‘દંડધારી’ નામે એક પાડ્યો. નાટકકારે નાયકની ભૂમિકા લોકમાન્યના ચરિત્ર ઉપર ઘટાવી હતી. બીજે દિવસે લોકમાન્યના એક મિત્ર તેમને કહ્યું ‘જાગવંતરાવ ! કાલે રાત્રે તો થું લોકોએ તાળીઓના ગડગડાટથી તમને વધાવ્યા છે ને !’ લોકમાન્ય વિમાસણમાં પડ્યા ને બોલ્યા ‘હું તો કાલે મુંબઈમાં હતો ! તમે શી વાત કરો છો ?’ થોડીવારે તેમના પ્યાનમાં આવ્યું ને બોલ્યા ‘ક્યાંક વેશભેદ જોઈ આવ્યા હશે !’ પેલા મિત્ર કહે ‘વેશ તો વેશ પણ ઉપરથી પણ કહે છે કે કાલના નાટકમાંના વેશધારી જાગવંતરાવ કોઈ બાઈસાહેબ નહિ પણ બાઈસાહેબ હતાં !’ લોકમાન્ય ખડખડાટ હતી પડ્યા. ત્યારબાદ એક દિવસ આ નાટકના લેખક લોકમાન્યને મળવા આવેલા ત્યારે તેમણે લોકમાન્યને કહ્યું કે જે બાઈ આપની—‘દંડધારી’ ની—ભૂમિકા ભજવે છે તેમની એક વાર આપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે.’ આ સાંભળી લોકમાન્ય કંઈક ગંભીર રહેને બોલ્યા ‘મને મળવાનો કોઈને પ્રતિબંધ નથી ખરો, તથાપિ તમે એમને મારા તરફથી કહેજો કે મને મળવા કરતાં પણ જો મારે નામે તમને બે પૈસા વધુ મળતા હોય તો સત્યવ્રતિથી ચાલીને એમ મેળવેલા પૈસામાંથી અમુક દિરસો હવે પણ જાહેર કામમાં દેવાનું હરાવજો એટલે થયું.’

* * * * *

૩. સને ૧૯૦૮ માં પૂના ટેમ્પરન્સ એસોસીએશનના આશરા હેઠળ પૂનામાં ચાલેલી દારૂનાં પીધાં પર ચોરીની હીલચાલને અંગે એકવાર રે માર્કેટમાં એસોસીએશન તરફથી જાહેર-સભા હતી. સભા ડાક્ટર ભાંડારકરના અને તેઓ ના કહે તો અમુક ગોરા સાહેબના પ્રમુખ-પંજા હેઠળ ભરવી એમ નક્કી થયું. લોકમાન્યનું કહેવું એમ હતું કે ડા. ભાંડારકર ના કહે તો આપણામાંના બીજા કોઈ દિલી મૂકરચને વીનવીએ પણ ‘સાહેબ’ ન જોઈએ. માર્કેટ

મંડળનો આગ્રહ ‘હન્ડિઅન’ના કરતાં કોઈ ‘સાહેબ’ને જ પ્રમુખ તરીકે આહ્વાનનો હતો તેથી તેમણે ઉપર કબો તેવો દરાવ કરેલો. તેમને પાછી ખખર હતી કે ડૉ. ભાંડારકર તખ્તીયતને કારણે ખચિત આવી શકવાના નથી; તેથી કેવળ લોકમાન્યને ચૂપ કરવા તેમણે અમરચું જ ડૉ. ભાંડારકરનું નામ દરાવમાં પહેલું મૂક્યું હતું. બસ. સભા વિસર્જન થતાં જ લોકમાન્ય શ્રી. સંકરરાવ લવાટે (પૂનાની દાર્શનિકેશની હીલચાલના આત્મા) ને કહે ‘ આ લોકને સાહેબ જ અધ્યક્ષ નોંધએ ખરું ? હવે એ આમનું સાહેબ વગર પગલું પડતું નથી ! ફીક છે, આ ને આ ધરીએ ડૉ. ભાંડારકર પાસે જઈ છું ને ચાહે તે બોલે એમની પાસેથી પ્રમુખ થવાનું વચન લઈ આવું છું ! ’ સીધા સંગમ ઉપર ભાંડારકરને ખંગલે ગયા અને પોતાની અમોઘ વાણી તેમ જ સ્વાભિમાનવૃત્તિથી ઉભરાતી દેશદાંડના સામર્થ્ય વડે ગુરુવર્ધ ભાંડારકરને તરબોળ કરી દઈ સભાનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનું વચન લઈ આવ્યા. ઘેર આવીને કંઈક ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે કહે ‘ શું લોક છે ને ! અમારી સભાને કહે પ્રમુખ થયા ‘સાહેબ’ને આહ્વાન નોંધએ ! આપણે બધા શું બહારવટીઆ મૂઆ છીએ ? ભાંડારકર રાસાએ હા પાડીને લાજ રાખી, નહિ તો અમને જ દારૂ પીતાં શીખવનારાઓની નાતનો એક આવીને અમારા જ માથા ઉપર બેસત ને એમને શ્રીમુખેથી ‘અલ્યા, દારૂ ન પીશો’ એવો ખાસો ઉપદેશ શ્રવણ કરવાનું પુણ્ય ગઈ બાંધવા વારો આવત ! કેવી શરમની વાત ! પણ અમારા આ વેદિયાઓને એની કશી ગતાગમ હેલ્ય તો ને !

પેલી સભા, તો પછી ડૉ. ભાંડારકરના જ પ્રમુખપણા હેઠળ મળી એ જાણીતી ઘટના છે.

* * * * *

‘ લોકમાન્ય માંડલેથી છુટીને આવ્યા પછી એક દિવસ તેમના એક નિકટ મિત્ર તેમને કહ્યું ‘ તમે તો હવે સાવ મોળા (મૉડરેટ) થઈ ગયા છો. ’ લોકમાન્યે ઉત્તર આપ્યો ‘ એ ભાઈ, કઈ રીતે ? કઈ પુરાવો છુરાવો આપશો કે એમ જ ? ’ પેલા કહે ‘ નથી થયા એવું સાબિત કરનારો તમેય શો પુરાવો આપી શકો એમ છો ? ’ લોકમાન્ય જરા સંકાયવૃત્તિથી બોલ્યા ‘ જ વરસ મેં માંડલેની જેલમાં કાઢ્યાં ને માછી સરખી ન માગી એથી વધુ શો પુરાવો તમારે નોંધએ ? ’ પેલા ગૃહસ્થ અકળાઈને બોલ્યા ‘ બળવંતરાવ, તમારી વકીલી તો બધી અમે જાણીએ જ છીએ. તમારાં જ વરસની તમને કાણે ના પાડી ? પણ એ તો તમારી અગાહિની તપસ્યાનું ફળ. અમારો આરોપ તો તમારા છુટી આવ્યા મૂકીનો છે, એનો જવાબ છે તમારી પાસે ? ’ લોકમાન્યે તરત ઉત્તર આપ્યો ‘ પેલા જુઓ, આપટ; પેલા નેશી; પેલા ભટ આ બધા જેલો ભોગવી ભોગવીને આવેલા. હું મોળો થઈ ગયો છું તેમાં જ ને મારા સ્ટાફ ઉપર આવી આવીને બેસા છે ? મૉડરેટને ત્યાં તેમના સ્ટાફ ઉપર આમનામાંના એકાદને તો જવા કહી જુઓ વાર ? ’ પેલા મિત્ર હંડા જ થઈ ગયા !

* * * * *

૫. લોકમાન્ય વિલાયત ચિરોલ કેસ લડી પાછા આવ્યા પછીની વાત. ઝાંકરેશ્વરના મેદાનમાં વૈદિક બ્રાહ્મણયુદ્ધે તેમને આશીર્વાદ સાથે પાનસોપારી આપવા મેળાવડો કર્યો ને મોટા મોટા હારતોરા પહેરાવ્યા. મેળાવડામાંથી બહાર આવી લોકમાન્ય ઘોડાગાડીમાં બેસવા આવ્યા. સાથે કેળકર. પાછળથી સ્વયંસેવકાએ આવી પેલા હારતોરાનો ભારો ગાડીમાં

કોઇનું માને એમ નથી. એટલે સમજવાને છોકરાને! તમારે જ એને પટાવીને તૈયાર કરવો જોઈએ. લોકમાન્ય ઘડીક ડોશીને સાંભળી રહ્યા. પછી ધીરે રહીને કહે “તમારું કહેવું ખરું છે, પણ જુઓને, આવી વાત કોઇ કોઇને કહ્યાથી કરતું નથી. સૌ કોઇએ પોતે જ પોતાના મનથી કરવાની હોય છે. મનમાં કરવાનું ન હોય એટલે પછી કંઈને કંઈ બદલાવું કાઢીને છટકી જાય છે. તમને ને એના માઆપને લાગે છે તે સ્વાભાવિક છે, પણ અમારું કહ્યું કરીને આજે એ તમે કહો છો તેમ પરજુવા તૈયાર થાય અને અમારા રોજના ધંધાને અનુસરીને કાલે સવારે ધારો કે અમારા જ કહેવાથી તે દસ વરસની ટીપમાં ગયો, તો? પછી તમે જ તે દિવસે કહેશો કે ટિળકના મનમાં એને જોડમાં જવાનું કહેવું હતું તો પછી તે દહાડે એને પરજુવાનું કહેવા શું કરવા નીકળ્યાંતા! પણ મેં તમને કહ્યું નહિ કે આવી વાત કોઈ કોઈના કહ્યાથી કે કોઇનું માનીને કરતું નથી? પોતાનું મન હોય તે જ કરે છે. છતાં હું એને કહી જોઈશ.” ડોશી ઘેર આવ્યાં. બપોરે હું ગાયકવાડ વાડે (લોકમાન્યનું ઘર) ગયો ત્યારે મને જોઈને લોકમાન્ય કહે ‘અત્યા સદાશિવ, કહે છે કે તું ઘેર કોઇનું કહ્યું માનતો નથી! ખરી વાત? હું તો આ અચાનક હુમલો સાંભળી સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. ને પુતળાની પેરે ઉભો રહ્યો. થોડી વારે લોકમાન્યે સવારની લકીકત માંડીને કહી અને બોલ્યા ‘દેશની કંઈક સેવા કરવી એવું જોને મન હોય તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ ન જ કરવો એવો નિયમ નથી. એને જાહેરકામમાં અનરાય ૩૫ ન થવા દેવો એટલે બસ. અને સંભાળવાનું છે તે એજ. અમારા ભિક્ષાશપ્ત દર્ડકર એવાજ હતા. અને સમાજના સ્વાસ્થ્યની તેમજ કિતની દૃષ્ટિએ એ જ યોગ્ય છે. પણ જોને પોતાને વિશે એવો વિશ્વાસ ન હોય અને એકવાર સંસારચક્રમાં સપડાયા કે પછી જન્મારો આખો તેમાંથી નીકળવાનું નહિ એમ જ જોને લાગતું હોય તેવા લોકો આજન્મ બ્રહ્મચારી રહેવાનો નિશ્ચય કરી દેશકાર્યમાં જોગાય તો તે પણ જોઈએ જ છે. દેશને માટે આપણા જીવાનો બેખ લે એ અત્યારની દેશ-સ્થિતિમાં ઇષ્ટ જ છે, પણ તે આપણા રાજવાડે (મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસસંશોધક વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડે)ની પેઠે નિષ્કલંકપણે અને શુદ્ધચરણપૂર્વક સમાજ વચ્ચે રહેવાની મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરીને નીકળે તો જ તેમણે એ માર્ગે ચાલું, નહિ તો તેમણે પોતાનું તેમજ સમાજનું સત્યાનારા વાળવાનું જોખમ ખેડવું નહિ. માટે આવી બાબતમાં સૌએ પોતાનો કાયડો પોતે જ ઉકેલી રસ્તો સાફ કરી લેવો જોઈએ.”

* * * * *

[ગૃહસ્થવનવિષયક]

૧. સને ૧૯૮૧ ની બેબેવ આવી ત્યારે ‘ન્દા પ્રકરણ’ (પાટીના, ઘરની ન્દા પીધા માટે પૂનાના બ્રહ્મવેદ ટિળક, રાનડે વગેરે સંખ્યાબંધ આગેવાન ગૃહસ્થોને ન્યાતબદ્ધાર ક્યો હતા) ને લીધે કોઇ બ્રાહ્મણ ક્રિયા કરાવવા ગાયકવાડ વાડામાં આવે નહિ. લોકમાન્યના ભાણેજ ધોડાપંત (ધોડાપંત વિદ્યાસ કેસરી, મરાઠા તેમજ લોકમાન્યના ઘરનો બધો કારભાર ચલાવતા) ભારે વિમાસજીમાં પડ્યા. એ જોઈ લોકમાન્ય કહે ‘અરે, એમાં ગમરાય છે શું? તું તારે બધી તૈયારી તો કર. ગ્રાવણી કરાવવા આપણો બાળોભટ આવશે.’ આ ‘આપણો બાળોભટ’ તે વળી કોણ, એ દઈ ધોડાપંતની સમજમાં આવે નહિ કારણ બધા બ્રાહ્મણોની ઉપરવટ ચાલે લોકમાન્યને ઘેર બેબેવ કરાવવા આવે એવો હિમ્મતવાન

બાળભટ કેઈ પોતાની બાળબાણોમાં એમને જડયો નહિ. લોકમાન્ય કહે ‘અત્યા કહું છું ને તને, કે તૈયારી કર. મુંઝાય છે શાનો ? કાલે સવારે તરલાણું આચમની લઈને બાળભટ હાજર ન થાય તો મને પૂછજે.’ બીજે દિવસે સવારના આઠ વાગ્યામાં ઘોડોપંત જુએ તો એક હાથમાં દર્ભ અને બીજા હાથમાં આચમની તરલાણું લીધેલ બાળભટ ગાંઠ જેવા બાળભટ (બાળ ગંગાધર ટિળક) આંગણમાં હાજર ! યયું. પોથીની મદદ લઈને આ બાળભટે ઘરની આવણી અથથી ઇતિ સુધી યથાસંગ પાર ઉતારી !

* * * * *

૨. લોકમાન્યનાં સૌથી મોટાં દીકરી પાર્વતીબાઈ કેતકર લખે છે : ‘હું શીંગેલ હાઈ-સ્કૂલમાં જતી ત્યાં મરાઠી ચોથા ઘોરણુ જેડે અંગ્રેજી પહેલી ચોપડી પણ શરૂ કરાવતા. ૧૨મા વરસ પછી છોકરીઓ પરણે છે ને ત્યાં સુધીમાં મરાઠી પણ તેમનું પુરું થતું નથી ત્યાં અંગ્રેજી પણ ટ, ક, જ થાય. તેથી પ્રથમ મરાઠી પૂરું પાકું થયા વગર અંગ્રેજી ન જ શીખવતું એમ દાદા કહેતા. ને એ જ કારણથી દાદાએ અમારી નિશાળમાં આવીને અંગ્રેજીના કલાક વખતે મને બીજા એકાદા ગણિત કે સંસ્કૃતના વર્ગમાં બેસવા દેવી એવી ગોઠવણ કરી હતી. આથી તે વખતના શાળામાંના કેટલાક શિક્ષકો દાદાને ‘અસંકલ’ કહેતાને દીકા કરતા.

* * * * *

૩. હું નિશાળેથી ઘેર આવું એટલે મારે સાડી બદલવી પડતી. તેથી એકવાર મેં દાદાને કહ્યું કે ‘મને છોટના સાળુ લઈ આપો.’ દાદાએ જવાબ આપ્યો ‘છોટના સાળુ ન લેવાય; બધા વિદ્યાવતી હોય છે.’ આમ કહી લંબાણપૂર્વક સ્વદેશનો મહિમા અને કહી સંભળાવ્યો ! ત્યારથી હું સમજતી થઈ કે નિશાળમાં બીજી છોકરીઓ જે લલકાર્યા કપડાં પહેરીને આવે છે તે બધાં વિદ્યાવતી કપડાંનાં અનેકાં હોય છે. અમારા ઘરમાં સુતરાઉ બધું થાણું કંદાચ અને ગરમ કાપડ વુઝન મીસોનાને બદલે ધાખળીઓનું વપરાતું.

* * * * *

૪. ઘરમાં બે વખત રહા થતી પણ આઈ અમને કહી રહા આપતી નહિ. અમને દૂધ જ અપાતું. અમે દાદાને પૂછીએ ‘તમે કેમ રહા પીઓ છો ?’ દાદા કહેશે ‘ટેવ પડી. તમારે તેમાંથી બચવું જોઈએ. બાપ દારૂડીઓ હોય તોપણ છોકરાંએ દારૂ પીતી કદી ન શીખવું જોઈએ.’ વિશ્વનાથ (લોકમાન્યનો સ્વર્ગસ્થ જ્યેષ્ઠ પુત્ર) ને જનેઠ દીધા પછી દાદા રોજ તેની પાસે સંધ્યા કરાવતા. કોઈ વાર ન કરી હોય તો ગુસ્સે થતા એક દિવસ વિશ્વનાથ કહે ‘ત્યારે તમે કેમ નથી સંધ્યા કરતા ?’ દાદા કહે ‘હું તારા જેવડો હતો ત્યારે રોજ કરતો. હવે તો હું રોજ વેદ વાંચું છું એટલે સંધ્યા નથી કરતો. અમને એમના હિંપર વિશ્વાસ મોડો નહિ એમ જોઈ મેક્સમીલર સાહેબે કેશાં વેદનાં ભાષાંતરનાં ગાડાં ગાડાં પુસ્તક દાદાએ અમને દેખાડ્યાં અને કહે ‘પૂર્વે દેત્યો વેદને ચોરીને લઈ ગયા હતા, હવે જર્મનો ભાષાંતર કરીને ઘોળે દહાડે લઈ ગયા છે.

૫. કેસરીનું લંબાણુ દાદા હંમેશાં સોમવારે બપોરે લખાવતા. કોઈને કેઈ લંબનારો હોય. અમે બાળુના બોરડામાં બેસીને સાંભળીએ. દાદા અમને જોઈ જાય તો અમારી ઠેકઠી કરે ને કહે ‘રાંધનાં રાંધતાં જ આખી જુએ છે કે ? રાંધતાં અપાતું હશે કે ? છપાઈ બહાર પડે ત્યારે વાંચજો.

૬. એક વાર જમવા બોલાવવા હું તેમની મેડી ઉપર ગયો. દાદા લખતા હતા. મેં કહ્યું 'જમવાનું ચર્ચ ગયું છે. નહાંવા ચાલો.' પહેલાં તો કંઈ માફ કહેવું સાંભળ્યું નહિ. લખવામાં તક્તીન હતા. થોડી વારે મારા તરફ જોયું ને કહ્યું 'બહા ભુલ્યો ?' મેં કહ્યું 'કેમ ?' તો કહે 'પેટની કાચળીને તેણે એક બાંકું રાખવું જોઈતું હતું. તેમાં અતરસ ભર્યો કે ખલાસ. જમવા પાછળ વખત ભાંગવો નહિ !'

૭. દાદા માંડવેથી આવ્યા પછી એક વાર ૧૯૧૭ ના ઉનાળામાં અમે બધાં સિંહગઢ ઉપર હતાં. અમે ત્રણે બહેનો, ચી. રામભાઈ, બાપુ (લોકમાન્ય પુત્રો) તથા ચી. ગણુપતી [લેખિકા પાર્વતીબાઈનો દીકરો] તેમજ છોકરાં બધાં ભેગાં ચર્ચાં હતાં. આઈ એક જ બધાને આમ મળેલાં જોવા રહી નહોતી એ વાતની અમને ખિંચતા લાગતી. અહીં બહારના લોકોનો અવરજવર ઓછો હતો તેથી દાદા જોડે વાતો કરવાની ઠીક તક મળતી. એક દિવસ દાદા ચી. ગણુપતી જોડે કંઈ વાતો કરતા હતા એટલામાં હું ત્યાં જઈ ચડી. એટલે મને કહે 'તે આ સાંભળ્યું ?' ચી. ગણુપતીને હું 'કેસરી' નો તંત્રી કરવાનો છું.' મેં કહ્યું 'કરો ને !' એટલે કહે 'પણ એને જોશો જોવી પડશે. એની છે કે તારી પાસે તૈયારી ?'

આ પછી દાદા વિલાયતથી પાછા આવ્યા ને અમે મુંઝઈ તેમને મળવા ગયાં ત્યારે મને કહેલું 'ચી. ગણુપતી હવે એલએલ. બી. થયો કે હું એને મારો સેક્રેટરી કરવા માગું છું.' પરંતુ એ મુયોગ અમારા નસીબમાં નહોતો. ઇશ્વરને ઘેર જુદોજ સંકેત હતો. !

૮. લોકમાન્યનાં વચેટ પુત્રી દુર્ગાબાઈ વૈષ્ણ લખે છે : 'પુનાના પ્લેગમાં અમારા વડીલ બંધુ તાત્યા (લોકમાન્યનો જ્યેષ્ઠપુત્ર વિશ્વનાથ) હોમાયા પછી કોણુ જાણે શું કંઈક અકસ્માત ચએલા ને દાદાનું ઘૂંટણુ લચકાયું. તે ઉપર ભીલાઓ ભયો પણ તેથી મટવાને બદલે ઉલટો ભીલાઓ વચેયો ને મધુમેદ તો દાદાને હતોજ; તેથી ઘૂંટણુ પાક્યું ને અંદર પડે ચઈને ઘરમાં દરવા ફરવાનું પણ મુશ્કેલ ચઈ પડ્યું. અંતે થોડા દિવસ સિંહગઢ ઉપર જઈને રહેવું એમ ફરાન્યું. સામાન બધો બાંધી સવારેજ ગાંઠમાં રવાના કર્યો ને અમે બધાં દાદાની જોડે પાછલે પહોર પૂણેથી નીકળ્યાં. તળેટીએ પહોંચ્યાં ત્યાં સાંજ પડી ગઈ. દાદા તો હમેશાં પગે ચાલીને જ ફુંગર ચડનારા. પણ ઘૂંટણુની પીડાએ આ વખતે તેમને પરાવલંબી ચયા વગર છૂટકો નહોતો. દેવજોગે તે દિવસે ખુરશીઓ વાળા પૂરતા મળ્યા નહિ, તેથી અંધાઈ ચાય તે પહેલાં અમને બંગાછોકરાંને કિલ્લા ઉપર પહોંચાડી દષ્ઠ તરત જ વળી નીકળવા અને બીજવાર પોતાને ઉપર લઈ જવા દાદાએ ખુરશી-વાળાએને કહ્યું અને તે મુજબ ખુરશીવાળાઓ પાછા તળેટીએ આવે ત્યાં સુધી પોતે ત્યાંજ ફણસના ઝાડ નીચે રોકાવાનું ફરાન્યું. આથી બાપા (ધોડોપંત વિદ્વાસ; લોકમાન્યના ભાણેજ) પણ દાદાને સંગાય આપવા તેમની જોડે જ નીચે રોકાયા. આઈ તથા અમે બધાં કિલ્લા ઉપર પહોંચ્યાં ત્યાં તો અંધાઈ ચઈ નયું ને ચએટી ગોદવણુ પ્રમાણે ખુરશીવાળાઓ

તરતજ પાછા વળ્યા. અમે ઘર ઉઘાડીને બેઠાં ને દાદાની વાટ જોવા માંડી. હમણાં આવશે, જરાવારમાં આવશે, એમ કરતાં કરતાં કલાક થયો, દોઢ કલાક થયો. પણ પુરશીવાળા આવતા ક્યાંયે સંભળાય નહિ ! અંધારી રાત. અમને ચિંતા થવા લાગી. છેવટ હાથમાં ફાનસ ને લાકડી લઈ કિંહાના દરવાજા સુધી કોઈએ જઈને ખજર કાઢવી એમ નક્કી થયું. છોકરાંઓમાં હું જ કંઈક મોટી હતી. તેથી મનમાં બીક લાગતી હતી તો પણ અંધારામાં ફાનસ લઈને હું નીકળી. આઝ્કા (નાની બહેન) પણ મારી સાથે ચાલી. પણ જ્યાં અમે કમ્પાઉન્ડ બહાર નીકળીએ છીએ તેવો જ દૂર કિંહાના દરવાજા પાસે ઘેર અંધારામાં દીવો ઝળક્યો અને થોડીવાર આખાના ખભાનો ટેકો લઈ ખોડંગતા ખોડંગતા દાદા બંગલા તરફ આવતા દેખાવા લાગ્યા ! અમે બધાં છોકરાં બહાર નીકળી દાદાને ઘેરી વળ્યાં ને પૂછવા લાગ્યાં ‘ દાદા, પુરશીવાળાઓ ક્યાં ? આટલે દુખતે પગે તમે કેવી રીતે ઉપર આવ્યા ? ’ દાદાએ જવાબમાં ભુલંદ અવાજે નીચકો શ્લોક અમને સંભળાવ્યો :

મૂકં કરોતિ ઘાચાલં પંહગુમ્ લંઘયતે ગિરિમ્ ।

વત્કૃપા તમહં ચન્દે પરમાન્દ માધવમ્ ॥

પાછળથી અમે તેમનો પિછો લીધો ત્યારે ખજર પડી કે રાત અંધારી ને અસૂર થયેલું, તેથી પેલા લલા પુરશીવાળાઓ તળેટીએ પાછા ન જતાં વચમાંજ અરધે રસ્તે ડુંગરી લોકના નેસમાં રાત રહી ગયેલા ને ખાસા સુઈ રહ્યા હતા ! અને દાદા તેમના આવવાની આશા મૂકી દુખતે પગે જ એમને એમ ઉપર ચડી આવ્યા હતા !

* * * * *

૬. ધરનાં માણસો જોડે વિનોદ કરવાની દાદાને ખૂબ ટેવ હતી. અમે ધરની છોકરીઓ સાસરેથી આવીએ ત્યારે દાદાના પથ્થપાણીનું કામ બધું અમને સોંપાતું. એકવાર એમની થાળા પીરસીને હું મેડી પર લઈ ગઈ. તે દિવસે ધરમાં કંઈક હતું ને થાળામાં બેચાર ચાંદીની વાટકીઓ કે ચમચા કે એવું કંઈક હતું. એ જોઈ દાદાં કહે ‘ વાહ, તમે બધાં એ તે મને કાઢી ખાસો ગુંસાઈજી મહારાજ બતાવવાનો ઘાટ માંડ્યો છે કે શું ? આ બધાં ચાંદીનાં વાસણો ને ચમચા ને બધું શું તોફાન છે ? ’ ધરમાં વારપરબ ગમે તે હોય પોતાના પથ્થની સાદી ચીજો સિવાય દાદા કદિ કશું ખાતા નહિ. શરીરરક્ષણની દૃષ્ટિએ જ તે ખાતા, સ્વાદ તરફ એમનું કદિ ધ્યાન જ ન રહેતું.

* * * * *

૧૦. એક દિવસ અમે લાઈબ્રેરેનો વાતોનાં ગપ્પામાં મશગુલ હતાં. અમારામાંથી એક જણ પોતાને આવેલા સ્વપ્નની વાત સંભળાવી રહ્યો હતો : ‘ પછી આગળ ચાલતાં રસ્તામાંથી મને એક બેઆની જડી ને તે મેં ઉપાડી લીધી ! ’ એટલામાં દાદા ત્યાં આવી લાગ્યા. તેમણે સ્વપ્નની વાતમાંથી બરાબર આ છેલ્લું જ વાક્ય સાંભળ્યું. તે સાંભળીને કહે ‘ જ્યાં બધું જ આળપંપાળ ને કલ્પનાસૃષ્ટિનો ખેલ ત્યાં પણ તને તો હીરામાણેકની બે પાંચ ખાણો ન લાધતાં એક ફળદ્રી બે આની જ જડીને ? અરે ! સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પણ તારી મહત્વાકાંક્ષા આટલી દરિદ્રી. ત્યાં સાચુંકેલા આયુષ્યમાં મોટા થઈને તું શાં અજવાળાં કરવાનો ? ’

* * * * *

૧૧. લોકમાન્યનાં સૌથી નાનાં દીકરી મધુબાઈ સાને લખે છે ‘ રાજપ્રકરણની જે વાતોનો રાત દિવસ નિદ્રિધ્યાસ, તેથી તિન્દ દાદા ધરમાં વિનોદ કરે તેમાં પણ રાજપ્રકરણની જ

જતા પ્રતિબિંબિત થતી. મારાં લગ્ન થયા તે પહેલાં ઘણી વેળા મને પૂછે : ‘કાં, તારે બેસંટખાઈ થવું છે કે ? લગ્નબગ્ન નથી કરતી તે ?’ કોઈવાર તે અમને પૂછતા ‘કેમ તમને ઘરમાં હોમડલ મળ્યું છે શું ?’

૧૨. સવારે સ્કા પીતી વખતે દાદા રોજ ટપાલ જોતા અને વિનોદ કરતા. ૧૯૦૮ ના મુરતના બખેડા પછી મોડરેટ તેમજ એકસ્ટ્રીમિસ્ટ છાપાંઓ વચ્ચે સારી પેઢે ગાળો ચાલતી. એક દિવસે સ્કા પીતી વખતે અમને પૂછવા લાગ્યા ‘તમે બધાં રોજ સ્કાની સાથે કંઈને કંઈ ખાઓ છો; હું શું ખાઉં છું કહો જોઈએ ?’ દાદા સ્કા સાથે કોઈ દિવસ કશું ખાતા નહિ, તેથી અમે કહ્યું ‘તમે તો કોઈ દિવસ કશું ખાતા નથી.’ દાદા હસીને કહે ‘કેવું અજાન ! અરે, હું રોજ સ્કા સાથે ગરમાગરમ ગાળો ખાઉં છું !’

૧૩. અપરિચિત વૃત્તિથી રહેનારા એક દેશસેવક એકવાર લોકમાન્યને ત્યાં જઈ ચડ્યા. લોકમાન્યે તેમની રહેવાખાવાની બધી સગવડ કરી. ઉત્તમ પગથંપી કરતાં આવડે છે એવું સર્ટિફિકેટ પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાની પાસેથી મેળવ્યાની આ મુદ્દસથે લોકમાન્યને વાત કરી અને ‘આપની પણ આટલી અદ્ય સેવા કરવાની મને રજા આપો’ કહી પગથંપી કરવા દેવાની માગણી કરી. લોકમાન્યે તેને કહ્યું ‘આટલી જાંઘીમાં જે વાત કરવાનો આજ સૂધી મારા ઉપર કોઈએ પ્રસંગ આણ્યો નથી તે તમે આજે આણ્યો ત્યારે તમને કહું છું કે જેની જોડે મેં લગ્ન કર્યું છે એના હાથનો પણ આટલી જાંઘીમાં મેં મારા પગને કદિ સ્પર્શ થવા દીધો નથી. આમ છતાં તમારી મુશ્કેલ મારા પગ દાખવાની જ હોય તો ભલે તમારી હોંશ પૂરી કરી લ્યો.’ પેલા મુદ્દસથ બોંકપથી અધમૂઆ થઈ ગયા !

૧૪. લોકમાન્યના ભાણેજ ઘોડાપતે કહેલી વાત છે : ‘એકવાર દાદા માંડલેથી છુરીને ઘેર આવ્યા પછી કોઈ ચિત્રકાર સ્વં મામી (લોકમાન્યનાં પત્ની. તેઓ લોકમાન્યના માંડલેનો દારાપ્રહવાસ દરમ્યાન સ્વર્ગવાસી થયાં એ જાણીતું) તું એક મોડું તૈલચિત્ર કરી લાવેલો. જોઈને મેં કહ્યું ‘વાહ, કેવું આખાદ કામ કર્યું છે !’ તરતજ દાદાએ કહ્યું ‘પણ ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ તે જોઈએ એવું થયું નથી’. મેં કહ્યું ‘પણ મને તો આજેહુઅ મામી જેવું જ લાગે છે !’ આ સાંભળી જરા હસીને પણ કિચિત્ ગહગહ સ્વરે દાદા કહે ‘અરે, તું એને ઝાઝી ઝોળજે કે હું ?’ મામીના જીવતાં દાદા અમારા દેખતાં પણ તેમની જોડે કદિ ઝાંઝું બોલતાં જોયા નથી, ત્યાં આવો વિનોદ તો ક્યાંથી કદિ સાંભળ્યો જ હોય ? તેથી મામીની પાછળ કદિ ન સાંભળેલા એવા ઉપલા શબ્દો દાદાને મોટે સાંભળીને મારી પણ આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં !

૧૫. મયુખાઈ લખે છે : મારી બહેનની એક નાની દોકરી હતી. તે હમેશાં તેની પાછળ પાછળ ર્ધ્યા કરે.કવચિત્ પ્રસંગે દાદા તેને ન દેખે એટલે પૂછે : ‘કેમ આજ તારું હોડકું ક્યાં ગયું ?’ પછી પોતે જ કહે કે ‘મોટાં ઝાઝા જોડે પાછળ હમેશાં એક નાનું હોડકું અંધેલ હોય છે ને ? તેવી જ તારી આ પોરી છે !’

(આપટ ફત સંપ્રદમાંથી)

આ,

સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ*

માન્ય પ્રમુખશ્રી, ભાઈઓ અને બહેનો,

‘બહેનો’ એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરી શકાય એટલી બહેનોની હાજરી નથી એ વ્યાકરણદોષ શિષ્ટાચારથી સમર્થિત થાય છે એમ ગણી લેશો.

મારે પ્રથમ કહેવું જોઈએ કે આ વ્યાખ્યાન શ્રીયુત છોટાલાલ પુરાણીના આંગ્રહને વશ થઈ સ્વીકાર્યું છે પણ તે બહુ જ સંકેત્યપૂર્વક. પ્રથમ તો આવા ગંભીર વિષય ઉપર બોલવાને જે તૈયારી કરવી જોઈએ તે કરવાને મને વખત નહોતો. આવું વ્યાખ્યાન આપું લખીને વાંચવાનું હું પસંદ કરું. સંકેત્ય થવાનું બીજું કારણ એ છે કે મારા દાંત આજે નાંખેલા હોવાથી મને બોલવાનું ફાવતું નથી. ભરત્ય એમ મને હમેશા યાદ રહેશે. અહીં મારા સ્વાભાવિક દાંતથી હું છેલ્લો બોલ્યો અને નવા દાંતથી પહેલો બોલું છું. આપને લાગશે કે મહમ્મદ ગાંધીના માથે હું મારા દાંતનું મહત્ત્વ વધારું છું, પણ મહમ્મદને પણ હાલના ઇતિહાસકારો ઘણો શાણો અને દૂરદર્શી રાજ્યકર્તા ગણવા લાગ્યા છે, તો એક અધ્યાપક, જેનો ધંધો જ બોલવાનો છે, તે પોતાના દાંતને આટલું મહત્ત્વ આપે તે આપને વાજબી લાગતું જોઈએ. આપને અંગ્રેજ કવિ કૂપરની કવિતા યાદ હશે. તેમાં આંખ અને નાક વચ્ચે તકરાર થાય છે કે ચરમાં કેનાં? આંખનાં કે નાકનાં? છેવટે કાન ત્રાહિત બની સુકાદો આપે છે કે ચરમાં નાકનાં, માટે નાક પર ચરમાં હોય ત્યાં સુધી આપોએ બંધ રહેવું. મને પણ સંશય થાય છે કે બોલવાની શક્તિ કેની? જીભની કે દાંતની? એ નિર્ણય હું નથી, કરી શક્યો એટલામાં આ લાપણ મેં સ્વીકાર્યું છે.

આજના વ્યાખ્યાતનું મથાળું ખરી રીતે ‘સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ અને તેનું વસ્તુ-સંવિધાન’ કે એવું કંઈક જોઈએ. પણ મથાળું દીર્ઘસૂત્રી થવાના ભયે મેં ટૂંકું રાખ્યું છે. મારે મને એ લગભગ એક જ પ્રશ્ન છે. નાયકનું માનસ પોતાને અનુકૂળ વસ્તુ-સંવિધાન માગી લે છે. વસ્તુ નાયકના માનસને વ્યક્ત કરવા માટે હોય છે અને વસ્તુને અનુકૂળ તેની સંવિધાન કળા હોય છે. એટલે હું આ બંને દૃષ્ટિથી આજનું માફ વક્તવ્ય રજૂ કરીશ.

* તા. ૨૭-૪-૨૬ ને રાજ્ય ભરત્ય સાહિત્ય ને કલા સમાજના આશ્રય હેઠળ, શ્રીયુત વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના પ્રમુખપદ નીચે આપેલા ભાષણની તે વખતે લેવાયેલી નોંધ ઉપરથી લખ્યું. કેટલાક ભાગો વિરાદ કરવા નહિ બોલેલ એવું કંઈક ઉમેર્યું છે.

રા. વિ.

વાસ્તવિક રીતે કહું તો વાર્તાનો નાયક અને તેનું વસ્તુ બન્ને ચોર્તાને અનુકૂળ રૂપમાં કવિના સંકલ્પથી એક સાથે વ્યક્ત થાય છે. જેમ પરમાત્માના સંકલ્પથી અનેક રૂપદી-તત્ત્વો ગતિમાં આવી રૂપવાળી સૃષ્ટિ થઇ તેમજ કર્તાના સંકલ્પથી તેના સર્વ જ્ઞાનનું રહસ્ય તેના સર્વ અનુભવનું રહસ્ય, ગતિમાં આવી સાકાર થઇ કવિસૃષ્ટિ નિર્મોલુ થાય છે. આપણે જેમ ટૂંકમાં ચોપડીઓ ગોઠવીએ તેમ કવિનું જ્ઞાન અમુક નહીં કરેલાં આકારમાં ગોઠવાતું નથી, પણ જેમ જમીનમાં બીજ પડી પોતાને અનુકૂળ સામગ્રી મેળવી તે ઉગવા માંડે છે તેમ કવિનો સંકલ્પ તેના જ્ઞાનમાં બીજરૂપ થઇ ઉગવા માંડે છે. એ ક્યો આકાર લેશે એ તે બીજમાં જ અવ્યક્તરૂપે રહેલું હોય છે.

સહગત ગોવર્ધનરામનો એવો સંકલ્પ ક્યો, ન્યાંથી આ સરસ્વતીચંદ્રની સૃષ્ટિ સ્વાર્થી ગોવર્ધનરામ વિચારશક્તિની વયે પહોંચ્યા ત્યારે હિન્દમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો મોહ સંપૂર્ણ વેગથી પ્રવર્તતો હતો. પશ્ચિમના પવનના વેગથી હિન્દુઓનો વેષ અને કેશકલાપ ઉડે છે એવું હિન્દુઓનું ચિત્ત બરાબર એ સમયની વસ્તુસ્થિતિને પ્રગટ કરે છે. ગોવર્ધનરામ એ મોહમાં તણાતા વર્ગને કહે છે “ભાઈઓ તણાઓ નહિ, જરા પુરુષાર્થથી જિલા રહો. પૂર્વની સ્થિતિને બરાબર ગણી કાઢ્યા પહેલાં વિચાર તો કરો કે પૂર્વની સ્થિતિ પછવાડે કાંઈ રહસ્ય છે, કાંઈ વિચારધન છે! કોઈને યુદ્ધેગાર ગણતા પહેલાં તેની વાત તો સાંભળશો કે નહિ?” અને કર્તા એવી દુરવસ્થામાં આવી પડેલા હિન્દુઓ અંચાલ કરે છે, તેનો પક્ષવાદ કરે છે. ‘પક્ષવાદ કરે છે’ એમ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે કર્તાનું દર્શન એકતરફી છે. તેમનું દર્શન વિશાલ છે, પૂર્વ પશ્ચિમ બંનેને સરખી નજરે જોવાનો તેમનો પ્રયત્ન છે. પશ્ચિમમાંથી સાફ હોય તેટલું લેવું એ તેમનો નિર્ણય છે; એ બધું ખરું, પણ સાથે સાથે એ બાણતું જોઈએ કે એ સ્થિતિ જ બચાવની હતી.

આ દષ્ટિએ જોતાં હિન્દના સમસ્ત જીવન અને તેની સમસ્ત સંસ્કૃતિ એ કર્તાનું વિચારનો વિષય છે. હિન્દના જીવનનો એક પણ પ્રશ્ન રહી ન જાય, કર્તાને જે કાંઈ હિન્દ વિષે કહેવું છે તે કશું રહી ન જાય એવું કલાત્મરૂપ તેમને આવશ્યક હતું. પહેલાં સંસ્કૃત વાક્યમાં જે કામ મહાભારત પુરાણ વગેરે કર્તાને કરવાનું નવલદ્વાર કરવું છે. માટે જ સરસ્વતીચંદ્રને પુરાણ કહેલું છે. આપણા સમાજના રોગ તેના ઉપાયો, આપણું પુણ્ય આપણા પાપો, આપણું આદર્શો આપણી ત્રુટિઓ, આપણા રિવાજો આપણી રૂઢિઓ આપણું ભૂત આપણું ભવિષ્ય એ સર્વનું તેમણે એક સમગ્ર દર્શન કરી ચૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ સર્વ જ્ઞાન કલામાં રસરૂપ કરી તેમને વાંચક-સમક્ષ ચૂકવું છે. તેને માટે તેમને નાયક જોઈએ છે, વસ્તુ જોઈએ છે અને એ વસ્તુનું સંવિધાન કરવું છે.

નવલકથાની સમસ્ત વસ્તુનું સંવિધાન બહુ જટિલ છે. રસ્તે જતાં વાટ ખૂટાડવા તમે સરસ્વતીચંદ્રની વારતા કહી શકો નહિ. તેનાં પાત્રોનું વસ્તીપત્રક કરો તો પણ ઘણું મોટું થાય. તે કરી જોવા જેવું છે. વળી વાર્તાના બનાવો કાલક્રમે નથી આવતા પણ આકાશવર્ણના આવે છે. કર્તા વારંવાર વાર્તાના ગાંધુ પ્રવાહના અમુક બિન્દુએ ચોભી જઈ ભૂતકાળમાં ઘણે દૂર સુધી જઈ આવે છે. આ એટલું જટિલ છે કે ઘણા તો એમ માને છે કે વાર્તામાં કાલ આકાર કે યોગના જ નથી.

વાર્તાની વસ્તુના બનાવો કાલક્રમ છોડી આકાશવળા આવે છે તેમાં એક નિર્ણયક તત્ત્વ તો રસ હોય છે. જેમ જુદા જુદા ધન પદાર્થો અમુક અમુક દ્રવ્યમાં જ ઓગળે છે તેમ જુદા જુદા બનાવો અમુક અમુક રસમાં જ એકરૂપ થઈ શકે છે અને કર્તા દરેક બનાવો જે રસને તે અનુરૂપ હોય ત્યાં જ તેને મૂકે છે. એક જ દાખલો લઈએ. સરસ્વતીચંદ્રનું સમગ્ર પૂર્વ જીવિત કર્તા દેકે ૧૫મા પ્રકરણમાં આપે છે. આનું એક સાદું કારણ નવીનચંદ્ર તો જ સરસ્વતીચંદ્ર ખરો કે નહિ એ વાંચકનું કુતૂહલ જાગૃત રાખવાનું છે. પણ તેને ૧૫મા પ્રકરણમાં જ કેમ મૂકે છે? ૧૪મા પ્રકરણમાં કુમુદસુંદરી નવીનચંદ્રનો ખીસામાંથી પડી ગયેલો કાગળ લઈ લે છે અને તેને વાંચવા સ્ત્રીઓની કચેરી આવતી હતી ત્યાં હાજર રહેતી નથી. આટલે સુધી વાત આન્યા પછી પણ સરસ્વતીચંદ્રનું ઓગળાણ અને કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રને શુદ્ધ મર્ગે ગયેલો પ્રેમસંબંધ જો કર્તા ન કહે તો નવસકયાની નાચિકા માટે વાંચકને નિર્બંધ ખોટો વહેમ આવે. અને આ જગ્યાએ સરસ્વતીચંદ્રનું પૂર્વજીવ કહી દેવાથી, પહેલાં લાગનું સર્વથી વધારે રહસ્યમય પ્રકરણ ૧૯ મું 'જ્વાનિકાનું હેઠન અને વિશુદ્ધિનું શોધન' જેમાં નાચિકા હૃદયભેદક મન્યનમાંથી વિશુદ્ધ બહાર નીકળે છે ત્યાં, એ મન્યનની ઉત્પત્તિ, ઉદ્ભવ, તાપ સમજવાને અને વિજયી નીકળનાર નાચિકાના વિજયનો ઉત્કર્ષ સમજવાને એ દરીકત પાળળની બોયમાં રહી રસને પુષ્ટ કરે છે. આ રીતે બનાવોનો કાલક્રમ રસની નિષ્પત્તિ અને પુષ્ટિને અર્થે છોડાય છે.

પણ રસનિષ્પત્તિ સિવાય પણ કુશલ વાર્તાકાર કેવળ બનાવોથી સુંદર આકારો રચે છે. જેમ ચિત્રકાર, હાસ્ય, લખ વગેરે અમુક નામ આપી શકાય તેવા લાવ કે રસનાં માનવી ચિત્રો રંગથી ચીતરે છે અને ખીજ તરફ સૌંદર્યથી અન્ય કોઈ માનવી લાવનું નામ ન આપી શકાય તેવી કેવળ રંગની યોગનાઓ, રચનાઓ (Designs) કરે છે તેમ કુશળ કથાકાર પણ મહાન અને જોડ માનવી લાવો એક બાજુ રાજ્યથી પ્રત્યક્ષ કરાવે છે અને ખીજ બાજુ વાર્તાના બનાવોથી સમયપટ પર સુંદર આકૃતિઓ દોરી બનાવે છે. સરસ્વતીચંદ્રની કથામાં આવી કોઈ આકૃતિની યોગના છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપર હું હવે આવું છું.

* માફે વખાવ્ય વધારે રચુક કરવા આવી કેટલીક આકૃતિઓના દાખલા આપું. આ નિબંધમાં જ હવે પછી જે નદીની આકૃતિ કહી છે તે સિવાયની આકૃતિઓમાં હું એક માલો ગણાવું. માલો જેમ અમુક બિન્દુથી રાશ થઈ અનેક પોરામાં પરાવાદ અનેક દિશામાં ફરતી એ જ બિન્દુ આગળ આવીને મળી જાય છે તેમ જ એવી વારતામાં પણ થાય છે. રમતાં રમતાં એક ઓકરોને બાળે ઓકરો મહેલું મારે કે 'તું તો નબળો છે' ઓકરો માને પૂછે, મા પૂર્વ ઇતિહાસ કહે, ઓકરો બાપને શોધવા નીકળે, અનેક પરાક્રમો કરી આવી બાપને શોધી પાછો આવે ને વારતા પૂરી થાય. અથવા રાત્ર કુંવરને અમુક બહેમથી દેરાવટા દે, કુંવર પરાક્રમો કરે, ફરે, અને રાજકન્યાઓને પરાણે, છેવટે રાત્રનો પહેમ ટળે, દેરાવટેથી પાછો આવે અને વાર્તા પૂરી થાય. જાણી રાસમાં જેમ રાસ લેનારી એક દોરી લઈ નૃત્ય કરતી જાતી જાય છે અને દોરી ગૂંચાલી જાય છે અને પાછું એ જ ગૂંચલું ઉઠકી જાય છે તેમ, કેટલીક વારતાઓમાં અમુક અમુક સ્વતંત્ર તંતુઓ ગૂંચાવા મારે છે, ઘણીવાર ગૂંચાવા મારે છે અને છેડે જતાં બધા ઉઠકી જાય છે, હવે કહી તે 'માલો'માં ઘણીવાર આવી ગૂંચળી કે ગૂંચવળ પણ હોય છે. કોઈવાર સ્વતંત્ર નાની નાની વારતાઓ આ પ્રમાણે ગૂંચાય છે. કોઈવાર માત્ર ઘણી જ સાદી રીતે વારતા અમુક બનાવોની માત્ર સ્ત્રેર જ હોય છે. જેમાં અનેક બનાવો એક જ પાત્રના તંતુદ્વારા એકત્ર પામી વારતા બને છે. ફાફ વારતા મોટા સ્થાપત્યકામ

સરસ્વતીચંદ્રનું વસ્તુ ધણું જ જટિલ અને અટપટું હોવા છતાં તેની મૂળ વાર્તાની આકૃતિ બહુજ સરલ છે. તેને હું અડવાનાં પરાક્રમેના જેવી વાર્તાની આકૃતિ કહું. અડવો બેવકૂફ છે, અને એની બેવકૂફી બતાવવાની વાર્તા, અડવો ઘેરથી સાસરે જવા નીકળ્યો ત્યાંથી શરૂ થાય, રસ્તામાં તે અનેક મૂર્ખતાઓ કરે, સાસરામાં અનેક મૂર્ખતાઓ કરે અને છેવટે વારતા પૂરી થાય. સરસ્વતીચંદ્રમાં ઉપર કહી ગયો તેમ, ઘણાખરા બનાવો તો રસને અનુકૂલ સ્થાને આવવા કાલક્રમ છોડે છે પણ એ વિચાર દૂર રાખતાં વાર્તા, સરસ્વતીચંદ્ર અનુભવ માટે નીકળે છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે અને તેનું રખડવું, પરિવ્રજ્યા પૂરી થાય છે ત્યાં પૂરી થાય છે. આને હું એક જ સૂત્રમાં પેરાવેલા અનેક મણકાની સેર સાથે ન સરખાવું પણ દરિયા તરફ જતી નદી કે મહાનદ સાથે સરખાવું. જગતના સાંહિત્યની ઘણીખરી વાર્તાઓ આવી સાદી આકૃતિમાં લખાયેલી છે. ડૉન કિવકોર્ડેટ અડવાની પેઠે જ અમુક ભ્રમથી પરાક્રમ કરવા નીકળે છે, અને છેવટે તેનો ભ્રમ ભાંગે છે અને વાર્તા પૂરી થાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર અમુક સમજણથી ગૃહત્યાગ અને લક્ષ્યાગ કરી જગતમાં રસળવા નીકળે છે, નદી જેમ કોઈ ઉદ્દેશ વિના રસળતી દેખાય છે પણ દરેક ડગલે તે સમુદ્ર નજીક જતી હોય છે તેમ સરસ્વતીચંદ્ર પણ અનેક ભ્રમણમાં વિધિથી જ જાણે ગૃહ અને ગૃહસ્થજીવન તરફ જતો દેખાય છે અને છેવટે જેમ નદી સમુદ્રમાં લીન થાય છે તેમ જ ગૃહસ્થજીવનની તેણે ભવ્ય કંપના કરી છે તેમાં સરસ્વતીચંદ્ર પોતે અને એ સર્વ સૃષ્ટિ હ્રસ્ત થાય છે, માત્ર વાંચનારની નજરે એ વિચારનો સાગર ગંભીર ઉછળતો રહે છે. મહાનદને જેમ રસ્તામાં અકસ્માતથી જ ખીજ નાની નદીઓ મળે, અને પોતાના જલથી મૂળ મહાનદને પુષ્ટ અને વિપુલ કરે તેમ અનેક ખીજ ઉપકથાઓ, પ્રકરીઓ મૂળ વાર્તામાં ભળે છે, પોતાનું સર્વસ્વ એ મુખ્ય કથામાં ભેળવી દે છે અને અધી નદીઓમાં જળ એક થઇ મુખ્ય પ્રવાહે વહી અંતિમ ધ્યેયમાં લીન થાય છે. કર્તો એમ દરેક સંગમે સંગમે, તીર્થે તીર્થે અટકી, વાંચનારને એ ઉપકથાના પૂર્વ વૃત્તાંતમાં લઇ જાય છે અને એ રીતે કથા વિસ્તૃત અને શાખાપ્રશાખાવાળી બને છે, ફાલે છે.

વાર્તાની આ યોજના, મહાનદ જેવી રસળતી યોજના ઉપરથી, સરસ્વતીચંદ્રના માનસનું લક્ષણ હું રસળવાનું, રખડવાનું ગણું છું. અને આ બાબત સાબીત કરવાનું મારે માટે બહુ મુશ્કેલ નથી. ત્ર્યંચકારે પોતે તે કહી દીધું છે. પહેલા ભાગના પહેલા પ્રકરણની પહેલી લીરી

“ હર તજી ભરું હું દૂર સ્વર્ગન-હોન, હર ભરાઇ આપે ”

એમ છે. સરસ્વતીચંદ્રના મુખ્ય વાર્તાપ્રવાહને મળનારી પહેલી ઉપકથાના નાયક બુદ્ધિધનનો તેની સાથે પ્રથમ મેલાપ થાય છે ત્યારે પણ એ જ માનસ વ્યક્ત થાય છે.

જેવી હોય છે. જેમ મહાન ચણાતાં અનેક જગાએથી કામ શરૂ થાય, તેમ વારતામાં અનેક જગાએથી કામ શરૂ થાય છે. અને પછી કોઇ ભાગ અમુક જગ્યાએ કોઇ અમુક જગ્યાએ જઇ પૂરો થાય છે, અને આખી ઘટનાની ટોચરૂપ, કલારૂપ અમુક ભાગ સર્વોપારિ થઇ આખી વાર્તાને એક સ્વરૂપ આપે છે. શેકસ્પીઅરનું Merchant of Venice આ પ્રકારનું ગણી શકાય. રામાયણ મહાભારતને હું આ દૃષ્ટિએ મહાવન જેવી વારતાઓ ગણું. એક જ વારતામાં ઉપર જણાવી તેવી અનેક આકૃતિઓ એક સાથે યોજાય પણ છે.

આ આકૃતિઓનું નિરૂપણ પણ માલા, સેર, સ્થાપત્ય વગેરે રૂપકોથી કરેલું છે પણ સર્વ સાંહિત્ય કે કલાશ્યામાં આવાં રૂપકો અનિવાર્ય છે.

“શુદ્ધિધન: તમે ક્યાંના વતની છો? અહીંયાં કાંઈ પ્રયોજને આવડું થયું હશે?”

નવીનચંદ્ર: મુંબાઈ ભણીથી આવું છું. રત્નવાડો નજરે ન્યાહજવાના હેતુથી આણીપાસ આવ્યો છું.

“તમે મુંબાઈમાં કાંઈ ધંધો કરો છો?”

“આપણા દેશમાં કહેવાય છે કે અન્નપણાં કોઈને લુપ્ત થઈ સુતી નથી તે હું અનુભવના છું. મુંબાઈમાં હું વિદ્યાર્થી હતો હવે અનુભવાર્થી છું.” (૧,૮૦)

સરસ્વતીચંદ્ર અનુભવાર્થી છે અને ગમે તેવો માણસ બોલાવે ત્યાં અનુભવ અથે જવાને તત્પર છે. આવા વિચિત્ર માણસને શુદ્ધિધન જેવો કારભારી રાખે એ સ્વાભાવિક નથી. છતાં રાખે છે તેથી પાછળથી પસ્તાવું પડે છે (૧,૨૯૬). એ ગમે તેમ હોય પણ તેમાં સરસ્વતીચંદ્રનો આ સ્વભાવ બરાબર વ્યક્ત થાય છે. અમાત્યને ઘેર પણ બરાબર સ્થિર થયું પડે એવી નોકરી ક્ષેત્રોનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં વળી તે જવાનો વિચાર કરે છે. જવાના બીજા પ્રયત્ન કરણો ત્યાં ધણાં છે પણ સરસ્વતીચંદ્ર સ્થિર રહી શકતો નથી એ પણ એવું જ કારણ છે.

સરસ્વતીચંદ્ર કોઈ રખડનારો, ભટકનારો, પરિવારજક છે એ ખરું પણ તે સાધારણ ભટકનારો નથી. ભટકનારને સર્વ પ્રકારના પ્રસંગો મળે એ ખરું પણ પ્રસંગો પણ જોતાં આવડે તેને માટે છે, મૂરને પ્રસંગ એ પ્રસંગ જ નથી. અને કતાંએ સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ એટલા માટે એવું ધડયું કે હુનિયામાં સર્વ પ્રસંગોને તે બોલ્યા વગર (વિચારો વગર નહિ) જોઈ શકે, કાને સાંભળેલું મનમાં રાખી શકે, જતો રંગાયા વિના સહિ રંગ જોઈ શકે દુકમાં તેનું માનસ કિલ્લુકનું, વિચારકનું ધડયું.

આ માનસ કયા દેહમાં છે તે જરા દુકમાં જોઈ જઈએ. સરસ્વતીચંદ્રનો વિચાર વ્યાપાર આપણું એટલું બધું ધ્યાન ખેંચે છે કે તેનું શરીર કેવું હતું તે આપણે ઘણીવાર ભૂલી જઈએ છીએ. સરસ્વતીચંદ્રનું શરીર એ નામના નાટકમાં જે સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર આવતું તેને, કે એક આત્મિમાં ચિત્ર આવી ગયું તેને જરાયે મળતું નહોતું. “શરીર વ્યાયામવાળું અને ક્રાંતિમાન હતું. મુખ ઉપર પ્રતાપ અને ક્રામળતા એકઠો વાસ કરી રહ્યાં હતાં. રાક્ષસ જેવો ન લાગે એટલો ઉચો, ખડો ન લાગે એવો બેવડીયા કોડાનો, અને શીઝાશમાં ન ખપતાં આંખને ગમે એટલી ગૌરતાવાળો સરસ્વતીચંદ્ર ભણ્યો ન હત, થીમંત ન હત, તો પણ શરીરના રમણીય અને પૌરુષ દેખાવથી જ સર્વનું મન હરત એમ તેના વિદ્વાન મિત્રો પણ કહેતા.” આ શરીરને લીધે જ તે કામ પડે ત્યાં સાહસ કરી શકે છે, અલકકિશોરીને ખચાવવા જમાસ સામે યર્ધ શકે છે, વાણીયણને ખચાવવા બહારવડીઆ સામે યર્ધ શકે છે, અગવડ ભરેલી મુસાફરીઓ કરી શકે છે અને હૃદયને વસોવી નાંખે એવાં મંથનોમાં ટપી શકે છે. આ શરીર આ નાયકને આવશ્યક હતું જ.

તેની શરીરસંપત્તિ જેવીજ. તેની માનસિક સંપત્તિ પણ વિરલ અને વિશાલ છે. શુનિશ્ચિત્તિની હાથમાં કાચી પરીક્ષાઓ તેણે આપેલી છે, ચાંદ મેળવ્યા છે, વગેરે વગેરે.

વાર્તાને માટે તેને મોટી ધનસંપત્તિનો પણ વારસ બનાવવો પડ્યો છે. એ કાંઈ વાર્તાનો અકસ્માત નથી પણ જે અંતિમ ધ્યેયને માટે કર્તા નાયકને તૈયાર કરે છે તે ધ્યેયનું એ ભવિષ્યનું સાધન બનવાનું છે. તેની વીડી પણ કથામાં એક પાત્ર જેટલું કામ કરે છે.

અને આવા સર્વ રીતે સુખી માણસને ભટકવા નીકળવાનું નિમિત્ત શું બન્યું? અહીં પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ભટકવાની મૂળ ઈચ્છા સરસ્વતીચંદ્રમાં પ્રથમથી જ હતી. તે ન

માનીએ તો બધાનો ખુલાસો મળી શકશે નહિ. આ સ્વભાવના નિરૂપણમાં મને કંઈકે મુશ્કેલી આવેલી જણાય છે તે આગળ કહીશ પણ એ સ્વભાવ મૂળથી જ છે એમ માનવું જોઈએ. આ પછી ગૃહત્યાગનું નિમિત્ત જોવું જોઈએ. આ બનાવો સર્વને સુપરિચિત છે તે આપણે બહુ દૃઢતામાં જોઈશું. સરસ્વતીચંદ્રના પિતાને નવીના ભરમાવ્યાથી સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર અનેક વહેમો આવે છે, તે પૈસાની ગેરવ્યવસ્થા કરે છે અને ભવિષ્યમાં સર્વ ધનનો માલીક થઈ એસી પિતાને પણ પાણીયું આપી દેશે એવો વહેમ આવે છે; સરસ્વતીચંદ્રને ઘરમાં પકડાઈ રહેવાનું આ માત્ર એક જ કારણ હતું—પિતાનો સ્નેહ અને તેમની સેવા કરવાની કર્તવ્ય-શુદ્ધિ. તે બન્નેમાંથી તે પિતાના આવા આલેષોથી મુક્ત થાય છે, એ રીતે ભટકવાની ઈચ્છાનું જે એક જ નિયંત્રણ હતું તે દૂર થાય છે અને સરસ્વતીચંદ્ર ભટકવા નીકળી જાય છે. ધન વગેરે તરફ તેને મૂળથીજ આસક્તિ નહોતી. ઉચ્ચતર ગામ મેળવવાનો પ્રથમ અધિકાર, જે તુરંત સંસારની વસ્તુઓ તરફની અનાસક્તિ, તે તેને સ્વભાવસિદ્ધ હતી.

પણ ગૃહત્યાગ સાથે તે ગૃહિણીત્યાગ કરે છે. કુમુદ સાથે તેનાં વિધિસર લગ્ન થયાં નહોતાં પણ બન્ને વચ્ચે લગ્નસ્નેહ અંકુરિત થયો હતો. અને બન્ને, અને બન્ને નહિ તો છેવટ સરસ્વતીચંદ્ર તો સ્નેહની જવાબદારી સમજે એવી વયે તે સ્નેહ અંકુરિત થયો હતો. સરસ્વતીચંદ્ર જેવો ગર્ભસ્થિમંત તો પારણામાંથી પરખાવો જોઈતો હતો પણ ‘કાંઈ કારણથી’ ચાર પાંચ વર્ષ વિવાહ વિના વીતી ગયાં. આ ‘કાંઈ કારણ’ કલ્પવું-મુશ્કેલ છે પણ કતો એ સ્થાન ટપી જાય છે અને આપણે પણ તેની પાછળ ટપી શકીએ છીએ. અને પછી મોટી વયે તેમનું સંવનન થાય છે, બન્ને વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે, ખરો સ્નેહ બંધાય છે. એ સ્નેહતંતુ સરસ્વતીચંદ્ર શી રીતે તોડી શક્યો? શી રીતે કુમુદનો ત્યાગ કરી શક્યો?

અહીં સરસ્વતીચંદ્રનું માનસ વધારે વ્યક્ત થાય છે. સામાન્ય માણસમાં જે જે નબળાઈઓ છે તેમાંની એક પણ તેનામાં નથી. એવી કોઈ નબળાઈથી તે ગૃહ અને ગૃહિણી ત્યાગ કરતો નથી. હિન્દુ સંસારમાં ઘણા માવડીઆ કે પિતાપરવશ પતિઓ પત્નીનો ત્યાગ કરે છે તેવું તે કરતો નથી. પરણ્યા, તો પછી પત્નીને ન્યાય જ આપવો જોઈએ, માત્ર પિતા પુત્રવધૂ ઉપર જીવન ન જ કરી શકે એમ તે માને છે. તેમ છતાં પરણીને જીવંત રહેવું તેને અસહ્ય લાગે છે. ‘પ્રસિદ્ધપણે જીવે રહું તેના કરતાં અપ્રસિદ્ધતામાં લીન થાઉં તો હરકત નથી’ એમ તે નિશ્ચય કરે છે.

આ નિશ્ચયને ગ્રેરનારી બે માન્યતાઓ ગણાય. એક તો એ એમ માનતો હતો કે ‘માણસના ઇવનને સ્ત્રી આપરચક નથી...અને સંસાર શુદ્ધ, નિઃસત્ય, નિર્માત્ર, અને નિરૂપયોગી હતો.’ સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ખાતર પરણ્યો નહોતો પણ તેણે ‘૪૬ પિતા-મત્નીના પત્નિ ઉત્સાહનો ભંગ ન કરવો એટલી ઈચ્છાથી વિવાહ સ્વીકાર્યો’ હતો. (૧:૨૧૭) હવે લગ્ન કરવાથી ઉદ્વેગ કલેશ થશે એમ જોઈએ સગન જ બંધ કર્યું! અલગત લાગ સમયે તો કુમુદ માટે તેને સ્નેહ હતો ‘એનાથી છુટાં પડતાં મને અસહ્ય વેદના થશે તે હું સારી રીતે જાણું છું...પણ...પિતાને ખાતર હું અસહીશ.’ (૧:૨૪૨.)

(અપૂર્ણ);

રામનારાયણ વિ. પાંડક.

આપણાં દેશી રાજ્યો

હિંદનાં રાજકરણમાં હિંદુસ્થાનના દેશી રાજ્યો અને તેમની આજની પરિસ્થિતિ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. દેશી રાજ્યોનો મામલો આજે ઘણો ચકચારભર્યો થઈ પડ્યો છે અને કેટલાક નરેશોના વર્તન અને તેમના તેને પરિણામે થયેલા હાલહવાસે હિંદી જગતને ચોંકાવી દીધું છે. દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ વિટંબણાઓનો આરો નથી, ચારે બાજુથી પ્રગ્નના આંતરનાદ સંભળાઈ રહ્યા છે; એક બાજુએ અદ્યતન નરેશના રાજ્યમાં જલ્દીઆંવાલાનું સ્મરણ કરાવે એવો હતાકાંડ, બીજી બાજુએ વડોદરાના મુધરેલા ગણાતા રાજ્યના પ્રગતિશીલ નરેશની પ્રગ્નમતને ઠોકરે મારી તેમના પર કરના બોળ લાદવાની નફ્ટ એજા અને વિજ્ઞાપતી વિજ્ઞાસોના શોષ સામે પ્રગ્નપોકાર, એક લૂંટી પાછળ ગાંડાતર ધર્ષ ઈંદોર નરેશ પ્રગ્નના પરસેવા કમાઇનું અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું કરેલું પાણી, એ બધા કિસ્સાઓ હિંદી પ્રગ્નને અકળાવી રહ્યા છે ત્યાં બીજી બાજુ નભા નરેશ અને નિઝામ સાથેના પિટિય સરકારના વર્તનથી હિંદી સરકાર અને દેશી રાજ્યોના સંબંધ વિષે ગંભીર પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. આજે જ્યારે આપણે સ્વરાજનો વિચાર કરતા હોઈએ, એની પ્રાપ્તિ પાછળ દેશની સઘળી શક્તિનો ખર્ચ કરતા હોઈએ તે વેળા દેશી રાજ્યોના પ્રશ્ન તરફ આપણે ઉદાસીન મહેલું પરવડે એમ નથી. મહાસભાએ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો સામે પોતાના કાન બંધ રાખી એ સંબંધી અક્ષમ્ય ઉદાસીનતા દાખવી છે. અદ્યતન નરેશ જેવાના રાજ્યઅમલના પિશાચી કૃત્ય સામે પંડિત માલવીઆજી જેવા જાણીજૂઝીને આંખ આડા કેન કરવાના પાપ ભાંગી ધર્ષ શકે છે, મહામાજી જેવા સ્પષ્ટવક્તા મહાપુરુષ કાઠીઆવાડ રાજકીય પરિવર્તન પ્રમુખપદેથી ખાલી રેડીઆનો ‘મહામંત્ર’ જાપ જવાની દેશી રાજ્યો અને રાજ્ય સંબંધે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપી એ રાજ્યોની પ્રગ્નએને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન કરાવવામાં નિષ્ફળતા દેખાડે કે એ વક્તવ્ય લેવામાં મુત્સદ્દીગીરિના દાવો લેખે એ સ્થિતિ શોચનીય નહિ તો શું! દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન આજે નિરાધારતા અનુભવે છે. દેશના અગ્રણીઓએ દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નના પ્રશ્નો હાથ ધરવા જોઈએ; એમણે દેશી રાજ્યોના વર્તન માટે શોરબકાર કરી મૂકી એમની સાન ઠોકણે લાવવી ધટે. એક બાજુથી પોતે ધન્યા ખાવા છતાં યે એ નરેશો પોતાની પ્રગ્ન પર તો એવો જ દોર ચલાવ્યે જાય છે. એમનાં પાપકર્મોતી હવે કંઈ માઝા નથી. હિંદને સ્વરાજ મળે તે દિવસે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો ઉકેલ એટલો સહેલો ન હોય. આજે દેશમાં એક વર્ષ એ વિચાર ધરાવનારો છે કે દેશી રાજ્યો સ્વરાજના માર્ગમાં એક મોટી આંદોળીથી છે જે જ્યારે ને ત્યારે નડ્યા કરશે; પરિણામે એ વિચારકોટિના સર્વ આદર્શોએ દેશી રાજ્યો એક કે બીજી રીતે નકશા પર લાલ રંગમાં ફેરવાઈ જાય તો નારાજ ન થાય. સરસ્વતીચંદ્રમાં ગોવર્ધનરામે ચિત્રેલા મીઠા ધમ્મપાટની આ છંવતી પ્રતિકૃતિઓ સાથે કેટલીક વખત દેશી રાજ્યોનું વર્તન જોધને સદેશત ચલાવું મન થાય છે. આપણાં દેશી રાજ્યો એટલાં તો બ્હીંદણ છે કે હિંમત કરીને કોઈ પણ સાંહસિક પ્રગતિશીલ પગલું ભરતાં બ્હીંદે છે; કા-

રણ માત્ર, બ્રિટિશ હિંદમાં એ પ્રગતિ હાથ ધરાઈ ન હોય તો રખેને સર્વોપરી સત્તા (Sovereign Power) ને મારું લાગે એવો ભય એમને હોય છે. બ્રિટિશ સરકારને ન્યારે કંઈ પગલું સહેતુ લેવું હોય છે ત્યારે પહેલ કેટલીક વખત આ રાજ્યો પાસે કરાવે છે, અને પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ કંઈ પણ નહિ કરવાની ના પાડવા જેટલી હિંમત એમણે કેળવી નથી હોતી. આ બધાની પાછળ રાજકુમાર કાલેજને અને ઇંગ્લાંડના સ્વચ્છંદી વાતાવરણમાં મળેલી કેળવણી અને અકળિત બીરતા રજાં છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજ્યો સાચી સત્તાના અભાવે પ્રગ્ન પર ખોટો દોર ચલાવતાં શીખ્યા છે, પોતાનો સમય એશઆરામમાં ગાળવાની વૃત્તિથી દોરાયા છે. રાજધર્મ ચૂકતા થયા છે. રાજ ન્યારે, રાજધર્મ ચૂકે ત્યારે જે વિનિષ્પાત શરૂ થાય એ એકમુખો નથી હોતો. આજે ન્યારે આપણા દેશી રાજ મહારાજાઓના અધઃપતનનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે શરમમાં નીચું જોવું પડે એ એક વાત; પણ આપણી પ્રગતિના ભાવીનો વિચાર કરતાં પણ એ વાતથી કંપારી છૂટે છે. અહત્યાઆઈના વંશજને કોઈ મૃદુરથ નજરે ન કરે એવી એક બાંદીની પાછળ આજે ગાદીત્યાગ કરવો પડે કે કાશ્મીરના સદ્ગત પુણ્યાત્મા મહારાજાના વારસને વિશ્વાસના અણુછાજતા ચરકા પાછળ કાશ્મીરની પ્રગ્નના પરસેવાએ રાજ તિજેરીમાં રેગયલા દ્રવ્યની બરબાદી કરીને ઇંગ્લાંડની અદાલતને આંગણે અથડાવું પડે, એ સ્થિતિ અસહ્ય કહેવાય. આ દેશી રાજ્યોના જીવન. પ્રકરણો ન્યાં સુધી ઉકેલાયાં નથી ત્યાં સુધી આપણી બાલ્યમાં આ રડ્યાખડ્યા દાખલાઓ જ ચઢે છે; નહિતર એવાં તો કંઈક ગૂઢ રહસ્યો ઇતિહાસના બંધ પાને નોંધાઈ રહ્યાં હશે. આવા કિસ્સાઓ આજે હવે જીવ

આપણે તો પ્રજાની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નની ગંભીરતા વિચારવી રહે. જો દેશા રાજ્યો શક્તાં હોય, પ્રજાને રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારી અને હિસ્સો મળી તેવું પ્રજાકલ્યાણના હેતુ ચલાવવાનું હોય તો ભણે દેશી રાજ્યો નબે: એ વિચાર પોષવા સાથે લેખક એમનો માને છે કે. જો સ્વરાજ્યપથમાં એ નહતર જ નીવડતાં હોય તો એ નહતર દૂર કરવામાં અંતઃકરણને લવલેશ અંદેશ ન નડવો જોઈએ.

આ તો એક બાબત પ્રજાહિતનો પ્રશ્ન. પરંતુ એ પ્રશ્નની એવી પણ ગંભીર બાબત હમણાં છતી થઈ છે. તટસ્થ રહેનાર અને દેશી રાજ્યોને મિત્રો તરીકે રક્ષણ દેવાના કોણ આપનાર સામ્રાજ્ય સત્તાએ પોતાનું પોતા પ્રકાશવા માંડ્યું છે, પોતાનો નિશો સ્પષ્ટ કરવા માંડ્યો છે અને હિંદી સત્તનતમાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન શું એનું ભાન જગતને કરાવવા માંડ્યું છે. બ્રિટિશ સત્તા સર્વોપરિ સત્તા (Paramount Power) છે અને એ સાર્વભૌમ સત્તાના દેશી રાજ્યો કેવળ ખંડિયાઓ (Vassals) છે એ સૂત્ર ઈંગ્લેન્ડના એક વેળાના વડા ન્યાયાધીશ રીડીંગ સાહેબ લગાઈમાં સામ્રાજ્યની અનુપમ સેવા કરનાર, સામ્રાજ્યના પરમ મિત્ર “હીઝ એક્ઝેલ્ટેડ હાઈનેસ” નિઝામને પહાવી ગયાં છે. નજાનરેશને ઐશ્વર્ય ગાદીત્યાગના દંભ હેઠળ પદ્મજ કરી એ સૂત્ર રીડીંગે એ વર્ષ પર દેશી રાજ્યોની નજર હેઠળ રાખેલું. સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં જરા પણ આડખીલી રૂપ નીવડે કે શિર ઉઠ્યું કરે કે માથે તડવાર ઝડુમતી ઉભી જ છે! આ સ્થિતિમાં એમનો આરો પોતાની પ્રજાને રીડીંગે તેમનાં કલ્યાણ સાધવામાં જ રહ્યો છે એ આપણા રાજ્યો ન સમજે? આ ઉભા થના નવા ભયનો દેશી રાજ્યોએ ગંભીરપણે વિચાર કરવો થયે છે. પ્રજાના હિતો અને પ્રજાની કાકલુદી તરફ ઉદાસીન રહી પ્રજાનો વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલા એ નરેશોની સ્થિતિ ‘નહિ ધોળીનો દૂતરો ધરનો કે નહિ ધાટનો’ એવી કફોડી થઈ છે. શ્રીમંત ગાયકવાડને આજે કાઠીઆવાડ ઉપરનું ગુમાવેલું સાર્વભૌમપણું પાછું મેળવવાની તાલાવેલી લાગી છે અને એ માટે ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં કર્જનના દરબારમાં શીર ઉઠ્યું રાખનાર એક પુરા એ નરને લોઈ રીડીંગે આમંત્રીને તેમના ગણની પ્રશસ્તિ ગાવી પડે છે; છતાં એમની માંગણી પાછળ પ્રમંથળ ક્યાં છે? આજે બિહારની માંગણી નિઝામ સરકાર કરે, બ્રિટિશ રાજ્યપ્રતિનિધિ સંભળાવી દે કે “એસ, આ: છેડરવાદી અમે ન ચાલવા દઈએ! આપનું લેવું એ તો અમારી મરજી અને સત્તાની વાત છે, અને જો વધારે ગરમ કરશો તે. તમારા બધાના કેવળ હાલ કરી શકું છું” એ માટે મેં નભ:છંદોરના પદાર્થપાડે: તમારી આગળ રાખ્યા છે,” અને છતાં મેં વરાડની પ્રજાના જીવનને આ પ્રશ્ન જરા અડીપણ શકતો: નથી. કારણ? એમને નિઝામ સરકારના હાથ હેઠળ પોતાનો પ્રાંત હોય એ માટે જરાયે ધગશ નથી, ઉંઠા લોકો એ સત્તા હેઠળ જવા નારાજ છે, કારણ એમણે નરી આંખે નિઝામની પ્રજા તરફ રાજ્યનું વર્તન નિહાળ્યું છે! વડોદરાની પણ એ જ સ્થિતિ! તેમાં છેલ્લાં છેલ્લાં આ વેળાના ગાયકવાડના સ્વદેશગમન પછી એમણે જે ‘પીછે હઠ’ની રાજનીતિનો અમલ કરી પોતાનાં સાઠ વર્ષ પુરાં થયાનો પરચો પ્રજાને આપ્યો છે. ત્યારપછી સર્વોપરિ સત્તા કદિ ખુશ થઈ નહીં એમને કોઈ પ્રાંત સોંપવા વિચાર કરે તો તે પ્રાંતની પ્રજા એમના અમલ હેઠળ જીવવા દા પાડે ખરી? એ પ્રશ્નનો વડોદરાના રાજ્યાધિકારીઓએ વિચાર કરવો જોઈએ! એટલે આજે પ્રશ્ન ઉભો થાય છે તે એ કે આ નવી વસ્તુસ્થિતિ સામે દેશી-

રાજ્યોનું એક શેમાં રહેલું છે? આ વસ્તુસ્થિતિ ઉભી કેમ થઈ છે? જે રાજવાડાઓ ઈંગ્લેન્ડના કંપનીના સમયમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં, જે પાછળથી સ્વતંત્ર રાજ્યો મટી સમોવ-
 ડીઆ-મિત્રો-અન્યા તે આજે એ મિત્રતામાંથી થે ગળડીને એવા નિઃસહાય મિત્રો કેમ અન્યા
 કે પોતાના બળવાન મિત્રની સામે સદા દુષ્કાર રહેલું પડે છે? મેથે કૉલેજની કેળવણી અને
 રેસીડેન્ટોના હસ્તક્ષેપને પરિણામે રાજ્યો આજે મોટા મોટા રાજ્યમહેલોના નિવાસી, પોતાના
 એશઆરામની પાછળ ઈચ્છની બરબાદી કરનારા થઈ રહ્યા છે. એમને રાજકારણમાં કંઈ
 આનંદ જ નથી પડતો. લંડનની હોટેલો, પારીસનાં મહાલયો, વીચીના પાણીના ઝરા, વિલા-
 યતી નાચો એ એમના આર્જીવનનાં સ્થાનો થઈ પડેલ છે. એમનું રક્ષણ, માત્ર ગવર્નર કે ગવર્નર
 જનરલ આવે ત્યારે આણું આપી પોતાના સરદારો અને અમલદારોની હાજરીમાં અંગ્રેજ
 સામ્રાજ્યની પોતાના વડવાઓએ અને પોતે કરેલી સેવાઓ માઈ જઈ અંગ્રેજ સત્તાનતના
 મિત્ર કહેવડવવામાં હવન સાદલ માનવામાં જ સમાયું છે. સરકાર એ દોરની કેવી હોય
 છે તે જાણે છે. દોરની સખળ નિર્બળો વચ્ચે દોતી જ નથી એ કુશાગ્રબુદ્ધિ અંગ્રેજો સમજે
 છે. એમને આપણા રાજ્યોની નબળાઈ બરાબર માલિત છે. દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ નીતિ
 ન સમજ્યા જેટલા મૂર્ખો નથી હોતા. સમજે છે પરંતુ નિર્બળ અને લાચાર છે. પ્રજાને
 રીઝવીને, રાજ્યના પૈસા આમ નબળાઈઓનો લાલ લઈ ગમે ત્યારે કાનપટી પકડી ગાદી
 ત્યાગ કરાવે તેના કરતાં, પ્રજાહિત પાછળ અર્થાતિ તેમ કરતાં જરૂર પડે તો રખડના થવામાં વધારે
 સ્વમાન છે એ લાવના હજી એમણે કેળવી નથી; એમનામાં સ્વાર્થત્યાગ કરવાની કે એશ-
 આરામ છોડવાની શક્તિ થા બુદ્ધિ છે જ નહિ; એટલે એ યુદ્ધાભીમાં રહી રીઝે છે. કેટલાક
 રાજ્યો તો એટલા અંધા અને છતાં અદ્ભુતદર્શી છે કે “બ્રિટિશ ભારતમાં લોકમત દંયા-
 વવાની” દિનરાત પોલીટીક્સ ઓફીસરોને આજીજી કર્યા કરે છે. એમને એ ખ્યાલ પણ
 નથી આવતો કે બિનહરકતે તેમનો કળજો ભોગવેલો સાચવી રાખવો (privilege of
 remaining undisturbed in their possession) એ તો ખાસી જી છે, બાકી
 જે સત્તા પાસે આજે એ સહાય માંગે છે એ સત્તા પંચતંત્રની સાપ માગ્લીની કથાના
 ન્યાયે એમનું પણ ભક્ષણ ત્યારે ને ત્યારે કરવાની જ! દેશી રાજ્યોને કદી એમ થતું હોય
 કે આ સ્વતંત્રતાનો યુગ આવ્યો છે અને ઝારશાહી જે આવેગ આગળ ન નકી શકી તે
 આવેગ અમારી પણ એ જ ગતિ કરશે તો પછી લોકમત અને ત્યાં મુઠ્ઠી દયાવવાનો છેલ્લો
 પ્રયાસ કેમ ન કરવો, અને એટલે એશઆરામ ક્યમ ન ભોગવી લેવો: તો પછી એમની
 હીણ મનોદશાની કેવળ દુધા ખાતી રહે છે. કેટલાયે વર્ષો પર જેમ્સ મીલ મહેદાયે વાસ્તવિક
 જ કહેલું કે રક્ષણ આપવાની સુલેહ (Subsidiary Alliance) દ્વારા અમે દેશી રા-
 જ્યોની કૌણ તાકાદ છીનવી લઈએ છીએ અને એનો અર્થ એટલો જ કે અમે રાજ્યશક્તિને
 પણ અમારા કબજામાં લઈએ છીએ.” આજે આ રાજ્યોમાં રહેલું સત્ત્વ આપણે અનુભવીએ
 છીએ. રાજકુમારીના લગ્નો જેવી તદ્દન ખાનગી બાબતોમાં માયું મારવા જેટલી હદે પોલી-
 ટીક્સ ઓફીસર પોતાનો અધિકાર હેત્વનો દાવો કરે અને સ્ત્રી-સન્માન માટે પ્રાણપાણ
 કરનાર વીર રોકોડો, સીસોદીઆ કે ચૌહાણ આજે ઈર્ષ્યા, દ્રોષ, વ્યસનોમાં એટલા ગરકાવ
 થઈ ગયા છે કે આવી ખાનગી બાબતોમાં માયું મારવાની ચેષ્ટા સામે પોતાનું શિર ઊંચું
 કરી પોતાનું સ્વત્વ સિદ્ધ કરવા જેટલી શક્તિ પણ ન દેખાડી શકે! એથી વધારે શોચનીય

દુર્દશા શી હોય? આ પતન! એ પતનનું એક કારણ તો એ છે કે કેટલાક રાજ્યો રાજ્યની દૈવી સત્તા (Divine right of Kings) ના જરી પુરાણ, સૂત્ર ઉપર પોતાની મુરદો બાંધે છે અને રાજ્યમાં એનો અવાજ છેવટેનો અવાજ લેખાવો નોંધએ અને એનો સ્વીકાર થવો જ નોંધએ એવા ધમંડ ઉપર જાણે રાજ્ય પોતાની અંગત મિલકત હોય તેમ વર્તીવ કરે છે અને માને છે કે એનો પોતે ચાહે એવો ઉપયોગ કરી શકે છે. જો કદી પ્રગ્નને કંઈ થોડા વણા અધિકારો આપ્યા હોય છે તો તે પોતાની કૃપાનું દાન-સમજે છે; રાજ્યમાં પ્રગ્નનો કોઈ હક્ક હોવાનો સ્વીકાર નથી કરતા, પોતે વિજેતા અને પ્રગ્ન વિજિત જાતિ ન હોય એવું મંતવ્ય પ્રતિપાદન કરે છે. જે સડકો પર ચાહે તે પર પ્રગ્નને ચાલવા દે, ન ચાહે તે પર ન ચાલવા દે, પ્રગ્ન પાસેથી કરો દારા એકદા કરેલ ધનનો ગમે તેવો વ્યય કરે. આ જાતના વર્તીવથી દેશી રાજ્યો પ્રગ્નની સદાનુભૂતિ તદ્દન ગુમાવી બેઠાં છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ જેવા નરેશના ભાવણોમાં આ ધ્વનિ, આ ધમંડનો ભાસ, માનુષ પડે છે. પરંતુ એઓશ્રી કવચાણુની પોતાની દશા સ્મરણપર પર આણુવા જેટલી સહણુદ્ધિ જો વાપરે તો એક વાતનું એમને લાન જરૂર થાય કે કવચાણુના જોપાગનું શ્રીમંત સર સયાશરાવમાં પરિવર્તન થવા છતાં પ્રગ્ન તો એમના પેદી દર પેદી વડવાઓના વખતથી એની એ જ છે કે જેમના પર રાજ્ય કરવાનું દૈવી કોઈ વિચિત્ર ઘટનાને પરિણામે એમને સૌભાગ્ય-પ્રાપ્ત થયું છે. જ્યારે એ શ્રીમાન્ટી હવનશીલા સંકેતારો ત્યારે રાજ્યોના દૈવી અધિકારો (Divine right of Kings) જે ભૂમિમાં રંક ને રાય સર્વ સમાન છે તે ભૂમિમાં એમને આય નદે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સામ્રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય સત્તાઓ વિનાશ માટે જ સરગ્નમાં હોય છે એ સત્ય જરૂરી સમજી લઈ શ્રીમંત પોતાના યુવાન વરસને આ નિશો ન ચંદાવી જાય. પરંતુ આ તો વિપ્રયાંતર થયો. ખાસ મુદ્દો એ છે કે આજે દેશી રાજ્યો મોગલકર્મ દરમ્યાન હતાં એટલાં જે સ્વનંત્ર રજાં નથી. નેપાલ અને અમીરના જેટલી સ્વનંત્રતાનો ઉપયોગ કરનાં એ રાજ્યો આજે અધમમાં અધમ યુગ્મામગીરીની ઝુસરી પડી રજાં છે. નરેન્દ્ર મંડળ સ્થાપનામાં એમણે ૭૩૬૬ ખાધી છે. એ મંડળ દ્વારા નરેન્દ્ર પોતાની શક્તિઓ-સત્તા-સંવલિત કરી રાખ્યા નથી. એમ કરવા ન દેવામાં સર્વોપરિ સત્તાનો સ્વાર્થ હતો. રાજ્યો એ છજી સમજ્યા નહોય કે ગમે તેમ આજે વખત આવે છે ત્યારે નરેન્દ્ર મંડળ એમને રક્ષણ નથી આપી શકતું. ઇન્દોરનો દાખલો તાજો જ છે. પતિયાળા નરેશને વોઈસરૉયે રોકડો જવાબ પરખાવી દીધો છે, અને તેમાંથી પોતાના મોબ્લા કે કંઈનો પણ વિચાર ક્યાં વિના “તપાસ કમિટિ”ની હાંસરી ગમે ભેરવી છે. મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફોર્ડ મુબારકની રાજ્યોને એ ભેટ છે! એમનાં અમલ હેડજ એમની પ્રગ્નની જે હાલત છે તે હાલત એમની સામ્રાજ્ય સત્તા હેડજ છે. શુદામીના સંમજ્ય હુન્મમાં તેઓ સહજાગી છે. રાજ્યોને પોતાની આ બિધિતિ સમે ચેતવણી નહોતી મળી એમ નહિ. સ્વર્ગસ્થ ખાસેરાવ જાહે પોતાના ‘જાગો રાજકુમારો!’ (Wake up Princes!) નામના ગ્રંથમાં એમને જગાડવા શંખનાદ કરેલો. નરેન્દ્ર મંડળ કાયમ ન સ્વીકારવું એની સચોટ ચચાં કરી છે. પરંતુ આપણા રાજ્યોને તો એશઆરામ-દિવારામ નોંધએ છીએ. નિર્ભય માણુસ પારકાનું રક્ષણ શોધે છે. રાજ્યોને પણ Protection of Princes Act ના આશ્રય હેડજ પારકાના બળ ઉપર ઝુકાવું છે. શુદામે, કદી શુદામીમાંથી પારકાને શી રીતે મુક્તિ અપાવે? આં રિયતિ પંખી જઈ આપણું નરેન્દ્ર પોતાના રાજ્યમાં પ્રગ્નતત્વ વધારે

ને વધારે દાખલ કરવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે, પોતાની પ્રગતિ પોતાના વિશ્વાસમાં લઈ તેના અળ ઉપર ઝુકુમે અને સાચા નરેન્દ્રો થાય. પ્રગતિએ એમના જીવનની અને ખી ભાવના હોવી જોઈએ. પ્રગતિના કલ્યાણમાં જ પોતાનું કલ્યાણ સમજતા નરેન્દ્રો આપણે જોઈએ છે. પારકાની મહેરબાની પર જીવતા સ્વચ્છંદી નરેશો નહિ, પરંતુ સાચા રાજધુરાધારીઓ આપણે જોઈએ છીએ. હિંદના નરેન્દ્રો પ્રગતિ એ અલિલાય પુરશે ? પરંતુ તે દરમ્યાન એમનો નિશો ઉતારવા પ્રગતિએ કમર કેસવી જોઈએ. દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ નિરાધાર છોડવાને બદલે સમસ્ત હિંદની પ્રગતિએ એમના પ્રશ્નોને પોતાના જ પ્રશ્નો સમજી એમની પાછળ પોતાનું સમસ્ત પ્રજાજીવન દેવું ઘટે છે. મહાસભા દેશી રાજ્યોની પ્રગતિના પ્રશ્નો-વિટંબનાઓ તરફ ઉદાસીન રહી શક્તી નથી; દેશી રાજ્યની પ્રગતિ નળળી, નિઃસ્વ કે લૂટી રાખીને પોતે આગળ ધપી શકતા નથી એ ભૂલવું ન જોઈએ. આપણે જરૂર ધિછીશું કે મહાસભા પોતાની ઉદાસીનતા ત્યજી દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ પોતાનો સહકાર અને પ્રગતિનું જીવન દે અને તે વડે એક સરખી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ સાધવામાં સફળ નિવડે.

રંગીલદાસ મ. કાપડીઆ.

લોક ચર્ચા

જ્ઞાતિસંસ્થા

આ વિષય ઉપર તરવદશિએ ઘણી એ ચર્ચા થય છે પણ પ્રશ્નનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવા માટે નાતોની કેટલીક હકીકત પણ જાણવી જોઈએ. આ નીચે દીશાવળ જ્ઞાતિઓની નાત સંખ્યા કેટલીક હકીકત આપી છે તેવી આપી છે તે ઉપરથી આ પ્રશ્ન ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડશે.

દીશાવળ જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ જ્ઞાતિથી થયેલી મનાય છે. મૂળ વસ્તી દીસામાં હતી માટે તેઓ દીસાવળ કહેવાય છે. પણ અત્યારે તો જુદાં જુદાં ગામોમાં તે વહેંચાયેલી છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો મજમાન વૃત્તિનો અને તેની સાથે જ્યોતિષ તથા કથાવાર્તાનો છે. હાલ ત્રણ ચાર ટકા નોકરી પણ કરતા હશે. તેઓ દીશાવળ વાણીઆના પુરોહિતો છે અને તે વાણીઆ સિવાય બીજી કોઈ નાત પાસેથી દાન લેતા નથી.

દંતકથા એવી છે કે પ્રથમ દીશાવળ વાણીઆની વસ્તી ૩૬,૦૦૦ ની હતી અને દીશાવળ જ્ઞાતિઓની તેથી અરધી એટલે ૧૮,૦૦૦ ની હતી અને એ વાણીઆ વચ્ચે એક જ્ઞાતિઓના નિર્વાહ થતો. પણ હાલ તેમની કુલદેવી સિદ્ધમાતાની મૂર્તિ ખંડિત છે અને તેવી મૂર્તિની પૂજા કરવાથી નાતની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. આ મોન્યતા સાચી હોય કે ન હોય પણ તેમની સંખ્યા અત્યારે ઘણી જ ઘસાઈ ગઈ છે, તે સત્ય છે. હાલ તેમની વસ્તી નીચે પ્રમાણે છે:—

લોકચર્ચા

ગામ	કુટુંબો	ગામ	કુટુંબો
સિદ્ધપુર	૨	કાન્તી	૩
પાટણ	૧૫	કનીજ (તા. મહેમદાવાદ)	૧
મહેસાણા	૨	પેટલાદ	૧૫
કંચરાવી (તા. પાટણ)	૨	વડોદરા	૨
કલોલ	૧	સુરત	૪
અમદાવાદ	૩	ચાણોદ	૨
મુંબઈ	૧	શીનોર	૨
ગોપાલ (ખાનદેશ)	૨	પૂના	૧

ઉપર પ્રમાણે કુટુંબો ૫૮ છે, કુલ ૬૦ થી વધારે તો નથી જ. આ કુટુંબોમાં બધી મળી વસ્તી સવાસો દોઢસોની છે. નાતનું વસ્તીપત્રક નથી થયું એટલે સંખ્યાઓ અટકળથી મૂકી છે. પણ અત્યારે નાત ઘણી ઘસારા મળ છે તેમાં શંકા નથી. અમદાવાદમાં જ પ્રથમ ૮૧ જનોઈ વરામાં ગણાતી તેને બદલે હાલ ૧૧ જ ગણાય છે આટલાં કુટુંબોમાં મૌહુગદ્ય, પારાશર, વચ્ચસ, કારવપ, વગેરે ઘડી કુલ સાત ગોત્રો છે અને એક જ ગોત્રમાં લગ્ન ન કરવાનો નિયમ પગાય છે.

આવી ટૂંકી નાત. અંદર અંદર લગ્નચવહાર શી રીતે કરે ? શી રીતે તેમની સંતતિ આવે ? નાતના લોકો આધિદેવિક ઉપાધિ દૂર કરવા માટે માતાની મર્તિની ફરી પ્રતિજ્ઞા કરવાના છે અને આદિભૌતિક ઉપાધિ માટે તેમણે એવો માર્ગ કાઢ્યો છે કે નાત બહારથી ભાણે ખપતી કન્યા લઈ અવાય ખરી પણ નાત બહાર કન્યા અપાય નહિ. આવો ઉપાય નાતે શોધ્યો પણ સમસ્ત હિન્દુકોમ આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ કાંઈ ઉપાય કરવા વિચાર કરશે કે નહિ ?

બીજા નાતો વિશેની આવી જ હકીકત, ટૂંકી સંખ્યાની, ગોત્રોની અસમાન વહેંચણીની, સ્ત્રી પુરુષની અસમાન સંખ્યાની, વગેરે અમને મળશે તે અમે સમાજનું ધ્યાન ખેંચવા આ મથણા નીચે પ્રસિદ્ધ કરીશું. આમાં કાંઈ હકીકત ખોટી પ્રસિદ્ધ થાય તો તે સુધારવા તેના જાણનારાઓને વિનંતી છે.

૨૧.

મહુવા પિરપદ

ગોહિની કોયલ

સભાઓ અને પરિષદોને માટે અને તેમના શાલુગારને માટે દમણું દમણું ગળાંદળની ધમાર-તોને ઉપયોગ કરવાને બદલે કુદરતની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો શોખ દીક વધતો જાય છે. મહુવા ખાતે મજેલી ભાવનગર સંરચાનની પ્રજા પરિષદની ગોહિણી એક આંખાચાંચિયામાં રાખવામાં આવી હતી. વંશાખ મદિનાને મધ્યાહ્ન સૂર્ય પણ આંખાઓની ડાયાને બેઠોને પોતાનાં બનાં ફિરજોને ગોહિલી રાકતો ન હોતો. અને થોડી થોડી તરકાબંધી આવતી હતી તે આંખાના શીતળ પાણને લીધે ઠંડી પડી જતી હતી. અંધ કનિ દસરાજ એક ગીન ગાયું તેને આ આંખાચાંચિયાનું દરન તો સાર્થક કરતું હતું. તેમણે ગોહિલવાંડની પ્રજાને ‘ગોહિલની કોયલ’ કહી અને

કર્તાને કલકલ નાદે દહકતે

ગોહેલની કાયલ—

ચિ. મુંદર લીટીઓથી તેને સંબોધન કર્યું, ખરી સાર્થકતા તો કાયલ નીચેની પંક્તિને કેટલી સાત્ય કરશે તેના ઉપર આધાર રાખશે—

સ્વાર્થેણ ને શ્રદ્ધા કેરી, પાંખો વીંઝી સોનેરી

જનતા જનાઈન સરણે ઝૂકતે

ગોહેલની કાયલ !

ભાવનગર પરિષદના આ બીજા અધિવેશનને પ્રમુખપ્રધાને શ્રી. અમૃતલાલ દેકરે હતા. એ પરિષદની વાત હું હુંકમાં જ પતાવીશ કારણ કે મને પરિષદનો મંડપ 'છોટી બહારની શ્રામ્ય વસતિમાં નિકળી પડવાની ઉતાવળ છે.

મહુવાખંદર એ ભાવનગર રાજ્યનું ખીચ પકિતનું નગર. પરિષદનું આ બીજું અધિવેશન ત્યાં થયું એમાં વિવેક હતો ખરો.

શ્રીમંત બાળક

પરિષદ હતી માત્ર બાળક છે, પણ બીજાં ઓછાં ભાગ્યશાળી બાળકોની માફક તે ધૂળમાટીમાં ઉછરનાર બાળક નથી, પણ બાળાગાડીમાં બેસીને ફરનાર બાળક છે. તેનું લાલન કરવાને શેરિયાઓ અને વકીલો તૈયાર છે, અને રાજ્યની કેટલી નગર તેના ઉપર પડતી નથી.

કામકાજ

પરિષદે નમ્રતાની સાથે રાજકાજમાં પ્રગતો અવાજ રહેવા દેવાની માંગણી કરી. તેણે ધારાસભાના અને મુનિસિપાલિટીના હક માગ્યા. લાલનું નામ માત્રનું પ્રગતિપ્રતિનિધિ-શબ્દ એ તો હવે પ્રગતે ગૌરવને બદલે નામોશી આપનાર છે, કારણ કે તેમાં નથી સુદ-હીનું તત્ત્વ કે નથી ધારા ધડવાનું કે બજેટ પસાર કરવાનું તત્ત્વ. કેટલાક સંહૃદસ્થોને રાજ્ય નીચે છે અને તેમને પ્રગતના પ્રતિનિધિ કહેવામાં આવે છે. અમલું મંત્રીમંડળ સહ-ગત મહારાજ ભાવસિંહજી સ્થાપતા ગયા છે અને તેને ધીરે ધીરે ખિલવવાને પોતાનો શ્રદ્ધા પણ તેઓ જાહેર કરતા ગયા છે. જે વખતે આખા દેશની પ્રગત સ્વરાજ્યની વાતો કરે છે તે વખતે ભાવનગરની પ્રગત ધોરણસરની ધારાસભા માગે એને ય જે વધારે પડતી માંગણી માગવામાં આવે તો તેમાં ભાવનગરની દેખરેખેથી પ્રગત પોતાનું અપમાન અને તેમાં ખોટું નથી ન.

દેશી રાજ્યોનું સહભાગ્ય

પણ દેશી રાજ્યો ભાગ્યશાળી છે. હિન્દી પ્રગતની સહજ રાજભક્તિનો તેમને લાભ છે. પરિષદના કામકાજ દરમિયાન સ્વ. મહારાજનું કે શ્રી. પદ્મણીયનું નામ કેવા આનંદથી વધાવી લેવામાં આવતું હતું તે બેઠકે આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નહોતું. પ્રગતની એ સહજ રાજભક્તિ એ રાજ્યની મોટામાં મોટી થાપણ છે. અફસોસની વાત છે કે એ અણમોલી થાપણનો સહુપયોગ ઓછાં જ રાજ્યો કરી જાણે છે.

પરિપક્વ બીજ પણ વધારે કે ઓછા મહત્વ ધરાવનારા હરાવો કર્યો છે, પણ હું તે બધી વિગતમાં ઉતરવા ઇચ્છતો નથી. એટલું જ કહું છું કે કેટલાક હરાવો કરવાનું પરિપક્વે સૂચ્યું નથી તેમાં તેણે ત્રણ બચ્ચોનો દોહ કર્યો છે. પરિપક્વના પ્રમુખ શ્રી. અમૃતલાલ દક્ષર દત્તા. શ્રી. દક્ષર ભાવનગરમાં જન્મ્યા એ એક જ કારણસર તેમને પ્રમુખસ્થાન સોંપવામાં આવ્યું નહોતું. તેઓ અંત્યજને અને બીલોના ગેર છે એ કાંઈથી અજાણ્યું નહોતું. અંત્યજને ગમે સહેજસાજ પણ કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ પરિપક્વે શ્રી. દક્ષરની સમક્ષ ન કર્યો એ તેમનો દોહ નહિ તો બીજું શું ? અને પરિપક્વમાં વ્યોત્કલ્પ આખ્યાસ તૈયમજી ખાદીના તાકાઓ કાઢીને પધાર્યો દત્તા. તેમની સમક્ષ પરિપક્વ ખાદીનું થોડું પણ કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ ન કરે એ દોહ જ ગળાવો જોઈએ. દોહ એ આકરો શબ્દ હોય તો અવિવેક તો ખરો જ. કારિયાવાડનો વિવેક બોલવા આવવા અને મહેમાનગિરીમાં જ સમાપ્ત ન થતાં જો આવ્યાં મુક્ત સ્ત્રોતો શોધી તો કેવો શોભી ઉઠે ?

આ અને સંકલ્પોનો અભાવ એ ભાવનગરની પ્રજાના સ્વયંસેવક બની રહેલા બાઈ બગવંતરાયનો પણ દ્રોહ ગણાવો જોઈએ. એની સેવાનાં અને એની નિસ્વાર્થતાનાં વખાણ મેં જવાબદાર શબ્દોને મુખે સાંભળ્યા છે. પણ તેની સાચી કદર તો તેને મનપસંદ સંકલ્પો કરીને જ થઈ શકતી હતી. જે કામ તેને પ્રિય છે અને જેને તે અને બીજા મૂંઝા સેવકો યથાશક્તિ કરી રહ્યા છે તેને સહેજસાજ આશ્રય આપત, તો પણ પરિપક્વે તેમના ઉત્સાહને અનેક ગણો વધારી દીધો હોત.

પણ મહત્વા પરિપક્વે હલુ માવ પોતાના હકોનો-સ્વાર્થનો જ વિચાર કર્યો છે. ત્યાં મુશ્કેલી હલુ તેનું રહ્યું નરક, રાજ્યના અમલદારો નરક જ રહેલું રહેશે. પણ જ્યારે તે પોતા માંદેના કુટુંબમાં કુટુંબને સુખી કરવાનો વિચાર કરતી થશે ત્યારે તેને માગવા કરતાં કરવા તરફ વધારે પ્રીતિ થશે અને ત્યારે ને જે હરાવો થશે તેમાં શ્રી. દક્ષર કે શ્રી. આખ્યાસ સાર્દશ કે સ્વયંસેવક બગવંતરાય જેવોનો અનાત દોહ કરવાને બદલે તેમના આત્માને દરવાપણું રહેલું હશે.

પ્રજાને શું રહે છે ?

પરિપક્વમાં ખેડૂતોનો વર્ગ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં જોવામાં નહોતો આવતો. જામ સૂચ્યું ને જાડી બંદીઓ પહેરેલા અને ટાલનગદાની ઝાપટી તાંબાવરણા ચહેરાવાળા થોડા ખેડૂતો જોવામાં આવતા હતા. પણ જાણે કે તેઓ શહેરીઓનાં સંકેત પોશાકમાં દયાઈ જતા હતા. તેમનું ખૂંડ સ્વરૂપ પરિપક્વમાં ન જોઈ શકાય, તે તો પરિપક્વની બદલે તેઓનાં ગામડાંઓમાં જઈએ તો જ જોઈ શકે.

પરિપક્વનાં કામકાજમાં તેઓ ગામડાના દવાપાણીનું જોડ કેમ આણુતા નહિ હોય અને મૂંઝા બેસીને માવ ટગર ટગર બહું જોઈ કેમ રહેતા હશે ? ગામડાંમાં તેમના સ્વાભાવિક સ્થાનમાં તેમને જુએ તેને એનો બેઠ તરત સમજાઈ જાય. તેમના જીવન જોડે સંકળાયેલા પ્રશ્નો પરિપક્વમાં ઓછા જ હોય. કયા પ્રશ્નો તેમને રસ-ઉપજાવે છે ? તેમનાં

દાથી જેવા દાડવાળાં પણ ખેરાકની તંગાશથી કોથળા જેવા થઇ ગયેલા દાંડા અને ગાય
લેસ એ તેમનો પહેલો પ્રશ્ન. એમને ધરાધને ચાર મળે એ વિષે કોઈ વાત કરતું હોય તો
તેમને તેમાં રસ પડે. તેમનાં મુઠાં તળાવમાં કેમ ભરાય એની કોઈ ચર્ચા કરતું હોય તો
કાન ઉઘા કરીને સાંભળે. તેમને જકાન ને મકાનની ઉપાધિથી અચાવવાની વાતો ચાલતી
હોય તેમાં તેઓ તાકુકીને સામેલ થાય. તેમને વેડના ત્રાસમાં કોઈ મદદ કરતું હોય તો
ઉપકાર સાથે તેની વાત સાંભળે. આવાં કેટલાંક કામો મહુવાની પરિષદે કર્યા છે અને
તેટલે દરજ્જે તેના કામમાં ગામડાને ખેડુત રસ લેતો હતો એ પરિષદમાં સૌ કોઈ ભેદ
શકેતું હતું. આ ત્રીણી છતાં રાજના નડતરની વાતો ગામડાના લોકોને જેટલી મહત્વની
લાગે છે તેટલી ધારાસભાન. હકની પણ લગતી નથી.

દરિયાઈ જાતિ નાશને પંથે

મહુવાની નજીક કતપર નામનું એક ગામડું છે. એ દરિયા કિનારે છે. અને જૂના
વખતનું એક આબાદ બંદર તે સ્થળે રેતીમાં દટાઇને પડ્યાની દંતકથા છે. હું એ જૂના
બંદરને રડવા ખાતર આ નોંધ લખતો નથી, પણ જે જગતમાંની ઇતરસ આજે ત્યાં છે
તે પણ અપાટાબંધ કેવાં ઉજ્જડ થવાની અણી ઉપર આવી ગયાં છે તે જાહેર કરવા
ખાતર જ લખું છું. ત્યાંની વસ્તી કોળી ખારવાઓની છે, જેઓ મુંબઇ, કેમ્પીવ નિ. સાથે
વહાણવટું કરે છે. પણ બીજાં બંદરો કરતાં આ વહાણવટું જુદા પ્રકારનું છે. કેટલાક ગરીબ
ખેડુતો જેમ વેળા પડવાને લીધે જમીનના માલિકે મરી તે જ જમીનમાં મજુર બની રહે છે.
તેમ આ ગામના ખારવાઓ કોઇ વહાણના માલિકે નથી, પરંતુ માત્ર મજુરી પુરતો જ તેની
સાથે એ લોકોનો સંબંધ છે. આમ તેમના વહાણવટામાં નથી ઉત્સાહ કે નથી સાહસ
જેવામાં આવતું. એટલું જ નહિ પણ વાતચીત પરથી એમ જણાયું છે કે ખારવાઓ
તેમની ઓછી આવક અને વધારે જોખમવાળો ધંધો ત્યાગ કરીને ધીરે ધીરે મીઠા જેવાં
કારખાનાંઓમાં ધંધો ખેળવા લાગ્યા છે. આ ગામડાની જે સ્થિતિ તે જ બધી સમુદ્રતટ
પર રહેનારી વસતિની સ્થિતિ માની લઈએ તો ખેડું નથી. હિન્દના વહાણવટાને ખિલેલું
જેવા ચલાનારાઓને માટે આ સ્નાન સમચાર છે. કારણ કે વહાણવટાની ખિલવણીને આજે
મેટાં મેટાં વહાણો બાંધવાની જરૂર છે તેના કરતાં ઘણી વધારે જરૂર તે વહાણોને દરિ-
યામાં ખેડનાર વહાણવટીઓની જરૂર છે. અને વહાણવટીઓ બીજા મજુરોની માફક જોખમ
ત્યારે તૈયાર કરી શકતા નથી. જમાનાઓથી સમુદ્ર સાથે રમી રમીને તેનો ભય. જેમણે
જીત્યો છે એવી સાહસિક અનેકી જાતિઓ જ તેમાં ઉપયોગી થઈ શકે; અને તેવી જાતિઓ
જ્યાં જોખમી છે એવી ત્યાં તૂટતી ચાલી છે, અને સમુદ્રને છોડીને જમીનનાં કામોને વળગવા
લાગી છે. આ ક્રિયા જ્યાં વહેલી શકે થઈ ચૂકી છે એવા એક ગુજરાતના નાના બંદરમાં
તપાસ કરી ત્યારે માલુમ પડ્યું હતું કે ખારવા જાતિનાં છોકરાઓને તરતાં પણ
આવડતું નહોતું.

ખિચારાં ઢોર

ગામડાંઓમાં ખેડુતોના મેંઠો ઉપર જેટલું તેજ જોવામાં આવે છે તેટલું તેમનાં ઢોર
ઉપર જોવામાં આવતું નથી. અને ઢોરના જીવ ઉપર ખેડુતોના તેજનો આધાર હોવાથી તે

પણ થોડા વખતમાં ઉડી જાય તો આશ્ચર્ય થવું ન જોઈએ. પણ આશ્ચર્ય તો એ વાત હતી કે સ્થિતિની ભયંકરતા જાણવા છતાં ટાળવી કોઈને નથી. દોરને ચરવાને ગોચરો ક્યાં છે ? રાજ્યો તો તેમના ચોપડા ઉપર વિશેષ ગોચરોનો આંકડો ખતાવીને સંતોષ માની બેસે છે. એમાં ખરેખર ધાસ કેટલા ભાગમાં ઉમે છે અને ખાડા ટેકરા કે ખારવાળો ભાગ કેટલો છે એ તો ખિચારો દોર જ જાણે છે, કારણ કે રાજ્યને ચોપડે મોટો મસ આંકડો મારેલો હોવા છતાં તેમને તો ખાલી પેટે જ સંધ્યાકાળે ઘેર આવવું પડે છે. અને ઘેર આવે ત્યાં પાછી ગમાળ ખાલી. એના માલીકને કપાસના ભાવ ખાવા છે. દાણા વાવે તો દોરને કડખ ગોતર સહેજે મળે. પણ ખેડૂત તો કોલમાં તળાઈને દાણા પરદેશથી મંગાવતા થયો ! કાશિયાવાડનાં દાથી જેવાં દોરને હાડકાંનાં માળખાં જેવાં જોવાં એ અત્યંત કરુણ દૃશ્ય હતું.

ભયભીત ખેડૂત

પણ એથી મેં કરુણ દૃશ્ય ત્યાંનાં મોટાં મોટાં પાધડવાળા અને જાડી જાડી મુછોવાળા કરુણ ખેડૂત ભાઈઓની ભયભીત દશા જોવાનું છે. એક ઈનામદારોનું ગામ છે. ત્યાંના ખેડૂતોને ભાવનગર રાજ્યે ઈનામદારોને સ્વાધીન કરી દીધેલા છે. જમીનનો વહીવટ ઈનામદારો સંભાળે અને તેઓ જ રાજ્યભાગ પહોંચાડી દે. આમ આ ગામના લોકોને એકને બેસે એ રાજ્યોની ધૂસરી ઉપાડવાની છે. આખા રાજ્યના ખેડૂતોને જે પદ્ધતિએ વીધોટી ભરવાની તે કરતાં જુદી અને ખરાબ પદ્ધતિએ અહીંના ખેડૂત પાસેથી પેલા ઈનામદારો વીધોટી ઉચરાવે છે. પણ એ ખેડૂતોને પોતાનાં દુઃખનું વર્ણન જાહેરમાં કોઈને સંભળાવવાની હિંમત નહોતી. શિકારીથી દરબાં થાય તેવા ભયભીત તેઓ તેમના ઈનામદારો અને અમલદારોથી થતા જોવામાં આવ્યાં. કોઈ પણ સમજી રાજ્યકર્તાએ પોતાની પ્રગતિ આવા ભયભીત-પણામાં રાજ્યનું પતન જ જોવું જોઈએ. પણ ચતુરમાં ચતુર રાજ્યકર્તા બૂઝાવામાં પડે એ બનવા જોવું છે. કારણ કે એ ભયભીત દશાને પરિણામે તેની સમક્ષ તો વખાણ સિવાય બીજું ભાગ્યે જ સંભળાય છે. પ્રગતિ વધારે વિશ્વાસપાત્ર સેવકો પાસેથી રાજ્યકર્તાઓએ જાણી લેવું જોઈએ કે તેમનાં વખાણમાં નધ્યાંશ કેટલો છે, અને બધું એછું છે એમ તેમને જાણવા વગર સહેજે નહિ.

પરિણામ પ્રમુખ શ્રી. હકર ગામડાંની સ્થિતિ નજરે જોવા થોડા દિવસ ક્યાં હતા. તેમની પાસેથી અમલદારોએ જાણી લેવું થતે છે કે પ્રજા મોટે ભાગે છે તેમાં કેટલો ભાગ કેવળ ખુશામત જ છે અને કેટલો ભાગ સત્ય છે. નાના અમલદારોના ગાસની જે વાન રાજ્યકર્તાઓને કાને આવી સ્થિતિમાં ભાગ્યે જ અડવા પામે તે પણ શ્રી. હકર જેવા પાસેથી તેમને સાંભળવા મળી શકે.

દશા કે રાકણ ?

ગામડાંના લોકોને આજે દહો અનેક પ્રકારનાં છે. તેમાં ખીજનું દહો કરનાં સામાજિક દહો આજે ઓછું જોવાયું નથી. કન્યાવિક્રય, આગત્રમ, વરા, ઝીણું ને પરદેશી કપડાંનો શોખ આ અને આવાં આવાં અનેક દહો ગામડાંઓના હીરને ચૂરી રજાં છે. પણ થોડાંએક રાજકીય દહોએ એટલું મોટું રૂપ લઈ લીધું છે કે ઉપર ગણત્યાં તેવાં દહો તો ખિચારો તેની નીચે દબાઈ ગયાં છે. એ દહોને નાશુક કરવાનો વિચાર સરખો વધારે ભયંકર દર્દની આડે જાણે કે કોઈને મુઝી શકતો નથી.

આવું એક રાજદારી હુજી છે રાજ્યના દેવાનું. ભાવનગર રાજ્યમાં એવો વહીવટ આવે છે કે દરવર્ષે પાકનું પ્રમાણ જોડેને વીધેડી કેટલા ટકા લેવી તે નક્કી કરવામાં આવે છે. ખરાબ વરસમાં જેટલા ટકા ઓછી વસુલ કરવામાં આવી હોય તેટલી રકમ ખરાબ વર્ષને લોગ ચડાવી દેવાને જરૂરે ખેડૂતને ખાને ઉધાર કરી રાખવામાં આવે છે, એવી આશામાં કે સાંડે વર્ષ આવતાં તેટલું વળતર લઈ શકાય. પણ કાઠિયાવાડનું હુકમ છે કે સાંડે વર્ષ દરે ભવિષ્યમાં કોઈ દિવસ આવશે કે કેમ તેની જાણકારી છે. વરસાદને આકર્ષણ કરનાર ઝાડીઓ બીજા વધારે વનસ્પતિવાળા ભાગોનો વાલ કરીને અહીં પણ કાપી નાંખવામાં આવી છે. અને દરે વરસમાં જો નથી ઝાડીઓ ઉગાડવાના પ્રયાસ વેગથી નહિ થાય, તેમ જ કુદરતના વિનાશક વસ્ત્રો સામે મનુષ્ય-શુદ્ધિ જો ઉભી રહી નહિ શકે તો કાઠિયાવાડનું ભવિષ્ય અલ્પ કાલ છે. આવી સ્થિતિમાં, ભવિષ્યમાં જે દેવું વાળવું ખેડૂતને મારે અશક્ય છે તેવું કૃત્રિમ દેવું તેને નામે ચડાવ્યું જવું એ ખરેખર ખેડૂતના નાશની ચિના ખડકી મુકવા જેવું છે. આજે ભાવનગર રાજ્યમાં ભાર્યે જ કોઈ ખેડૂત એવો દશે કે જેના ઉપર રાજ્યનું આવું દેવું ઉભું નહિ હોય. ખરાબ વરસોમાં વીધેડી ઓછી કરવી એમાં દયા છે, પણ એ ઓછી કરેલી રકમનો ભાર આગળ આવનારાં ઉત્તરોત્તર ખરાબ વરસોનાં માથાં ઉપર ચડાવનાં જવો એમાં દયા નથી પણ દયાના રૂપમાં ડાકણ જ છે. ગામડાંના ખેડૂતો કુદરતને ખોળે રહેનારા એટલે સ્વભાવે ભોળા હોય છે, છતાં આ વસ્તુસ્થિતિ તેઓ પ્રાણ જાણે છે અને જેમ દેવું વધતું જાય છે તેમ તેમ તેઓ ધરધરતા જાય છે. રાજ્યના જવાબદારોએ પોતાના દયાળુપણાથી ધૂલાઈ જઈને ખેડૂતોનું મોત લાથે કરીને ઉભું કરી ન જવું જોઈએ, કારણ કે તેમનાં હૃદય ખરેખરાં દયાળુ છે એમ માની લઈએ તો પણ ભવિષ્યમાં તેમના વારસો તેવાં જ દયાળુ હૃદયો સાથે આવશે એમ રાજ્યના અનુભવી લોકોએ ગણતરી ન જ કરવી શકે. આજે જ જો કોઈ રાજ્યનું દેવું પૂર્ણ વસુલ કરી લેવાની હક કરનારો અમલદાર નીકળે તો આંખ મીંચીએ એટલી વારમાં ભાવનગરના અનેક ખેડૂતોને જમીનના માલિકો મટાડીને મજૂર કરી નાંખી શકે. અને એવા અમલદારો એ કોઈ પણ રાજ્યમાં અને તેમાં જે ખસુલ કરીને કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોની રંગભૂમિમાં ઓછા પાકે છે એમ કાણ કહેશે ?

એક વિકટ પ્રશ્ન

આ અત્યંત આંટીધુડીવાળો જમાનો સાદામાં સાદા માણસોની સામે પણ ભારે વિકટ આંટીધુડીવાળા પ્રશ્નો ખડા કરે છે. અને તેને છાંડાવવામાં જરા ગફલત કરે કે નરત બિચારાઓને કાયમને માટે પાલમાલ કરી નાંખે છે. એવો એક પ્રશ્ન જમીનની માલીકી થાને જમીનના વેચાણદક બાબતનો છે. મેં જે થોડાંએક ગામડાં જોયાં તેમાં અધે એ પ્રશ્ન અલ્પ જ રસતી સાથે ચર્ચાનો હતો. જમીનનો મલોક કોણ ? કોઈ પણ કુશુલ કરશે કે જેણે જમીન પર અનેક પેઢીઓથી પરસેવો ઉનારીને તેને કૃત્રિમ કરી તે ખેડૂત તેનો માલીક. જરાતર ખેતીનું રક્ષણ કરવાના અલ્પાની નીચે રાજ્યને કોઈ જમીનની માલીકી આપી દેવી કુશુલ કરે નહિ. દરે માલીક જે ખેડૂત હોય તો તે પોતાની જમીનને ધારે તેને વેચી શકવાની સ્થિતિમાં હોવે જોઈએ. આ વાત સીધી જળાય છે. પણ જળાય છે તેવી ને ખરેખર નથી. ભાવનગર રાજ્ય ખેડૂતને વેચાણદક આપતું નથી. મદન્યાકાંક્ષી ખેડૂત આદર-

એને જમીનની ફરવાફરવ કરીને મોટા લાલ મેળવવાના નહિ મળવાથી તેઓ રાજ્યનો દોષ કાઢે છે, ત્યારે બીજે વર્ગ આમાં ખેડૂતોની રક્ષા રહેલી જુએ છે. ધણુ: શુદ્ધિવાળા માણસોને પણ આ એમાં કંઈ સ્થિતિ ખેડૂતોને લાલકારક દર્શા એ વિશે દ્વિધા થાય છે. એક મન એવો છે કે ખેડૂત જે જમીન મરજી પ્રમાણે વેચતો થઈ ગય તો તેની લાલની વિષમ સ્થિતિમાં તે થોડાં જ વર્ષોમાં જમીન શાદુકારને ત્યાં અથવા મોટા ખેડૂતોને ત્યાં મુકીને જમીન વગરનો બની ગય. જે રાજ્યોએ ખેડૂતોને વેચાણુદક આપ્યા છે તેમાં રાજ્યોમાં ગરીબ ખેડૂત: જમીન વગરના થઈ જઈને શાદુકારો વિશાળ જમીનોના માલીક બની એકાના દાખલા સર્વ સ્થળે જોઈએ. વંદાદરા રાજ્યમાં એમ જાન્યાનું લાવનગરના ખેડૂતો દાખલા રૂપે બતાવે છે. અને કાળીપરજ કે કાકરા જેવી ગરીબ કામ. વિશે એવું જોઈએ. સૌ કેલ નજરે જોઈ શકે તેમ છે. પણ બીજે પક્ષ દલીલ કરે છે કે ખેડૂત એમ પોતાની છવનદોરી સમન જમીનને વેચી મારે એમ શા માટે માની લેવું જોઈએ? એવી કાલ્પનિક બીકમાં વધારે સંપત્તિ મેળવવાની તક તેન. હાથમાંથી શા માટે છીનવી લેવી જોઈએ? અને શા માટે તેને છતી મીલકતે વખાને ટાણે રાકીને ખેડી રહેવું જોઈએ? આ અમથો પણ અધરો પ્રશ્ન વચ્ચે રાજ્યનો સંબંધ આવવાથી વધારે અધરો બની ગયો છે. જમીનનો વેચાણુદક ખેડૂતને નહિ એનો સ્વાભાવિક અર્થ જમીનનો માલિક રાજ્ય એવો જ થાય. અને રાજ્ય ભાગ્યે જ રૂચતાના ભલા માટે ચાલતાં હોવાનો દુનિયાને અનુભવ છે, તેથી ગમે તે ભોગે રાજ્ય પાસેથી જમીનની માલીકરી ખેડૂતને જ મળવી જોઈએ એવો એક સમજ પક્ષ થઈ શકે છે. લાવનગરનાં ગામડાંઓમાં આ બધી ચર્ચાઓ ઘણી ઝીણવટ અને રસની સાથે થઈ રહી છે. કેટલાક ખેડૂતોને યારીક શુદ્ધિમત્તાથી આ કેટલાની ગૂંચો ઉકેલના જોઈને સાનંદાચર્ય થાય છે.

મહુવા પરિપદે આ પ્રશ્ન ઉપર એક કે બીજા પક્ષમાં ઉતાવળથી પોતાનું વગ્ન મુકવાને જાહેર કમિટિ નીમી ખેડૂત પ્રગ્નનો મન બળીને પછી જ યોગ્ય આજુએ પોતાનું વગ્ન મુકવાનું ફરમાવું તે યોગ્ય જ થયું. અલગત. આ કમિટિએ બળણું જોઈશે કે તેને ભાગે લોકમન બળવાનું છે તેના કરતાં લોકમન યોગ્ય પક્ષ તરફ કેળવવાનું જ કામ રહેલું છે.

ગ્રામપંચાયતના અખતરો

એક ગામડું જે જોઈએ લાના લોકોના ઉન્નાયને જોઈને રાજ્ય તરફથી ગ્રામપંચાયતનો અખતરો કરવાનું નહીં થયું છે. પણ તપાસ કરતા અખતરો હાલમાં તો કેવળ જમીનમહે-સુલ ઉધરાવવાનું ગ્રામપંચાયતે સોંપ્યા પૂરતે જ છે. એટલું પણ ગામના લોકોએ ફૂંતવુંશુદ્ધિથી સ્વીકારી લીધું છે તે પરથી જાણીએ જાણું જોઈએ કે મહેસુલી અમલદારોના સંગઠાપથી અથવા માટે ગામડાંના લોકો કેટલા બધા ઉત્સુક છે. પણ આ લોકોને જે શાળા, સહાય, તગાવ વિગતનાં ગ્રામપંચાયતનાં ખર્ચાં કામો કરવા સગવડ આપવામાં આવે તો રાજ્યને કંઈ જોખમ નહિ આવવા દે એવા ત્યાંના લોકો લાગ્યા છે ખરા. પરંતુ દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓને એક મુખ્ય છે. તેઓ દુનિયા કરતાં બસે વર્ષ પાછળે હોવાથી તેટલાં પાછળ પડેલાં વર્ષોમાંથી એકદમ બે વર્ષની રાંધે ભરીને ખૂબ પ્રગતિ કરી લીધાનો સંતોષ પોતાના મનને ધાપી શકે છે. પર જણાવેલો ગ્રામપંચાયતનો અખતરો આ જમાનામાં એ રીતે

જ સંતોષ આપી શકે. ભાવનગર રાજ્યનું નામમાત્રનું પ્રગ્નપ્રતિનિધિ મંડળ પણ અરેબર રાજ્યે જ નીમેક્ષા નગરજનોનું મંડળ અને તે પણ પ્રગ્નનું કંઈ કસ્યાણ કરવાની શક્તિ વગરનું મંડળ પ્રગ્નને બક્ષીસ કરવામાં પણ એ રીતે જ સંતોષ માની શકાય.

એમ છતાં પરિપદમાં જ એક ભાષણકર્તાએ જાહેર કર્યું હતું તેમ અહીં કહી શકાય કે રાજ્ય ગમે તેટલું પાછળ દશે પણ પ્રગ્ન તો બહારથી આવતી ભરતીઓથી બરાબર ભોંળાયેલી છે. રાજા કે રાજ્યકર્તાના નામ પર સભાઓમાં પડતી તાળીઓથી ભૂલાવામાં પડી એ વસ્તુસ્થિતિ અવગણવા જેવી નથી. ઉપરોક્ત ભાષણકર્તાએ સંસ્થાના-ભિમાનમાં આવી જઈને ભાવનગરની પ્રગ્નને મડુવા નજીકની મીઠી વીરડી સાથે સરખાવી હતી. એ મીઠી વીરડીમાં સમુદ્રની ભરતી આવે ત્યારે ખારી બની જાય છે, પણ થોડા જ સમયમાં ભરતી ઓસરી જતાં પાછી અમૃત સમી મીઠી બની જાય છે. પણ રાજ્યે કે પ્રગ્નએ એવી મુંદર ઉપમા નાંચે છુપાયેલી સાચી પરિસ્થિતિને ઉઘી સમજતી ન જોઈએ. કદાચ વીરડી મૂળે ખારી હોય અને જો બહારની મીઠી છેળો તેના ખારને સતત ઘાયાં ન કરે તો તેની ખારાશ દિવસે દિવસે વધતી જ જાય અને અંતે એ સમી બની જાય. આપણે ઇચ્છીએ કે પ્રગ્ન રાજ્ય જાને બહારની મીઠી છેળોનો વધારે ને વધારે અંગીકાર કરતાં રહે અને શ્રદ્ધા રાખીને તેમાંથી લાભ ઉઠાવે.

આ નોંધામાં લખેલા ઘણા ભાગોને માટે માટે પરિપદના કાર્યકર્તાઓના દામા માગવી જોઈએ. ખાસ કરીને એટલા કારણસર કે હું તો પરિપદમાં હતો મુંદરમાં મુંદર સ્વાગતનો ભોગવનાર, અને છતાં કેવળ એક

વળુનોતથો પરીણો.

અપારે યો મવેત્પારમપ્લવે યઃ પ્લવોમવેત્ ।

શૂદ્રો વા યદિ વાપ્યન્યઃ સર્વથા માનમહર્ષિ ॥

મહાભારત, શાન્તિપર્વ.

આશા ન હોય ત્યાં આશા થાય, હોશી ન હોય ત્યાં હોશી થાય, તે શૂદ્ર હોય કે બ્રાહ્મણ ગમે તેવો હોય પણ તેને સર્વથા માન થયે છે.

જ્ઞાનગોચરી

વિલાયતી ચશ્મા

[નવન્યુઆરી ૩૧, ૧૯૨૬ ના 'ધ પીપલ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક નિઢાલસિંહના એક લેખનું તાત્પર્ય—તત્ત્વી.]

૧

ધણા એણા હિંદીઓ જાણે છે કે આપણામાંના ધણાખરા દેશ પ્રેમીઓ મુઠ્ઠાં ઈંગ્રેજ ચરમાથી ફુનીઆ તરફ જુએ છે. આપણી યુવાનીના પૂર ખદારમાં જ્યારે આપણે આપણા પરદેશી રાજ્યકર્તાઓના વહીવટથી ચાલતી રફ્સોમાં કે કોલેજોમાં ભણતા હોઈએ છીએ ત્યારથી જ આપણી આંખ ઈંગ્રેજ ચરમાથી જીવન તરફ જોવા દેવાય છે. ફુનીઆના ધણાખરા સમાચારો આપણે ઈંગ્રેજ સાધનોથી જોવા પામીએ છીએ અને તેથી આપણા એકપક્ષી મતે જોઈને મૂળ નોખતા જાય છે.

રુટરના તારોમાં પૂરવણી કરવાનું સાદસ થોડા જ વર્તમાનપત્રો કરે છે. અને જે થોડાઓ કરે છે તે બ્રિટીશ યાહુદી અને ક્રિશ્ચિયનોના હાથમાં જઈ પડે છે. આપણા ચૂસ્ત રાષ્ટ્રીય વર્તમાનપત્રો મુઠ્ઠાં 'બ્રિટનના હિંદી કારોબાર'ને લગતા અઢવાડિક સમાચાર માટે બ્રિટીશ ખબરપત્રીઓ ઉપર આધાર રાખે છે.

આપણામાંના જેઓ પરદેશી પત્રો ખરીદે છે તેઓ ધણુંખડું 'અડવાડિક ટાઇમ્સ,' કે 'સ્ટ્રાન્ડ' કે 'સ્ટીવર' પસંદ કરે છે. ધણા થોડા 'ન્યૂ સ્ટેટસમેન' અથવા 'નેશન' જેવાં ઈંગ્રેજ પ્રગ્નમન રજુ કરતાં પત્રો મંગાવે છે. આ દરેકમાં સારી વસ્તુ જરૂર હોય છે, પણ આમાનું એક નિષ્પક્ષપાની-બ્રિટીશ ગ્રંથ વિનાનું તટસ્થ-ગણી શકાય નહિ.

આપણને યુરોપ સાથે કોઈ જાતનો ખાસ સંસર્ગ નથી અને તેનું કારણ એ છે કે ધણા જ થોડા માણસોને રફ્સ કે કોલેજમાં ફ્રેન્ચ, જર્મન કે બીજા યુરોપીય ભાષા ભણવાની તક મળી હોય છે. એટલે ઈંગ્લાંડ સિવાયના બીજા દેશોમાં યું અને છે એ ઈંગ્રેજ લોકો જેટલું તે દેશ સંબંધી આપણને જણાવવા મહેરબાની કરે તેટલું જ આપણે જાણવા પામીએ છીએ.

ફ્રેન્ચ, જર્મન, ઇટેલિયન, રુમેનીય, ડચ વગેરે ભાષાં ન જાણના હોવાથી એ એ ભાષાના પત્રો કે માસિકો આપણાથી ન વંચાય. એમ માનીએ; તો પણ આપણામાંના ધણા અમેરિકન પત્રો કે માસિકો પણ વાંચવાની તરફી લેતા નથી. અમેરિકનો 'સિટરરી ડાઇજેસ્ટ' નામનું એક સુંદર અંદોલક પત્ર કાઢે છે જેમાં ફુનીઆના ફક્ત સમાચાર જ નહિ પણ ફુનીઆની લુદી લુદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં માસિકોમાંથી વીણી વીણીને સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિના, કળા, સાહિત્ય, કાવ્ય અને નાણાંશાસ્ત્ર ઉપરના ઉત્તમોત્તમ લેખો નિષ્કૃત્તો પાસે અનુવાદિત કરાવી મૂકવામાં આવે છે. આવા ઉચ્ચ સુંદર પત્રની પણ પધુ નકલો આપણા ઘરોમાં પ્રવેશ પામતી નથી.

૨

આ પ્રમાણે વગત ઉપરની આપણી દષ્ટિ મર્યાદિત હોવાથી આપણે સંકન કરવું પડે છે. ખ્રિસ્તી શોધોની શુદ્ધિની શીમાઓમાં આપણું જ્ઞાન ઝોંધાઈ રહે છે, અને તેમના પૂર્વગ્રહોથી આપણું જ્ઞાન દૂષિત થાય છે.

ખ્રિસ્તીશો આપણા રાજ્યકર્તા હોવાથી અને ચાલે ત્યાં સુધી રાજ્યકર્તા તરીકે રહેવા તેમણે નિશ્ચય કરેલો હોવાથી તેઓ તેમના દેશના તેમજ દુનીઆના સમાચાર તેમના દિલને વ્તરાયે નુકસાન ન થાય એવી જ રીતે આપે છે. જે ખ્રિસ્તનો આપણને ચાહે છે—અથવા આપણને પોતાની સ્વચ્છતા પ્રગટ કરનાં વધુ ચાહે છે એવો જોઈએ આડંબર કરે છે—તેઓ સુદ્ધાં તેમને આલુઆલુન. વાત્તાવરણમાંથી મળેલા પદ્ધતિથી કેવળ મુક્ત થઈ શકત. નથી. કેટલાક અપવાદો સિવાય તેઓ જ તેમની માનુષ્યા સિવલની બીજી ભાષાથી અજાણ હોવાથી સામાન્ય માહિતી માટે ખ્રિસ્તીશો પર આધાર રાખે છે, અને તેથી દુનીઆથી અજાણ પોતાના નાનકડા દેશમાં ફેપમંદુક બની ગયેલા હોય છે.

લગાઈને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ઔદ્યોગિક મંદી જેને લીધે દશ લાખ ઉપર માણસો તેમના નિર્ધોહના સાધન માટે સરકારી મદદ ઉપર આધાર રાખે છે તેને લીધે જે કાંઈ ખ્રિસ્તીશ શોધોમાં ઉચ્ચ આદરો દેના તે લગભગ નિર્મળ થઈ ગયા છે.

ખ્રિસ્તની નિકાસ કરનાં આપણ વધી ગઈ છે અને તેથી વ્યાપારનું વાજવું તેમની વિશ્લેષ નમતું જાય છે. પહેલી જ વખતે તેઓ અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટસના દેવાદાર થયા છે અને વ્યાજ નથા દુખના કન્ડ (sinking fund) પેટે તેમના લેણદારોને દિવાલિંગ એવી તો ભરે રકમ આપવી પડે છે કે પોતાના દેશમાં કે પરદેશમાં રોકવા માટે તેમની પાસે ધણું જ એણું બાકી રહે છે. અમલદાર માણસો ઉમરાવ વર્ગના હોય છે અને તે વર્ગ મજૂર વર્ગ ઉપરની પોતાની સત્તા મજબૂત કરવા વધુ કસાક કામ કરાવવા, એણે પગાર આપવા અને બીજી રીતે મજૂર મહાજનોને નિર્બળ કરવા માગે છે. એટલે દંભેશ અને છે તેમ. આ સંવૃક્ત દુમકાથી મજૂર પક્ષમાં કસદ વધી ગયો છે. સમાધાનથી તે શમી જાય એમ નથી. રિયનિ એવી છે કે યુરોપ ખંડમાં, એશિયાના દેશોમાં, અલગત હિંદુસ્તાનમાં પણ. મજૂરોના દરે ઉચ્ચ જાય તો જ ખ્રિસ્તમાં મજૂર પક્ષવાળાઓનું અને ખ્રિસ્તીશના ઉચ્ચ-વાનું પાશુ ક્રોધિત વધે

આ ખ્રિસ્તી મજૂરનેતા અને ઇન્ડિઅન પબ્લીક સર્વિસ માટે નીમાયત્રા આઈન્ડિયન કમીશનના બીજા સભ્યોએ આ ખરીતામાં જાણવેલા વિચારો ઉઘીના જ લીધા હતા—જો કે ક્યાંથી લીધા તે જાણાયું ન હતું.

આપણી આયાતનિકાશ ઉપર આપણી મરજી અને અતુક્રળતા મુજબ કરે નાંખવાના આપણા દૃઢ વિચારો જ્યારે ત્યારે મેકડોનાઈ પાર્ટીમેન્ટમાં કે બહાર બાબતુ કર્યા છે ત્યારે ત્યારે ફુનીઆને દેખાડવા તે 'સ્વાયત્ત આપારનીતિ'ના પક્ષમાં બોલ્યા હતા પણ વસ્તુતાએ, લેકેશાયરે ભારે અન્યાય કરી જે આન્નન્ડકાન ત્રણ દાયકા ઉપર નાખી હતી—જે દર દમણમાં જ નીકળી ગઈ છે—તેની દિમાયન કરતો હતો. લેકેશાયર અને આલુઆલુના પરમણના સંગઠિત થયેલા મજૂરોએ આપણને નાણાંવિષયક સ્વાતંત્ર્ય મળે તેની વિશ્વ દંમેશ પ્રયાસો કરેલા છે. અને કાંઈ પણ સ્વરાજ્યની યોજનામાં રાષ્ટ્રસંરક્ષણ અને નાણાંવિષયક સ્વાતંત્ર્ય એ બે મુખ્ય આવશ્યક વસ્તુઓ હોય જ છે.

આ તો જ્યારે ખ્રિસ્તી શોકનો વેપાર પૂરે જોશમાં ચાલતો હતો ત્યારની વાત છે. તો પછી આજની વ્યાપાર-ઉદ્યોગની, નિકાશની, તેમજ વડાણવટાના ધંધાની મંદીમાં તેઓ આપણા લાભમાં ન્યાય તરફ વળે એ અને જ કેમ ?

હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્ય માટે ખ્રિસ્તના કાંઈ સપુત્રો ભારે જહેમન ઉઠાવી હોય તો તે કર્નેસ વેન્નપૂઃ. એ તેમની સાથે લાંબો વખત કામ કરેલું છે. ગવર્નમેન્ટ એક ઇન્ડિઆ બીજા આગ્રહ ત્યારે હિંદુસ્તાનને નાણાંવિષયક સ્વાતંત્ર્ય મળે એવો મુદ્દો ભારી સૂચના અને મદદથી રજૂ કરેલો; પણ **મી. મોન્ટેગ્યુએ** તેની દંમેશની યંત્રવત્ જડુમતિથી તથા જેમનાં હિત્ત દિલ સાથે ચાલના વેપારમાં સમાયેલાં હતાં તેવા વિશ્વ પક્ષના સભ્યોની મદદથી સહેલાઈથી આ મુદ્દો ઉઠાવી દીધેલો. હવે આવો આપણે એક ખ્રિસ્તી મિત્ર હિંદુસ્તાનના દિન માટેના નાણાં અને ચલણના સવાલો વિશેના વિચાર ખ્રિસ્તી નિકાશના સ્વાર્થથી પર જઈ નથી કરી શકતો તો પછી જે મજૂરનેતાઓ ત્યાંના ઉદ્યોગના મનદાર મંડળો તરફથી સૂચાયેલા છે તથા ત્યાંના મજૂર મદાગ્નોની મદદ ઉપર જેમની કૃતેદ નિર્ભર રહી છે તેમનું વજણ શું હોઈ શકે એ સમજી શકાય એવું છે.

મારો એવો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે કિયરસ કે ટોરી પક્ષને આપણને કરે નાંખવાની કે નાણાંવિષયક સ્વાતંત્ર્યના આપવાની જોટલી અડચણ આવે છે નેના કરતાં મજૂર પક્ષને ઓછી મુશ્કેલી આવશે એમ માનવાનું કર્યું કારણ નથી.

જેમ છતાંજો ધનિક તેના રિવિન્ડ હિંદુસ્તાનના ખેડૂતોના મજવામાંથી મેળવે છે તે જ પ્રમાણે ત્યાંની આખી ઔદ્યોગિક પ્રજા પણ આ ખેડૂતોના ખિસ્સામાંથી જ પોતાની મજૂરી મેળવે છે. અને આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે એક એક ધનિક બરાબર એક એક મતાધિકાર બોગવતાં સો સો કે દબાર દબાર ખ્રિસ્તી કામદારો.

આ કારણથી હિંદુસ્તાનને આત્મનિર્ણય આપવાનો ફરાવ ખ્રિસ્તી મજૂર પક્ષ પસાર કરે, અથવા ખ્રિસ્તી મજૂર પ્રતિનિધિઓ મદાસબામાં આવી વટીલાન કરે એટલા ઉપરથી જ દુર્ગમ નથી માનવાનો કે થોડા ખ્રિસ્તી મજૂર નેનાઓને ખરીદી લઈએ, થોડાં ખ્રિસ્તી મજૂર-પુત્રક પ્રકાશનને મદદ કરીએ. મજૂર સભાઓમાં થોડા દિલ્લી યુવાનોને વાતો કરવા

મોડલીએ, એટલે બસ, બ્રિટીશ કામદારો આપણા ઉપર ચડી એટલા બ્રિટીશ અમલદારોને હાથ ઝાલી ઉતારી મૂકશે. ના, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય માગ્યું મળવાનું નથી. હિંદીઓ જ, હિંદુસ્તાનમાં જ, જીવિપૂર્વક અવસ્થાથી અવિરત મુદ્દ ચલાવ્યા કરે તો જ કોઈ દિવસ પણ સિદ્ધિ મેળવવા શક્તિમાન થશે. બ્રિટીશ સત્તાનવના દરીઆપારનો કોઈ પણ દેશ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટની ફરસમંધી ઉપર સ્વતંત્રતા છતી ગયો નથી-અને આપણે પણ એમ છતવાના નથી.

૪

આ વાત આપણને દીવા જેવી ચોકળા જાણીની હોવી જોઈએ. પણ કમનગરીએ, આપણે સૂઝની કે કોશિજની કેળવણીને લીધે. ઈંગ્રેજ ચરમાથી ફુતીઆ તરફ જોવા દેવાઈ ગયેલા છીએ અને વર્તમાનપત્રોના સમાચારો આપવા એ પણ આપણા દરજ્જા નથી. વર્ષો ઉપર, જ્યારે બ્રિટીશ સિબરસ પક્ષના માણસો હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું એક મુખપત્ર લંડનમાં ચલાવતા હતા અને મહાસભાએ કયી દિશાએ કામ કરવું તે આપણને સમજાવતા હતા ત્યારે બ્રિટીશ સિબરસ પક્ષના સેક્રેટારી શુભ હેતુમાં આપણને દયાજનક શ્રદ્ધા હતી.

આજે હિંદુસ્તાનનાં છાયાં વાંચનારાઓ બ્રિટીશ મજૂર પક્ષના ખજરપત્રીઓ મારફત સર્વ જાતની માહિતી મેળવે છે અને તે જ દયાજનક શ્રદ્ધા આપણે હવે બ્રિટીશ મજૂર પક્ષમાં મૂકીએ છીએ.

એટલે લગ્ન બની બ્રિટીશ સેક્રેટારી રાજદંડનો આધાર ન રાખવો હોય તો અને આપણા પગ ઉપર ટટાર કિલા રહેવાનો આપણે આગ્રહ હોય તો બ્રિટીશ મજૂર રૂપી હાથસાકટીનો રોકો છેડી દઈને આપણા પોતાના જ પુરુષાર્થ ઉપર આપણે નિર્ભર રહેવું જોઈએ અને એમાં જ આપણી માન્યતા છે.

૨. કે.

રેલ્વેમાં હિંદીઓનું સ્થાન

જેવી રીતે ખંતીસી ઉધાઈની ગળ ખનરમાં પોતાનું કામ અરખસિત અને સનન રીતે કરે જાય છે, તેવી રીતે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ તેમના સંસ્થાનિક દેશોમાં તેમનું કામ કરે છે. ઘણીવાર તેમને નિષ્ફળતામાંથી પસાર થવું પડ્યું છે; પણ આખરે ઉધાઈની માફક તેઓએ આખા એશિયા ખંડને-ગંગાન સિવાય-પોતાની જાગમાં સપાટી ફાલી ખાધો છે. અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાની રેલ્વે તાર વિં ની જાળથી હિંદો સર્વદર રસકસ ચૂસી લેવામાં કોઈ પણ જાનની કચાશ રાખી નથી. લૅડ વિલીઅમ બેન્ડીકના વખતમાં જ્યારે રેલ્વે તાર વિં નાખવામાં આવ્યાં ત્યારે જાણવામાં આવ્યું હતું કે આ બધું સામાન્ય પ્રજાના હિતાયે ફરવામાં આવે છે; પણ હાલ સર્વે કોઈ જોઈ શકે છે કે સરકાર પોતાના સરકારને એક રેકા-

જોથી ખીજે દેકાણે લઈ જવા માટે આ રેલ્વે યોજના ચલાવી રહી છે. તે ઉપરાંત દિંદને કાંચો માત્ર અંગ્રેજ વેપારીઓ સહેલાઈથી અને સસ્તે ભાવે ઇંગ્લેન્ડમાં લઈ જાય તેના માટે પૂરતી સગવડ આપવામાં આવે છે. દેશની અંદરનો કાંચો માત્ર પરદેશ લઈ જવા માટેના રેલ્વે દરોમાં, અને પરદેશથી અંદર આવના પાકા માત્ર માટેના રેલ્વે દરોમાં ઘણો ફેર રાખવામાં આવ્યો છે. વળી ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને પડતી કામગીરીઓ જ એક પૂરતી સાબિતી છે કે રેલ્વે યોજના સામાન્ય પ્રજાના સુખ માટે નથી, પણ સરકાર પોતાની સ્થિતિને મજબુત બનાવવા માટે આ સુધળી આજી ચોજી રહેલી છે. આ અને એવી બીજી ઘણી ગામતોથી દિંદને અન્યાય થઈ રહેલો છે. પરંતુ તે બધાનું વર્ણન અહીંયા આખી શકીએ તેમ નથી. અહીંયા આપણે ફક્ત રેલ્વેમાં દિંદીઓનું શું સ્થાન છે તે તપાસીશું.

સામાન્ય રીતે રેલ્વે કામદારોમાં ત્રણ જાતિ બેદો છે: (૧) યુરોપીઅન (૨) ઍંગ્લો ઇન્ડિઅન (૩) દિંદી. સને ૧૯૨૩-૨૪ ની સાલ આખરે આ બધાની કુલ સંખ્યા નીચે પ્રમાણેની હતી:—

	યુરોપીઅન	ઍંગ્લો ઇન્ડિઅન	દિંદી	કુલ
૧૯૨૨-૨૩	૬,૮૮૩	૧૨,૧૨૯	૭,૩૦,૬૬૮	૭,૪૯,૬૮૦
૧૯૨૩-૨૪	૬,૬૪૨	૧૧,૫૦૯	૭,૦૮,૯૪૨	૭,૨૭,૦૯૩x
ઘટાટો	૨૪૧	૬૨૦	૨૧,૭૨૬	૨૨,૫૮૭

કુલ કામદારોની જાતિવારના ટકા નીચે પ્રમાણે છે:—

યુરોપીઅન	૦૦.૯૧
ઍંગ્લો-ઇન્ડિઅન	૧.૫૮
દિંદી	૯૭.૫૦

પહેલા વર્ગની અંદર રેલ્વેઓના કામદારોનો પગાર ૧૯૨૨-૨૩ માં રૂ. ૨૯,૦૨,૦૯,૬૦૭ થયો હતો; બપારે ૧૯૨૩-૨૪ માં તે રૂ. ૨૮,૧૮,૪૫,૭૪૦ જેટલો થયો છે. ૧૯૨૨-૨૩ માં

શ્રીષ્ઠ—જિજ્ઞાસુ વાર જુદી જુદી રેલ્વેઓના કામદારોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

કામદારોની સંખ્યા.

૧ બંગાળ	૧,૭૬,૪૧૧—ઈસ્ટ બેંગાલ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે વિં
૨ મુંબાઈ	૧,૭૭,૦૧૩—બી. બી. એન્ટ. સી. આર્ટ. ઇ. આઈ. પી; કાઠિઆવાડ રેલ્વે વિં
૩ મદ્રાસ	૮૧,૬૮૬—મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા; સાકય ઇન્ડિઅન; માઇસોર રેલ્વે વિં
૪ સંયુક્ત પ્રાંતો	૬૦,૩૦૪—બેંગાલ એન્ડ નૉર્થ વેસ્ટર્ન; આંધ્ર એન્ડ કોલીલ બંદ; કોલીલ બંદ એન્ડ કમારન રેલ્વે વિં
૫ પંજાબ	૧,૦૩,૦૬૩—નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે.
૬ મધ્ય પ્રાંતો	૭૬,૩૫૯—બેંગાલ નામપુર; નિજામ રેલ્વે વિં
૭ રજપુતાના	૮,૬૮૮—ગોધપુર બિહારેર વિં
૮ તમિલ	૨૩,૪૧૮—બર્મા રેલ્વે
૯ આસામ	૧૧,૬૭૬—આસામ બેંગાલ રેલ્વે

૭; જગ્યાઓમાંથી ૩૩ યુરોપીઅન વર્ગને આપવામાં આવી એટલે કે તેનું પ્રમાણ ૪૩.૪૨ ટકા જેટલું થયું. ઍંગ્લો દિન્ડિઅનનું પ્રમાણ ૨૧.૦૯ ટકા જેટલું થાય છે જ્યારે હિંદીઓનું પ્રમાણ ૩૫.૫૩ ટકા જેટલું થાય છે. દ્રાવિડ ખાતાની કુલ ૧૬ જગ્યાઓમાંથી ૮ ઍંગ્લો દિન્ડિઅનોને અને ૮ હિંદીઓને આપવામાં આવી છે. એન્ઝનીઅરોંગ ખાતાની ૩૧ જગ્યાઓમાંથી ૯ યુરોપીઅનોને, ૫ ઍંગ્લો દિન્ડિઅનોને અને ૧૭ હિંદીઓને આપવામાં આવી છે. બીજી ૨૯ જગ્યાઓમાંથી ૨૪ યુરોપીઅન, ૩ ઍંગ્લો દિન્ડિઅન અને ફક્ત ૨ હિંદી વર્ગને આપવામાં આવી છે. આ છેલ્લે ખાતાની ૨૪ જગ્યાઓમાં ૧૦ લોકોમોટીવ અને કેરેજ વેગન ખાતાની હતી, અને તે યુરોપીઅન વર્ગને આપવામાં આવી છે; પણ સાથે તેનું કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે તે ખાતાને લાયક માણસ હિંદી વર્ગમાંથી મળી આવતો નથી. અહીંયા કહેવાની જરૂર છે કે આ ખાતાને લાયક શક્તિ હિંદીઓમાં નથી એમ નથી પણ સરકારે હિંદીઓને આવી ગતની તાલીમ લેવા માટે કરી જ તગવીજ કરી નથી. વારંવાર નિમવામાં આવતાં રાયલ કમીશનો—જેમાં હિંદના પેસાનો ગેરઉપયોગ જ થઈ રહ્યો છે—દ્વારા હિંદીઓને આશા આપવામાં આવી છે કે હિંદી રેલ્વે બોર્ડ જગ્યા વર્ગની જગ્યાઓની તાલીમ આપવા માટે ૧૫૦ કરોડ રૂપિયાની ખાસ મદદ (capital grant) ખરચશે. પણ આત્યાર સુધીમાં આમાંનું બહુ જ થોડું થયું છે; બાકી પ્રમાણમાં કશું જ થયું નથી.

ઉત્તરતા વર્ગની જગ્યાઓ પણ અયોગ્ય રીતે વહેંચવામાં આવી છે. આ વર્ગમાં હિંદીઓનું તત્ત્વ ફક્ત ૨૪.૧૩ ટકા જેટલું છે. પગાર, રત્ન અને બીજી સગવળતાઓ લેવા તો હિંદી અમલદારોને કશું જ મળતું નથી. દ્વારમાં જ નિમાયેલા શાહી કમીશનના સિખાવ પ્રમાણે સરખું કામ કરનારાઓને સરખા પગાર મળવો જોઈએ છે; પણ આ અનમાં રેલ્વે કંપનીઓએ કશું જ કર્યું નથી. યુરોપીઅન અને ઍંગ્લો દિન્ડિઅન અમલદાર હિંદી કરતાં વધારે કાર્યકુશળ (efficient) હોય છે અને તેથી તેને માટે એમ પણ કહી શકવામાં આવે છે કે તેનું જીવન નિર્વાહનું (cost of living) ખર્ચ પ્રમાણમાં ઘણું હોવાથી તેને વધારે પગાર મળવો જોઈએ. હિંદી અમલદાર કાર્યકુશળ નથી, અને તેનું જીવન નિર્વાહનું ખર્ચ ઓછું છે માટે તેને ઓછો પગાર હોય તો પણ ચાલે. પરંતુ જો ઘણા હિંદીઓ છે કે જેમની આવક સારી હોય છે તેમનું જીવન નિર્વાહનું ખર્ચ યુરોપીઅન વર્ગ કરતાં પણ વધુ હોય છે. હિંદી કાર્યકુશળ નથી, પણ તેનું કારણ એ છે કે તેના સાથી—યુરોપીઅન કે ઍંગ્લો દિન્ડિઅન—જેટલો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

* દીપ્તિ:—પ્રત્યેક રેલ્વે લેતાં આ વર્ગમાં હિંદી તત્ત્વની ટકાવારી નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

બી. બી.	૩૮ ટકા.	(૭) સાકથ દિન્ડિઆ	૨૪ ટકા.
નોર્થ વેસ્ટન	૩૪ "	(૮) રોહીલ કમાડન	૨૧ "
બર્મો રેલ્વે	૩૪ "	(૯) જી. આઈ. પી	૨૦ "
આકથ રોહીલખંડ	૩૦ "	(૧૦) જોગલ નાગપુર	૧૮ "
આસામ જોગલ	૩૦ "	(૧૧) જોગલ નોર્થ વેસ્ટન	૧૩ "

આથી તેનું મન કામ કરવા તરફ સંપૂર્ણપણે પ્રેરાતું નથી. તેનું મન અસંતોષી અને છે અને દિવસે દિવસે ઉલટી તેની અધોગતિ થાય છે. તેને હાલમાં દેશમાં અંધારામાં રહેવું પડે છે. જાપાન દેશમાં ત્યાંના જ વતનીઓ સઘળા રેલ્વે વ્યવસ્થા સુંદર રીતે ચલાવી રહ્યા છે; અને જે હિંદીઓને પણ અનુકૂળ સંજોગો ફરી આપવામાં આવ્યા હોય તે તેઓ પણ કાંઈ રીતે ઉતરે નહિ. આ બાબતની પૂરી સાબિતી થોડા સમય પહેલાં મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા રેલ્વે ઉપર લોકોમોટીવ એન્જનીયરીંગ વિં ખાતામાં કામ કરતા દેશી જુવાનીઓએ બનાવી આપી છે. હવે ઉપરાંત વધારે પગારવાળી જગ્યાઓ યુરોપીઅન વર્ગના હાથમાં હોવાથી રેલ્વે ખર્ચમાં ઘણો વધારો થવા પામ્યો છે. આમાં યોગ્ય કાપકાપ કરીને હિંદીઓને ગોઠવવામાં આવે તો ખર્ચ ઘણું ઘટી જાય; અને તેથી ગરીબ હિંદી ખેડૂતના કરનો બોજો ઓછો થાય. પરદેશીઓના હિત માટે કાંઈવામાં આવેલી રેલ્વેઓને અત્યાર સુધી (૧૮૫૦-૫૧ થી ૧૯૨૩-૨૪ સુધી) ટકાવી રાખવામાં હિંદી પ્રબળે ૩૨૨૦૮ કરોડ રૂપીઆનો ધુમાડો કર્યો છે. આમ હોવા છતાં રેલ્વે કંપનીઓ નફા ટોટાના સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલી રહી છે એમ કહેવામાં સરકાર કાંઈ પણ જાતનો આંચકો ખાતી નથી. ઉપરાંત આ ખોટનો આંકડો દરવર્ષે વધતો જાય છે. કેટલી વેપારી પેઢીઓએ આવી રીતે નુકસાન વેઠ્યું છે? પરંતુ હિંદી રેલ્વેઓ માટે 'પરતંત્ર' હિંદી પ્રબળે આ સર્વ મૂંઝે મોઢે વેઠ્યું છે.

આવી રીતે હવે જગ્યાઓની વહેંચણી કરવામાં એકબે અન્યાય થઈ રહેલો છે એમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હિંદીઓને જ આ સઘળા જગ્યાઓ મળવી જોઈએ એમ અમારું માનવું નથી. પણ હિંદીઓ ન્યાય તો અવશ્ય માગી શકે. ફક્ત એટલે જ લાવા, ભણેલાઓનું સંખ્યાબળ જોતાં હિંદીઓને ઉપલી જગ્યાઓમાંથી કેટલી મળવી જોઈએ તે નીચેના કાષ્ટક ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે.

સને ૧૯૨૧ની વસ્તિ ગણતરી પત્રક પ્રમાણે હિંદની વસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

	સંખ્યા	ટકા
હિંદીઓ અને બર્મા લોકો	૩૧૫,૭૬૬,૪૫૭	૯૯.૫૨
યુરોપીઅન	૧૭૫,૭૩૭	૦૦.૦૫
એંગ્લો ઇન્ડિઅન	૧૧૩,૦૪૧	૦૦.૪૩
કુલ	૩૧૬,૦૫૫,૨૩૧	૧૦૦.૦૦

સઘળા યુરોપીઅનો અને એંગ્લો ઇન્ડિઅનો ભણેલા છે એમ માની લઈએ તો ભણેલાઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે આવે:—

	સંખ્યા	ટકા
હિંદી અને બર્મા લોકો	૨૨,૩૩૪,૮૭૩	૯૮.૭૨
યુરોપીઅન	૧૭૫,૭૩૭	૦૦.૭૮
એંગ્લો ઇન્ડિઅન	૧૧૩,૦૪૧	૦૦.૫૦
કુલ	૨૨,૬૨૩,૬૫૧	૧૦૦.૦૦

જ્ઞાનગોચરી

સાધારણ રીતે ઉપરના વર્ગના કામદારો માટે અંગ્રેજી ભાષા આવશ્યક ગણીએ તો ભાષાના ગ્રંથકારોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે આવી શકે:—

	સંખ્યા	ટકા
હિંદી અને બર્મા લોકો	૨,૨૩૮,૫૭૨	૮૧.૫૭
યૂરોપીઅન	૧૭૫,૭૩૭	૬.૬૫
એંગ્લો ઇન્ડિઅન	૧૧૩,૦૪૧	૪.૪૭
કુલ	૨,૫૨૭,૩૫૦	૯૨.૬૬

યુનિવર્સિટી અને મહાવિદ્યાલયોનાં પ્રમાણપત્રા ધરાવનારાઓની સંખ્યા કાઢીએ હિંદીઓ નિઃસંશય ચઢી જાય તેમ છે. અંગ્રેજી ભાષા ભણેલાઓની સંખ્યા ક્ષેત્રાં યૂરોપીઅન અને એંગ્લો ઇન્ડિઅન અનુક્રમે ૬.૬૫ અને ૪.૪૭ ટકા જેટલા આવે છે, તે પછી તેઓ ઉત્તરતા વર્ગની (એટલે કે રૂ. ૨૫૦) અને તેથી વધારે પગારવાળા) જગ્યાઓમાંથી અનુક્રમે ૩૮.૦૬ અને ૩૭.૭૭ ટકા જેટલી દબાવી છે. હિંદીઓનું પ્રમાણ ૮૧.૫૭ ટકા જેટલું તો પછી તેમને ફક્ત ૨૪.૧૪ ટકા જેટલી જ આપવામાં આવી છે.

આનું કારણ એ છે કે સામાન્યતઃ ઉપરના વર્ગની નોકરીઓમાં હિંદીઓ દાખલ થાય તે માટે અંતરાયો મૂકવામાં આવ્યા છે. પગારની અમુક હદ વટાવ્યા પછી કોઈપણ હિંદી આગળ જ જઈ શકતો નથી. આમાં હિંદીઓમાં શક્તિ નથી એમ નથી પણ તેમને આગળ વધવા દેવામાં આવતા નથી. આ જાતનો ભેદ અન્યાયી છે. દાખલ થઈ ઇન્જિન્યાર સર્વે ઉમેદવારોની સરખામી રીતે પરીક્ષા કરવી જોઈએ અને દરેકને સરખામી ત આપવી જોઈએ. આ ધોરણ પ્રમાણે કામ કરવામાં આવે તો રેલ્વેમાં હિંદીઓની સંખ્યા ઘણી વધી શકે. તેઓ જવાબદારીનાં કામ કરી શકે અને હાલ જે અન્યાય થઈ રહ્યો તે દૂર થાય x

સુનીલામ ધ. પટેલ

સમાજવિદ્યા વિશારદ.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર.

કેળવણીના પાયા—લેખક: કિશોરલાલ ધનસ્યામલાલ મશરવાળા. પ્રકાશક: નવચંપન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિંમત ૧—૦—૦

આ પુસ્તકને માટે લેખક અને પ્રકાશક બન્નેને અમે અંતઃકરણપૂર્વકે અભિનંદન આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં છેલ્લા બે વર્ષ દસકામાં કેળવણી ઉપર ઘણાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં ખાતાને અથવા આ વિષયના અભ્યાસીને પરીક્ષામાં ઉપ-યોગી થાય તેવાં પુસ્તકોં છે. જેમ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને માટે પ્રસિદ્ધ કરેલી નોંધો કે નોંધો સાહિત્ય ન ગણાય તેમ આમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન મળી શકે નહિ. કેળવણીના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો લઈ, કેળવણીની આખી દિશા લઈ કોઈ સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી તેની ચર્ચા કરી હોય એવાં પુસ્તકો ઘણાં જ ઓછાં છે. આવાં પુસ્તકો સ્વાભાવિક રીતે જ ઠેક ફિલસુફીના ગહન વિષયમાં જઈ આવે જ. ૧૮૯૫ માં સદ્ગત મણિસંકર રત્નજી ભટ્ટનો ‘શિક્ષણનો ઇતિહાસ’ પ્રસિદ્ધ થયો તે પછી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ આવી ચર્ચા અમે માત્ર આ પુસ્તકમાં જોઈએ છીએ.

હમણાં થોડા સમય ઉપર બર્મિન્ગહમ્સે Education (કેળવણી) ઉપર એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેની સમાલોચના અમારા વાંચવામાં આવી હજી પુસ્તક અમારા જોવામાં આવ્યું નથી. તેની સમાલોચનામાં લખ્યું છે કે કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ એ પ્રશ્ન સમસ્ત જીવન કેવું હોવું જોઈએ એથી જરા પણ નાનો નથી. શ્રી કિશોરલાલનું પુસ્તક જોતાં એ સત્ય એમણે બરાબર નજર સામે રાખ્યું હોય એમ જણાય છે. દરેક પ્રશ્ન એમણે એ દૃષ્ટિએ જ ચર્ચો છે, અને જીવનની જે ફિલસુફીમાં તેઓ ગ્રહી રાખે છે તે ગ્રહી આ આખા ગ્રન્થમાં ડગલે ડગલે પ્રતીત થાય છે. આ પુસ્તક પણ શિક્ષક તરીકે કામ ચર કરતાં તેમને પોતાનું શિક્ષણ મૂળથી તુટીએવાળું જણાવું તેથી જ તેઓ લખવા પ્રેરાયા છે. જેમ ખેડોના આદર્શ રાત્ર્યમાં સમસ્ત જીવનના ધ્યેયનો પ્રશ્ન તેણે ચર્ચો છે તેવી રીતે આ કેળવણીના પુસ્તકમાં પણ સમસ્ત જીવનનું ધ્યેય તેમણે ચર્ચેલું છે.

પહેલાં પાંચ પ્રકરણોમાં, તેમણે કેળવણીને મળતા કે કેળવણીનાં સ્વરૂપો ગણાતા કેટલાંક વિષયો લઈ તે વડે કેળવણીનો વિષય સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે. કેળવણીમાં શિક્ષણ હોય ખરું પણ કેવળ શિક્ષણ એ કેળવણી નથી, કેળવણી વિનય પર્યંત વ્યાપ છે, તેમાં સુધક રીતભાન આવી વ્યાપ છે, કેળવણીમાં કેટલીક વિદ્યાનું કેટલુંક અધ્યયન આવે પણ માત્ર કોઈ પણ વિદ્યાની ઉપાસના એ કેળવણી નથી, તેવીજ રીતે વિજ્ઞાન પણ કેળવણી નથી. જે કે વિજ્ઞાન કેળવણીને સાધનમૂલક થઈ શકે અને વિજ્ઞાનના સંસ્કારો એટલે અવલોકન અને તુલનાશક્તિ કેળવણીને આવરણક પણ છે. તેમનો ખરો આદર્શ કેળવણી એટલે વિવેક-શુદ્ધિ. વિવેકશુદ્ધિ તેમની ઇષ્ટદેવતા છે. “ વિવેકના ઉદયને હું જીવનનું અને તેથી કેળવ-

હીનું અંતિમ ધ્યેય માનું છું.” કેળવણી માટે અભ્યાસ પણ આવશ્યક છે; અભ્યાસનું પ્રયોગન અમુક ક્રિયા સિદ્ધ કરી લેવી એ છે, એ ક્રિયામાં સ્મૃતિ પણ આવી શકે.

કેળવણીના વિષયની ચર્ચામાં સૌથી પ્રથમ ઇન્દ્રિયોની કેળવણી આવે છે. આ વિષયની ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે લેખક કેવળ પ્રાચીન મતના આગ્રહી નથી પણ આધુનિક અને પ્રાચીન બન્ને મતોનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

પ્રાચીન મત ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવા તરફનો હતો આધુનિક મત ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધારવા તરફ છે. આ બન્ને મતોનો સમન્વય તેઓ એવો કરે છે કે અને ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ એટલે નિરાશિયા અને પૂર્ણતા ઇષ્ટ માને છે. શુદ્ધિનો આધાર આરોગ્ય અને વ્યાયામ ઉપર છે. વ્યાયામ એટલે યોગના પૂર્વક અને સંયમ પૂર્વક કરેલો વ્યાયામ. ઇન્દ્રિયોની રસવૃત્તિ એ શુદ્ધિથી ભિન્ન છે અને રસવૃત્તિ હમેશાં નિરાશિયા હોતી નથી. કલ્પનાબળથી અમુક વિષય ઇન્દ્રિયને અનુકૂળ લાગવાથી પણ રસવૃત્તિ વધાય છે અને તે ઘણીવાર શોગચરત હોય છે.

૮ મું પ્રકરણ કલ્પનાશક્તિની કેળવણી વિશે છે. તેઓ કલ્પનાના એ પ્રકારો બતાવે છે. એક સમાધાનકારક કલ્પના અર્થાત્ વ્યગતનું નિરૂપણ કરવા, અમુક અમુક બનાવોનો ખુલાસો કરવા કરેલી કલ્પના જેને પ્રમાણશાસ્ત્રમાં આપણે તર્ક (hypothesis) કહીએ તે અને બીજી વિધાયક કે સર્જક કલ્પના. સમાધાનકારક કલ્પનાની જે અશત્ય તેમણે બતાવી છે તે યોગ્ય છે, કેળવણીમાં અને વિજ્ઞાનમાં તે બિન ઉપયોગી છે. વિધાયક કલ્પના વિશે અમારે લેખક સાથે મતભેદ છે તે અમે આગળ ઉપર બતાવીશું.

તે પછી પ્રજ્ઞા, તર્કશક્તિ એટલે હેતુને આધારે પ્રવર્તતી, અનુમાનશક્તિ, શુદ્ધિ કે નિર્ણય કરનારી શક્તિ (નિશ્ચયાત્મિકા શુદ્ધિ)નું વિવેચન છે. શ્રદ્ધા ઉપરનું ૧૨ મું પ્રકરણ અમને ઘણું ઉત્તમ લાગ્યું છે. તેમણે બરાબર બતાવ્યું છે કે શ્રદ્ધા પિનાનો માણસ હોઈ શકતો નથી, અમુક વિષયમાં ન હોય, કે મંદ હોય, કે અંધ હોય એ સંભવે પણ શ્રદ્ધાનો અભાવ સંભવનો નથી. યો યદ્દુઃ સ પથ સઃ । શ્રદ્ધા એ જ માણસનો મુખ્ય સ્વભાવ છે. સોભી માણસ એટલે પૈસામાં અનન્ય શ્રદ્ધા રાખનારો માણસ એ એમનું કહેવું બરાબર છે. છતાં તેમણે પોતાની યોગનામાં શ્રદ્ધાને પૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું નથી એમ અમને લાગે છે. તેમના કહેવા ઉપરથી એમ જ નિગમન થાય છે કે શ્રદ્ધા એ જ માણસના શુભોને પોતાનાર પ્રાણબળ છે. ધારો કે એ માણસો દોડવાના ઇરાદાથી દોડે છે છતાં એક વહેલો બેસી જાય છે અને બીજો વધારે વખત દોડી શકે છે; ત્યાં બન્નેમાં જેમ શારીરિક બળનો ફરક છે, તેમ જ એ માણસો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે છતાં એક સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકે છે અને બીજો નથી કરી શકતો અથવા ઓછો કરી શકે છે ત્યાં તેનું કારણ

* આ મત પ્રાચીનોને અજ્ઞાત હતો એમ તો નહિ જ. આણંદ્ય કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં વિનય (કેળવણી) સંબંધી પ્રથમ અધિકરણમાં કહે છે “વિધાવિનયનો હેતુ ઇન્દ્રિયજન્ય, કામ કોષ લોભ માન મદ અને દર્પના ત્યાગથી કરવાનો છે. કહ્યું તથા ચક્ષુ નિર્દ્રી અને બ્રાહ્મી ઇન્દ્રિયોને સખ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધના વિષયોમાં અત્રાન્ત જ્ઞાન થવું તેને અથવા સાક્ષતા અનુસરણને ઇન્દ્રિયજન્ય કહે છે.” જ્યનો અર્થ અહીં ઇન્દ્રિયોનો હલકા-પોતાના વિષયનું નિશ્ચય જ્ઞાન થવાની શક્તિ એમ પણ કહેલો છે. જુઓ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર પહેલાં આધિકરણમાં પ્રકરણ ૩ ભૂં.

ખીલું કાંઈ જ નહિ પણ મંદ શ્રદ્ધા, એટલે નિશ્ચયને કર્તવ્યમાં લઈ જનારા મુક્તિપ્રાપ્તિના અભાવ કે મન્દતા એ જ છે. શ્રી કિશોરસાગરભાઈ કહે છે કે “ ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા એ શ્રદ્ધાને પોષનારી છે.” પણ વારકવિક રીતે ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા એ જ શ્રદ્ધાનું મૂળ સ્વરૂપ છે, અમુક ગુણમાં શ્રદ્ધા ભેદવાથી જ તે ગુણ ઉત્કૃષ્ટ અને કર્તવ્યાભિમુખ થાય છે. ગુણને ગતિમાન કરનાર મુખ્ય અંગ શ્રદ્ધા છે. અને આ રીતે જોતાં કર્તાની હૃદયનાત્મક વિવેકશક્તિની સાથે જ શ્રદ્ધાને તેમની યોજનામાં સ્થાન મળવું જોઈએ. માત્ર વિવેકશક્તિથી શુદ્ધ નિશ્ચય થઈ શકે પણ તે નિશ્ચયને પ્રેરનાર પણ તો શ્રદ્ધા જ છે. અને આ બાબત તેમણે શબ્દાન્તરમાં સ્વીકારી પણ છે. તેઓ કહે છે કે “ ગુણની ઉત્કૃષ્ટતા એ શ્રદ્ધાને પોષનારી છે; પણ ભાવનાવશાત્-એટલે વિવેકદીન ભાવના-એ અંધ શ્રદ્ધા ઉપગતવનારી છે.” (પૃ. ૧૧૩) વાસ્તવિક રીતે વિવેકશક્તિ એ શ્રદ્ધા વિના પાંગળા છે અને શ્રદ્ધા વિવેક વિના આંધળા છે. જાણે જોઈએ. શ્રદ્ધા સંબંધી તેમણે જે કાંઈ કહ્યું છે તે અનિશ્ચય મનનીય છે અને આ નહિવા મનભેદ સિવાય અમને માન્ય છે. જેવી શ્રદ્ધા તેવે પુરુષ હોવાથી સામાન્ય તર્કશક્તિ એટલે દલીલો રચવાની શક્તિ અને શુદ્ધિ, તો આ શ્રદ્ધાની દોરી દોડે છે, માણસને જેમાં શ્રદ્ધા હોય છે. જે વિષય તરફ આકર્ષણ કે વશણ હોય છે તેની દારી થઈ એને સમર્થન કરે છે અને સાધનો કરી આપે છે. માત્ર વિવેકશક્તિ જ શ્રદ્ધાને નિયમન કરી શકે છે. હલકી કોટિ પર રહી વ્યાપાર કરતી તર્કશક્તિ તથા શુદ્ધિ, અને ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં જઈ નિયમન કરતી વિવેક શક્તિનો આ જ ફરક છે.

આ પછી તેઓ વિકાસ એટલે શું અને માણસને મારે કયો વિકાસ હૃદિ છે તે ચર્ચે છે અને એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે સ્નાયુબળ, કારીગરી, કંપનાશક્તિ, મુક્તિશુદ્ધિ યોગે અનેક શક્તિઓમાં ગુણોત્કર્ષનો વિકાસ એ માણસને હૃદિ છે. દૃકમાં ચારિત્ર્યને ઉચ્ચતર કરવું અને અજ્ઞાનને દૂર કરવું એ જ માણસની ખરી વિકાસદિશા છે.

વિકાસના માર્ગોમાં કર્તાએ એક નવી જ વિચારદિશા ઉઘાડી આપી છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ ચર્ચામાં તેમણે જે પોસાદ અને મુખ્ય યોગદાતા પદાર્થોનાં દર્શનો આપ્યાં છે એ એટલાં સંગત નથી લાગતાં પણ તેમનું મુખ્ય નાતવ્ય અમને માન્ય છે. તટસ્થ રહી પોને પોતાની દૃષ્ટિ જોવી, તપાસવી અને એનું નિયમન કરવું એ ઉચ્ચતર કોટિના વિકાસનું લક્ષણ છે અને આ વિકાસ સંયમ દ્વારા કેળવી શકાય છે. જેમ શરીરવિકાસમાં સંયમથી જ સ્વચ્છતા વધે અને વીર્યથી ઓગળે થાય છે તેમ માનસિક શક્તિઓનો સંયમ કરવાથી પણ શક્તિઓ ઉચ્ચતર અને મુક્તમતર થતી જાય છે જેને અંગ્રેજીમાં sublimation કહે છે. વિકાસને મારે વિચાર, શ્રદ્ધાવર્ધન અને સંયમ આવશ્યક છે.

અત્યાર મુખી જે જીવનની ફિઝિકલ કર્તાએ દૃકમાં દર્શાવી છે તેને અનુસરીને તેઓ પછી મન્યનિર્ણયો, દાનિવાસ, વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ, બાળાજ્ઞાન, સાહિત્ય, સંગીત અને કળા અને જીવનમાં આનંદને સ્થાન એ વિષયો ચર્ચે છે. અને છેવટ ‘એ કેળવણી તે કદ’ એ પ્રકરણમાં કર્તા સંવિજ્ઞાનના ‘સમસ્યા’ સેષને ઉદ્દેશીને ચર્ચા કરતાં ઉપસંહાર કરે છે. આ દરેક વિષયની ચર્ચા પછી જ મનનપૂર્વક લખાણેલી છે અને તેમાં લગભગ સવળા બાળનમાં અમે તેમની સાથે સંમત થઈએ છીએ-માત્ર એક અપવાદ સિવાય જેની ચર્ચા દરે અમે દાખ લઈએ છીએ.

ઈન્ડિયોલી કેળવણીના વિવેચનમાં કનૌ સ્મરણનું આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે. “કોઈ પણ ઇન્ડિયને કોઈ પણ વિષયનો સંયોગ થાય ત્યારે તે ઇન્ડિયના સ્થાનુભવ સ્નાયુઓ ઉપર તાણ પડે છે....જ્યારે એ નાણુ ઉતરી જાય છે, ત્યારે એ સ્નાયુઓમાં આરામ અથવા પ્રસન્નતાનો અનુભવ થાય છે...

ત્યારપછી એ વિષયનું સ્મરણ પણ થોડે ઘણે અંશે એવી તાણ ઉત્પન્ન કરે છે...કોઈ પણ તાણની વખતે જ પ્રસન્નતા આવતી નથી; પણ તાણ ઉતર્યા પછી સ્નાયુઓ મૂળ સ્વરૂપમાં આવે ત્યારે પ્રસન્નતા આવે છે.” તાણ જે પ્રતિકૂળ હોય તો આમ થાય એમ અમે માનીએ છીએ પણ તે સિવાય સર્વ પ્રકારની પ્રસન્નતાનો આ ખુલાસો યથાર્થ નથી. માણુ-સની દરેક શક્તિ, દરેક ઇન્ડિય પોતાને યોગ્ય વ્યાપાર કે વ્યાયામ માને છે, આ વ્યાપાર કે વ્યાયામ કરવામાં જ તેને એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે, પ્રસન્નતા અનુભવાય છે અને એ યોગ્ય વ્યાપાર કે વ્યાયામથી જ માણુસ સ્વસ્થ રહી શકે છે. આપણે મોટી ઉમ્મરના માણુસને ધંધાને અંગે હાથપગ વગેરેના સ્નાયુઓને આ વ્યાયામ મળી રહે છે પણ એ ન મળે તો હોય તેમને એ વ્યાયામની ખાતર પણ ફરવું કે કસરત કરવી પડે છે.

એક બીજા દૃષ્ટાન્તથી આ વધારે સ્પષ્ટ થશે. બાળકોમાં મોટી ઉમ્મરના માણુસ કરતાં પ્રાણુ વધારે હોય છે અને મોટે તેને વ્યાયામની વધારે જરૂર પડે છે.

રમત વ્યાયામ કરવાથી પોતાને આનંદ મળશે એવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમને નથી હોતું પણ તેનું પ્રાણુજન જ, તેની શક્તિઓ જ તેને એ વ્યાયામ

કરતા પ્રેરે છે. અને આને આપણે રમત કહીએ છીએ. આ શક્તિઓથી બાળક રમત રમતા પ્રેરાય છે અને તે રમતું હોય ત્યારે, એ વ્યાપાર દરમિયાન જ પ્રસન્નતા અને આનંદ અનુભવે છે;—એ વ્યાપારમાં આવતા સ્નાયુઓનું તાણ ઉતર્યું નહિ પણ વ્યાપારમાં જ. રમત પૂરી થયે જે આનંદ તે અનુભવે છે તે મૂળ રમતના આનંદથી વસ્તુતાએ, પ્રકારમાં અને સમયમાં બિન છે.

વળી આપણો એવો પણ અનુભવ છે, કે કસરતથી શરીર સાફ થાય છે મોટે કસરત કરતી, એવા પ્રયોગનથી જે વ્યાયામ કરીએ તેમાં આનંદ આવે તે કરતાં આવી રમતમાં વધારે આનંદ આવે છે. આનાં અનેક કારણોમાં એક મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનપૂર્વક કરેલી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં સ્વંર, સાહજિક પ્રવૃત્તિમાં માણુસને હમેશાં વધારે આનંદ આવે છે. રમતમાં પણ શક્તિઓની સ્વંર પ્રવૃત્તિ થાય છે મોટે તેમાં કસરત કરતાં વધારે આનંદ આવે છે, અને સાથે સાથે કસરતનું પ્રયોગન પણ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં જેમ શારીરિક અને બીજા કેટલીક માનસિક શક્તિઓને રમવાની જરૂર છે તેમજ ઉપર જણાવી તે સાર્વભૌમ કંઈપનાશક્તિને પણ રમવાની જરૂર છે. સચિત્કલાઓ વગેરે કંઈપનાની સ્વંરશક્તિઓ છે, રમતો છે. રમતો એ શારીરિક અને કેટલીક માનસિક શક્તિઓની લીલા છે તેમ સચિત્કલાઓ, પાત્રો વગેરે કંઈપનાની લીલા છે. શરીર અને મન બન્નેના આરોગ્ય અને બન્ને મોટે આ લીલાની જરૂર છે. એ લીલાથી બહુવત્તર થયેલી કંઈપના પછી સત્યની શોધમાં પણ વધારે સારી નીવડશે, એટલું જ નહિ પણ રમતમાં પણ જેમ શરીર-વિકાસના મિદાનનો સ્વાભાવિક રીતે જ આવી જાય છે તેમ આ કંઈપનાલીલામાં પણ કંઈપના

સ્વાભાવિક રીતે જ સત્યના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું અવગમન કરે છે. પણ એ જવા દઈએ તોપણ કંપનાની લીલાથી થતા સામાન્ય સ્વાસ્થ્ય અને બલ અને આનંદની ખાતર પણ એ લીલાની શ્રવણમાં અને માટે કેળવણીમાં પણ જરૂર છે. કસરતના કરતાં જેમ પ્રયોગનરહિત, સ્વૈર-પ્રેરિત રમણમાં વધારે આનંદ છે અને વધારે સ્વાસ્થ્ય છે તેમ સત્યશોધનના પ્રયોગનથી પ્રરુત થતી કંપના કરતાં કેવળ કંપનાલીલામાં વિશેષ આનંદ વિશેષ સ્વાસ્થ્ય અને વિશેષ બલ મળે છે. અને કંપનાને ઘણા બળની જરૂર છે. વિવેકશક્તિ તો પ્રમાણુદ્ધિ તંત્રશક્તિ વગેરે તરફથી થતી ઉપલબ્ધિઓને વ્યવસ્થિત કરી શકે, પણ મૂળ ઉપલબ્ધિ જ કંપના ઉપર આધાર રાખે છે. કંપના જ આખા દેશને કે જગતને જે એક કરીને બનાવી નહિ શકે તો કેવળ વિવેકશક્તિ તે નહિ કરી શકે. સર્વજ્ઞાનના દાર ઉપર જ કંપના બેસી છે. તે જેટલાને અંદર આવવા દે તેટલું જ આવી શકે. પછી વિવેકશક્તિ તેમાંથી યથાર્થ અવ-યાર્થ વગેરે ભક્ષે અનેક ભેદો પાડી આપે.

અને હવે પૃ. ૬૦ મે આપેલા અવતરણ ઉપર અમે આવીએ છીએ.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ કહ્યું છે કે કોઈપણ વૃત્તિ ઉપર સંયમ રાખવાથી તે વિકાસ પામે છે. આ અમને સંમત છે. પણ સંયમ અને હઠ બેમાં અમે સંયમ અને હઠ બેદ કરવા માગીએ છીએ. કોઈ વૃત્તિને દબાવવા જે હઠ કરીએ તો એ વૃત્તિ વધારે વિકૃત રૂપ લઈ સૂક્ષ્મ બની માણુસને અધમતર બનાવે છે. કોઈ ઉપર સંયમ રાખી શકીએ તો ફીક, પણ સંયમ ન રાખી શકીએ તો તેના કરતાં કોઈને માર્ગ આપી દેવો એ વધારે સાઈ છે નહિતર હઠથી દબાવેલો કોઈ ખાર અને ધર્મીનું ઘોરતર અને વધારે ત્રીણું સ્વરૂપ લે છે. છોકરાંઓ ખાવા ઉપર સંયમ રાખી શકે તો ફીક, પણ સંયમ ન રાખી શકતાં હોય તો ટળકાણું અને છે: વગેરે અનેક દાખલા આપી શકાય. માણુસની કેટલીક વૃત્તિઓ જેવી કે સ્પર્ધા, વિજયાકાંક્ષા, સરસાઈ વગેરે રમણમાં કેળવાય છે એ આપણે જાણીએ છીએ. જે માણુસ રમણો નથી તેની આ વૃત્તિઓ વ્યવહારમાં પ્રગટ થાય છે અને તેથી સંસાર બગડે છે. માટે આવી વૃત્તિઓ સંસારમાં બગાડ કરે તે કરતાં રમણમાં જ કેળવાઈ જાય એ ઇષ્ટ છે. જે માણુસ ઘણું રમ્યો છે, અનેક વાર હત્યો છે અને દારો છે, તે દુનિયાની દારહતનો વધારે સ્વસ્થતાથી નિર્વોદ કરી શકે છે. (જુઓ 'રમણ વિ. ગમન' ગ્રંથાન પૃ. ૧ પૃ. ૨૫૧) તે જ રીતે કંપનાની લીલાથી પણ માણુસની ભાવનાઓ કેળવાઈ જાય છે. જે માણુસ વિશ્વપ્રેમ ન બતાવી શકે તે વિશ્વપ્રેમનાં કાન્યો દ્વારા એ ભાવના કેળવી શકે છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ કંપનાની લીલામાં તેમ છતાં અનિષ્ટરૂપનો છે. જ્યારે માણુસ દયાનાં કાન્યોમાં મંદાસે અને જગનમાં દયા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પામર બની કંપના લીલાનાં લોભ કરે અને માત્ર કંપનાના નિદારમાં કૃતકૃત્યના માની લે: ત્યારે અનિષ્ટો અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ પરિણમી આવે. આણું આપણા સમાજમાં અત્યારે ખડુ થાય છે. માણુસો ધર્મનાં, વિશ્વપ્રેમનાં, ઉત્સાહનાં, કાન્યો બોલે છે અને વર્તનમાં એવાં થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ખસી જાય છે, અને કલા દ્વારા અનુભવેલા ભાવોથી સંતોષ માની લે છે. આથી શ્રવણમાં દંભ આવે છે અને અનેક અનર્થ પરંપરા માને છે. માણુ એવી ગાંઠ કંપનાનો કે કાન્યોનો નથી એ કાન્યો તેની પામરી થઈ વેગે:

તો તે કંઈ વધારે સારો થવાનો નથી. ચાંક આપણા હવનનો છે. હવન આખું સમગ્ર છે, તેમાં વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક, કે વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક આવા ભાગો પાડી એકના સંસ્કારોને ખીજમાં સ્વાભાવિક રીતે જતા અટકાવવાથી, હવન જ ખંડિત થાય છે અને નેતી પ્રગતિ અટકી જાય છે, તેનું પતન થવા માંડે છે. આમાં દોષ હવનનો છે, કલાનો નથી.

તેમ જ અમે કલાની એક ખીજ રીતે પણ માફી અસર થાય છે એમ માનીએ છીએ.

કલા બે રીતે પ્રવર્તે છે. એક તો મનનો કાષ્ઠિ ભાવ સ્વભાવિક રીતે

રોગિષ્ટ કલ્પના ઉલ્લાસને કલા દ્વારા પ્રગટ થવા માંડે તે. આ કલાકૃતિઓ અતઃ

આરોગ્યાવદ્દ હોય છે અને હવન ભર્યું ભર્યું બનાવે છે. ખીજ હીન કે

છે જેમાં માણસની દલકા અનુભવ લેવાની રોગાવિષ્ટ લોહુપતા વૃત્તિ માટે કલાનું અવલંબ કરે છે તે. જેમ બાળક રોગિષ્ટ થયું હોય તેથી તેને વારંવાર ભૂખ લાગે અને એ ખોટા ભૂખ લાગે તેટલું ખાધ ન શકાય એટલે તેને ખાવાનાં સ્વપ્નાં આવે તેમ રોગાવિષ્ટ કલા કારને પણ કોઈ વિષયની લાલસા અતૃપ્ત રહે તો તે કલા દ્વારા તેને અનુભવવા કાંઈ મારે શું આ રોગિષ્ટ કલા છે. આવી કલાથી કદાચ તે કલાકારને પોતાને કાયદો ચતો દશે, વૃત્તિ અવિષ્કાર મળવાથી વૃત્તિ કદાચ શાંત પડતી દશે પણ આ કલાકારનો રોગ કલ્પના દાર એવી થાય છે, અને ને કલા અનુભવનારને પણ રોગાવિષ્ટ બનાવે છે. આપણા સાહિત્યમાં આખું ઘણું છે અને તેનાથી લુચાન વર્ગ જેટલો જ્યાં શકે તેટલું સાફ. કેળવણીમાં આ દષ્ટિ દમેશાં સતેજ રાખવી જોઈએ એમ અમે પણ માનીએ છીએ.

કર્તા સાથેનો અમારો મતભેદ દર્શાવવા અને સમાલોચનની સામાન્ય મર્યાદા ઓળંગી ઘણે દૂર ગયા છીએ. આ મર્યાદાઓપ માટે કર્તા તો અમને જરૂર ધામ આપશે એ અમે કર્તાના મનૌદાર્યના પરિચયથી જાણીએ છીએ એટલે એ જાણત અમને ચિંતા નથી. એક માત્ર અમને એટલો યાદ છે કે મતભેદના વિવેચનમાં અમે આ પુસ્તકના શુભોદ્દેશો વાંચનારને પૂરેપૂરો પરિચય કરાવી નથી શક્યા.

આખું પુસ્તક ઘણું જ મનનપૂર્વક લખ્યું છે. એક એક વાક્ય-વિચારોને અને અનુભવથી સાક્ષાત્ કરીને લખ્યું હોય એવી તેના પર સ્પષ્ટ છાપ છે. કેળવણીના સૌથી સર્વમાન્ય ગણાઈ ગયેલાં સિદ્ધાન્તોને પણ કર્તાએ નીકરતાથી ઉઘાડ્યા છે, નવી જ દૃષ્ટિથી સર્વની સમીક્ષા કરી છે, અને દરેક સિદ્ધાન્ત ઉપર તેમણે આપણને નવું જ કંઈ છે. આપણા શાસ્ત્રના જ શબ્દો લઈ તેમણે સમસ્ત વિવેચન કર્યું છે અને તેમાં પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોના જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો લાભ લીધો છે. શબ્દો જૂના જ વાપર્યા છે પણ સમસ્ત પરિભાષા નવી થોડી છે, અને તે પરિભાષાને એક સરખી રીતે દેઠે મુશ્કેલી વળગી રહ્યા છે. એક જ વસ્તુથી, કોઈ પણ જગ્યાએ વિષય-અંતર કે સ્પષ્ટતા વિના, કર્તા પોતાના ખ્યેય તરફ ચાલ્યા છે. વિષય અતિ ફટ હોવા છતાં મુદ્દમમાં મુદ્દમ વિચારો પણ તેમણે દર્શાવેલી વિશદ કર્યા છે. અને દર ક્ષણે ફિલસૂફીનાં કોઈ પાણીમાં ઉતરી પડતા આ વિષયમાં પણ ભાષા દરેક સમજી શકે તેવી જ લખી છે. જે માણસ સમજવાની દૃષ્ટિથી આને વાંચશે અને મનન કરશે તે જરૂર સમજશે. કેળવણી જેવો સર્વોપયોગી વિષય આ પુસ્તકથી ઘણો વિશદ થયો છે. આશા છે કે નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે આ પુસ્તકને સર્વ મુલ્યમ કરી આપ્યું છે તો તેનો લાભ લેવા કોઈ પણ ઘર કે કોઈ પણ શિક્ષક મુક્તો નહિ.

કર્તાને અને પ્રકાશકને અમે આ પુસ્તકને માટે ફરી ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

શ. વિ. પા.

[સ્વચ્છ સંકેતને લીધે વિશેષ પુસ્તકપરિચય આ વખતે આપી શક્યા નથી. તે આવતા સંખ્યામાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

તરફ.]

જો પુસ્તકને હજી એક પરિભાષાકોષ અને સ્ત્રી મૂલ્યો ગમે ત્યાં વિવેચી લીધો.

સાબરમતીના કસર:-

સ્વરાજ્ય પક્ષમાં કાનપુર મહાસભાની બેઠક પહેલાં અધિકારી સ્વીકારવા વિશે તીવ્ર મનબેદ પડ્યો હતો; એ મનબેદ કાનપુર મહાસભાએ ધારાસભાઓ સંબંધી નક્કી કરેલા વલણથી તીવ્રતર થયો. સ્વરાજ્ય પક્ષમાંથી અધિકારની હિમાયત કરનારાઓ જુદા પડ્યા અને પોતાને પ્રતિયોગી સહકારી તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. સ્વરાજ્ય પક્ષમાં આ બે તરફ વચ્ચે ગરમા-ગરમ ચર્ચા થવા લાગી અને એક બીજા ઉપર આક્ષેપો થવા લાગ્યા. આ દરમિયાન એક મોટા રાજકીય પક્ષનાં આવી રીતે નહાં પડ્યાથી, ઘણા નારાજ થયા અને એ બંને વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું મોગ્ય સમાધાન થાય અને જાનને પહેલાંના માફક સાથે મળી કામ કરે એમ ઇચ્છવા લાગ્યા. ડૉ. મુંજે જેવા પ્રતિ-યોગી સહકારી આગેવાને બંને પક્ષની લડાઈનાં ખરાબ પરિણામ બેંચાં અને મહાસભાની સત્તા કાયમ કરવા બંને પક્ષોનો સહકાર ઇચ્છ્યો. પણ અધિકારો સંબંધી થતી ચર્ચાએ બંને પક્ષ વચ્ચે વિખવાદ વધાર્યો.

પ્રતિયોગી સહકારીઓનું જળ મહારાષ્ટ્ર અને વરાહમાં જામતું થયું. એપ્રિલ માસની રાજ્યાત્મક મુંબઈ મુકામે સર્વ પક્ષોની એક પરિષદ મળી તેમાં વિનિતિએ, સ્વતંત્રવાદીઓએ ડૉ. બીસન્ટના અનુયાયીઓએ અને પ્રતિયોગી સહકારીઓએ ભાગ લીધો અને દિંદી રાષ્ટ્ર પક્ષ રચાયો. એ પક્ષે કેટલાક એરો મહાસ-ભાનાં ધ્યેય અને કાર્ય પદ્ધતિ સ્વીકાર્યા છતાં એના હેતુ મૂંઝણી પ્રસંગે મહાસભાની હરિદ્વાઈ દરી એનો સળંગ વિરોધ કરવાનો જણાયો.

આજ પ્રસંગે સ્વરાજ્ય પક્ષના બે વિભાગો - આજ સમાજનીના સંદેશા ગાવી રેના દેના

રાષ્ટ્ર પક્ષની સ્થાપનાથી એ સંદેશાઓને વેગ મળ્યો, અને જો કે પ્રતિયોગી સહકારીઓએ રાષ્ટ્ર પક્ષની સ્થાપનામાં, એના ધ્યેય અને કાર્ય પદ્ધતિ નક્કી કરવામાં મદદરેનો ભાગ લેવાનો હતો, છતાં રાષ્ટ્ર પક્ષમાં જેઠાતાં પહેલાં એમણે સમાધાન માટે ચાલતા પ્રયાસના પરિણામની રાહ જોઈ. એપ્રિલ માસના છેલ્લા અઠવાડી-આમાં પ્રતિયોગી સહકારીઓ તરફથી ડૉ. જ્યોત્સના કેશર, મુંજે, અન્ન, ગોખલે વિગેરે પંડિત મોતીલાલ નેહરુને સાબરમતી મુકામે મળ્યા. શ્રી. સરોજીની નાયડુએ એમની ચર્ચામાં ભાગ લીધો, અને મહાસભાની સલાહનો એમને લાભ મળ્યો, આ ચર્ચાના પરિણામે સાબરમતી કસરને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલું સમાધાન થયું. એ કસર પ્રમાણે, કાનપુર મહાસભાના દરેક અનુ-સાર પ્રગતીય માગણી કેવી રીતે સંતોષાઈ ગણાય એ નક્કી થયું, અને પ્રાંતિક ધારાસ-ભાઓમાં ચૂંટાયેલા મહાસભાના સભ્યો, પ્રધાન વડા સ્વીકારવા કે કેમ, તે એના ઉપરથી નક્કી કરે. આ કસરને અનુમતિ આપવા માટે મે માસની રાજ્યાત્મક મહાસભા સમિતિની બેઠક અમદાવાદમાં રાખવામાં આવી.

જાનને પક્ષે વચ્ચે સમાધાન ઇચ્છનાર પ્રગતે આ કસરના સમાચારથી સંતોષ થયો; પણ ઉર્ધ્વ ઉતરી વિચારનારને તો આ કસર દષ્ટી રાક્ષે કે કેમ એ શંકા થવા લાગી. જ્યાં મનોરંજિત જ સિત્ત હોય ત્યાં એવું કોઈ સમાધાન ચઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. સ્વરાજ્યો તરફથી કસર સામે વિરોધ ઉભો થયો અને સમય જવા સાથે એ બળવતર થયો. આંદ્ર પ્રાંતે તો કસર મંજૂર થાય તો મહાસભાથી જુદા અંગવાનો વિચાર દર્શાવ્યો. આવા અંગેઓમાં સ્વરાજ પક્ષના આગેવાન બે ગોંતીવાજ નેદ-

દત્તો. એ દરોવ જે કે પાછગાથી કાનુન બદલતો
 ફરો જતાં એના લીધે ઐક્ય સંબંધી સમસ્યા ચર્ચા
 થઈ શકી. સર મોરોપંત જોશીએ પોતાનો મન
 રજૂ કર્યો. એમના પક્ષને મદાસભાના ધ્યેયથી
 વિરોધ છે. ખ્રિસ્તીય સામ્રાજ્યની અંદરનું કે
 બહારનું સ્વરાજ ઈષ્ટ છે તે ધ્યેયમાં સ્પષ્ટ થવું
 જોઈએ, સવિનય ભંગની વાત બંધ થવી જોઈએ
 કારણ કે દેશ સવિનયભંગ માટે કદી તૈયાર
 થવાનો નથી. ખાદી પહેરવા સંબંધી પણ એમના
 પક્ષમાં મનબેદ છે જે કે જરૂર પડે પોતે ખાદી
 પહેરવા તૈયાર છે. મદાસભાનું સ્વરૂપ ૧૯૨૦
 સુધી જુદું હતું. જુદા જુદા મતો ચર્ચવાનું સભા-
 સ્થાનક મદાસભા હતી. આજે એનું રૂપ બદલાઈ
 ગયું છે. એના દરોવાને કેટલેક અંશે આજ્ઞાનું
 રૂપ મળ્યું છે; અને એ કારણે લઘુમતિની
 સ્થિતિ કફોડી અને છે. લઘુમતિવાળા પક્ષના
 પ્રતિનિધિઓ પૂરતા પ્રમાણમાં મદાસભામાં
 મંડાતા નથી એટલે એમનો અવાજ અણસા-
 ભળ્યો રહે છે. વધારેમાં મદાસભાવાદીઓએ
 મદાસભાઓમાં દાખલ થઈ, અધિકારી સ્વીકારી
 સ્વરાજની લડત ચલાવવી જોઈએ.

મદાસભાના શ્રી. સત્યમર્તિએ એમની દલી-
 લોનો સુંદર રીતે આપતા મદાસભાનો પક્ષ
 રજૂ કર્યો હતો. સ્વરાજની વ્યાખ્યા દ્વિઅર્થી
 જાણી જોઈને રાખવામાં આવી છે. શક્ય હોય
 તો ખ્રિસ્તીય સામ્રાજ્યની અંદર અને બહાર પડે
 સામ્રાજ્ય બહારનું સ્વરાજ મદાસભાનું ધ્યેય છે.
 ધ્યેય આમ વિશાળ હોવાથી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના
 દિમાયતીઓ પણ મદાસભામાં રવી શકે છે.
 સરથાનો જે જનનું સ્વરાજ બોગવે છે તેમાં
 સામ્રાજ્યથી જુદા દક્ષ રજા છે. મદાસભાએ
 સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના દરોવો વરોવર્ષ નામનૂર કરી
 કેવું સ્વરાજ આજે ઈષ્ટ છે એ સ્પષ્ટ કરી
 બતાવ્યું છે, એટલે ધ્યેયની વ્યાખ્યા સંકેતવા-
 ની કાંઈ જરૂર નથી. નવા રાષ્ટ્ર પક્ષે અમુક
 સ્થિતિમાં સવિનયભંગ સ્વીકારી મદાસભાની

કાલ પદ્ધતિ પ્રશંસી છે. સરકાર સાથે સહ
 કાર કરી સુધારાઓનો અમલ કર્યાથી પણ લાભ
 થયો નથી. એની સાક્ષી મુદીમેન સમિતિ પાસે
 વિનીત આગેવાનોએ સારી રીતે આપી છે.
 પ્રધાનો દ્વિસુખી રાજકોશમાં નામની જ સત્તા
 બોગવે છે. ખરી સત્તા ગવર્નરના હાથમાં રહેલી
 છે. પ્રજાના આગેવાનોએ પ્રજાપક્ષ રજૂ કરવાનો
 છે, અને એમણે અયોગ્ય સરકારી કામેનો
 વિરોધ કરવાનો છે; પણ એ જ આગેવાનો જે
 પ્રધાનપદ સ્વીકારે તો, સરકારના સ્વાધીન ખાતા-
 ઓના કાર્યનો જાહેર વિરોધ તેઓ કરી શકે નહિ
 અને એ રીતે એમના અનુયાયીઓને યોગ્ય રસ્તે
 દોરી શકે નહિ. એટલે પ્રજાની લડતો લડવાનું
 કામ આગેવાનોએ છોડી દેવું પડે. મદાસભાનું
 સ્વરૂપ બદલાયું છે માટે લઘુમતિએ મનદારને
 સસળવી મદાસભામાં દાખલ થઈ પોતાની
 લઘુમતિની બહુમતિ કરવાનો પ્રયાસ કરવો
 જોઈએ અને એમ કરવાને લંબેશાં એમના માટે
 મદાસભાનાં દાર ખુલાં છે. ચર્ચા બહુ જ રસ-
 મય હતી, અને ઐક્ય માટેની ઈચ્છા સર્વ
 પક્ષમાં જણાતી હતી. આંતરકલ્પને કારણે
 વિદેશી સત્તા લોકમાગણીને અવગણે છે એ
 ભાવ સ્પષ્ટ થયો હતો. જે કે ચર્ચાનું પરિણામ
 પં. માલવીયાજીના શબ્દમાં શૂન્ય કદી શકાય
 પણ એક જ સભામાં જુદા જુદા પક્ષો મળી
 પોતાનાં મંતવ્યો સ્પષ્ટ કરે અને ચર્ચાનું ધોરણ
 કાંઈ રાખી એક બીજા સાથે સમ્મતિથી પતે
 એ ઐક્ય તરફ જવાનું પંથકું છે. સર્વ કોઈ
 પક્ષ આજે સ્વીકારે છે કે દેશની શક્તિ
 આંતરકલ્પમાં વેડી નાખવાને બદલે એનો
 ઉપયોગ વિદેશી સત્તાને દંડાવવામાં થવો જોઈએ.
 અસહકારની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે સમયે જે
 મનબેદો પડ્યા હતા અને જે પાછગાથી તીવ્ર
 બન્યા હતા તે આજે સમય જતા સાથે
 અનુભવ મળ્યા પછી ધસાઈ જતા લાગ્યા છે.
 મદાસભાના ધ્યેય અને ખાદી સંબંધી વિરોધ
 મોળો પડ્યો છે અને સવિનયભંગને કાનુન

સૂધી: ત્યાં દીધા એ શું બતાવે છે? અંગ્રેજ અધિકારીઓની ખેદરકારી અને એમની વફાનીતિ. અંગ્રેજ સત્તા સામે આજે હિંદુસ્થાનમાં ખેડો બળવો ચાલુ છે અને એ બળવાને પડોંચી વળવાતા સાધન રૂપ કોમી ખેડનો સરકાર કીક લામ લે છે. રમખાણના સમયે અંગ્રાજ સરકારના મોટા અધિકારીઓ દારૂકીંગની રીતના ટેકરીએ જઈ ખેડા લતા. અને ત્યારે પ્રગ્નમતે એ ચિત્તે પોકાર ઉઠાવે અને અંગ્રેજ વેપારીઓએ વેપારના નુકસાનના કારણે સખ્ત પગલાં ભરવાનું સરકારને કહ્યું ત્યારે ગવર્નર કક્ષકક્ષામાં આવ્યા. નહવા જવડાઓમાં પણ બંદુકની ગોળાનો ઉપયોગ કરનાર સરકારે કક્ષકક્ષામાં એ સંબંધી કાંઈક ખામોશ થરી હતી, પણ એ ખામોશી સાથે ચાંપના ઉપાય લેવાનો અલાવ હોવાથી રમખાણે ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું હતું.

હિંદુ મુસલમાન લોકોનું વૈમનસ્ય આજે વધતું જાય છે. કોમી વાદળ આવું કોઈ સમયે ઘેરાયેલું જણાયું નથી. એ પોતાના વિશાળ પડ પડે સારાય હિંદુસ્તાનને ઊવરી હતું જણાય છે અને જે ભાગમાં હિંદુ મુસલમાનો ભાઈઓ જોમ રહ્યા છે ત્યાં પણ ઝેરનાં પીંજ રોપાય છે. એનું મુખ્ય કારણ મામાન્ય પ્રગ્નજન નહિ પણ કેળવણીનો વર્ગ છે. પોતપોતાના સ્વાર્થની ખાતર ધર્મેને નામે કોમી મતભેદ જાગતા રાખે છે; અને એ મતભેદને કારણે રાષ્ટ્રને શોમનું પડે છે. ધારાસભા તેમ જ અન્ય સંસ્થાઓ મોટે કોમી મતદાર મંડળો અને અધિકારોની વહેંચણી એ બે પ્રશ્નો આજે પ્રધાન છે. પણ

એ પ્રશ્નો લગાડને ધાર્મિક રૂપ આપવા મસ્જીદ પાસે સંગીત અને આરતીનું સ્વરૂપ લે છે. વાદળ આ પ્રમાણે ઘેરાયું છે હતાં આશાનાં કોઇ કોઇ કિરણો છે. શીખ તરીકે મુખ્ય પ્રગ્નએ કોમી મતદાર મંડળીના ઝેરલાભો પીછા-બચા છે અને એ કારણે શીખ પ્રગ્નને મોન્ટે-ગ્યુ-એમ્સર્ડ યોજના પ્રમાણે મૂલેલું લુલું મન-દાર મંડળ કાઢી નાખવા શીખ પરિપદે દરાવ પસાર કર્યો છે; અને બીજી કેમેને એ પ્રમાણે કરવા ભલામણ કરી છે. રમખાણ શમાવી દેવા થી. સેનગુપ્તા અને મૌ. અશુક્લકલામ આજદિ સાથે મળી અથાગ પ્રયાસ કર્યો છે. મુસ્લીમ હિંદુ સ્વયંસેવકોને ઉમા કરી એમની મારફત દેવાતથો તેમ જ મસ્જીદોનું રક્ષણ કરવા પ્રયાસ થયો છે; જો કે સરકારે એવા મંડળનો વિરોધ કર્યો હતો. કેટલાક હિંદુઓએ મુસલમાનોનું અને મુસલમાનોએ હિંદુનું રક્ષણ કર્યું છે.

આજે ચોતરફથી ઘેરાતા અંધારમાં લગ્ન ઉગતી પ્રગ્ન ઉપર ચોટ છે. એમની દૃષ્ટિને કોમી ઝેર ન ચડે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. કોમી શાળાઓમાં જુદા જુદા નદિ ભણનાં નેઓ એક માથે ભણે અને એક બીજાને એળખે એમ થવાની જરૂર છે. ધાર્મિક, સામાજિક, અને રાજકીય મતભેદો પ્રત્યે સહિષ્ણુના કેળવવાની આવશ્યકતા છે. હિંદુસ્થાનને કોમી કેળવણીને બદલે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની જરૂર છે અને એ કેળવણીનો આધાર પ્રગ્નના જૂન-કાળ ઉપર રાખી એનો વિકાસ અવિધ્મના ધ્યેય તરફ ચલો જોઇએ.

卐 प्रस्थान 卐

पुस्तक २

लेख १८८२

आंक २

पश्चात्ताप

ओवे। सतो प्रियतमे ! क'छ काल पूर्व
 त्यागे सही न शकतो। दावु दु' विज्ञेग
 ते आज दु' जनीय निधुर धर्म पक्षाने
 भूदी गयो। दुःखयी सजि ! प्रेम त्यागे।

याधुं क्षमा, दृष्ट्य तु, इयिते ! तथापि
 भारा दीवे न वसये, सजि ! शान्ति हो दी
 पापी तणां स्मरणं अनुताप पूर
 वयो तणा पूर सभुं दुःखोदी ने चो !

भक्तिदास

હિંદુસ્થાનના કેટલાક આર્થિક પ્રશ્નો*

વિશાલતામાં મારો ખાસ વિષય અર્થશાસ્ત્ર હતો. એ વિષે મેં ઘણું વાંચેલું, થોડુંક લખેલું પણ ખરું. પણ આઈ. સી. એસ. અમલદાર પહેલાં જીજ્ઞાસા જેવો જાણ છે કે એનું અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જુદું છે એમ સાબીત થાય છે; કારણ કે અર્થશાસ્ત્રનો સંબંધ સામાજિક જીવન સાથે ગઢન છે, અને સામાજિક શ્રેય વધે એ માટે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છે. અર્થશાસ્ત્રના નિયનો સર્વ-વ્યાપક નથી, એની સીમા જીવન અને આચાર-વિચારથી અંકાય છે. આપણા અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગંભીર ત્રુટિઓ છે કારણ કે આપણે અભ્યાસ પંદલાવા દ્વારા કરીએ છીએ. આપણે શબ્દોનો અનુવાદ કરીએ છીએ પણ એથી તાત્પર્ય ખોટું થાય છે. આપણા ગામ કે કુટુંબનો અંગ્રેજીને શું ખ્યાલ હોય? આપણે કુટુંબ વિશાળ છે. કોઈ માણસ પોતાની ખેતનગી છોડીના લગ્ન માટે રજા માગે તો અંગ્રેજ અધિકારી 'એ લગ્ન સાથે તારે શું' એમ સવાલ પૂછે છે. વિશાલતામાં કુટુંબનો ખ્યાલ જુદો છે. Family (ફેમીલી) શબ્દમાં કુટુંબનો આપણો ખ્યાલ સામીલ થતો નથી. એ રીતે Village (વિલેજ) માં ગામ શબ્દનો અર્થ આવતો નથી.

ગ્રામ્યજીવનનો આપણો અભ્યાસ ઉપક્રમીયો છે; વિગતોનું પૃથક્કરણ કરી કરેલો નથી. ગ્રામ્યજીવનની વિગતોનું પૃથક્કરણ પૂરેપૂરું થાય નહિ ત્યાં સુધી એની ચિકિત્સા થઈ શકે નહિ અને ત્રુટિઓ પણ દૂર થઈ શકે નહિ.

આજે હું ગ્રામ્યજીવનની ચિકિત્સા સંબંધી બોલવા માગું છું. અર્થશાસ્ત્રનો વિષય સામાજિક દૃષ્ટિથી વિચારવો જોઈએ, અને એ રીતે હું આ વિષય પણ વિચારીશ.

ગ્રામ (Village વિલેજ) એટલે ગામડિયાં કે ખેડૂતો પોતાપોતાના ખેતરોમાં વાસ કરે તે પ્રથમ આ અર્થે આપણા ગામ લોકો સંબંધ ગણે છે કે નહિ એ લેવાનું છે. આપણા ગામડી રચના-એનો આકાર જૂના પ્રકારનો છે. એક જગ્યાએ ઘરો અને ચારે તરફ ખેતરો એ આપણા ગામડી રચના. આ કારણે આપણા આર્થિક જીવનમાં મોટા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે. વસ્તી એક ટેકાણે હોવાથી પાસેનાં ખેતરોમાં સારી રીતે ખેતી થાય છે, દૂરનાં ખેતરોમાં ઓછી થાય છે, ને દૂરનાં ખેતરોનું રક્ષણ થતું નથી. આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. દૂર ખેતર હોવાથી સ્ત્રી અને છોકરાઓની મહેનતનો લાભ ખેતરને મળતો નથી. ખેતરના શ્રેય માટે ખેડૂત-કુટુંબનો આખો વખત જતો નથી. જેમ કારકૂન દફતરે જાય તેમ પુરુષ કિષ્કે જઈ ખેતી કરી આવે છે. અધી કુટુંબની મહેનત વ્યર્થ જાય છે. દોરને લીધે ખાનગર મળે એ મળતું નથી. બેરોગો નવરો હોય એટલે ગદ્ય કરે છે; અને પુરુષો દોરીએ દોરે છે. આપણને એટલો બધો અવકાશ મળે છે અને એટલા નરના ધોરણથી આપણે સંતોષ માનીએ

* ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલું વ્યાખ્યાન.

છીએ. શિક્ષિતવર્ગ પરોપજીવી (Parasite) રૂપે સંભવે છે. અર્ધપ્રગ્ન નકામી બેસી રહે છે. સ્ત્રી પ્રગ્ન ગામડાંઓમાં રહે છે એટલે એમનો બહુ થોડો ભાગ ખેતરોમાં મજૂરી કરે છે. ગૂજરાત કાશિયાવાડમાં એક ફસલી ખેતરો છે, સંયુક્ત પ્રાંતો વિગેરેમાં બે ફસલી છે. પણ વધારે વખત ખેડુતોને નવરા જ બેસી રહેવું પડે છે અને નવરા બેઠા જાતજાતના વિચારો શરૂ છે. નવી જાતના બી કે યંત્રોથી ખેતરોની સમૃદ્ધિ વધે એમ કહીએ છીએ, પણ ખેતર જો એક માધ્યમ દૂર હોય અને પાકોશીના ખેતરમાં પાક દલકો હોય તો તમારો પાક શુદ્ધ નથી રહી શકે. એને સાચવવો કઠિન છે, અને સારા પાકની આસપાસ વાડ ઉભી કરીએ તોપણ ખેડૂત જ્યાં સુધી ત્યાં રહે નહિ ત્યાં સુધી એ સુરક્ષિત રહેતો નથી. વિદ્યાપતમાં ૧૮મા સૈકાની અંતમાં વાડની પ્રથા શરૂ થઈ અને ખેતીનું સ્વરૂપ બદલાયું. આપણે આ સુધારાની વાત કરીએ પણ હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં સુધી બધા એક જગ્યાએ રહે અને ખેતરો દૂર હોય ત્યાં સુધી એમ બની શકે એમ નથી.

શહેરોમાં ભાડુ વધારે છે માટે લોકો આરોગ્યરક્ષક (Sanitary) જગ્યામાં રહી શકતા નથી. ગામડાંમાં જગ્યાનો પ્રશ્ન નથી. આપણી ટેવો આરોગ્યવર્ધક નથી, એ માટે શિક્ષણની જરૂર છે એમ કહેવું એ બ્રમ છે. સ્વચ્છતાનું શિક્ષણ આપવાની જરૂર નથી. ગામડાંના કરતાં શહેરોમાં ગંદવાડ વધારે છે. ટેવોને લીધે સફાઈ માટે આપણે ચીવટવાળા નથી. આપણે અનિયમિત ટેવોવાળાં માણસો છીએ. માત્ર સિદ્ધાન્તના શિક્ષણની જરૂર નથી હોતી. દાકતરો વકીલો વિગેરે ગંદકીવાળાં પોળોમાં કેમ રહે છે? જે રાજકીય વાતાવરણની દાકતરો સો વર્ષ પહેલાં હતી તે હજી આપણા ચિત્તના સંસ્કારોમાંથી ગઈ નથી. આપણા ગામડાંની રચના કિલ્લા જેવી છે. લગભગ દરેક સમૂહને રક્ષણની જરૂર પડી એટલે ગામડાંમાં પ્રગ્ન એકત્રિત થઈ. ગામડાં એવી રીતે બંધાયેલાં છે કે કુટુંબ અને જનવર જગ્યાની તંગી ન હોવા છતાં થોડી જગ્યામાં રહે, અને માણસો ચારે તરફ તૈયાર થઈ રહે અને રક્ષણ કરે. જુદાજાતકમાં અનેક પ્રકારનાં ગામડાંઓનો ઉલ્લેખ છે. કિલ્લાસ્વરૂપ ગામડાંમાં પ્રગ્ન એકત્રિત રહે છે.

આપાર વાણિજ્યને લીધે ઘોરી રસ્તા ઉપર ગામડાંઓ ઉભા થાય તે Linear villages (લીનઅર વિલેજસ) લીટીબંધ ગામડાં છે. આને તો કિલ્લાસ્વરૂપનાં ગામડાંઓની રચનાનો વિરોધ છે, જેથી આપણા આશ્ચર્યજનક મહા પ્રશ્ન ઉભા થાય છે. સાક્ષીક જમીન ઉપર ન રહે તો ખેડુતોને ત્રાસ થવાનો સંભવ છે; ખેડૂત પોતાના ખેતરમાં નહિ રહેવાથી Absentee Landlordism (એબ્સન્ટી લેન્ડલોર્ડીઝમ) જેરહાજર ઘણીઆપા જેવી સ્થિતિ છે. જમીન ઉપર ખેડૂત હાજર નથી રહેતો એટલે આર્થિક જીવનની હમારતનો પાયો દલકો થઈ જાય છે અને ખેતીના વિકાસ સિવાય આર્થિક જીવન ઉત્તર થવું અસંભવિત છે.

આરોગ્યનો વિાગ વિચારીએ તો ગામડાંની હવા સારી હોતી જોઈએ પણ તેમ નથી. લોકો પાસે જમીન છે પણ એનો ઉપયોગ કરતા નથી. ચિત્તમાં દંછ જુના ભયના ભણુકારા ભયાં છે. શિક્ષિત વર્ગ માથાપના જમાનાના જુના ધરમાં રહે છે એનું કારણ એમાંજોનો જ નહિ પણ પુરોનો ભય છે. ગૈરોંઓ એક બીજાને મળી શકે એ પણ કારણ છે, પણ એ મૌહુ છે.

સામાજિક રેખાઓ સુધટિત રીતે બંધાય ત્યારે જ કાંઈક પ્રગતિ થઈ શકે. સંયુક્ત કુટુંબ ગામગ્રાંમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રથા છે. Caste (કાસ્ટ)ની-ગતિ સંબંધી અને એના દુર્ગુણો સંબંધી ઘણું સંભળાય છે અને એના બંધનો તોડવા પ્રયાસ થાય છે. ' કાસ્ટ ' એ શબ્દ પૌર્ણુગીકમાંથી આવ્યો છે. વર્ણ અને જાતિમાં એનો ભાવ વ્યક્ત થતો નથી. ચાતુર્વર્ણની સંસ્થા વિશે આપણે સાંભળીએ છીએ. પણ ગૂજરાત અને બંગાળના બ્રાહ્મણો ખીળ પ્રાંતના બ્રાહ્મણો કરતાં જુદી જ ' કાસ્ટ ' છે. ગૂજરાતના બ્રાહ્મણો ખીળ બ્રાહ્મણો સાથે વિવાહ વિગેરેનો ખ્યાલ નહિ કરે. ગતિ, વર્ણમાં જે પ્રધાન સિદ્ધાન્ત છે તે સામાજિક સંબંધનો-વિવાહનો છે. સ્પર્શસ્પર્શના વિચાર જુદા જુદા પ્રાંતમાં જુદા જુદા છે. બંગાળના બ્રાહ્મણો માછલાં ખાય છે. ખઘાખાધ ગતિનું પ્રધાનમૂત્ર નથી, લગ્નવિધિ એ પ્રધાનમૂત્ર છે, એટલે ગતિ તોડી શકાશે કે કેમ એ સવાલ છે.

સામાજિક વર્ગીકરણ પૈસા કે મોભા પ્રમાણે થઈ શકે. જન્મ પ્રમાણે વર્ગો થઈ શકે. હિંદુસ્થાનની ગતિઓ આ બન્ને સિદ્ધાન્તના મિશ્રણ ઉપર બંધાય છે. ગતિઓમાં કેટલીક વસ્તુઓ જુરી છે એને અનુમોદન આપી શકાય નહિ.

યુરોપીય સામાજિક બંધારણનું મૂત્ર સુખ્યસ્ત્વે આર્થિક સ્થિતિ ઉપર છે. આપણું ખીળ પ્રકારનું-જન્મનું છે. એ મૂત્રના સારા નરસાપણાનો સવાલ અપાયે નથી. ગતિઓને લીધે હિંદુસ્થાનની અવનતિ થઈ છે એ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જુદી વાત છે. ઐતિહાસિકો અધઃગતનું કારણ નાત જાત ઘણી વખતે બતાવે છે તે ખિંચુલ કીક નથી.

આર્થિક વહેંચણી ઉપર સંયુક્ત કુટુંબની ભારે અસર પડે છે. ગતિઓની રેખાઓ પૂરેપૂરી નિશ્ચિત નથી. અમદાવાદની નાતો શહેર બહાર કયા આપતી નથી. લોકો ખાવા પીવાની છૂટ લે, પણ વિવાહની રીતિ લાંબા વખત સુધી એક જ રહે છે. અને ગમે તે રીતે બંધારણ કરવામાં આવે પણ લગ્ન તો ખોતાના કલાસ કે વર્ષમાં જ થાય છે.

ગતિઓ વસતીપત્રકમાં વાંચીએ છીએ એથી ઘણી વધારે છે. ભૌગોલિક સીમા નાની છે, તે વધતી જશે. જે બ્રાહ્મણો ગાડીમાં પાણી નહોતા પીતા એના આચાર વિચાર બદલાયા છે. આપણે ત્યાં ' કાસ્ટ ' છે; પણ એની પરિસ્થિતિનું. ધોરણ યુરોપીય સામાજિક બંધનના આદર્શ તેમજ વ્યવસ્થાથી જુદા છે એટલે સુધારકોના પ્રયત્નોનું પરિણામ થોડું આવ્યું છે. સુધારકોની એક નવી નાત ઉભી થઈ છે. એમનો એક જુદો જ લગ્ન માટે સમુદાય ઉભો થયો છે. હિંદુ પ્રજાના અંતરમાં ગતિસિદ્ધાંતનું મૂળ બહુ ઊંડું છે. એ જન્મ અને મોભાથી બંધાયું છે. મધ્ય પ્રાંતમાં ગોન્ડમાંથી રજપુત થયા. શિવાજી માટે સૂર્યવંશી ગોત્ર નહીં થયું. દક્ષિણના ઇતિહાસમાં આવું ઘણી વાર બન્યું છે. મદ્રાસમાં નાપેશ શાહ હતા, તેઓ મહારાજના દુકમથી ક્ષત્રિય થયા. અંગ્રેજ અને હિંદુ લેખકો એમ કહે છે કે ગતિઓ સ્થિર, નિશ્ચલ, જડ છે પણ એ ખોટું છે. ગતિઓમાં ચેતન છે. ૧૧મા સૈકા સુધી બધી બહારની પ્રજા હિંદુ થઈ ગઈ. મુસલમાનોમાં ખોળ અને બહારના લગ્ન હજી હિંદુ કાયદા પ્રમાણે થાય છે. વિચાર ચેતનમાં તૂટિ આવી ગઈ ત્યારે આગળ વધવાનું બંધ પડ્યું. યુરોપીય નવું શાખી સામાજિક વર્ગીકરણની સંસ્થા કાઢી નાંખવી એ અસંભવિત છે. જૈન અને બૌદ્ધ ગતિઓમાં માનતા ન હતા પણ ગતિઓ હિંદુસ્થાનમાં કાયમ રહી.

નાત મૂળે ગામડાંની સંસ્થા છે. શહેરમાં એનું જન્મસ્થાન નથી. હિંદુસ્થાનમાં પારસ અને એંગ્લો ઇન્ડીઅન સિવાય અધમાં નાતો છે. મુસલમાનોમાં શેખ, સૈયદ, પઠાણ વિગેરે નાતો છે. મોગલ અને સૈયદ વચ્ચે વિવાહ સંબંધ ન થઈ શકે. આપણી નાતની પ્રથા અને ગામડાં વચ્ચે કાર્યકારણ બેબો સંબંધ છે.

જેમ જેમ ગ્રામ્યજીવન શહેરી જીવનમાં પરિણમે છે તેમ તેમ ગણતિની ભૌગોલિક સીમાઓ વધશે. વ્યાખ્યાનોથી સમાજઅંધારણ શિથિલ નથી થતું. જે ચીજ નથી તે ક્યાંથી થઈ શકે ? પરિસ્થિતિ બદલાય છે એ પ્રમાણે નાતો નવા નિયમો કરે છે અથવા આંખે પાટા બાંધે છે. આપણે બધાં સૂધી નામ રાખીએ અને વસ્તુ બદલીએ ત્યાં સૂધી દરકત નથી. આપણે મૂર્તિપૂજક તેમજ મૂર્તિલંબક છીએ. આપણા વિચારોમાં પરિવર્તન થાય છે, પણ જૂની પ્રથા પ્રમાણે ચાલીએ છીએ એમ આપણે માનીએ છીએ. હિંદુધર્મ એ સામાજિક સંસ્થા છે. એમાં અધા લગી શકે.

કુટુંબ શબ્દનો લાવ family માં (ફેમીલી) નથી. સંયુક્ત કુટુંબ-હિંદમાં જ છે એવું નથી. સંયુક્ત કુટુંબનું સૂત્ર આખા હિંદુસ્થાનના ગ્રામ્ય જીવનમાં છે. મુસલમાનોમાં કાયદો જૂદો છે, છતાં એ જ રીત છે. આથી પોતાના ગામડાંનું ધન કે ઈર્ષગત રક્ષવાનો વખત આવે તો બેઠકે એવી વસ્તુ મળી શકે છે.

બેગર અથવા વેડની પ્રથા આજુ છે. ગામડાંના હોકા માલીકને ગમે ત્યારે કામ કરવા આવશે. સુતાર મીસ્ટ્રીનું કામ કરશે નહિ, અને એ કામ કરશે તો એના હોકા પાણી બંધ થશે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં caste ને માટે ખિરાદરી શબ્દ છે, caste એ સામાજિક સંબંધ છે. ઈશ્વરી નિયમ નથી. વિજ્ઞાનમાં ગરીબમાંથી તવંગર થવાય છે. એથી એક ગરીબ વર્ગમાંથી અક્ષલમંદ આદમી ઓછો થાય છે. આપણી નાની ગણતિઓમાં તવંગર માણસ આખી નાતને મુધારે નહિ ત્યાં સૂધી એના હોકરા હોકરીનો પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. માણસ મોટો થાય તો એની ફરજ છે-સ્વાર્થ છે-કે પોતાની નાતને એ ઉંચે લાવે. જદુ જ ગરીબ અને તવંગર આમ એકઠાં થાય છે. Social equality સામાજિક સમાનતા આમ બીજી રીતે આપણે ત્યાં સધાય છે; સામાજિક પ્રગતિ એના લીધે થાય છે. નાતને જીવન કે જેમ આપણું હોય તો જદુ સહેલું છે. સામાજિક વર્ગીકરણ જડ થઈ ગયું છે એથી રાજકીય રિયલિટમાં નજગાઈ આવી ગઈ છે.

અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યયન સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી કરે. ગ્રામ્યજીવનમાં જીવન એટલું સાદું હતું કે આજીવનથી નુકસાન નહોતું થતું. મુસલમાનોને લીધે આજીવનની પ્રથા રાડ નથી થઈ. એ પહેલાં રામાયણ વિગેરેમાં એ પ્રથા જોવામાં આવે છે, એવી જ રીતે પઠ્ઠા સંબંધી મુસલમાનોને દોષ આપવો એ ખોટી વાત છે. ચાકરતલમાં અવમુંદનવતી ભાર્યા આવે છે; અવમુંદન એ પુરાતન સમાજનો સ્વાભાવિક વાગે છે. મધ્યકાલીન જૈનોમાં પણ પઠ્ઠો હતો.

સંયુક્ત કુટુંબમાં વ્યક્તિનું મદત્ત જોણું છે. આપણી સંસ્થામાં જન્મ ઉપર અંધારણ ઘડાય છે ત્યાં વ્યક્તિનું મદત્ત જોણું છે. વ્યક્તિઓ નાતને લીધે લાલકારક પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી. આલ્સો જાણું કરી શકે, પણ જેમ વિવાહ સંબંધને અંગે ભૌગોલિક સીમાઓ રહી છે તેમ ધંધાને અંગે પણ સામાજિક આખરના પાયા ઉપર સીમા બંધાય

છે. બ્રાહ્મણ સુતારનો કે બીજો કોઈ એવો ધંધો કરે તો નાત બહાર નહિ મૂકાય. બાપ-દાદાનો ધંધો નેવું ટકા ચાલી આવે છે. ગ્રામ્યજીવન પ્રધાન છે ત્યાં જાપનો ધંધો છોડેરો કરશે. શહેરમાં ધંધા બદલાય છે કારણ કે શહેર પ્રગતિશીલ છે. વહુલખ્યો એ નિયમ જ યદ્યપિયો છે કે અમુક કામ કરવા માટે માણસને સમાજમાંથી બહાર મૂકવામાં આવે; દાખલા તરીકે મત્સ્યાહારી બ્રાહ્મણ પણ કસાઈ કે મોચીનો ધંધો નહિ કરે.

આર્થિક મિશ્રણ (Economic mobility) ઇકોનોમિક મોબીલીટી) માં શાંતિ પ્રતિબાધક જ છે એ ખોટી વાત છે. આત્મા લતીદે પંચગયનું ધંધાપત્રક તૈયાર કર્યું ત્યારે ખજાર પડી કે નાતને અને ધંધાને કાંઈ સંબંધ નથી. સંયુક્ત કુટુંબમાં એક કમાતો હોય અને બીજા એના અવસંબંધિત હોય પણ ઘરમાં તો બધા સરખા છે. વ્યાવસાયિક હિંમત ઉપર આત્મી ભરે અસર થાય છે. બાળકમયથી બીજા સાહસો અસંભવિત છે. રાજકીય જીવનમાં કે સામાજિક જીવનમાં કામનું કળ મળે તો કામ કરવાની ચીવટ રહેશે. કુટુંબમાં સંયુક્ત સાહસ એાણું થાય છે અને એક સમય એવો આવે છે કે જ્યારે આર્થિક ઉન્નતિ સ્વયં-બંધ થાય છે. વ્યાપારમાં દિવાસળી મૂકી બીજા દિવસે શાંતિથી પૂજાપાઠ કોઈ કરે એમ યુરોપમાં નથી હોતું. જેમ પ્રેમચંદે રાયચંદે કરેલું.

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વધારે હોય છે ત્યાં વ્યાપારિક નીતિ એાછી હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં નેટલું પ્રમાણિકપણું છે એટલું. સ્પેન કે ઇટલીમાં નથી. વ્યાપારી નીતિનું ધોરણ હિંચું નથી. ગામડાંઓમાં અણુતોનું ધોરણ વધારે હિંચું છે. ખોટા રસ્તે પૈસો મેળવી એમાંથી થોડોક મંદિરમાં આપી માણસ કરે છે કે એ વ્યવહાર છે. બહારના આગંચથી ધણી ધણી કુપ્રવૃત્તિઓ થાય છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં સ્થિતિરક્ષકતા હોય એ વધારે સંભવિત છે. વ્યક્તિગત વિચારઆચાર સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે. ગામડાંમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ એ જરૂરી છે, શહેરમાં ભુદી વાત છે. ત્યાં અક્ષયનું સામ્ય કે ભુદિનું સામ્ય જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં ૧૫૦ કે વધારે વર્ષની ભુતી પેઢીઓ ગણી ગાંડી મળશે. આપણે સ્વભાવથી જોડકમી છીએ; વિચાર કરવામાં સુસ્ત છીએ; એક વ્યક્તિત્વમાં માનીએ છીએ. અંગ્રેજોમાં પેઢીઓ લાંબા સમયથી ચાલી આવે છે. આપણા કરતાં વધારે સ્થિતિરક્ષકતા એમનામાં છે. આપણે ભુદિનો વધુ ઉપયોગ તર્કશાસ્ત્રમાં કરીએ છીએ અને નર્કશાસ્ત્રથી જ વ્યાપાર ખીલતો નથી. અમદાવાદમાં તો સો વર્ષની પણ એક પેઢી નથી. ભુતીમાં ભુતું વ્યાપારી ઘર દરિયવલ મુગચંદનું છે.

સંયુક્ત કુટુંબમાં સાહસ વધીને ભુગારનું રૂપ લે છે. તમારું ગુજરાન નક્કી છે, કમાવ કે ન કમાવ. દુ:ખના ભાગી ધણા છે, એકથી એ લવા. બાહોશ વ્યાપારીઓ સદામાં ખુવાર થાય છે. નવી પદ્ધતિએ કામ લેવાનું તેઓ નહિ ઇચ્છે પણ એક ક્ષણમાં કરોડ-પાંચ થવાની એમને લાલસા હોય છે.

કલકત્તામાં સદામાં ગોગન મારવાડીને ક્ષીંધ છે. હિંદુઓનું જોર વ્યાપારમાં છે, ઉદ્યોગમાં નહિ. ઉદ્યોગની ચદતી પડતીને કારણે લક્ષાધિપતિઓ ખુવાર નથી ચતા, પણ વ્યાપારના લીધે થાય છે.

કુટુંબની જવાબદારી માથે હોઈ સાહસ ખેડી નથી રાકાતું. કુટુંબની જવાબદારી આવે સાહસ છૂટી જાય છે, અથવા સદા થાય છે. આ પરિસ્થિતિ ગામડાંમાં વધારે છે. સંયુક્ત કુટુંબને ભુતો સમયમાં માન હતું એમ માનવાનું નથી. મનુએ વધારે પુષ્પસંચય માટે ભુદા

રહેવાની દિમાયન કરી છે. ગામડાંમાં અર્થ સંચયની જરૂર છે. હિંદુસ્તાનમાં નિર્વૃત્ત પૂરતી ખેતરની વ્યવસ્થા (ઈકોનોમિક હોલ્ડીંગ્સ) નથી.

મધુરા અને પેંગળ નરક કેટલાક ગામડાં ઉપર ઘટ્ટી ગયાં છે. એક ગામમાં ધ્રુવ થાય છે તો પંચ વચ્ચે પડી સમોધાન કરે છે. ઈર્ષ્યામાં ખેતર અને ખેડૂન સાથે છે. હિંદુસ્તાનમાં ભુદા છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક ગામમાં ૪૦ કે ૫૦ સુધી 'હેમ્લેટ' હોય છે એને મોઝા, મગરા અથવા પૂર્વ કહે છે. કેન્ડગામી વૃત્તિ જતરી છે, ગામડાંમાં વસ્તુઓનું સંગ્રહન થતું જાય છે. ગામડાંએ રસ્તાની આસપાસ વેરાતાં જાય.

ગામડાંની રચનાની અસર ગ્રામ્યજીવન પર ઘણી પડે છે. હિંદુસ્તાનમાં આર્થિક વિચારનો અભ્યાસ થયો નથી. આર્થિક વિચારમાં આપણે કાંઈ મૌલિક કાજો નથી. આપણે પ્રધાન મંત્રીનો મુદ્દલ અભ્યાસ કર્યો નથી. અને એમ કરવા માટે પરબાધાના શબ્દોનો પ્રભાવ છોડી દેવો જોઈએ.

આપણને વસ્તુચિતિ ઉપર કાણુ છે. આપણી મીઠો વ્યક્તિની છે, ખરી રીતે સંયુક્ત માણીકીની નથી. સહકારી મંડળોમાં કામ કરવા લોકો એટલા જલદીથી નથી આવતા. કારણુ જોખમ વધારે છે અને અમર્યોદિત સત્તા અને મર્યોદિત જવાબદારી આપણે માગીએ છીએ. વ્યક્તિને આપણે વધારે પ્રધાનતા આપીએ છીએ. કુટુંબનો વડો એ મોટો જોડુકમી. હિંદુસ્તાની કૌજ જતરી સહેલી છે કારણુ કે એને કાઈ પણ એક માણસનો આધાર હોય છે. આપણે ત્યાં માણસ નીચીથી ઉંચે એકદમ પહોંચી જાય છે, યુરોપમાં એમ નથી ખનતું. ખીજું આપણે ઘણા પોચા છીએ, પેટા વિભાગ પડતાં આપણે ત્યાં વાર નથી લાગતી. જોડુકમીનું એ કારણુ છે. જોડુકમીનું જીવન કુંકું હોય છે. કાઈ પણ રાષ્ટ્રની શક્તિ શ્રેષ્ઠ માણસથી નહિ, પણ સરેરાશથી મપાવી જોઈએ. ગ્રામ્ય-સંસ્થા અને કુટુંબસંસ્થામાં ચારિત્રનું નિર્માણ થાય છે. વ્યક્તિનું પ્રાધાન્ય ખીજા દેશોમાં આપણી પેઠે એટલું પ્રવર્તતું નથી. આર્થિક દષ્ટિએ એ ખડું દાનિકારક છે. ગ્રામ્યજીવન ખડલાય તો જ આ ખડલાય. ગ્રામ્યજીવન ઘટે છે એ પ્રમાણમાં સહકાર વધતો જાય છે. સોના રૂપાના સંઘરા વિશે આપણે માંભળીએ છીએ એમાં થોડું નથ્ય છે અને થોડું નથી. જયતા સંસ્કારને લીધે થોડું ઘણું સોનું રૂપું આપણે સંઘરીએ છીએ. ખાકી યુરોપમાં સોનું રૂપું વપરાય છે એથી ઓછું આપણે ત્યાં વપરાય છે. એની અસર સંયુક્ત કુટુંબ ઉપર ખુબ પડે છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં સહીસત્તામતી જોઈએ; ઘરેણું જમીન હોય તે વેચતાં શરમ આવે એટલે સંઘરાનું મુખ્ય કારણુ આ છે. સંઘરા એક જનનું મૂડી રોકાણુ જ છે.

સ્વભાષાના શબ્દો કાંઈ વિચારવાની જરૂર છે જેથી આર્થિક જીવન પર પ્રકાશ પડે. નિર્ગતોનું પૃથક્કરણુ કોઈએ કર્યું નથી. ગામડાંમાં જશો અને લાંબા લોકોની સાથે રહેશો ભારે જ તમે સમજી શકશો કે એમનું જીવન કેટલું ભુદું છે, એમાં ધાર્મિક અને સંસારી પ્રશ્તિનું કેટલું મિશ્રણુ થયું છે અને લોકોની સ્વાર્થ ત્યાગની વૃત્તિ વધે છે કે કેમ.

મંદારા ભાષાજીની મોંઘ પ્રકાશિત કરવા માટે હું 'પ્રસ્થાન નો આભારી' છું. વધારે અવકાશ હોત તો ભાષાને વધારે સ્પષ્ટ ને સુરેખ કરી શકાત.

નાનાલાલ અમનલાલ મહેતા

આર્ટ. સી. એસ.

પીટર કોપોટકીન

પંદર વરસની ઉંમરે પીટર જીદીદારની શાળામાં દાખલ થયો. નીચે બગીચામાં દેશની રમત ચાલતી હતી, અને ઉપર બારીએ બેસી પીટર કાંઈ ચોપરી વાંચતો હતો. એટલામાં બગીચાના ઘોળાવાળો કાંઈ જીદીદાર ઉપર આવ્યો અને પીટરને કહ્યું: “ નીચે ચાલ, નીચે ચાલ. ”

“ નથી ચાલતો. જોનો નથી ચોપરી વાંચું છું ? ”

જીદીદારનું મોં આમ તો કદરૂપું હતું જ અને ગુસ્સાથી વધારે કદરૂપું થઈ ગયું. એણે એના માથા પરની ટોપી લઈ પીટરના મોં પર મારવા માંડી. પીટરે આડા હાથ ધર્યો. જીદીદારે ટોપી જમીન પર ફેંકી દીધી અને ટુકમ કયો: “ ટોપી ઉપાડ. ”

“ નથી ઉપાડના. ”

“ ઉપાડે છે કે નહિ ? ”

“ જુ ઉપાડ. ”

જીદીદાર પીટર ઉપર તૂટી પડ્યો પણ પીટરે એક ફસફસ પણ ભર્યું નહિ. જીદીદાર સજ્જ થઈ ગયો.

બીજા દિવસથી પીટરની પગલાળી શરૂ થઈ. બધા છોકરા બેગા મળી એને ગીડવા લાગ્યા. પણ પીટરે માત્ર દરવા કહ્યું અને છોકરાઓએ શસ્ત્રો નિષ્ક્રમ થતાં જોઈ ચીડવાનું છોડી દીધું.

શિયાળામાં પીટરને ટાપફાઈડ તાવ આવ્યો અને પીટર ઇસ્પિતાલમાં પડ્યો. ઇસ્પિતાલના ડોક્ટરે પીટરની પેટના દીકરા જેવી સંભાળ લીધી અને પીટર સાન્ને થયો. એવામાં શાળાનો વડો પીટરની ખબર લેવા આવ્યો અને દસતાં દસતાં કહેવા લાગ્યો: “ આ છોકરો ઘોડા જેવો સાન્ને છે અને ઇસ્પિતાલમાં પડ્યો રહ્યો છે. ” પીટરે પણ તેનો દસતાં દસતાં જવાબ આપ્યો. બીજા દિવસે પણ એ પીટરને જોવા આવ્યો, અને એ જ શબ્દો બોલ્યો. પીટર સમજ્યો કે આ મરકરી નથી. એ ગુસ્સે થઈ ગયો.

“ તમે શું કહો છો ? દમબળા તું ડોક્ટરને કહું છું કે તમને મારી રૂમમાં ન આવવા દે. ”

વડો બે ગલાં પાછો દડ્યો; એની કાળી આંખો ચમકી; એનો પાનળો હાથ વધારે પાનળો થયો.

“ ગીડાયો કે ? અહીંયા જ બે તોપો પડી છે. લડ્યું છે ? ”

“ તું મરકરી કરવા નથી માગતો અને તું તમને કદી દડ છું કે તમારી આવી મરકરી તું નથી સાંખવાનો. ”

વડો પીટરની ફરી મરકરી કરવાનું બુલી ગયો.

શાળામાં સુલેખન એક જર્મન યાદદી ગીખવતો. એનું નામ એનર્ટ હતું. પોતે બહુ મુઠ્ઠીય હતો અને એની એ મરીયાદને લીધે છોકરાઓ એને ખૂબ પગલાલ એણે આ

પગલપીમાંથી છુટ્યા છોકરાઓને એના ધર્મમાં એક વાર તોડાન કરવાની છુટ આપી, પણ પાછલી પાટલીઓ પર બેસનારા છોકરાઓ આ એક વારથી ધરાવા નહિ.

એક દિવસે એક છોકરાએ ચાકવાળા ડરદરને શાદીમાં બોળી એખટ પર ફેંક્યું. અને ગમારની માફક ઢસીને કહ્યું: “પકડતો માટેજ.”

ડરદર એખટના ખખા પં લાગ્યું અને એનું આપું મ્દોં શાદી શાદીવાળું થઈ ગયું. એનો ઘોળો ફોટ પણ શાદીવાળો થયો. બધાને લાગ્યું કે એખટ પ્દાર વખા આચાર્ય આગળ ફરિયાદ કરશે. પણ એણે તો પોતાના ફોટના ખિસ્સામાંથી ફમાર પ્દાર કાઢી મ્દોં ફળનાં લખનાં કહ્યું: “ગુરુચો. એક તોડાન-ખીજું નહિ.” અને પછી ધીરે મારે “જોટ ખખડખો” એમ કહી કાપી-જક મુધારવા માંડી.

અને બધા સંમિત થઈ ગયા. શરમથી અમારાં માથાં નીચાં નખી ગયાં. તોડાન કરનાર છોકરાનું માથું તો કેમે કંઈ ઊંચું થાય નહિ. એક વખત બોલી ઉઠ્યા: “શરમ છે. મરીજ માખડમનો ફોટ બમાડ્યો !”

તોડાન કરનાર છોકરાથી ન રહેવાયું. એ બેઠો થયો અને એખટ પામે આવી મજાક મ. ૨

નયને ઘુટપ્પીએ પડ્યો. એખટે શોકથી ઘેરા થયેલા અવાજે કહ્યું: “તમારે સમજવું જોઈએ.”

અને પછી બધા સાંન થઈ ગયા. બધાએ પોતપોતાની કાપીજકો સીંથી મુંદર અક્ષર કાઢી એખટને ખતાવવા માંડી અને એખટ તે મુધારવા માંડી. મુધારનાં મુધારનાં એખટનો આનંદ માય નહિ એ એના પરમાનંદનો દિવસ હતો. એવો અલૌકિક આનંદ એણે કદિ અનુભવ્યો નહોતો.

પણ મિત્ર-કથાના શિક્ષક જોડને છોકરાઓ સાથે ન બન્યું તે નવજન્યુ. ધર્મમાં જે છોકરાઓ એને ત્યાં ખાનગી સિ-ક્ષણ લેતા એમનાં જ મિત્રો તે તપાસનો અને એથી બીજા છોકરાઓ રમને ચડવા આવતા છોકરાઓનાં નામ તે આચાર્યને રી-પોર્ટ કરતો અને એથી છોકરાઓ એના પર ખૂબ ચીકાયલા રહેતા.

એક વાર એ મસ્તીખોર છોકરાઓએ મ્દોંમાં મીંગારેટ રાખી અને તે મજાકારી આપવા વિનંતિ કરી. જોડે તેમનાં નામ લખી લીધાં અને આચાર્યને ત્રીપોર્ટ ક્યો. ખસ. છોકરાઓએ જોડને ‘બેનિફિટ નાખટ’ આપવાનો દરખા કર્યો અને પ્રાપ્ત્ય રતોચન મોડવાનું થયે.

ખીજો દિવસે એક છોકરો ઉભો થઈ જોડને પોતાનું રોરેનું મિત્ર ખતાવવા ગયો અને

પણુ આ હંદેરાને પૂરા બે માસ પણ પીત્યા નહિ ત્યાં સેન્ટ પીટર્સબર્ગના સરકારી મકાનમાં ભવંદર આગ લાગી. આથી ઘણાં અગત્યનાં કાગળોઆને નાશ થયો અને જન-માલનું પણ ભારે નુકશાન થયું. સુધારાના વિરોધીઓએ જાર અલેક્ઝાન્ડરને સમજાવ્યું કે આ આગ લગાડનાર બળવાખોર પોલેન્ડના વતનીઓ છે. આ પછી સારાટોફ અને બીજાં શહેરોમાં પણ આગ લાગી અને જારે સેનેટર ઝડપોડને તપાસ કરવા મોકલ્યો. ઝડપોડ તપાસ પૂરી કરી રીપોર્ટ લખી પાછો ફરતો હતો ત્યાં તેના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા અને તેનાં કાગળોઆં ગુમ થઈ ગયાં. થોડા જ દિવસ પછી પોલેન્ડના હાકિમનું ખૂન થયું અને તેની જગ્યાએ ગ્રાન્ડ-ડયુક કોન્સ્ટન્ટાઇન નીમાયા. તેમનું પણ ખૂન થયું. જારને લાગ્યું કે ક્રાંતિવાદીઓ તોફાને ચઢ્યા છે, જે કે હકીકતમાં બધું તોફાન સુધારાના વિરોધી-ઓનું જ હતું. ઝડપોડની પાસે પાકા પૂરાવા હતા કે સારાટોફની આગ લગાડનાર આ વિરોધીઓ જ હતા અને એથી જ એ વિરોધીઓએ એનો કાંટો કાઢી કાગળોઆં ગુમ કર્યા હતાં. પણ જારના મનમાં જે વહેમ પહેલેથી પેસી ગયો હતો તે આ ખૂતેથી પાકો થયો અને વિરોધીઓ કાઢ્યા. પોલેન્ડ પર સમ્પત્તિનું રાજ શરૂ થયું અને હંદેરામાં જે મુક્તિની આશા અપાઈ હતી તે પર પાણી ફરી વળ્યું.

૧૮૬૨ માં પીટર છોટી દારની રાજા છોટી ઑફિસર તરીકે સાઇબેરીયા ગયો. ત્યાં તે પાંચ વર્ષ રહ્યો અને આમુર નદીની ખૂબ મુસાફરી કરી. પણ આ પાંચ વર્ષ દરમ્યાન જે ‘પિછે હક’ ની રાજનીતિ શરૂ થઈ હતી તે સ્થાયી થતી ગઈ; પોલેન્ડ પર જે સમ્પત્તિનો દોર શરૂ થયો હતો તે વધારે ને વધારે નિર્દય થતો ગયો. હમરો પોલેન્ડવાસીઓને સાઇબેરીયાના દંડા મુલકમાં દેશપાર કર્યા અને સેંકડોને કતલ કર્યા. પોલેન્ડવાસીઓની સામે લડવા જવા જે ઑફિસરોએ ના પાડી તેમને ગોળીખાર કર્યા. પીટર અને તેના ભાઈ એલેક્ઝાન્ડરથી આ અન્યાય કેમ જોયો ત્યજ ? તેમણે તેમની ઑફિસરની તકવાર ઉપરી અધિકારીના હાથમાં આપી જારની સેવાનો ત્યાગ કર્યો.

તોફારી છોટી પીટર સેન્ટ પીટર્સબર્ગની યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો અને આકર્ટીક વિભાગની અને એશિયાની સરહદની જે શોધ અધૂરી મૂકી હતી તે હાથમાં લીધી. પણ “ગરીબો દુકડા રોટલા મોટે ચોખેર વડખતાં હોય ત્યારે આવી શોધો કરી મારાથી આનંદ કેમ મળાય ? એમના પત્નીનાની રોટલીની ચોરી કરી મારાથી કેમ હવાય ?” એવા એવા વિચારોથી પ્રેરાઈ પીટરે યુનિવર્સિટીનો પણ ત્યાગ કર્યો અને યુરોપનો માર્ગ પકડ્યો.

જર્મની થઈ કોપોટકીન સ્ટીટઝલેન્ડમાં આવ્યા અને ત્યાં જુલુરાના ધરીઆળીઓ સાથે રહી સમાજવાદી ખંચા. દેશના માણસોને મળતાં તેઓ સમાજવાદનો ઉપદેશ કરતા પણ તેઓ તેમને સામી શિખામણુ દેતા: “હજુ જુવાન છે. બંદુ ઉમ્મર કાઢવાની છે. જરા બેગ્નું ઠંકણું રાખો.” “હોય, જરા ધારજ રાખો. આમને આમ શું સદાયે ચાલવાનું છે ?” “એ તો, ભાઈ, તણખડા કરતાં લોહું ભારે તે ભારે.” “પથરની દિવાલ સામે માથું અડાળીએ તો આપણું માથું ટુટે, એમાં દિવાલને કાંઈ ધા પડવાનો છે ?” —આના આવા કંઈ કંઈ ઉપદેશો સાંભળવા પડ્યા અને એથી એમનું માથું એટલું તપી ગયું કે ચોતે પ્રક્રિતિવાદીઓની ટોળીમાં જોડાયા.

આ ક્રાંતિવાદીઓ ખૂનામરકીમાં માનનારા નહોતા; એક રાજને બદલે આમ પ્રજાનું શાસન ચાલુ એવી તેમની મહેત્તજા હતી. કોઈ પણ પ્રકારના આજી અંકુશ કે સત્તાના તેઓ પ્રત્યજ વિરોધી હતા. કોપોટકીન આવી દુકડીના નેના બની રશિયામાં પાછા ફર્યા અને

ખેડૂતો અને કારીગરોને વેસ લઈ એ ખેડૂતો અને કારીગરોના વર્ગમાં આ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. શિક્ષિતવર્ગમાં “લોકોની સાથે લોકો ખતો” (Vparod) એવા અહાલેક જગાવ્યો. એ અહાલેક સાંભળી હજારો યુવાનો અને યુવતીઓ કોલેજો અને મંદિરોમાં છોડી ગરીબોના વગર પગારના શિક્ષકો ખન્યા અને રાત્રિશાળાઓ અને રવિવાર-શાળાઓ કીડીઆરાની માફક ઉભરાઈ નીકળી. આ ઉત્તેજના જોઈ અધિકારીઓના પેટમાં તેલ રેડાયું અને તેમણે આ ચળવળને દાખી દેવા આકરામાં આકરા ઉપાયો લેવા માંડ્યા. ઘેરે ઘેર યુવાન અને વૃદ્ધ વચ્ચે મહાભારત મંડાયાં અને ઉની લૂ પાણુ લાગી નહોતી એવા ખાનદાન કુટુંબના નખીરાઓએ-યુવાન પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓએ-ધરતી સંપત્તિને દેસ મારી ફફારી ધારણ કરી. છેવટના ઉપાય તરીકે સરકારે આવા યુવાનો અને યુવતીઓને પકડી પકડી જેલમાં ખોસ્યા. છતાં યે ન્યારે એમની સંખ્યા ઘટવાને બદલે વધતી જ ચાલી ત્યારે એ કીડીઆરાની હારને સાઇબેરીઆના ઠંડા મુલકમાં હાલવવા માંડી. પણ એ હાર તો અખંડ ચાલુ જ રહી. સરકાર તાજજીવ યર્થ. કોઈ રસ્તો જડયો નહિ. એક દિવસ મધરાતે કોપોટકીન અને તેમનો મિત્ર તેમના મંડળની વારવેરા ખી નામની બાઇને ઘેર ગયા. બાઈ એક આંખા બળતા દીવા પાસે બેસી મંડળના ગૂઢ લિપિમાં લખેલા કાગળની નકલ કરતી હતી. કોપોટકીને કહ્યું: “ખી, અમે તને બોલાવવા આવ્યા છીએ. આજે કિલામાંથી—ને બહાર કાઢવો છે.” વારવેરાએ હાથમાંથી કલમ નીચે મૂકી, ખુરસીમાંથી ઉભી થઈ અને કહ્યું: “ચાલો.” કોપોટકીન લોંછા પડ્યા. એમણે કેવળ મરકરી જ કરી હતી. બહુ જ શરમાતાં શરમાતાં એમણે સાચી વાત કહી એટલે વારવેરા પાછી ખુરસીમાં પડી, એની આકાશ જેવી નિર્મળ આંખમાં પાણી આવ્યાં અને અતિશય દુઃખી થતા અવાજે બોલી: “આવી બાળતમાં પણ મરકરી કરે છે ?”

આ સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર ખુદી રીતે કરવાના સરકારે મના કરી એટલે છૂપા માર્ગો લેવાયા. ગૂઢ લિપિનો જન્મ થયો. દરેક આદમીને માટે અનેક નામો અને પહેરવેશો હસ્તીમાં આવ્યા. કોપોટકીન એક દિવસ બેરોદીન બન્યો તો ખીજે દિવસે કોઈ ખીજ જ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. અને એ રીતે મિલોમાં અને કારખાનાંઓમાં, હોટેલોમાં અને પીંડાંઓમાં સમાજવાદનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. ખેડૂતોમાં પણ આ વાદનો પ્રચાર થયો અને સરકારે લગભગ ૨૦૦૦ યુવાનોને પકડ્યા છતાંયે આ પ્રચારકોનો અંત આવ્યો નહિ. છેવટે સરકારે હારીને આગેવાનોને પકડવાનો મનમુખો કર્યો, પણ આ આગેવાનો કોઈ એકદમ હાથમાં આવે એવા કાચા નહોતા. એમની પ્રચારની રીત અદ્ભુત હતી.

અદ્ભુત ઉપદેશ

આવો એક આગેવાન રોપનીઆક હતો. એ રસ્તે ચાલતાં પણ ઉપદેશ આપતો. એક દિવસ એક સાથી સંગાથે તે જતો હતો ત્યાં પાછળથી એક ખેડૂત ગાડામાં બેસીને આવ્યો. રોપનીઆકે તેને રાજના અધિકારીઓ રૂપતને લંદે છે માટે કર નહિ ભરવા ઉપદેશ કર્યો અને બાયબલમાંથી ઉતારાઓ કાઢી પોતાના કેથનનું સમર્થન કરવા માંડ્યું. ખેડૂત આવા ઉપદેશથી ગભરાયો—એણે ગાડું જોરથી હાંક્યું. રોપનીઆકે પણ પગ ઉપાડ્યા અને કર નહિ ભરવાની વાત ચાલુ રાખી. ખેડૂતે ઘોડાને ચાખુક લગાવી. રોપનીઆકે દોડ્યા માંડ્યું અને બાયબલના ઉતારા સંભળાવ્યે ગયો. ખેડૂતે ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવ્યો. રોપનીઆકે પણ પટ્ટી મૂકી. દોડતો જાય, હાંકતો જાય અને બાયબલના ઉતારા વાંચતો જાય.

છેવટે જ્યારે ખૂબ હાંફ ચઢી, ત્યાં પટી ગયો અને દોડાય તેમ રહ્યું નહિ ત્યારે એ ખેડૂતનો પિછો છૂટ્યો. પેલો એનો સાથી પણ દોડવામાં સાથે જ હતો. એ ગાડાની ખીજ ખાણુ દોડતો હતો.

એક જ ખાલી !

એકવાર આ રોપનીઆક અને તેનો સાથી હાથમાં કરવતીઓ લેઈ વહેરણીઆના વેશમાં ગામડાંઓમાં ફરતા હતા. ત્યાં પોલિસને શક પડ્યો અને તેમને પકડ્યા. એમને પકડીને પોલિસ ખીજ ગામમાં આવી. ત્યાં કોઈ તહેવારનો ઉત્સવ હતો અને શરાબની ખાલી પર ખાલી ઉઠતી હતી. આથી ગામલોકો “ના, આજે તો તમને નહિ જ્યા દઇએ.” એમ કહી પોલિસના માર્ગ વચ્ચે ઉભા રહ્યા અને પોલિસ વિમાસણમાં પડી ગઈ. છેવટે ગામલોકોના અતિશય આગ્રહને વશ થઇ એમણે એકેક ખાલી પીવાનું કબૂલ કર્યું. એક પીધા એટલે બીજી પીવાનું મન થયું. આગ્રહ તો ચાલુ જ હતો. બીજી પીધા એટલે ત્રીજી પીવાનું મન થયું અને એમ ખોટોનો ખોટો ખાલી થવા લાગી. પછી તો પોલિસ રંગમાં આવી ગઈ. “નહિ, નહિ. ખસ, અજ તો યહ કેદીઓકો ભી પિલાઓ.” “નહિજ, થોડી આપ લિજિયે. પિછેસે ઉનકો ભી પિલાઓ.” “નહિ, હમ કહેતે હૈ યહ કેદીઓકો પિલાઓ.” ગામલોકોએ મોટા કટોરા ભરી કેદીઓની આગળ ધર્યા. રોપનીઆકે એમાંનો પ્રવાહ પેટમાં રેડવાને બદલે પહેરણમાં જ ખાલી કર્યો પણ રંગમાં આવેલા માણસોમાંથી કોઈ એ જોઈ શક્યું નહિ. પોલિસ પી પીને ટેં થઈ ગઈ હતી અને એથી તેમની, એવી સ્થિતિમાં ઉપરી અમલદાર પાસે જતાં, હિંમત ચાલે નહિ. ગામલોકોએ ત્યાં જ સૂઈ રહેવા આગ્રહ કર્યો. આથી પોલિસે અને કેદીઓએ ત્યાં જ પડાવ નાંખ્યો. જ્યાં મોટી રાત થઈ અને પોલિસ તમામ ઉંઘી ગઈ એટલે રોપનીઆકે પોતાનું સંતાડેલું ખાલખલ બહાર કાઢ્યું અને ઉપદેશ શરૂ કર્યો. ગામલોકોને દુઃખ થયું કે આવા સર્જન માણસને પોલિસે કેદ કર્યો છે. જ્યારે બધા સૂવા ગયા ત્યારે એક જીવાન ખેડૂતે આવી રોપનીઆકને ધીરથી કહ્યું : “રાત્રિ પેસાળ કરવા માટે દરવાજો ઉઘાડો મૂકતો જાઉં છું.” રોપનીઆકે સૌ ઘોરવા માંડ્યા એટલે પોતાના સાથીને જગાડ્યો અને પેસાળ કરવાના દરવાજેથી ચાલતી પકડી. સવારે પોલિસ ઉઠીને જુએ તો એકે કેદી મળે નહિ અને દરવાજા સાવ ઉઘાડા !

નિહિલિસ્ટ

અને આ ચળવળમાં એકલા પુરુષો જ હતા એમ નહિ, સ્ત્રીઓ પણ હતી. મોરકોની હવેલીઓમાં ઉછરેલી સુકાંમળ બાળાઓ ઘરબાર અને સ્વજન છોડી દૂર ઝંઘરીયમાં અભ્યાસ કરવા ગઇ અને ત્યાંથી પાછી ફરી આ નિહિલિસ્ટની ચળવળમાં જોડાઈ. સ્ત્રીઓનું એક જૂદું જ મંડળ રચાયું અને એ મંડળે મિલોમાં અને કારખાનાંઓમાં પોતાના તાલીમ પામેલાં સલાસદોને મોકલી ત્યાં કામ કરતી સ્ત્રીઓમાં પોતાના મતોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓએ સામાન્ય મજૂરજીનો વેશ લેઈ ૧૬-૧૬ કલાક મિલોમાં કામ કર્યું અને એમની બીજી મજૂરજીના જેવી કામ કરવાની શક્તિ અને રીતભાત જોઈ કોઈને વહેમ પણ ન આવ્યો કે આ નિહિલિસ્ટ છે. આમ મહિનાઓ વહી ગયા અને ત્યારે મજૂરજીએ કામના ઓછા કલાકની માગણી કરી ત્યારે મિલમોલોકોની આંખ ઉઘડી, તપાસ શરૂ થઈ અને એ માગણી પાછળ નિહિલિસ્ટ મંડળનો હાથ દેખાયો. તુરંત જ સરકારે નિહિલિસ્ટ સંસ્થાની સ્ત્રીઓને પકડી પકડી સાઇબેરીઆના, હંડા મુલકમાં દેશપાર

ખૂણામાં ચોક્કસ આદર્શને મક્કમપણે વળગી રહી ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ જે થોડીએક શિક્ષણસંસ્થાઓ પોતાનો માર્ગ કાપ્યે જાય છે તે માંહેની એકનો દૂકો પરિચય કરાવવાનો અહીં પ્રયત્ન કરીશ.

આ સંસ્થા તે સ્વાવલંબન રાષ્ટ્રીય પાઠશાળા : ચિંચવડ.

મુંબઈથી પૂના જતાં, પૂનાની છેક નજીક ચિંચવડ નામનું એક નાનું ગામડું છે. ગામથી તેમ જ ચિંચવડ સ્ટેશનથી પણ દોઢેક માઇલને અંતરે આ સંસ્થા આવેલી છે. આસપાસનું દૃશ્ય અત્યંત રમણીય અને મોહક છે.

આ સંસ્થાનો ઇતિહાસ તો ભારે રસિક અને આમરંગી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં પૂનામાં સ્થપાએલું 'અનાથ વિદ્યાર્થિગૃહ' તે આ સંસ્થાનું મૂળ સ્વરૂપ. તે વખતે તો તે સંસ્થાનો કેન્દ્ર ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનું પાઠણપોષણ કરી તથા તેમને લાયકનું શિક્ષણ આપી તેમને યથાશક્તિ શિક્ષિત બનાવવા અને દરિદ્ર અને અજ્ઞાન લોકોને ધર્માતર કરતા અટકાવવાના પ્રયત્નો કરવા તેટલો જ માત્ર હતો. જેમ કેાઇ પણ વિકાસ પામતી સંસ્થાના સંબંધમાં સારંવાર અને છે તેમ થોડા જ વખત પછી અહીં પણ બન્યું. સંસ્થાના એક સમર્થ આદ્ય-યાત્રક શ્રી. કાનિટકરને બીજા આલોકોની સાથે મતભેદ થયો અને તેમને સંસ્થામાંથી છૂટા પડ્યું પડ્યું. પરંતુ સંસ્થા માટે શ્રી. કાનિટકરનો રાગ અને સંસ્થાનો શ્રી. કાનિટકર મારેનો રાગ કંઈ ઓછો ન હતો. બે વર્ષ પછી પાછા તેઓ સંસ્થા સાથે જોડાયા. આ વખત મુંબઈ વિદ્યાર્થિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ સહેરની શાળામાં ભણવા જતા હવે પછી શ્રી. કાનિટકરે પોતાની જ શાળા ખોલી અને વિદ્યાર્થીઓનું બૌદ્ધિક શિક્ષણ પણ હાથમાં લીધું. આ થોડ્ય જ થયું કહેવાય. કેળવણી એ જો જીવન-આપી વસ્તુ છે તો તેના કટકા સંભવે જ નહિ. વિદ્યાર્થિ-ગૃહમાં અમુક આદર્શોનું શિક્ષણ અપાય અને શાળામાં જઈને વળી વિદ્યાર્થી તેનાથી અન્ય ખેવા આદર્શોનું શિક્ષણ પામી આવે એટલે તો સમગ્ર જીવનમાં એક પ્રકારનો વિસંવાદ જ પો થાય. આ પરિસ્થિતિ વિષમ ગણાય અને તે ટળવાથી સંસ્થાનું સ્વરૂપ વધારે શુદ્ધ

ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં અસહકારની પ્રવૃત્તિના પરિણામે પાઠશાળાએ અનાય વિદ્યાર્થીનું સાથેનો પોતાનો સંબંધ કાયમને માટે છોડ્યો, અને સરકાર સાથે અસહકાર જાહેર કરી સંસ્થાનું નામ 'સ્વાવલંબન રાષ્ટ્રીય પાઠશાળા' પાડ્યું.

આ નવીન નામ પણ યોગ્ય જ હતું. સંસ્થાએ પોતાનો શિક્ષણ વિષયક સંબંધ ટિંકક વિદ્યાપીઠ સાથે બાંધ્યો.

આ પછીનાં વર્ષોમાં સંસ્થાએ અસહકારના પ્રચારનું કામ પણ હાથ ધર્યું અને ત્યારથી જ સંસ્થામાં કાંતવા, પીંજવાની પ્રવૃત્તિએ તેમ જ વણાટકામે મહત્વનું સ્થાન લીધું. ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં તે વણાટ માટેની વ્યવસ્થા પાકા પાયા ઉપર થઇ ગઇ.

ધીમે ધીમે સંસ્થાએ પોતાના આદર્શોમાં ફેર કરવા માંડ્યો. અનુભવ અને દેશસ્થિતિના પરિણામે સંસ્થાના ચાલકોને એમ ચોક્કસપણે જણાયું કે ગ્રામસેવા એ જ આજે તો કોઇ પણ શિક્ષણસંસ્થાનો પ્રધાન હિત હોવા જોઇએ; અને તેને પાર પાડવા માટે સંસ્થાએ ગ્રામસેવકો તૈયાર કરવા તે તેનું એક પ્રમુખ કર્તવ્ય રહેવું જોઇએ. આથી બૌદ્ધિક તેમ જ ધંધાના શિક્ષણને ગૌણસ્થાને રાખી ગ્રામસેવાના શિક્ષણને સંસ્થાએ અગ્રસ્થાન આપ્યું. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૦-૬૦ માંથી ૧૫-૨૦ સુધી આવી ગઈ. પરંતુ આથી નિરાશ થવાને બદલે સંસ્થાના ચાલકો વધારે મજ્જમ બન્યા અને હવે જ સંસ્થાએ શુદ્ધ સ્વરૂપ પકડ્યું માની બેવડા જોરથી પોતાના કર્તવ્યમાં મેડ્યા. ગ્રામસેવા માટે અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક એવા ખેતી અને વણાટના એ ધંધા જ આજે સંસ્થામાં શીખવવામાં આવે છે.

સંસ્થાનો આ ટૂંકો ઇતિહાસ.

જૂતકાળને ઘડીભર કેરે મૂકી સંસ્થાના વર્તમાન દેહ અને આત્માને જરા અવલોકીએ.

મકાનો, જમીન, ઉપકર, પુસ્તકાલય, સંખ્યાબળ વગેરે કોઇ પણ સંસ્થાના દેહનાં વિધિવિધ એજો છે. આ બધાં તરફ નજર નાખતાં તો આ સંસ્થા કદાચ કોઇને કંઠાળ જ લાગે. સાધારણ સ્થિતિના બે ત્રણ મકાનો, થોડીએક જમીન, ઉપકરમાં તો લગભગ શૂન્ય, પુસ્તકાલયમાં એક બે નાનાં કબાટો, વાચનાલયના મેજ ઉપર એકાદ બે છાંયાં અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તો એટલી બધી જૂજ કે સંસ્થાને બદલે તેને એક કુટુંબ કહેવું જ વધારે યોગ્ય ગણાય. આ તેનું દેહદર્શન.

સંસ્થાનું જે મુખ્ય મકાન છે, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ રહે છે, સૂવે છે અને અભ્યાસ પણ કરે છે તે ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ તપાસતાં તો મામૂલી અને અગવડભરેલું જ કોઇને લાગે. પરંતુ એટલી જગ્યામાં ઓછા ખર્ચે છતાં બની શકે તેટલી બધી જ સગવડો સાચવવાનો પૂરો પ્રયત્ન જે આ મકાનમાં કરેલો જોવામાં આવે છે તે સંબંધે જરા વધારે જોડી તપાસ કરી પછી જોનાર જરૂર ચાલકોને ધન્યવાદ દીધા વિના રહી શકે નહિ. બે બાજુ લાંબી ઓરડાઓની દાર અને વચ્ચે વિશાળ ચોક. આ ઓરડાઓમાં અધ્યાપકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ રહે પણ ખરા, અને દિવસે તેમાં વર્ગો પણ ચાલે. કરકસરની દૃષ્ટિથી આ મકાન બહુ જ ઉપયોગી અને સંસ્થાના મકાન બાંધનારાઓને માટે વિચાર કરતા બનાવે તેવું લાગ્યું. હવા-પ્રકાશ માટેની કેટલીએક મૌલિક શોધો માટે તો મકાનના બાંધનારાઓને શાખાશી જ પડે. ઓછી ખર્ચાળ છતાં સગવડ ભરી અને શીતિમાં તદ્દન આર્થિક ધણાટશાળા,

આરોગ્યમંદિર વગેરે બીજાં મકાનો આ મુખ્ય મકાનની સરખામણીમાં બહારથી તો વધારે ચડીયાતાં લાગે, પરંતુ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિથી તો તે બધાં તેની આગળ ઝાંખા જ છે; અને છતાં આ મકાનોમાં રહેવું કોઈ પણ શિક્ષણશાસ્ત્રી આરોગ્યવિધાતક તો ન જ કહી શકે.

સંસ્થા પાસે જમીન છે તે પણ પ્રમાણમાં કંઈ વધારે ન કહેવાય. સંસ્થાના નામ પ્રમાણે સ્વાવલંબનતા જે આદર્શને જીવવા માટે અહીંના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો પ્રાણ અર્પી રહ્યા છે, તે આદર્શને પહોંચી વળવા માટેની ઔદિક જરૂરીયાતો તરફ નજર નાખીએ તો તો આટલી જમીન કદા જ વિસાતમાં ન ગણાય. છતાંયે બીજી શકે તેટલી સ્વેચ્છાગરીબી સ્વીકારીને સ્વાવલંબનના પોતાના આદર્શને વળગી રહેવાના તેમના પ્રયત્નો આદરણીય જ ગણાય.

શિક્ષણ આપવાને માટે ઉભી થએલી કોઈ પણ સંસ્થામાં જેટલાં પ્રારંભિક સાહિત્યની જરૂર પડે તેટલાં પણ કદાચ અહીં નહિ જોવા મળે અને તેથી કોઈ પણ શિક્ષણશાસ્ત્રી તો આને શિક્ષણસંસ્થાનું નામ આપનાં પણ વાંધો લે. ઉપસ્કરની બાબતમાં આ સંસ્થાની આવી દશા છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણમાં જેટલાં સાહિત્યની આવશ્યકતા હોય તેટલાં જ માત્ર આપણને ત્યાં જોવાને મળે: જો કે આખા દિવસનો કામ જ એવી રીતે ગોઠવાયો હોય છે કે ઔદિક શિક્ષણને બીજા શિક્ષણથી વખતની કૃત્રિમતાથી જુદું પાડવું જ મુશ્કેલ. તોપણ સાક્ષાત્ ઔદિક શિક્ષણનો જે વખત અલગ રાખવામાં આવ્યો છે તે વખતે આજની સામાન્ય શાળાના જેવો દેખાવ જોનારને અહીં લાગ્યે જ નજરે આવે.

સંસ્થાનું નામ પાઠશાળા સાંભળનાં પુસ્તકોનો તો સારો એવો ભંડાર અહીં હશે તેવો ખ્યાલ માણસને બંધાય ખરો, પરંતુ આ બાબતમાં પણ સંસ્થા ખૂબ દરિદ્ર છે. વાચનાસયની તો વાત જ શા માટે કરવી? માત્ર નામનું એકાદ મેજ પડ્યું હોય તેટલું જ.

કેળવણી આપવાનો દાવો કરતી કોઈ પણ સંસ્થાને સાહિત્યની બાબતમાં આવું દરિદ્ર રહ્યું પાસવે જ નહિ, તેવી દલીલ શિક્ષકના મનમાં ઉઠે તે સદજ છે. અને ખરે જ સાધન-સંપત્તિ વિના કેળવણીના કાર્યમાં અપૂર્ણતા રહે છે પણ ખરી. તેમ જ શાસ્ત્રીયતા તો લાગી સકાતી જ નથી. પરંતુ.....

આ સંસ્થા એવી શિક્ષણ સંસ્થા હોવાનો દાવો કરે તો ને? હું આ સંસ્થાને મારા અંદર પરિચયથી સંમેશ શક્યો છું તે પ્રમાણે તેનો દાવો લોકશિક્ષણનો અને તે દ્વારા લોક-કલ્યાણ સાધવાનો છે; તેથી જ તો ઔદિક શિક્ષણને તો જીવનશિક્ષણના એક માત્ર અનુષંગી તરીકે અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. માણસ જીવિતા પ્રદેશમાં જેટલો ઊંચો વિદેરે તેટલું તેનું નમત્ર જીવન વધારે સસિકે, વધારે કલામય, વધારે સમજણવાળું થાય. અને તેટલા માટે દેશસ્થિતિ, વાતાવરણ, પરંપરા અને સમાજજીવન વગેરેની સાથે બંધબેસતું આવી શકે તેટલું જ ઔદિક જીવન પણ વિદ્યાર્થીને સંપ્રદાવવું—અને તેમાંયે વ્યક્તિગત ફેરફાર તો રહ્યા જ કરે—એ હેતુ આ સંસ્થાના મૂળમાં મને જણાયો. અને આ હેતુ સિદ્ધ કરવા જતાં externals તરફ ઉપેક્ષા નહિ તો તાટસ્થ રહે તે સાવ સ્વાભાવિક છે.

આ દૃષ્ટિથી તપાસતાં આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીનું સંખ્યાબળ પણ એહું શા માટે હોય તેનો ખુલાસો આપણને આપોઆપ જ મળી રહે છે. અહીં તો અંદર સંખ્યા એ જ એની વિશિષ્ટતા બની રહી છે. અને એવો દુર્બળ દેહ હોવા છતાં તે દેહ પોતે નથી, દેખાવનો

માત્ર નથી, તેમ જ રોગી નથી; પરંતુ નક્કર છે, અંતર્જગતિવાળો છે અને સાવ નિરાગી પણ છે.

સંસ્થાના કાર્યવાહકો, વિદ્યાર્થીઓ અને વાતાવરણ એટલે સંસ્થાનો આત્મા. સંસ્થાનો દેહ તો આપણે જોયા. external ની દૃષ્ટિએ તે દરિદ્ર છે—નબળો છે—પરંતુ ખરી રીતે તેના આદર્શોને ઊંડા ઉતરી નીહાળીએ તો તે નિર્જળ હોવા છતાં સખળ છે, દરિદ્ર હોવા છતાં નંદુરસ્ત છે, અને resisting power તો તેનામાં એટલો બધો છે કે કોઈ પણ ભયાનક રોગને તે દફાવી શકે છે અને તેમાંથી સાચે તાચે આશીર્વાદ બહાર નીકળે છે. આવા દેહની અંદર દેહી કેવો છે તે આપણે જરા જોઈએ.

કોઈ પણ સંસ્થાનો આત્મા ત્રણ વસ્તુથી મુખ્યત્વે બનેલો હોય છે તે હું ઉપર કહી ગયો. તેમાંનું એક અંગ તે કાર્યવાહકો. આ સંસ્થાના કાર્યવાહકો એટલે સેવા, કર્તવ્યપરાયણતા અને અડગતાની જાણ કે જીવંત મૂર્તિઓ. તેમને મળીએ ત્યારે તેમનામાં જ્ઞાનસમૃદ્ધિ કેટલી છે, અદ્યતનતા કેટલી છે, વાકપટુતા કેટલી છે કે શિક્ષણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કેટલું છે તે તપાસવાનું આપણને મન જ ન થાય. તેમની કર્તવ્યપરાયણતા અને તેમની નિષ્ઠા આગળ આપણે તેવો વિચાર જ ગણી જાય છે. આપણને એમ જ લાગે કે દેશની ગરીબી ટાળવા, દેશનું અમાન ટાળવા. આવો ઉગ્ર ભેષ જ બસ છે. ગાંડીના બધા ગુણો પડીથી આપોઆપ જ આવીને મળે છે, અને કદાચ કોઈ ન પણ આવે તો પણ ચિંતા નરિ. સાચા ભેષનો એક અંગાર પણ સારી આવમની અશુદ્ધિને બાળી ભસ્મ કરવા સમર્થ છે, અને આ સત્યમાં શ્રદ્ધા, અર્પણના કાર્યવાહકોના જીવનમાં મૂર્તિમંત થતી દેખાઈ છે.

“શિક્ષણના ધંધામાં વળી પેસા ક્યાંથી? ત્યાં વળી શુદ્ધચાર્મ શી? શિક્ષકે તો આદર્શવાદી જનનું જોઈએ અને રહેવું જોઈએ! દુનિયા આખી ભલે મોજમગ્ન હોય પરંતુ શિક્ષકે તો ગરીબ જીવન, સાદું જીવન, સાધુ જીવન ગાળવું જોઈએ!” શિક્ષકના ધંધા માટે શિક્ષકિતર સમાજની જે આ પ્રકારની શુભેચ્છાઓ (!) છે તે માટે આખી શિક્ષક આવમ તે સમાજની અત્યંત ક્ષણિ છે! પરંતુ સાદર અને સચિનય તેમને આપણે શિક્ષકોએ જાણવી તેવું જોઈએ કે મહેરબાની કરીને તેવી શુભેચ્છાઓની જાહેર ઘોષણાઓ દાવે બંધ કરો. આજનો શિક્ષક ચેચેચાએ ગરીબી બોલે છે, પ્રપત્નપૂર્વક સાદું જીવન જીવે છે, અને આગ્રહપૂર્વક સાધુજીવન ગાળે છે. પરંતુ તે બધું આજની જનતા તરફની તેમની વિશિષ્ટ પ્રકારની દૃષ્ટિને આભારી છે. આ દૃષ્ટિ છે દેશદારિદ્ર્યની, દેશની ગુલામીની. પેટ-પૂરતું અનાજ પણ નહિ મળવાથી આજે આપણા દેશના અસંખ્ય માણસો મરણશરણ થાય છે અને દેશની ગુલામી દશાનું ચિત્ર તો શબ્દ વડે આપી જ શી રીતે શકાય? આ દારિદ્ર્ય, આ ગુલામી ટાળવાનો એક માત્ર ઉપાય કેળવણી છે એ જોને સમજાયું છે તે આજનો શિક્ષક. આવો શિક્ષક એશઆશામ કેમ કરી શકે? મોજમગ્ન કેમ માણી શકે? ઘી દૂધ શે સુખે ખાય? રૂની તળાઈમાં કંઈ નિરાંતે ઉઘી શકે? અને પંડિતાઈમાં શી રીતે રચો રવી શકે? તેનું અંતર તો ચીરાએકું હોય છે. તેમાં ઊંડા મંમેના ધા પડેલા છે તેથી જ તેને નિરાંત નથી. સુખસંન નથી, પ્રેરનાઈ ગેગવવાની ટુરસઃ નથી. તવંગર ખનવાનો અવકાશ નથી, અને સુખે ગુલામી પાન ટુરસઃ નથી. આ સંસ્થાના કાર્યવાહકોએ પોતે જ ગરીબાઈ પાળવા મને આ સત્યવસ્તુનું દર્શન ટુરન જ થયું અને તેથી જ તેમની ગરીબાઈ પણ તેમના ઘરેણા સમાન મને લાગી. એ કે અર્પણના કાર્યવાહકોમાંના ‘જનવન બોલો જ’

મુશિક્ષિત છે, પરંતુ તેમ ન હોય તો પણ જે આદર્શની પાછળ-જે. સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ પાછળ-તેમણે બેખ લીધી છે તે તો ખરેખર વંદનીય જ છે.

સંસ્થાના આત્માનું બીજું મહત્ત્વનું અંગ તે વિદ્યાર્થીઓ અને તેના સંબંધે તો શું કહેવું ? ભલે તેઓ ગરીબ સ્થિતિના હોય, ભલે કહેવાતી દલગીર નાતિના કે કહેવાતી જીવ નાતિના હોય, ભલે તેઓ બુદ્ધિના મંદ હોય કે ગણ્યતા અશિષ્ટ હોય પરંતુ તેમના અધ્યાપકોએ આરંભેલા દેશસેવાના યત્નમાં આટલો અદ્વા રાખીને જરા પણ ડૉર્બી વિના તેઓએ પોતાનું સર્વસ્વ દોમ્યું છે. આ જોતાં તો તેમના આત્માનાં ઊંડાણ કેટલાં ગહન હશે તેનું માપ નથી નીકળી શકતું. આજે તો જુવાનોને પૈસા જોઈએ છીએ, મોજમજદ જોઈએ છીએ, ગાડી ઘોડા અને મોટર વેઈએ છીએ; દુકામાં કહેવાતી લાલચની પાછળ આજે તો જુવાનો ઘેસા ખન્યા છે. તેવે વખતે ચિયર ચિત્તે, અડગ દિમ્મત અને અસાધારણ વિશ્વાસથી પોતાની ભત ઉપર પ્રયોગ કરવા માટે આગળ આવે તેવા જુવાનોની ગણના કંઈ ઓછી નથી. સ્વતંત્ર યત્નમાં હોમાઈ જઈ દેશનું શારિય અને ગુલામી ટાળવાના ભગીરથ પ્રયત્નોમાં તેઓ સાવ અજાત દટાઈ જવા માટે તૈયાર થયા છે એ જ વસ્તુ તેમને બીજા સામાન્ય જુવાનોથી નોખી પાડે છે. એજ એમની વિશિષ્ટતા છે. અને તેમાં જ તેઓ પણ રાત્રે છે. અહીંના વિદ્યાર્થીઓ નથી કરતા પરવા દેહસંવર્ધનની કે નથી રાખતા દરકાર માનસિક વિકાસની. અનાયાસે અને આસતા કામે જેટલું મળી જાય છે તેટલું તો બેસાશક લે જ છે. પરંતુ “ હાય, હાય, જુવાનોના શરીરો મુદ્દત નહિ ચાય તો ભાવિ સમાજ નિર્બળ રહેશે માટે તેમને ખૂબ પૌષ્ટિક ખોરાક આપો, વ્યાયામ આપો, આરામ આપો અને શરીરને સ્વચ્છ બનાવો ” અથવા તો “ આજની આપણી ઔદિક રિથિતિ અત્યંત કંગાલ છે અને ભારેમાં ભારે બુદ્ધિજન વિના દેશનો ઉદાર શક્તિ જ નથી માટે બધી વસ્તુને કોરણે મૂકી આજના જુવાનોની બુદ્ધિએને કેળવો ” એવા એવા વિચારો અહીંના જુવાન વિદ્યાર્થીઓને પણ દલાવી શક્યા નથી. તેઓએ તો ચોક્કસ સ્વીકારી લીધેલું છે કે દેશોદ્ધાર માટે તેમની પાસેથી શારીરિક કે માનસિક ગમે તેવા પ્રકારનો અને ગમે તેટલો બોગ દેશ માગે તો આંખી દેવો તેમાં જ પોતાના જન્મનું સાર્થક છે. અહીંના વિદ્યાર્થીઓનો સંસ્થાનો આત્મા ઘડવામાં અને વિકસાવવામાં આ દ્રષ્ટો. તેની જેટલી દિમ્મત આંધી શકાય તેટલી દિમ્મત આ સંસ્થાના આત્માની પણ લેખાય. આ સંસ્થામાંની વિદ્યાર્થીઓની વિશ્વવિદ્ય પ્રવૃત્તિઓ તે બધી આ એક જ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા માટે સ્વીકારેલી હોય છે અને ત્યાં જ અહીંના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનું ખડું ઐક્ય છે.

આ સંસ્થાનું વાતાવરણ પણ એના આત્માનું એક અંગ જ છે. અહીંના વાતાવરણને સમાજની કલુષિતતા ખુદ જ એણે અંશે સ્પર્શી શકી હશે તેવી અસર મારા ઉપર તો થઈ. અહીંના વાતાવરણમાં સમાજના રોગોએ એણે પ્રવેશ કરેલો જણાયો. બીજાં કામ નહિ તો પણ અદ્વા, દિમ્મત અને કર્તવ્યપરાયણતાએ તો આખા વાતાવરણને ભરી દીધું છે. પરાયે સ્વ-સમર્પણને મુંગો મંત્ર આખા વાતાવરણમાં અગ્નિ રીતે ધ્રુમી રજા છે. અને આવા વાતાવરણમાંથી જ ધર્મ તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં અંધાંધ શકે છે. તેમ જોનારને ખાત્રી થયા વિના ન રહે.

દુકામાં સંસ્થાના દેહ અને આત્માનો આ વર્તમાન દનિદાસ.

કલા અને જીવન

[સ્થલ—કલાપકલાધરશાલા. બહાર એ નામનું પાટિયું લગાવેલું છે. શાળાની અંદર એક મોટી ઉંમરનો માણસ, ઓપરેશન વખતે ડોક્ટર ઝબ્બો પહેરે છે તેવો પહેરીને બેઠો છે; બીજી બાજુ એક નાની ઉંમરનો માણસ, વયમાં વયમાં ધાર જોતો જોતો અશ્વો ધસતો બેઠો હોય છે.

સમય—સામાન્યતઃ અત્યાર કરતાં વધો દૂર આગળ વધેલો, બ્યારે સાહિત્યની અને કલાની જોસભેર પ્રગતિ થઈ ગઈ છે અને યેઠેયેર દરેકને કલાના સંદેશા અને પ્રેરણા પહોંચી ગયાં છે. વિશેષતઃ સાબને.

ત્રિવેણીના તંત્રી અને તેમના મિત્ર કલાવિવેચક અને કલા સંબંધી ચર્ચા કરતા કરતા મરિયાન રહેને આવતા હોય છે.]

ત્રિવેણીતંત્રી—ત્યારે કલાનો આદર્શ શો ?

કલાવિવેચક—[વાન બંધ કરવા લાગતી નિશાની કરી, દુકાન સામું જોઈ] આ દુકાનમાં જ જમ્યો. જો. માણસ ટેસ્ટવાળો દેખાય છે. તારા માસિકનું ક્વર ડીઝાઇન તેણે આખા દુકાનમાં મોટી દીધું છે.

ત્રિવેણીતંત્રી—બલે. તમારે જવું હોય નો ચાલો.

[બંને અંદર જાય છે. ખુરશીઓ પર બેસે છે.]

કલાધરનો નોકર—[કલા વિવેચકને] આપને કેવો કલાપ જોઈએ ?

કલાવિવેચક—[તારા જ ટેસ્ટ પર છોડું છું. આ દુકાનમાં મારે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી.

[નોકર વાળ કાપવા શરૂ કરે છે અને નીચેની વાતચીતમાં એ ક્રિયા ચાલુ રહે છે.]

ત્રિવેણીતંત્રી—ત્યારે આપણી વાત ચલાવો. ક્યાનો આદર્શ શો ?

કલાવિવેચક—ક્યાનો આદર્શ ક્યા. ક્યાને ક્યો આદર્શ જ ન હોય શકે.

ત્રિવેણીતંત્રી—ત્યારે તમે ક્યાની ખાતર ક્યાના દિમાયની છો ? કોઈ તો જીવનની ખાતર અને નીતિની ખાતર ક્યા કરે છે.

કલાવિવેચક—એ કહેનારા છો કરે. હું તો કહું છું ક્યાની ખાતર જીવન છે; ક્યાને અને નીતિને ક્યો સંબંધ નથી. [નોકરને] અરીસો લાવ, તો ! [અરીસામાં જોઈ માથું ટૂંક કરે છે.] અરે ! આ શું કરી નાંખ્યું ? આગળથી જ્યાં વળ કાપી નાંખ્યા ! દોળવા જેવડા પલ્લુ ન રહેવા દીધા ! તને આવું કાપવાનું કોણે કહ્યું હતું.

કલાધર—સાહેબ, એ આપે આદર્શનું ધર્મો માટે ક્યા તમે ન સમજી શક્યા. આદર્શની જરૂર જ નહોતી.

કલાવિવેચક—પણ એવકા ! હવે વાળનું શું થશે. તું તો કંઈ દગ્ગમ જેવો લાગે છે.

કલાધર—સાહેબ, અપરાધ ન બોલો. હું તો વિદ્યારી નહીં કેપનીનો કલાધર છું. જાત જાતના બાલ કાપી શકું છું. હજી આપને બ્રાહ્મણ જેવી ધારી, મારવાડી જેવાં કાનશિયાં, કાશ્મીરી જેવો કેશકલાપ, મુસલમાનો જેવી કપાલચોટી, કાશ્મિયાવાડી જેવો ચહેરો, મુઝાં જેવો ટકો, બગીચાના ઘાસની ક્યારી જેવી એક સરખી કપામશીઃ એવી અનેક કેશરચનાઓ કરી શકાય તેમ છે.

કલાવિવેચક—પણ મૂર્ખ ! આ તું કંઈ જુએ છે કે નહિ ! મારી રહેણી કરણી, પહેરવેષ, રીતભાત, જીવન, ધંધો, નાનજાન કંઈ દેખે છે કે નહિ ! કે એકસો સંચો જ ચલાવનાં આવડે છે.

કલાધર—સાહેબ, ક્યાને અને જીવનને સંબંધ નથી. ક્યા ખાતર જીવન છે, જીવન ખાતર ક્યા નથી. ન હાવે તો પૈસા આપી લેતો જાઓ.

કલાવિવેચક—આ તારા પૈસા લેતો પરવાર. હવે દિવસે બહાર જવા જેવું તે રહેવા દીધું નથી. રાત પડ્યા મુઠી એસવા દે તો પાડ તારો.

ત્રિવેણીતંત્રી—અસ, ત્યારે હું જાઉં છું. મારે ઉતાવળ છે અને તમે હવે નહિ લખી શકો. એટલે હું જ કંઈ ક્યા ઉપર લખી નાંખીશ.

કલાવિવેચક—પણ મારો વખત અહીં એકલાં કેમ જશે. જરા મારા સાથે તો જો.

ત્રિવેણીતંત્રી—નમસ્કાર સાથે જોતો જોતો જ લેખ લખીશ. સાહેબજી.

કલાવિવેચક—ત્યારે જરા ચંદા તો મોકલજો, દોસ્ત.

‘ વર્તમાન ’

સાહિત્યમાં કરુણ રસ

સામાન્ય રીતે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, -કોઈ પણ કાવ્ય કે નાટકમાં, -એકસાથી અરનાં 'ટ્રેજિક નાટકોની માફક અંતમાં કરુણ રસ અનાવવામાં આવતો નથી. ઘણાંખરાં કાવ્યો કે નાટકો 'ખાધું પીધું અને રાજ્ય કીધું' એ સૂત્રમાં જ પર્યાવસાય પામે છે. અને કદાચ કોઈ કવિએ આતુર્યથી કોઈ કાવ્યનો અંત ખીછ રીતે આપ્યો હોય તો તેમાં ક્ષેપક શ્લોકો ઉમેરીને પણ કાવ્યનું પર્યાવસાય મોગાનિષ્ઠાનવિરતસુખં મોજવામાસ શશ્વત્ (વાંછ્યાભોગો અણુ-ગણ મુખો નિત્યનાં મોજવાન્યાં) માં લાવી મુકાય છે. આથી કાવ્યની ઝમક કેટલી ઉતરી જાય છે અથવા તો કાવ્યકળા ઉપર કેટલો આધાન થાય છે એનો જરા ખ્યાલ રાખવામાં આવતો નથી. આવી જતનતા કાવ્યના પર્યાવસાય માટે ભરતનાં નાટ્યસૂત્ર ઉપર ખાસ આધાર રાખવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિના સમર્થકારોનું એમ પણ કહેવું છે કે કાવ્યને શોકપર્યાવસાયિ અનાવવામાં ફનીઆની નજમી ખાળુનું દિગ્દર્શન કરાવાય છે અને એને લઈને નીતિનાં બંધનો શિથિલ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. આ ઉપરાંત તેમનું એમ પણ કહેવું હોય છે કે કાવ્યન્યાય (Poetic justice) ને આધારે સારાં કર્મોનું ફળ સાફ અને અનિષ્ટ કર્મો માટેનો ઉચિત દંડ હોવો જોઈએ. આવાં કેટલાંક કારણોને લઈને કાવ્ય અથવા નાટકનો અંત શોકપર્યાવસાયિ ન હોવો જોઈએ.

આ જતનનો ખ્યાલ ફક્ત સાધારણ કવિવર્ગમાં જ ન હતો પરંતુ 'યંકો રસઃ કરુણ ષવ નિમિત્તમેદાત્' ના સૂત્રને માનનાર મહાકવિ ભવભૂતિએ પણ પોતાના મહાન નાટક ઉત્તરરામચરિતનો અંત સીતા અને રામના મિલનમાં આપ્યો છે. એ સંબંધે રીકા કરતાં બંગાળી નાટકકાર અને સમર્થ રીકાકાર સ્વ. ક્રિષ્નેન્દ્રલાલ રૌય કહે છે કે "અમિ-નયમેં દિલ્લાયે ગયે इस गंभीर करुण दृश्यके बाद कल्पित मिलन, मृत्यु के बाद पागल के हास्य समान जान पड़ता है; त्यागी हुई-उजड़ नगरीके उपर प्रातःकालीन सूर्य किरणों के समान भासित होता है, रोनेके उपर व्यंग्यसा जान पड़ता है। किन्तु भवभूति बेचारे क्यों करे ? मिलन तो कराना होगा। उन्होंने काव्यकलाकिक हत्या करके अलंकार शास्त्रको चला लिया...भवभूतिने इस-नाटकको इस तरह समाप्त करके केवल काव्यकलाकिक ही हत्या नहीं की, काव्य-न्याय (Poetic justice) का भी गलाघोट दिया है। આ રીતે અસંકારશાસ્ત્રના ઉપરોક્ત નિયમ ઉપર અણધરતું વજન આપેલું જોવામાં આવે છે. આ નિયમની વિરૂદ્ધ જનર કોઈ પણ કવિ રીકાકારોના હાથમાંથી જતી શક્યો નથી. ભવભૂતિના ઉપર પણ તેના સમયમાં સખત રીકા થએલી હોય એમ તેના પ્રસ્તાવનાના શ્લોક (...जानन्ति ते किमपि तान्म-ति नैष यन्मः...) ઉપરથી લાગે છે. આ રીકાનું મૂળ તેના કરુણ રસ ઉપરના પદાપાનમાં સમાજોડું હોય એમ લાગે છે.

તો કે અસંકારશાસ્ત્ર આ સંબંધમાં જનુ સખત વજન અનાવે છે તેમ છતાં એક અગત્યની વાત અસંકારિકોના ધ્યાનમાંથી સરી ગઈ હોય એમ પ્રતીત થાય છે. સંસ્કૃત

સાહિત્યમાં વાંચીકિનું રામાયણુ આદિ કાવ્ય તરીકે લેખાય છે અને તેને જ આદર્શ જનાવી પાછળના સમયમાં કાવ્યની સરિતા સાહિત્યમાં વહી છે. ત્યારપછી જ ધણુંખડું દંડી જેવા અલંકારિકાએ કાવ્યની વ્યાખ્યાને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું હોય એમ લાગે છે. ત્યારપછીનું બીજું મહાકાવ્ય વ્યાસનું મહાભારત ગણીએ તો ચાલે. જે કે મહાભારતને કાવ્ય ક્ષેત્રમાં પુરાણની વ્યાખ્યા વધારે લાગુ પડે છે છતાં કાવ્યની ગણનામાં મહાભારતને જરૂર સ્થાન છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આવી છે છતાં રામાયણુ અને મહાભારતનો અંત કંઈ દિશામાં છે એ લક્ષમાં રાખ્યા સિવાય જ કાવ્યની વ્યાખ્યા આપી હોય એમ લાગે છે. રામાયણના એક પછી એક સપાટાબંધ વહી જતા જનાવો, વાનરઅમુરનો ઘોર સંગ્રામ અને રામને રાન્યપ્રાપ્તિના પ્રસંગો પછી એવા પ્રસંગો જનવ. પામે છે કે સ્નેહે વાંચનારના મન ઉપર કંઈ અનિષ્ટ જનાવો જનવાની આગાહી થાય છે. પરિવટના કહેવાથી સીતાનો ત્યાગ, સ્વર્ગથી રામને ખોલાવવાનો સંદેશો, લક્ષ્મણનું સ્વર્ગગમન વિગેરે જનાવો વાંચનારને રામાયણની અંતિમ 'ટ્રેજેડી' માટે તૈયાર કરે છે. અને આખરે, 'વિવરં દાતુમર્હતિ' એમ વસુંધરા માતાને વિનવતી, સીતા, રામ 'મામેતિ વ્યાહરત્યેય તસ્મિન્' એમ બોલે છે એટલામાં તો ધરતી માતામાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને સીતા 'નામમાત્રાવશિષ્ટા' જ રહી જાય છે. આ પ્રમાણે રામાયણનો અંત શોકપર્વવસાધિ છે. એ જ પ્રમાણે મહાભારતનો અંત પણ એવા જ શોકપર્વવસાધિ સંજોગમાં જ થાય છે. કંઈ કંઈ અવનવા ઉત્સાસોથી પાંડવોએ પોતાનું જીવન શરૂ કર્યું. તેમાં કંઈ દગ્ગરો સુખદુઃખની સરિતા તેમના ઉપરથી વહી ગઈ. આખરે દુષ્ટને દંડ આપી રાન્ય કરવાના ઉમેદ અને ઉત્સાસથી કુરુક્ષેત્રમાં પુદ્ધ મંડાયું તેમાં સ્વ-પરાક્રમનો મદિમા ગવાયો. આગ્રે પુત્ર મર્યો, કાલે સસરા મર્યો એ જાતના વિવિધ અને નવનવા જનાવો પછી પુદ્ધની વિશ્રાંતિ વખતે જે પડ્યાઓ કાત ઉપર પડે છે તે ઉપરથી સ્નેહે માત્રમ પડે છે કે કાવ્યનું જોણુ કંઈ દિશામાં વહી રહ્યું છે. રાજસૂય યજ્ઞ વિગેરે એક બે પ્રસંગો બાદ કરતાં મહાભારતનો અંતિમ ભાગ વાંચનારના હૃદયમાં શોક અને જગતની ક્ષણજંચુરતાનો જ પડ્યા પાડે છે. તોફાની મદાસાગરમાં આમતેમ અથડાતું વહાણુ જેમ ખડક ઉપર અથડાઈ જવાની શાંત લહરિમાં સમાઈ જાય છે તેમ સ્વર્ગારોહણ પર્વમાં, મહાભારતના સવળા તોફાની અને હૃદયને ઉરકેરનાર. પ્રસંગો વિરાખી જતા હોય એમ લાગે છે. કોઈ પણ કાવ્યનો અંત આથી વધારે શોકપર્વવસાધિ ન હોઈ શકે.

આ પ્રમાણે આદર્શભૂત ગણાતાં એવાં બે મહાન કાવ્યોનો અંત શોકપર્વવસાધિ છે તેમ છતાં અલંકારિકાએ 'ટ્રેજેડી'નો સાહિત્યમાંથી કેમ બહિષ્કાર કર્યો એનું કારણ સમજાતું નથી. કવિતાનું પ્રધાન લક્ષણ તપાસતાં પણ શોકપર્વવસાધિ કાવ્ય થા નાટકની જરૂરીયાત લાગે છે. કવિતાની વ્યાખ્યા કરતાં મેથુ આનોંદ.કહે છે કે 'Poetry is at bottom a criticism of life. The greatness of a poet lies in his powerful and beautiful application of ideas to life + + + Poetry is nothing less than the most perfect speech of man in which he comes nearest to being able to truth.' જગતમાં જનતા જનાવોનું મુંદર અને મધુર ભાષામાં પ્રતિબિંબ પાડવું એ જ કવિતાનું લક્ષણ હોય તો તો જરૂર શોકપર્વવસાધિ નાટક થા કાવ્યની સાહિત્યમાં જરૂર છે. સારા જનાવોનું જ દિગ્દર્શન કરાવવું અને નખળા ગાણુ

ખીટકુલ છેડતી જ નહિ તો તો કાવ્યના મુખ્ય લક્ષણ ઉપર જ બળાકાર કર્યો ગણાય. આથી એવો અર્થ ન નીકળે તો જોઈએ કે કવિએ સઘળા કુત્સિત વિષયને વર્ણવ્યો જ નોઈએ પરંતુ કવિ પોતાની પ્રતિભાથી એવા કુત્સિત વિષયોને એવી જગ્યાએ મુકે છે કે જેથી એવા વિષયનું વર્ણન પણ કાવ્યત્વને પામે છે. વાંચનાર સમક્ષ રક્ત સારી જ આજી બતાવવાથી તેને કાવ્ય ઉપર અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. મમ્મટના કહેવા પ્રમાણે કાવ્યનો હેતુ ‘વ્યવહારવિદે’ વ્યવહારના જ્ઞાન માટે અને ‘કાન્તાસંમિતતયોપદેશ સુજ્ઞે’ અને ઉપદેશને માટે હોવા જોઈએ. તે એક જ જાણના વર્ણનથી પાર પામતો નથી.

શોકપર્યવસાયિ નાટકો યાં કાવ્યો ઉપર ખીન્ને આક્ષેપ એ છે કે એનાથી નીતિ બંધનો શિથિલ થઈ જાય છે. પરંતુ આ આક્ષેપ ખડું બંધબેસતો હોય એમ લાગતું નથી. સત્ય કહેવાથી નીતિનાં બંધનો શિથિલ થતાં જેવામાં આવ્યાં નથી. જે લોકો ઔદિક ઉત્તરથી જ ઉત્તરની પર્ણાપ્તિ થયેલી સમજતા હોય છે તેને માટે જ સારા કર્મોનું ફળ આ ઉત્તરમાં જ શુભપર્યવસાયિ હોતું જોઈએ. પરંતુ પુનર્જન્મને માનનારા માટે તો પોતાનાં કર્મોનું ફળ ખીન્ન જન્મોમાં પણ મળે એમ માનવાનું હોય છે. દુષ્ટ માણસોનો વિનય અને સારા માણસોનો પરાલય જોઈ કાઈ પણ દીર્ઘદર્શી માણસની હુદ્દિ ઉપર નીતિ બંધનની શિથિલતાની ઝાપ પડતી નથી. તે તો જગતનો ક્રમ જુએ છે અને મને છે કે દુષ્ટ માણસનો દેખીતો વિનય એ તેનો ખરેખરો પરાલય છે અને સારા માણસનો પરાલય એ તેનો ખરેખરો વિનય છે. મનુષ્યને આ ઔદિક ઉત્તરમાં જ કર્મોનું ફળ મળતું જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી. એથી ઉલટું તો સત્યને માટે લડનાર લડીમાર અને ફેનમાર જેવાં જાતુનો બેચા કરવો પડ્યો હતો. સત્યવાદી સોક્રેટીસને ઝેરનો આગ્રા મળ્યો હતો. દેશસેવા ઉદાત્ત નારાએને ધુલની માદી મળતી નથી જોઈ, તેને માટે તો જુઓ સરકારનાં બંદીખાનાની કાળી કામળી જ મળતી જોઈ છે. આથી એમ સમજતું નથી કે દેશભક્તિ અથવા તો સત્યવાદીપણું ખોટું છે. એ જ પ્રમાણે નાટક યા કાવ્યનો અંત મુખમાં ન આવનાં શોકપર્યવસાયિ હોય તો તેથી નીતિનાં બંધનો ઉપર અવગણી ઝાપ પડવાનો સંભવ રહેતો નથી. ઔચિત્યો જેવા શંકાશીલ વીરપુરુષને લાંબે ઉરડીગોળાનું ખુન થવાથી, ઉરડીગોળા પાપી હતી એમ માનવાની લગારે ઈચ્છા ઉદ્ભવતિ નથી પરંતુ શંકાશીલ સ્વભાવ કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ ઉત્પન્ન છે તેનો સંચાર ખ્યાલ કવિ મુંઝવે રીતે રજુ કરી શકે છે. રામીઓ અને જુલી-એટના મરણથી, તેમનામાં દુષ્ટ કર્મોની બંધ આવતી નથી પરંતુ કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચેના કવરોળી કેવાં ભયંકર પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો ખ્યાલ સંચાર રીતે આથી જ આવી શકે છે. આ પ્રેમી જોઈતું જાતુ આમ ન થયું હોત તો કેપુલેટ અને મોન્ટેથ કુટુંબ વચ્ચેનો કવર જાન પડતો કે નહિ એ શંકા છે. હુંકમાં શોકપર્યવસાયિ નાટકો અથવા તો કાવ્યોથી નીતિ બંધનો શિથિલ થતાં નથી પરંતુ દુષ્ટતાની ભયંકરતા વિશેની પુરી ખાંખી સાચ છે અને મુલો પુર જવારમાં ખીટી નીકળે છે.

એ ઉપરાંત ખીન્ન પણ એક ખાસ કારણને લઈને શોકપર્યવસાયિ નાટક યા કાવ્યની અગત્યતા માલમ પડે છે. કાઈ પણ વસ્તુની મુંઝવણ, તેના જીવી ખીટી ખીન્ને જોવાથી થતી નથી પરંતુ તેનાથી વિરુદ્ધ અંકુશનો ખીટી ખીન્નેના સંસ્પર્શથી આવડ પડે છે.

ચિત્રકરો લુદા લુદા રંગો આપી ચિત્રમાં કંઈ અઘોષિકા ખુબી ખતાવી શકે છે. ગ્રીષ્મઋતુના સખત તાપ પછી સાંધકાળની મંદમંદ પવનની લહરી વધારે સુખદાયિની વડે છે. એ જ પ્રમાણે કાવ્યમાં પણ વિવિધ રંગની મેળવણીથી કંઈ અજબ જાતની છાપ કવિ વાંચનારના મન ઉપર પાડી શકે છે. તેમાં જે ખાસ કરી કાવ્ય અથવા નાટકનો અર્થ બધારે શોક-પર્યવસાયિ હોય છે ત્યારે તો તે કાવ્ય અથવા તો નાટકની હવેલ પ્રતિમા આંખ સમક્ષ હરહંમેશ ખડી રહે છે. અંતમાં એક લેખક કહે છે તેમ “There is good reason in believing that tragedies in general and Othello in particular have really diminished, rather than increased the sum total of human misery.”

અમલસાહ]

ખંડભાષા નીલાભાષા નાયક.

એક સંસ્કૃત પ્રહસન +

પ્રસ્તુત પુસ્તક વિશ્વભારતીમાં પ્રો. વિન્ટરનિસના હાથ નીચે સંશોધનનું કાર્ય કરતી વખતે શ્રી અનુજન અચ્ચને સંપાદિત કરેલું છે. તે એક પ્રહસન છે. પ્રહસન એ પ્રાચીન નાટક-સાહિત્યના દશ પ્રકારોમાંનું એક છે. આ દશ પ્રકારોનું બેદકતત્વ દર્શકપદકારના મતે વસ્તુ-નાયક-રસ છે. પ્રહસન એ હાસ્યરસ પ્રધાન હોય છે-એટલે એનાં વસ્તુ અને નાયક પણ તદનુકૂળ હોય એ સહજ છે. પ્રો. વિન્ટરનિસ કહે છે તે પ્રમાણે ઘણા પ્રહસનોમાં રસનિબધ્ધિ કેવળ પાત્રોની વિવક્ષણતાથી કરવામાં આવે છે તેમ આમાં નથી. આમાં હાસ્યરસ વસ્તુની ઘટનામાંથી સાધવામાં આવ્યો છે, અથવા તો આમાં વસ્તુ અને પાત્રો પરસ્પરના સાધક છે, અને એ દૃષ્ટિએ આ પ્રહસન ખીજનું પ્રહસન કરતા વધારે કલાયુક્ત છે.

એક પરિત્રાગ્ક પોતાના શિષ્યને ઉપદેશ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. તેના આગળ પોતાનું ખૂબ જ્ઞાન દાઢવે છે. પણ શિષ્યે-એનું નામ શાંડિલ્ય છે-પોતાના કુટુંબમાં ખાવાપીવાનું સુખ ન હોવાથી સંસાર છોડ્યો છે. સૌથી પહેલાં તેણે બૌદ્ધ શ્રમણ તરીકે અનુભવ કરી નેયો છે. પણ તેઓમાં એ એક વખત જન્મવાનું હોવાથી જૂથ ન શીટવાથી ચીવરપાત્ર ચોરી તે નાસી છુટ્યો છે. અને હવેથી ‘આ કુષ્ટ આચાર્યના પાત્રોનો ભાર જ્ઞેનાર ગર્દભ’ થયો છે. આવા શિષ્ય આગળ આચાર્ય સંપૂર્ણ ગંભીરતાથી સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. શિષ્ય પોતાનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ રીતે બજાવે છે. પણ આચાર્ય સમજતા નથી, અને યોગના વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યની વાતો કરે છે. શિષ્ય પૂછે છે ‘તે કેવી રીતે મળે ?’ ‘અસંગતાથી.’ ‘અસંગતા એટલે ?’ પરિત્રાગ્ક સમજાવે છે ‘રાગ, દ્વેષ વિષે મધ્યસ્થતા’ દર્શાવે. શાંડિલ્ય આવી મધ્યસ્થતા અસંગત માને છે. આચાર્ય કારણ પૂછે છે શાંડિલ્ય સામે સવાલ પૂછે છે ‘ભગવાન મારા ઉપર શા કારણે રાગે થાય છે ?’

+ શ્રી લોધાયત કવિ વિરચિત ભગવદ્ગુણીય પ્રહસન દર્શનદર્શિનો બ્યાખ્યા સાથે. સંપાદક અનુજન અચ્ચન. પૃ. ૩ ૨-૪-૦

આઠમી સાહિત્ય પરિષદ

પરિષદનાં વર્ણનો વાંચી તેને વિશે અભિપ્રાય આપવો એ કેાઇ સ્ત્રીનો ફોટોગ્રાફ જોઇને તેને પરાણી બેસવા જેટલું જોખમ ભરેલું છે એમ વિચારી નું છેડી સાહિત્ય પરિષદમાં ગયો હતો. ઇસ્ટરની રમના અનુકૂળ દિવસો પસંદ કરી, મુંબાઈના મહાવીરવિદ્યાલયમાં એની બેઠક ભરાઈ હતી. પરિષદના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. પુરાણાં પુસ્તકો વગેરેનું પ્રદર્શન બીજો માળો હતું.

પરિષદની શરૂઆત તો પુષ્કળ ઉત્સાહપૂર્વક થઇ હતી. જોઈએ તે કરતાં વધારે ગાયનો ગાલમાં આ ઉત્સાહ પ્રથમ વ્યક્ત થયો. ‘ જય જય ગરવી ગુજરાત ’ ના મંગલ સૂરો નીકળતાંની સાથે પહેલા રા. બ. રમણભાઈ ને પછી આખી પરિષદ ઉભી થઈ, તે ગાયન પુરું થતા સુધી ઉભી જ રહી. પાછળની કડીઓ ધીરે ધીરે ગવાતી હતી તે દરમ્યાન થણા જણને જિભાંજિભાં એમ થતું હશે કે અંગ્રેજી રાજગીત વખતે કરવામાં આવે છે તેમ, એકજ કડી ગવાય ને બધા બેસી જાય એવી પ્રથા પાડવામાં આવે તો કેવું સાદું ? રા. મનહર-રામનું ‘ ગુર્જરી ગીર્વાણનું જયકીર્તન ’ ગુર્જર મુંદરીઓએ ગાયું તે થાયું હૃદયંગમ હતું.

એક ગવૈયો પણ આવ્યો હતો. અરસિકને રસાભિનિવેદન કરવાનું વિધિએ તેના લક્ષાટમાં લખ્યું હશે તેથી અધિર લોક સમક્ષ મંજુલ સ્વરે કાકિલ કૂજન કરે છે એવી રીતે એક બે કોમલ રાગિણીઓ તે ગાઈ ગયો.

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ રા. રા. કૃષ્ણલાલ* ઝવેરીએ પ્રાચીન પ્રણાલિકા મુજબ અતિથિઓને અર્ધપાક આપનાં કેટલાક મુચિન્નિત વિચારો છટાથી રજુ કર્યા હતા. એમના બાપણમાં ખાસ કરીને ‘ પરિષદનું કાર્ય ’ ને ‘ જમાનાની તારીર ’ એ ફકરાઓ ખડુ મનનીય હતા. તીવ્ર લાગણીથી ઉચ્ચારેલાં એમનાં કેટલાંક વચનો તો હૃદયમાં સોંસરાં ઉતરી જાય એવી સચોટ અને શુદ્ધ શૈલીમાં લખાયેલાં હતાં. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં વસતા સાહિત્યના ઉત્કર્ષના અગ્રણીઓને વંદન કરીને, એમણે વિદ્વાન જ વિદ્વજ્જનના પરિશ્રમની કદર કરી શકે તે સાબિત કરી આપ્યું હતું. ત્યારબાદ રા. રા. નરસિંહરાવે રા. બ. રમણભાઈને પ્રમુખ તરીકે નીમવાની રીતસરની દરખાસ્ત મૂકી અને રા. બ. કેશવલાલે તેને રસિકરીને અનુમોદી. પરિષદના જૂનપૂર્વ પ્રમુખો આવી દરખાસ્ત મૂકે એ પ્રણાલિકા પાડવા જેવી છે. રા. રા. મરુભાઈએ ‘ આમર્ષ તરફથી ’ એ દરખાસ્તનું સમર્થન કરીયું હતું. એ આમ વર્ગ કયો ? આપણા હવનમાં ન્યાતોના બેદ છે તેથી તો આપણે ત્રાસી જઈએ છીએ, તેમાં વળી આપણા સાહિત્યમાં આમ-ખાસનો નવો બેદ પાડવાનું શું પ્રયોજન હશે ?

રા. બ. રમણભાઈ પ્રમુખસ્થાને ધિરાળ્યા એટલે સૌ વિદ્યાળેને તેમનું જાપેલું ત્લાપણ એક સરખે અવાજે વાંચી સંભળાવ્યું. એના ઉપર પુષ્કળ રીકાઓ થઇ છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એમાં આગ્રા નથી, હિસાદ નથી, સંદેશ નથી, સાર નથી, પ્રેરણા નથી ! જનાં મને તો એ પસંદ પડ્યું છે. એમાં કથિતનું પુનઃકથન હતું એ ખરું પરંતુ પુનઃકથન કરવા જેવું કથિત હોય તો શું તે ફરીથી ન કરી શકાય ? કાલાનુક્રમે એ આદમું હતું

પાનુ ગુણાનુક્રમે એ આક્રમું નહોતું. કેટલામું હતું એ પ્રશ્ન રસ બર્ગો છે પણ અહીં તે સંસ્થાને આવકાયા નથી. એના કેટલાક ભાગો રા. બ. કેશવજીવ તથા રા. રા. નરસિંહરાવના ભાવબોના સર્વોત્તમ કકરાઓની હરેરામાં મૂકી રાકાય એવા છે. કેટલાક કકરાઓમાં એમણે મર્મતી બાણુદાયા 'જનાવી' છે તે કેટલાકને અગમ્યજ રહેશે અગમ્ય. કાદબ કે કામબાણુ તો જેને વાગ્યા હોય તે જાણે પણ મર્મબાણુની ખૂબી એ છે કે જેને વાગે તે નહિ પણ બીજા જ જાણે. સાદિત્ય પરિપક્વના કાર્યક્ષેત્રની મર્યાદા એમણે મુરખ 'સૈલીમાં' જનાવી છે તે કાર્યક્ષેત્રોને માર્ગદર્શક ને સ્વપ્રદર્શાઓને જમનાશક થઈ પડે એવી છે.

રા. બ. રમણજીવનું ભાવણુ પૂરું થયા પછી પ્રો. રમણજીવ સાંસિકે એક અગત્યની ક્રિયા કરી. ભાવનગર પરિપક્વને અહેવાલ મુંબઈ પરિપક્વના પ્રમુખસાહેબને એમણે પ્રસંગોચિત રાજકો કહી નજર કર્યો. ૧૯૦૭ માં એ જ પ્રમુખ સાહેબે પહેલી પરિપક્વને 'રિપોર્ટ' મુંબઈમાં મળેલી બીજી પરિપક્વના પ્રમુખ રા. બ. કેશવજીવ મુવના હાથમાં મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે એ પરિપક્વને સંબંધ હિત ક્રિયાથી જ જળવાય છે. પ્રો. રમણજીવને એમ કહેવાની જરૂર નહોતી પડી. પરિપક્વનું રજિસ્ટર થઈ ચૂક્યું છે એટલે હવે તો કાયદો જ પરિપક્વનું અસ્તિત્વ અખંડિત છે એમ ગણશે.

આ લાપણો ઉપરાંત બીજે ને ત્રીજે દિવસે કેટલાક નિબંધો વાંચવામાં આવ્યા હતા. નિબંધવાચન માટે ખાસ વ્યાસપીઠ બનાવવામાં આવી હતી. કોઈક વિદ્યારસિક વ્યક્તિએ ત્યાં શારદાદેવીનું મનોદર ચિત્ર ટંગાવ્યું હતું. સ્વમીપુરીના વ્યાપારી વાતાવરણમાં પણ નિબંધ લેખકોએ તો સરસ્વતીને જ ચરણે ઊભા રહેવું જોઈએ એમ એનો અર્થ હશે ? કે વાગ્દેવી વિદેશમાં જઈને વસી છે ને આવીં એનું ચિત્ર જ રજું છે એમ એનું તાત્પર્ય હશે ? ગમે તેમ હોય પણ એ ચિત્ર એટલું સાંભળે તેટલું જ સાંભળવાનો પરિપક્વ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ લાગતું હતું. આથી નિબંધવાચકોની સ્થિતિ ક્યાંકના ક્યાંક પડી હતી. ભરંભર કોર્ટમાં બોલ્યા હતા કે કહેવાનું તો અત્યંત છે પરંતુ શ્રોતાઓનો અભાવ છે પણ પૂરછો છે તો શ્રૂયતામ્. તેવો જ ભાવ મુખ પર રાખી બધા વ્યાસપીઠ પર આવતા હતા. સૌ. ચૈતન્યબાળા, સૌ. લીલાવતી ને સૌ. સરોગિનીએ પોતાના લેખો વાંચ્યા ત્યારે તથા ડૉ. નાયક, રા. મુનિકુમાર, અથવા પ્રો. રમણલાલ જેવા વક્તાઓ આવ્યા ત્યારે જરા શાંતિ રહેલી. આથી બીજા નિબંધો વંચાતા હતા ત્યારે પરિપક્વ બહુ અરવસ્થ બની જતી હતી.

આમ થવાનાં અનેક કારણો હતાં. પરિપક્વ સંગી તે અરસામાં પરિપક્વમંડળની મધ્યસ્થ સમિતિની ચૂંટણી થઈ હતી તેથી કંઈ કંઈ વિદ્વાનો વચ્ચે વૈમનસ્ય થઈ ગયું હતું. વળી પહેલા દિવસની વિષય સમિતિના વિષયમય વાતાવરણની વાતચીત કરવામાં પણ ધણા જણ રોકાયા હતા. વ્યવસ્થાપકોનાં ચિત્ત તો લગ્ન સમયે કન્યાપક્ષનાં હોય છે તેવાં વ્યથ થઈ ગયાં હતાં. શ્રોતાઓ કોઈ દીસતા જ નહોતા બધા પ્રેક્ષકો બની ગયા હતા. મારી પાસે બે જણ બેઠા હતા તેઓ સૌ. લીલાવતી મુનશી નિબંધ વાંચે તે ‘જેવા’ આવ્યા હતા ! આવતાંની સાથે તેમાંના એકે પૂછ્યું કે રેશમી જર્સીનું અને ગીપિયનની ચોળા પહેરીને પ્લેટફોર્મ પર પેલું ‘ઝેડ’ ફરે છે ને કોણ છે ? આ સાંભળી હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ ભાઈ કોઈક કળારસિક કાપડીઆ હશે ? એટલામાં તેમના મિત્રે મૂળ પ્રશ્ન સુધારતાં કહ્યું કે ગીપિયનની ચોળા નથી પણ બ્લાઝીંગ છે ! આ બીજા સહૃદય કોઈ સાહિત્ય-રસિક દરજ્જા હશે એમ હું કહ્યું છું. પણ એટલેથી એ બેઠે જણ અટક્યા નહિ. નિબંધો વંચાતા હોય ત્યારે મૌન રાખવું જોઈએ એમ એમાંથી એકેને ખબર નહોતી તેથી જુદા જુદા સાક્ષરોનાં નામ બાધ્યા પછી તેમનો ધંધો શો છે એ સવાલ તેઓ બહુ અસહ્ય રીતે પૂછીને આસપાસનારો ખલલ પાડ્યા જતા હતા. ‘નરસિંહરાવ રાઠવા કબંધી બાળ છે ?’ ‘કેશવલાલ પેટનો ખાડો શી રીતે પૂરે છે ?’ ‘દેરાસરી દિવસના કેટલા પાડે છે ?’ એવા એવા માયું ફેરવી નાખનારા પ્રશ્નોની પરંપરા ચાલી હોય ત્યાં નિબંધો સાંભળવાની આશા કારે જ મૂકવી પડે.

નિબંધો કેવી રીતે વંચાય છે એ પ્રશ્ન નહોતો નથી. નિબંધો વંચાતી વખતે અન્ય-વચ્ચા પ્રવર્તે ત્યારે વાંચનારાઓ નિરાશ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ પરિપક્વ ઉપદાસ-પાત્ર બને છે. નિબંધ વાચન ત્રાસજનક નીવડે છે તે અટકાવનાનો કાંઈ ઉપાય નહિ હોય ? અનધિકારીનો અંત્રગદ કરીએ તો ? પાશ્ચાત્ય પરિપક્વોમાં એમ થાય છે પણ આવીં તેમ કરવું હાલ હિંદુ નથી. નિબંધો સ્વીકારાયા એટલે વંચાયા એમ ગણી કાંઈ વાંચવાનો શરસ કાદી નાખીએ તો ? નિબંધો આવતા જ કદાચ અટકી જાય એ ભય તો ફર રહ્યો, પણ

પછી પરિપક્વું પરિપક્વણું વળવાય' રહે એવા બીજાં કયા પ્રબંધ ગોઠવેલા? એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. કૃષ્ણસાસનાદ' તો એમજ કહે છે કે 'કોઈ પાત્ર પરિપદ, પોતાની ચાતુ બ્રેહ વખતે તો માત્ર એક જ રૂપ ધરી શકે ને તે એ જ કે ત્યાં તો વિદાન લેખકાના લેખો વંચાય ને તેના પર વિવેચન કે એવી જ કંઈ ચર્ચા થાય. ઉપર સૂચવેલા એક નૂતનાની ઉપાયો લેવા અશક્ય છે એમ ગણીને પાત્ર કેટલાક છ'લાએ જનાવવામાં આવે છે. જન-સમુદાયને રસ પડે એવા હુંકા નિર્બંધો છપાવીને તેજ વંચાવવા, દરેક નિર્બંધનો, દસ મિનિટમાં વંચાઈ રહે એવડો સાર કદાપી તેજ વંચાવવો, નિર્બંધસમિતિએ અથા લેખોનું સારોદ્દાન કરી બે ત્રણ શુભંદ અવાજવાળા વક્તાઓ પાસે તે જ વંચાવવું, જે નિર્બંધોની છપેલી નકલો અરાજર વહેંચાઈ હોય તે જ વંચાવવા, અજરદારનું ગીત લલિતે લક્ષ્યાર્થ તેમ મિ. સંવત્સાનો નિર્બંધ રા. ચંદ્રચંદર વાંચે એવી રીતની ગોઠવણ સઘળા નિર્બંધો પરત્વે કરવી વગેરે વગેરે સૂચનાઓ કરવી સહેલી છે પણ એ દરેકમાં વાંધાઓ કાઢી શકાય એમ છે. મને તો એમ થાય છે કે નિર્બંધવાચન સફળ રીતે કેમ કરવું ને પર નિર્બંધો મંગાવવા એકઠાં. મુંબાઈની પરિપદ જેવા પછી જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો એમ કહેવાની દિમ્ભ ચાલની નથી.

તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ નિર્બંધવાચનના બેટકું જ દીર્ઘ દૃષ્ટિએ નિર્બંધલેખનનું મદત્ત છે. વિદાનોના વિચારોનો વિનિમય થાય માટે તો પરિપદ મળે છે એટલે એ વિચાર મૂલ્યવાન છે કે નહિ તે જેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. મુંબાઈની પરિપદ માટે ભાવનગર પરિપદ માફક, રા. અ. કેશવજી, પ્રો. જળવંતરાય, પરિત મુખસાસ આદિ સાક્ષરોએ નિર્બંધો લખ્યા નહોતા. નિર્બંધસમિતિએ પોતાના કાર્યનો અહેવાલ રજુ કર્યો નહોતો તેથી કયા કયા વિષય પર કેણે કેણે નિર્બંધો મોકલ્યા હતા તે ખબર નથી. તેમજ, આવેલા નિર્બંધો કેવા હતા તે વાંચ્યા વગર અભિપ્રાય ન જ બાંધી શકાય. નામ પ્રમાણે હમેશાં કામ હોતું નથી, જ્યાં શિષ્ટ લેખકોના નિર્બંધો સારા જ હશે એમ માની લઈશું. પરિપદ વખતે નિર્બંધો છપાઈ ગયા નથી હોતા તેથી તે પર કંઈ વિવેચન થતું નથી; ને બે ત્રણ વરસ બાદ અહેવાલ બહાર પડે ત્યારે નવી પરિપદ પર દીકા કરવામાં અથા ચંચાયા હોય છે. પરિણામે, નિર્બંધો ઘણુંખડું અબરાકઈ પર જઈને પડે છે. આ શોચનીય સ્થિતિ મુખરે તો જ સરસ્વતીની સેવા કરવાનો મજા હિંદુ પાર. પાલો એમ. ક્રી. ગદ્યા.

પરંતુ દિવસે સાંજે વિષયસમિતિ મળી ત્યાં પરિપદ અને પરિપદમંજલા સંબંધ પરત્વે અંધારણના અંધારાની પ્રો. જળવંતરાય કોઠાર ને કાપકાના અંધારાની રા. કનૈયાલાલ મુનશી વચ્ચે ભારી રસાકશી થઈ હતી. એ વિશ્વમદણીય આનંદર નથા ત્યાં બેઠેલી બીજા આત્મ-ગંધિઃ ઘટનાઓનો અહીં વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. 'કોઈ' પાત્ર અંધારણ એવું હોતું નથી કે જેમાં મુંબાઈઓ ન સૂચવી શકાય. કાળજી પર મમે તેવું ઉત્તમ અંધારણ સ્વાયું હોય જ્યાં દરેક સંસ્થાની કાર્યસિદ્ધિનો ખરો આધાર કાવેવાઈકાની શક્તિ પર જ રહે છે એ સૂચ, પરસ્પર અવિશ્વાસ હોય ત્યાં બૂલી જવામાં આવે એટલે નિરર્થક કાલક્ષેપ થવા વિના ન જ રહે. તેમાં વળી નયથાત્મ ને પારાધાત્મથી અનખિત પુરો સિદ્ધાંતને અદસે વ્યક્તિને અનુસરીને મન આપ્યા જતા હતા તેથી રાતના સાધાબાર વાગી ગયા બીજા સ્વિમે બપોરે, મનપના અબાવે. તોડેનેડની નીનિ અખ-વાર કરવામાં આવી ને કંદકે કાર્ય

યથ શક્યું રાતે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીના અવ્યાસક્રમમાં દાખલ કરાવવાના હરાવ પર ગીચીયું ગિરાનો પક્ષ લઇને સાક્ષર નરસિંહરાવલાઈ ભીખની માફક લડ્યા, પણ ગુજરાતી સેનેટરોને યુનિવર્સિટીમાં બોલતી વખતે સગવડ કરી આપવાનો જ એ હરાવનો આશય હતો તેથી અન્તે, બહુમતી નરસિંહરાવલાઈની વિરુદ્ધ ગઈ. એ પ્રસંગ, લેટિન અને ગ્રીક માટે શોપ-હોર અને આનોટ્ટે ચલાવેલાં યુદ્ધ સાંભરી આવે એવો હતો.

પરિષદમાં બહુ મળીને ચૌદ હરાવો પસાર થયા હતા. બીજે દિવસે પહેલા ચાર હરાવ પસાર થયા તેમાં એકો પરિષદમંડળખંધારણના આઠમા વિભાગની મેન્ચુરીનો હતો. એ પસાર થઇ ગયો એટલે હવે રા. રા. લલિતલાઈ સામગદાસ તથા પ્રો. જગવંતરાય દોડેર પરિષદ લોડેજ કમિટીની ઉત્તરક્રિયા કરી રાકશે. ત્રીજે દિવસે હરાવો મુકાતા પહેલાં હાસ્ય અને સંધિના ચિત્રરૂપ રૂપે વસ્ત્રધારી સર પ્રભાસંકર પટ્ટણી પરિષદમાં દાખલ થયા આવતાંની સાથે, એમણે હસારતથી પોતાના અને સર મનુભાઈના શરીરની સરખામણી કરી પરિષદનું મન હરાવ કરી લીધું. પછી રા. રાયચુરાએ ખાસ એમને જ માટે 'છેલણ બીજીયા'નું લોકગીત (!) ગાયું. તે પછી સાન જલુની ચૂંટણી કરવાનો પાંચમો હરાવ મુકાયો ને પરિષદે પોતાનું પોત પ્રકાશયું. સાહિત્યપરિષદ રાજકીયપરિષદ સમી. ગતી ગઈ. ગુજરાત મહાગુજરાત ને અતિગુજરાત એવા કચ્છના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાવા વોટએ એવી સૂચનાઓ થઇ. નામો પર નામો આવવા લાગ્યાં. 'સલામાં અશાંતિ છવાઈ' રહી. સર પ્રભાસંકરે ખુશીથી તોડ કાઢ્યો કે પ્રમુખ સાહેબ સર્વાનુમતે ચુંટાયલા છે તે નીમે તે નામો સર્વાનુમતે પસાર કરવાં. એમણે પરિષદની પ્રતિનિધિરૂપ વિષયસમિતિનાં સૂચવેલાં નામોને અડે પરિષદે સૂચવેલાં નામોમાંથી જ પસંદગી કરી. હાલ જનમંડળનું માનસ સાહિત્યના વિકાસને પ્રતિકૂળ નથી એ આનંદની વાત છે પરંતુ જે આલિનવ ચેતન આપણા સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે આવી ચૂંટણીમાંથી પ્રગટ થવાનું નથી એ લોકોને શી રીતે સમજવું? અરા મુદાનાં એ હરાવો તો પછીથી આવ્યા પણ તે તરફ પરિષદનું લક્ષ નહોતું. સાતમો હરાવ નવી ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે સંકલર સાધવા જાળનનો હતો. આઠમા હરાવના પ્રસ્તાવક પ્રો. જગવંતરાય દોડેર હતા પણ એઓ કોણ જાણે કેમ ત્રીજે દિવસે પુણે ચાલ્યા ગયા હતા. રા. નરસિંહરાવે ગુજરાતીને ફોલોવના અવ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાનો હરાવ મુક્યો. વખત થોડો હોવાથી આ એ અગત્યના હરાવો પસાર થયા જાદ ધણુખરા હરાવો પ્રમુખ-સ્થાનેથી જ મૂકી દેવામાં આવ્યા હતા. રા. કૃત્યાલાલે એમની ઝમકદાર શૈલીમાં 'છેલે આભારદર્શન કરીધું ને પછી પરિષદ બરખાસ્ત થઈ.

ગંબીર મુખે ખુરસી પર બેસી રહી એવું કામ કરનાર ન્યાયમૂર્તિ કૃષ્ણલાલભાઈથી માંડીને, પ્રસન્ન વદને પરિષદ મંડપમાં સતન દોડનાર વેગમૂર્તિ દયાસંકરભાઈ સુધી, દરેક કાર્યવાહકે આઠમા પરિષદ પાંદ ઉતારવામાં પાછી પાની નહોતી કરી. સ્વયંસેવકોના સરદાર દયાસંકરભાઈને તો સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો એકએ. પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં એ મરદારીનાં મીઠા હાવાં એ લીધા છે તેથી સત્કળને ને સત્કારીઓના સપાટા સાંભળનાર એ, ભાઈ તરફ મોં પડાપાટ થાય એ આજીવિક છે.

ત્રીજે દિવસે સાંજે અતિથિઓના સ્વાગતાર્થે સ્વાગતસમિતિના પ્રમુ...અરે ના! વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ તરફથી નિમિત્તવિમ્બના ચોલાનમાં એકે રોડેસંમેલન રાખવામાં આવ્યું

પછી પરિણમું પરિવર્તનું લગ્નતાઈ રહે એવો બીજો કોયો પ્રશ્ન યોગ્ય છે? એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. કૃષ્ણસાક્ષીઓ તો એમજ કહે છે કે કોઈ પણ પરિપક્વ પોતાની આત્મ શોધ વખતે તો માત્ર એક જ રૂપ પરી રાકે ને તે એ જ કે ત્યાં તો વિદ્યાન લેખકોના લેખો વંચાય ને તેના પર વિવેચન કે એવી જ કંઈ ચર્ચા થાય. ઉપર સૂચવેલા બેઉ મૂલ્યાંકની ઉપાયો લેવા અશક્ય છે એમ ગણીને પણ કેટલાક દેશોએ જનાવવામાં આવે છે. જન-સમુદાયને દસ પટે એવા ટુંકા નિબંધો લખાવીને તેજ વંચાવવા. દરેક નિબંધનો, દસ મિનિટમાં વંચાઈ રહે એવડો સાર કઢાવી તેજ વંચાવવો. નિબંધસમિતિએ અથા લેખોનું સારોદાન કરી બે ત્રણ ભુલંદ આવજવાળા વક્તાઓ પાસે તે જ વંચાવવું, જે નિબંધોની છાપેલી નકલો જરાજર વંદેચાઈ હોય તે જ વંચાવવા. ખજરદારનું ગીત લલિતે લલકાર્યું તેમ મિ. સંજાબીનો નિબંધ રા. ચંદ્રસેકર વાંચે એવી રીતની યોગ્યતા સ્પષ્ટતા નિબંધો પરત્વે કરવી વગેરે વગેરે સૂચનાઓ કરવી સહેલી છે પણ એ દરેકમાં વાંધાઓ કાઢી રાકાય એમ છે. મને તો એમ થાય છે કે નિબંધવાચન સદ્ગત રીતે કેમ કરવું ને પર નિબંધો મંગાવવા જોઈએ. મુંબાઈની પરિષદ જોયા પછી જેમ આવે છે તેમ ચાલવા દો એમ કહેવાની દિમર ચાલતી નથી.

તાત્કાલિક દષ્ટિએ નિબંધવાચનના જેટલું જ દાર્ઢ દષ્ટિએ નિબંધલેખનનું મદત છે. વિદ્યાનોના વિચારોનો ચિનિમય થાય માટે તો પરિષદ મજે છે એટલે એ વિચાર મૂલ્યવાન છે કે નહિ ને જોવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. મુંબાઈની પરિષદ માટે ભાવનગર પરિષદ માટે, રા. બ. કેશવસાહ, પ્રો. જગવંતરાય, પંડિત મુળસાહ આદિ સાક્ષરોએ નિબંધો લખ્યા નહોતા. નિબંધસમિતિએ પોતાના કાર્યનો અહેવાલ રજુ કર્યો નહોતો તેથી ક્યા ક્યા વિષય પર કોણે કોણે નિબંધો શોધ્યા હતા તે ખજર નથી. તેમજ, આવેલા નિબંધો કેવા હતા ને વાંચ્યા વગર અભિપ્રાય ન જ આંધી રાકાય. નામ પ્રમાણે દમેશાં કામ હોતું નથી, છતાં શિષ્ટ લેખકોના નિબંધો સારા જ દશે એમ માની લઈયું. પરિષદ વખતે નિબંધો અર્પાઈ ગયા નથી હોતા તેથી તે પર કંઈ વિવેચન થતું નથી; ને એ ત્રણ વરસ પાદ અનુવાલ બદલ પટે ત્યારે નવી પરિષદ પર દીકા કરવામાં અથા મુંબાયા હોય છે. પરિણામે, નિબંધો ઘણુંખડે અખરાઈ પર જઈને પટે છે. આ શોચનીય રિથિનિ મુખરે તો જ સરસ્વતીની સેવા કરવાનો અજ હેતુ જાદ જઈએ એમ કહી શકાય.

પહેલે દિવસે સાગે વિષયસમિતિ મળી ત્યા પરિષદ અને પરિષદમંડળના સંબંધ પગ્ગે બંધારણના અવધારા પ્રો. જગવંતરાય કોશર ને કાપદાના અવધારા રા. કનૈયાલાલ મુનશી વચ્ચે ખારી રક્ષાકર્મી થઇ હતી. એ વિરમરણીય અનિકર નથા ત્યાં બનેલી બીજી આનુ-બંધિક પટનાઓનો અર્દો વિચતવાર ઉત્તેજ કરવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ બંધારણ એનું હોતું નથી કે જેમાં મુખારાઓ ન સૂચવી રાકાય. કાગળ પર ચમે તેનું ઉત્તમ બંધારણ રચાયું હોય છતાં દરેક સંસ્થાની કાર્યસિદ્ધિનો ખરો આપાર કાવેવાદેહની ચક્તિ પર જ રહે છે એ સૂચ, પરગર અવિખાસ હોય ત્યાં બૂલી જવામાં આવે એટલે વિરમક કાલસેપ થયા વિના ન જ રહે. તેમાં વળી નવચાત્ર ને ધારાશાસ્ત્રથી અનખિત પુરેયા સિદ્ધાંતને ખદસે અક્ષિને અનુસરીને મન આપ્યા જના હતા તેથી રાતના સાગપાર વાગી ગયા. બીજે દિવસે ખજોર, સમયના અખાવે. તોડતેડની નીનિ અખવાર કરવામાં ખારી ને કંઈ કાર્ય

થઈ શક્યું. રાતે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરાવવાના ઠરાવ પર ગીર્ણીયું ગિરાનો પક્ષ લઈને સાક્ષર નરસિંહરાવભાઈ ભીખની માફક લડ્યા, પણ ગુજરાતી સેનેટેશને યુનિવર્સિટીમાં બોલતી વખતે સગવડ કરી આપવાનો જ એ ઠરાવનો આશય હતો તેથી અન્તે, બહુમતી નરસિંહરાવભાઈની વિરુદ્ધ ગઈ. એ પ્રસંગ, લેટિન અને ગ્રીક માટે શોપન-હોર અને આનોઈડે ચલાવેલાં યુદ્ધ સાંભરી આવે એવો હતો.

પરિષદમાં જયું મળીને ચૌદ ઠરાવો પસાર થયા હતા. બીજે દિવસે પહેલા ચાર ઠરાવ પસાર થયા તેમાં એથી પરિષદમંડળજંધારણના આહમી વિભાગની મેલુરીનો હતો. એ પસાર થઈ ગયો એટલે હવે રા. રા. લડ્ડુભાઈ સામગઢાસ તથા પ્રો. જળવંતરાય દેકાર પરિષદ ભંડોળ કમિટીની ઉત્તરક્રિયા કરી શકશે. ત્રીજે દિવસે ઠરાવો મુકતા પહેલાં હાસ્ય અને સંધિના ચિત્રરૂપ એવ વસ્ત્રધારી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી પરિષદમાં દાખલ થયા આવતાંની સાથે, એમણે ઇસારતથી પોતાના અને સર મનુભાઈના શરીરની સરખામણી કરી પરિષદનું મન હરણુ કરી લીધું. પછી રા. રાયચુરાએ ખાસ એમને જ માટે 'છેલણુ બીબીયા'નું લોકગીત (!) ગાયું. તે પછી સાન જણુની ચૂંટણી કરવાનો પાંચમો ઠરાવ મુકયો ને પરિષદે પોતાનું પોત પ્રકારયું. સાહિત્યપરિષદ રાજકીયપરિષદ સમી. જતી ગઈ. ગુજરાત મહાગુજરાત ને અતિગુજરાત એવા કચ્છના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાવા જોઈએ એવી સૂચનાઓ થઈ. નામો પર નામો આવવા લાગ્યાં. સલામાં અશાંતિ ઇલાઈ રહી. સર પ્રભાશંકરે ખૂબીથી તોડ કાઢ્યો કે પ્રમુખ સાહેબ સર્વાનુમતે ચૂંટાયલા છે તે નીમે તે નામો સર્વાનુમતે પસાર કરવાં. એમણે પરિષદની પ્રતિનિધિરૂપ વિષયમિતિનાં સૂચવેલાં નામોને બદલે પરિષદે સૂચવેલાં નામોમાંથી જ પસંદગી કરી. હાલ જનમંડળનું માનસ સાહિત્યના વિકાસને પ્રતિકૂળ નથી એ આનંદની વાત છે પરંતુ જે અભિનવ ચેતન આપણા સાહિત્યમાં વ્યક્ત થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે આતી ચૂંટણીમાંથી પ્રગટ થવાનું નથી એ લોકોને શી રીતે સમજવું? ખરા મુદ્દાનાં જે ઠરાવો તે પછીથી આવ્યા પણ તે તરફ પરિષદનું લક્ષ નહોતું. સાતમો ઠરાવ નવી ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે સહકાર સાધવા જાળવનો હતો. આહમી ઠરાવના પ્રસ્તાવક પ્રો. જળવંતરાય દેકાર હતા પણ એઓ કાણ જાણે કેમ ત્રીજે દિવસે પુણે ચાલ્યા ગયા હતા. રા. નરસિંહરાવે ગુજરાતીને કૌશલ્યના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવાનો ઠરાવ મુક્યો. વખત થોડો હોવાથી આ એ અગત્યના ઠરાવો - પસાર થયા બાદ બહુખરા ઠરાવો પ્રમુખ-સ્થાનેથી જ મૂકી દેવામાં આવ્યા હતા. રા. કનૈયાલાલે એમની ઝમકદાર કૌશીમાં -છેલ્લે આભારદર્શન કીધું ને પછી પરિષદ બરખાસ્ત થઈ.

ગંભીર મુખે ખુરશી પર બેસી રહી બેઠું કામ કરનાર ન્યાયમૂર્તિ કૃષ્ણસાહભાઈથી માંડીને, પ્રસન્ન વંદને પરિષદ મંડપમાં સતત દોગનાર વેગમૂર્તિ દયાશંકરભાઈ સુધી, દરેક કાર્યવાહકે આહમી પરિષદ પોર ઉતારવામાં પાછી પાતી નહોતી કરી. સ્વયંસેવકોના સરદાર દયાશંકરભાઈને તો સુવર્ણચંદ્રક મળવો જોઈએ. પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં એ મરદારીનાં મીઠા હલાવા મેં લીધા છે તેથી સજ્જનો ને સન્નારીઓના સપાટા સાંભળનાર એ ભાઈ તરફ મને પક્ષપાત થાય એ આભાવિક છે.

ત્રીજે દિવસે સાંજે અતિથિઓના સ્વાગતાયે સ્વાગતસમિતિના પ્રમુ...અરે ના ! વ્યવસ્થાપક સમિતિના પ્રમુખ તરફથી વનિતાચિન્મામન! ચોવાનમાં એક સ્નેહસંભેજન રાખવામાં આવ્યું

હનું. ત્યાં સરસ્વતી સેવકો ઉપરાંત, કળા અને સાહિત્યના અભ્યાસથી હૃદય પોચું પડી જશે એવી શ્રીકૃષ્ણી પરિપક્વતા નહિ આવનાર અનેક શ્રીપૂજકો અને સત્તાપૂજકો પધાર્યા હતા. ગરજાનો કાર્યક્રમ અચ્છી રીતે જોડવામાં આવ્યો હતો. 'છંદગીતાં એર કોઈ વાવશે નહીં.' એમ છેલા ગરજાની છેલ્લી લીટી હતી. એ ગાનારી ચતુર આર્યમહિલાઓ વિવિધસમિતિમાં તો હાજર નહોતી ત્યારે કોને અનુવક્ત્રીને એ ગાઈ હશે ?

ત્યારે એકંદરે પરિપક્વતા છેલ્લી બેઠક કેવી હતી ? એમાં પહેલો બેઠકની સરળતા, બીજીની નિર્દોષતા, ત્રીજીની માનવિયાસા, ચોથીની સુદરતા, પાંચમીની રસિકતા, છઠ્ઠીની લવ્યતા ને સાતમીની વિનયશીલતા ન હોતી. પણ એ બધામાં ન હનું એવું કંઈક મુંઝાઈમાં હતું ને તે ઊભરાતું ચેતન. એ ઊભરાતા ચેતનના કૃગરૂપે પરિપક્વ સુંદરીએ પરિપક્વ મંડળરૂપી બાળકને જન્મ આપ્યો છે. એ બાળકનું જીવન પ્રગતિમય, ધ્યેય ઉન્નતિમય ને કાર્ય પ્રગતિમય બને તે સારુ ગુજરાતે એને હૃદયપૂર્વક પોષણ આપવું જોઈએ. ડૉ. કેતકરે માત્ર મરાઠી જ્ઞાનકોશની યોજના અમલમાં મૂકી તેમાં ૩૮ ચાર લાખનો ખર્ચ થયો. ગુજરાતીઓ આર્થિક સદાય આપે તો મદાસભા જેમ દિંદની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું છે તેમ પરિવર્તનગ્રામી ગુજરાતની સાંસ્કારિક અસ્થિતાનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહેશે.

વ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી

લો ક ચ ર્થો

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર શ્રીપુત્રોને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ જ્યારે પાતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સુખમાણુ માદિની આપી અભાસ પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાથી નણ્ણું વૈય અને વૈાક્ષસ સામ્રો એવી માદિતો આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. ત'ત્રી]

તન્ત્રી મહાશય.

તાનાં મોકલવાનો આપનો આદેશ મળ્યાં. આપ લખો છ કે રચ્ચો છ એટલે જરૂર લખી શકાશે. હા, રચ્ચો છ પણ એ શબ્દથી કશી શકાય એટલો અવકાશ નથી. અહીંઆ પણ પ્રક્રિયા જન્મીએ આવે ગમ્ય છે. પાળું એ દોહણું રચ્ચા કે દયા પ્રાપ્ત કરવા લખનો નથી; કારણ કે વચમાં ચાર દિવસ પ્રક્ર ન આવ્યાં એટલે લખકને ઉચિત કોષથી- અને આ કોષ દુર્વોક્તાની પ્રક્રિયાને એટલે કે સાપમાં પરિવ્રાજ પામે એવા દોષ છે એ આપ રચ્ચાનુભવથી જાણો છો-એક પ્રેસવાળાના પ્રમાદના કારણે સમગ્ર પ્રેસની દુનીઆને ભરમ કરવાના સંકલ્પો થયા. આ ઉપરાંત કેટલાક તો વનમાં આવ્યા હોવાથી અને વન બને નાનજાનમાં સ્વજન જાય દેવાથી તેની પરિસ્થિતિમાં એટલો અગા દોષાઈ નવો છું-

પણ તન્ત્રીજી, વાર્તાને સ્થાને આપ જેને વાર્તાનું અથવા કલાનું ઉપાદાન કહે છે તે-
 લોકવૃત્ત કે લોકજીવનના અનુભવોમાંથી કોઈક મોકલું તો ન આવશે? પણ આપ આ ઉપરથી
 એમ ન કહી શેશે કે હું આ લોકવૃત્તિરૂપી ઉપાદાન અને તેમાંથી નિર્માણ થતાં કલા અને
 સાહિત્યને સરખાં ગણું છું. નહિ, હું એટલા પૂરતો તો સાહિત્યકાર, કલાપક્ષપાતી છું-
 પછી ભલેને મારી સાહિત્યકૃતિઓ ગૂની હોય, નિર્માણ હોય, અને તમારા જેવા કોઈ સચિ-
 વાળાને સાહિત્ય નામને પણ યોગ્ય ન લાગતી હોય! એક પથર કે ખડક અને મૂર્તિ કે
 સ્થાપત્યમાં જેટલો તફાવત છે, રંગના કાદવ અને ચિત્રમાં જેટલો તફાવત છે, સ્વરેના
 સમુદાયમાં અને સંગીતમાં જેટલો તફાવત છે મનના ભાવો અને તેમને વર્તનમાં મૂકવામાં
 જેટલો તફાવત છે તેટલો લોકવૃત્ત-લોકજીવન આદિમાં અને સાહિત્યમાં છે. પણ
 સાહેબ, મારે જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે ઉપાદાન-વસ્તુસામગ્રી-કલાના રૂપમાં મૂકાય છે
 ત્યારે એનો ઉપયોગ એકસ થઈ જાય છે, પરિમિત થઈ જાય છે અને ઉપાદાનને
 એના મૂળ રૂપમાં રાખી આપવાથી સૌ કોઈ પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કરી
 શકે છે. કલા થઈ એટલે એનું પરમ પ્રયોજન આનંદસંવેદન. હું જાણું છું કે કોઈકો
 એનો વિવિધ ઉપયોગ કરે છે અને કરશે. દા. ત. કેટલાક લોકો કલા સાથે ધર્મનો વ્યભિ-
 ચાર કથી વિના રહી શકતા જ નથી. તમે જાણો છો કે હું પોતે ધર્મને કલા કરતાં અગ્ર-
 સ્થાન આપું છું; પણ મને એ વ્યભિચાર ઉપદસનીય લાગે છે. હું તો મંદર મૂર્તિ જોઈ
 આનંદમાં જ ગરકાય થઈ શકું છું-અને એટલા માટે જ, હું તમને ખાતરીમાં જણાવી દઉં
 કે, હું મંદિરોમાં જાઉં છું-પણ મને ધાર્મિક લક્ષિતી ઉપાસના કરવાનું સુઝતું નથી. પણ
 આપણા લોકો તો લક્ષિત કરી એને અદૃશ્ય-જેવાને અયોગ્ય એ અર્થમાં-કરી નાખે છે.
 તમે અથવા તમારા તન્ત્રી મંડળમાંથી કોઈ કહેશે ‘પણ એ મૂર્તિઓ મૂળ લક્ષિતી ઉપા-
 સનાના પ્રયોજન માટે નિર્માણ થઈ છે.’ હું એમની સાથે ચર્ચા નહિ કરું. લક્ષિત, કલા
 અને એ બધી વૃત્તિઓ એક ચૈતન્ય વૃત્તિના અવયવો છે-અથવા યોગદર્શન કહે છે તે
 પ્રમાણે ચિત્તની વૃત્તિઓ છે અને તેમની વચ્ચે અવયવ-અવયવોનો સંબંધ છે; આથી આ
 બધી વૃત્તિઓ એક બીજામાં એકત્રિત છે, અને તેમનો ભેદ અને વિવેક એ વિકલ્પન-
 વ્યાપારનું-પૃથક્કરણનું-analytical abstractionનું પરિણામ છે. અને ચિત્તનું સ્વભાવ
 જેમ વધતું જાય છે તેમ તેમ આ પ્રત્યેક અવયવનો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે. હાથ,
 પગ, આંખ આદિ શરીરના અવયવો છે, સમગ્ર શરીરનું સમગ્ર પ્રયોજન સાથે છે અને
 દરેકમાં શરીરત્વ છે એ રીતે એક-બીજાપણું છે, અને છતાં પ્રત્યેક ભિન્ન દેખાય છે,
 તેમની પ્રવૃત્તિ ભિન્ન દેખાય છે, અને હાથ હાથે ત્યારે હાથની પ્રવૃત્તિ કહેવાય
 છે અને પગ સાથે ત્યારે પગની કહેવાય છે. એ રીતે ચિત્તની વૃત્તિઓમાં છે.
 જાણક જેમ શરીરના અવયવોનું હાલનચાલન પ્રત્યેકના પૃથક્ ભાવ વિના કરે છે-
 આ હું હાથ હલાવું છું, પગ ચલાવું છું ઇત્યાદિ ભાવ વિના, ઓષધવૃત્તિથી આખા
 શરીરના જ હાલનચાલનનું તેને ભાવ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર બધા
 અવયવોનું પૃથક્ ભાવ નહિ હોવાથી જે અવયવે પ્રધાનપદે લક્ષ્ય ખેંચ્યું હોય એની જ

પ્રવૃત્તિ માને છે. પણ પૃથક્ જ્ઞાનવાળા મોટા કહી શકશે કે આ હાથની પ્રવૃત્તિ છે, પગની પ્રવૃત્તિ છે ઇત્યાદિ. તેમ ચિત્તના વ્યાપારોમાં પણ છે; શરીર કરતાં તે વધારે મોટા પ્રમાણમાં. ચિત્તવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ-તેમના પૃથક્ વ્યાપારો ઉપરથી-, એ ઘણા વિકસિત અને સ્વ-ભાનની ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલા ચિત્તને શક્ય છે. તેમાં એ ખાસ કરીને ચિત્તની ભિન્નભિન્ન વૃત્તિઓનાં પ્રવર્તનો તે તે વૃત્તિઓનાં તે છે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું ઘણું કઠિન છે અને તેથી ઘણીવાર એક વૃત્તિનાં પ્રવર્તનોનો આરોપ બીજી ઉપર-થઈ જાય છે. વ્યક્તિગત ચિત્ત-માં આ વસ્તુસ્થિતિ છે એમ મને લાગે છે. હવે જે વ્યક્તિના વિકાસવાદને અને સમગ્ર પ્રગતિના ચિત્તના વિકાસને કાલની દૃષ્ટિએ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સરખાં ગણીએ-આ હજી સુધી કેવળ તર્ક છે, નિર્ણય નથી-તો એમ કહેવાય-કે સંસ્કૃતિના પ્રારંભના યુગોમાં પ્રગતી ચૈતન્ય વૃત્તિઓ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રવર્તતી પણ તેઓનું પૃથક્ત્વનું ભાન સ્પષ્ટ ચૈતન્યથી થયેલું નહિ હોય અને ખાસ કરીને એક વૃત્તિનાં પરિણામોનો બીજા ઉપર આરોપ થઈ જતો હશે. અને આ રીતે આપણે આજે જેમ કલાવૃત્તિ અને ભક્તિવૃત્તિનો ભેદ ગણી એકને કલાની કૃતિઓ કહીએ અને બીજાને ભક્તિની કૃતિઓ કહીએ-પ્રધાન-ગૌણની દૃષ્ટિએ જ, કારણ કે આત્યન્તિક ભેદ સ્વભાવથી જ અશક્ય છે-તેમ એ પ્રાચીન જ્ઞાનાઓમાં ભેદ ન થતો હોય. ધર્મવૃત્તિ અથવા ભક્તિવૃત્તિ પ્રધાનયુગમાં ચૈતન્યની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ એને નામે જ ચડે. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં મને લાગે છે કે ભક્તે એ મૂર્તિઓ અને મંદિરો ધર્મને જ્ઞાને થયાં હોય-મને તો એ કલાવૃત્તિનાં જ પરિણામો લાગે છે; માટે હું તો તેમાં કલાનો આનંદ જ અનુભવું છું.

પણ વાત ખડુ આંટ ચઢી. હું કહેવા એમ માણું છું કે ઉપાદાન પ્રમાણમાં અવિશિષ્ટ સ્વરૂપનું હોવાથી દરેક જગણ પોતાના પ્રયોજન પ્રમાણે એને વિશિષ્ટરૂપ આપી ઉપયોગ કે ઉપભોગ કરી શકે. ઉપાદાનને કલાનું વિશિષ્ટ રૂપ મળી ગયા પછી એનો એ રીતે જ ઉપ-યોગ થઈ શકે-બીજી કોઈ રીતે ઉપયોગ કરવો એ એ વસ્તુને અનુગતી રીતે વાપરી કહેવાય. માટે જે હું આપને લોકહવનના અનુભવો મોકલાવું તો તેને 'પ્રસ્થાન'ના વાચકો-નેમને જે કંટાળો ન આવે તો-સૌ પોતપોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે.

રંગનો તો અપહીલો લાંબો છે. પણ કામ અધૂરાં રહેતા હોવાથી તેનો મોટો ભાગ અને તેટલાં પૂરાં કરવા ગાળ્યો; એટલે જે દિવસે એ કામ બંધ કરી રંગઓમાં જવાનો વિચાર કર્યો તેની સાંજથી હું મારી વાત સારૂં કરું છું. આપણે બન્ને સાથે દત્તા-દાસ તે દિવસે પરણવાના હતા. એ લાઈ ફરીથી લગ્ન કરના હતા. આપણે તો આનંદ કરવા ગયા હતા. એટલે કોઈ લાગમાં આવે તો એને માફ ન લાગે એ રીતે જનાવણે અને હસવું અને હસાવવું એ હેતુ હતો. ફરીથી લગ્ન કરવું એ કાંઈ આનંદના પ્રસંગ નથી; એ તો ઇવનગી વ્હરીઆન પૂરી કરવા માટે છે ઇત્યાદિ વિચારો તો આપણે કરેલા; અને છતાં આપણે ગંધવા. હું તો માટે આવેલો? એક તો-લાઈ આપણા મિત્ર; અને દાસ જે કાંઈ કરતા હતા તે નીખાલસપણે અને નમારા કેટલાક સાક્ષરોમાં દેખાતા દબલ વિના કરતા હતા. હું ઇંગ્લીશ વિધુર રહી શકું એમ નથી માટે માટે પરણું જોઈએ. જોઈએ-મોઝો: ખડુ વિચાર કરતો નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે-દાસ

તમારા સાક્ષરોની જેમ લાગણીઓથી ખેંચાઈ ગયે એવા નથી. છતાં એમની પ્રથમ સ્ત્રીને કાનૂને તમારા લાગણીમાંથી રસિકો સહન કરે છે તેના કરતાં ખૂબ વધારે સહન કર્યું હતું; અને સ્ત્રીની અને પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈનો દાબ નહતો સ્વીકાર્યો. એ પોતે પ્રથમ સ્ત્રી ઉપર લાવવામાં છે એમ નહિ પણ પોતાની શક્તિનું એમને માપ છે. એટલે એમાં કંઈકાં બાહ્ય પરિસ્થિતિને પણ થયા કરતાં આંતરિક વિચાર કરી સમાજના ચાલના ધારણે કામ કરી લીધું. અંદીઆ અને તમે કરેલી એક મરકરી યાદ આવે છે.—સાક્ષરની પત્ની યૂગની ગયાં. એમણે એની પછવાડે એક ગીત લખ્યું તેમાં સ્વર્ગના દેવોને પોતાની પત્નીને સંભાળવાનું કહ્યું. પણ એક વખત પછી એ સાક્ષરથી કરી પછવાડી ખખર આવી—એટલે તમે કહ્યું “—ભાઈએ હીક કર્યું. હથિરને એમણે—” ત્યાં સંભાળવા કહ્યું અને પોતે અંદીઆ હથિરની—મોરીને સંભાળી લેશે.” આવે. ઉપદાસ તમે આમનો નહિ કરી શકો; કારણ કે એ પોતે ગીતો લખના નથી એટલું જ નહિ પણ કાવ્યો કે ગીતો સમજના નથી અને સમજવાની દરકારે કરતા નથી.

—દાસે લોકસ્થિતિને સ્વીકારી પોતાનું પ્રયોજન સાધ્યું. પણ આ લોકસ્થિતિ કેટલી નિર્દય, મંડકારિતાવિહીન છે. પત્નીની સહ જગતી હૈય ત્યાં આંસુના વાત થાય અને સ્નાનનાં બીનાં લુગડાં સુકાયાં ન હોય! ત્યાં સગાઈ થાય. મને લાગે છે આવી વસ્તુ-સ્થિતિ એ આગણી, ધર્મપ્રધાન આર્યસંસ્કૃતિમાં જ સંભવી શકે. આ રીવાજનો દુનિયામાં જોડો નથી. તમે કહેશો કે એમાં આર્યસંસ્કૃતિને શું ? એને ને આને શું લેવા દેવા ! હું આપને એટલું જ કહું છું કે આપ જાણો છો કે આર્યસંસ્કૃતિને વિષે મને માન છે, ભક્તિ છે. પણ જો એનું ચેતન્ય વિશિષ્ટ છે તો એની જડતા અદિનીય છે. વર્ણવ્યવસ્થા ઉપરથી ઉભું થએલું આપણું આજનું જાતિબંધારણ, અભગવવા અને વટલાવવાના ભયમાં ધર્મની પરાકાષ્ટા, જન્મ ઉપર ઉચ્ચત્વનું અભિમાન આદિ તો હિન્દુધર્મમાં અને આર્યસંસ્કૃતિમાંથી જ જન્મી શકે ! જેમાંથી એ જન્મે તેમાંથી દાસ પ્રચલિત પુરુષપુનર્લક્ષનો રીવાજ જન્મે એ જન્મને નવાઈની વાત નથી. હિન્દુધર્મ તો માણસોને રાગદ્રોષની લાગણીઓથી—અને લાગણી માત્રથી અનીત થવાનું કહે છે ને ! હીક, ત્યારે માણસને પરણ્યા વિના ન જ ચાલે તો પછી પત્ની લમણાં મરી ગઈ છે છતાં અપ્રસ્તુત વિચારો અને લાગણીઓથી શા માટે શુદ્ધિની નિર્ભગતાને કશુંપિત થવા દેવી ! હિન્દુધર્મ નિર્વિકાર થઈ હથિરને કે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવા ઉપદેશ કરતો દશે પણ હિન્દુઓ તો નિર્વિકાર થઈ વિકારોને અથવા વિષયોને એટલે કે કામને અને અર્થને જ સેવે છે અને એમાં હિન્દુ ધર્મની વિશાળતામાંથી અને વિપુલતામાંથી કેટલા પણ મેળવી શકે છે ! અસ્તુ.

આહું બળેલા છેકરા સાથે અને પરણાવવા નવાર થાઈ ગયા હતા. એટલે આજુ પરિસ્થિતિમાં તમારે અને મારે ખતોને સ્વીકારવું પડ્યું કે કીક સંબંધ થયો. પુરુષ અનાદ્યતં પુણ્ય કિસલયમત્તનં ચરુદ્ધઃ અણુમુવેલા ફૂલની અને નખથી નદિ તોડાએલા કિસલયની વાંછા કરે અને તે જ ગેજવતા પ્રાપ્ત કરે, પણ સ્ત્રીને એ વસ્તુનો વિચાર જ ન કરવાનો હોય !

પૂનઃ--બાઈ પોતાની કન્યા માટે આ આદર્શ સાચવવા કેટલું બધું મદન કરે છે. તેમને મારા સદસ્યવાદ નમસ્કાર હો. એવામાં જ હું દિન્દુઓના પુનરુદ્ધારની આશા ગળી શકું છું.

પછી બીજો દિવસે હું ગયો મારે ગામ. અમારું ગામ નમં તળેલું છે તે કે જૂના વખતના વેપારકિયોગ માટે પ્રસિદ્ધ હતું. પણ હાલ તો વેપાર સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયો છે, દરજી બાંધણીનો ઉદ્યોગ ભાવસાર અને ખત્રીઓના હાથે ગાસે છે. પણ વાણીઆ તો બધા ખુદાર જ રહે છે. સમગ્રાણમાં ગામમાં આવે છે, કારણ કે અમારી નાતના રીવાજ પ્રમાણે સમ નો ગામમાં જ કરવું પડે. પણ ધણાખરા લાંબો વખત ખુદાર રહે એટલે ખેડાના જમાનામાં એક નાતના અને ગામના માણસો જેમ એકબીજાથી પરિચિત હોય તેવી સ્થિતિ હાલ રહી નથી. હું તો ધણા સ્ત્રીપુરુષોને એળખું જ નહિ, એટલે એક દિવસે 'મેં મારા એક મિત્રને સચના કરી 'અચા, હવે આપણા ગામમાં who's who ' કીયો કોણ ?' નવાર કરવાની જરૂર છે '. તેણે પણ હા પારી કારણ કે તે પણ પાંચ છ વરસે ક્રાન્સથી દગળાં જ આવ્યો હતો. અને પછી તો કોઈ અગત્યમાં સ્ત્રી કે પુરુષ જોઈએ એટલે એક-બીજાને who's who પછગા જ કરીએ. મેં પ્રથમ મારા પુરુષને who's who તરીકે એળખાવ્યા હતા.

મને વિચાર થતો કે આવા વતનનો, આવી નાતનો શો અર્થ ? હવે એ શું પ્રયોજન નાધે છે ? આપણે નુંઆઈને પરદેશીઓની નગરી કરીએ છીએ કારણ કે તે કોઈનું વતન નહિ; પણ આ અમારું ગામ કોનું વતન ? અમદાવાદથી શરૂ કરી દિન્દુરથાનની ચારે દિશામાં અમારા ગામના વેપારીઓ રહે છે એટલું જ નહિ પણ ગામની વસતીના પ્રમાણમાં પરોપમાં એમાં કીક સંખ્યા રહે છે. અને પરદેશથી આવેલા બધાએ આડઅર્થથી રહે; કેટલાક સાઈ કમાએલા હોય એ મોટી મોટી દવેલીઓ અંધાવે જેમાં પાંચ વરસમાં સદેરાસ પાંચ માસ પણ ભાંગે જ રહેવાનું હોય ! બીજા કેટલાક વ્યવસ્થાના કામ કરી આવ્યા હોય, પણ બધાએ પાંચસ દરેક જ અગીસા 'ફંદે અને આપણે ત્યાં આવતી નવી સંસ્કૃતિની જેમ પોલીસથી અંદરનું કુખગ્રાયાનું હાંકવાનો પ્રાપ્ત કરતા હો.પ. અને આ દિવસોમાં-બીજા દિવસોએ અમદા ઉત્તર જેવા લાગતા ગામમાં-અહીં વસ્તુઓના ભાવ અમદાવાદ જેટલા જ થઈ ગયા. ફધ-એ આને અટી આને શેર મેડો. મારા જેવા મોઝા ઉનારને તો ફધ મળે પણ નહિ. શાકનું પણ એમ જ અને વાળીના એક એકના અમદાવાદની જેમ બે પૈસા. આ વેપાર તિલાના વેપારીઓના ગામની સ્થિતિ કોઈ મને એમ થયું કે આપણા ગામડાંઓનો અને નાનાં પુરોનો પ્રશ્ન આપણે સદેશમાં રહેનારા કષ્ટીએ છીએ તેના કરતા વધારે ગંભીર અને ગંભીરતાએ છે. મને લાગે છે આપણા ઉપર ધણી આવતી નવી પરિસ્થિતિને ઉપાગી આંખે

નહિ જોઈએ, તે પ્રમાણે આપણા જીવનમાં રીતરીવાજોમાં ફેરફાર નહિ કરીએ, તો તે આપણને ચઘડી નાખશે.

અને આ અમારી નાત. આ નાતમાં જ અમારે અમારી છોકરીઓ માટે વર શોધવાના. એમાંથી જ અમારે કન્યાઓ લેવાની. હું જ્યારે જ્યારે પતન આવું છું ત્યારે નાતની સંસ્થાનું અને તેટલું નિરીક્ષણ કરું છું અને એની ઐતિહાસિક સ્થિતિઓ સાથે સરખાવું છું. અને આજે આપણા જીવનની કદ જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે કે તે હજી જીવે છે તેનો વિચાર કરું છું. હું સાધારણ રીતે એમ માનું છું—અપવાદ માટે અવકાશ રાખીને—કે જે સંસ્થાઓ જીવનની કાંઈ પણ જરૂરીઆતો પૂરી પાડતી નથી તે એની મેળે જ હુમ થઈ જાય છે. જીવનની જરૂરીઆતો એટલે કે જનનાના મોટા ભાગની જરૂરીઆતો—ખીનજરૂરી રીતે આગળ વધેલા તમારા જેવા અમુક શીલમુક મુદ્દારક્ષી જરૂરીઆતો નહિ. હું વિચારું છું ‘તો આ અમારી નાત અમારા આ બધા ભાઈઓની શી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે?’ તેઓ એમનો ધંધોરોજગાર નાત વિના કરી શકે અને કરે છે, એટલે ગુજરાન માટે નાતની જરૂર નથી; જો કે પહેલાં એ સાથે પણ સંબંધ હોતો. પણ માણસની ભૂખ શમે એટલે કામવૃત્તિ પેદા થાય અને એ વ્યવસ્થિત રીતે સંતોષવાના સાધનો સમાજે પૂરા પાડવા જોઈએ. હું તમને જણાવી દઉં કે અહીંયા વ્યવસ્થિતતાથી મોટે ભાગે લગ્ન વિષેના અર્થ વગરના તમારા લોકોના વિચારોનો વિચાર કરતો નથી. જેમ ચોખ્ખો, પંચે એવો, રાગ ઉત્પન્ન ન કરે એવો ખોરાક ભૂખ શમાવવા આવશ્યક છે તેમ જ કામવૃત્તિ સંતોષવાને ચોખ્ખો, નલાવી શકાય એવો, અને રાગ ઉત્પન્ન ન કરે એવો વ્યવહાર આવશ્યક છે. અહીંયા વ્યવસ્થિતતાથી આટલો જ અર્થ સ્વીકારશો, તમારા આધ્યાત્મિક અને હૃદયી ભૂમિકાએ ઉડતા જીવને આધાત પહેંચેં તો ક્ષમા કરશો. સમાજ જે કાંઈ ગોઠવણ કરે તેમાં જેમ દરેક માણસને ખાવા, મળે એની સંભાળ રાખવી પડે તેમ દરેક પુરુષને એક સ્ત્રી મળે અથવા તમને ગમે તો દરેક સ્ત્રીને પુરુષ મળે એની સંભાળ રાખવી જરૂરની છે. જેને ન ખાવું હોય તે ન ખાય, જેને ન પરણવું હોય તે ન પરણે. તેમને મુખારકબાદી. હવે આ કેવી રીતે જતી શકે? મને લાગે છે લગ્નની બાબતમાં ઇકાનો-મીક્સના ફી ટૂકનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડે તો ઘણા માણસો કુંવારા રહી જાય, શ્રીમંતોના જ-નના આજે છે એનાથીએ મોટાં થઈ જાય; એટલું જ નહિ પણ ઘણી છોકરીઓ હુધે માગેં ચઢી જાય. ‘શી રીતે?’ તમે પૂછશો. આજકાલ દરેક છોકરીના માખાપને, તેમ જ ન્યાં મોટી ઉમ્મરે લગ્ન થાય છે ત્યાં છોકરીને પણ, શ્રીમંત ઘણી જોઈએ. આ પહેલી સરત પૂરી પડે પછી પાછો તે લણેલો હોય તો સાફ એમ પણ ઈચ્છા થાય; અને પછી બીજી ગોણું સગવડો શોધાય. હવે સાધારણ માણસની માહીતીમાં આવતા કાંઈ પણ મોટામાં મોટા ક્ષેત્રમાં ખાવા માણસો કેટલા મળે? બધાએ એવાંઓને મેળવવા ઝૂરે. પરિણામ તમે કલ્પી શકો. શ્રીમંતો મોટા ભાગે શ્રીમંતો સાથે વ્યવહાર કરે, લણેલાઓ શ્રીમંતો અને લણેલાઓ સાથે વ્યવહાર કરે; આ બન્નેમાં મધ્યમ અને અધમ સ્થિતિવાળો પણ પોતાથી હયા સાથે વ્યવહાર કરવા પ્રયત્ન કરે. પરિણામે સામાન્ય સ્થિતિના માણસોને ચોગ્ય વધે સ્ત્રી ન મળે, મળે તો પણ જીવન બગડી ગયા પછી, શિથિલ થઈ ગયા પછી, અસંતુષ્ટ કચરો. હવે સાહેબ મેં આ અમારી નાતમાં એક ખૂબી જોઈ—ચંદની સંગાઈ અને લગ્ન થયાં. ખબર સાંભળી અમે બધા પહેલાં ખૂબ ચીડાયા અને કન્યાના બાંધને

કેટલાકે ચાર પાંચ આપવાની. કેટલાક ધરતીઆઓ કહ્યું 'આમ કરવું તું તો કંઈ પીની કેમ ન કરી?' ઝાંઝાઓએ કહ્યું 'કાગડો દંધડું લઈ ગયો.' આ બનાવ ચાર પાંચ વરસ ઉપર બનેલો. હું પણ તે વખતે બહુ ઝીંઝાએલો. પણ આજે મેં એ બાઈને લેઈ. તે સંપૂર્ણ મંતુષ્ટ હતી. એ છોકરીની મા હતી. તેનું રૂપ ઉતરી ગયું હતું, અને જરા આશ્ચર્ય થઈ ગઈ હતી! પણ તમારા સંસ્કારીઓના ઘેરે પણ આમ નથી બનતું! મને વિચાર થયો લે કન્યાને ખદાર આપવાનો રીવાજ હોત તો જરૂર—ચંદનો આ કન્યા ન મળત. પણ બીયારા—ચંદનો મુદ્દલ વિચાર જ નહિ કરવાનો? એ શી રીતે અલ્લગારી રહે? એ માળસને બીજાને અને પોતાને દેશને કરતો અટકાવવો હોય તો આ સિવાય બીજું શું થઈ શકે? મને લાગ્યું કે આ અમારી બેવકૂફ નાનની સંસ્થા છેવે છે તેનું આ કારણ છે. તે બંને ત્યાં મુખી દરેકને કન્યા લાવી આપે છે. અને ઘણીવાર તો શ્રીમંતોને ગરીબોને—મેટા બાગે કેળવાએલા ગરીબોને—કન્યા આપવાની ફરજ પડે છે અને એ રીતે lovelocking રીત થાય છે. પણ તમે કહેશો આ અધા કરે વિચારો છે, છોકરીની દૃષ્ટિએ. હા. હું મારી છોકરીઓને ખદાર આપવા તૈયાર થાઉં તો સેનારા લેઈએ એટલા મળે, પણ જ્યાં મુખી આ કમજામત નાનની સંસ્થા દેવાત છે ત્યાં મુખી મારા છોકરા તો ફંવારા જ રહે. તમારા મુધારેકો અધા દંભી છે. તેઓએ તો જૂની નાતો કરતા વધારે સાંકડા ગોળો આંધ્યા છે. એમને તો વર પોતાની નાનનો, પોતાના જેટલો પ્રતિષ્ઠિત, અને વળી વધારેમાં વિશ્વાસ જઈ આવેલો લેઈએ. નહિ તો છોકરી કુખી થાય! એટલે આવા દંભી લોકોના વચનોથી છેતરાઈ કોઈ લે પોતાની કન્યાઓ નાત ખદાર આપે તો નાતવાળા એના છોકરાને કન્યા ન આપે અને પેલા મુધારેકો ઉચ્ચતર સંસ્કૃતિવાળા હોઈ એનો ભાવ શા માટે પૂછે? બીચારની દશા થાય! મુધારો કરવો એ શ્રીમંતોનું કામ છે.

પણ આ ઉપરથી તમે એમ ન માનશો કે હું આ કુટુંબ નાનની સંસ્થાનું સમર્થન કરનારો છું. હું તો એટલું જ કહું છું કે જેમ-જ્યાં મુખી બિલ બિલ રાષ્ટ્રો પોતાને એક બ્રાહ્મણી કન્યા તરીકે માનનારા દયાળુ છે ત્યાં મુખી નિર્મલોચ દી રેડ કોઈ પણ રાષ્ટ્રને રાખવો પાડવો નહિ, તેમ જ્યાં મુખી સિન્દુરયાનમાં નાતો છે ત્યાં મુખી લગ્નની બાબતમાં નિર્મલોચ વ્યવહાર કરવો હાનિકારક છે. પણ હું તો તમે બંને છો ને કે રાષ્ટ્રો તોડી એક માનવજાતનું નગર સ્થાપવાની તરફેણમાં છું. એ જ પ્રમાણે એકી સાથે નાતો તોડી નાખવાના પક્ષનો છું. પણ એ બંને કેમ એની જ શુંચમાં છું. એ નાતના સંસ્કારો સિન્દુર-આમાંથી કેરી રીતે તુટે? મુધારાની વાત; કરનારાઓને પણ પોતાથી દલદી નાનના ગણાતા તરફ કેટલી મૂંગ હોય છે? તમે નાગર દોઈ એ જરાબર સમજી શકશો. પણ એ સંસ્કારો તોડવા જ પડશે. આજે અહીં આ હું એ જોઉં છું કે આ અમારી નાત કન્યાઓનું even distribution કરે છે એ એની નાસાયક દયાનીનું એક કારણ છે. પણ આ બધું કેટલા પ્રાણના, જીવનના બાગે. આ નાતની અવરધથી સિન્દુર કેમ સૌથી વધારે જીવી છે અને જીવશે; પણ સિવશે સિવશે એનું તેજ આપું થનું થયું છે અને થશે; અને છેવટે માટીના દેશ જેવી બનીને પણ જીવ્યા કરશે. પણ એ જીવન કેળવું પસંદ કરશે? ધરીભર જગદગતી જીવન થઈને મરી જતામાં જીવનની વધારે મન્યા છે. ત્યારે આ

ક્રમેજાત નાતને કેમ તોડવી એનો ઉપાય બતાવશે ? પણ જે કાંઈ ઉપાય બતાવે તેમાં નાતમાંથી મળતા કાયદા નષ્ટ કરશે તો એ નહિ ચાલે. કોઈ એવી વ્યવસ્થા કરે કે જેમાં લગભગ દરેક તન્દુરસ્ત સ્ત્રીપુરુષ ઈચ્છા હોય તો લગ્નથી નેકાઈ શકે અને જીવનની ન્યેાત સતેજ રહે.

હીક. પણ આ વિચારના વમળમાંથી બહાર આવું. બહુ વિચાર કરવા એ હીક નથી. જીવન છે એવું આનંદની દૃષ્ટિએ જોવું. તેમાંથી ખૂબ મોજ મળે છે.

—ની કન્યા પરણતી હતી. મેં બધામાં લાગ લેવો શરૂ કર્યો અને ઘડીભર તો 'નાતમાં નાતીલા થઈએ, પંચમાં પંચાતીઆ થઈએ' એ ન્યાયને અનુસરવા લાગ્યો. તેમાંથી પણ ખૂબ જાણવાનું મળ્યું અને આપણાં જીવનનાં કેટલાક આનંદના પ્રસંગો નષ્ટ થતાં જોઈ મને બહુ દુઃખ થયું. લગ્ન પ્રસંગ એ ગીતનો પરમ પ્રસંગ છે. પણ જેમ શહેરની સ્ત્રીઓ ગાતાં શરમાય છે અને પછી ગાવાનું ભૂલી જાય છે તેમ આ અમારી ગામડાંની સ્ત્રીઓમાં પણ થવા લાગ્યું છે. છતાં કેટલાંક સારા ગીતો સાંભળવા મળ્યાં. અને તે ઉપરથી આપણી લગ્નની, દાંમ્પત્યની લાવના કેટલી ઉત્સાસવાળી છે તેની કલ્પના આવી. અને એક નિર્બંધનો વિષય પણ સ્પુર્યો— 'આપણા લગ્નગીતોમાં પ્રતીત થતો લગ્નનો આદર્શ.' તમારા કોઈ વકીલ સાહિત્યકારે થોડાક વખત પહેલાં જીવનમાં ઉત્સાસ કે એવા કોઈ વિષય ઉપર લખણ આપ્યું હતું એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ સાચી વાત છે કે એમણે એમ કહેલું કે આપણા જૂના જીવનમાં ઉત્સાસ ન હતો, અને એ તો આ નવા યુગનું લક્ષણ છે ? હું માનતો નથી. પણ જો સાચું હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે એમણે કોઈ હિન્દુ લગ્નમાં હાજરી નહિ આપી હોય. એ પ્રસંગના ગીતોમાં જે કાંઈ ઉત્સાસ પ્રતીત થાય છે તે તો મેં ક્યાંઈ ન જોયો. અને એ ગીતો બધાં જૂના છે; જો કે એ વાત સાચી છે કે આપણા આજના લગ્નમાં કે દાંમ્પત્ય જીવનમાં ઉત્સાસ નહિ રહ્યો હોય. મને થોડીક લીટીઓ યાદ રહી છે તે જરા તમને જણાવું:—

‘લાડકરી ચઢી રે કમાડ, સુંદર વરને નરખંવા રે
દાદા મોરા એ વર જો જો એ વર છે વરણગીઓરે’

તમે કહેશો આ વરણગીઓ આદર્શ બહુ હોયો નથી. એ વાત સાચી હશે પણ ખેલા તમારા ઉત્સાસવાળા વકીલ સાહિત્યકારને તો એ જરૂર મળે. વળી બીજી લીટીઓ આપું, એમાંથી જે મને યાદગર યાદ નથી તે હું મારી જીવનને અને પત્નીને પૂછી લઉં છું. પણ એ પહેલાં જરા માફ કવિત્વ દર્શાવી દઉં ? મને ખાતરી છે કે તમે ‘પ્રસ્થાન’માં મારી કવિતા એમને એમ મોકલ્યું તો ન જાપો. પણ જો આ પત્ર જાંપવાના હોં તો આ કવિતાને ધુસી જવા દેજો. આ બંદોબાસનાં ગીતો સાંભળીને મને શૂરાતન ચડ્યું અને મેં સવારે મારી જીવનને કહ્યું ‘તમે લોકો શું ગીત ગાઓ છો ? તું મને રાજ આપે તો હું દરેજા જોઈએ એટલાં ગીતો લખી આપું. પણ એક તો તારા વગર આપે લખીશ.’ પણ મેં એક ગીતથી વધારે લખ્યું નહિ અને તે પણ અધૂરું છે.

સાંભળીને મારા રાજ, જોવીડો તેડવો આજ
જોવીડો તેડવો રાજ, મૂરત જોવડવો આજ

નેપીડનાં શું છે ગોરી, મૂતનાં શું છે કાંમે
આવડાં અધીરાં ગોરી, આવડાં અધીરાં શાં
આંખો તો મ્હોયોં રાજ, કોયલ ટહુકે છે આજ
આપણાં તે—ખાનાં, કોઠ પૂરાવો રાજ
ધત્યાદિ ધત્યાદિ ધત્યાદિ

આ મારા ગીતને સ્ત્રી સમાજમાં માન અપાવવા માટે શ્રીમતીનો અને મ્હેનતો મારે
ઉપકાર માનવાનો છે. પણ મારા આ ઇમિટેશન લમગીતને ખાલુ ઉપર મુકી દો. પેલી
લાડકીના ગીતની ખીજ એકાદ કહી માદ કરી આપી દઉં. સાંભળો. દાદા પૂછે છે:

“ દીકરી મોરી ક્યાં રહી નેયું કે ક્યાં તારાં દસ વસ્યાં રે ”

લાડકી જવાબ આપે છે

“ નીશાળે લણતેરો દીડો, અક્ષરે મારાં દસ વસ્યાં રે

આ ગીતમાંના હિન્દુ કુંદુમ્બના દાદા કેવા લાગે છે ? મને તો ખુબ ‘સરસ’ લાગે
છે. દુનીઆના અનુભવી દાદાને દીકરી પોતાની Choice જણાવે અને મનગમતો વર
મેળવવા દાદાને વીનવે—આ રીવાજ ખરેખર સાચો હોય અને આગે પ્રચલિત હોય તો
કન્યાઓના કેટલે એ દુઃખ દૂર થાય. પણ એ તો હીક. ‘અક્ષર નેદને મન મોલ્યાં રે’
એ વાન કેવી સરસ છે ! મારા અક્ષર તો ઘણા ખરાબ છે એ આ કાગળ વાંચી તમે
નેદ શકશો એટલે એ લીધી વખાણવામાં કંઈ અંગત સ્વાર્થ નથી ! Co-education
છોકરાં-છોકરીની સહેલજવણીનું આ પરિણામ આપણી સમાજે અનિષ્ટ નથી ગણ્યું.
પણ તમે કે તમારા તન્ત્રી મંડળમાંથી કોઈકે પૂછશે કે પ્રાચીન જમાનામાં વળી સહકેળવણી
કેવી ? પણ સાહેબ જરા વિચાર કરો. જૂના જમાનામાં કન્યાઓ મારે જૂદી કેળવણીની
સરથાઓ ન હતી એ તો આપ જણો છો, અને કેટલીક કન્યાઓ લણતી તે પણ
આપ જણો છો. સહકેળવણીના તર્ક વિના આ બંનેને શી રીતે ઘટાવશો. અને વળી આ તર્ક
ના સમર્થનમાં પૂરાવો પણ. આપું. સદેવન સાવળીંગામાં પ્રેમ ક્યાંથી અંધાય છે ?
આ રીવાસ ખીજ અનેક લોકકથાઓમાં આ બાબત જરૂર. ખેર. પણ આગે
કલેશમાં લણતી છોકરીઓ લાગ્યે જ પોતાના તેજસ્વી સહાધ્યાયીને પસંદ કરે છે !
અક્ષરદેખી કેળનાં મન મોલતાં હોત તો મારા જેવાએ સારા અક્ષર કહાડવા મ્હેનત કરત. મને
લાગે છે આપણે સારા અક્ષર કાઢવાની કળા ગુમાવી છે. આગે તો અંગ્રેજી ભણેલા
એટલે ખરાબ અક્ષર લખવાના ઇન્કરદાર એવી લગભગ માન્યતા લોકોમાં ફેલાયેલી છે.
ખીજ એક ગીતની એકાદ એ કહી આપું:

- ભર્યારે નેજનીઆમાં પેદાં કાયાં બહેન,
દાદાએ હસીને બોલાવીયાં રે,
“ કેમરે દીકરી તમારી દેહીઓ દૂલાણી
આંખલડી આંસુ ઝરે. ”
“ નથી રે દાદા અમારી દેહીઓ દૂલાણી.
આંખલડી મોતી ઝરે. ”

દીકરી પછી પોતાને કેવો વર જોઈતો નથી એ જણાવે છે

“ ઉંચો તે વર ના જોશે દાદાજી

ઉંચો તો નીત તોરણ તોડશે ”

એ પ્રમાણે નીચો વર પણ પસંદ નથી, કાળો પણ નહિ, ગોરો પણ નહિ. ત્યારે કેવો ?

“ મુખનો શામળાઓ રાઈવર મુખનો પાતળાઓ

ભણેરે વખાણ્યો મારી સહીયરે ”

એવો વર જોઈએ. આમાં વધારે જાણી લાવના નહિ તે! જીવનનો ઉત્સાહ તો છે જ. હવે આ ગીતોમાં જે ગોટાળો થયો હોય તો મારે વાંક ન કઢાડશો. તમે લોકસાહિત્યના જોડા અભ્યાસી છો એ હું જાણું છું, જે કે બીજા કેટલાક અભ્યાસીઓની જેમ તમે મેળાવણીઓમાં લોકગીતો ગાઈ બતાવતા નથી એટલે બીજા ન જાણતા હોય. પણ તમે શા માટે ગાતા નથી ? એમાં કશું જોડું નથી. આ રાષ્ટ્રીય સંસ્કારિતાના વિસ્મરણ યુગમાં એ સેવા જે કરે છે તેને હું ધન્યવાદ આપુ છું, જે કે બીજા કેટલાક પોતાનાં ધૂળ જેવાં ગીતો દાખલ કરી શ્રાંતાઓની સુગંધતાનો દુરુપયોગ કરે છે એ મને પસંદ નથી. પણ આ વિષેના હજી મારે બીજાં ગીતો આપવાનાં છે, તેમ જ હજી મારા ઘણા અનુભવો આપવા બાકી છે. અત્યારે તો બંધ કરું છું કારણ —નાથેરથી જન્મવા બોલાવવા આવેલ છે; આટલો વખત ચોરીથી આ કાગળ લખવામાં ગાળ્યો અને —નાથેર દેખાયો નહિ. એટલે એ મારા ઉપર ચીડાવાના. અને આટલું લખ્યા પછી તમારો વિચાર આવે છે. તમને આટલો લાંબો કાગળ વાંચવા દુરસદ ક્યાંથી મળશે ? પણ આ વિચાર માટે તમારે મારી જૂખનો આભાર માનવો જોઈએ. આપે જ એકવાર કહેલું શર્ત ત્યજવા મંજૂર. ફીક સાહેબજી. આ પસંદ પડે તો વળી બીજું ઘણું ઘણું લખી મોકલીશ. અને જે એમાંથી કંઈ પ્રસ્થાનનાં પાનાં ભરવા યોગ્ય લાગે તો તેમ કરજો, મારે વાંધો નથી. પણ તમારી ધરાઈનો વિચાર કરજો.

ખંદાર લાણી ઘાંટા પાડે છે પણ એક વાત લખ્યા વિના ચાલતું નથી. તમારા લોકચર્ચાના વિભાગ ઉપર હું શીટા છું; વિભાગ રાખવા માટે, એમાં આવતા વસ્તુ માટે નહિ. પણ એમાં તમારો વાંક નથી. લોકો શા માટે પોતપોતાના અનુભવો, મુશીબતો એ દ્વારા ન જણાવે ? આપણા સમાજમાં ઘણુંએ અજ્ઞાણમાં લાવવા જેવું છે. કેટલાંક અનિષ્ટો તો અજ્ઞાણમાં આવવાથી જ દૂર થઈ જાય એવાં છે. અને આ વિભાગનો સ્ત્રીઓએ તો ખાસ ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. એમની સ્થિતિ સુધારવાનો, યુગ જીવનને દૂર કરવાનો એ એક ઉપાય છે કે તે બધાં પ્રકટ કરે. પોતે ભણેલાં ન હોય તો કોઈ ભણેલી સમજુખી દ્વારા દર્શાવે. હું આશા રાખું છું તમારા વાચકોને આ વાત કોઈ રીતે જણાવશે.

હવે જે આ કાગળ કે એમાંથી કોઈકે લાગ પ્રસ્થાનમાં ઊપવા યોગ્ય લાગે—તો તે કયા નામથી ઊપશે ? મારા નામનો તો ઉપયોગ નહિ જ કરો. કયું તખલ્લુસ રાખું ? તમે જાણો છો હું એક તખલ્લુસ રાખવાના પક્ષનો નથી; લિલ્લ લિલ્લ મનોરજિત પ્રમાણે લિલ્લ લિલ્લ નામ જોઈએ. અત્યાર મુઘી ચાર થયાં છે. ત્યારે પાંચમું કયું ? ફીક. જે જાપો તો નીચેની સહીથી ઊપજો.

જે.

સેવક

શુભચરના સલામ

જ્ઞાનગોચરી

હિંદને માથે નવી જવાબદારી આદર્શાદી નૌકા સૈન્યનો હિંદી વિભાગ

નામદાર વાદસરાય શાંદી રીડિંગે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટની નવી બેઠક ખુલી મુકી વખતે કહેલા ભાષણમાં એક અગત્યની ખબર અદાર પાડી છે કે રાહેનશાહી સરકારે શાયસ્ટ ઇડિઅન મરીનની એક લઘાયક સૈન્ય તરીકે પૂનારચાપના કરવાનો ફરાવ કર્યો છે કે જેથી હિંદ પોતાની દરીયા રસ્તે સ્વનંત્રતા જાળવવા માટે પોતાના સૈન્ય ઉપર આધાર રાખી શકશે. નામદાર રાહેનશાહની મંજૂરીથી આ સૈન્યનું નામ આદર્શાદી હિંદી નૌકા સૈન્ય એવું રાખવામાં આવશે અને તેઓ બ્રિટિશ નૌકા સૈન્યનો સંદેહ વાંવટે ઉઠાડવાનો દંડ ધરાવશે. આ મહત્વના ખબર વિશે પોતાના અભિપ્રાય જણાવવા માટે 'ઈડિઅન ડેલી ગેઝેટ'ના ખબર-પત્રીએ મુંબઈના મુખસિદ્ધ પત્રકાર સર રૅનલી રીડની મુલાકાત લીધી હતી; સર રૅનલી રીડ ઘણા વર્ષે મુંબઈ 'દાદાબાઈ ઓફ ઈડિઅન'ના અધિપતિના સ્થાન પર હતા. અને તેઓ હિંદીઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ દિલસોટી અને સદાનુભૂતિ ધરાવવા માટે જાણીતા છે. મર્દમ સર ફિરોઝસાદ મહેતા અને ગોપાળરાવ ગોખલે સાથે ઘણો સહવાસ તેઓ ધરાવતા હતા અને સર રૅનલી-રીડે પોતાના વિચાર નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યા હતા:—

મેં મારી આખી ઝિન્દગીમાં હિંદીઓને જીવનના બધા વર્ગમાં એક સરખા પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરવાની કુટ હેતુવાળી દિમાયન કરેલી છે એટલે આ આદર્શાદી હિંદી નૌકા સૈન્ય ગ્રાપવાળી ખબરથી મને ઘણી જ ખુશાલી પેદા થઈ છે. તેને માટે રચવામાં આવેલા સામાન્ય નિયમો સંતોષકારક છે. આ નૌકા સૈન્યને બ્રિટિશ નૌકાનું મુખ્ય બિદ્ધ ધોળો વાંવટે ઉઠાડવાનો દંડ આપવામાં આવ્યો છે એટલે મદદાણી એસિસ્ટાએથના સમયથી ચાલી આવેલી તેની ખ્યાનિતો ત્રાબ આ વિભાગને પણ મળશે. નું કન્નિયું છું કે આ લાભની કિંમત પૂરેપૂરી સમજવામાં આવે. છેલ્લા પચીસ વર્ષ દરમિયાન બ્રિટિશ સંરચાનો અને બ્રિટિશ નૌકાખાતા વચ્ચેના વાદવિવાદનો જેને ખ્યાલ છે તે જાણે છે કે બ્રિટિશ નૌકાખાતું ઘણી મીનટથી પોતાની એકલયુ સત્તાને વગળી રહેવાને જાનતું કરવા ચૂકેલ નથી. તેને અદલે આદર્શાદી નૌકામાં હિંદ એકદમ સરખે દરજ્જે ભાગીયું બની જશે. પહેલેથી જ હિંદીઓને અમલદારીની જગ્યાઓ (કમીશન) આપવામાં આવશે.

આદ્યાદી દિંદી નૌકા સૈન્યની મનવારો ખસ કરીને જ્યારે એ નૌકા સૈન્યના અમલદારો પેતાની ફરજ શીખવામાં ઘડતા હોય ત્યારે તો દિંદનાં આરાઓમાં શોધ્યા નજર જડવા જોઈએ તેઓનું કામ ધોળા વાવટાથી પૃથ્વીને ખૂણે ખૂણે ફરી વળવો એ હોવું જોઈએ. તેઓની મનવારોએ મુલાકાત ન આપી હોય એવો એક પણ ભાગ ન હોવો જોઈએ. એટલે આદ્યાદી દિંદી નૌકા સૈન્યના અમલદારોને સંદેશી કે મોટા પગારની નોકરી મળશે એમ મનમાં રાખવાનું નથી. પણ ઘણેભાગે સંદેશથી દૂર કંઈ અને આકરી આકરી જ ગીના અને અગ્નિપ્રયા દરીયાએ ખેડવાની કરવાની રહેશે.

વળી એક બીજી ખાતત. અર્વાચીન મનવાર એટલે ‘ યંત્રાની પેટી ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે એ ખરું છે. નૌકાસૈન્યની નોકરી એ ઘણી ઝીણવટવાળી નોકરી છે જે તેના અમલદાર પાસેથી શાસ્ત્રીય અને યાંત્રિક શક્તિઓનું ઘણું આરંક જ્ઞાન માગે છે. છતાં પણ માત્ર યાંત્રિક જ્ઞાનવાળા ઇજનેરો અને શાસ્ત્રીય અમલદારો માત્રથી કાઠપણુ નૌકાસૈન્ય ઉપરાઈ જતું નથી. દરેક નૌકાસૈન્યની પાછળ ખરી દરીયાઈ શક્તિ હોવી જોઈએ. આનો અર્થ શું તે હું એક દાખલો લઈ સમજાવું:—

છેલ્લા મહાન વિગ્રહની દસ વર્ષ પહેલાં, જર્મની અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે યુદ્ધ અનિવાર્ય છે એમ જણાતાં મેં થોડો વખત જર્મન નૌકા ખાતાના મથકો-હેલિગોલાંડ, વીલ્હેમ્સહેવન અને ક્રીગની મુલાકાત લેવામાં ગાળ્યાં. એ મુલાકાતથી જર્મન નૌકાસૈન્યની શક્તિ અને નિયમનનો ઉડા ખ્યાલ મને આવ્યો; અને તેથી પણ વિશેષ-ક્રીગના મંદર અખાતની અંદર સર્વોત્તમ મકાન તે જર્મન યાટ ક્લબનું મકાન હતું. એક મિત્રે મને કહ્યું કે જો કોઈ જર્મન ક્યસરની મહેરબાની આકર્ષવાને આતુર હોય તો તેણે એક યાટ ખનાવી તેમાં ફરવા માંડવું એ સૌથી સારો માર્ગ હતો. જર્મન પ્રગ્મનો મુદાલેખ જ ‘ યરો ’ ‘ સંપૂર્ણ ’ હતો. ક્યસર અને તેના દરિયાદી સલાહકારોએ જોયું કે એક મહાન નૌકાજળ રથાપવું હોય તો સમુદ્રનો પ્રેમ આખી પ્રગ્મમાં ઓતપ્રોત થવો જોઈએ. એટલે આ યાટ ક્લબ અને યાટની સહેલાણીઓ દેતો ક્યસરનો શોખ એ માત્ર આનંદનો કે શોખનો વિષય ન હતો; પણ તેનો ઉડો અંતર્ગત હેતુ હતો અને તે હેતુ તે જર્મન નૌકાસૈન્યના ખંડાસીઓમાં સમુદ્રની ક્રિન્દગી માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાનો હતો. અને જ્યાં જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે તેના ઓળારોમાંથી પડેલી તક નૌકાસૈન્યમાં પડી-જેવી રીતે રશિયન નૌકાસૈન્યમાં એક વર્ષ પહેલાં પડી હતી તેથી-એટલે નૌકાસૈન્યના રથાપવા માટે જરૂર જોઈતી બધી સામગ્રીઓ વાપરવામાંથી હોંદ પાછળ પડી શકે નહિ.

અર્વાચીન નૌકાસૈન્યના અભ્યાસીઓને આ બધી ખાતતો દસ્તામજકવત છે. છતાં હું તેના ઉપર ભાર મૂકું છું કારણ છેલ્લાં સીતેર વર્ષથી દિંદ નૌકાસૈન્યથી રહિત રહ્યું છે. એટલા માટે એ જરૂરનું છે કે આદ્યાદી નૌકાસૈન્યમાં આપણે આપણી સર્વોત્તમ ઓલાદને મોકલવી જોઈએ; અને તેમ કરતાં બધી જાનના દલકા વહેમો અને અંદેશોને ખાણુ મૂકવા જોઈએ. નવા અમલદારોને આપણે અને તેટલા માન અને મદદથી ઉત્તેજિત કરી કારણ તેઓની નોકરી સખત છે અને તે નોકરીમાં તેમના દેશબંધુઓની નજર તેમના તરફ છે એ જ્ઞાન તેમને ઘણું ઉત્તેજન આપી શકે. દિંદને આંગણે મોટી તક આવી ઉભી છે. એ તક સાધવાની મદદ કરવામાં સર્વેનો મદકાર આવશ્યક છે.

ચર્ચા પત્ર

[આ એક સાચો પત્ર અમને પ્રસિદ્ધ થવા મળ્યો છે. સાહિત્યની કેટલીક ચર્ચા તેમાં એક બહેને સ્ત્રીઓના દષ્ટિબિન્દુથી કરી છે માટે પ્રસિદ્ધ કરી છે. વિષય ચર્ચા માટે ખુલ્લો મૂકીએ છીએ.

—તત્ત્વી]

પ્રિય ભાઈ,

‘કૌમુદી’નો ખાસ સાહિત્ય અંક વાંચવા મને મોડલ્યો એ માટે આપનો ઉપકાર માનું છું. આખો અંક વાંચ્યા પછી મારા ઉપર જે છાપ પડી છે તે સંબંધે જ્યારે આપણે મળીશું ત્યારે આવકાશે કહીશ. આજે તો એ અંકની અંદર પ્રગટ થએલ ‘પરશુરામ’ નામનું જે નાટક છે તે સંબંધે થોડુંએક કહેવાનું મન થાય છે.

નાટકની ભાષા, નાટકની શૈલી વગેરે સંબંધે કહેવા હું ઇચ્છતી નથી. હું તો આખું નાટક વાંચી ગયા પછી જે જાતની અસર વાંચનાર ઉપર થાય છે તે અસરની વાત અને થોડાએક પ્રસંગો ઉપર જરાક ટીકા કરવા ધારું છું.

‘કૌમુદી’ના તમે પક્ષપાતી છો તેથી એકવાત શરૂઆતમાં જ જણાવી દઉં. ‘પરશુરામ’ નાટકની અંદર લખાણની દૃષ્ટિએ જેટલું સુંદર છે તે તો છે જ. તે સંબંધે હું કંઈ કહું નહિ તો તમે એમ ન મની લેતા કે મારો ક્વભાવ જ દોષ જોવાનો છે. હા, સુંદર જેટલું બધું હું જોઈ શકું છું અને જોઈ શકી છું. આ પત્રમાં તો સામાન્ય વાચનાર તરીકે મારા ઉપર જે અસર થઈ તેને લખાણના દોષ તરીકે ગણીને જ હું કહીશ. આથી તમે મારા કહેવાનો અનર્થ નહિ કરો એવી આશા રાખું છું.

કોઈ પણ એક આદર્શને વિચારના મધ્યબિન્દુ તરીકે રાખી ઉત્તમ, અસરકારક, ભાવવાદી અને યથાર્થ સમ્બંધિત દ્વારા તે આદર્શને રજૂ કરવો અને વાંચનારના મનને અને આત્માને લેખકે ધાર્યો પ્રભાવે ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમાં વિદાર કરવો કરી મૂકવો એ જ એક અને ઉત્તમ હેતુ કોઈ પણ શિષ્ટ લખાણનો હોઈ શકે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા ‘પરશુરામ’ નાટક મને કેવળ નિષ્ફળ અને નિરાશાજનક (hopeless failure) લાગ્યું છે. મને લાગે છે કે લેખકે વસ્તુની પસંદગી કરવામાં જ ભૂલ કરી. સામાન્ય મનુષ્યને સદજ એવા અતિ મુશ્કેલ મનોવિકારને વશ થવામાં આપણું હું કે નવાં વિચાર પુરાણકારની મનોદશાને ભલે અનુકૂળ હોય અથવા તો તે અમરોહી દિદી નીકાને ભલે અંધમેસતો હોય પણ આજે તો તે વિચાર ગળે ઉતરી શકે તેવો નયારી કરવી એ જ અને દાત્રિયાણીને જડ ઋણને ત્યાં આપવામાં મારા પિતાએ મું સૌભાગ્ય માતા નહીં! ” અને “ઓ જડ ઋણિ! તે મને સ્ત્રીને કોઈ દિવસ રમાડી જ નહિ ” જેવાં વાક્યો લખીને લેખકે રેલુકાની યથાર્થ મનોદશા ચીતરી છે. આવી જ મનોદશાવાળી સ્ત્રી ચિત્રરૂપ જેવા વિદાસી ગાંધર્વને પોતાની આપસરાઓ સાથે જલદીશ કરવો જોઈ કામચિદ્ધ અને અને ઋણ સાથેનું પોતાનું જડ અને શુષ્ક જીવન સંભારી અફસોસ કરે એટલું જ નહિ પણ ઋણ ઉપર મનથી દાંધે ભરાય અને આથે

જાનને ચિત્રરથની સાથે માનસિક અભિચાર કરી શે તે બનાવ સદજ ગણાય. જીવનની કાંઈ ધન્ય પળોમાં, મનુષ્ય, આત્માનાં ઉંચામાં ઉંચાં ઉદ્ધત અનુભવે તેજ પ્રમાણે જીવનની અધમ પળોમાં તેવાં જ પતન પણ અનુભવે છે. ઉંઘતો મનુષ્ય, ગાદેડ મનુષ્ય, પતન માર્ગ તરફ વધારે ઢળતો જાય ત્યારે સદૈવ જાગે. અને સાવચેત મનુષ્ય પેલી નળગાદીઓને હડાવતો હડાવતો જાયેને જાયે પોતાનો માર્ગ કાપે જાય. લેખકે રેણુકાને એક સામાન્ય સ્ત્રીજ ચિતરી છે તો પછી એ સામાન્ય સ્ત્રીને સદજ એવા પ્રસંગો સ્વીકારીને તેનો ન્યાય તોળી શકાય અને તેના ઉદ્ધતમાર્ગમાં તેને મદદ કરી શકાય તેવું કંઈ પાત્રવિધાન લેખકે કંઈ હોત તો પોતે મૂકવા ધારેલા આદર્શને વધારે સારી રીતે ને સમાજ પાસે ધરી શકત અને આણવા ધારેલા પરિણામમાં ફેરફાર મેળવી શકત.

એક બીજી વાત. હું સ્ત્રી છું તેથી સ્ત્રીનો પક્ષપાત કરતી નથી પરંતુ તમને હું પછું છું કે રેણુકા જેવું પાત્ર ચિતરીને લેખકે સ્ત્રીની આવશ્યક અન્યાય નથી કર્યો ? ત્રીજામાં ત્રીજા માનસિક દોષનો સ્વીકાર અને પવિત્રતાની ઉચ્ચ ભાવના રેણુકામાં કેટલાં જવાં દેખાય છે ! અને છતાં તેનો બદલો શો ? પોતાના જ પતિની આજ્ઞાથી પોતાના જ પુત્રના હાથે શિરચ્છેદ ? નાટકના અંતમાં ઋષિ જમદગ્નિ રેણુકાના શિરચ્છેદ માટે વારાફરતી પોતાના પુત્રને આજ્ઞા કરે છે ત્યારે પોતાનો શિરચ્છેદ કરવા માટે જે જાતની આજ્ઞા પોતાના પુત્રને રેણુકા કરે છે, તથા પોતાના પુત્રને જીવતા રાખીને પણ સીધા પોતાને જ શાપ આપવાની વિનંતિ ઋષિને કરે છે તે પ્રસંગો ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિથી ભલે ગમે તેટલા ગંભીર, શાંત અને પવિત્ર દેખાતા હોય પણ સહેજ કોડાં ઉતરતાં સ્ત્રીની ગુલામી મનોદશાનું તે એક આખા ચિત્ર ખંડું કરે છે. પાવિત્ર્ય અને પાતિવ્રત્યની આવી ક્ષુદ્ર ભાવના ? હું જાણું છું કે તમે પણ પુરાણપ્રિય છો. માફ આ કથન તમને ગળે નહિ ઉતરે. તમે દસશે. પુરાણોની ઉચ્ચ ભાવનાઓને ત્રીજવામાં મને અસમર્થ ગણુશો પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે મેં જેટલાં પણ પુરાણો વાંચ્યાં છે તે ઉપરથી મને એમ લાગ્યું છે કે કેટલાંક પુરાણોનું આપણું રહસ્યદર્શન (interpretation) નફન વિપરીત હોય છે જ્યારે કેટલાંક પુરાણોમાં જડ હિંદોનું સમર્થન અને સડી ગએલા વિચારોનો વ્યાપાર જ માત્ર જોવામાં આવે છે. મને લાગે છે કે આમાંથી ઘણું ત્યાગ્ય છે અને જેટલું ગ્રાસ છે તેટલાનું આપણું વાચન (reading) વધારે કાંટું થવાની જરૂર છે. મને લાગે છે કે આજના આપણા શિષ્ટ લેખકોએ જૂની વસ્તુને સમાજ પાસે મૂકતાં ખૂબ વિચાર કરવાનો રહે છે. 'પરશુરામ' નાટકના લેખકે રેણુકા અને સુવર્ણના પત્તાને ચિતરીને પોતાના મનથી નો ભિન્ન ભિન્ન આદર્શવાળા સ્ત્રીઓ સમાજ પાસે ધરવાનું વિચાર્યું હશે અને તેવા આદર્શ દ્વારા સમાજની સ્ત્રીઓને એક ચોક્કસ પાઠ આપવાનું ધાર્યું હશે. પરંતુ હું તમને પૂછું છું કે જરા કોડા ઉતરીને વાંચવાથી આ બન્ને સ્ત્રીપાત્રોનું ચિત્રામણ સ્ત્રી સમાજ પાસે ધરીને લેખકે સ્ત્રીઓની હાંસી નથી કરી ? આવો જ એક ખોટો આદર્શ જમદગ્નિ ઋષિ અને પરશુરામના પાત્રો ચિતરીને સમાજ પાસે થોડે ઘણે અંશે પણ લેખકે રજૂ કર્યો છે. જરા જેટલા અને સદજ એવા માનસિક દોષ માટે જમદગ્નિ ઋષિ શિરચ્છેદ કરવાની દૃઢ સુધી જાય; પરશુરામ શિરચ્છેદ કરવા તત્પર થાય અને રેણુકા સ્ત્રીને સુલભ એવા વિનીત ભાવે તે સ્વીકારે આ બંધામાં, પુરુષની અમર્યાદિત જોડકમી, પુત્રનું વિવેકહીન આજ્ઞાપાત્રન અને સ્ત્રીની, અંધતાની દૃઢ સુધી જાય તેવી પાતિવ્રત્યની ભાવના, તમને નથી

દેખાતાં ? વિચારપ્રગતિના આ જમાનામાં, અંતરના કોંઠાઓના અન્વેષણના આ યુગમાં આનું અર્થ નબી શકે ? માફ કરજો પરંતુ જમદગ્નિ જેવા સ્ત્રીના સદજ્ઞ સ્વભાવને જાણે છે. તેણે દેખાતા ક્રમિને રેણુકાનો આટલો એવો માનસિક દોષ શિરચ્છેદ કરવા મુખીનો અધિકાર અપાવે એ શું સદનય શકે તેવો વિચાર છે ? તમે પોને જમદગ્નિ હો તેવી કલ્પના કરો. તમને પોતાને રેણુકાએ કરેલા સૂક્ષ્મ દોષની શિરચ્છેદ જેવડી શિક્ષા ન્યાય દેખાય છે ? એક વખત ફરીથી તમે તમારી જાનને રેણુકા કલ્પો. રેણુકાએ કરેલો અડકે તેનાથી થઈ ગયેલો માનસિક દોષ એ તમને જમદગ્નિની સ્ત્રી તરીકે સ્વાભાવિક નથી લાગતો ? આટલો સ્વાભાવિક દોષ, પછી તેનો તેટલો જ નિર્દોષ સ્ત્રીકાર અને પછાત ઉપર પાટુની માફક જમદગ્નિનો શિરચ્છેદનો દુક્રમ, આ અર્થ તમે રેણુકા હો તો ક્રમ્ય ગણો અર ? બસે જમદગ્નિ અને રેણુકા ક્રમિ અને ક્રમિપત્ની હો, પરશુરામ બસે ક્રમિપુત્ર હો, પરંતુ તેથી શું તેઓ મનુષ્ય મંદી જઈ શકે છે ? રેણુકા પતિને વધારા રહીને, ક્રમિધર્મને વળગી રહીને પોતાના જરા જેટલા માનસિક દોષનો જો જાહેર સ્ત્રીકાર કરે છે તો જમદગ્નિનો એ પતિધર્મ નથી થઈ પડતો કે ઉદારભાવે રેણુકાને ક્ષમા આપવી ? મને તો લાગે છે કે હું જમદગ્નિ હોઉં અને મારા પતિ રેણુકા હોય તો તેમના ઉપર નિરક્ષાર આપવાને અર્થ, તેમને શિક્ષા કરવાને અર્થ તેમના ઉપર મને વડાત જ છૂટે અને અર દિલથી તેમને અપનાવું.

તમે પરશુરામ છો એમ કલ્પો. માતાના આટલા અર્થ દોષ અને તેના નિષ્ણાસ સ્ત્રીકાર જાનાં નિષ્કર પિતા શિરચ્છેદની આજ્ઞા કરે તો માતાનો શિરચ્છેદ કરવામાં તમે તમારો પુત્રધર્મ અજન્યો ગણાય ? મને લાગે છે કે હું જો હોઉં તો પિતાને વિનીત ભાવે સમન્વયવાનો પ્રયાત કરું કે મનુષ્યસ્વભાવને સદજ્ઞ એવી વસ્તુઓ તો દમેશાં ક્ષન્ય જ ગણાવી જોઈએ. દવે આ વસ્તુનું સાંકું પીંજી નહિ કરું. આ ઉપરથી તમે મારા કહેવાનો આશય તો સમજ ગયા હશે. આપણે જ્યારે ક્યારે મળશું ત્યારે વિગતથી વિસ્તારથી તેની ચર્ચા કરશું. હું સમજું છું કે તમે પુરાણપ્રિય હોઈ મુસ્ત નીતિવાદી છો. તમને મારા આ વિચારોમાં નીતિનો ઉચ્છેદ અને અનીતિની ગંધ આવશે. પરંતુ સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરવાની તમને આજીજી કરવાનો મારો અધિકાર આજે હું વાપરું છું. કૃપા કરી તમે આ મુદ્દાને ખૂબ સ્થિર ચિત્તે વિચારજો અને તમને મોહક લાગશે કે મારા કહેવામાં જરૂર સ્વસ્ત્ર સમયેથી છે.

એક બીજી વાત. મધ્યવર્તી વિચારને રજુ કરવામાં અને વાંચનારને લાડોલાડ ને બેસાડી દેવા માટે તે મધ્યવર્તી વિચારની આસપાસ જેટલા જેટલા પ્રસંગો ગીલા કરવામાં આવે તે અધા પ્રસંગોને આલેખતી વખતે એમકે એવાં શબ્દચિત્રો રજુ કરવાં જોઈએ કે જેના વાચનથી વાંચનાર પોને ન સમજ શકે તેવી રીતે અને સૂક્ષ્મ-પણે પેલા મધ્યવર્તી વિચાર તરફ ખેંચાતો જાય અને સાથે સાથે જ દોષ માનસિક ઉચ્ચ ભૂમિકામાં વિદાર કરવાનો આત્માન્દ અનુભવનો વાવ. એમકે પોતાની કલમની ખરી મિદિ અદિ જ માંથી શકે છે. આ દૃષ્ટિથી વિચારનાં પરશુરામ નાટકને અવલોકી નર્મદાના તીર-પ્રદેશવાળા પ્રસંગ જુઓ કે ચિત્રવંશ ગાંધર્વના વિદારને જોવામાં તદ્દાન અનેક રેણુકાવાળા પ્રસંગ જુઓ કે સુવર્ણના આગ્રદશી પાછી કરતી, કટિ વાગવાના નિમિત્તે પોતાના બે પગ વચ્ચેથી દૃષ્ટિ ફેંટી બિલમ્બા મેનુકાવાળા પ્રસંગ જુઓ તો તમને જરૂર લાગશે કે જે

વિચાર લેખક સમાજ પાસે ધરવા ઇચ્છે છે તે વિચાર વાંચનારના મન આગળ આદર્શ ખડો કરવાને બદલે ધીમે ધીમે ઝાંખો પડતો જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ વાંચનાર મૂળ આદર્શથી એટલો તો દૂર ને દૂર જવા માટે છે કે જે મનોવ્યથા રેણુકા અનુભવે છે તે મનોવ્યથાના દલકામાં દલકા સ્વરૂપને વશ થવા લાગે છે અને પોતાની સ્થિતિનું પણ જ્ઞાન ખૂંસે છે. ઉત્તમ લેખકની દૃષ્ટિએ પણ આ એક નિષ્ફળતા (failure) ગણાય-વસ્તુ અને વસ્તુઓની આસપાસ ઊભા થતાં પ્રસંગો આવા પરિણામને માટે દોષિત હોય તેના કરતાં લેખકની મનોદશા વધારે પ્રમાણમાં દોષિત હોય એમ મને તો લાગે છે. ગયા વેકેશનમાં આપણે મજ્યાં ત્યારે લેખકોની મનોદશા વિશે અને તેની તેમનાં લખાણો ઉપર થતી અસર વિશે આપણે વાત કરી હતી. તે જ વખતે તમે મને પેલા નવીન માનસ-શાસ્ત્ર વિશે પણ સૂચન કર્યું હતું. પરશુરામ નાટકની આસપાસ ગૂંથેલા આ પ્રસંગો વાંચતાં મને આપની તે વાતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. લેખકને જરા પણ અન્યાય કર્યો સિવાય મારે કહેવું જોઈએ કે આ નાટક લખતી વખતે ઝંઝામાં ઝંઝી મનોવૃત્તિને સદબંધ એવી જે તટસ્થ વૃત્તિ શિષ્ટ લેખકોમાં આપણને નજરે આવે છે તે અહીં નથી આવતી. ચિત્રરથ અને અપ્સરાનો વિવાસ તેમજ રેણુકાના વિકારો ચીતરતી વખતે લેખક પોતે જ તે મનોદશાને અધીન થઈ જતા દેખાયા છે. પરિણામે જ એ પ્રસંગવર્ણનો એવાં આલેખાયાં છે કે જેના વાંચનથી નાટકના કેન્દ્રવર્તી વિચારને સ્મરણપટ ઉપરથી ખસેડી મૂકી વાંચનારની આખી મનોદશા નજાબાઈથી ભરેલી બનાવી મૂકે છે. આવી જ જાતનાં લખાણોને સામાન્ય લાયામાં આપણે નિર્મળ આલેખન (weak delineation) નું નામ આપી શકીએ. પરંતુ તમે તો જાણો જ છો કે આપણા શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આમાં લેખક પોતે જ પોતાના લખાણમાં ચીતરેલી મનોદશાને વશ થઈ ગયેલા હોય છે. હું પોતે ધૂમકેતુને ઓળખતી નથી. મેં તેમનાં ખીંચે લખાણો પણ જાણે જ થોડાં વાંચ્યાં છે. મને તેના તરફ નથી પક્ષપાત કે નથી પૂર્વગ્રહ (Prejudice); આથી લેખકને મારા હાથે અન્યાય થવાનો સંભવ તો નથી જ. માત્ર આખું નાટક વાંચ્યા પછી મને જે સમજાયું અને મારા ઉપર જે અસર થઈ તેને વ્યક્ત કરવાનો જ આ પ્રયત્ન છે. તમે પોતે મને ગરાગર ઓળખો છો તેથી આ બાબતમાં પણ હું નિશ્ચિત જ છું.

એક વાંધો અહીં લઈ શકાય. તમે જરૂર એમ કંઠા કે વાંચનાર, પાત્રની સાથે એક થઈ જાય તે તો ઉત્તમ કોટિનું પાત્રાલેખન ગણાય. વાન સાચી છે. પરંતુ પાત્રની સાથે એક થઈ જવું અને પાત્રની ચીતરેલી મનોદશાને ઇચ્છા વિરુદ્ધ વશ થઈ જવું તેમાં મુદ્દમ ભેદ રહેલો છે તે વિચારવા જેવો છે. રેણુકા કે સુવર્ણનું પાત્રાલેખન વાંચતાં વાંચનારની મનોવૃત્તિ એટલી બધી તો ઉચ્ચેરતી છે અને વાંચનાર પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ પાશવવૃત્તિને પોતે ન સમજી શકે તેવો ધીમે ધીમે અધીન થવા લાગે છે કે પોતે ક્યાં છે, - શું છે અને શા માટે વાંચે છે તે જાણું ખૂબી જઈ અધમ મનોવિકારને વશ થવા લાગે છે અને ઘણી વખત તો આગળ વાંચવાનું છેારી દબને પણ દલકા એવા દિવા-સ્વપ્નમાં મ્હાલનાં મ્હાલનાં પોતે જ માનસિક વ્યભિચાર કરવા લાગે છે. તમે એ નાટક તો વાંચ્યું જ છે. મારી આ દીકાં વાંચ્યા પછી તટસ્થ ભાવે ફરીથી તે વાંચી એજે. માયાન્ય મનુષ્ય હું કહું છું તેવી મનોદશાને અધીન થઈ જાય ને શક્ય છે કે

નહિ તે જોજો. તમે તમારી દૃષ્ટિથી નહિ પરંતુ સામાન્ય જનની દૃષ્ટિથી જ આ વાંચજો. આજનાં આપણાં સાહિત્યનાં લખાણો વાંચવાવાળા તમારા જેવા તો ગણ્યા ગાંધ્યા જ. બાકી ઘણા તો વસ્તુ, લાખા કે શેષીના શોખને લીધે વાચનવૈભવ અનુભવતા હોય છે. આવા વાંચનારાઓના મન ઉપર હું કહું છું તેવી અસર થવાનો સંભવ મને તો વધારે લાગે છે. અહીં લેખકનો હું એટલો જ દોષ કાઢવા માગું છું કે તેણે આવું વસ્તુ પસંદ જ કરવું જોઈતું નહોતું. તમારું પેલું નાટક તે દિવસે વંચાવ્યું હતું તે મને આજે યાદ આવે છે. કેન્દ્રવર્તી વિચારની આસપાસ તમે ગૂંથેલા નાના નાના પ્રસંગો કેટલા બધા ઉત્કૃષ્ટ છે? તમારું એ નાટક તમે છાપવા ન આપી શકો? આ નાટકના લેખક લાઇ ધૂમકિત્તુને જો હું ઓળખતી હોઉં તો હું તો તેને પણ જરૂર સલાહ આપું કે તેણે જે વસ્તુ ઉપર પોતે આધિપત્ય મેળવી શકે તેવું જ વસ્તુ પસંદ કરવું અને તે વસ્તુઓ વધારે સ્થિર ચિત્તવાળા લેખકોના હાથમાં મૂકવી. સમાજ ઉપર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિથી નીકળી પડનારા આપણે ઘણી વખત ઉપકાર કરવાને બદલે એક જનતની હાનિ કરીએ છીએ એ વાત નિખાલસ ભાવે આજના આપણા સાહિત્યના વિધાયકોએ સ્વીકારી લેવી ઘટે છે. તેજ દિવસે તમે નહોતા કહેતા કે આપણા સાહિત્યના રચનારાઓને તેમનું સાહિત્ય કેના હાથમાં વંચાવા જાય છે તેની બંને સાચી ખબર પડે અથવા તો તેઓ પોતે જ તટસ્થ મનોવૃત્તિથી તેના વાંચનારાઓની કક્ષાએ આવીને ઉભા રહે તો આજનું ઘણુંએ સાહિત્ય પત્રોની અંદર પ્રગટ થતું અટકે. મને આ વિચાર સાવ સાચો લાગે છે. આપણને જે રુચ્યું તેમ જ જે લખવાની ઊર્મિ આવી તે બધું જ આપણે લખી નાખ્યું એમાં મારો કશો જ વિરોધ નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી પાંચ વરસની ઉંમરથી માંડીને પાંસડ વરસની ઉંમર સુધીની વિવિધ કક્ષાનાં લખાણો પૂરાં પાડનારા સંસ્કરો અને હજારો સામયિકો આપણે ત્યાં પ્રગટ થવા લાગે નહિ એટલું જ નહિ પરંતુ વાચનની વિવેકદૃષ્ટિ આજના વાંચનારાઓમાં ખીસે નહિ ત્યાં સુધી મનના આવેશનાં તેવાં બધાં લખાણો લખાઈને લેખકના પેડમાં જ પડી રહ્યાં ભલાં છે. આજના સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં આ વસ્તુ કોઈને ગળે ઉતરે તેવી નથી અને તમે પણ મને સ્વાતંત્ર્યની વિરોધી ગણી દસી કાઢશો. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની બાળ્યતામાં મારા કેટલા ઉદ્દામ વિચારો છે તેથી તમે સંપૂર્ણ રીતે વાકેફ હોઇ અહીં પણ હું તો નિર્ભય જ છું.

પત્ર ઘણો લાંબો લખાણો. વસ્તુ, પાત્રવેખન, શૈલી એ બધાય સંબંધે હવે તો લખનારું મન થઇ જાય છે. પરંતુ આ પત્રમાં તે વિશે નહિ લખું. માત્ર એક વાત કહ્યા વિના રહી શકતી નથી.

કામચિદ્વંજ સ્ત્રી કે પુરુષો જેને આપણા સાહિત્યમાં પ્રેમી યુગલનાં અભિધાન દેવામાં આવે છે તે બધાઓ કામવશ સ્થિતિની અંદર જે અનેક પ્રકારની શરીરચેષ્ટાઓ કરતા આજના લેખકો તરફથી વર્ણવવામાં આવે છે તે ચિત્રા મને તો એટલાં અને છુદ્ડ કરવાનામાથી જ કાલા થયેલાં દેખાય છે. અજ્ઞાન, સંસ્કૃત નાટકકારોનાં તે અનુકરણો છે અને નિલાસના ઉત્કૃષ્ટ જમાનામાં કાલિદાસ કે લવણ્યતિએ કામવેદ્યાના તેવા વ્યાપારો કદાચ એક બે આશોકના દરે પરંતુ તેથી આજે પણ તેને કામવશતાનાં ગાંઠસ પરિણામ તરીકે સમાજ પાસે ધરવાં તેમા મને તો વિવેકદૃષ્ટિની ખામી અને જડ અનુકરણનું

પ્રાણીય જ દેખાય છે. એક દૃષ્ટાન્ત આપું. કમને પણ ચિત્રરથ અને અમ્મરાતું મનમોહક દસ્ય છોટી દઢને સુવર્ણથી ખેંચાઈ જતી રેલુકા કાંટા વાગવાના મિથે બે પગની વચ્ચેથી ચિત્રરથનું દર્શન કરી શકે છે ! મને લાગે છે કે આ તો નરી કુદ કલ્પના જ છે. કામવશ સ્ત્રી કે પુરુષ આવી અર્ધી શુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરવા પ્રેરાતી હશે કે કેમ તે મારે મન તો એક પ્રશ્ન છે. તમે કહેશો કે તેમ જરૂર બનતું હશે તો પણ આવાં કલ્પનામાંથી જન્મેલાં વર્ણનો વાંચ્યા પછી જ તેમ બનવા પામતું હશે. અને એટલે તો સ્વાભાવિકતાને લાંબે કામચેષ્ટામાં જોટલી નિર્દોષતા આરોપી શકાય તે નિર્દોષતા પણ ઉઠી જાય છે. અને તેને સ્થાને કૃત્રિમતા અને હુસ્વાઈ આવી બેસે છે. આમ થવા પામે તો તો મનુષ્યની નિર્દોષ અને સાદગીક પ્રવૃત્તિઓ પણ કલુષિત બને અને આપણે જે એમ માનીએ છીએ કે એક પ્રકારનો અંધ મોહ પણ કોઈ કાળે શુદ્ધ પ્રેમમાં પરિણમી શકે છે અને મનુષ્યને મોહદશા-માંથી ખેંચી કાઢી પ્રેમની ઊંચી ભૂમિકામાં લઈ જઈ શકે છે તે કદી થવા પામે જ નહિ. તમને એમ નથી લાગતું કે આજના લેખકોએ કામવિદ્યુતનાના પરિણામ રૂપ આવી ચેષ્ટાઓને જરા પણ અદલાવવી જોઈએ નહિ.

હું તો વળી પાછી ટીકાએ ચઢી ગઈ. કદાચ આવંદા મોટા પત્ર વાંચીને તો તમને પણ કંટાળો આવશે. પરંતુ તેમાં હું શું કરું ? આ પ્રસંગ તમે જ જાઓ ક્યો ગણાય. એટલે તેનું પરિણામ પણ તમારે જ સહન કરવું જોઈએ. આ ઉપરથી મને એક લાલ થયો તે મારે તમારો ઉપકાર માનું ? આજના યુગરાતી સાહિત્યમાં મેં બહુ જ ઓછા ચંચુપાત્ ક્યો છે. 'કૌમુદી'નો ખાસ સાહિત્ય અંક જોયા પછી મને લાગ્યું કે મારે આજનું સાહિત્ય થોડું થોડું જોનાં રહેવું. તમે પોતે તો કેળવણીકાર હોવાનો દાવો કરો છો. છોકરા-છોકરીઓ પાસે કેવી જાનનું સાહિત્ય ધરવું જોઈએ તે આજના તમારી પાસે તો ચોક્કસ વિચારો પણ છે. મારા ઉપર તમે મૂકેલો ભાર વહન ક્યો પછી આ જ નાટકની તમારી સમાલોચના તમારી પાસેથી હું માગું તો એ વધારે પડતું નહિ ગણાય. લખશો ?

કુશળ હશે. 'કૌમુદી'નો અંક જૂદા છુકપોસ્ટથી આ સાથે મોકલ્યો છે. પહેલું લખશો. આ તરફ એકાદ આંટો આવી જવાના હતા ને ? આવશો તો ગમ્મત પડશે. બચ્ચાંઓને બોલાવશો.

સી૦

તમારી બહેન

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કલિકા—કર્તા શ્રી અરહેશર દરામજી ખજરદાર, માર્કેટ રોડ, મદ્રાસ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.
ગઈ સાતમી પરિપદમાં શ્રી ખજરદારે ‘૭૯૬ વર્ષ’ માં એક મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરવા વચન આપેલું હતું. પણ તેમના મહાવેદનાપૂર્ણ વ્યાધિને લીધે તે વચન તેઓ અમલમાં મૂકી શક્યા નથી. તે પહેલાં તેમણે આ કાવ્ય મુક્તધારા છંદમાં બહાર પાડેલું છે.

આ કાવ્ય ૩૬૬ કડીમાં વિસ્તરેલું છે. પણ આ મહાકાવ્ય કરતાં એટલાં મૌકિતકાની માત્રા જેવું છે. દરેક કડીમાં એક અખંડ વિચાર કે કલ્પના કે કલ્પનાતરંગ મૂકાયો છે અને દરેક કડી એક બુદ્ધ કાવ્ય છે.

કાવ્યના છંદનું નામ કવિએ મુક્તધારા રાખેલું છે. તેનું બંધારણ મનદર કે કવિત અથવા ધનાક્ષરી ઉપરથી કરેલું છે. આ છંદમાં યતિ હોય તો માત્ર શોભાનો છે, આવશ્યક નથી. ધનાક્ષરીમાં આઠ ચરણો જોઈએ તેમ આમાં પણ એક વૃત્તને આઠ ચરણો છે. ધનાક્ષરીમાં દરેક ચરણ ચાર ચતુરક્ષર સંધિનો થઈ કુલ સોળ અક્ષરનું છે, તેમાંથી બેટ્રી ચરણમાંથી એક અક્ષર ઓછો કરવાથી મનદર થાય છે. મુક્તધારામાં એ બેટ્રીચરણમાંથી વળી એક અક્ષર ઓછો કર્યો છે એટલે એ બેટ્રીચરણમાં ત્રણ ચતુરક્ષર સંધિઓ આવે છે અને ચોથા સંધિમાં બે શ્રુતિ આવે છે જે પૈકી છેલ્લી શાન્ત હોવી આવશ્યક છે. આ બેટ્રી ચરણોનો જ અન્ત્ય પ્રાસ મળે છે. ચતુરક્ષર સંધિમાં મુખ્ય તાલ પ્રથમ શ્રુતિ પર પડે છે અને તે સિવાય એક ગૌણ તાલ ત્રીજી શ્રુતિ પર પડે છે. કાવ્યની વિશેષતા એ છે કે આ તાલ શબ્દની અંદર રહેલી સ્વરિત શ્રુતિ પર જ પડેલાં જોઈએ. આ રીતે ગૂજરાતી ભાષામાં સ્વર કે પ્રયત્ન તત્વનો પ્રથમ મુક્તધારા છંદમાં ઉપયોગ થયો છે. ગૂજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજીની માફક પ્રયત્ન, શબ્દની અંદર મળે ત્યાં નથી આવતો પણ અમુક નિયમોને આધારે જ આવે છે. આ નિયમો બૃહદ્દેવ્યાકરણમાં સદ્ગત સાક્ષર ક્રમજારોકર-ભાષ્યે આપેલા તે જ તેમણે સ્વીકાર્યા છે. વાંચનાર ઘોડા જ અભ્યાસથી સમજી શકશે કે કવિએ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે આ પ્રયત્નના નિયમો સૂક્ષ્મતાથી બરાબર સાચવ્યા છે.

આ પદ્યરચનામાં અનેક વિવિધતાઓ પણ આવી શકી છે. ચોટીના દાખલા આપીએ.

અમૃતતા કેપ બધે ખૂણે ખૂણે જોળી વણું;

જોળી વણું પૃથ્વી ને આકાશ ને પાતાળ;

પૃથ્વી ને આકાશ ને પાતાળ બધાં દેહી વણું;

જેડં ખાસ સિંધુ લયો અમૃતસ્વરૂપ:

આમાં પુનરાવર્તનો અમરકાર છે. તે સિવાય અન્ત્ય પ્રાસોની રચના પણ ઘણી જગાએ ધૈર્યવ્યાપી અને સંવાદી છે.

કવિના અલંકારો અને અલંકારોની કલ્પના ઘણી જગાએ નવાન અને મનોહર છે. ઘોડાં દર્શાવે જ લક્ષ્યે.

સુખ્યું છે કે સિંધુ ઉદે ચાંદરભી રાતે જ્યારે
 શ્રીજીશ્રીજી થતાં મોઝાં. દુધ શાં હશેરાય,
 ગાવે પરપોરા તેની હપર ત્યાં નાચવાને
 પરીઓ પધારે અતિ હજુહજુ પાય;
 હજુહજુ પાયે એવી મૃદુ મૃદુ ચાલે નાચી,
 ફૂટે નહીં એક પરપોરાની ચે ખાસ:
 પ્રિયા મારી ચાલે ત્યારે ફૂલે વાયુ હાલે ભાજે,
 એવી કુંળી, એવી મંજુ, એવી મૃદુ ચાલ.
 જાનીને ગળે નમગંઝા જેમ દેખી રહે
 તેમ પ્રિયાકંઠે શોભે પુષ્પવણી હાર;
 દૃષ્ટી ને આકાશ કેરી ગંગા અને સાથે મળી
 પ્રિયા તાજે હૈથે ભલે રહે શત ધાર;
 હિં સત ધાર એના લાંઠા ચમકાર બધે,
 અચુકતા પડે મોંઘા શ્વાસ ને હસાસ;
 સુવર્ણના પર્વતોએ કાળા ધનમાંથી ભલે
 વીજળીઓ અચુકતા પડે આચપાસ.

કોઈ કોઈ જગાએ કોઈ અન્ય કવિની કલ્પનાને મધુર ઉચિત શબ્દોમાં મૂલરાતીમાં
 ઉતારી છે. જેમકે Meredithની પેલી ભવ્યમધુર પંક્તિઓ :

Sure of her haven, O like a dove alighting

Arms up she dropped : our souls were in our names.

તેને—

માથામાં હવરતી કા પંખીણી શી પ્રિયા ગતે

ભથ્થે કર ધસી મારે કંઠે પડે માળ !

આવી મીઠાશ અનેક જગાએ છે. પણ કોઈ કોઈ જગાએ અનુચિત કલ્પનાઓનું મિશ્રણ
 થઈ ગયેલું જણાય છે:

પ્રિયા, રંક ગીત જે આ ગાય તારૂં ગાન આજે,

નાનુક સંખીત જે આ પડે તારૂં ગાન:

તે તો તારા આત્મા કેસ વિશાળ સમુદ્ર કાંઠે

ધૂમી રહેતાં જડયું મને મોંઘેરું નિદાન;

ધૂમી રહેતાં જડયું એ જ સિંધુમાંથી કાઢા જેવું,

મોલીથીયે મોંઘું અને જ્યોતિષી ચે મ્લેત.

મોલી અને જ્યોતિષી કલ્પના અને તેનો અનુપ્રાસ મુંઝર છે પણ એ એ શબ્દોની
 સાથે “કાંઠો” સર્વથા અનુચિત છે. એ શબ્દને ‘મૂર્ચના’ ‘એકાગ્રપણું’ વગેરેના વિચારો
 અંગનાથી વળગેલા છે અને આ કાવ્યમાં એ વિચારો મૂળરસને માત્ર ક્ષતિ કરે છે.

આ કાવ્યની દર દરવામાં એક મુરઠેસીથી વાચકે સંભાળ રાખવાની છે. એક સાથે
 આ કાવ્ય વાંચવાથી તેમાં એકનાનના લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. આખા કાવ્યમાં એક જ
 ભાવના સર્વત્ર છે, અને હંદ પણ એક જ ચાલે છે, જેમાં ગેયના કે તાલવૈચિત્ર્યને અવકાશ
 થયો એણે છે. આ કાવ્ય કોઈ કોઈવિર ઘોડું ઘોડું વાંચવાથી તેમાંથી જેવો રસ આવે
 તેવો સર્ગંગ વાંચવાથી નહિ આવે.

અને આ મુરંદગી અમને હંદની પ્રસંદગીથી થયેલી લાગે છે. હંદ નવો છે અને સફળ થઈ શકે તેની અમે ના નથી કહેતા. પણ હંદ હમેશાં અનુકૂળ જોઈએ. કવિત્વ અને મનહરમાં હિન્દીમાં અનેક રસો લખાયા છે. એ ખરું પણ તેમાં વૈચિત્ર્ય વર્ણોનું જ પ્રધાનપણે આવતું અને એ અધમ કાવ્યનું લક્ષણ છે. અહીં વર્ણોના વૈચિત્ર્ય ને પ્રધાન સ્થાન નથી એ યોગ્ય જ છે. પણ અહીં જે કદપના-તરંગને પ્રધાન સ્થાન છે તે અમને જે કાવ્યોને અનુકૂલ લાગે છે અને એ ગેયતા આ હંદમાં નહિ હોવાથી વસ્તુ અને રીતિની એકતા જોઈએ તેવી ઘડી શકી નથી.

આર્થશાસ્ત્રિક મુખ્યતઃ કાવ્યનાં અનેક પ્રયોજનો કર્યા છે. જેવાં કે યજ્ઞ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહાર-જ્ઞાન. એ દષ્ટિએ જોતાં આ કાવ્યને શિવેતરક્ષતયે અર્થાત્ અનિષ્ટ નાશના પ્રયોજનથી પ્રસર્યુ ગણવું જોઈએ. કર્તાનું એ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય અને કર્તાને ગૂજરાતને માટે જે મમત્વ અને અભિમાન છે તે સાર્થક થાય એવાં કાવ્યો તે રચી શકે અને ગૂજરાતને આર્પી શકે એવું સ્વાસ્થ્ય મળે એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.

આવાં લાંબાં કાવ્યો ગૂજરાતીમાં જોવાં છે અને સાહિત્યરસિક વર્ગને અમે આ કાવ્ય ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ.

રા. વિ. પા.

બાળવાર્તા-ભાગ ચોથો.

સંચાલક ગિણુભાઈ.

આપણે ત્યાં બાળ સાહિત્યનો તો હજી દુકાળ જ છે. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષમાં શ્રી ગિણુભાઈ અને હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાએ લખેલાં વાર્તાનાં પુસ્તકો અને એકાદ બે માસિકો મિલાય બીજું સારું બાળ સાહિત્ય આપણે નિયમિતે.

ભાઈએ આર્તાનો આ ચોથો ભાગ આવકાર કે કવિએ પ્રાજ. એ વાતો બાળકો રસપૂર્વક

આ પદ્યરચના સુદૃઢ એ વાતની અમારી

અમૃતના કપ અથે ખૂણે ખૂણે ખેળી

ખેળી વળુ પૃથ્વી ને આકાશ ને

પૃથ્વી ને આકાશ ને પાતાળ બધાં દંદી

થવા માટે એવા પ્રાંતીય શબ્દોના અર્થો આપવા જરૂરી લાગે છે. બીજી એક સૂચના કરવાનું પણ અમને મન થાય છે, કે આવાં પુસ્તકોનો આકાર સુંદર નાનકડો હોય અને સાથે સાથે મનોહર ચિત્રો વડે વાતોને શણગારવામાં આવી હોય તો જે ઉદ્દેશથી આ પુસ્તકો બહાર પાડવામાં આવે છે તે વધુ સારી રીતે પાર પડે.

નર્મદાગીત: કર્તા, ભક્ત.

નદી નર્મદાના દર્શનથી ઉદ્ભવેલું આ નાનકડું કાવ્ય છે. ગરબીના દાળમાં લખાયેલું છે.

એમાં કદપનાનાં ઉકયનો નથી, ભાષાના સંભ-

નથી, ભાવની ગભીરતા નથી, અને વ-

કરી જ નવીનતા નથી. ભાષા હજી

અગત્યનું અંગ છે. જે મુંદર ચિત્રાવલિ અને સાથે જોઈતી હુંકી માહિતીવાળાં આવાં ચિત્ર-પુસ્તકો બહાર પડે તો બાળકોને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળી શકે. પ્રસ્તુત પુસ્તક આ દૃષ્ટિએ અમને ઉપયોગી લાગ્યું છે. બાળકોને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની ઇચ્છાવાળાં માળાપોને અમે આ પુસ્તક ખરીદવાની લાલામણ કરતાં અચ-કાત નહિ જે કિંમત જરા ઓછી રાખવામાં આવી હોત તો. અમે એમ માનીએ છીએ કે પ્રકાશક સંસ્થા માત્ર જુદી જુદી ભાષાઓમાં ચિત્રો નીચેની માહિતી જાંપીને, એનું એ પુસ્તક અનેક હિન્દની ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરી શકે એમ છે અને એા કરીને પુસ્તક બહુ જ ઓછી કિંમતમાં આપી શકે એમ પણ છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ અમારી સૂચના તેઓ ધ્યાનમાં લે.

વડોદરારાજ્ય પુસ્તકાલય પરિપદનું નિવેદન

કિંમત ૦-૧૨-૦. ગૂજરાતમાં પુસ્તકાલ-યોને લોકપ્રિય કરવા માટે વડોદરા રાજ્ય તર-ફથી બહુ જ સારા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, અને એ પ્રવૃત્તિથી લોકોને સારો લાભ પણ મળતો રહે છે. એ પ્રવૃત્તિને અંગે જ પહેલી પુસ્તકાલય પરિપદ ગણદેવી મુકામે મળી હતી. તેનો આ હેવાલ છે. વળી હેવાલની સાથે કેટ-લાક લેખો પણ જોડવામાં આવેલા છે. તેમાં પુસ્તકાલયોની ઉપયોગિતા વગેરેનો સારો ખ્યાલ આપવામાં આવેલો છે. એ પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનારાને આમાંથી ઘણું જાણવા જેવું મળશે.

આપા હેવાલોની કિંમત આટલી બધી ન હોવી જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ.

હીપ્પોટિઝમ અથવા જીવનું વશીકરણ લેખક : સાકળચંદ માણેકચંદ ઝવેરી.

કિંમત. ૮-૦-૦.

હીપ્પોટિઝમ એ શું છે તે સમજવી, તે સિદ્ધ કરવા માટે જોઈતા શુભો કેમ કેળવવા તેના ઉપાયો ખતાવી હીપ્પોટિઝમના પ્રયોગો અને જુદા જુદા રોગોને દૂર કરવામાં તેનો કેવા ઉપયોગ થાય છે તે વિષે વિસ્તૃત અને

વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવેલી વળી વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે ચિત્રો આપવામાં આવેલાં છે. એટલે એ વિષ-સ લેનાર માણસોને આ પુસ્તક ઉપયોગી પડે એવું લાગે છે. પુસ્તકની બાંધણી : છપાઈ એકંદરે સારાં છે.

રામની કથા : લેખક રંગિતલાલ હરિ-પંડ્યા. પ્રકાશક : હિન્દી સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળ, મુંબઈ. કિં-૦-૧૨

પ્રસ્તાવનામાં ગૂજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય દીનહીનતા અને અકાવ્યમય દશાનાં રો-રી લેખક લખે છે :—“ આ કાવ્ય કાષ્ઠી પ્રકારના વિશિષ્ટ કાવ્યતત્વો દાવો કરતું નથી પરંતુ એ જાનાં ગૂજરાતમાં સાદી કાવ્ય ભા ઉત્પન્ન કરવા પ્રત્યે લલ દોરવા અને કવિ-સાચા સ્વરૂપ વિષે જનતામાં વિચાર જ કરવા જોઈતું પણ જે તે સફળ અને સર-થાય તો લેખક પોતાને કૃતકૃત્ય અને જ લાગ્ય માનશે.” આ ધ્યેય જાણે તદ્દન સાધ-હોય એવી રીતે લેખકે રજુ કર્યું છે પણ નથી. આ ધ્યેય તો કાવ્યની આખતમાં જ જોઈતું કહેવાય અને તેને પહોંચી વળવા ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યની જરૂર પડે. પ્ર-કાવ્ય જેવાં શિશ્વિષ અંધવાળાં, જોડી પ્રયોગવાળાં, કલ્પનાથી સદા દૂર રહેનાર વાચકના મન પર કશી જ અસર ન પાડ-કાવ્યો મારફતે આવાં ધ્યેયો સાધવાને બ-પણું એ અમને તો હાસ્યાસ્પદ જ લાગે કે

આ પુસ્તકનું એક વૈશિષ્ટ્ય તો એ જણાણું કે લેખકને અનુસ્વાર સાથે થયે અધડાનો ઇતિહાસ પુસ્તકને પાને પાને લા-ગેલો છે. આ ૯૨ પાનાના કાવ્યગ્રંથમાં ૨ ૪૦ પાના સિવાય બાકીનાં બધાં જ પાન અનુસ્વારો વાપરવામાં કવિએ કૃપાળતા કરી કોણ જાણે કેમ, વળી જોડણીની બીજી ૦ પણ રહી જવા પામી છે.

નોંધ

હિંદુ-મુસલમાન ઝઘડા

કલકત્તામાં થએલા હિંદુ-મુસલમાન રમ-ખાણે દેશનેતાઓને સચિત વિચાર કરતા કીધા છે. દિવસે દિવસે કોમી લાગણી એટલી ઉગ્ર અને ઝેરી બનતી જાય છે કે જો એને સત્વર દાબી દેવામાં ન આવે તો આજનાં છૂટાછવાયાં હુલ્લેટોને બન્ને હુંક વખતમાં દેશમાં ઠેર ઠેર હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે ખુલ્લો આંતરવિગ્રહ થયા વિના રહેશે નહિ એવા ભયથી ચેકિલા રાજદ્વારી આગેવાનો કોમી ઝઘડા શમાવી દેવાની ભિન્ન ભિન્ન યોજના સૂચવવા લાગ્યા છે; આમાંની એક અતિ વિચિત્ર સૂચના સર તેજ બહાદુર સમુત્રી છે. પોતાની રાજકીય મદત્વાકાંક્ષાઓને સંતોષવા માટે લોકોના ધર્મ-જનુનને ઉત્તેજિત કરનાર સ્વાર્થી ભણેલો વર્ગ આવા હુલ્લેટોને માટે જોખમદાર હોવાથી જે વિસ્તારમાં કોમી હુલ્લડ થાય તે વિસ્તારના મ્યુનીસીપાલીટી, લોકલબોર્ડ, ધારાસભા તેમ જ વડી ધારાસભા માટેના મત આપવાના હક્ક સરકારે અમુક મુદ્દતને માટે (ત્રણ વર્ષ) લઇ લેવા એવી સર સંમુત્રી સૂચના છે. આ સૂચનાનો અમલ કરવામાં આવે તો જે લોકો ઉપર બનાવેલી રાજકીય સંસ્થાઓનો ઉપભોગ કરવા માટે આપુર હોય છે અને જેઓ પોતાના અંગત સ્વાર્થને ચર્ચને જ લોકોની ધાર્મિક લાગણીને ઉરકેરના હોય છે તેઓ આવી ઉરકેરણી કરતા અચકાશે અને પરિણામે કોમી ઝઘડાં શમી જશે એવો સમુ સાહેબનો મત છે. પંડિત મોલીલાલ નહેરૂ આ સૂચનાને ટેકા આપે છે અને એનાથી એક ડગલું આગળ

જઈને એવો ઉમેરો કરે છે કે હુલ્લડના વિસ્તારમાં રહેતા કોઇ પણ માણસને કોઇ પણ પ્રકારનો ઇલ્કાળ આપવો નહિ, અમુક વર્ષને માટે એ લક્ષ્માં વસતા કોઇ પણ માણસને સરકારી નોકરીમાં લેવો નહિ, તથા એ વિભાગના સરકારી નોકરોને અમુક મુદ્દત સુધી પ્રમોશન આપવું નહિ. આ સૂચનાની પાછળ પંડિતજીની એવી માન્યતા જણાય છે કે હુલ્લડમાં ઉરકેરણી કરનાર અથવા તો લોકોના ધર્મજનુનને કાણુમાં ન રાખનાર વર્ગમાં સરકારી અમલદારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આનાથી પણ આગળ જઈને શ્રી. શિવપ્રસાદ ગુપ્તા એમ માને છે કે પોતાનું રાજ્ય આદિ જેમ બને તેમ વધારે લાંબા વખત સુધી ટકાવી રાખવાનું મુગમ થઈ પડે તેટલા માટે આપણી બીનજવાબદાર સરકાર જ હિંદુ મુસલમાનને લગતી મારે છે. કોમી પ્રતિનિધિઓને માટે કોમવાર જુદાં મતદાર મંડળોની રચના કરીને સરકારે હુલ્લડને માટે મુગમતા કરી આપી છે એ હકિકત આ અભિપ્રાયને ટેકો આપે છે. આથી જે વિસ્તારમાં હુલ્લડ થાય તે પ્રાંતના ગવર્નરને એકદમ ખરતરફ કરવો અને તેના ઉપર પાર્લિમેન્ટમાં કામ ચલાવવું, તે લક્ષ્માં કમીશ્વર તથા કલેક્ટરને સખત સજા કરવી અને જરૂર પડે દેશનિકાલ પણ કરવા, તથા પોલીસના ઉપરી અમલદારોને પણ સજા કરવી એવી સૂચના શ્રી. શિવપ્રસાદ ગુપ્તા કરે છે.

આ ત્રણે સૂચનાની પાછળ રહેલી મનોવૃત્તિ એક જ છે. સરકારી અમલદારો તેમ જ પ્રજના આગેવાનો સખતી બીજને લઈને લોકોની લાગણી

ઉરકરતા બંધ થશે તથા ઉરકરણથી લાગણીને શાંત પાડવાના પ્રયત્ન કરશે એમ આ ત્રણે જણ માનતા હોય એમ લાગે છે. આ ત્રણે સૂચનાઓ “ હુબતો માણસ તણખલાને પકડે ” એવી માનસિક સ્થિતિને આભારી હોય એમ અમને લાગે છે. સર સમુદ્રી સૂચના અમલમાં આવે તો તે હુલ્લડ બંધ કરવાને બદલે વધારવાના કારણભૂત યદ્યપડશે, કારણ કે જ્યાં મુસલમાનોની લઘુમતિ હશે ત્યાં હિંદુઓની બહુમતિ તોડવા અને તેમ કરીને તેમની પ્રગતિ અટકાવવાના હેતુથી મુસલમાનો જરૂર હુલ્લડ મચાવશે. કલકત્તા કેરપોરેશનમાં મુસલમાનોની સંખ્યા બહુ ઓછી હોવાથી મ્યુનીસીપાલિટીના સંબંધમાં તો કલકત્તામાં હિંદુ રાજ્ય ગણી શકાય. આ સ્થિતિ ટાળવી હોય તો સમુ સાહેબની સૂચના અમલમાં આવતાં મુસલમાનોને હુલ્લડ કરવાનું જ બાકી રહે છે. હુલ્લડ થાય, મ્યુનીસીપાલિટી બરતરફ થાય અને હિંદુઓની બહુમતિ દૂર થાય એ જાતની વિચાર સંકલના મુસલમાનો ગોઠવે એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુઓની લઘુમતિ હોય ત્યાં હિંદુઓ પણ આવો જ વિચાર કરે. જો હિંદુઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના એટલી પ્રબળ હોય કે પરદેશી સરકારના હાથમાં કોઈ પણ સત્તા રહે તેના કરતાં મુસલમાનોના હાથમાં એ સત્તા રાખવી પડે તો ખુદતર છે તથા મુસલમાનોને એવી ભાવના હોય કે ‘ ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સત્તા કરતાં હિંદુ સત્તા રહે એ વધારે ઠીક છે તો જ સમુ સાહેબની સૂચના આશિર્વાદ સમાન થઈ પડત; કારણકે રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ભરેલાં હિંદુ અને મુસલમાનો સરકારના હાથમાં સત્તા આવી જવાના બંધથી એક બીજા સાથે સંપીને જ રહે. પરંતુ આજની આપણી સ્થિતિમાં આ સૂચના હુલ્લડોને માટે એક વધારાનું કારણ પુરું પાડનારી છે. પંડિતજીની સૂચનાને પણ આ જ ઠીક લાગુ પડશે. શ્રી. ગુમાની સૂચનામાં ગુન્હેગારને બદલે નિર્દોષ માણસને સજા થવાનો ઘણો બંબક રહેશે છે.

હુલ્લડો થવાના સંજોગો ઉભા કરી આપનાર-જુદા કોમી મતદાર મંડળની રચના કરનાર-કાયદો આ હુલ્લડોને માટે બંધાવનાર છે. ગુન્હેગાર કોણ છે અને ગુન્હે કરનારને શી શિક્ષા કરવી એવા નહિ ઉકેલી શકાય એવી પ્રશ્નની ચર્ચામાં પડવાને બદલે કોમી મતદાર મંડળને સ્થાને પ્રદેશવાર એકત્ર મતદાર મંડળ સ્થપાય એવી જાતનો કાયદામાં સુધારો કરાવવાનો પ્રયત્નો દેશના સર્વ આગેવાનો કરે એમાં જ રાજકીય યદ્યપણુ રહેલું છે. ભલે, વચસા માર્ગ તરીકે કોમી પ્રતિનિધિત્વ કાયમ રહે પરંતુ એ પ્રતિનિધિઓને ચૂંટનાર મંડળ હિંદુ મુસલમાનોનું ભેદું રહેવું જોઈએ. આમ થવાથી હિંદુ પ્રતિનિધિઓને મુસલમાન મતદારોની મદદ લેવી પડશે અને મુસલમાન પ્રતિનિધિઓને હિંદુ મતદારોની મદદ લેવી પડશે. પરિણામે બન્ને કોમના ઉદાર મત ધરાવનાર પ્રતિનિધિઓ જ રાજકીય સંરચાઓમાં ચૂંટાશે અને એક બીજા જોડે સહકારના સંજોગો ઉભા થતાં કોમી હુલ્લડો શમી જશે. ગુન્હે કરવાના સંજોગો ઉભા કરી આપ્યા પછી ગુન્હેગારને શિક્ષા કરવાની યોજનાઓ ઘડવા પાછળ શક્તિ ગુમાવવી તેના કરતાં ગુન્હે થવાના સંજોગો-કોમી મતદાર મંડળ-દૂર કરવા માટેની ચળવળ સર સમુ તથા પંડિત નહેરુ બન્ને ભેગા મળીને ઉપાડી લે એવી અમે સૂચના કરીએ છીએ.

દે.

ઇંગ્લાંડની હડતાળ.

ગઈ ચોથી મે ખ્રિસ્તિય પ્રજાના અને ખાસ કરીને મજૂર ચળવળના ઇતિહાસમાં યાદગાર દિવસ રહી જશે. ગયા મે મહિનાની ચોથી તારીખે ઇંગ્લાંડમાં હાલ ચાલતી કાલસાની હડતાળને અંગે સામાન્ય જંગી હડતાળ પડેલી. આ હડતાળ જેટલી એકાએક પડી તેટલી જ તે નવ દિવસમાં એકદમ બંધ થઈ. ત્યાર પછી પણ આજના કાલસારોની સજા ચાલુ રહી અને

મહાસભાને પૂછીને આ કામદારોએ હડતાળ પાડી નહોતી. ખૂંટ પૂછાવે તો મળૂં મહાસભાએ તેને વખોડી પણ કહાડી હતી. આ સંબંધી એક બીજી વાત એ મોંઘવી જરૂરી છે કે એક બાબુ સરકાર હડતાળ તોડવા ફરી તૈયારી કરી રહી હતી ત્યારે હડતાળ પાડવાને માટે તૈયારી કરવામાં મળૂંને વાંક શી રીતે કહી શકાય ?

એનીચોથીએ મધરાતે રેલ્વેના, ટ્રામના, અને જાપાનાના કામદારો બહાર પડ્યા. લગભગ ૩૦ લાખ કામદારોએ તેમનું મધરાતે કામ પુરું થયું અને તાર મળ્યા કે કામ છોડ્યું. મળૂં મહાસભાએ પ્રગતે તદ્દન આવશ્યકે ચીજો-ખોરાક આદિ-મળે તેને માટે ચોક્કસ મૂચનાઓ મારફતે જણાવ્યું હતું કે આ કામમાં જોડાયેલા કામદારોએ હડતાળ પર જવું નહિ. જ્યાં જ્યાં આ કામ માટે મળૂંને જોડતા હતા ત્યાં ત્યાં તેમણે તેમને મોકલવાનું ચાલુ રાખ્યું. સરકારે પ્રગતે વસ્તુઓ પુરી પડે તેને માટે સ્વયંસેવકોના દળ હાંક્યાં. ઓફિસર્ડ અને કેમ્પીજના વિદ્યાર્થીઓથી માંડીને કુમારિકાઓએ પણ આ કામમાં મદદ કરી. ખખરો ઓફિસર્ડ-થી અને વિમાનોથી અપાઈ. જવા આવવા ખાનગી મોટર વગેરેના ઉપયોગ થયો. (ટાઇમ્સ) જેવાં જાણીતા ટાઇમ્સીટ તરીકે બહાર પડ્યાં. સરકારે 'ચિટીશ ગેઝીટ, નામનું એક નાનકડું પત્ર પ્રચાર માટે બહાર પાડ્યું. મળૂંને તેની દલીલોના જવાબ આપવા માટે તેમજ પ્રચાર માટે 'ચિટીશ વર્કર' બહાર પાડ્યું. આમ નવ દિવસ ચાલ્યું. પણ અધે થોડાક હમ્કલાં બાદ કરતાં શાંતિ જળવાઈ.

સરકારે જણાવ્યું કે (આ હડત પ્રમુખો અને બંધારણ વિરુદ્ધ એક વિપ્લવ છે'. આના જવાબમાં મળૂંને ભારપૂર્વક જણાવતા હતા કે 'આ તો એક ઔદ્યોગિક તકરાર છે. મળૂંને ના નિર્બોહનું ધોરણ ચાલુ રાખવા આ હડત છે.

બાબુના કામદારોને મદદ કરવા જ આ હડતનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે.' પાછળથી સર જોહન સાઇમને-ને ઇંગ્લાંડના પ્રખ્યાત ધારા-શાસ્ત્રી છે-આ હડત કાયદેસરની નથી અને તેથી આ હડત પાડકનાર અને પડાવનાર બધા આમાં જે નુકશાન જાય તેને માટે જવાબદાર છે એમ સચોટ જણાવ્યું. એક જગ્યાએ આ સંબંધી નિર્ણય મળે તે સારૂ કેસ પણ માંડવામાં આવ્યો અને મળૂંને આમાં હાર્યા.

એમ કહેવાય છે કે આ હારની ભારે અસર થઈ. વળી રૂશિયાથી આવતી પૈસાની મદદ પણ સરકારે અસાધારણ કાયદાઓને આધારે રોકી. દરમ્યાન પાકીઓ મુલેદ કરાવવા મંથી રહ્યા હતા. અને મી. લોર્ડ જ્યોર્જ સાહેબના સંદેશા શરૂ કરાવવા આગ્રહ કરતા હતા. મી. બોલ્ડવિને 'ઓફિસર્ડ' કર્યું કે સામાન્ય હડતાળ બંધ થાય તો તેઓ મસલત ખુશીથી શરૂ કરશે. મળૂંને આ તકનો લાભ લઈ સામાન્ય હડતાળ બંધ કરવાના સંદેશા મોકલ્યા. શહેનશાહ અને વડા પ્રધાને બધા પક્ષોને મુલેદ શાંતિ રાખવા અને કોઈ પણ પક્ષે પ્રલાભ ન જવા સંદેશા પ્રકટ કર્યાં.

આ હડતાળમાં મળૂંને હારી ગયા કે છતાં તે સવાલ પુછાયો કરે છે. આનો જવાબ મળૂંનેના પત્ર 'ચિટીશ વર્કર' હડતાળ બંધ થતાં આવ્યો હતો. આ પત્રે આ વખતે લખેલું કે બાબુના કામદારોના માટે માર્ગ મોકળો થયો છે અને તેટલા પ્રમાણમાં આ હડતથી વાતાવરણ સુધર્યું છે તેથી મળૂંને છુટ્યા છે, પણ હડતાળ પુરી થયા પછી રેલ્વે આદિના કામદારોને કામે લેવામાં જે મુશ્કેલીઓ માલિકોએ નાખી હતી તથા કેટલીક જગ્યાએ આવી હડત ન કરવા લખાવી લીધું હતું તે બંનેતાં એમ લાગે છે કે મળૂંનેની આ સામાન્ય હડતાળમાં એક રીતે હાર થયેલી. 'એકરીતે' કારણ કે આ હડતથી મળૂંને ચળવળનું બળ

કરારનો ખરીનો બદલાર પડ્યો. આ કરારનો મુખ્ય મુદ્દો સ્વરાજ્ય મળે ત્યારે પ્રતિનિધિત્વનું પ્રમાણ કેટલું રાખવું તે નક્કી કરવાનો હતો. તેમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે ધારા-સભાઓમાં વસતી પ્રમાણે પ્રતિનિધિત્વ રાખવું. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં ૬૦ અને ૪૦ ના પ્રમાણમાં એટલે જે છોડા અથવા વિભાગમાં જેની-હિંદુ અથવા મુસલમાનની-અહમતી હોય તેને ૬૦ ટકા અને જેની લઘુમતી હોય તેને ૪૦ ટકા પ્રતિનિધિત્વ મળે. સરકારી નોકરીઓ માટે મુસલમાનોને ૫૫ ટકા મળવી જોઈએ તેમ નક્કી કર્યું હતું. તે ઉપરાંત ધર્મને લગતો કોઈ પણ દરાવ તે ધર્મના ૭૫ ટકા સંટાળેલા સભ્યોની સંમતિ સિવાય ન લાવી શકાય, મસ્જીદ અથવા મંદિર પાસે વાગે વગાડી ન શકાય, ગોવધ વિ. પ્રત્યે ન છેડવાનો, તેમજ દરેક વિભાગ અથવા પેટા વિભાગમાં હિંદુ અને મુસલમાનોની સરખી સંખ્યાવાળી તકરારી બાબતો અટકાવવા અને તેનો નિવેડો લાવવા એક સમિતિ નીમવાની પણ તેમાં શરતો હતી.

આ કરાર સાથે ધણુઓની લાગણી તો હતી જ. પરંતુ તે વખતની હિંદુ-મુસ્લીમ-એકતા માટેની ઉત્કંઠા, દેશબંધુની લાગવગ તેમજ ધારા-સભામાં અહમતી મેળવવાની આશાએ તે લાગણી આગળ વધી નહિ. પરંતુ ધારાસભાની સુટણી થઈ ગયા બાદ અને દેશની રાજકીય ચળવળ ધીમી પડતાં કેટલેક સ્થળે હિંદુ મુસ્લીમ ધુડો થયાં અને તે કોઈ પણ જાતની સમાધાનીથી અટકાવી શકાય તેમ ન લાગ્યું. કમનસીબે દેશબંધુનું મૃત્યું થયું અને આખા સ્વરાજ પક્ષ અને ખાસ બંગાળ પ્રાંતિક મદદ સભાનું નાવ ખોરંબે ચડ્યું. શ્રી. સેનગુપ્તા દેશ-બંધુની જગાએ આવ્યા પણ તેમનો પ્રભાવ અને વ્યક્તિત્વ દેશબંધુ જેટલી અસર ન પાડી શક્યાં. કરાર સાથે ઉત્પન્ન થયેલી લાગણી

વધતી ચાલી અને ગયા-એપ્રિલ માસમાં કટકંતામાં ચાલેલાં હુલ્લોએ સમાધાનીમાં માનનારાની ધીરજ ખુટાડી. હુલ્લોમાં 'કેટલાએ હિંદુ અને મુસલમાનો ધાયલ થયા. મરાયા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા નંખરના શહેરમાં ૨૭ દિવસ મુધી ક્રાંતિ અને અવ્યવસ્થાનું રાજ્ય થઈ ગયું. હિંદુ મુસ્લીમ એકતામાં માનનારા પણ ધીરજ ખોઈ બેઠા અને થોડા જ વખતમાં મળનારી કૃષ્ણનગર પરિષદમાં આ કરાર રદ કરવાનો દરાવ રજુ કરવાની કેટલાકે કાર્યકર્તાઓ તરફથી ખબર આપવામાં આવી. જખરજસ્ત હિંદુ મુસ્લીમ રમખાણની જ્વાળા પુરેપુરી હોડવાઈ પણ નહોતી તે પ્રસંગે મળેલી પરિષદનો ફેજ કેવો આવે તે કડપનું મુસ્કેલ નથી. શ્રી. બી. એન. સરમલના ભાષણ સાથે કેટલાક બંગાળી પ્રતિનિધિઓ કુદી પડ્યા અને પરિણામે તેમને પ્રમુખપદ છોડવું પડ્યું. ત્યાર પછી શ્રી. સેન-ગુપ્તાએ પોતે પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે પરિષદ બરખાસ્ત કરી. પરંતુ ત્યારબાદ કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ શ્રી. જે. ચોધરીના પ્રમુખપણા નીચે પરિષદ ભરી અને હિંદુ મુસ્લીમ કરાર રદ કરવાનો દરાવ પસાર કર્યો. આ પ્રમાણે સળ-ગેલી લડાઈનો નિવેડો ગઈ તા. ૧૩ મીની બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની સભામાં આવવાનો હતો. મુખ્ય તકરાર કરાર રદ કરવા કે નહિ તે બાબતની હતી. જન્ને પક્ષો પોતપોતાનાં બળ સંગઠિત કરવા લાગ્યા અને વળી બીનસ્વરાજ મદદ-સભાવાદીઓ પણ કરારની વિરૂદ્ધ સખત ચળવળ ચલાવવા લાગ્યા. શ્રી. સેનગુપ્તાની આગેવાની માટે આં કટોકટિનો સમય હતો. તેમણે જાહેર કર્યું કે જે વખતે કરાર રદ થશે તે વખતે સભાનો મારામાં અવિશ્વાસ છે તેમ હું માનીશ અને મારી જગાનું રાજનામું આપીશ. સામા પક્ષ તરફથી શ્રી. અમરેન્દ્રનાથ ચેટરજી અને શ્રી. ઉપેન્દ્રનાથ બેનરજીએ કમર કરી અને જો શ્રી. સેનગુપ્તા રાજનામું આપે તો નવો પ્રમુખ

ચુંટવા પણ તૈયારી કરી. આ સલા અંગાળના
સ્વાજ પક્ષના ઇતિહાસમાં એક માર્ગસૂચક
શબ્દ મારક હતી. ૩૫૦ માંથી ૨૫૬ સુબો
કાજર રહ્યા હતા અને પુષ્કળ વાટાઘાટ અને
ઠકરાને અંતે આ પ્રશ્નનો નીવેડો આણવાનું
કામ ગૌહત્તીની મહાસલા સુધી મુલતવી રાખવામાં
આવ્યું હતું. આ રીતે મુસલમાનો અને કલકત્તા
મહારાના સબોની મદદથી શ્રી. સેનચુમાની ઇત
પ્રધ અને અંગાળના કરાર થોડા વખતને
માટે તો કાંઈ પણ દરકત વિના ચાલુ રહેશે.
આ કરારને એક પક્ષ તરફથી દેશઅંધ દાસનું
નીલ' ગણવામાં આવે છે, ન્યારે બીજો પક્ષ
કાલ વસ્તુસ્થિતિ અદલાદલ ગએલી હોવાથી તેને
કાગળનું ચીથડું' ગણે છે. જે કે કાલ થોડા
ખતને માટે તો આ અશ્ર મુલતવી રહેલો છે
૧ છતાં તે અગ્રિ ક્યારે લખુકશે તે કહી
શકાય નહિ. અત્યારે કરવામાં આવેલી ગોઠવણુ
એક રીતે સ્વાર્થી છે. ગૌહત્તીની મહાસલા
ડીસેમ્બરમાં મળશે. અને ધારાસભાની નવી
ચુંટણી નવેમ્બરના અંતમાં અથવા ડીસેમ્બરની
પ્રારંભમાં થશે. તેથી મહાસભામાં અથવા
૧ પછી તેનો ગમે તે ફેજ થાય તે આખત
દરલાકને લેવાદેવા નથી. અત્યારે શાન્ત થએલો
મડકો ગમે ત્યારે પણ સળગવાનો જ છે અને
૧ વખતે આના કરતાં પણ માફી જ પરિસ્થિતિ
પ્રવાની. આ કરારની પ્રથા જ દોષવાળી છે. કરાર
માં જુદું પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું ત્યારે જ

અન્ને જુદા છે એમ લાગ્યું, અને આ જુદાઈની
માન્યતા એટલે સુધી વધી કે જેથી અંતે કામો
એકબીજાને દુશ્મન ગણવા લાગી. આ સ્થિતિ
અટકાવવાનો એક જ અને છેલ્લો ઉપાય છે,
અને તે એ કે જુદા પ્રતિનિધિત્વની પ્રથા જ
કાઢી નાખવી. જેમ કાલ મુંબઈની મ્યુનિસિ-
પાલિટિની ચુંટણીમાં અને છે તેમ જુદી જુદી
કોમના જુદા જુદા પ્રતિનિધિઓ ન રાખતાં
એક સામાન્ય મતદાર મંડળ જ રહે અને
તેમાં જે વધુ લોકપ્રિય અને જનહિતૈષી હોય-
પછી તે ગમે તે કોમનો હોય-તે જ ચુંટાય.
જે આમ અને તેમ ન હોય તો જુદી કોમના
પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા નક્કી કરવામાં આવે
પરંતુ મતદાર મંડળ તો એક જ રહેવું જોઈએ
એટલે કે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વિ.
એક જ મતદારમંડળની યાદીમાં રહે. આને લીધે
પણ જે મુસલમાન બીજી કોમોમાં લોકપ્રિય
દશે તે જ ચુંટાશે; નહિ કે મુસલમાનોના મત
મળ્યા એટલે ચુંટાઈ જઈશું અથવા હિંદુઓના
મત મળ્યા એટલે ચુંટાઈ જઈશું. બન્ને કોમને
એકબીજાની ગરજ પડશે અને પરિણામે કોમી
વિખવાદ અને ઝેરી લાગણીઓનો પ્રસંગ નહિ
આવે. એકંદરે કાલની સ્થિતિ જોતાં અંગાળ
પ્રાંતિક સમિતિનો ઠરાવ કલહનું મૂળ કાદનાર
નથી પણ ફક્ત' છ મહિના માટે ચીંગડા
સમાન છે એમ કહ્યા સિવાય અલ્પ તેમ નથી.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૨

આવાઠ ૧૯૮૨

અંક ૩

વિસર્જન

(સોનેટ)

પ્રભો ! જંકારી કે સકળ અહ તારા ઉદ્ધિમાં
અને સંકેલી લે ધણીક મહીં આ રાસ રમવા
ચઢી ચોપાસે ભે, પ્રલયપૂર વ્યાપે પલકમાં
અહીં લેને મહાર્ દગજલ, ખુટે શક્તિ મહિમા !

તુટે ગેળી ગૂહા અનલ સરખા વિશ્વ ફરતા
ફરે જંજાવાતો ફરી ફરી બધું ચે જગ સોંભે,
ખુટે એ વાયુ તો હૃદયભરમાં દાહ દવતા
નિસાસામાંથી ચે પ્રલયપૂર તો એક અહને !

અને ખડાડોના ભે વિજ તણખથી કોઠ જ કુટે,
ઉઠ્યા અંગારાથી ગગન પટ વ્યાપે રજ રજે,
અને વળે જેવા દહ વિજ કડાકા કદી ખૂટે,
અરે આ હેયાની ઉર ધબક એકાદ અહને !

નિસાસો આંસુને ઉર ધબક સર્વે તુજ વહી
થશે નક્કી દેવા ! તુજમય નવા સર્જન મહીં.

અન્દ્રવદન મહેતા

દેશબંધુને શ્રદ્ધાંજલિ *

બહેનો અને ભાઈઓ,

દેશબંધુના દેહોત્સર્ગને આજે એક વરસ પૂરું થાય છે. એમની શ્રાદ્ધતિથિ ઉજવવાને આપણે સૌ ભેગા થયા છીએ. આખા વરસ દરમ્યાન પોતપોતાના તુચ્છ સ્વાર્થકાર્યમાં મગ્ન થઈ અથવા અદકારજનિત મતમનાંતરના ઝંઝામાં ગૂંથાએલા દેશસેવકોને પણ પોતાની શુદ્ધતાને ત્યાગવાનો અને દેશબંધુના મદાત આત્માના સ્મરણસત્સંગ દ્વારા પોતાની જાતને ઉચ્ચતર વાતાવરણમાં લઈ જવાનો આજે યોગ્ય અવસર છે. દેશબંધુના “પુનરુજ્જવન”ની આજે પુણ્યતિથિ છે કારણકે આજે દેશમાં ઠેરઠેર અસંખ્ય નરનારીઓના હૃદયમાં દેશબંધુનો આત્મા પ્રગટ થયો દશે. એમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવાના આજના પ્રસંગે એમના જીવનનું સ્વરૂપ સમજવું ઉચિત છે. દેશબંધુના સમગ્ર જીવનનો પરિચય આપવાનો મને અધિકાર નથી. એ કાર્ય તો જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષની સમીપ રહીને આત્માની અગાધ મદદતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જેમણે કર્યું છે એવા મદાદેવભાઈ કરશે. મને તો એમના જીવનનાં એક જ અંગનો પરિચય કરાવવાનું કામ સોંપાયેલું છે. દેશબંધુના કવિ-જીવન વિશે મારે કંઈક બોલવું એવા મદામંત્રીના આગ્રહને વશ થઈને એ સાદસ હું કંઈ છું ખરો, પરંતુ મને પૂરેપૂરું લાગ છે કે જેમનું આખું જીવન જ એક મદાકાવ્ય હતું તેમનો પરિચય તેમણે ભાષામાં ઉતારેલાં કેટલાંક કાવ્યોથી કરાવવો એ અતિ વિકટ કાર્ય છે. વળી દેશબંધુના કવિત્વની અને એમની માનવતાની સીમા કયો બાંધવી? એમનું કવિત્વ એમના જીવન-મદાસાગરના એક મેગ્ન જેવું છે. કેટલાંક મદાકવિઓનાં જીવન અને કવનમાં પણ જે બેદ માલમ પડે છે તે દેશબંધુમાં નથી. અને તેથી જ જીવનની સાચવટમાં કલાની ભક્તિ એમનાથી એટલી થઈ દશે. કલાની દૃષ્ટિથી કદાચ એમની કવિતાનું રચાન બહુ ઉચું ન પણ હોય; પરંતુ જીવનની સત્યાધ, લાગણીનો ઉન્માદ અને ભક્તિની આર્દતાથી એમનાં કાવ્યો ઇલાજી ઉભરાય છે. પોતાના પ્રાણમાં સાગરનું આવાદન કરતી વેળા ચિતરંજન કહે છે:-

“ જનનિના ક્યાર મોડ, બાપાર વિન્યાસ,
જનનિના માનેર સુર, તારાં લય માન,
આમાર અન્તર તણે મુક્ત સિદાકાશ,
અનન્તર હાથા બરા આમાર પરાણ ! ”

[નથી જાણતો હું શબ્દોના મોહને કે વાણીની ટાપડીપને. ગાયનના સુરની, તાનની, લયની કે માનની મને ગમ નથી મારા અંતરનું ચિદાકાશ મુક્ત છે, અને મારો પ્રાણ અનન્તની છાયાથી ભરેલો છે.]

જેમનું જીવન અનન્તની છાયાથી છવાયેલું હતું તે કલાની સીમાબદ્ધતાનો સ્વીકાર કરે એમ નહોતું અને તેથી જ બંગાળી સાહિત્યમાં એમનો ફાળો એક મુડી દાનથી વધારે નથી-તેને કે એ મુડી સોનાથી ભરેલી હતી. પોતાના ભાવને સ્વચ્છ સુંદર ભાષામાં વ્યક્ત કરી ત્યાં જ અટકી જનાર કવિને સુંદર કાવ્યો લખવાનો, અવકાશ પુષ્કળ મળે અને એનો કાવ્યસંગ્રહ સાહિત્યમાં અમર રહે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ દેશબંધુના જીવનનો પ્રકાર જુદો હતો. એમનું જીવન કાવ્યથી એટલું જણાઈ ઉભરાતું હતું કે કાવ્ય લખવાની એમને પૂરતી ધીરજ નહોતી. પોતાના ભાવને અનુકૂળ કાવ્યપ્રદેશમાં વિહરવા કરતાં એમણે પોતાની છંદગીતો મોટા ભાગ પોતાના ભાવને પ્રગટ કરતા કાર્યપ્રદેશમાં ઉતારવામાં ગાળ્યો. પોતાનાં દુઃખી બાંધવોનાં દુઃખથી દાઝીને એમણે કવિતા નહિ લખી પરંતુ તેમનાં દુઃખ મટાડવાને પોતે જાતે દારિદ્ર્ય ધારણ કરી પોતાનો પ્રાણ પાથર્યો. એમનાં કાવ્યો કરતાં એમનું જીવન વધારે મોટું હતું; છતાં એમનાં કાવ્યો ઉપરથી એમના જીવનનો વિકાસક્રમ જોઈ શકાય છે.

પ્રથમ અવસ્થામાં એમને અહંભાવ ખૂબ હતો. પોતાની બુદ્ધિ ઉપર અટલ વિશ્વાસ હતો. અને તેથી જ યૌવનાવસ્થામાં અશ્રદ્ધાળુ તરીકે તેમનો પરિચય થાય છે. જે કંઈ માનથી પ્રહણ ન થઈ શકે તેના ઉપર એમને આસ્થા નહોતી. એમણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાનો પ્રવેશ 'માલંચ' નામના કાવ્યગ્રંથથી કર્યો. એમાં એક ટેકણિ એઓ લખે છે:—

“ સત્ય બલે પૂજા કરિ અલીક સર્વેન,
ધશ્વર ધશ્વર બસિ અબોધ કંદન,
પ્રચન્ડ ઝટિકા વહિ મગન ભરિયા
બાડાઈયા આમાદેર વિજન વેદન. ”

[મિથ્યા સ્વપ્ને સત્ય માનીને મેં એની પૂજા કર્યા કીધી. 'ધશ્વર' 'ધશ્વર' પોકારીને જેવ-કુદની માફક કંદન કંઈ. અહીં તો (ધશ્વરને બદલે) કાંઈ પ્રચન્ડ વાવાઝાડું સારા આકાશમાં બાપી જઈને આપણાં સુંખશાન્તિ દરી લે છે અને નિરાધાર અવસ્થામાં આપણું દુઃખ વધારી મૂકે છે.]

આવા માણસનું મન રહેજે જ મનુષ્યના લાલસા ભરેલા પ્રેમ તરફ ઢળે છે અને પછી લખે છે:—

“ આમાર એ પ્રેમ બુઝિ તૃપ્તિહીન તૃપા,
સમસ્ત જીવન એકે નિદ્રાહીન નિશા ! ”
“ ગુંગરે લાલસા મોર, લુપ્ધ અસિ જેન,
આમાર એ પ્રેમ શુધુ, રક્તોર લાલસા. ”

[મારો આ પ્રેમ જાણે નહિ છીએ એવી તરસ છે, આખું જીવન એક નિદ્રા વગરની રાત્રિ છે, મારી લાલસા લોભી ભ્રમરાની જેમ ગુંગ્યા કરે છે અને મારો પ્રેમ માત્ર લોહીની (દેહના ઉપ-ભોગની) લાલસાથી ભરેલો છે.]

આ પછીના 'માલા' નામના ગ્રંથમાં એનો પ્રેમ હજી 'અહંભાવ'થી તો ભરેલો રહે જ છે છતાં કંઈક સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કવિ કહે છે:—

“હે મોર પ્રભાત-પુષ્પ, હે અપરિચિતા !
 હે આમાર યૌવનેર પૂર્ણ પ્રસ્ફુટિતા !
 હે મોર માનસ સ્વર્ગ, હે સ્વપ્ન અંચલા,
 હે મોર ચંચલ ચિત્તે ચિર અચંચલા !
 હે આનન્દ નિષિઞ્જેર ! હે શાન્ત રંગિણી !
 હે આમાર યૌવનેર સ્વપ્ન સંગિની !
 હે આમાર ઝંખાપનાર ! હે આમાર પર !
 હે આમાર બાહિરેર હે મોર અન્તર ! ”

આ સ્વાર્થી પ્રેમે પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્રપરિવારને પોતાનાં કરી માન્યાં. ‘સાગરસંગીત’માં તેમને પ્રથમ અનન્તના પ્રેમનું ઝાંખું દર્શન થયું અને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું એટલે કવિ લખે છે:—“આમિ જન્ત્ર, તુમિ જન્ત્રિ !” [હું તો એક વાજીંત્ર માત્ર છું, એનો બળવનાર તો તું છે.] વળી એને પોતાની પહેલાંની ક્ષુદ્રતાનું જ્ઞાન થાય છે એટલે કહે છે:—

“છોટ છોટ દીપ લયે ખેલિતેછિલામ,
 શુન શુન ગાહિ ગાન ધરેર ભિતરે:—
 ક્ષુદ્ર પ્રાણે આનમને આકિતેછિલામ
 છોટ છોટ સ્વપ્નજ્વળિ પ્રદીપેર કરે !
 તોમારે ભુલિયાછિતુ હે સિન્ધુ આમાર !—
 આપનાર સ્વપ્નજ્વલ ક્ષુદ્ર ખેલાધરે
 આલસ્ય રચિત મોર પુષ્પમાલિકાર
 તુલિયા ધરિતે છિતુ ક્ષુદ્ર દીપ કરે !
 જેમનિ કાકિસે તુમિ ગમીર ગર્જને,
 અનન્ત રંગિણીભરા ધ્વનિતે તોમાર,
 હૃદયમન્યનકરા વિપુલ તર્જને,
 બેસે ગેલ અન્તરેર એપાર એપાર !
 ભાંગિલ સે ખેલાધર પ્રદીપ નિભિલ !
 આમારે તોમારે વણે દુઃખાધ્યા દિલ ! ”

[આપનો અણગમતો બેઠો બેઠો હું નાના નાના દીપ જોતે-ખેલતો હતો; દીવાને અજવાળે હું ક્ષુદ્ર હૃદયે અન્યમને થઇને નાની નાની સ્વપ્નમૂર્તિઓ આલેખતો હતો અને એ મારા સિન્ધુ! તને હું વિચરી ગયો હતો. મારી નાની યાવજીની અંદર નવરો બેઠો બેઠો પુષ્પમાલિકા થયીને નાના દીવાને પડેરાવતો હતો ત્યાં તો મારે અજ્ઞાના કરીને તેમને સાદ પાડ્યો એટલે તરત જ અનંતરંગિણીઓથી ભરેલા ઘાસ એ ધ્વનિથી અને દેવાને વણેલી નાંખનારા તારા આ વિપુલ કાંધથી મારા અંતઃકામની બન્ને પાત્ર તૂટીને તણાઇ ગઇ, યાવજી ભાંગી ગઈ, દીવો જુગાયો અને તારા દેવામાં ‘તે’ મને સ્ત્રીવાની દીવેલ.]

‘સાગરસંગીત’માં દેશબંધુને આત્મા સાગરની વિશાળતા-અનંતતા અતુલવે છે. જેટલા પરિચયથી અને જે સખાલાયથી પોતે સાગરને સંબોધે છે તે ઉપરથી એમના આત્માનો મહા-સાગરના આત્મા જેડેનો ગાંઠો સંબંધ આપણને જણાઈ આવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આખા ‘સાગર-સંગીત’માં આપણને એમ લાગ્યાં જ કરે છે કે ચિત્તરંજન જાણે પોતાની જ અંદર રહેલા કોઈ બૃહદ્ આત્માનું ઉદ્દબોધન ન કરી રહ્યા હોય !

“ હે આમાર આશાતીત હે કૌતુકમયિ !
 દાંડાઓ ક્ષણેકે તોમા છન્દે ગેથે લઈ !
 દાંડાઓ ક્ષણેકે ! આમિ અર્જુવેર ગાને,
 પરિપૂર્ણ શબ્દહીન, અન્તરેર તાને,
 છન્દાતીત છન્દે આગિ તોમારે ગાંધિય,
 અન્તર વિજને આમિ તોમારે બાંધિય !
 તુમિ કિ રખેના સેથા, હે સ્વપ્ન-અંચલા !
 છન્દબદ્ધ, પરિપૂર્ણ, નિત્ય અચંચલા ? ”

[હે મારી આશાથીયે પર, હે કૌતુકમયિ ! ક્ષણભર થોભ, તને છંદમાં ચૂંથી લઈ; હું અર્જુવના ગીતમાં બીજાકુલ શબ્દહીન અંતરના તાનમાં, છંદથીયે પર એવા છંદમાં આજે તને ચૂંથીશ, અંતરના એકાન્તમાં આજે તને બાંધીશ. હે સ્વપ્નાંચલા ! તું શું મારા અંતરમાં છંદબદ્ધ, પરિપૂર્ણ અને સદાય અચંચળ થઈને ન રહે ?]

પહેલાં જે અહંભાવ એમનામાં હતો તે આજે દૂર થાય છે, ભક્તિથી હૃદય વિગલિત થાય છે અને કવિ ગાય છે:—

“ તબે દાઓ મેરે દાઓ ડૂબાઈયા
 આમિ અંધ હય,
 શબ્દ સાગર માઝે આમિ ડૂબે રય ! ”

[ત્યારે હવે તું મને ડૂબાવી દે, ડૂબાવી દે, અંધ બનીને હું આ શબ્દસાગરની અંદર ડૂબી રહીશ.]

પછી દીન થઈને પ્રાર્થના કરે છે:—

“ હે સિન્ધુ આમાર !
 શુનાઓ એકટિ ગીત ! મેર પ્રાણુપતિ
 દાલિ દેઓ અન્તહીન અમૃતેર ધાર
 ચિરદિન ચિરકાલ પ્રતિધ્વનિ તાર
 બાજબે ઉચ્ચવલ કરિ અન્તર આમાર !
 આજ હ’તે આમિ, હે અર્જુવ ! હે અશોષ !
 ગાહિય તોમાર ગાન ફિરિ દેશ દેશ ! ”

[હે મારા સિન્ધુ ! એકાદ ગીત સંભળાવ. અનંત અમૃતની ધારા મારા પ્રાણુપાત્રમાં રહી દે. એના પદપાઓ સદા સર્વદા ગદારા અંતરને ઉમળતા ગાળ્યા કરશે; આજથી તો હે અર્જુવ, હે અશોષ ! દેશે દેશ તારું જ ગાન જાતો ફરીશ.]

પરંતુ એટલામાં સાગરનાં નિરન્તર ધુધવાટ કર્યા કરતાં પાણી જોધને જાણે સાગરના દેવામાં કેઈ મહાવેદનાનું ગર્જન થતું હોય એવી સમસ્યયા ભોગવી કવિ નિસાસો નાંખીને સાગરને પ્રશ્ન પૂછે છે:—

“ ઓગો કત કાલ ધરે વહિતેછ તુમિ .

એ ગીત વેદના રાશિ હૃદય ભરિયા !

કત જન્મ જન્માન્તર,

કત જુગ જુગાન્તર !

ઓગો કતજુગ હ'તે ઓછ ચિત્ત યુમિ

એ ગાન ધ્વનિ છે વિશ્વ પાગલ કરિયા!—

કત જુગ જુગાન્તર

કત જન્મ જન્માન્તર!

હે અનાદિ, હે અનન્ત, તવ વ્યાપ્ત મહિમાય

એ ચિર કન્દન ધારા કેમને વહિયા જાય.

કાદિતેછે એદિ ક્રુધા એદિ તૃષ્ણા અનિવાર !

એદિ વ્યથા ગરજ છે શ્રાન્તિહીન દુર્નિવાર ?

કત જન્મ જન્માન્તર—

કત જુગ જુગાન્તર !

હે આમાર અભિશપ્ત ! હે બંધુ આમાર !

હે આમાર શાન્તિદીન અશ્રુ પારાવાર !

આમિ જે તોમાર લાગિ

એસેછિ સકલ ત્યાગિ,

આમિ જે તોમાર લાગિ આસિજ આખાર

કત જુગ જુગાન્તર

કત જન્મ જન્માન્તર ! ”

[હે બંધુ ! કેટલો કાળ યયાં હૃદયમાં આ સંગીતની વેદનાનો ભાર ઝુંબેલો આપ્યો છે ! કેટલા જન્મ જન્માન્તરો ને કેટલા જુગ જુગાન્તરોથી આ ભાહ ! કેટલા જુગ યયાં તારૂં આ જાન સદુનાં ચિત્તને યુમીને વિશ્વને પાગલ કરવું જાણ રહ્યું છે ! હે અનાદિ, હે અનન્ત, તારા વિશ્વવ્યાપી મહિમાની અંદરથી આ અખંડ આકંદની ધારા તે શી રીતે વાહ્યા કરી હશે ! એવી કથી ક્રુધા, એવી કથી તૃષ્ણા નિરંતર રહી રહી છે ! એવી કથી દુર્નિવાર વ્યથા અવિશ્રાંત ગરજ રહી છે ! કેટલા જન્મારા યયાં ! કેટલા જુગાન્તર યયાં ? હે મારા શાપ પામેલા બંધુ ! હે અશાંત આંશુનાં સાગર ! હું આજે મારૂં સર્વસ્વ છોડીને તારે માટે વાહ્યો આહું છું ને હજુએ તારે માટે ફરી આવીશ. અરેરે ! આ બધું કેટલા જુગ જુગાન્તરથી, કેટલા જન્મ જન્માન્તર મુધી !]

વળી જરા આગળ ચાલનાં પૂછે છે:—

“ કેન પ્રશ્ન ઉદિયા છે પાઓની ઉત્તર તાર ?

હૃદય ભરિયા આહે કેન સમસ્યાર ભાર ? ”

[તારા અંતરમાં એવો તે કયો પ્રશ્ન હશે, જેનો હત્તર તને જડતો નથી ? એવી તે કયી સમસ્યાનો ભાર તારા હૃદય ઉપર પડ્યો છે ?]

આમ સાગરને પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી કવિ તેને કહે છે કે હું પણ તારા જ જેવો છું:-

“ તોમાય આમાય જોગ ઝોગો પારાવાર !

કેન દેશે કેન કાસે કેન પરપાર

હિદારા મુદાર તારા બસ કેન ત્રામે ?

કેન મહાશબ્દેર-કેન નિત્ય ધામે ?

કેન સંગીતેર કેન રાગિણીર પ્રાણે ?

કેન સુરે કેન તાલે કેન મહાગાને,

અનાદિ અનન્ત નિત્ય મહાપ્રાણ હંતે

દુર્ગને એસેછિ જેન દુટિ પ્રાણુઓતે !

તાર પર કતવાર જનમે જનમે

આમરા મિલેછિ દોહે મરમે મરમે,

કતવાર છાગાછાડિ મિલેછિ આવાર

તુમિ આર આમિ આજ ઝોગો પારાવાર !

તુમિ બેસે જાઓ સખા ! અનન્તેર પાને !

આમિ જે ભાસિછિ શુધુ તોમારિ એ જાને ! ”

[હે પારાવાર ! કયા દેશમાં, કયે સમયે અને કયે કિનારે, મન્દ્ર, મધ્ય અને તાર પૈકીના કયા ધામે મારો ને તારો મિલાપ થયો હતો ! મહાશબ્દના કયા નિત્ય ધામમાં ? કોણુ જાણે કયા સંગીતની કયી રાગિણીના પ્રાણમાં ? કોણુ જાણે કયા સુર, તાલ અને મહાગાન મચાવતાં કોઈ અનાદિ, અનન્ત અને નિત્ય મહાપ્રાણમાંથી આપણે બન્ને જણુ જાણુ આત્મના ભે પ્રવાહમાં ખેંચાઈ આવ્યા છીએ ! ત્યારપછી કેટલીવાર જન્મે જન્મે આપણે બન્ને હૃદયેહૃદય મળેલા, કેટલીયેવાર પાછા છટા પણ પડેલા, તે આજે ફરીવાર ભેગા થયા છીએ ! હે સખા ! તું ખેંચાતો જાય છે અનન્તની તરફ અને હું તણાઈ રહ્યો છું તારા સંગીતમાં.]

કવિનો પ્રિય શબ્દ અનન્ત છે. એ શબ્દ એમના પોતાના જીવનમાર્ગની આગાહી કરે છે.

સાગરનું સંગીત મુલુવાને ભાગ્યશાળી થયા પછી પણ કવિને સંતોષ વળતો નથી. એને તો આ પારનું સંગીત સાંભળ્યા પછી, પેલી પારનું સંગીત પણ સાંભળવું છે અને તેથી પોતાને પેલી પાર લઈ જવાની સાગરને પ્રાર્થના કરે છે. પરંતુ મેલે પાર જવા જેટલીએ ધીરજ એમનામાં રહેતી નથી એટલે બોલી ઉઠે છે:-

“ એપાર એપાર કરિ પારિના ત આર

આજ મેરે લયે જાઓ અપારે તોમાર !

હે મોર આજન્મ સખા ! કાન્હારી આમાર !

આજ મેરે લયે જાઓ અપારે તોમાર ! ”

[આ પાર, પેલો પાર કરીને હું ચાક્યો, હવે તો હું મને તારા અપારમાં લઈ જા. આ મારા આજન્મ સખા ! હે સુકાની ! આજે હું મને તારા અપારમાં લઈ જા.]

‘સાગર સંગીત’માં જેનો આલાસ એમણે બેળવ્યો હતો પરંતુ જેનું દર્શન વચ્ચે વચ્ચે થતું અને વળી પાછું જે સ્વરૂપ અદૃશ્ય થતું તેથી આકુળ થઇને એમના હેઠા ગ્રંથ ‘અંતર્ગમી’માં કવિ પોતાના અંતર્ગમીને સંબોધે છે:—

“હે મોર વિજન બંધુ, હે આમાર અન્તર્ગમી !
કતદિન કતવાર આલાસ પેચેછિં આમિ !
આજ કિ વંચિત હજ, ફેલે જામે એકવારે ?
એ મહા વિજન રાત્રે એઈ ઘોર અન્ધકારે ?
હા હા ! હા હા ! કરિ. ઉઠે પરિચિત હાસ્યરવ !
કાયા તુમિ કાયા તુમિ એ જે અન્ધાર સજ !
જેખાનેછ થકો નાથ ! આછો તુમિ આછો તુમિ !
સકલ પરાણુ મોર તોમાર ચરણુ ભૂમિ
ભાવના છાડિતુ તમે; એઈ દાંડાઈતુ આમિ—
જે પથે લઇતે ચાઓ લયે જાઓ અન્તર્ગમી !”

[હે મારા એકાન્તના સખા, હે મારા અંતર્ગમી, કેટલીવાર હું તારી ઝાંખી પામ્યો છું. આને શું હું વંચિત રહીશ ? તું મને તદ્દન છોડી જશે’ આ નિર્જન રાત્રિમાં-ઘોર અંધકારમાં ? તારું હાસ્ય ‘હા હા’ ‘હા હા’ કરતું જાણ રહે છે. તું ક્યાં છે ? આ તો બધું અંધકારમય છે. તું ગમે ત્યાં હો પણ તું છે, તું છે. મારો સમસ્ત પ્રાણુ તારી ચરણુભૂમિ છે. મારે ફીકર શાની ? આ હું હોશો. જે મારે લઈ જવો હોય તે મારે લઈ જાવ મારા અન્તર્ગમી !]

અશ્રદ્ધાથી શરૂ થયેલું જીવન સંપૂર્ણ ભક્તિમાં પરિણમે છે અને કવિ પોતાના જીવનને ધર્મશરના દાઘમાં સોંપી દે છે:—

“જે પથેઈ લયે જાઓ જે પથેઈ જાઈ;
મને રેખો આમિ શુધુ તોમારેઈ ચાઈ !
પાછ વા ના પાછ,
બંધુ હે ! તોમારિ લાગિ આકુલ પરાણુ
બંધુ હે ! બંધુ હે ! આમિ તોમારેઈ ચાઈ !
જે પથેઈ લયે જાઓ, જે પથેઈ જાઈ !”

[તું મને ગમે તે મારે લઈ જાય; હું ગમે તે મારે જઈ તો પણ એટલું સદા પ્યાદ રાખજે કે હું માત્ર તને આહું છું. તને હું પાછું કે ન પાછું તોએ આ મારો પ્રાણુ તારે માટે જ આકુળ થઈ રહેલો છે. હે બંધુ ! હે બંધુ ! મારે માત્ર તારી જ ગરજ છે.]

અંતે મત્ત થઇને ચિતરંજન ગાય છે:—

“કિ આર કદિજ બંધુ ! આમિ જે પાગલ !
કિ જે કદિ કિ જે ગાદિ આખલ તાખલ !
આમિ મત્ત દિશાદાર,
દીન કાંગાલેર પારા !—
એકટિ આશાર આશે પથેર પાગલ !

નયન દરશહીન હૃદય વિકલ
સખ અંગ જર જર શિથિલ વિફલ !

ફિરે ફિરે ગૃહે આસિ

શુધુ અથુ જલે ભાસિ !

છુકે ટેને લગ્નો ઓગો ! પરાણ પાગલ !
પાગલેર આર તુમિ કરોના પાગલ !

* * * *

કાંટાર જવાલાય જવલે મરિ, બંધુ હે આચાર !—

જવાલા ઉપર જવાલા ! આજી પ્રાણ અંધકાર !

જીવનેર જત સુખ શેષ હોયે ગેછે,

જત ફૂલ ફૂટે ફૂટે ઝરે શુકાયેછે,

જત દીન દુઃખે આમિ ભરેછિનુ પ્રાણ,

જત સ્વાન્ત આનન્દેર ગેયેછિનુ ગાન;

છોટ ખાટ સુખે જત ઉત્સવેર રાતિ

પુલે ફલે સાગતામ જવાલાતામ ખાતિ,

શુકાયે આજિલ સખ કિ જાતિ જાયાય !

પ્રેતેર મતન આજી ધિરે છે આમાય.”

[હું વધારે શું કહું ? હું તો પાગલ છું. જે કંઈ બોલું, જે કંઈ ગાઉં તે લવારા જેવું જ છે. હું મત થઈને દિશા ભૂલ્યો છું, દીન કંગાળની માફક એકની એક આશાએ રસ્તા પરનો પાગલ બન્યો છું. નયનદર્શન વિહોણું છે; હૃદય વ્યાકુળ થયું છે. બધાં અંગે નર્ન-રિત, શિથિલ અને નકામાં થઈ ગયાં છે. ફરી ફરીને પાછો ઘેર આવું છું. અથુ પ્રવાહમાં તણાઈ છું. મને તારા હૈયાં ભેગો તાણી લે. પ્રાણ મારો પાગલ બન્યો છે, પાગલને તું વધુ પાગલ કરીશ મા. કંટકની પીડાથી હું મરી રહ્યો છું. હે મારા બંધુ ! દાઝ્યા ઉપર વળાડામ ! આજે પ્રાણ અંધકારમય થયો છે. જીવનનું સારૂં સુખ દૂર થઈ ગયું છે. બધાં કુસુમો ખીલી ખીલીને સુકાઈ ગયાં છે. મારો પ્રાણ બધાં દીન દુઃખેથી ભર્યો હતો. ખુટી ગયેલા આનંદનાં જ ગીતો ગાયાં હતાં, મારા હૃદય સુખની ઉત્સવરાત્રિઓ ફલથી શણગારેતો, રોશની કરતો તે બધાં કાણ જાણે ક્યાં છૂપાઈ રહ્યાં હતાં તે બધાં આજે મને ભૂતની માફક ઘેરી લે છે.]

અને છેવટે પ્રાર્થના કરે છે:—

“ એસ આમાર મૃત્યુજય ! એસ અવિનાશિ !

છુકેર માઝે બાજિયે દાઓ અલય તોમાર ખાંશી !

ભય ત્રાસ છુયે ગેછે, ચિરદિનેર તરે !

નાઈકે આર આધાર કોન આમાર આંખિર પરે,

પ્રાણેર માઝે આંકે આંકે વિભીષિકા જત

પાલિયે ગેછે તારા સખ ચિરદિનેર મત !

થાક આમાર પ્રાણેર પ્રાણે, થાક અનુક્ષણ !

મનેર માઝે સાડા દિયો ડાકિય જખન !”

[હે મારા મૃત્યુન્મય આવ! હે અવિનાશી તું આવ! મારા હૃદયમાં તારી અભય બંસી બગ્ગવ. સદાને માટે ભય અને ત્રાસ છૂટી ગયા છે, હવે મારી આંખે કસોય અંધકાર નથી રહ્યો. પ્રાણમાં જે બધા ભય વાંકાચુંકા અર્ધને ભમતા હતા તે આજે સદાને માટે નાશી છૂટયા છે, તું હવે મારા પ્રાણના પ્રાણમાં આવીને વાસ કર. નિરંતર તું ત્યાં વાસ કરજે. અને જ્યારે જ્યારે તને ખૂમ પાડું ત્યારે ત્યારે તું મારા અંતરમાંથી સાદ દેજે.]

આ પછીનું એમનું જીવન આપણને બધાને ખબર છે. આત્મ-બોધ મેળવી દેશ-આત્મ-બોધને પામવાની એમની તત્પરતા પણ કેટલી તીવ્ર હતી તે એમણે કરેલા સર્વસ્વના ત્યાગ પરથી સમજાય છે.

પ્રાણસના જીવનની કિંમત એણે કેટલું સિદ્ધ કર્યું તેના ઉપરથી નથી કરવાની; એના મનોરથો કેવા હતા અને એણે કેટલી સાધના કરીધી એ ઉપરથી મનુષ્ય જીવનની કિંમત અંકાવી બેઠ્યો. આ કસોટીથી તો દેશબંધુનું જીવન ઇતિહાસમાં અમર રહેશે. એમના ગગનગામી મનોરથો, તે સફળ કરવાની એમની તાલાવેલી અને તેના પરિણામ રૂપે એમણે કરેલો સર્વસ્વનો ત્યાગ, એમનું નામ અમર કરવાને પૂરતાં છે. અને ઇતિહાસમાં નામ અમર ન રહે તો એ શું ? ઇતિહાસ તો કેટલીક વાર નગ્નણા-કૃતધ્વી બને છે. અકબરથીએ વધારે પ્રતિભાશાળી, સહુદયી, અને પ્રતાપી શેરશાહના નામને ઢાંકી દઈ ઇતિહાસે તો અકબરના નામને અમર છીધું છે ! મેસીડોનના શ્રીલીપની મહત્તા આગળ તેના દીકરા એલેક્ઝાન્ડરની દર્શી વિસાત નથી જતાં ઇતિહાસને પાને શીલીપ નથી અમર થયો, એલેક્ઝાન્ડરને એ ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. તેમ કોઈ વધારે વ્યવહારકુશળ, સંજોગવશાત્, પરિણામનો પરચો દેખાડનાર કોઈ બંગાલી ભવિષ્યમાં દેશબંધુના નામને ઢાંકી દે અને ઇતિહાસ ચિત્તરંજનને બૂલે તોખેણુ એના જીવનની ભવ્યતા, મહાસાગરના જેવી વિપુલતા, બંગાલના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય રહેશે.

કીકુભાઈ રતનજી દેસાઈ.

પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાતંત્ર શાસન પદ્ધતિ*

(H. N. S. P. 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025)

પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાતંત્ર શાસન પદ્ધતિ હસ્તી ધરાવતી હતી એ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ ખરો, પરંતુ સાથે એ પણ ખુલાસો કરવો જરૂરી છે કે હું એ માનનારામાંનો એક નથી કે જે કેવળ પ્રાચીન યુગના યશોગાન ગાઇ રાચવામાં કે તે દ્વારા ઉન્નતિપથે ચડવાની આશા રાખવામાં જ સર્વસ્વ માનતા હોય ! કેવળ પ્રાચીન યુગના યશોગાન અગર તો આપણા વડવાઓએ આ કૃત્ય હવે અને તે મેળવ્યું હતું, કે આપણા વેદોમાં જગતમાં આજે જે કંઈ નવી શોધો થાય છે તે સરી પડી છે એવી માન્યતા, આપણા સ્વરાજ્યપંથ મોકળો ન કરે. જો આપણે પ્રગતિને માગે પ્રયાણ કરવા ઇચ્છતા હોઈએ, જો આપણે જગતના મહાન રાષ્ટ્રોની હરોળમાં ઉભા રહેવા લાયકાત પ્રાપ્ત કરવા ચાહતા હોઈએ તો, બેશક, એવી સાધનાના પ્રથમ પગથીયાં તરીકે આપણે અવશ્ય એ તો, કરીએ જ કે આપણા બાળકોને હિંદના ઉજ્જવળ ભૂતકાળનું ભાન કરાવીએ. પરંતુ કેવળ ભૂતકાળનું ભાન જો કર્તવ્યહીનતા (inaction) માં પરિણમે તો એ લાભને બદલે હાનિ વિશેષ કરે છે એ તરફ આપણે દૃષ્ટિચૂક ન કરીએ. આજે હિંદની પ્રગતિના વિરોધીઓ હિંદીઓને સ્વરાજ માટે નાલાયક બહેર કરે અગર હિંદી સ્વભાવને લોકશાસન પદ્ધતિ કદિ અનુકૂળ જ નહોતી એવી દલીલ આગળ ધરે ત્યારે તેના ઉત્તરમાં હિંદ જરૂર એમ દાવો કરી કહી શકે કે યુરોપના રાષ્ટ્રો કેવળ જંગલી દશમાં દશે ત્યારે હિંદે અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની રાજપદ્ધતિ કેળવી હતી અને આજે આપણે એ જ્વલંત સંસ્થાઓ ભસ્મીભૂત થયેલી જોતા હોઈએ તો તે પણ આપણા આજના રાજકર્તાઓને જ આભારી છે. પ્રાચીન હિંદનું રાજતંત્ર, લોકશાસન પદ્ધતિ, એ અનવાજોગ છે કે, હાલની પાશ્વાત્ય પદ્ધતિનું સ્વરાજ આપણે માંગી રહ્યા છીએ તે જાતનું ન હોય એ અનવાજોગ છે કે તે તંત્ર આજની પરિસ્થિતિને તદ્દન અંધગ્રેસ્તું પણ ન હોય, પરંતુ એથી જરૂર એમ તો ન જ કહેવાય કે હિંદી પ્રકૃતિ જ લોકતંત્રને અનુકૂળ નથી કે

* આ લેખમાં નીચેનાં પુસ્તકોનો આધાર લીધો છે:—

- Hindu Polity: Keshiprasad Jayaswal.
- Democracies of the East: Mookerji.
- Corporate Life in Ancient India: Prof. Mazmudar.
- Republican Traditions in Indian Polity.
- Hindu Political Theory: Ghosal.
- Political Institutions & Theories of the Hindus: Benoy K. Sarkar.
- An Introduction to Hindu Polity: (Article), Modern Review
- May, 1913.

આપણે કદી એ તંત્ર આજની વસ્તુસ્થિતિને અનુકૂળ ફેરફારો સાથે આપણે ત્યાં પાછું ઘટાવી ન શકીએ. હાલમાં આ વિષય ઉપર અજવાળું નાંખતા એ ત્રણ ગ્રંથો ત્રગટ થયા છે એમાં ખાસ કરીને શ્રી. જયસ્વાલનું *Hindu Polity* અને શ્રી. મુકરજીનું *Democracies of the East* એ ધ્યાન ખેંચે છે. એ ગ્રંથોના અભ્યાસનું પરિણામ આ લેખ છે.

હિંદુશાસ્ત્રમાં રાજનીતિનું સ્થાન

ભારતીય ગ્રન્થ સામે એ આરોપ પ્રચલિત છે કે એ રાજનીતિના વિષયોમાં હમેશાં ઉદાસીન રહી છે. એ ગ્રન્થ વેદાંતાદિ શાસ્ત્રીય વિષયોમાં એવી તો રસબોળ થઈ હોય છે કે પોતાના ઐહિક હિતના વિષયો પર ધ્યાન આપવાનું એમનામાં સામર્થ્ય જ નથી રહ્યું. બ્રિટિશ સરકારની માન્યતા પ્રમાણે બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ પહેલાં હિંદમાં પ્રબલસત્તાક અથવા પ્રતિનિધિત્વની શાસન પદ્ધતિ માટે ગ્રન્થને નહોતો ભાવ કે નહોતી જાણ^૧. પરંતુ સાચી વાત તો એ છે કે જ્યારે અર્વાચીન રાજનીતિનો જન્મ પામ્યો નહોતો ત્યારે ભારતવર્ષમાં રાજનીતિશાસ્ત્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. એ સમયના લોકો રાજનીતિ, વિજ્ઞાન અને રાજકીય સંસ્થાઓથી સારી રીતે પરિચિત હતા. એરીસ્ટોટલ (અરસ્તુ) પાશ્ચાત્ય રાજનીતિશાસ્ત્રનો જનક ગણાય છે. એના જન્મથી સદીઓ પહેલાં આ દેશમાં રાજનીતિ પર શાસ્ત્રીય રીતે વિચારો થતા હતા. હિંદુશાસ્ત્રમાં રાજનીતિને ઉચ્ચ સ્થાન છે. કૌટિલ્યે તો ઉંચામાં ઉંચો દરજ્જો રાજનીતિશાસ્ત્રને દીધો છે. એમાં અર્થશાસ્ત્ર અને દંડનીતિનો સમાવેશ થાય છે.^૨ ચાણક્યે કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy), ત્રી (Vedas), અર્થશાસ્ત્ર (Economics) અને દંડનીતિ (Science of Government) એ ચાર જ શાસ્ત્ર છે.^૩ મહાભારત, કામંદકીય તથા મુકનીતિમાં આ વર્ગીકરણનો સ્વીકાર છે. મહાભારત^૪ તથા મુકનીતિમાં^૫ રાજનીતિને પ્રધાનસ્થાન મળ્યું છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, “જ્યારે રાજનીતિ નિર્ણય થઈ જાય છે ત્યારે ત્રણ વેદો ફૂલી જાય છે, કુલધર્મ લુપ્ત થાય છે. જ્યારે પરંપરાગત રાજનૈતિક આચાર છોડવામાં આવે છે ત્યારે વ્યક્તિત્વ જીવનના પૃથક્કરણનો અધો આધાર નાશ પામે છે. રાજનીતિમાં સર્વ પ્રકારના ત્યાગનું સાધન હોય છે; સર્વ પ્રકારના સંસ્કાર એમાં એકઠા થયા હોય છે; સાડે સ્વર્ગ રાજનૈતિક આચારમાં એકત્રિત થયું હોય છે.”^૬

૧ The Rowlatt Sedition Committee Report, C. of I. of 1918 Oct. “Republican or Parliamentary forms of Government were neither desired nor known in India till after British Rule.”

૨ “અરસ્તુ” નો સમકાલીન ચાણક્ય છે (Vide Public Administration in Ancient India p. 10.)

૩ See note at page 1 Public Administration in A. India by Dr. Bauerji.

૪ Mahabharat 8 p. 63-29

૫ મુકનીતિ પ્ર. ૧. સ્કે. ૮-૧૩

૬ The triple Vedas sink down and all the Dharmas (bases of civilisation) however developed, completely decay when politics

માનવ (મનુના) સંપ્રદાય પ્રમાણે ત્રણ જ શાસ્ત્ર છે: વેદ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ. બાર્હ-સ્પત્ય સંપ્રદાય પ્રમાણે બે: અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ. જ્યારે ઔશનસ સંપ્રદાય કેવળ રાજનીતિને મુખ્ય શાસ્ત્ર ગણે છે. એના મત પ્રમાણે અન્ય શાસ્ત્રો પણ એના આધાર પર અવલંબિત છે.^૭

રાજનીતિ-સંપ્રદાય

ડૉ. એફ. ડબ્લ્યુ થોમસ રાજનીતિશાસ્ત્ર સંબંધમાં લખે છે:— ‘એ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ છે કે ઇસુપ્રીસ્ત પહેલાં ચોથી અને પાંચમી સદીમાં રાજનીતિ સર્વમાન્ય વિષય સમજવામાં આવતો હતો. મનુ, બૃહસ્પતિ, ઔશનસ, અંભીય અને પારાશર એના સંપ્રદાય હતા.’^૮

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં આ સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોના ભાસ જોવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતોને કૌટિલ્યે પોતાના સિદ્ધાંતો સાથે ઘટાડ્યા છે. પછી એના સિદ્ધાંતોને લઈને મનુ, વ્યાસ, શુક્ર, યાજ્ઞવલ્ક્ય, કામંદક, સોમદેવ, નીલકંઠ અને બીજા મધ્યકાલીન રાજનીતિ-જ્ઞોએ પણ સમર્થ રામદાસ સ્વામીના કામ પહેલાં સુધી પ્રચાર કર્યો. એવા જ આધાર પર વીરકેસરી શિવાજી મહારાજ તથા પેશ્વાઓએ સંસ્થાઓ (political institutions) સ્થાપી,^૯ અને સોમદેવે નીતિવાક્યામૃત રચ્યો. કામંદકીય નીતિની રચના ઇસુના ત્રીજા કે ચોથા સૈકામાં થઈ; સોમદેવની દશમામાં. શુક્રનીતિ પણ એ જ કાળમાં રચાયેલી. ભોગ્ને ઈ. સ. ૧૧ મી અગર ૧૨ મી સદીમાં યુક્તિ કલ્પતર રચ્યું. નીતિમયૂષ ૧૭ મા સૈકામાં રચાયું. નીતિ પ્રકાશિકા સંબંધમાં કંઈ જાણવામાં નથી. આઈને અકબરીમાં હિંદુ રાજનીતિ તથા વ્યવહાર સંબંધી સંક્ષેપમાં જ ઉલ્લેખ છે. હસ્તલિખિત “ચાણક્ય સૂત્ર” મદ્રાસની ઓરી-યન્ટલ ગેન્ડ્રીપ્ટ લાયબ્રેરીમાં મળ્યા આવ્યું છે.^{૧૦} હિંદમાં દક્ષિણના રાજ્યોમાં રાજનૈતિક વિચાર પ્રવાહ અદારમી સદી સુધી ચાલુ હતા. એ વાત તુલનાત્મક અર્ચાચીન રાજનૈતિક ગ્રંથોમાંથી કંઈકે શોધખોળ કરીને શોધવામાં આવી છે.^{૧૧}

become lifeless. When traditional State-Ethics are departed from all the bases of the division of individual life are destroyed “All the forms of renunciation are realised in Politics, all the heavens are concentrated in the ethics of the State.” જ્યસ્વાલજી Hindu Polity મહાભારત, શાંતિપર્વ.

૭ Note 1 at p. 1 of Public Administration in Ancient India.

૮ A Brihaspati Sutra, Le-musion, Mars 916. I am indebted to Republican Traditions in Indian Polity for the reference published in M. R. in Jan. 1920 by Mr. Mukandilal.

૯ Republican Traditions in Ancient India p. 13

૧૦ Public Administration in India Polity ch. 1

૧૧ Republican Traditions in India Polity p. 13.

રાજનૈતિક સિદ્ધાંત

આપણા શાસ્ત્રકરોએ સામાજિક “સમલૌતિ” નો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે. એમણે એમ માન્યું છે કે એક વખત અરાજકતાનું સામ્રાજ્ય હતું કે બ્યારે આ સંસારના લોકો ચારે બાજુથી બહીક અને ભયે થરથરતા હતા.^{૧૨} મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, “પહેલાં ન તો કોઈ રાજ હતો કે ન કોઈ રાજ્ય; ન તો કાયદો કે ન કોઈ વ્યવસ્થાપક. એ માટે લોકોએ મળીને એ વ્યવસ્થા કરી કે ટટાખોરા, ફિસાદી, વ્યભિચારી અને ચોરને જાતિ અને કાયદાના રક્ષણ બહાર મુકવામાં આવે.^{૧૩} એમ કહેવાય છે કે લોકો સામાજિક બંધારણથી રાજ ન થયા, બલકે એમણે રાજનૈતિક “સમલૌતિ” કરી લીધી અને મનુને રાજ બનાવ્યો. આ બંધારણ એકતરફી નહોતું, પરંતુ પરસ્પર રાજને કર આપવાની પ્રજાની ફરજ હતી, બ્યારે પ્રજાનું પાલન-રક્ષણ કરવાનું રાજનું કર્તવ્ય હતું.^{૧૪}

વેતનના સિદ્ધાંતથી રાજને કર રૂપમાં મળતી મળતી હતી. પ્રજા કહેતી કે “અમે તમારો નિભાવખર્ચ, કર ઇત્યાદિ વેતન તરીકે આપીએ છીએ.” (Mbh. S. P. 61-10) રાજ યદ્યપિ દેખીતી રીતે પ્રજાનો સ્વામી કહેવાતો ખરો પણ વાસ્તવિક રીતે તો તે પ્રજાનો સેવક જ થઈ રહેતો. પ્રજા એને કર રૂપે મળતી આપે અને તે મળતી એટલા માટે આપે કે રાજ એમનું રક્ષણ અને કાળજી દરેક હાલતમાં કર્યા કરે. (Sukraniti 1, 88.) વિકર્ણશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતાનુસાર રાજ રાષ્ટ્રનો એક ટ્રસ્ટી લેખાતો. જે રાજ ટ્રસ્ટના કામને સારી રીતે ન સંભાળે તો લોકો ગાળકું પડેલું વહાણ જેમ છોડીને નાસે તેમ એને છોડીને નાસતા. (મહાભારત શાં. ૫-૫-૭, ૪૩). ચુંટણીના સિદ્ધાંત પર લોકો પોતાનામાંથી એકને ચુંટી રાજ બનાવી લેતા. (અથર્વ વેદ ૩, ૫.)

રાજ્યને માટે નિમ્નલિખિત વસ્તુઓની હસ્તી આવશ્યક હતી: (૧) રાજ, (૨) મંત્રીગણ, (૩) જનતા અથવા દેશ, (૪) કિલ્લો અથવા રાજધાની, (૫) ખજાનો, આધારો અને (૬) મિત્રરાષ્ટ્ર. રાષ્ટ્રનું પ્રધાન કર્તવ્ય એ હતું કે એ ધનોપાર્જન સંસ્કાર એમાં મુકેલી દે. પ્રજાના હિત માટે કર નાંખવામાં આવતા. રાષ્ટ્ર ખાણ, કાર-નદી; કારણ વાણિજ્ય અને વ્યાપાર દ્વારા સમાજનું ધોરણ

૧ The Rowlatt Seditious માટે જ હોય છે.^{૧૫}

“Republican or Parliamentary form” સિદ્ધ થાય છે કે ઘણા રાજ્યો desired nor known in India till after પ્રેક્ષક રમેશચંદ્ર મહમુદારે પણ
૨ “અસ્તુ” નો સમકાલીન અર્થ છે (Vide Publications).

Ancient India p. 10.)

૩ See note at page 1 Public Administration Text-book I Dr. Banerji.

૪ Mahabharat 8 p. 63-29

૫ શુક્રનીતિ પ્ર. ૧-૨ શ્લો. ૮-૧૩

૬ The triple Vedas sink down and all the high authority body of nobles of civilisation) however developed, completely decayed. Alt. ch 166-7.

લખ્યું છે કે, “ ઝીમ્મર સાહેબે ઝગ્વેદના પ્રમાણથી એ વાત સાબિત કરી છે કે કોઇ કોઇ સ્થળે એવી શાસન પ્રણાલી હતી કે ઘણા રાજાઓ એક સાથે મળીને રાજ કરતા. ૧૭ એ જ ગૃહસ્થ લખ્યું છે કે અથર્વ વેદ (૫-૧૮-૧૦) થી પણ એ વાત પૂર્ણ રીતે પ્રમાણિત હો છે કે એક હગ્ગર “ વૈતહવ્ય ” મળીને રાજ્ય કરતા હતા. ૧૮ શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ લખે છે કે વૈદિક કાળમાં હિંદુસમાજ જૂથો (જનાઃ અગર tribes) માં વિભક્ત હતી. જૂથોના પ્રતિનિધિ ‘ વિશઃ ’ કહેવાતા અને કુળ ‘ વિશઃ ’ સમિતિમાં બેસી રાજકીય પ્રશ્નોનો વિચાર કરતા. સમિતિથી અલગ એક સભા પણ રહેતી જે સમિતિથી નાની રહેતી. જ્યારે વધારે ‘ જનાઃ ’ મળીને કામ કરતા ત્યારે એને “ પંચજલ્ય ” કહેવામાં આવતા. બધા ‘ જનાઃ ’ પોતાને એક જાતના લેખતા અને આર્થો કહેવડાવતા. હજી પણ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે ‘ પંચજલ્ય મળીને જે કામ કરીએ તેમાં હારીએ કે જીતીએ તેની શરમ ન હોય-પંચ કરે તે પરમેશ્વર. ’ હિંદુઓની પશ્ચાત્-કાલીન પંચાયતો આ પુરાણા પંચજનોનો અવશેષ છે. ૧૯ ગુજરાતના યાદવોર્ણ પ્રજા-સત્તાત્મક શાસન બહુ પ્રાચીન છે. એ લોકોને “ સ્વારત ” અથવા સ્વરાજ કહેતા. ૨૦ એતરેય બ્રાહ્મણમાં (૭-૩-૧૪) બોજ તથા “ સ્વારત ” રાજસંસ્થાઓનો ઉલ્લેખ

૧૭ Zimmer finds clear traces of the oligarchical (non-monarchical) form of the Government in the following verse in Rig-veda—‘ As the Kings (Rajanhs) assemble to-gether, in him who is called a physician, one who heels disease and destroys demon. X-91-6. Zimmer thinks that this refers to a System of Government, in which the State is not ruled over by a single potentate, but several members of the royal family jointly to-gether. Ch. V Corporate Life in Ancient India, by R. Mazumdar.

૧૮ “ ये सहस्रं अराजनास दशशता उत ।

ते ब्राह्मणस्य गां जग्वा वैतहव्या परामवन् ॥ ”

Translation by Whitley, Zimmers, Muir show that Vaita havyas thousand in number ruled over a territory. (Corporate Life in A. I. pp. 84—90.

૧૯ Introduction to Hindu Polity: Jayasval.

૨૦ Krishna was one of their leaders. It is curious to notice that one of the reasons for the objection of Sisupala to Krishna's presence amongst an assembly of crowned heads was that he was not a ‘ king. ’ The story probably preserves an instance of kingly hatred towards the free communities in the classical age of Hindu India: Jayasval.

આઓ છે. એમાં એ પણ લખ્યું છે કે ઉત્તર કુદ તથા ઉત્તર મદ્રાસમાં વૈરાજ્ય સંસ્થાઓ ચાલુ હતી. ત્યાં બધા લોકો મળી એક સાથે રાજ્ય કરતા હતા.^{૨૧}

બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોનું પ્રમાણ

ગ્રોફેસર રીઝ ડેવીસે લખ્યું છે કે બૌદ્ધ ગ્રંથો પરથી જે વાતનો પત્તો મળે છે કે ગૌતમ બુદ્ધના વખતમાં ભારતવર્ષમાં નીચે લખેલા પ્રગતસત્તત્તમક રાષ્ટ્રો સ્થાપિત હતા:—

૧. કપિલ વસ્તુનું 'શાક્ય	૬. 'કુસિનારનું મલ્લ
૨. સુમસાર પર્વતનું ભજા	૭. પાવાનું મલ્લ
૩. અલાકમ્પનું 'બાલિ'	૮. પિપહાલિ પાવાનું મોરિયા
૪. કેશપુટનું કાલામસ	૯. મિથિલાનું વિદેહ
૫. રામગામનું કલિંગ	૧૦. વૈશાલીનું લિચ્છવી

ગ્રોફેસર મઝમુદારે જૈન કલ્પસૂત્રના આધાર પર કહ્યું છે કે આ નામાવલિમાં કાશીના મલ્લોને પણ ઉમેરવા જોઈએ.^{૨૨} ગ્રોફેસર રીઝ ડેવીસનું કહેવું છે કે 'વૈજ્ઞયન'માં આઠ રાજ્યો સામેલ હતાં. એમની વચ્ચે પરસ્પર કાલકરાર-સંધિ-હતી. એમાં લિચ્છવી અને વિદેહ વધારે મહત્ત્વનાં હતાં.^{૨૪} લિચ્છવી, શાક્યો તથા મલ્લોની સંસ્થાઓ ગોરખપુર, ખસ્તી અને મુઝફ્ફરપુર જિલ્લાઓની ઉત્તર તરફ ફેલાયલી હતી.^{૨૫} એ સંસ્થાઓની પુરી વ્યવસ્થા અમને માલુમ નથી.^{૨૬} હા, એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે એમાં પ્રગતસત્તત્તમક ગુણદોષ બંને મોલુદ હતાં. એક સભા હતી, જેમાં જુદો અને જુવાનો એકઠા મળી કાનુનો બનાવતા અને જરૂરીયાત પ્રમાણે તેનાં ફેરફાર કરતા. પરંતુ એમાં એક રાજતા નહોતી. પોતપોતાને એકતરફી સુધારી લેવાની-આગળ વધવાની ઇચ્છાના એ ભોગ થઈ પડતા.^{૨૭} શાક્યોના સંબંધમાં ગ્રોફેસર રીઝ ડેવીસે લખેલ છે.^{૨૮} વાટસેં એનો વિરોધ કર્યો છે કે કપિલવસ્તુનો પ્રદેશ કોશલ રાજ્યનો અંગગત પ્રદેશ હતો, એટલે કપિલવસ્તુ કોઈ જુદું રાજ્ય ન ગણી શકાય. ગ્રોફેસર મઝમુદાર વાટસેના મતનું ખંડન કરે છે. એની માન્યતા એ છે કે શાક્ય દેશ કોશલની બહાર હતો. રીઝ ડેવીસના મતનું ખંડન તો ગ્રોફેસર ડી. આર. લાંડરકરે પણ કર્યું છે. એ લખે છે કે શાક્યોમાં વંશપરંપરાગત ચાલતી આવતી રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. ગ્રોફેસર મઝમુદારની માન્યતામાં આ મત બરાબર નથી. એ કહે છે કે શાક્યોની શાસન-

૨૧ જયસ્વાલ અને Modern Review 1920- p. 263 Republics of Ancient India.

૨૨ Buddhistic India: Rys Davids p. 22

૨૩ Corporate Life in Ancient India p. 91

૨૪ Buddhist India pp. 25-20.

૨૫ જયસ્વાલ.

૨૬ Ganas or Republics in Ancient India, M. R. pp. 265.

૨૭ Corporate Life in Ancient India p. 92 (Mazmudar)

૨૮ Buddhistic India p. 19.

વ્યવસ્થા બ્રીટિશ સિસ્ટીમો જેવી જ હતી. સિસ્ટીમોની માફક એમના પણ કોઈ કોઈ રાજ્યો હતા. એ પ્રધાનસભાને જવાબદાર રહેતા, કે જે પ્રધાનસભા વાસ્તવિક રાજ્યઅમલ ચલાવતી. ૨૯ પ્રોટેસ્ટ રીઝ ડેવીડસના મન પ્રમાણે કપિત્વવસ્તુના “સંઘાગાર” (Common mote Hall) માં એસીને વૃદ્ધો અને જુવાનો બુદ્ધી રાજસભામાં શાસન અને ન્યાયવિભાગના કાર્યો કરતા. એક સરદાર સભાપતિની સંમતિથી પસંદ કરવામાં આવતો. એના નેતૃત્વ હેઠળ સભાનું અધિવેશન થતું. એ લોકોને રાજની ઉપાધિ મળતી, જે રોમન “કોન્સલ” અથવા તુર્ક “અરકાન”ની પેઠે શાસન કરતા હતા. ૩૦

ગૌતમ બુદ્ધના પિતા આ જ અર્થમાં રાજ હતા, એટલે કે એ સભાપતિ હતા. મનુષ્ય માત્રના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં શાક્યોથી વધીને કોઈ વિશ્વની સમ્યક્તા પર પ્રભાવ નાંખવાળું બીજું પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્ય નજરે નથી પડતું. ૩૧

સિસ્ટીમોની શાસનવ્યવસ્થાના સંબંધમાં પ્રો. મઝમુદારે લખ્યું છે કે સમગ્ર રાષ્ટ્ર અનેક શાસનકર્તા સભાઓમાં વહેંચાઈ જતું. હરેક સભા એક નાનું શું રાજ્ય. વૈશાલીમાં આપણને એથેન્સની નગરસંસ્થાઓનો એક નમુનો મળે છે. એથેન્સમાં પણ એક મધ્યસ્થ સભા રહેતી અને તેમાં નાની નાની સભાઓ—ડીમો—પ્રતિનિધિ મોકલીને શાસનકાર્ય ચલાવતી. ૩૨ ન્યાય કરવાની એવી વ્યવસ્થા હતી કે જેની જોડે દુનિયાભરમાં કોઈ જગ્યા પર ન મળે. અપરાધીને જ્યાં સુધી સાત અઢાસતો ક્રમશઃ અપરાધી—ગુ-હેગાર—ન દરાવે ત્યાં સુધી કોઈ પણ શિક્ષા ન થઈ શકતી. પ્રથમ ૭ અઢાસતોને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર જ નહોતો રહેતો. એ પ્રત્યેકને પોતાનો અભિપ્રાય—ચૂકાદો—દેવાનો અધિકાર રહેતો, સગ્ન કરવાનો અધિકાર તો હેવટની અઢાસતને જ રહેતો. ૩૩ દિહોતોની શાસનકર્તા સભામાં પુરુષ તથા સ્ત્રી બેઠી મળીને કામ કરતી. જનતાના હિતનું જે કાર્ય થતું તેમાં દેવીઓ પૂર્ણ-રસથી ભાગ લેતી. ઉદ્યાનનિર્માણ અને સભામંડપ, સરાઈઓ (ધર્મશાળા) અને પરબો, સડકો કરવાનું કે મરામત કરવાનું કાર્ય સ્ત્રી અને પુરુષ એક જ સભામાં સાંધે બેસી કરતાં. ૩૪ ધ્રીયુત જયસ્વામીના મતાનુસાર ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના ધાર્મિક સંઘની કલ્પના રાજનૈતિક સંઘની નકલે કરી છે, એમનું માનવું છે કે રાજનૈતિક સંઘ બૌદ્ધ સંઘના જન્મદાતા હતા

૨૯ Corporate Life in Ancient India p. 98.

૩૦ Buddhist India p. 19.

૩૧ The Ganas or Republics of Ancient India p. 265.

૩૨ Corporate Life in Ancient India.

૩૩ Buddhist India p. 22—see also Corporate Life in Ancient India.

૩૪ The Ganas or Republics of Ancient India p. 266, also Buddhist India p. 49.

અને એની સઘળા કાર્યવાહી એ જ રીતે ચાલતી હતી.^{૩૫} પ્રેરિસર મજમુદાર આ મનનો સ્વીકાર નથી કરતા. એમના મન પ્રમાણે ભગવાન જુદે માત્ર રાજનૈતિક સંઘની નકલ માત્ર નથી કરી એટલું જ નહિ પણ સ્વનંત્ર રીતે કાર્યવ્યવસ્થા નિર્માણ કરી હતી.^{૩૬}

[અપૂર્ણ]

રંગીલદાસ મ. કાપડીઆ.

પીટર કોપોટકીન

૩

કોપોટકીનને પશ્ચિમ પ્રેસીડ્યુટર પાસે લઇ ગયા. પ્રેસીડ્યુટરે કહ્યું: “જે સજાનો ઉદ્દેશ ચાલુ રાજવહીવટને ઉચ્ચત્તમી પાડવાનો છે અને જે સજા નેકનામદાર ગારનું ખૂન કરવા માગે છે એ ખાનગી સજાના તમે સજાસદ છો એવો તમારા ઉપર આરોપ છે. તે વિશે તમારે શું કહેવું છે?”

“જ્યાંસુધી મને જાહેર ન્યાયાસન આગળ ઊભો કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હું શંક કહેવા માગતો નથી.”

પ્રેસીડ્યુટરે પાસે શિસ્તદાર બેઠો હતો એને કહ્યું: “લખો, આરોપી ગુન્હો કબૂલ રાખતો નથી.” પછી થોડીવાર રહીને કોપોટકીન તરફ ફરી કહ્યું: “મારે તમને કેટલાક સવાલો પૂછવા છે. તમે નિકેલાય નામના માણસને ઓળખો છો?”

“મેં ના પાડી છે છતાંયે તમારે સવાલો પૂછવા હોય તો લખો ‘ના’. તમારા દરેક સવાલનો જવાબ ‘ના’ છે.”

“પણ અમે તમને એમ પૂછીએ કે દમણ તમે જેની વાત કરના હતા એ પોલીસકારને તમે ઓળખો છો?”

^{૩૫} We may safely accept the procedure followed the deliberations of the Buddhist Shaugha's as identical with that deserved by its parent the political Shaugha in its main features—Modern Review 1913 pp 664 ff.

^{૩૬} “That the Buddha was constructing a whole system of procedure and not merely copying it from that of political State” —Corporate Life p. 100.

“ તમે પૂછો છો ને ? લખો ‘ ના ’. તમે મને પૂછો કે હું મારા લાઇને ઓળખું છું, મારી જોડેને ઓળખું છું ? લખો ‘ ના ’; કારણ કે હું જો ‘ હા ’ કહું તો તમે એ માણસને ઘેર જમી લઇ જશો; એને પકડશો અને એને કહોશો કે મેં એનું નામ આપ્યું છે. માટે તમારે જરાયે અચકાવું નહિ. દરેક સવાલના જવાબમાં ‘ ના ’ લખી દેવી. ”

આ પછી એક કલાક સુધી પ્રેસીક્યુટરે સવાલો પૂછ્યા અને કોપોટકીને ‘ ના ’ લખાવ્યા કરી. છેવટે પહેરેગીર આવી કોપોટકીને એક ઓરડીમાં લઈ ગયા. કોપોટકીન આખા દિવસના થાકેલા હતા એટલે પથારીમાં પડ્યા એવા જ ધસધસાટ ઊંઘી ગયા. સવારે જાગ્યા ત્યારે એક બીજા પહેરેગીરે આવી કોપોટકીનના હાથમાં એક કાગળ અને પેન્સિલ મૂકી: “ લો, તમારે જે લખવું હોય તે જલદી લખો. ” આ પહેરેગીર જુદા જુદા કેદીઓ વચ્ચે સંદેશો પહોંચાડવાનું કામ કરતો હતો.

ચારે બાજુ ભીંતમાં ટકોરા સંભળાતા હતા. આ ટકોરાથી કેદીઓ એકર અંદર પાત ચિંત કરતા હતા. પણ કોપોટકીને આનો મર્મ સમજાયો નહિ.

બીજે દિવસે કોપોટકીને એક બંધ ગારીમાં બેસાડી સેંટ પીટરના કિલ્લામાં લેઈ ગયા. ત્યાં એક જાળીવાળી અંધારી ઓરડીમાં એમને કેદ કર્યો. ઓરડીમાં એક નાનું મેજ, એક ટુલ અને એક લોહનો ખાટલો હતો. ખાટલોમાં એક ખાંકોઈ હતું જેમાંથી ખાવાની થાળી-આપવામાં આવતી. આ સિવાય હવા કે પ્રકાશ આવવાજવાનો કેઈ માર્ગ નહોતો. ઓરડી ખૂબ નીચાણુના ભાગમાં હતી એટલે અતિશય બેજવાળી હતી. ઓરડીની પાછળ કિલ્લાની દિવાલ હતી અને દિવાલને સ્પર્શ કરી નીચા નદી વહેતી હતી. નીવાનું દર્શનસુખ કેદીના નસીબમાં નહોતું પણ એનો મર્મર ધ્વનિ દિવાલને બેઢીને કેદીના કાનમાં અમૃત રેડતો અને એ એકાંતમાં માતા શિશુને સાન્ત્વન આપે એમ સાન્ત્વન આપતો. નીવાનું સંગીત સાંભળી કોપોટકીને પણ ગાવાની ઉર્મિ થઈ આવી, અને એમણે ધીરેધીરે ગાવું શરુ કર્યું. ગાવાના તાનમાં રાગ મોટો ને મોટો થતો ગયો અને થાળી મૂકવાની ફાટમાંથી અવાજ આવ્યો: “ એ, ગાવો મત. ” “ શા માટે નહિ ? જસ ગાવાનો. ” ત્યાં તો જોર આવ્યો અને કોપોટકીને સમજાવવા માંડ્યા કે એ ગાશે તો એમનું નામ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે રિપોર્ટ થશે.

“ તમે મને કેઈની સાથે વાત પણ કરવા દેતા નથી અને હું જાહિ પણ નહિ તો માઈ ગળું પૂરાઈ જાય-મારાં ફેફસાં ખરાબ થઈ જાય એનું શું ? ”

“ અરે ! પણ તમને ધીરેધીરે ગાવાની કોણ ના પાડે છે ? તમારા મનમાં ગાવો. ધીરેધીરે ગાવો. ”

કોપોટકીને આ સમાધાન સ્વીકાર્યું પણ થોડા દિવસ પછી એમનો ગાવાનો ઉમંગ ચાલ્યો ગયો. હાથપગમાં કળતર થવા માંડ્યું અને તાવ આવશે કે શું એવી દહેશત લાગી. પણ કોપોટકીન એમ ડરી જાય એવા માણસ નહોતા. એમણે માંદા ન પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. લાકડાનું જે ટુલ હતું તે વચમાં મૂક્યું, ઉપર દશ સીગારેટો મૂકી અને ઓરડીમાં આંટા મારવા શરુ કર્યો. આંટા મારતા જાય અને ટુલ પરથી સીગારેટ દૂર મૂકતા જાય. આમ દિવસમાં ચાર વાર મળી ૧૦૦૦ આંટા મારવા માંડ્યા અને એટલેથી જ અટક્યા નહિ. આંટા પૂરા થાય એટલે ટુલનો પાયો પકડી ટુલ ફેરવવા માંડ્યું. એક વાર જમણે

હાથે તો બીજી વાર ગયે હાથે, માથાં પરથી અને શરીરની આસપાસ દુલને પેઠાની માફક ફેરવવા માંડ્યું અને ધીરે ધીરે અભ્યાસથી હાથ એવો બેસી ગયો કે રખારીના હાથમાં ડાંગ ફરે એમ એમના હાથમાં દૃઢ ફરવા માંડ્યું. આથી એમના શરીરને ખૂબ ફાયદો થયો. રોજ ફરવાની પાંચ માઈલની કસરત અને તે ઉપર આ દુલની કસરત. ફાયદો કેમ ન થાય ? જેલનો ખોરાક પહેલાં હજમ કરતાં મુશીબત પડતી તે હવે ક્યાં હજમ થઈ જતો તે પણ જણાતું નહિ, અને પેટ તો ભૂખ્યું ને ભૂખ્યું જ લાગતું. આ રીતે શરીરની વ્યાધિ તો દૂર થઈ, પણ ત્યાં મનની વ્યાધિ શરૂ થઈ. શરીરને ખોરાક મળ્યો એટલે મને ખોરાકની માંગણી કરવા માંડી. પણ ત્યાં જેલમાં શું હોય ? જે થોડાંઘણાં પુસ્તકો દતાં તેમાંનાં ઘણાંખરાં તો કોપોટકીને વાંચી લીધાં દતાં અને બહારથી પુસ્તકો આવે તેમ નહોતું. એક દિવસ જેલર થોડાં પુસ્તકો, કાગળ ને પેન્સિલ લઈને કોપોટકીનીની ઓરડીમાં આવ્યો. પુસ્તકો નવાં દતાં. કોપોટકીનીના લાઈ અલેક્ઝાન્ડરે (સશાએ) મોકલ્યાં દતાં. કોપોટકીની નાનો દતો ત્યારે લાઈને ઝારે આપેલાં બિરકીટ આખાં દતાં. આજે એ લાઈએ લટીને ઝાર. પાસે એમને પુસ્તકો અપાવ્યાં અને સાંજ સુધી લખવાની છૂટ અપાવી. કોપોટકીનીને તો સ્વર્ગ એ ઓરડીમાં આવીને વચું હોય એમ લાગ્યું. એમના લાઈને એમણે અનેક મૂંગી આશીર્વા આપી અને એ પુસ્તકોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

મગની નિસરણી ચઢતાં ક્રોપોટકીનને ત્રણ વાર નિસરણીના પગથીઆ પર શ્વાસ લેવા થોભવું પડ્યું. આ જોઈ એક ધરડા સિપાઈને દયા આવી. એ બળડાં: “બીચારો આવતું ચોભાસું પણ નહિ દેજે.” ધીરે ધીરે ક્રોપોટકીન નિસરણી ચઢવા અને ચાલવા લાગ્યા ત્યાં માથામાં ચક્કર આવ્યા, પગ લથડ્યા અને નીચે પડ્યા. પેલા ધરડા સિપાઈએ આવી તેમને ઉંચકી લીધા અને એમની ઓરડીમાં લઈ જઈ પથારીમાં સૂતાડ્યા. બીચારે ચેતન આવ્યું ત્યારે એ ધરડા સિપાઈ સગવડ નેત્રે ક્રોપોટકીનના પગ પાસે ઉભો હતો.

આ જોડમાં કિલ્લાની જેલ કરતાં વધારે સુખસગવડ હતી. કેદીને પોતાનાં સગાંવહાલાં-ઓને મળવાની તથા ઘેરથી પોતાનું ખાવાનું મંગાવવાની અહીંઆ છૂટ હતી. ક્રોપોટકીનની જ્હેન મળવા આવી. એણે ક્રોપોટકીનને જામીન પર છોડવા પબ્લિક પ્રોસીક્યુટરને વિનંતિ કરી. પ્રોસીક્યુટર જવાબમાં નિર્દય રીતે હસ્યો અને કહ્યું: “દશ દિવસમાં મરી જશે એવું ડૉક્ટરનું સર્ટિફિકેટ લાવો તો હમણાં છોડું.” જ્હેન ધમ લખને ખુરસીમાં પડી, પોક મૂકીને રડી પણ પ્રોસીક્યુટરનું હૃદય ન પીગળ્યું. છેવટે સોલ્જરની ઈસ્પતાલના મોટા ડૉક્ટર આવીને ક્રોપોટકીનને તપાસે એવી એણે માગણી કરી અને સત્તાવાળાએ તે કબૂલ રાખી. ડૉક્ટરે આવી ક્રોપોટકીનનું શરીર તપાસ્યું અને કહ્યું કે હવાવાળી જગ્યામાં તુરત જ એમની જાલ્લી થવી જોઈએ.

: આથી ક્રોપોટકીનને સોલ્જરની ઈસ્પતાલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમને એક હવા-અજવાળાવાળા ખુલ્લા ઓરડામાં રાખ્યા અને તેમના ઓરડાની બારીઓ રાત્રિવસ ઉઘાડી રાખી. જે તડકા તેમણે વરસો થયાં જોયો નહોતો તે તડકામાં તેઓ દરરોજ સ્નાન કરવા લાગ્યા. ખોરાક પણ લાવતો અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરે એવો મળવા લાગ્યો. સાંજ સવાર બહાર ચોગાનમાં ફરવાનો હુકમ થયો અને આથી શરીરમાં ચમત્કાર થયો. ફરવાની જગ્યા સાંકડી પડવા લાગી, ખૂબ આંટા થવા લાગ્યા અને અસહનું દુર અને લોહી પાછું આવતું હોય એમ લાગ્યું પણ જલદી સાગ્ન થઈ જવાની ક્રોપોટકીનની ઇચ્છા નહોતી. કદાચ સાગ્ન થઈ જાય અને પાછા પેલા કિલ્લામાં ધકકેલે તો? આથી તેમણે શક્તિ આવ્યા છતાંયે ફરવાનું ઓછું કરી નાંખ્યું, ખોરાકમાં ઘટાડો કર્યો અને પોતે જાણે હજુયે માંદા હોય એવો દેખાવ કરવા લાગ્યા.

આ ઈસ્પતાલમાં કિલ્લા જેવો જોશ ન હતો. ગમે તે માણસને આવીને મળી જવાંની છૂટ હતી અને એથી બહારથી ગમે તે સંદેશોનો નિર્વિધિ મળી શકતા. ક્રોપોટકીનના મિત્રોએ કહ્યાં હતું કે તેઓ તેમને ભગાડવાની તજવીજ કરે છે અને થોડા દિવસમાં ત્યાંથી નાસી છૂટવા એમણે તૈયાર થઈ રહેવું. ક્રોપોટકીન દરરોજ સાંજે ચાર વાગે ચોગાનમાં ફરવા નીકળતા અને તે વખતે જ તેમણે નાસી છૂટવું એવો સંકેત હતો. એક દિવસ બપોરે એ વાગે એક બાઈએ આવીને ક્રોપોટકીનને આપવા માટે પ્રોસીક્યુટરને ઘડીઆળ આપ્યું અને પ્રોસીક્યુટરે તે ક્રોપોટકીનને આપ્યું. ક્રોપોટકીન ઘડીઆળનું પાછું ઢાંકણું ઉઘાડીને જુએ તો એમાંથી એક ચીટી નીકળી અને એ ચીટીમાં ગૂઢ ભાષામાં પોતાને ભગાડવાની આખી યોજના લખેલી હતી. ક્રોપોટકીન આ ચીટી વાંચીને એ બાઈની દિશા જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આજે ચાર વાગે જ ફરતી વખતે નાસવાનું નક્કી થયું હતું. દરવાજા પાસે એક ગાદી બેઠી રહેવાની હતી અને એમાં ક્રોપોટકીને જોડનાં કપડાં ફેંકી દઈ બેસી

જવાનું હતું. ઇસ્તિલાક સામેના બંગલો કોંપોટકીનના મિત્રે અગાઉથી ભાડે લેઈ રાખ્યો હતો. અને રસ્તામાં કોઈ અડચણ નથી એની નિશાની તરીકે એક મિત્ર બંગલાની બારીએ બેસી વાયોલીન વગાડે એમ નક્કી થયું હતું. રસ્તામાં બધે જુદી જુદી જગ્યાએ અને ખૂણાએ એક માઇલ સુધી કોંપોટકીનના મિત્રો ગોડવાઇ જવાના હતા અને કોઇને કોઇ સંદાષી રસ્તામાં અડચણ છે કે નહિ એની ખબર પહેલો ખીજને, ખીજને ત્રીજને અને ત્રીજને ચોથાને ...એમ કેંદ્ર વાયોલીનવાળાને પહોંચાડવાના હતા. યોજના સંપૂર્ણ ધડાઈ ગઈ હતી. તે કેવી રીતે પાર પડી એ કોંપોટકીનના પોતાના જ શબ્દોમાં જણાવીશ.

“હું હમેશની માફક ચાર વાગે ફરવા નીકળ્યો અને એની બહારના માણસોને નિશાનીથી ખબર આપી. બીજા જ પળે દરવાજા બહાર ગાડી આવવાનો અવાજ સંભળાયો અને સામેના બંગલામાં વાયોલીન વાગ્યું શરૂ થયું. પણ તે વખતે હું મારી ઓરડીના દરવાજા પાસે બેસી હતો. ઇસ્તિલાકનો દરવાજો તો સામે દૂર હતો અને ત્યાં હું પહોંચ્યો ત્યાં તો વાયોલીન વાગ્યું બધ થયું અને મારો સંગીત બંદૂક લઇને પાછળ જ ઉભો હતો.

હું પાછો ફર્યો અને પંદર મિનિટ વહી ગઈ પણ વાયોલીનનો અવાજ સંભળાયો નહિ. હું મુંઝાયો. ત્યાં માલનાં દસ બાર ગાડાં ઇસ્તિલાકના દરવાજામાં દાખલ થયાં અને મને વાયોલીન બધ થવાનું કારણ તુરત જ સમજાઇ ગયું.

એટલામાં વાયોલીન પાછું શરૂ થયું અને મેં દરવાજા તરફ ચાલવા માંડ્યું. દરેક પગલે મને ધાસકો હતો કે વાયોલીન બંધ થઇ જશે તો. હું દરવાજા નજીક પહોંચ્યો અને પાછો ફરીને જોઈ હું તો સંગીત પાંચ થ કદમ દૂર બીજા દિશામાં મ્હોં કરીને બેસી હતો. મને લાગ્યું કે નાસવાનો આ જ વખત છે. વાયોલીન પણ એ જ કહેતું હતું. મેં જોવાનો લીલો ઝલ્લો જમીન પર ફેંક્યો અને દોડવા માંડ્યું.

મને મારા શરીરની શક્તિનો હશેસો નહોતો. આથી મેં ધીમે ધીમે દોડવાં માંડ્યું કે રખેને હું ઊંચે થાકી નહીં અને પકડાઇ નહીં. પણ ત્યાં તો કાઠી ખડકતાં કેટલાક મનુષ્યોએ મને દોડતો જોયો અને તેમણે બૂમ મારી: “મે દોડ્યો ! એ દોડ્યો ! પકડો ! પકડો !” અને તેઓ દરવાજા પાસે મને આંતરવા દોડ્યા. શિકારીની આગળ હરણ દોડે એમ હું દોડ્યો. મને કાંઈ ખાન રહ્યું નહિ. મેં માત્ર દોડ્યા જ કીધું. મારી પાછળ સંગીત દોડતો હતો. એ મારી એટલી નજીક દોડતો હતો કે એને લાગ્યું કે ‘હમણાં પકડું છું.’ એણે બે ત્રણ વાર તો એની બંદૂકનો કુંદો મને મારવા લખાવ્યો પણ એનો ધા ખાલી ગયો. મેં મારી અને એની ‘વચ્ચેનું અંતર આંધું થવા જ કીધું’ નહિ.

હું દરવાજાની બહાર નીકળ્યો ત્યાં ગાડીમાં કોઈ અજણો માણસ બેઠેલો જોયો. મને લાગ્યું કે દગો થયો છે. હું કંપી હક્યો. કોઈ અજણો માણસની ગાડીમાં બેસવું તેના કરતાં તો દોડતાં દોડતાં સોલજરની ગોળીથી વીંધાઇ જતું બહેતર એમ મને લાગ્યું. પણ હું ગાડીની નજીક ગયો ત્યાં પેલા અજણો માણસને લાંબી મૂછો જણાઇ અને મને મારા એવી મૂછવાળા એક પરમ મિત્રનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. આ અજણો માણસ તે મારો એ મિત્ર જ હતો. હયની વખતે એના જોવા જવાંમદ અને બહાદુર બીજે કોઈ નહોતો. મેં એનું ધ્યાન ખેંચવા દોડતાં દોડતાં જ તાળી પાડી અને એણે હાથમાં રીતોલ્વર પકડી બૂમ મારી: “જલ્દી કરો, જલ્દી કરો;” અને હું ગાડીમાં ફર્યો કે તુરત જ કોચમેને ઘોડો છોડી મૂક્યો. કેટલાયે માણસોએ બૂમો પાડી: “પકડો ! પકડો !” પણ ઘોડો જતવાન હતો આ કામ માટે ખાસ નવો ખરીદેલો હતો. એટલે અમને પકડે તે પહેલાં તો અમે કેટલેયે દૂર જતા રહ્યા અને એટલી વારમાં મારા મિત્રે મને એક સરસ આવરકોટ અને હેટ પણ પહેરાની દીધાં.

પણ કૌણી મોટું જોખમ તો ઇસ્તિલાકના દરવાજા પાસે હતું. ત્યાં એક સંગીતો પહેરો હતો અને એ મને ધારે તો ગાડીમાં ફરતાં બહુ સહેલાઈથી રોકી શકે એમ હતું. પણ આમાંથીયે ધૂં-

વાનો રસ્તો મારા મિત્રોએ શોધી રાખ્યો હતો. આ સંત્રીએ એકવાર ઇસ્પતાલની પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) માં કામ કરેલું અને એથી એ વિજ્ઞાનનો શોખીન બન્યો હતો. મારા એક મિત્રે આગળથી જઈ એની સાથે સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રની વાત છેડી હતી અને એ ચંત્ર વડે નાનામાં નાની ચીજ પણ કટલી બધી મોટી દેખાય છે એની ચર્ચા હપાડતાં કહ્યું કે: “આપણા શરીરમાં એક પ્રકારનાં નાનાં જંતુઓ છે તે આપણું રક્ત અને માંસ ખાઈને જ જીવે છે. તમે એ જંતુની પૂંછડી કોઈ દિવસ સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર વડે જોઈ છે?” “શું પૂંછડી!” “હા, પૂંછડી. અરે, એન પૂંછડી તો સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી એટલી લાંબી દેખાય છે કે અ ધ ધ ધ.....ન પૂંછે વાત.” “હવે વાત બનાવવી રહેવા દે,” સંત્રીએ સસ્મિત, જવાબ આપ્યો. “પણ હું બરાબર જાણું છું. સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર વડે મેં પહેલી એ પૂંછડી જ જોઈ છે.” હું દરવાજાની બહાર નીકળ્યો ત્યારે સંત્રી મારા મિત્રનો આ જવાબ સાંભળી પેટ પકડી હસતો હતો, પણ ત્યાં તો હું તેમની પાસે દોડતો ને ગાંડીમાં બેસી ગયો. આ વાત લાગે છે નવલકથા જેવી, પણ છે બનેલી.

અમે ઘોડો દોડાવતાં એક ખચકા પાસે યદ ડાખા હાથે વળ્યા ત્યાં દારૂના પીઠા પાસે બે પોલિસ હસા હતા. બંને પોલિસોએ મારા મિત્રની લશ્કરી ટોપીને સલામ બરી. એ બહુ અકબીર ગયો હતો. મેં એને ઠડો પાડ્યો: “ચૂપ! ચૂપ! સૌ સારાં વાનાં જ થાય છે. પોલિસ આપણને સલામ ભરે છે.” ત્યાં કોચમેને પાછા વળીને મારી સામે જોયું અને મેં એક પુરાણા મિત્રનું આનંદથી હસવું મુખ નિહાળ્યું.

રસ્તામાં બેસેલા મિત્રો મને સલામો ભરતા હતા, કોઈ આંખ મચકારતા હતા, કોઈ તાળીઓ પાડીને હવામાં રમાવ હડાડતા હતા. સૌને આંખના અણસારાથી નમન કરતો હું નેવરકી પહોંચ્યો અને ત્યાં ગાંડીમાંથી હતરી દાદર ચડી મારાં બાહીના પગમાં પડ્યો. બાહીએ મને બાથમાં લીધો. ફેલી જય ને હસતી જય ને મને બાથમાં ભચડતી જય. આખરે એણે મને બાથમાંથી છોડી નવાં કપડાં પહેરાવ્યાં, મારી વધેલી દાઢી કાતરી નાંખી અને દશ મિનિટમાં તો હું અને મારા મિત્ર નીચે હતરી બીજી ગાંડીમાં જઈ બેઠા.

દરમ્યાન સોલજરો મારો પિંછો પકડવા ગાંડી શોધતા હતા પણ આસપાસ એક માઇલ સુધીની બધી ગાંડીઓ મારા મિત્રોએ ભાડે કરી લીધી હતી. પાસે ઘોડાની ટ્રામ દોડતી હતી. સોલજરોએ ટ્રામ ક્રાન્ડકટરને ઘોડા છોડી નાંખવા હુકમ કર્યો. પણ ક્રાન્ડકટરે ઘોડા છોડવાની ના પાડી અને પેસેન્જરો વચમાં પડ્યા એટલે સોલજરો બજબજતી પણ કરી રાક્યા નહિ.

પછી તો પેલો વાયોલીન વગાડનાર અને તેની સાથેની બાથ અને બધા મિત્રો ટાળામાં ઢળી ગયા, અને સોલજરોનાં વીલાં પડી ગયેલાં ગેહોં સામે “પકડો! પકડો!”ની જૂઠી મારવા લાગ્યા.

દરમ્યાન અમારી (બીજી) ગાંડી રસ્તામાં પૂરપાટ દોડતી હતી અને હું મારા મિત્રને પૂછતો હતો: “આપણે હવે ક્યાં જઈશું?” “ડોનનને ત્યાં.” ડોનન મોટા અંમીરો અને ધનવાનોની માનીતી હોટલ હતી. “ડોનનને ત્યાં તમને કોઈ નહિ શોધે,” એમ કહી એ મારી સામે જોઈ મીઠું હસ્યો. “તમને બધે શોધશે પણ ત્યાં કોઈ નહિ શોધે. અને આજે તો તમે છૂટ્યા છો એટલે એના માનમાં આપણે ડોનનને ત્યાં જ્યાં ફરવો હોય.” કેમ, બરાબર છે ને?”

બ્યાજબી માગણી થાય ત્યાં મારાથી પણ બીજું કેમ બોલાય? અમે ડોનનને ત્યાં ગયા અને ત્યાં નિરાંતે ખાધપી નજીકના એક ગામડામાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી કોઈ મિત્રને નામે પાસપોર્ટ લઈ મેં એક મિત્ર સાથે ફિનલેન્ડ ઓળંગ્યો અને બાથનીઆના અખાતના એક બંદરે પહોંચી હું સ્વીડન જવા સ્ટીમરમાં બેઠો. સ્ટીમર હપડવાની તૈયારી થઈ એટલે પેલા મિત્રે આવી. મને પીટર-સંજર્ગના સમાચાર કહ્યા કે મારી બહેન હેલનને પોલિસે પકડી છે અને મારાં બાહીની બહેન પણ પકડાયી છે. રસ્તામાં આ સમાચાર કહેવાની એને મનાઈ હતી.

મારી બહેનને મારા નાસી છૂટવાની કાંઈ ખબર નહોતી. એનાં હાકરાંઓથી એને વિખ પાડી એ મહિના સુધી પોલિસે કેદમાં રાખી. મારા બહેની એક સુવિખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી હતા એમણે મારી બહેનને છોડાવવા બહુ કોશિશ કરી પણ પોલિસના વડાએ કહ્યું કે “અમે બહુ ઊંચે કે તમારાં વહુ નિર્દોષ છે. પણ અમે કોપોટકીન નાંકો તે જ દિવસે જારને ખબર આપ્યા કે નસાઈનાર પકડાઈ છે. હવે જારના મગજમાંથી આ વિચાર ખસેડવા માટે થોડો વખત લેઈએ ને ?”

હું સ્વીડન ઓળંગી ક્રિસ્ટિયાનીઆ ગયો અને ત્યાંથી સ્વીડનમાં બેસી હવે જવા નીકળું એ સ્વીડનમાં હું બેઠો હતો એ સ્વીડનના વાવટા સામે મેં નજર કરી તો તે રશિયા, હાન્સ ક્રાન્સ અને ઈટાલી તમામ દેશોના સ્વાતંત્ર્યપૂર્વક દેશબક્તોને આશ્રય આપનાર યુનિયન જેક વાવટો હતો. મેં અંતઃકરણના હાણખમાંથી એ વાવટાને વંદન કર્યું અને મારી જગ્યા લીધી.”

ઇંગ્લાંડમાં ઉતરી કોપોટકીને લીવેશોફનું નામ ધારણ કર્યું અને ત્યાંના વર્તમાનપત્રો રશિયાના સાહિત્ય વિશે લેખો લખી તથા રશિયન ભાષાનાં પુસ્તકોની સમાલોચના કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા માંડ્યું. વર્તમાનપત્રના એક તંત્રીએ તેમને તેમના પુસ્તકો સમાલોચના માટે મોકલાવ્યાં એટલે. કોપોટકીન ભારે મુંઝવણમાં પડ્યા: “અ પુસ્તકો મારાં છે એટલે એનાં વખાણ મારાથી થાય નહિ, અને એમાં જણાવેલ વિચારો મારા છે એટલે એની વિરુદ્ધ પણ કેવી રીતે લખાય ?” બીજો દિવસે તેઓ તંત્રી પાસે ગયા અને કહ્યું કે આ પુસ્તકોના લેખક તો પોતે જ છે. તંત્રીએ કોપોટકીન નામ છૂટ્યા છે એ રટના તારથી બાણ્યું હતું પણ લીવેશોફ એ જ કોપોટકીન એ બહુ એમને ખૂબ આનંદ થયો. એમણે કોપોટકીનને કહ્યું કે “તમારે પુસ્તકોનાં વખાણ કરવા કે એના લેખકની નિંદા કરવાની જરૂર નથી. માત્ર એ પુસ્તકોનો વિષય શું છે તે વાચકે જાણવો.” કોપોટકીને એ માગણીનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો અને ત્યારથી એ અંગ્રેજ તંત્રીને કોપોટકીન વચ્ચે ગાદી મિત્રતા બની.

પણ ઇંગ્લાંડ જેવા દેશ મુલકમાં અને એથીથે દેશ હૃદયવાળા લોકોમાં કોપોટકીન જીવે એનું પડ્યું નહિ. એમણે ક્રાન્સ અને સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં આવી, મન્ચેસ્ટરની અગવળ જુકાવ્યું. સેન્ટ ઇમીઅરમાં મન્ચેસ્ટરની કૅબ્રેસ હતી અને જ્યુરા ફેડરેશને લાલ વાવટાઓ લઈ મન્ચેસ્ટરનું સરઘસ નીકળે એવો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડની સરકારે આ લાલ વાવટાના સરઘસ સામે મનાઈ હુકમ કાઢ્યો અને સરઘસના રસ્તા પર મિલિટરી પોલિસ ગોઠવી પણ મન્ચેસ્ટર આગેવાનોએ અને કોપોટકીને ગમે તે બોલે વાવટાનું રક્ષણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને સરઘસ કાઢવાનું નક્કી થયું. દરેક મન્ચેસ્ટર હથિયાર સંભાળી, લાલ વાવટો લાઈ લીધો અને નિયત સમયે મિલિટરી બેન્ડના અવાજ સાથે કૂચકદમ કરતું સરઘસ નીકળ્યું. સરઘસમાં આગળ આગેવાનો હતા; પાછળ મિલિટરી ફાઇલમાં મન્ચેસ્ટર હતા. રસ્તા ગોડવાયલા મિલિટરી સિપાઈઓને લાગ્યું કે આ માત્ર કુલહાર પહેરેલા, નિઃશસ્ત્ર માણસે સરઘસ નહોતું, લશ્કર હતું. મેયર એટી ગયો કે રોકવાથી ભારે ખૂનરેશ થશે અને એ એણે સરઘસને આગળ જવા દીધું. સરઘસ સભારવાને આવ્યું ત્યારે જયધોવથી દશ દિશાં કંપી હઠી. કેટલાકે આ અપૂર્વ વિજય પર હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો તો કેટલાકે યુદ્ધની આવે તક હાથથી ગઈ એ માટે ખેદ જણાવ્યો. મનુષ્ય સાથે જ વિચિત્ર પ્રાણી છે. એનો સ્વભાવ એવાં મિત્ર અને વિરોધી તત્ત્વોના બનેલો છે કે એક બનાવ એક મનુષ્યના હૃદયમાં હર્ષ

સંચાર કરે છે તો ખીજને શોકસમુદ્રમાં ડૂબાડે છે. ખરેખર, વિધિએ મનુષ્યને ધ્રુવમાં પોતાની બધી કળાચાતુરી વાપરી નાંખી છે અને એક એવું વિચિત્ર-સંમિશ્રણ ઉત્પન્ન કર્યું છે કે તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં મનુષ્યની બુદ્ધિ હારી જાય છે.

આ મજૂરોની ચળવળ આખા યુરોપમાં પ્રસરી અને એક આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂરસંઘ (International Association) ની સ્થાપના થઈ. “મજૂરોનો ઉદ્ધાર મજૂરોના જ હાથે થવા નિર્માય છે” એ આ સંઘનો મુદ્દાલેખ બન્યો. દરેક મજૂરસંઘોની સ્થાપના થઈ અને એ સંઘોમાં મજૂરોએ પોતાને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માંડી. ૧૮૭૯ માં કોપોટકીને ‘લે રીવોલ્ટ’ (બળવો) નામનું પખવાડિક છાનીવામાં શરૂ કર્યું. પખવાડિક કાઢ્યું ત્યારે હાથમાં ૨૩ ફ્રેન્ક હતા. પણ થોડા જ દિવસમાં પત્રની ૨૦૦૦ નકલો ઉપડી ગઈ અને પ્રજાની મદદથી તેમ જ કોપોટકીનના સાથીઓના આપભોગ, જાતમહેનત અને શ્રદ્ધાથી તે વરસો સુધી ચાલ્યું. કોપોટકીનના સમાજવાદ વિશેના જે વિચારો Mutual Aid જેવાં અમર પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે તેનાં ખીજ આ પખવાડિકમાં છુટ્યાં અને ફાટ્યાં. દરમિયાન કોપોટકીને વિજ્ઞાનની જ્ઞાતા અને સમાજવાદની પ્રચારિકા એક રશિયન કુમારિકા સાથે લગ્ન કર્યું અને ગૃહસંસાર માંડ્યો. કોપોટકીનનો ગૃહસંસાર પરમ સુખી અને હિતકર નીવડ્યો. કોપોટકીન પોતાના વિચારો ‘રીડીક’ લઈ કમ્પોઝ કરતા જાય અને એમનાં સ્ત્રી એનાં ટૂંક વાંચી, છાપી, ‘લે રીવોલ્ટ’ના ગ્રાહકોને રવાના કરતા જાય—આ રીતે ઘણી ઘણીઆણીએ ‘લે રીવોલ્ટ’ વરસો સુધી જીવતું રાખ્યું અને સમાજવાદના સિદ્ધાંતોને લેખો અને પત્રિકા, વ્યાખ્યાન અને વાર્તાલાપ દ્વારા બહોળો પ્રચાર કર્યો. ધન્ય છે આવા યુગજને જેણે કચડાયલી માનવજાતિને ખાતર વિજ્ઞાનસુંદરીના અમુલ્ય પ્રેમને અવગણી સમાજવાદની સેવામાં જીવન સમર્પણ કર્યું અને અનેક સંકટો વેડી, ભૂખ વેડી, દુઃખ વેડી, જેલ વેડી એ ગરીબોમાં વસેલા નારાયણની સેવા કરતાં કરતાં મૃત્યુને સાનંદ આલિંગન કર્યું! આપણા આ કમનસીબ દેશમાં પણ કેટલાયે સમાજવાદીઓ છે પણ એમાં આવા શહીદો કેટલા છે ? અને આને લીધે જ સમાજવાદનો પ્રચાર આપણા દેશમાં જોઈએ તેટલો થઈ શક્યો નથી. પ્રભુ! અમારા દેશના સમાજવાદીઓમાં એવો પ્રાણ ફૂક કે તેઓ પોતાના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત ખાતર એશઆરામ અને ભોગવિલાસને તિલાંજલિ આપી ગરીબી ધારણ કરે, કારાવાસ સેવે, શહીદ બને !

પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરવા સન ૧૮૮૨ માં કોપોટકીન અને તેમનાં પત્ની વિલાયત ગયાં અને ત્યાં ન્યુકેસલ, ગ્લાસગો, એડીનબરો વગેરે સ્થળોએ રશિયા અને ખીજ દેશોમાં ચાલી રહેલી સમાજવાદની ચળવળ વિશે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેઓ પછી લંડન આવ્યાં અને લંડનમાં સમાજવાદનો પ્રચાર કરવા ખૂબ મહેનત કરી પણ લંડનની એશઆરામમાં મશગુલ અંગ્રેજ પ્રજાનું ધ્યાન તેઓ આ ચળવળ તરફ ખેંચી શક્યા નહિ. આથી એમને નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. લંડન તેમને ખાવા ધાતું લાગ્યું. ફ્રાન્સમાં તેમને પકડવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી પણ “આ કબર કરતાં તો ફ્રાન્સની જેલ સારી” એમ વિચારી બંધે ફ્રાન્સ આવવા નીકળી પડ્યાં.

ફ્રાન્સમાં તેઓ થેનનમાં આવી રહ્યાં. પાસેના લાયન્સ ગામના થીએટરમાં બોમ્બ પડ્યો અને કાંઈ ૬૦ એનાર્કિસ્ટોને પકડવામાં આવ્યા. કોપોટકીન ઉપર દેશવિદેશથી પત્રો

આવવા માંડ્યા અને તેમાં “ તમારા ઉપર આજ્ઞાનું પારસલ રવાના થયું છે ” “ પેલા માણસની ખબર લેવાનો ઘાટ ઘડાઈ ચૂક્યો છે ” વગેરે કંઈ કંઈ બેદી બાંધતોનો ઉદ્દેશ થવા લાગ્યો. કોપોટકીને આ બંધા પત્રો લાલ પેન્સિલથી “ પોલિસ ઇન્ટરનેશનલ ” લંબી એક ફાઇલમાં એકત્ર કર્યા અને કંચારે ૧૮૮૩ ના જાન્યુઆરીમાં તેમના પર અને તેમના સાથીઓ પર કેસ ચાલ્યો ત્યારે રજુ કર્યા, પણ પોલિસે એ કાગળોને ચાલુ કેસ સાથે સંબંધ નથી એમ કહી રજુ થતાં અટકાવ્યા. કેસ લાયન્સની કોર્ટમાં પંદર દિવસ સુધી ચાલ્યો અને પબ્લિક પ્રોસીક્યુટરે પોતાના જરૂરનાં લાપણીની પૂર્ણાહતિ કરતાં કહ્યું કે “ જે દિવસે કોપોટકીને ક્રાન્સની ભૂમિ પર પગ મૂક્યો તે દિવસથી જ ક્રાન્સને પગે પનોતી બેઠી છે. સલાનાશ જળને એ દિવસનું ! ”

આ લાપણુ બદલ પ્રોસીક્યુટરને રૂશિયાની સરકારે સેંટ એનને. ચંદ્રકે આપ્યો અને કોપોટકીને ક્રાન્સની સરકારે પાંચ વરસની જેલ આપી.

કોપોટકીને ક્ષોરવોની જેલમાં પરહેજ કર્યો. આ જેલ રૂશિયાની જેલોથી સાવ ભુદા પ્રકારની હતી. કેદીઓને ફળવાફૂટવાનું નહિ પણ જીમીઓ મદવાનું, મોતી પરીવવાનું, જીક-કસબ ભરવાનું, ફરનિયર બનાવવાનું વગેરે કારીગરી અને કાળાનું કામ સોંપવામાં આવતું. અને આથી કેદી બ્યારે છૂટીને બહારની દુનિયામાં જતો ત્યારે પોતે જે વિદ્યા જેલમાં રહી શીખ્યો હોય એથી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ સુખેથી કરી શકતો. કેદીઓને એકમેકને મળવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી અને બહારનાં સંગાવંદાઓ પણ નિયત સમયે મળી શકતાં. કોપોટકીને પત્ની જેલની સામે જ એક કોર્ટરી રાખી રહ્યાં હતાં અને કોપોટકીને સાંજે દરરોજ મળવા આવતાં.

પણ પ્રબળ લોકમતની વિરૂદ્ધ જઈને કોપોટકીને સજા કરવામાં આવી હતી તેથી દર સાલ કોપોટકીન અને તેના સાથીઓને છોડી દેવાની દરખાસ્ત ક્રાન્સની પાર્લામેન્ટમાં થતી અને તે પર મત લેવાતાં સરકારપક્ષની રિથિતિ કફોડી બનતી. એથી વંરસે પાર્લામેન્ટે બહુમતિથી કોપોટકીન અને તેના સાથીઓને છોડી દેવાનો દરાવ પસાર કર્યો અને કોપોટકીન ૧૮૮૬ ના જાન્યુઆરી માસમાં મુક્ત થયા.

કોપોટકીને બહાર નીકળી અરાજકતાવાદ (Anarchism) ઉપર હબ્સ્બર્ગની બેદની આગળ વ્યાખ્યાન આપ્યું અને ક્રાન્સની સરકાર તેમને દેશપાર કરે તે પહેલાં પોતે જ લંડન આવતા રહ્યા. લંડનમાં તેઓ રૂશિયાના ક્રાન્તિવાદી રોપનીઆક અને સાયકોવસ્કીને મળ્યા અને સાયકોવસ્કીની સાથે હેરોમાં એક ઝુંપડું લઈ કોપોટકીન દંપતિ પોતાના જીવનસિદ્ધાંતો પોતાના જ જીવનદષ્ટાંતથી પ્રચાર કરવા લાગ્યાં.

૧૮૮૬ માં ઈંગ્લેંડનું વાતાવરણ પણ સમાજવાદની ચળવળથી ખળભળી બહમું અને કોપોટકીને સ્વાતંત્ર્ય (Freedom) નામનું માસિક અરાજકતાવાદનો પ્રચાર કરવા પ્રગટકેર્યું. આજ સમય દરમિયાન કોપોટકીને Nineteenth Century Magazine માં “ Fields, Factories and Workshops ” અને “ Mutual Aid ” એ બે પુસ્તકો કટકે કટકે લખ્યાં જે પાછળથી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયાં.

આ બન્ને પુસ્તકો સમાજવાદના શાસ્ત્રમાં અતિ પ્રમાણભૂત મનાય છે અને આજે પણ સમાજવાદીઓ એ પુસ્તકો તરફ આદર અને સન્માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે. આમ

થીએને તત્ત્વવારબળે એ ધર્મ વિસ્તારવાની અને દેશેા જીતવાની આકાંક્ષા વધી પડેલી. એ તથા સૈદ્ધાંતમાં તો અનેક પ્રગતને ઇસ્લામ ધર્મમાં આણી અને અનેક દેશેા જીત્યા.

પશ્ચિમમાં આઝ્યા. આખો ઉત્તર આફ્રિકા ને યુરોપના કેટલાક પ્રદેશ સર કર્યો; પણ પછી થાકીને લોથ થયા. ઇસ્તામ્બુલ સિવાયનો સૌ યુરોપ ને આફ્રિકાના પણ અનેક પ્રદેશ ખોયા. આ છેલ્લા મહાવિપ્લવમાં નામનું હતું તે પણ જીત, જે નવીન ને શિક્ષિત તુર્કો ના ઉઠકા હોત તો. પણ એ નવીન ને શિક્ષિત તુર્કો મુસલમાન બળે જિત્યા છે એમ કહેવા કરતાં ખ્રિસ્તિય બળે જિત્યા છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. કારણકે નવીન જાપાનની પેઠે એમણે ખ્રિસ્તિ પ્રગત્યોની નીતિ ગ્રહણ કરીને પોતાનું રક્ષણ કર્યું છે, ખ્રિસ્તિ જેવા થઇને ખ્રિસ્તિઓને દરાન્યા છે. પોપની પેઠે એમણે ખલીફાને રાજ્યસત્તાથી મુક્ત કર્યો છે, સ્ત્રીઓને પડો તોડ્યો છે ને તેમને ઝનાનામાંથી બહાર આણી કેળવણી આપવા માંડી છે, એક લખેનો રિવાજ શરૂ કર્યો છે, ખ્રિસ્તિ પોરાક ગ્રહણ કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ ભાષામાં અરબી લિપિને બદલે રોમન લિપિ સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; અનેક રીતે ખ્રિસ્તિ અનુકરણ કરી રહ્યા છે. એથી એમનો વિજય છે.

ખ્રીષ્ટ બાબુએ પૂર્વમાં આઝ્યા. ઇરાન કબજે કર્યું. ત્યાંના રાજાના મહેલમાં એક ગાલીચો હતો, રત્નમાણેકે જડેલો, તે ગાલીચો એવો હતો કે ઉનાળામાં પાથર્યો હોય તો ય ચોમાસાનું ભાન કરાવે. એવા સુંદર ગાલીચાની કળા ન સમજનાર આરબ સરદારોએ એના દુકડા કરી —એ લૂંટના માલના ભાગ પાડી—વહેંચી લીધો! અફઘાનિસ્તાન સર કર્યો ને છેવટે હિંદુસ્તાન પણ લીધો. બહુ વર્ષ કસેશકંકાસ ને યુદ્ધમાં રાજ્ય કર્યું, જાહેજલાલી પણ ભોગવી. પણ અહીં સત્તરમી સદી મુઘી સિંહબળ રહ્યું; ત્યાર પછી દીણુ થયું, થાકી ગયું. ઉત્તરમાં શીખે ને દક્ષિણમાં મરાઠાએ એમને ઘેર્યો. એવામાં વચ્ચે અંગ્રેજ આવી પડ્યો ને સૌને ગળા ગયો. એ ના આવ્યો હોત તો ય શીખ ને મરાઠાના પંડતમાંથી એને ઉગરવાની આશા તો નહોતી જ. અહીં પણ એની ભરતીની સીમા આવી રહી હતી ને એટલે શરૂ થઇ ગયો હતો.

એમની જાહેજલાલી માત્ર તત્ત્વવારની નહોતી; વિદ્યા, ઉદ્યમ, ધર્મભાવ એમ અનેક દિશાની હતી. કૌડોવા અને બગદાદ વિદ્યાનાં ધામ હતાં; વિજ્ઞાનમાં બહુ આગળ વધ્યા હતા ને અલ્-જબ્રા (Algebra), અલ્-કેમી (alchemy કીમીઓ), અલ્-કલી (alkali કળાયુનો) વગેરે વિજ્ઞાનના શબ્દો એમના આપ્યા હજી યુરોપિયન અને આપણે વાપરીએ છીએ. એમનો વેપાર દુનિયામાં ચારે છેડે ચાલતો. યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વેપારની સંકળ આરખના હાથમાં હતી. એમનામાં અનેક સાધુસંતો થઈ ગયા છે, ધર્મપ્રચારકો થઈ ગયા છે; સુરી ધર્મ એ જ ધર્મનું જાળક છે.

પણ જતાં જે એમનો એટલે શરૂ થયો તે થયો જ. કરી કદી ભરતીનું એક પણ મોઝું ચર્યું? ના. કારણ શું? હિંદુ દગ્ગરો વર્ષથી દગ્ગરોએપાનો, લાનો ખાનો, આજે હજી જે જીવે છે, સાનસો વર્ષ મુસલમાનની સત્તાની ભરતીમાં દુખેલો, તે આજે એમનો એટલે થતો, પાછો નિકળી આવ્યો છે. એટલા લાંબા કાળમાં મુસલમાને ધાર્યું હોત તો ધાર્યુંથાયું કરી શક્યો હોત, પણ આજે જોઈએ છીએ કે વિદ્યામાં, સુદ્ધિમાં, કળામાં, વેપારમાં, ધનમાં અને ખીજા અનેક વિષયમાં એ હિંદુથી પાછળ પડ્યો છે; રાજ્યસત્તા જોઈએ તો આજે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ સાનસો દેશી રાજ્યોમાં પણ મુસલમાન રાજ્ય ગળ્યાગાંધ્યા છે, રાજ્યકારભારમાં ને રાજ્યની

નોકરીમાં પૈલુ એનો બહુ હાથ નથી. થોડાક આંકડા આપીને હિંદુ મુસલમાનની સ્થિતિની તુલના કરી જોઈએ.આખા હિંદુસ્થાનના વસતિપત્રકનો રિપોર્ટ તો મારી પાસે છે નહિ, પણ છે તે ઉપરથી તારણ આપું છું. વડોદરા રાજ્યના ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ પ્રમાણે:—

હિંદુ		મુસલમાન		હિંદુ		મુસલમાન	
કુલ વસતિ	૧૭,૮૬,૧૩૪	૧,૬૨,૩૨૮	૬૨ હજારે કુંવારા	૪૫૦	૪૮૬		
૬૨ હજારે વસતિ	૮,૧૯૩	૭૬૩	„ પરણેલા	૪૬૩	૪૩૭		
„ હજારે „ ગામડાંમાં	૮૪૦	૭૬	„ વિધુર	૮૭	૭૭		
„ „ „ શહેરોમાં	૭૭૩	૧૫૭	„ કુંવારી	૩૧૬	૩૫૮		
„ „ „ મરે છે	૨૯	૨૩	„ પરણેલી	૫૧૧	૪૭૧		
પુરુષ અને છે સરેરાશ વર્ષ	૨૩.૯૯	૨૪.૮૭	„ વિધવા	૧૭૨	૧૭૧		
સ્ત્રી	૨૪.૧૪	૨૪.૫૫	„ ભણેલાં	૫૬૪	૧૮૩		
૬૨ હજારે ભણેલા	૭૩૫	૩૦૯	૬૨ લાખે બહેરાંમૂંઝાં	૮૮	૨૫		
„ ભણેલી	૨૮૯	૪૮	„ આંધળાં	૩૩૮	૨૯૪		
૬૨ લાખે માંડાં	૪૫	૭૫	„ રક્તાપીતીઆં	૨૪	૧૦		

એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે એ રાજ્યમાં હિંદુની વસતિ બહુ મોટી છે, ને તેમાંના વધારે ટકા ગામડાંમાં રહે છે, મુસલમાન પ્રમાણમાં કંઈક વધારે શહેરમાં રહે છે. હિંદુ કરતાં મુસલમાન લાંબું જીવે છે ને ઓછી સંખ્યામાં મરે છે, તેમાં યે હિંદુ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી લાંબું જીવે છે. પરણવાનો ચક્ક મુસલમાન કરતા હિંદુમાં કંઈક વધારે છે, વિધવાઓ તો અંતેમાં સરખે પ્રમાણે છે. રોગને પણ મુસલમાનના કરતાં હિંદુનું લોહી વધારે ભાવે છે. આમ સ્પષ્ટ રીતે હિંદુ કરતાં મુસલમાન શરીરે જળવાન છે. પણ ત્યારે મુસલમાન કરતાં હિંદુ ભણવે બહુ આગળ વધી ગયેલો છે, ને મુસલમાન સ્ત્રી તો ટેળવણીમાં છેક પાછળ છે. વળી ગાંડોં પણ મુસલમાન વધારે યાય છે. ને ત્યારે કદી શકાય કે મુસલમાન કરતાં હિંદુ શુદ્ધિએ જળવાન છે.

હવે બંગાળના ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ પ્રમાણે:—

હિંદુ મુસલમાન			હિંદુ મુસલમાન		
કુલ વસતિના સેંકડે ટકા	૪૪	૫૪	દસેંકડે વકીલ મુખત્યાર	૮૮	૧૧
૨ સેંકડે ભણેલા	૬૪	૩૨	,, દસ્તાવેજ લખનાર		
,, અંગ્રેજી	૮૦	૧૭	વગેરે મુત્સદ્દી	૮૦	૧૫
માનગી દવાખાનાં ચલાવનાર	૭૯	૧૭	,, મુસ્લી નોકરીમાં	૭૪	૨૧
			,, બરકરી નોકરીમાં	૬૪	૩૨

ત્યાં હિંદુ-મુસલમાનની વસતિ ૪૪:૫૪ છે ને તે આધારે જ હાલ જાણ્યે સરકારી નોકરીનું પ્રમાણ ૪૫:૫૫નું દરાવ્યું હતું ને એમ કરીને એ બે કોમમાં એક સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ ભણતરની સ્થિતિ પ્રમાણે જ અત્યારે તો એ બે કોમ સરકારી નોકરીમાં છે. સરકારનો પક્ષપાત ના ચાલે એવા શુદ્ધિશાળી વ્યાપારમાં—દવાખાનાં, વકીલાત વગેરેના ખાનગી વ્યાપારમાં—એ જ પ્રમાણે છે.

ચીએને તલવારખે એ ધર્મ વિસ્તારવાની અને દેશો જીતવાની આકાંક્ષા વધી પડેલી. એ ત્રણ સૈન્યમાં તો અનેક પ્રજાને ધરલામ ધર્મમાં આણી અને અનેક દેશો જીત્યા.

પશ્ચિમમાં આઘ્યા આખો ઉત્તર આફ્રિકા ને યુરોપના કેટલાક પ્રદેશ સર કર્યા; પણ પછી થાકીને લોથ થયા. ઇસ્તામ્બુલ સિવાયનો સૌ યુરોપ ને આફ્રિકાના પણ અનેક પ્રદેશ ખોલા. આ હેઠ્ઠા મહાવિગ્રહમાં નામનું હતું તે પણ જાત, જે નવીન ને શિક્ષિત તુર્કો ના ઉઠ્યા હોત તો પણ એ નવીન ને શિક્ષિત તુર્કો મુસલમાન બને જિત્યા છે એમ કહેવા કરતાં ખ્રિસ્ત-બળે જિત્યા છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. કારણકે નવીન જાપાનની પેઠે એમણે ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓની નીતિ ગ્રહણ કરીને પોતાનું રક્ષણ કર્યું છે, ખ્રિસ્તિ જેવા થઈને ખ્રિસ્તિઓને હરાવ્યા છે. પોપની પેઠે એમણે ખલીફાને રાજ્યસત્તાથી મુક્ત કર્યો છે, સ્ત્રીઓનો પડદો તોડ્યો છે ને તેમને ઝનાનામાંથી બહાર આણી કેળવણી આપવા માંડી છે, એક લમનો રિવાજ શરૂ કર્યો છે, ખ્રિસ્તિ પોશાક ગ્રહણ કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ લાપામાં અરબી લિપિને બદલે રોમન લિપિ સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; અનેક રીતે ખ્રિસ્તિ અનુકરણ કરી રહ્યા છે. એથી એમનો વિજય છે.

બીજી બાલુએ પૂર્વમાં આઘ્યા ધરાન કબજે કર્યું. ત્યાંના રાજાના મહેલમાં એક ગાલીચો હતો, રત્નમાણિકે જડેલો, તે ગાલીચો એવો હતો કે ઉનાળામાં પાથર્યો હોય તો ય ચોમાસાનું ભાન કરાવે. એવા સુંદર ગાલીચાની કળા ન સમજનાર આરબ સરદારોએ એના ટુકડા કરી -એ લૂંટના માલના ભાગ પાડી-વહેંચી લીધો! અફઘાનિસ્તાન સર કર્યો ને છેવટે હિંદુસ્થાન પણ લીધો. બહુ વર્ષ ક્લેશકંકાસ ને યુદ્ધમાં રાજ્ય કર્યું, જાહોજલાલી પણ ભોગવી. પણ અહીં સત્તરમી સદી સુધી સિલબળ રહ્યું; ત્યાર પછી ક્ષીણ થયું, થાકી ગયું. ઉત્તરમાં શીખે ને દક્ષિણમાં મરાઠાએ એમને ઘેર્યા. એવામાં વચ્ચે અંગ્રેજ આવી પડ્યો ને સૌને ગળી ગયો. એ ના આવ્યો હોત તો ય શીખ ને મરાઠાના પંજમાંથી એને ઉગરવાની આશા તો નહોતી જ. અહીં પણ એની ભરતીની સીમા આવી રહી હતી ને ઝોટ શરૂ થઈ ગયો હતો.

એમની જાહોજલાલી માત્ર તલવારની નહોતી; વિદ્યા, ઉદ્યમ, ધર્મભાવ એમ અનેક દિશાની હતી. કૌડોવા અને બગદાદ વિદ્યાનાં ધામ હતાં; વિજ્ઞાનમાં બહુ આગળ વધ્યા હતા ને અલ્-જબ્રા (Algebra), અલ્-કેમી (alchemy કીમીઓ), અલ્-કલ્લી (algebra કળાસુનો) વગેરે વિજ્ઞાનના શબ્દો એમના આઘ્યા હજી યુરોપિયન અને આપણે વાપરીએ છીએ. એમનો વેપાર દુનિયામાં ચારે છેડે ચાલતો. યુરોપ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વેપારની સાંકળ આરબના હાથમાં હતી. એમનામાં અનેક સાધુસંતો યઈ ગયા છે, ધર્મપ્રચારકો યઈ ગયા છે; સુધી ધર્મ એ જ ધર્મનું યાજક છે.

પણ છતાં યે એમનો ઝોટ શરૂ થયો તે થયો જ. ફરી કદી ભરતીનું એક પણ મોજું ચડ્યું? ના. કારણ શું? હિંદુ દળને વર્ષથી દબાતોચંપાતો, લાતો ખાતો, આજે હજી યે જીવે છે, સાતસો વર્ષ મુસલમાનની સત્તાની ભરતીમાં ડુબેલો, તે આજે એમનો ઝોટ થતાં, પાછો નિકળી આવ્યો છે. એટલા લાંબા કાળમાં મુસલમાને ધાર્યું હોત તો ઘણુંઘણું કરી શક્યો હોત, પણ આજે નેહએ છીએ કે વિદ્યામાં, શુદ્ધિમાં, કળામાં, વેપારમાં, ધનમાં અને બીજા અનેક વિષયમાં એ હિંદુથી પાછળ પડેલો છે; રાજ્યસત્તા નેહએ તો આજે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ સાતસો દેશી રાજ્યોમાં પણ મુસલમાન રાજ્ય ગણ્યાગાંઠ્યાં છે, રાજ્યેકારભારમાં ને રાજ્યની

નોકરીમાં પણ એનો બહુ હાથ નથી. થોડાક આંકજ આપીને હિંદુ મુસલમાનની સ્થિતિની તુલના કરી. નોંધએ આખા હિંદુસ્થાનના વસતિપત્રકનો રિપોર્ટ તો મારી પાસે છે નહિ, પણ છે તે ઉપરથી તારણ આપું છું. વડોદરા રાજ્યના ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ પ્રમાણે:—

હિંદુ મુસલમાન			હિંદુ મુસલમાન		
કુલ વસતિ	૧૭,૮૬,૧૩૪	૧,૬૨,૩૨૮	દર હજારે કુંવારા	૪૫૦	૪૮૬
દર હજારે વસતિ	૮,૧૯૩	૭૬૩	" પરણેલા	૪૬૩	૪૩૭
" હજારે " ગામડાંમાં	૮૪૦	૭૬	" વિધુર	૮૭	૭૭
" " " શહેરોમાં	૭૭૩	૧૫૭	" કુંવારી	૩૧૬	૩૫૮
" " " મરે છે	૨૯	૨૩	" પરણેલી	૫૧૧	૪૭૧
પુરુષ જીવે છે સરેરાશ વર્ષ	૨૩.૯૯	૨૪.૮૭	" વિધવા	૧૭૨	૧૭૧
સ્ત્રી	૨૪.૧૪	૨૪.૫૫	" ભણેલાં	૫૬૪	૧૮૩
દર હજારે ભણેલા	૭૩૫	૩૦૯	દર લાખે જાહેરાતમાં	૮૮	૨૫
" ભણેલી	૨૮૯	૪૮	" આંધળાં	૩૩૮	૨૯૪
દર લાખે ગાંધાં	૪૫	૭૫	" રક્તપીતીઆં	૨૪	૧૦

એ ઉપરથી નોંધ શકાય છે એ રાજ્યમાં હિંદુની વસતિ બહુ ઓટી છે, ને તેમાંના વધારે ટકા ગામડાંમાં રહે છે, મુસલમાન પ્રમાણમાં કંઈક વધારે શહેરમાં રહે છે. હિંદુ કરતાં મુસલમાન લાંબું જીવે છે ને એકી સંખ્યામાં મરે છે, તેમાં યે હિંદુ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી લાંબું જીવે છે. પરણવાનો ચડસ મુસલમાન કરતાં હિંદુમાં કંઈક વધારે છે, વિધવાઓ તો બંનેમાં સરખે પ્રમાણે છે. રોગને પણ મુસલમાનના કરતાં હિંદુનું લોહી વધારે ભાવે છે. આમ સ્પષ્ટ રીતે હિંદુ કરતાં મુસલમાન શરીરે બળવાન છે. પણ ત્યારે મુસલમાન કરતાં હિંદુ ભણવે બહુ આગળ વધી ગયેલા છે, ને મુસલમાન સ્ત્રી તો કેળવણીમાં છેક પાછળ છે. વળી ગાંડો પણ મુસલમાન વધારે થાય છે. ને ત્યારે કહી શકાય કે મુસલમાન કરતાં હિંદુ શુદ્ધિએ બળવાન છે.

હવે બંગાળના ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ પ્રમાણે:—

હિંદુ મુસલમાન			હિંદુ મુસલમાન		
કુલ વસતિના સેંકડે ટકા	૪૪	૫૪	દર સેંકડે વકીલ મુખત્યાર	૮૮	૧૧
દર સેંકડે ભણેલા	૬૪	૩૨	" દસ્તાવેજ લખનાર		
" અંગ્રેજી	૮૦	૧૭	વગેરે મુત્સદ્દી	૮૦	૧૫
ખાનગી દવાખાનાં ચલાવનાર	૭૯	૧૭	" મુક્તી નોકરીમાં	૭૪	૨૧
			" લોકરી નોકરીમાં	૬૪	૩૨

ત્યાં હિંદુ મુસલમાનની વસતિ ૪૪.૫૪ છે ને તે આધારે જ દાસ બાણએ સરકારી નોકરીનું પ્રમાણ ૪૫:૫૫નું દર્શાવ્યું હતું ને એમ કરીને એ બે કોમમાં એક સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ ભણતરની સ્થિતિ પ્રમાણે જ અત્યારે તો એ બે કોમ સરકારી નોકરીમાં છે. સરકારનો પક્ષપાત ના ચાલે એવા શુદ્ધિશાળા વ્યાપારમાં-દવાખાનાં, વકીલાત વગેરેના ખાનગી વ્યાપારમાં-એ જ પ્રમાણે છે.

હવે ચારિત્ર મુંબે જોઈએ તો:

જેઠમાં કેદી	દિંદુ	મુસલમાન	જેઠમાં કેદી	દિંદુ	મુસલમાન
૧૯૨૧માં					
જંગાળમાં	૬૨ સેક્ટે	૪૦	૫૬	જેઠમાં ૧૯૨૧માં ૬૨ સેક્ટે	૮૧.૭૨ ૧૭.૯૯
આગ્રાઅયોધ્યાની					
કુલ વસતિમાં	"	૮૫.૦૮	૧૪.૩૮	" ૧૯૮૨માં "	૮૧.૫૧ ૧૮.૨૩
જેઠમાં ૧૯૨૦માં	"	૮૨.૫૧	૧૭.૨૭		

દિંદુ જેમ પ્રમાણમાં મુસલમાન કરતાં ભણેલો ને શુદ્ધિશાળી વધારે છે તેમ ચારિત્રમાં પણ ઉચો છે. વળી દુઃખનો વિષય તો એ છે કે આગ્રા-અયોધ્યામાં દિંદુ દર વર્ષે ચારિત્રમાં ઉચો થતો જાય છે, ત્યારે મુસલમાન નમતો જાય છે. દિંદુસ્થાનનાં શહેરોનાં દૈનિક પત્રો જોશો તો પણ ફોજદારી કેસોમાં દિંદુ કરતાં મુસલમાનનાં નામ વધારે નગરે પડશે.

આ એકંદર તુલનાથી સ્પષ્ટ સમજનશે કે શરીરબળમાં મુસલમાન દિંદુથી ચઢીઆતો છે, કેળવણીમાં, શુદ્ધિમાં અને ચારિત્રમાં દિંદુ મુસલમાનથી ચઢીઆતો છે.

પણ ત્યારે આનું કારણ શું? શું કુરાનધર્મમાં જ કંઈ એવી ખામી છે? એમાં તો ઈસ્લમની પ્રશંસા છે ને આગળજેયું તેમ પૂર્વકાળમાં મુસલમાનમાં અનેક શુદ્ધિશાળી ઇસ્મી-ઓ થઈ ગયાં છે ને ખડીકાઓએ ઇસ્લમે ઉત્તેજન આપ્યું છે. ત્યારે એમની ભરતીનો કાળ ખતમ થઈ ગયા પછી, ઓટ્તા કાળમાં એ થકીને લોથ થઈ ગયા પછી, સર્વ વિષયોમાં પાછો પડ્યો. આજે એ પધારીમા પડે પડે નશીબની સામે તાકી જોઈ રહે છે. વિજ્ઞાસ નરક એની વૃત્તિ વધારે છે, અને પૂર્વકાળમાં પણ એજ એની નખાણનું કારણ હતું. કહેવાય છે કે ઇસ્લામ ધર્મમાં બ્રાહ્મણને સારી મદત આપાએલી છે. એ સાચું હોય તો ય અર્ધ જ સાચું છે; કારણકે એમનામાં અંદરેઅંદર સારી રીતે બ્રાહ્મણ કેળવાએલો છે, પણ બીજી ગતિઓ સાથે એણે બ્રાહ્મણ અડુ ઓછો જ રાખ્યો છે; પયગમ્બર-પરમ્પરાએ ઉતરી આવેલા ધર્મના અનુયાયીઓને એ નસારા કહે છે-યાહુદી ને ખ્રિસ્તિ એને મને નસારા છે, તે સિવાયના અધા-દિંદુ મુહા-એને દિસામે કાઢિર છે. દિંદુ બીજાનું ખાતો નથી મારે એને નિન્દો છો. પણ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન નસારાનું ખાલ, પણ કાઢિરનું તો ન જ ખાલ. પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં આણવાને અત્યાગ્રહે એણે તત્તવાર વોગ્યા કરી ને તેથી પણ એણે આખા જગતમાં શત્રુનાં દળ ઉભાં કર્યાં.

આ સ્થિતિમાં જગતનો મુસલમાન ને કંઈક તેવી જ સ્થિતિમાં દિંદુસ્થાનનો મુસલમાન ઉભો છે. દિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ આવ્યા પછી બંધાધાપા જાળના ચાલ્યા ને પેટના ખાણ ભરવા કાણ થતા ગયા. આર્થિક સ્થિતિમાં દિંદુ કરતા મુસલમાન વધારે નખો જોડે એની સ્થિતિ વહેલી અગડી ને ખાવાની તાણ વહેલી પડી. દિંદુ શુદ્ધિશાળી તે એમાં રાત્ર્યનો દોષ જોઈ શક્યો ને તેથી રાત્ર્ય સામે શીંગડાં મોડવા તૈયાર થયે. અંગ્રેજ ચતુર તે એણે મુસલમાનને સમજનરી દિંદુ સામે શીંગડાં મોડવા આગળ ધર્યો. દિંદુ નોકરીમાં વધારે પેસી જાય છે એમ કહીને મુસલમાનને નોકરીમાં ઉત્તેજન આપવાનો ડોળ કરવા મોડેલા ધારે ધારે દિંદુ મુસલમાનનો વિરોધ વધ્યો ને વિરોધના વિષય પણ વધ્યો. ને

દલ એ એ જાતિઓ વહેલી વહેલી નદિ સમજી જાય તો વિરોધના વિષય રોજ રોજ એવા ને એટલા ઉમેરાતા જશે કે દિવસે દિવસે ઐક્યની આશા ધસાતી જશે.

હિંદુસ્થાનમાં ખાલીસ કરોડ હિંદુ છે, ને સાત કરોડ મુસલમાન છે. દેશને સ્વરાજ્ય મળે કે ન મળે એ તો પછીનો સવાલ છે, પણ આવડી મોટી એ જાતિઓ એક દેશમાં નિરંતર વિગ્રહમાં રહી જ શી રીતે શકે? એમાંથી કોઈ જાતિ દેશ છોડીને ખાલી કરી તો જનાર નથી. ત્યારે એક ધરમાં બે ભાઈ રોજ મારામારી કરે એ તે આલે કેમ? આનો ઉપાય તો થવો જ જોઈએ. અને એનો શું કોઈ ઉપાય જ નહિ, કશોય રસ્તો ના નિકળે?

એનેક જણ એમ માને છે કે બંને જાતિ કાંઈનું વારું માનતી નથી, ત્યારે એમને લેલી લેવા દો, એટલે હારીને માનશે. મને લાગે છે કે આ ઉપાય સાચો ઉપાય નથી. દુનિયાના ઇતિહાસમાં આવેા પ્રકાર ક્યાંય બન્યો નથી. હારીને વખતે તેઓ સજ્જ થતા મુંઠી શાન્ત થશે, પણ એક તો નદિ જ થાય; એટલું જ નહિ, પણ એનાં ફળ વધારે કડવાં આવશે. બંને જાતિને લટવા છોડી દીધે એમાંના બદમાશો લાડી લેઈ બહાર આવશે અને બુદ્ધિશાળી, પણ બ્રષ્ટ ભાવનાના, લોક એમને અનેક પ્રકારે ઉકેરશે. પરિણામે ગુંડાઓનું જોર જામી જશે ને બુદ્ધિશાળીને પણ એમના હાથમાં બંધ પડવું પડશે. વહીવટી (civil) રાજ્ય તુટીને (military) રાજ્ય રચવાતાં-ના, અરાજકતા થતાં-જે દશા થાય એવી દશાં થવાની ને પાંખું વહીવટી રાજ્ય રચવાતાં આજે છે તેથી જે મુશ્કેલીઓ વધી પડવાની. અંગ્રેજ છે એ તો આપણે લેલી મંદીએ એમાં રાજી હોય, એટલે એ તો લટવા દેશે ને એને હાનિ નહિ થાય ત્યાં મુંઠી આપણને આપણે હાથે ખોખરા થવા દેશે અને કહેશે કે તમે સ્વરાજ્યને માટે નાલાયક છો, તમને એને લટતા અટકાવવા કોઈ ત્રીજા બળવાનની જરૂર છે જ છે. પરસ્પર લેવા લેવાનું પરિણામ આવું ભયંકર હશે. ઐક્ય તો નહિ જ હશે. માટે જ કોઈ સફાઈ કરવા ધટે.

સહકારની સૌથી પહેલી શરત તો સમાનતા. એ સમાનો વચ્ચે જ સહકાર હોય. આપણે જોઈ ગયા કે હિંદુ શરીરે મુસલમાન કરતાં નબળો છે ને મુસલમાન બુદ્ધિએ હિંદુ કરતાં નબળો છે. સહકાર ના થવાનું આ મુખ્ય કારણ મને તો જણાય છે. બેઠી અસમાનતા તોડ્યે ને સમાનતા લાગ્યે જ સહકારનો સંભવ છે, બાકી ઉપરનાં યોગગાંથી કશું વળવાનું નથી.

ત્યારે અસમાનતા અને તેને પરિણામે થતા વિરોધના પ્રેક્ષા એકેએકે લંબ્યે અને તેમાં શી રીતે સમાનતા થાય એ જોઈએ. સૌ અસમાનતાઓને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી ને ખાય: શારીરિક, માનસિક ને ધાર્મિક. શારીરિક વિષયમાં સ્પષ્ટ રીતે હિંદુ નિર્બળ છે. એનો લાભ વારંવાર મુસલમાન લે છે ને જરાજરામાં મુછી ઉગામી હિંદુ ઉપર ઉતરી પડે છે. આનો ઉપાય એ જ કે હિંદુએ વિગ્રહક વૃત્તિથી નહિ જ, પણ સંરક્ષક વૃત્તિથી જરૂર શરીરમાં બળ અને હુમલો કરનારની સામે યુદ્ધ કરવાનું સાહસ ગ્રાપ્ત કરવું જ જોઈએ. ગમે તે માણસ ડરાવી જાય એટલાં નિર્બળ હેતુ એ પાપ છે. માટે હિંદુએ જરૂર પડ્યે હિંસાથી હિંસાનો પ્રતિકાર કરવાનું શરીરબળ અને સાહસ ગ્રાપ્ત કરવું જોઈએ, અને એને માટે જરૂરી સંસ્થાઓ સ્થાપવી જોઈએ. પુરોપત્તાં સૌ રાજ્યો આ કામની તૈયારી રાખ્યે જાય છે ને તેથી વિગ્રહને કંઈક અંશે દૂર રાખી શકે છે. મુછી ઉગામનારની સામે મુછી-ઉગામી હોય તો સામેા વિચાર કરીને જ મુછી-મારે, અને એટલા માટે સામી મુછી-ઉગામવા તૈયાર રહેવું.

જ નોંધીએ. બેશક આથી સાચું ઐક્ય સધાતું નથી, એ કલુષ; પણ એથી વિગ્રહ કંઈક અંશે દૂર થાય છે અને તેથી ઐક્ય કંઈક સમીપ આવે છે.

વિગ્રહ સમયે અધ્યાનિસ્તાન કે કોઈ બીજી મુસલમાન સત્તાને પોતાની સહાયતાએ બોલાવવાની મુસલમાન જે વાતો કરે છે તે મિથ્યા છે. એ રાજ્યો અત્યારે જગતની રાજનીતિ સામે જોઈ રહ્યાં છે, યુરોપ વિરુદ્ધ એશિયાને તૈયાર કરવાની રાજનીતિ સામે જોઈ રહ્યાં છે, એ સમયે હિંદુ જેવી બળવાન જાતિને કચરી નાખવાની, હિંદુસ્થાનના મુસલમાન જેવી, મનોવૃત્તિ એમના મનમાં હોય નહિ; છે નહિ એ અધ્યાનિસ્તાનની અંદર આવતા કારભારથી જોઈ શકીએ છીએ. વળી બહારના મુસલમાનને પોતાની મઠે હિંદુસ્થાનમાં લાવવાનું આજે તો કેવળ અશક્ય છે એ પણ મુસલમાને સમજવું જોઈએ.

શરીરબળ અને સાદસ લાવવા હિંદુએ અખાડા ને સાહસિક ખેલોની યોજના કરવી ને તેનો લાભ જેમ અને તેમ વધારે પુરવોને અને સ્ત્રીઓને પણ મળે એવી યોજનાઓ કરવી જોઈએ. સંપે સાથે ઉભા રહેવાને માટે સંગઠનો કરવાં જોઈએ. આત્મરક્ષણને માટે જ આ યોજનાઓ થતી હોવાથી મુસલમાનને કે કોઈને એનાથી ધર્મ્યો કરવાનું કે કરવાનું કારણ નથી. વળી પોતાનામાં એવાં સંગઠનો હોવાથી એવી ધર્મ્યો કરવાનો એને હક પણ નથી.

માનસિક બળમાં હિંદુ કરતાં મુસલમાન પાછળ છે ને તેથી કરીને જુદિબળના સૌ વ્યાપારમાં મુસલમાન કરતાં હિંદુ વધારે લાભ ખાટી જાય છે. હિંદુ સરકારી નોકરી વધારે પામે છે ને પૈસેટકે વધારે ખાતોખીતો થાય છે. મુસલમાનને આથી હિંદુની અદેખાઈ આવે છે ને કંદાસનું એ પણ એક કારણ છે. પણ એણે વસ્તુસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી રહે મગજે એનો તોલ ને ઉપાય કરવો ધટે. દાસબાણુએ બંગાળમાં હિંદુમુસલમાનને ૪૫:૫૫ ટકાને પ્રમાણે નોકરી આપવાનો દસ્તાવેજ કરી આપી ઐક્યનું કાચું ધોંગું માર્યું. એ દસ્તાવેજને પાળવો એ, પાપ જ છે. પંડિત જોન રુઝવર્થ મીલ પોતાના Liberty (સ્વતંત્રતા) નામના પુસ્તકમાં ૨૫૯ શબ્દોમાં લખે છે કે “A ruler who appoints any man to an office, when there is in his dominion another man better qualified for it, sins against God and against the state.” (પોતાના રાજ્યમાં સારા ગુણ ધરાવતો માણસ હોય છતાં અંમુક જગાએ બીજા કોઈને નીમે તો તે રાજ લગવાન સામે અને રાજ્ય સામે પાપ કરે છે.) વકીલાત દાકતરી વગેરે જુદિબળના ખાનગી ધંધામાં મુસલમાન કરતાં હિંદુ વધારે છે એ જ સાબિત કરે છે કે સરકારી નોકરીને માટે હિંદુ વધારે લાયક છે, ને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવું જ હોય તો યોગ્ય રથાને યોગ્ય માણસોની જ નિમણૂક થવી જોઈએ. મુસલમાન દેશી રાજ્યો ને બંગાળના જમીનદારો પોતાનું કારભાર મુસલમાન કરતાં હિંદુઓને વધારે સોંપે છે, ત્યારે માત્ર અંગ્રેજીની નોકરીમાં જ વધારે ભાગ પડાવવાની વૃત્તિ રાખવી એ અયોગ્ય છે તે, સહજ સમજાઈ જશે.

મુધરાઈમાં, લોકલગ્યોઈમાં અને ધારાસભામાં પણ સામાન્ય ચુંટણીમાં પોતે પ્રમાણસર સંખ્યાએ ચુંટાઈ નથી આવતો, તેથી મુસલમાન વસતિના પ્રમાણમાં સભાસદો આપવાની માગણી કરે છે. અહીં પણ એ જ પ્રકારની ભુલ છે. રાજકારભારમાં જુદિબળની જરૂર છે એટલે કુલ વસતિના પ્રમાણમાં નહિ, પણ ભણેલી વસતિના પ્રમાણમાં સભાસદો કારભાર-

સંજળમાં જઈ શકે ને તે પ્રમાણુ તો જાય છે જ. વળી જાતિ પ્રમાણુ લુદ્ધ સભાસદોની વ્યવસ્થા થાય તો ઐક્ય સાધવાની યોજના દૂર જતી જાય ને કલહનાં મૂળ ઉડાં જતાં જાય.

આનો સૌથી સાચો ઉપાય એ જ છે કે મુસલમાનોએ હિંદુની પેઢે કેળવાવું નોંધ્યે, પડદાપ્રણાલી દૂર કરી સ્ત્રીકેળવણી ખૂબ વધારવી નોંધ્યે. શાળાઓ પાઠશાળાઓ સ્થાપવી નોંધ્યે ને ગરીબોને દ્રવ્યસહાયતા આપી, ભણાવવા નોંધ્યે. બેમાંથી એક અંગ અપંગ હોય તો ખીજને પણ હાનિ જ છે એમ સમજીને, ઐક્યનો આ પણ એક સારો ઉપાય છે એમ સમજીને, હિંદુએ પણ મુસલમાનકેળવણીમાં યથાશક્તિ સહાયતા કરવી જ નોંધ્યે.

વળી સરકારી નોકરીમાં તે કેટલા જણનું પ્રાપ્ત્ય થવાનું? વસતિની બહુ અલ્પ સંખ્યા, સરકારી-નોકરીથી પેટ ભરે, બાકી માટે ભગ તો ખીજા ઉલોગો કરીને જ પેટ ભરી શકે. આને માટે પણ યોગ્ય કેળવણીની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીની વ્યવસ્થા થવી નોંધ્યે અને મુસલમાને તનમનધનથી એ કેળવણી લેવા પાછળ મંડવું નોંધ્યે. આમ કરવાથી આજે આ બે જાતિઓમાં આર્થિક અસમાનતા છે તે ધીરે ધીરે ઘટતી જશે ને ત્યારે ઐક્ય સમીપ આવશે.

હવે આવ્યો ધાર્મિક પ્રશ્ન. મરજુદ આગળ થઈને જતાં હિંદુને વાજાં નહિ વગાડવા દેવાનો 'મુસલમાનો' આજે આગ્રહ છે. એ આગ્રહ નવો છે, નવા કલહને પરિણામે જ ઉત્પન્ન થયો છે; કારણકે આજ સુધી હિંદુઓ વાજાં વગાડતા આવ્યા છે. હવે એમને રોકવા એ યોગ્ય નથી. રસ્તા ઉપરની મરજુદોને, મોટરોથી, લસકરી બેઝોથી અને ખીજા અનેક કાલાહલથી નમાજમાં ખસેલ ન પહોંચે અને હિંદુનાં વાજાંથી પહોંચે? પણ મન ઉચાં થનાં એવું જ હોય. હંચી, ભાવનલાળા મુસલમાનો તો આ આગ્રહને વખોટી કાઢે છે. મોલવી લીઆતક હુસેન અહુણા જ લખે છે કે:—

“રાજના રાજમાર્ગે વાપરવાના સૌને હક છે. લાભકાબેર અને વાજાં સાથેના સરખસ સાથે એ રસ્તે થઈ જવાનો સૌને હક છે. પાસે જ મરજુદ હોય, તોપણ એમાં દખલ કરવાનો હક આપણુ મુસલમાનને છે જ નહિ. અરબસ્તાન ને ધ્રિય જોવા પવિત્ર દેશોના મેળાવડામાં વાજાં હોય છે જ, ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં એને માટે આટલો શોરબકાર શાને? કેટલાક હિંદુઓ સંગઠનની હિમાયત કરે છે. બધા ધર્મોને એમ કરવાનો હક છે. હિંદુ :

“Every one has the right to use the king's highways. All have the right to pass it with pomp and in procession accompanied with music. We, Mahomedans, have no right to interfere, even if a masjid is close by. In holy Islamic countries like Arabia and Persia music is a common form of entertainment. Why then so much hue and cry in India? The sangathan is being preached by some Hindus. It is the right of all religions. Give up the idea of defiling Hindu temples or worship of other religionists and you would be a source of unity and help to form a united Indian Nation and your Masjid and Dargah would be saved.”

મંદિરોને અને બીજા ધર્મનાં દેવળોને બ્રષ્ટ કરવાનો ખ્યાલ છોડી દો એટલે તમે ઐક્યનું કારણ બનશો, એક હિંદી પ્રજા બનાવવામાં સહાયબૂત થશો અને તમારી મરજીદો તથા દરગાઓ સલામત થશે.” ઉત્તર મુસલમાનની ભાવના આથી વધારે સ્પષ્ટ સપ્તદેશોમાં હોઈ શકે નહિ.

હિંદુઓ ગાયને પવિત્ર માને છે, એ કપાય તો એને સાફ નથી લાગતું; ત્યારે આજે કલહને લીધે મુસલમાન વધારે કાપે છે ને હિંદુ એમ થતું અટકાવવા બીજી પ્રયત્ન કરે છે.

આ બંને વસ્તુનો નિકાલ સહૃદયતાથી જ થઈ શકે. હિંદુનાં વાળંથી મુસલમાનને નમાઝમાં ખરે જ અડચણ થતી હોય તો આજ સુધી ચાલતા આવેલા વહીવટથી મજેલો લઈ પશુ હિંદુએ છોડવો ઘટે. ગાય કપાવાથી હિંદુની લાગણી દુખાંતી હોય તો મુસલમાને પણ સમજી જવું ઘટે. આફ્રિકામાં મેં જોયું છે કે આરબ અગરમાંથી ઘેર માંસ લાવે તે પણ હિંદુને દેખવા દે નહિ, અહીં હિંદુસ્થાનમાં પણ ઘણે ઠેકાણે એવું જોઈ ધું. પણ આ બધું સહૃદયતા વિના ના બને.

એ સહૃદયતા આવે કેમ ? એકબીજાના ધર્મની સુંદર ભાવનાઓ સમજતાં શીખવું જોઈએ. આજના હિંદી મુસલમાનના એંશી ટકાના પૂર્વજો હિંદુ હતા. એમનો ઇતિહાસ તે હિંદુ ઇતિહાસ છે, એમની પ્રાચીન ભાવનાઓ તે હિંદુ ભાવનાઓ હતી. એમના આજના ધર્મકર્મમાં અને આચારવિચારમાં હિંદુધર્મની સ્પષ્ટ છાયા છે. લજ્જ ઇસ્માઈલી બોળ-ઓને કચેરીમાં હિંદુ કાયદો લાગુ પડે છે. ધારાસભાના મતદારોના પત્રકમાં નડીઆદના શેખલોકાનાં નામ મુસલમાનોના મતપત્રકમાં હતાં તે તેમણે પોતે જ માગણી કરીને અદુણા હિંદુઓના મતપત્રકમાં દાખલ કરાવ્યાં છે. ત્યારે ચોખ્ખું છે કે હિંદી મુસલમાને પોતાની પ્રાચીન હિંદુ ભાવનાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ગ્રીસે ખ્રિસ્તિધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે પણ ખ્રિસ્તિધર્મ પૂર્વેની પોતાની પ્લેટોની, એરીસ્ટોટલની અને હોમરની ભાવના તે ભુલ્યું નહોતું અને આજે પણ એ ભાવનાનો અભ્યાસ અભિમાનપૂર્વક કરે છે.

હિંદુઓએ પણ કુરાનધર્મના સારા અંશો તારવી કાઢી એનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ ને મુસલમાનો એ અંશો ભુલ્યા હોય તો તેમની સામે ધરવા જોઈએ. એ ધર્મમાં પણ અનેક મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, એમનાં જીવનચરિત્રો આલેખવાં જોઈએ. એક વાર મહમદ સાહેબ એક લગાઈમાંથી ઘેર આવી થોડીવારે પોતાનાં દીકરી કાંતિમાને ઘેર ગયા. બારણું વાસેલું હતું તે કોઠું; અંદરથી કાંતિમાએ જવાબ દીધો કે પિતાની રૂબરૂમાં આખરે આવી શકું એવું કપડું લઈ મારા શરીર ઉપર નથી, માટે થોડીવાર પછી આવજો. પિતાએ કહ્યું જે લગાઈમાંથી આવ્યા ત્યારે તારા સ્વામી અલીને હુંટના ભાગમાંથી પુષ્કળ ધન મળ્યું હતું. તે ક્યાં ગયું ? દીકરીએ ઉત્તર દીધો જે એ તો આવીને તરત જ એમણે સૌ ધર્મદાનમાં આપી દીધું. જોઈ આ ધર્મદાનની સુંદર વૃત્તિ ! દાન કરી દેતાં, પત્ની પાસે પહેરવાનું કપડું પણ છે કે નહિ તેની ચે પરવા નહિ ! મહમદ સાહેબના એ જમાઈ અલીને એકવાર લગાઈમાં તીર વાગ્યું હતું, એવું વિષમ વાગ્યું હતું કે એ ચોટલા તીરને કાઢવા એને કાઈ અડે તો ૫ ખૂબ દર્દ થાય. આથી એ કેાઈને અડવા દેતા નહિ. દવે કરવું શું ? નમાજ વેળાએ અલી નમાજ પઢવા લાગ્યા; એકાગ્રચિત્તે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ભગવાનમાં એવા એકાગ્રચિત્ત થઈ ગયા કે સંસારનું બધું ભાન ભુલી ગયા, શરીરનું પણ ભાન ભુલી ગયા;

વૈદ્યો એ વૈજ્ઞાન્યો એમને ચોંટાડું તીર ખેંચી શક્યા ને મક્કમપટા પણ કરી શક્યા ને તો જે અશ્વીની કશું પણ લાન નહિ ! લગવાન સાથે કેવી દૃઢ અનન્ય એકાગ્રતા ! આવા તો અનેક સારા અંશો એ ધર્મના ઇતિહાસમાંથી શોધી શકીએ.

મુસલમાનોએ માત્ર તલવારથી જ પોતાનો ધર્મ ફેલાવ્યો છે, એ માન્યતામાં પણ ભુલ છે. હિંદુસ્થાનમાં જ અનેક ક્ષીર ઓસિયાઓએ ઉપદેશથી અનેક હિંદુઓને મુસલમાન ધર્મના મુરીદો બનાવ્યા છે. પીર સદ્ગદીને અનેક હુલાણુને કચ્છ કાઠીઆવાડમાં ખોળ બનાવ્યા છે, તે સૌ આજે ના. આગાખાનના મુરીદો છે. હજી જે એ લગભગ હિંદુ જેવા છે, એમનાં ભજનમાં વિષ્ણુના નવ અવતારો આવે છે ને દશમો અવતાર અશ્વીનો મહામાં થયો એમ માને છે. એ લોક ખોળ થયા પછી જે એમાંના અનેક લોક આજે સ્વામી-નારાયણનો ધર્મ પાળે છે ! ગુજરાતમાં ચીચીઆઈની રૂણમાં, પીરાણમાં અને એવાં અનેક સ્થળોમાં આગાખાનના આશ્રિતોનાં મંદિરો છે ને તેમના બધા શિષ્યો હિંદુઓ છે. તે પોતે પુરું જાણતા પણ નથી કે પોતાના મોટા ગુરુ તો મુસલમાન છે. એમ ઉપદેશથી દુનિયા ઉપર અનેક લોક મુસલમાન થયા છે ને થાય છે. અલીગઢ કોલેજના એક ભૂતપૂર્વ ગ્રીન્સીપાલ મી. આર્નોલ્ડે Preaching of the Islam નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં ઉપદેશથી મુસલમાન ધર્મનો કેવી રીતે પ્રચાર થયો છે તેનું વિગતવાર અને સુંદર વર્ણન છે. આ વિષયનો અભ્યાસ હિંદુ મુસલમાન બન્નેએ કરવો ઘટે છે.

તેવી જ રીતે હિંદુઓ ખીળ ધર્મમાંના લોકોને ઉપદેશથી પોતાના ધર્મમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરે, એટલા માટે શુદ્ધિસભાઓ સ્થાપે તો મુસલમાને ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી. હું તો ઇચ્છું છું કે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ વગેરે નામો જ દુનિયા ઉપરથી ભુસાઇ જવાં જોઇએ; કાશ્મીરે એ ધર્મોને નામે જોટલું લોહી રેડાયું છે, એટલું ખીળ કશાને નામે રેડાયું નથી. દુનિયાના ઐક્યમાં આ નામો જ આડખીસી છે; ખીળ બધા વિષયોમાં મતભેદ હોવા છતાં કન્યાવહેવાર વગેરે સંબંધ રાખી શકાય છે તેમ ધર્મમાં પણ મતભેદ હોવા છતાં રાખી શકાય. પણ આ વાડાઓની સખ્ત ચોરીની કાંટાવાળી વાડો જ આ સંબંધમાં અને તેથી સાધી શકાય એવા ઐક્યમાં ભેદ પડાવે છે. છતાં છે તે છે જ એમ સ્વીકારીને પણ સૌ ધર્મવાળાઓને ઉપદેશથી પોતાના શિષ્યો વધારવાના હક્કમાં સ્વતંત્રતા હોવી જ જોઇએ. માણસના આચાર-વિચાર ઉપર ધર્મની ઉન્નતિ-અવનતિનો આધાર છે, અમુક ધર્મના શિષ્યોની સંખ્યા ઉપર નહિ; છતાં જે એક ધર્મ ઉપદેશથી પોતાના શિષ્યોની સંખ્યામાં ઉમેરો કરવાનો પોતાનો હક્ક માને તો ખીળ ધર્મનો પણ તેવો હક્ક સ્વીકારવો ઘટે.

છેક ગઇ કાલ સુધી હિંદુ મુસલમાન ભાઇભાઇની પેઠે પાડોશમાં રહેતા. હજી જે ગામ-ગામમાં રહે છે. મારા પુત્રના લક્ષ પ્રસંગે ઇચ્છા વહોરાએ-ચાંદો કયો હતો, એમની દીકરીના લક્ષ પ્રસંગે અમારે ઘેરથી એમને ત્યાં ચાંદો કયો હતો; ઇચ્છા વહોરા મારા મોસાળના ગામમાં પરણ્યા હતા તેથી એમને અમે સૌ બાળકો માસા કહેતાં અને તેમનાં વડુ ગોરીને મારી કહેતાં; તેવો જ સંબંધ એમનાં બાળકો પણ રાખતાં. ત્યારે આજે એ જે નીતિમાં આવેા વિરોધ ને વિખવાદ આવ્યો ક્યાંથી ? અંગ્રેજ સરકારે આ દેશની આખી પ્રગતને આખી થવા ના દેતાં (disfranchisement rule) બેદલાવ પગનીને રાજ્ય કરવાની નીતિ પકડી ને જે વચ્ચે

વેર રોપાયાં. આગળ જણાવ્યું છે તેમ એ સરકારે સ્વાર્થદષ્ટિએ રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું એટલે ભણેલો ને જીવિવાન હિંદુ ચેતી ગયો એટલે સરકાર સામે શીંગડાં માંડ્યાં, ત્યારે અભણ ને બાળક જેવા મુસલમાનને ઓથમાં લઇ તેની પાસે હિંદુ સામે શીંગડાં મંડાવ્યાં. મુસલમાને સરકારનો આ પેચ સમજી લેવો ધટે, જોઇએ તો સરકારની કોઇ રીતે પરીક્ષા કરીને પણ એનો પેચ સમજી લેવો ધટે. એ બિલાડીઓએ લંદીને વાંદરા પાસે ન્યાય કરાવવા નહિ જવું ધટે. હિંદુસ્થાન-ઘરમાંથી કોઇ ટળી શકવાનું નથી એમ જાણીને પણ સંપેરેલું ધટે. એક જ ઘરમાં રહેતા ભાઇભાઇનો વિરોધ ક્યાં સુધી ને કેવી રીતે સહન થઇ શકે ?

મુસલમાન કરતાં હિંદુ વધારે ભણેલો છે, વધારે જીદિરાળો છે એટલે એની જગ્યા-દારી પણ વધારે છે. એટલે આ બેદબાવ ટુટે એટલાં માટે એણે મુસલમાનને ઉરકેરાવાનાં કારણો આપ્યા વિના સૌમ્ય ઉપાયોની યોજના કરી નાખવી ધટે.

સ્વરાજ્ય લેવાની ઉતાવળ હોય અને હિંદુ-મુસલમાનના ઐક્ય વિના સ્વરાજ્ય મળે એમ નથી એમ લાગે, એટલે એ ઐક્ય સાધવાની પણ ઉતાવળ કરવાનું મન થાય. પણ એમ ઉતાવળ કયેં પાલવે નહિ, અને નથી જ પાલવ્યું એમ મહાત્માજીના નિષ્ફળ ગએલા ઉપવાસથી અને દાસબાણુના નિષ્ફળ ગએલા ધોંગડાથી સાબિત થઈ ચુક્યું છે. વળી સ્વરાજ્ય અથવા તો એના રાજકીય કારણને સારૂ સધાએલું ઐક્ય તે સાચું ઐક્ય, નહિ હશે; એ તો ઉપરનું જ ઐક્ય. અને જે કારણે એ ઐક્ય સધાયું હશે તે કારણ પુરૂં થતાં એ ઐક્ય પણ પુરૂં જ થશે. વળી પાછું નવું કારણ આવતાં વિરોધ જાગશે ને ત્યારે પાછું ઐક્ય સાધવાના પ્રયત્નો કરવા પાડશે. હૃદયની શુદ્ધિ વિના સાચું ઐક્ય સધાવાનું નથી જ ને હૃદયની સાચી કેળવણી ને ધર્મવૃત્તિ વિના હૃદયની શુદ્ધિ પણ થવાની નથી. એ એક દિવસમાં સાધી શકાય એવી વસ્તુ નથી. ઉતાવળે આંગળા પાકવાના નથી, ગર્ભસેવનને માટે જેટલો કાળ જોઇએ એટલો જોઇએ જ. માટે ધીરજ રાખીને ગાંઠગાંઠ છરીઓ મુકી કાપી કાઢવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં એને ઉકેલવામાં સફળતા છે, અને એ જ રીતે દુનિયાની આ બે મહાગતિઓમાં ઐક્ય સ્થપાશે.

‘ પાટીદાર ’ મંત્રિ, આણંદ,
વૈરાગ્ય મુદ્ર ૧૧, ૧૯૮૨.

નરસિંહભાઈ ઈ. પટેલ.

લોકમાન્યનાં સંસ્મરણો

૧. લોકમાન્યની શુદ્ધિમત્તા અલૌકિક હતી. ગણિત ન્યોતિય ઈં વિવેચનો તેમનો આજીવન કાયમ હતો. ગણિત વિષયમાં તો છેક વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ ભલભલા અપ્રકાની મતિ કુદિત થતી એવાં પ્રમેયો તેઓ મોઢે ગણી આપતા. એલફિન્સ્ટન કાસે ગણિતના અધ્યાપક પ્રો. હંથોર્નટવેટે એકવાર “કેમ્બ્રિજ જર્નલ” માં ગણિતના કેટલાક પ્રશ્નો આપ્યા છે તે ગણી આપવાનો હું પ્રયત્ન કરવાનો છું, તમે પણ કરી જો. એમ કહી જર્નલનો અંક ટિળકને આપ્યો. ટિળકે ઘેર જઈ પલાંડી મારી એક જ બધા પ્રશ્નો ગણી કાઢી પ્રો.ને હવાલે કર્યાં! પ્રો. સાહેબ દંગ જ થઈ ગયા. આ ને કાથે તેમને પછી હમેશાં સેક્ટરે ૯૫-૯૮ માર્ક મળતા. એકવાર તો એણે સો ૯૯ માર્ક આપેલા ને વર્ગ વચ્ચે ટિળકનાં મુકતકંઠે વખાણ કરેલાં.

* * * * *

૨. વામનરાવ તળવળકર લખે છે: “ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલમાં હું છઠ્ઠા કે સાતમા ધોર હતો. ગણિતનો એક દાખલો મને કેમે કર્યો આવડે નહિ. હું પ્રો. ભાનુ પાસે ગયો, કવે પાસે ગયો, ઝોક શાસ્ત્રી આપ્યા તેમણે મને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હું કે કેઈ સમજીએ નહિ. છેવટ ટિળક વર્ગ તરફ આપ્યા ત્યારે હું તેમની પાસે ગયો. તેમણે ‘સાલ, લખાવ પાટિયા પર’ કહી એવી અજબ રીતે દાખલો માંડી આપ્યો કે ‘સમ સમજ્યો’ કહી તેઓ રીત લખી બતાવે ત્યાર પહેલાં જ મેં પાટિયા પર જવાબ લખી દી

* * * * *

૩. બીજા ગણિતના ક્લાકમાં છોકરાઓને સમજાવતી પાટિયા ઉપર બે ત્યાર દાખલા કરતાં પણ બીજા શિક્ષકને પંચાત થઈ પડે પણ ટિળક વર્ગ લે ત્યારે એમની રીતે એવી કે ગોમટાનો દોરો ઉકેલે તેમ ક્લાક પૂરો થાય ત્યાં વીસ વીસ બાવીસ બ દાખલાઓનો ધાણ કાઢી નાંખે. ભૂમિતિ શીખવવા બેસે ત્યારે જાણી જોઈને પાટિયા અ, બ, ક, વગેરે રાજગા. અક્ષરો ન લખતાં ક્યુ, એફ, એક્સ, એવા અક્ષરો મૂં પછી ખુરશી આગળ ઘસડી પાટિયા તરફ પીક કરી બેસીને હસતાં હસતાં છોકરા અપરિચિત અક્ષરોથી મૂંબતા જઈ વચમાં એકવાર પણ પાછું વાળી પાટિયા તરફ વગર આખાં પ્રમેયો સિદ્ધ કરી આપે!

* * * * *

૪. વામનરાવના સહાધ્યાયી શ્રી. લવાટે લખે છે કે એકવાર બધા છોકરાઓએ એક અધરામાં અધરો દાખલો ગોતી વર્ગમાં ટિળકને પૂછ્યો એમ દરારું ને તેઓ આવતાં મેં બધાની વતી પૂર દમામમાં ઊભા થઈને દાખલો રજૂ કર્યો. બધા છોક મનમાં કે આજે ટિળકની ખાતરી ફળેતી યશે. પણ હું દાખલો ભાગ્યે વાંચી રહ્યો હો

એટલામાં પાટિયા તરફ પણ જવાની તરદી ન લેતાં તેમણે ત્યાં ને ત્યાં મોઢે જ દાખલો ગણી ખતાવ્યો !

* * * * *

૫. ઔરંગાબાદ કૉલેજના પ્રો૦ જોગલેકરને ત્યાં ૧૯૦૦-૦૧ ના અરસામાં એકવાર જગન્નાથ મહારાજ દત્તક પ્રકરણને અંગે લોકમાન્ય ગએલા. તેમને દત્તક (જગન્નાથ મહારાજ)ની જન્મપત્રિકા તૈયાર કરવાની હતી. પણ જન્માક્ષરના ટાંચણનું કાગળિયું દક્ષ-તરમાં ક્યાંએ જડે નહિ. તેમણે એ ટાંચણ અગાઉ એકવાર ક્યાંક સ્થેજ જોએલું. છેવટ પોતાની યાદદાસ્ત ઉપરથી લોકમાન્યે પત્રિકાના આંકડા લખાવ્યા. આગળ જતાં કેટલેક દિવસે દત્તકના પિતા પાસેથી પેલું ટાંચણ જડ્યું. તે જન્મપત્રિકા સાથે સરખાવી જોતાં એકેએક આંકડો ખરાખર !

* * * * *

૬. લોકમાન્યના બાળસ્નેહી શ્રી૦ દત્તોપંત ખહેરેની કહેલી વાત છે. એકવાર એક અણવધાની આવ્યો હતો. તેના પ્રયોગો જોવા સાર્વજનિક સભામાં એક ખાનગી મેળાવડો થએલો. પ્રયોગો થઈ રહ્યા પછી મેં જરા વિનોદમાં લોકમાન્યને કહ્યું ‘ બળવંતરાવ, તમે મોટા સુદ્ધિમાન ગણાવ્યો છો પણ આ સાદા માણસે હમણાં જે સુદ્ધિનો ચમત્કાર દેખાડ્યો તેવો તમે દેખાડો તો ખરા કહું. ’ તરતજ અગાઉની કશી ટેવ કે મહાવરા વગર પેલાએ કરી ખતાવેલા પ્રયોગ આખોડુખ ત્યાંને ત્યાં લોકમાન્યે અમને કરી ખતાવ્યા ! અગે તો બધા સજ્જ જ થઈ ગયા.

* * * * *

૭. એકવાર લોકમાન્ય ગાયઆળીમાં પ્રો૦ લક્ષ્મણશાસ્ત્રીને ઘેર તેમને મળવા ગયા. સાથે હું (બાપટ) હતો. શાસ્ત્રીશ્રુવા બહાર ગયેલા પણ અરધા જ કલાકમાં આવું છું કહીને ગયા છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. તેથી લોકમાન્ય કહે ‘ ત્યારે તો અહીં જ ભેસીએ, આવે ત્યાં સૂધી ’. એટલામાં કલકત્તે મોતીબાણુ (મોતીલાલ ઘોષ)ને મોકલવા સાફ લખી રાખેલો કાગળ તેમને યાદ આવ્યો. પણ હું ઘેર જઈને તે લોકમાન્યે કહેલી જગ્યાએથી શોધી કાઢી સુધવારચોકની ટપાલ એજીસે પહોંચ્યું અને રજીસ્ટર કરાવી રવાના કર્કે એટલો વખત નહોતો એમ જોઈ લોકમાન્ય કહે, ‘ ચાલ ત્યારે શાસ્ત્રીશ્રુવા આવે ત્યાં સૂધીમાં અહીં બેઠાં ફરીવાર કાગળ લખી ‘કાઢીએ અને તે તું અહીંથી સીધો જ સુધવારમાં જઈ રજીસ્ટર કરી આવ. ’ આમ કહીને મને કાગળ લખાવવા માંડ્યો. ખાસો ડુલ્સકંપ કાગળની દોઢ બાણુ ભરીને થયો. લોકમાન્યે તે નીચે સહી કરી ને હું દોડતો સુધવારની ટપાલ એજીસે પહોંચ્યો. પણ એક બે જ મિનિટ મોડો પડ્યો ને રજીસ્ટર થઈ શક્યું નહિ, તેથી ગયો તેવો જ પાછો આવ્યો ને લોકમાન્યને ખબર આપ્યા. ‘ વાઈ ત્યારે, કાલ સવારે હવે સૌ પહેલું કામ એ રજીસ્ટર કરવાનું કરજે ’ એમ મને કહ્યું. બીજે દિવસે સવારે ગાયકવાડવાડે આવ્યો તો લોકમાન્યે પોતાને હાથે લખી મૂકેલું પેલું કવર તેમના ટેબલ ઉપર એક ચોપડી વચ્ચે જોડ્યું. આથી એ લોકમાન્યના હાથનો મૂળ કાગળ જ મોકલવો એવો વિચાર કરી મેં તે કવર લીધું ને ઉધાટીને વાંચી જોઈ છું તો આગલે દિવસે લક્ષ્મણશાસ્ત્રીને ઘેર મને લખાવેલા કાગળની જાણે અક્ષરશઃ નક્ક ! મેં બંને કાગળ

સાથે રાખી સરખાવી જોયા તો પહેલા કાગળ ઉપરથી જ જાણે કોઈએ બીજામાં નકલ ઉતારી લીધી હોય !

* * * * *

૮. તજેગામના સમર્થ વિદ્યાલયવાળી જમીનનું વેચાણખત મોટીમાં લખી કાઢવાનું હતું. તે લખવા લોકમાન્યે મને (આપટ) પોતાના ઓરડામાં બોલાવ્યો. હું આવીને ખુરશી ઉપર બેઠો એટલે વેચાણખતનો સ્ટાંપકાગળ મારા હાથમાં મૂકીને લોકમાન્યે લખાવવા માંડ્યું: 'હં, લખ, વેચાણખત શકે અદારસો— હું વચમાં જ બોલ્યો 'આટલા ભારે સ્ટાંપના કાગળ ઉપર એકદમ લખવાને બદલે પહેલાં સાદા કાગળ ઉપર લખી લઉં તો ? પાછળથી આ સ્ટાંપ ઉપર લખી કાઢીશ.' લોઁ કહે, 'તું લખવામાં ભૂલ કરે તો તું જાણે, મારા મોઢામાંથી નીકળેલો શબ્દ હું તને છેકવા કહું તો આ સ્ટાંપ તને આપી દઈને બીજા ઉપર લખીશ.' અને ખરેખર હોડ પ્રમાણે કેમ જાણે લખેલું જ વાંચીને લખાવતા હોય તેમ એવડો મોટો દબાર ખાડોકરા ને દબાર ગૂંચોવાળો દસ્તાવેજ એક અક્ષર તો શું પણ એક વિરામ-ચિહ્નની પણ ભૂલ વગર આખો મોઢો લખાવ્યો ! અંતે દસ્તાવેજને છેડે લખનારનું નામ-દામ લખવાનું હોય છે ત્યાં આવીને કહે 'હવે હું ખચિત ભૂલ કરવાનો; તારૂં પૂરું નામ જ મને ક્યાં આવડે છે ? પણ હવે ભૂલ કઈ તો સ્ટાંપ તારે ભરવાનો, સમજ્યો કે ?' આમ કહીને સોપારીનો કટકો મોઢામાં નાંખી સવારી ચાલતી થઈ !

* * * * *

૯. એકવાર લોકમાન્ય તથા નામજોશી બંને પુણા મ્યુનિસિપાલિટીમાં કૌન્સિલર હતા. તે વેળા કોઈ એક બાબતમાં સરકાર જોડે મ્યુનિસિપાલિટીની તકરાર ચાલી. આ પ્રકરણમાં સરકાર તરફથી મળેલા જવાબની નકલ આ બેઠીને જોઈતી હતી પણ પ્રેસિડેન્ટ સાહેબે તે આપવા ના પાડી. 'બહુ તો અહીં બેસીને એ કાગળ તમને વાંચી જોવા આપવામાં આવશે, પણ તેની નકલ વગેરે કરી લેવાની સખત મનાઈ સમજવાની છે' આમ કહેવામાં આવ્યું. બંનેએ ઠરાવ કર્યો કે આ પરવાનગીનો ઉપયોગ કરી જ લેવો ને બંને જાણે અરથો અરથો કરીને આખો તુમાર મોઢો કરી લઈ ઓપીસ બહાર નીકળતાં જ બેસીને લખી કાઢવો ! તુમાર વાંચવાની પરવાનગી પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ પાસે માગવામાં આવી. સાહેબ પણ એવો ખાધેલ કે રળ તો આપી પણ તુમારનાં કાગળિયાં આમને વાંચવા આપી પોતે સામે ખુરશી નંખાવીને પહેરો ભરવા બેઠો ! તુમાર પણ કંઈ ચાર લીટીનો નહોતો. પણ વાદળી પાણીને શોષી લે અથવા બ્લોટિંગ શાષને ચૂસી લે તેમ આખો તુમાર બંને જાણે વહેંચણુ પ્રમાણે પોતપોતાના સ્મૃતિપટ ઉપર કંમેરાની પેડે ઉતારી લીધો ! બીજે દિવસે જુઓ તો કેસરી-મરાઠામાં આખો જવાબ અક્ષરે અક્ષર છપાએલો ને ઉપર સખત ટીકાનો મારો !!!

* * * * *

૧૦. માંડલેની જેલમાંથી છોડતી વેળાએ 'ગીતારહસ્ય' ની હાથપ્રત લોકમાન્યની પાસેથી ક્ષણ લેવામાં આવી હતી ને તે સરકારતપાસણી પછી પાછળથી પહોંચાડવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. પણ લોકમાન્ય ઘેર આવ્યે કેટલાંક અંગવાડિયાં વીત્યાં છતાં પેલી નોટો પાછી આવવાનાં ચિહ્ન દેખાય નહિ. જેમ જેમ દિવસ વીતતા ગયા તેમ તેમ મિત્રોનાં મન સરકારની દાનત વિશે સાશંક થવા લાગ્યાં. આ

અરસામાં કોઇએ લોકમાન્યને મોટે કહ્યું કે ‘આપનો ગ્રંથ આપને આપવાની સરકારની દાનત જણાતી નથી. આપની લખેલી નોટો પાછી આવવાની આશા હવે લગભગ છોડતી એમ જ લાગે છે.’ લોકમાન્ય કહે ‘ફિકર નહિ. નોટો સરકારના કબજામાં રહી છે પણ ગ્રંથ તો મારા મગજમાં જ છે ને ? મહિનો બે મહિના સિંહગઢ ઉપર બેસીને આખોય ફરી લખી કાઢીશ !’

* * * * *

૧૧. જાણીતા શબ્દવેધી તીરંદાજ રાણા સરતાનસિંગ પુણે ગએલા ત્યારે ગાયકવાડ-વાડામાં તેમણે ખેલ કર્યો. ગવૈયાબજવૈયા, કારીગરકલાધર, હિકમતીદરમતી, કોઇ પણ કલાકોવિદ પુનામાં આવે એટલે ટીકીટ ભરીને તંબુચિએટરમાં ન જઈ શકનારી પુણાની ગરીબ (મોટેભાગે વિદ્યાર્થી) આલમને લોકમાન્યના આંગણમાં પેલાની હિકમત-કારીગરીની મક્ત ઉજાણી મળે જ. રાણાજી ધણી ખેલ દેખાડ્યા પછી છેલ્લે શબ્દવેધ કરવા ઉભા રહ્યા. તેમની આંખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા. પછી ઘોળા, રાતા, ભૂરા ને લીલા એવા જુદા જુદા રંગનાં ગડકુડાં આણવામાં આવ્યાં. દરેકનો રંગ રાણાજીને કહી દરેકને ટકોરો મારી તેનો અવાજ રાણાજીને સંભળાવવાનો અને પછી બધાં ગડકુડાં અદલબદલ કરી નાખીને આગ્રે લઈ જઈ મૂકવાનાં અને ત્યાં ફરી એકવાર ટકોરો મારી સંભળાવ્યા પછી રાણાજીએ તેમને કહેવામાં આવે તે રંગના ગડકુડાને તીરથી આંટવાનું, આવો ખેલ હતો. ખેલ સૌથી ભારે દિલચસ્પ હોવાથી પ્રેક્ષકવર્ગની ઉત્સુકતા એકદમ વધી પડી અને એકાએક મોટો ઘોંઘાટ મચ્યો. આ ઘોંઘાટને લીધે આંખે પાટા બાંધેલા રાણાજીને પેલાં ગડકુડાંનાં ટકોરો સંભળવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું. આ જોઈને લોકમાન્ય ઉભા થયા અને લોકોને આમોલ્ય થવા હાથ ઉઠો કરી વિનોદપૂર્વક કહેવા લાગ્યા ‘સંભળો, આ શબ્દવેધ છે તેથી તમારે બધાએ શાંત રહેવું જ જોઈએ. તમને ખબર છે ને, કે રાણાજી પેલાં ગડકુડાંનાં અવાજને આધારે તીર મારવાના છે. તમે આમ ઘોંઘાટ કરશો ને જો કોઈના ધોંટાનો ગડકુડાં જેવો અવાજ રાણાજીને કાને પડ્યો તો પેલા ગડકુડાને બદલે એનો જ અચૂક વેધ થયો સમજજો !’ આ સંભળી આખો પ્રેક્ષકવર્ગ ખડખડાટ હસી પડ્યો પણ ખીજી જ પળે આખા આંગણમાં ટાંકણી પડે તોય સંભળાય એવી શાંતિ પથરાઈ ગઈ !

* * * * *

૧૨. સને ૧૯૨૦ ના એપ્રિલમાં સોલાપુર ખાતે મળેલી પ્રાંતિક પરિષદમાં સ્વાગત-મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ ચાલતું હતું એવામાં મંડપમાં ખજભળાટ થયો અને બહારથી પથરા આવવા લાગ્યા ! એ જોઈ લોકમાન્ય કહે, ‘અંદરના પથરા બહાર ગયા ત્યારે જ બહારના અંદર આવવા લાગ્યા !’

* * * * *

૧૩. સતારાના ૨૫૦ રાજ આખાસાહેબને વિચૂરકરના વાડામાં લોકમાન્યે ‘પાનમુપારી’ આપી. મેળાવડાની ધામધુમમાં રાજસાહેબના એક હજીરિયાએ સૌની નજર ચુકવીને બડી ચાલાકીથી એક ચાંદીની વાડકી ખીસામાં મૂકી. લોકમાન્યે આંધી એને જોયો એ કોઈના ધ્યાનમાં ન આવ્યું પણ મહેમાનો ઉઠ્યા ને પેલો પણ જવા લાગ્યો તેવા જ લોકમાન્ય તેની પાસે જઈ ધીમે સાદે કહે છે, ‘તમારા જજમાન (રાજસાહેબ) જીવપતિના હડકો ખાલસા થયા તેની સાથે જ તમારો આ હક પણ ખાલસા થઈ ગયો છે. હવે નાહકનો ખીસાને ભાર શા સાડ

કરે છો ?' પેલા મોંઝે ને પડી ગએલે મોટે પાછલે હાથે ખીસામાંની વાડી લોકમાન્યને કાઢી આપી જતા મહેમાનોના ટોળામાં ભળી ગયો !

* * * * *

૧૪. લોકમાન્ય વિલાયત જવા નીકળ્યા ત્યારે સતારાવાળા વકીલ શ્રી. નાનાસાહેબ આગાશેએ એકવાર તેમને વિનોદમાં પૂછ્યું ' વિલાયતમાં તમે પહેરવેશ કેવો રાખવાના ? લોકમાન્ય કહે ' એમાં શું મોટું ? દેશ તેવો વેશ. માત્ર તે સ્વદેશી હોય એટલે થયું. વળી તમે એમ જુઓને, કે અહીંના જ પહેરવેશ ત્યાં ચાલુ રાખવાનો આગ્રહ રાખીએ તેનું પરિણામ એ જ આવે કે અમે જે કાર્યને સારૂ ત્યાં ગયા હોઈએ તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવાને બદલે અમારા પહેરવેશ વિષેના કુતૂહલ અને ચર્ચા પાછળ જ લોકોનું ધ્યાન રોકાઈ રહે. એવું અમારે નથી થવા દેવું. હા, હેડ ડ્રેસ (માથાની પાથરી, ટોપી, વગેરે) અમે કાયમ રાખવાના. મુઢાની વાત એ કે જે કામને સારૂ જવાનું છે તેના ઉપર નજર રાખવાની અને તેને મુખ્ય ગણી તેને ખાતર બીજાને જે કંઈ સ્વાર્થત્યાગ કરવો પડે તે કરવાનો. સમજ્યા ?'

૧૫. વિલાયતમાં લંડનના રસ્તાઓ ઉપર લોકમાન્ય અનેક વેળા ક્યાંક જવું હોય ત્યારે પગે ચાલતા જતા. રસ્તે ગાડીધોડાની ભીડ તો હોય જ. તેમાં વળી તેમના પગને ઈચ્છી ચએડી તેનો દુઝાવો મટયો નહોતો. કુટપાથ ઉપર ચાલે પણ રસ્તો ઓળંગીને જવાનું હોય ત્યારે ભારે જોખમ રહેતું. પણ તેવે વખતે મનમાં કશા ગભરાટ વગર પોતાના જ તાનમાં લોકમાન્ય બેઠક રસ્તો ઓળંગે અને વચમાં જ ગાડી મોટર નજીક આવી લાગે તેમ જણાય તો પોતે ન થોભતાં હાથ ઉંચો કરીને મોટરને જ થોભવા સાન કરે. લંડનના મોટર ઢાંકનારા પાકા કેળવાએલા એટલે હાથ ઉંચો થતાંવેંત અટકે ને લોકમાન્ય મજ્જમાં બાકીનો રસ્તો ઓળંગી ગય. આવા પ્રસંગે જોઈ મિં. ઍપટિસ્ટાએ લોકમાન્યને વિલાયતમાં કહેલું ' ઇન્ડિઅન પોલીસને તો તમે જન્મરો આપો ત્રાસ આપો જ. હવે અહીં આવ્યા છો તે આ લંડનની પોલીસને પણ તમારી દલાડી ! શું કહેવું તમને !' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો ' અમે ધરતીના પડ ઉપર ચાહે ત્યાં જઈએ તો પણ અમારા આ ધંધા ચાલુ જ રહેવાના !'

* * * * *

૧૬. કે. બાળાસાહેબ નાવતે ત્યાંએકવાર એક બડા સ્વામી આવેલા. પૂજારીપારંગત ને જાડા વિદ્વાન. પુણ્યામાં ભગવદ્ગીતા પર શાસ્ત્રાર્થ કરવાની એમને ભારે હિંકદા હતી. ગીતાના ધ્યાન તરીકે લોકમાન્યને બાળાસાહેબે પેલા સ્વામીજીની જોડે વાદ કરવા પોતાને ત્યાં નોંતર્યા. પ્રતિપક્ષીના સંસ્કૃત ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વની ખામી એ સામાન્ય સ્થિતિ આ પંડિતે બધા જણે તેથી પોતાના પક્ષની તેટલી વધુ મજબુતી કરવા શાસ્ત્રાર્થ સંસ્કૃતમાં જ થવો જોઈએ એવી સ્વામીજીએ જીદ પકડી. લોકમાન્યે ઘડીક દેશીભાષાનો પક્ષ કરી વધુ ન ખેંચતાં સ્વામીજીનું આબ્દાન માન્ય રાખ્યું. શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો. પણ થોડી જ વારમાં સ્વામીની વૃદ્ધિ બલાસ થઈ ને ભાષામાં બાધ રહ્યું નહિ. અંતે ' શોપં કોપેન પૂરયેત્ ' એ ન્યાયે લાક્ષણીક થઈ સ્વામીજી ગત્યાં કે વ્યાસવચન ઉપર પણ ડીકા કરનાર તમે મૂર્ખ છો. લોકમાન્યે અત્યંત નમ્રપણે સામે ઉત્તર વાળ્યો : ' મધાનપિ મૂર્ખોઽસ્તિ ' !

* * * * *

૧૭. વર્ધાવાળા દાકતર આપટ એમની ભાણેજનો સંબંધ લોકમાન્યના નાના દીકરા જોડે કરવા ગયા હતા. કન્યા પસંદ થઇ. દાકતરે પહેરામણીની વાત છેડી. લોકમાન્યે તરત જ કહ્યું તમારે કરવું હોય તે કરજો મારે પહેરામણી બહેરામણી કરી ન જોઇએ. દાકતરે કહ્યું પણ પૂરતનું (વરપક્ષનાં સગાંસાંઈમાં આપવા મૂકવાનું હોય છે તે) તો કહો, એટલે તે વખતે પછી કોઇને રીસાવા-મનવવાનો પ્રસંગ ન આવે. લોકમાન્ય કહે મારે ત્યાં કોઇ રીસાવા કે ટરડાવા એકું નથી. હશે તો હું જોઈ લઇશ. તમે તે બાબત નમિત રહેજો. તમે મને વાતુડિયો સુધારક સમજ્યા શું ? મને એમનો ગળા સૂધી અનુભવ છે ! એક એવા મિત્રના સંબંધમાં હું વચ્ચે હતો તે છેલ્લી ધડીએ મારે મારવાડીનું પગથિયું ચડવા વારો આવ્યો હતો ! ' આ ઉપરથી પછી પુણ્યાની સોશયલ કોન્ફરન્સ વખતની યાદ આવી ને કહે ' તે વખતે તમારા તરફના એક ખડા સુધારક પહેરામણીના દરાવ ઉપર કોન્ફરન્સમાં બોલવાના હતા. આ વાતની ખબર પડતાં જ મેં મંત્રીને ચિઠ્ઠી મોકલી કે એવું અનુમોદન કરનારાઓની યાદીમાં માફ નામ મૂકજો. આ વાતની પેલા સદ્ગૃહસ્થને ભાળ લાગતાં જ સવારી દરાવ રજૂ કરવાની વખતે લાપતા થઇ ગઇ !'

* * * * *

૧૮. ૧૯૦૩ ની ધારવાડ પ્રાંતિક પરિવહન પ્રમુખ સ્વ. દાજી આબાજી ખરે હતા. પુણેથી લોકમાન્ય તેમજ મરહૂમ ગોખલે તેજ ડબ્બામાં તેમની સાથે થયા. રસ્તામાં દાજી સાહેબે પોતાનું પ્રમુખનું ભાષણ લોકમાન્યને વાંચી સંભળાવ્યું ને તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો. લો. કહે, " ભાષણ સુંદર છે, પણ સરકારને એમ આપણી બધી ફલીલો પહેલેથી જ દેખાડી દઇને નિરુત્તર કરવા મથવા કરતાં પહેલી વેળા જાણી જોઇને એકાદ ભૂલવાળું કે લૂલું સર્વસામાન્ય કથન જવા દેવું અને તેનો રદિયો આપવાના લોકમાં પડી સરકાર આપણા ઉપર ધસે એટલે પછી એનો પૂરો લાભ લઇ હાથિયા થોરની વાડ ઉપર લુગડું સૂકવવા જનારના જે હાલ થાય તેવા તેના હાલ કરવા અને એમ ઝાલીને એવી તો ઝીંકી કાઢવી કે ' ક્યાં આની છોડ કરી ? ' એવું જ સરકારને થઈ જાય. વાગ્યુદનો આ એક કિમતી પેચ છે. "

* * * * *

૧૯. વિગપુર તરફના એક વતનદાર ગૃહસ્થનું વતન સરકારે કાઢી એક પ્રસંગમાં કેવળ છઠ્ઠે ચડીને ખાલસા કર્યું. પેલાએ મોટમોટા વજીલો મારફત કલેક્ટરને અરજીઓ કરી, કમિશનર ગવર્નર આગળ અપીલો કરી, કાઉન્સિલમાં પણ સવાલ પૂછાવ્યા પણ કંઈ વળ્યું નહિ. પેલાએ નિરાશાના વેગમાં આપઘાતના વિચારો કરવા માંડ્યા. અકસ્માત એને પુણે જઈને લોકમાન્યની એકવાર સલાહ લેવાનું સૂઝ્યું કે કોઇએ સૂઝાડ્યું. લોકમાન્યે શાંતિથી બધી વાત સાંભળી ને કહે ' એક કામ કરશો ? ' પેલો કહે ' હું જીવ આપવા તૈયાર થયો છું ત્યાં શું નહિ કરું ? ' લોકમાન્ય કહે, ' જુઓ, હિંદુધર્મશાસ્ત્ર તેમજ હિંદુ લોની રૂએ માણસ સંન્યાસ લે એટલે પૂર્વાશ્રમના સ્થાવર જંગમ સર્વ ઔદિક વસ્તુસમુદાય ઉપરની એની માલેકી ચાલી જાય છે. તેથી તમે સંન્યાસ લ્યો એટલે કાયદાને તમારી એરેટેટની દૃષ્ટિએ તમને 'મૃત' જ ગણવા પડશે અને તમારી મિલકત તમારા વારસાને સોંપવી પડશે. ' (હસીને) ' પછી જોઈએ તો અર્જુને સુભદ્રાદરણ્ય વખતે લીધેલો તેવો ' ત્રિદંડી સંન્યાસ ' લેજો ને ! ' પેલાએ ખરેખર જ ઘેર જઈ સંન્યાસ લીધો ને કલેક્ટરને તેમ જાહેર કર્યું !

કલેક્ટરે ધૂઆંકૂઆં થઇ ખાલસા કરેલું વતન છેડી દીધું ને 'પેલા પુણાના ચિત્પાવનની જ આ સલાહ' એમ ભરકચેરીમાં બોલી ગયાંયું !

* * * * *

૨૦. પ્રો. વામન મહાર જોશી થોડો વખત 'મરાઠા'ના સહતંત્રી હતા. તેઓ એકવાર ખૂબ માંદા પડ્યા. કંઈક ઔપરેશન પણ કરાવવું પડેલું. લોકમાન્ય રોજ તેમની તબીબતની ખબર લે. એક દિવસ મને (બાપટ) કહે " વામનરાવ સાગળ થઇ પધારીમાંથી ઉઠે ત્યાં સુધી રોજ એમની ખબર લેવા તારે એમને ઘેર જવું ને આવીને મને કહેવું. મારે પોતાને જ રોજ જવું જોઈએ, પણ એ ફળી (શનિવાર પેઠ તાંબે વાડો) માં હું જાઉં છું" એટલે જાતું બધું યાદ આવીને અમે રહેતા તે દિવસોની સ્મૃતિ તાજ થાય છે ને મન ખિન્ન થાય છે. ત્યાં હું હમેશાં જાણે આગરકરના સાદના ભણંકારા સાંભળું છું ! એ સ્મૃતિ જેટલી આનંદ-દાયક છે તેટલી જ મનને ઉદ્વેગ કરાવે છે તેથી હું ત્યાં જતો નથી. " જેઓ લોકમાન્યનું જીવન કેવળ તર્કપ્રધાન હતું અને ભાવનાને તેમનામાં સ્થાન નહોતું એમ કહે છે તેમણે આ નોંધવોયોગ્ય છે.

* * * * *

૨૧. સને ૧૯૦૪ માં લોકમાન્ય જુનર ગયા ત્યારે લોકોએ જગજગ સામૈયું કર્યું ને સરઘસ ગામમાં થઈને પસાર થયું ત્યારે શેઠ રામલાલ ખત્રીએ સાચાં મોતી અને પ્રવાળથી લોકમાન્યને વધાવ્યા. એ પ્રસંગે ઉતારેથી બીડમાં લોકમાન્યના પગરખાં કાઢી ચોરી ગયું. ચોખેર શોધ કરી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. બીજો દિવસે ટપાલીએ આવીને લોકમાન્યના હાથમાં એક કાગળ આપ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે ' આ કાગળ લખનાર આપનાં પગરખાંનો ચોર છે. પણ સામાન્ય નીચ ચોરીની રૂએ મેં આપનાં પગરખાંની ચોરી નથી કરી. આપનાં પગલાં (પાદુકા) પૂજામાં રાખવાનો મારો ધણા કાળથી નિશ્ચય હતો તેથી મેં આપનાં પગરખાંની ચોરી કરી છે અને તેની કિંમતના રૂપીઆ અઢી આપના ઓરડા બહારના ગોખલામાં પડીકું વાળીને મૂક્યા છે. દાસનો અપરાધ ક્ષમા કરશો ! '

* * * * *

૨૨. લોકમાન્યને મળવાની બાબતમાં નાના મોટા ગરોળ તવંગર ઉચનીચ સૌ કેાઈને માટે દરદમ્વેશ ' ખુલ્લો દરવાર ' મણુતો. જતાં પુણાના જ તેમના ઝોળખીતા એક જણે એકવાર ટપાલમાં કાગળ લખી તેમને પૂછાયું કે ' મારે આપને મળવા ઇચ્છા છે તે ક્યારે આવું ? ' આ કાગળ વાંચીને લોકમાન્ય કહે ' મને ક્યારે મળ્યા શકાશે એ વળી પૂછાવવું શું કરવા જોઈએ ? આ ભઈશાખને મારા હાથનો એક કાગળ પોતાના ઉપર આવેલો જોઈએ છે તે સાડ આ યુક્તિ કરી છે. બીજું કંઈ નથી ! ' આમ કહીને જવાબ લખી મોકલ્યો !

* * * * *

૨૩. લોકમાન્યના એક સખ-જગ મિત્ર હતા, તેમને ત્યાં લોકમાન્ય એકવાર થોડા દિવસ વિશ્રાંતિને સાડ રહેવા ગએલા. આ મિત્ર કામ કરવે ટાડા ને વાતવાતમાં પાણીમાંથી પોરા કાઢનારા હતા. તેમના આવા સ્વભાવને લીધે તેમના ટેબલ ઉપર ફેંસલા માટે મુલતવી રહેલા કેસોના કાગળોના ડુંગર થએલા. આવી દીલાઈને માટે એજ દિવસોમાં ઉપરથી એમને કંઈક ફપેકો પણ આવેલો. આ વાત લોકમાન્યના જાણવામાં આવતાં એક દિવસ પેલા સખ-જગ

મિત્રને કહે ‘અહીંયાં રહીને હું તમારું નાહકનું શા સાર ખાઉં ? લાવો જોડે પેલાં તમારાં કેસોનાં બંડલો.’ આમ કહી પેલા બધા કાગળોના ગંજ પોતાની ઓરડીમાં લઈ ગયાં અને પોતે ત્યાં રહ્યા તે દરમ્યાન એ બધા કેસો વાંચી કાઢીને તેના ફેસલા લખી નાંખ્યા !

૨૪. લોકમાન્ય માંડલેથી છૂટીને આવ્યા પછી તેમના જમાઈ રા. સાને એક દિવસ તેમને કહે ‘આપનું આખું આયુષ્ય રાજ્યપ્રકરણી ઝગડા ઝગડવામાં ગયું તે ભલે, પણ હવે તો સિદ્ધાન્ત જેવા એકાંત સ્થળમાં રહી ચિરકાળને માટે આપની કીર્તિ કાયમ રાખે એવાં આપના ગ્રંથો પૂરા કરો તો સારું.’ લોકમાન્ય કહે: “દેશ પોરતંત્રમાં પડ્યો હોય ત્યાં ગ્રંથલેખન જેવાં કામ મુખ્ય કેમ મનાય ? એ તો પુરસદનાં કાળમાં અથવા તો જ્ઞાના જેવી ફરજિયાત પુરસદના કાળમાં જ કરવાનાં હોય. દેશની આવી વિપન્નાવસ્થામાં ઝગલે ને પગલે બેઠી થઈ પડનારું રાજ્યપ્રકરણ ઉકેલવું સૂઝી ખીજી વ્યવસાયમાં ઉતરવું એ તો કુરુક્ષેત્ર પર ઉભેલા અર્જુનના જેવું હૃદયદૈર્ઘ્ય દેખાડવા બરાબર છે.”

૨૫. જૂની વાત છે. સપ્તાશ્રવણે એકવાર થયું કે કોઈ એકાદ ભારે ગ્રંથનું ટિળકને ભાષાંતર કરવાનું સોંપી એ બહાને એમને દસ વીસ હજાર રૂપિયાની રકમ આપવી. એકવાર એમને ખાસ મળવા બોલાવ્યા અને પોતાના મનની વાત કરી. લોકમાન્યે કૃતચંતાપૂર્વક મહારાજનો આભાર માન્યો અને ના પાડી ! ઘેર આવીને ઘોડોપંત (ભાણેજ) ને કહે ‘ખીજનાં ભાષાંતર કરીને રોડલો કમાવા મારો જન્મારો નથી. મારે તો મારી સદીનું મોં ઉજાળવું છે !’

૨૬. લોકમાન્યના મોટા પુત્રની જનોઈ હતી. આ પ્રસંગે ‘ત્રાંસાં શરણાઈ કરું આપણે બોલાવવું નથી’ એમ તેમણે ઘરમાં જાહેર કર્યું. એમ કરવાનું કારણ શું એમ પૂછતાં કહે ‘વાજંત્રીઓને બોલાવવામાં સરકારની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. ધરસંસારના એક યઃકશ્ચિત્ત પ્રસંગમાં પણ સરકારનું થોડું ધરમાં ધાલીને આખર વધતી હોય. તો ન વધે એ જ રીત. આવડી અમથી વાતમાં સરકારની પરવાનગી માગવી પડે એ મરાઠાઓની રાજધાનીના સોડાને થોડી શરમની વાત છે ? વાજંત્રીઓને બોલાવવા સરકારી પરવાનગી નેહ્યો તો કાલે ઉડીને કહેશે આહારનિદ્રાદિ અવહારને સારૂ પણ સરકારી પાસ કઢાવો !’

૨૭. દેશના જુવાનો કેવળ જીવરા (પ્રાણવાન) થાય એટલાથી જ લોકમાન્યને સંતોષ નહોતો. આપણા ઇતિહાસનું, આપણી પરંપરાનું, આપણાં પૂર્વજોનું અને આપણી સંસ્કૃતિનું જ્વલંત અભિમાન એમનામાં સદૈવ વાસ કરે એની એમને વાંછના રહેતી. માંડલેથી ઘેર આવ્યા પછી એક દિવસ પોતાના દીકરાની ઓરડીમાં તેમણે બોઅર હૃદ જોઈ. ‘મારા ઘરમાં આ સાહેબસાહ ટોપી કેવી ?’ કહી ભવાં ચઢવી તેમણે તે બારીવાટે ફેંકી દીધી !

(આપટ સંગ્રહમાંથી)

આ.

યુવાનો અને કલા

પ્રાચીન ગ્રીસમાં એક પ્રશ્ન ઘણો જ ચર્ચાતો તે એ કે વૃદ્ધ કેને ગણવો ? પોતાના પ્રજાથી સમાજને ચોકાવનાર સૌકેટિસે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. આવો જ પ્રશ્ન આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન કાલમાં પૂછતો. ગ્રીક એલેક્ઝી મેગાસ્થિનીસ કહે છે કે હિંદના લોકો વૃદ્ધને માત્ર ઉંમર ખાતર માન આપતા નથી. પ્રાચીન સુભાષિત છે કે ન તેન વૃદ્ધો મર્યદિતિ ચેના-સ્ય પલિતં શિરઃ । તે જમાનામાં વૃદ્ધોને જ અમુક હકો મળતા, અમુક રાજકીય સમિતિમાં ૬૦ વરસના વૃદ્ધો જ બેસી શકતા; વૃદ્ધોને અમુક આદર મળતો. વાર્દક્યમાં ધન્યતા ગણાતી. અત્યારે જુવાનીમાં કરું શરમાવાપણું ગણાતું નથી. વૈદ્યપોલની સામે પિટે યુવાન હોવાનું મગરૂરીથી કબુલ કર્યું હતું. અત્યારે યુવાવસ્થા સ્પૃહણીય ગણાય છે. મોટી ઉંમરે પણ યુવાવસ્થા હોવી એ ધન્ય ગણાય છે ત્યારે હું પણ પૂછી શકું કે યુવાન કેને ગણવો ? જન્મ પામ્યાને થોડા વરસો થયાં હોય એટલા ઉપરથી જ યુવાન ગણી શકાય ? મોઢે કાળા વાળ હોય એટલા ઉપરથી જ શું માણસને યુવાન ગણી શકાય ? નહિ જ. જે નાની ઉંમર છતાં પણ માણસ ભૂકુંની માફક ભવિષ્યની ચિંતા કરતો ફરે, લાભાલાભનો દિસાળ ગણાવો બેસે, ચિંતા, ભય અને ગણત્રીખાટથી ઉભરાતા ઇવનના ઉદ્ધાસને દેખાવી દે તો તે યુવાન શેનો ? પોતાની વૃત્તિઓને સ્વાર્થની મર્યાદામાં સંકેદાવે અને તેને સ્વતંત્ર લીલા કરવા ન દે તો તે યુવાન શેનો ? અને આ કસોટીએ, અહીં બેગા મળેલા-માંથી કેટલાને આપણે યુવાન ગણી શકીશું ? આપણે અનેક વિદ્યાર્થીઓને—હું ખાસ તેમને ઉદ્દેશીને બોલું છું—પોતાની શક્તિને અનુકૂળ નહિ પણ પરીક્ષાના પરિણામને અનુકૂળ વિષય, કે ભવિષ્યમાં સારી નોકરી મળે તેને માટે અમુક વિષય નક્કી કરતા નથી જોતા ? આવી ચિંતા, નિર્વાહની ફિકર વૃદ્ધને હોય, યુવાનને ન શોભે.

અને આ હકીકત હું કહું છું તે વિષયને અંગે મારે કહેવી આવશ્યક છે માટે કહું છું. વૃત્તિઓની સ્વૈરલીલા એને જ હું કલા નથી ગણતો, પણ વૃત્તિઓની સ્વૈરલીલા વિના કલા સંભવતી નથી એમ હું માનું છું. માણસની ઉન્નત વૃત્તિઓ, ઐહિક સ્વાર્થ કે સીમા કે પ્રયોજનની બહાર જઈ વિહાર કરે અને તે વિહારનું મૂર્ત સ્વરૂપ બંધાય તો જ કલા પ્રગટે, એટલે આ વૃત્તિઓનું આંતર સ્વાતંત્ર્ય કે વૃત્તિઓની આંતર સ્વતંત્રલીલા જ યુવાનને સ્વાભાવિક છે અને હોવી જોઈએ તે કલા માટે પણ આવશ્યક છે.

આજનો વિષય કલાનો છે. પણ કલાના ખાસ સ્વરૂપ કે દાખલાઓ વિશે હું આજે બોલવા માગતો નથી. મારી પછીના વક્તા. [શ્રી કનૈયાલાલ વકીલ] તે ઉપર બોલવાના છે માટે, હું આજે કલા સંબંધી જે કેટલાક ખોટા વિચારો કેાઇ કેાઇ જગાએ પ્રચાર પામ્યા છે તે સંબંધી જ થોડું કહીશ.

કલા સંબંધી દાલ હું એક મન પ્રવર્તતો જોઉં છું કે કલાને અને જ્ઞાનને વિરોધ છે. કેટલાક માને છે અને મનાવવા પણ પ્રયત્ન કરે છે, કે સર્જન માટે જ્ઞાનની જરૂર નથી;

* સુરવના યુવક-સમાહવા મેળાવડામાં તા. ૧૯-૬-૨૬ ના રોજ આપેલા બાપણનો સાર.

એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનથી કલ્પનાશક્તિ ખીસી શકતી નથી. જ્ઞાનભારથી તેમની કલ્પનાની પાંખો ઉડ્યન કરી શકતી નથી. પ્રથમ તો માણસની કેઈ પણ એક શક્તિ એમ પોતાના સ્વતંત્ર વિકાસથી બીજી શક્તિને દાનિં કરી શકે જ નહિ. ઉલટું એકના વિકાસની ખાતર બીજાના વિકાસની પણ જરૂર છે. પણ એ સિવાય પણ, જ્ઞાન તો ઉલટું કલ્પનાને આવશ્યક છે. જ્ઞાન એ કલ્પનાને ઉડવાના ટેકા રૂપ છે. સર્જની સૃષ્ટિના ઉપાદાન રૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ કલ્પના અમુક જ્ઞાનને જ તેજસ્વી કરે છે ત્યારે કલા થાય છે. પુનઃ પુનઃ પરા-મર્શથી જ્ઞાન જ્યારે પોતાને થોડ્ય ઉચિત આકાર પામે ત્યારે જ તે મુંદર બને છે અને તે જ કલા છે. જ્ઞાન અને કલા વચ્ચે વિરોધ નથી, ઉલટું કલાને જ્ઞાન આવશ્યક છે.

બીજે આવો જ વિચાર એ છે કે કલા અને નીતિની વચ્ચે વિરોધ છે, અથવા હોઇ શકે, અથવા છેવટ, બેની વચ્ચે બિલકુલ સંબંધ નથી. આ પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે અને તેને હું આટલા થોડા સમયમાં ચર્ચા શકું તેમ નથી. છતાં તેનું મહત્ત્વ બેતાં, અને યુવાન માનસને તેનું ઘણું આકર્ષણ થાય છે તે બેતાં, એ મતનો નિર્ણય કરવો એ મને મારી ફરજ લાગે છે. કલા અને નીતિ એ માણસની ડાબી જમણી આંખો જેવી છે. તમે સઘળાએ ટીરીઓરકોપ બેંચું દશે. તેમાં એક જ કાર્ડ પર બે ફોટાઓ હોય છે. તેમાં ડાબી આંખ ડાબી તરફનો અને જમણી આંખ જમણી તરફનો ફોટો જુએ છે. પણ જ્યાં સુધી બંને આંખો જુદું જુદું જુએ ત્યાં સુધી આપણને યથાતથ દર્શન નથી થતું. બંને આંખો જ્યારે એક જ ચિત્ર જુએ ત્યારે થાય છે. તેમજ જ્યારે નીતિ અને કલાની આંખો એક જ દ્રશ્ય જુએ—નીતિને જે શ્રેય લાગે તે જ કલાને મુંદર લાગે, ત્યારે સમજવું કે-યથાર્થ દર્શન થયું છે. એમ ન થાય ત્યાં સુધી માનવું કે બેમાંથી એક આંખ ખોટાવાળી છે અથવા દષ્ટિકોણમાં ખૂલ છે. અને એવી ખૂલ હોય ત્યાંસુધી કાર્યમાં દોરવાનું કામ નીતિને સોંપવું જોઈએ. અત્યાર સુધી માણસજનને કાર્યકાર્યમાં દોરનાર શક્તિ નીતિ (નો-દોરવું) જ ખુલાયેલી છે. આ પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે. તેની ચર્ચા થોડા સમયમાં થઈ શકે તેમ નથી અને મેં માત્ર મારા અભિપ્રાય જ બતાવ્યો છે. પણ તમારામાંથી કોઈને આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તો, હું એટલું જ બીનવું છું કે, તમે તે સંબંધી પુષ્ટજ સાહિત્ય છે તે વાંચજો. કોઈ પણ વન કોઈએ પણ લખ્યો અને મોટે વાંચ્યો માટે સ્વીકારી લેવો એ બદ્ધ જ અસંસ્કારી માનસનું લક્ષણ છે.

કેટલાક માણસો માને છે કે સામાન્ય માણસને માટે કલા માત્ર ઉપબોગ્ય વસ્તુ જ છે. કવન ઉપબોગ-યોગ વિના ક્ષેમ જેવો, ઉપાર્જન વિના વ્યય જેવો, અશક્ય અસંભવિત છે. આપણી પ્રગતિમાં આ એક ઘણું જ અપલક્ષણ અત્યારે છે. આપણે મેળવવું નથી પણ મેળવવું છે. આ લક્ષણ, પટેલી અને પડતી જતી પ્રગતિ છે. કોઈ પણ તંદુરસ્ત પ્રગતિમાં એ હોય નહિ. જેમ જીવનના અનેક વિષયોમાં, તેમ કલામાં પણ કલાની પ્રાપ્તિના અભ્યાસ વેના કેવળ ઉપબોગ અશક્ય છે. આ બાબત તમારા અંબુલવ ઉપરથી જ તમે સમજી શકો છો. જે માણસ ક્રિકેટ કે ટેનિસ રમ્યો નથી, તે ક્રિકેટ કે ટેનિસના ફટકાની ખૂબી સમજી શકતો નથી, તેની મુંદરતાની કદર કરી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે જે માણસે ચિત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી તે ચિત્રની ખૂબી નહિ સમજે. સંગીત સમજવાને ગાયના અભ્યાસની, કાન્ય સમજવાને શબ્દો અને અર્થોના ઉપયોગના અભ્યાસની જરૂર છે. અને અભ્યાસ

આખરામાં ૧. લગભગ ચાર વરસ પહેલાં ૮૨ થર હતાં. ચાર ૯૪ વરસમાં ૧૧ થર ઓછા થયાં એ બહુ ઝોંકાવનારા આંકડા છે.

આ નાતમાં માંડવ્ય ગોત્ર વધારે મોટું છે એટલે લક્ષ્મ્યવંશદારમાં વધારે ભીડ પડતી દશે એ દેખીતું જ છે. લક્ષ્મી આ મુશ્કેલીને લીધે તેમને બીજી નાતો સાથે લક્ષ્મ્યવંશદાર કરવાની જરૂર પડી છે. “આત્મણુથી ઉતરતી કેમની. કન્યા કેાધએ લીધી નથી. પણ અમારી માતિમાંથી સાહોદરામાં ૪-૫, દાસારી [પ્રજોરા]માં ૨, શ્રીમાળામાં ૨ અને મોઢ ત્રિવેદીમાં ૧ એમ કન્યાઓ દેવાઈ છે. તેમ સાહોદરામાંથી એ કન્યા અમારામાં આવી છે. અન્ય આત્મણોમાંથી બે-ચાર કન્યાઓ લાવનાર દળુ માતિ બદાર છે.”

અમે ધારીએ છીએ કે આવા બીજી નાતો સાથેના સંબંધોને ઈર્ષ્યાપૂર્વક નહિ પણ ઉદારભાવથી દિદુસમાજે જોવું જોઈએ.

૨૧.

અદિચ્છત્ર વર્ષ ૨ જી અંક ૧ લો. પૃ. ૨૨-૨૩ ઉપરથી.

પંચમહાસના ભીલો

સને ૧૯૨૧ ના વરતીપત્રક મુજબ દિંદની કુલ વરતી ૩૨ કરોડ જેટલી છે. આમાંથી લગભગ ૧,૬૦,૦૦૦૦૦ એટલે વસતીના પાંચ ટકા જેટલો ભાગ મૂળ વતનીઓનો છે. તેઓ વિગ્તીર્ણ ક્ષેત્રફળ ઉપર પંથરાયલા છે. એમાં મુંબઈ છલાકાના ભીલો, બંગાળના સંતાલ અને આસામના ગોંડ મુખ્ય છે. તેઓ દિંદના અસલ વતનીઓ તરીકે ઓળખાય છે. બહારથી થતી આવનાર આર્યોએ તેમનો નાશ ન કર્યો તેમ પોતાનામાં બેળગી પણ શક્યા નહિ. જેથી તેઓએ વેરાન, ટેકરીઓ અને જંગલોનો આસરો લીધો. આમ એક બાલુ સંસ્કૃતિથી ઈચ્છિત થયા તો બીજી બાલુ હ્રમલાઓનાં એક પછી એક આવતાં મોર્ગન અને દેશની બંદરની અંધાધુંધીથી તેમને કરોડો આઘાત પણ ન પહોંચ્યો. અહીંયાં તેઓ પોતાની વંશ-રંપરાની સાહાઈ અને તેમના ખાસ રીતરિવાજો ટકાવી રહ્યા.

મધ્યદિંદના ભીલોનો ઇતિહાસ અતિ રસિક છે. કારણ કે ઉત્તરથી દક્ષિણ જવાના ધોરી રસ્તાઓ આ પ્રદેશને અડીને જાય છે. સૈકાઓ પહેલાં દિંદના મહાકાવ્ય દ્વારા વાલ્મીકિએ તેમને અમર બનાવ્યા છે. તેમની બાળક સમી અટલ શ્રદ્ધા અને રામ તરફની તેમની પ્રેમવશ્નુભક્તિ તેમને માટે આપણામાં આવેશમય કુતૂહલ જન્યુત કરે છે, જે કે મમતા તો નહિ જ. અને વાલ્મીકિ પોતે કાંઈ બીજાથી વધુ ઉત્તમ, નહોતા. ભીલોમાંથી જ એવા દિંદના હુંદારા-સંત-એક મહાન હુંદારો અને મહત્તર કવિ સંત થઈ શકે. પછી અધિકારના યુગો આવ્યા. બધી વસ્તુઓ ઉચ્ચપાયે થઈ ગઈ. દિંદી જનતા મહાન-ચનમાં પડી, જાતિઓ અને વર્ણોનાં કંઈક મિશ્રણો અને સંકરો થઈ ગયા, પણ અસલી વતની કેમો અસલી જ રહી. ઇતિહાસનાં તોફાનો તેમને સ્પર્શ કરી શક્યાં નહિ. મધ્યયુગમાં કેટલાક સાદસિક વીરોએ ‘સામાન્ય ધૂમાચરીમાંથી રાજ્યો મેળવી લીધાં અને આત્મણ કલ્પનાની મદદથી તેઓ રજપૂત બન્યા, પણ મોટા ભાગ જંગલી જ રહ્યાં, અને જંગલી રહ્યાં અને શિકાર ઉપર નિભાવ ક્યે ગયો. આથી ગયા સંકાના મધ્ય ભાગ સુધી તેઓ અરણ્યનાં બાળકો જ રહ્યાં અને દહુ પણ તેમનું ગમતું ચતું દોષ તો તેઓ એવા જ રહ્યા કરે, પણ આપણી આધુનિક સંસ્કૃતિ એવી મર્યાદાગ્રાસી નથી. એ કોઈને સુખે જંપવા દે

તેથી નથી. સડકો અને રેલવેથી એ અબેઝ જંગલો પણ બેઢાયાં. સરકારે જંગલો કાપ્યાં અથવા સંરક્ષ્યાં, અને ભીલોને અરણ્યનો સંદેશો બૂલી, સપાટ પ્રદેશોની ઉપયોગિતા શીખવી પડી. મદા મહેનતે અને ધીમે ધીમે તે ખેતી શીખ્યો અને અત્યારે તેની સામે આવી પરેશા પ્રશ્નો માટે તે ત્રાદિ ત્રાદિ પોકારી રહ્યો છે. તે પ્રશ્નો આપણે પેદા કર્યા છે માટે એનો નિવેડો આપણે જ કરવો જોઈએ. એ પ્રશ્નો સમજી તેનું સમાધાન કરવું એ આપણી ફરજ છે.

આ લેખમાં એક ટુંકા અભ્યાસને માટે 'પંચમહાલના બીલો' એ વિષય પસંદ કર્યો છે. એમના જીવનની સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવી દટીકા તેમની ગરીબાઈ છે. તેનાં ઘણાં કારણો છે. ખેડૂત તરીકે બીલ દરજી શીખાઉ છે પણ તે ઘણો જ બેદરકાર પણ છે. દળ અને બળદનો ઉપયોગ, શીખ્યાંને તેને દરજી સૂકો થયો નથી. દરજી સુધી દળવતે જમીન ઉપર માત્ર લીસોટા કરતાં તે શીખ્યો છે અને તેના કુખ્યા બળદ એટલું પણ કરી શકે એવા નથી. અર્દોઆ એક ગાડાને બખ્ખે ત્રણ ત્રણ જોડ બળદ જોતરેલી જોશે. ખેતીનાં બીજાં સાધનો જેવાં કે કળીયું, તરેણુનો ઉપયોગ તે દરજી જાણતો નથી. ખાતરનો ઉપયોગ તેઓ દરજી જાણતા નથી અને દેરનાં ઘાસચારો ઉત્પન્ન કરવામાં તે દરજી અજાણ છે તેમજ અજાનનું સાદું વાળે એટલે તેનામાં ઉત્રોગ પણ નથી. જંગલમાં રખડવા આડે તેને કોઈ પણ સંતત પ્રયત્ન કરવો ગમતો નથી. સૂકાઓ સુધી રાખેલી જીવનપદ્ધતિ એમ બ્યેક્ટમ બૂલાતી નથી. તે ઉપરાંત જમીન પણ એટલી દલકી છે અને નદીઓ એટલી ઓછી છે કે તનતોડ મહેનત અને ખેતીના જ્ઞાન વિના જરૂર પૂરતું ઉત્પન્ન મેળવી શકાય નહિ. મુખ્ય પાક મકાઈનો છે. ખોરાક પણ તે જ છે. બટુ ઓછી જમીનમાં બે ફસલ થાય છે અને મકાઈ ન ઉગે તો બૂખમરો સામે આવીને ઉભો રહે છે. હાખનીઆનો કાળ એક મદાન ફેરકાપ તરિકે દરજી સંભારે છે. તેમાં દળરો મરી ગયા, દળરોને દેશ છોડવો પડ્યો અને બાકીના લગભગ મરી ખૂટ્યા. '૭૪ અને '૭૭ નાં કાંઠાં વર્ષોએ હાખનીઆની સ્મૃતિ તાજી રાખી છે. અત્યારે પણ જેને ખારે માસ મકાઈ અને ટુંગળી ખાવા મળે તે બીલ પોતાને સુખી માને છે.

તેમજ ખેતીવારી ઉપરાંત મદદ રૂપ થઈ શકે એવા કોઈ કામધંધો તેમની પાસે નથી. આના જેટલો ઓછો ધરધંધો હિંદુસ્થાનના કોઈ બીજા ભાગમાં ભાગ્યે જ દશે જુદારી, સુતારી કામો તેમ છિંતિ અનાવવાનું કે પત્થર ખોદવાનું સાધારણમાં સાધારણ કામ પણ તેને દરજી શીખવું બાકી છે. તેમને શહેરના વસવાટનો નિરરકાર છે અને રખડવાનો શોખ છે તેથી કામ બેસીને કરવાનો કોઈ પણ ધંધો તેઓ કરી શકતા નથી. દોદડમાં બી. બી. સી. આઈ.નાં કારખાનાં ઉદ્યોગો તેમાં પાંચ કરોડનું કામ પાંચ વરસ ચાલ્યું અને દરજી દળર મજુરોને રોજી મળી પણ તેથી બીલોને ભાગ્યેજ કંઈ લાભ થયો દશે. મધ્યદિન અને મદારાષ્ટમાંથી મજુરો આપ્યા પણ જંગલી બીલોને આ મજુરી આકરી પડી. અધૂરામાં પૂરું તેઓ અભણ છે અને દારી બદીએ ચડ્યા છે. એથી તેમનો નિભાવ પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. તેમનામાં અમલોની સંખ્યા હેરાત પમાડે એવડી છે. એક દળર પુરોમાં ભાગ્યે જ ચાર લણેલા દોષ છે, અને કેટલાક ભાગોમાં તો તેર દળરે પણ એક લણેલો ભાગ્યે જ મળે છે. બજારનું કોરબી લખવા વાંચવાના મુશ્કેલોથી વધારે નથી. આ અતિઅજાનથી ને બટુ રહેલી રીતે વાળીઆના બળકપડોનો બોગ થઈ પડે છે. પાડનું વેચાણ, જરૂરીઆતોની ખરીદ, દેવાનાં

હિસાબ, દેવાનું ભરતર એ બધું તેના પત્ની. વાણીઓ જ કરે છે. રિલીફ ઑફ્ટ મને તે કરે પણ તેથી તેની સ્થિતિ સુધરવાની નથી. સાધારણ રીતે હિસાબ હોય કે ન હોય, ભરતર જમા કર્યું હોય કે ન હોય તો પણ વાણીઓ પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે અને ક્રાઈ દરમ્યાનગિરિ કરે છે ત્યારે વળી બીજને કંઈક પૈસા વધી જાય આપવા પડે છે.

ભીંડોની દારૂની બધી આધુનિક જ છે. અગાઉ તે મહુડાં ખાતો અથવા મહુડોનો રસ પીતો પણ મહુડીનો દારૂ તરિકે ઉપયોગ આજકાલનો જ છે. અસલ વતની સાદો અને ખુશમિનગળ છે. તે એવો સાદો છે કે આપણે જે કંઈ આપીએ તે વગર વિચારે સ્વીકારે છે અને એટલો ખુશમિનગળ છે કે મહુડી કે તારીની મજા જવા દે તેવો નથી. એકવાર સ્વાદ લાગ્યો તે અપાટભરે ફેલાયો અને અત્યારે દૂરમાં દૂર ગામડાંમાં પણ દારૂની દુકાનો છે. બીજની ગરીબાઈ અને અસાનથી વહેરો અને વાણીઓ તર થાય છે અને તેના પીધેલ સ્વભાવથી દારૂ વેચનાર પારસી તાબેમાળો થઈને ફરે છે. આ લોકોએ એક રહેવાનું ઝુંપડું, એક પહેરવાની ધોતણી અને મકાઈની ઘેંસ સિવાય તેને બાકી કંઈ રહેવા દીધું નથી. આ લોકોમાંના કેટલાકેકે તો તેથી પણ દૂર જઈને તેમનાં ઘરોને અલગાવ્યાં છે. દાહોદના કેટલાક ડાકુરો ચાંદીની સારવારથી પોતાની કમાણી કરે છે. આ રીતે અત્યારે તો દારૂ, દેવું અને દવાથી બીજનો ઉદ્ધાર થઈ રહ્યો છે !

અધૂરામાં પૂરું સરકારી અમલદાર પણ આવો જ આવે છે. ગરીબાઈને નીચે મ્હોંએ સ્વીકારી લે એવો સુધરેલો બીજ નથી. ભૂતકાળનું જંગલનું જીવન હજી તેનામાં રમી રહ્યું છે. તે હજી જંગલનાં પશુઓ સાથે લડે છે અને જરૂર પડ્યે શહેરના લોકોને લૂંટે છે, તે કંઈ મવાલી લૂટારૂ નથી પણ પોતાની મર્દાનગીભરી રીતે લૂંટે છે. હાથમાં તીરકામઠું લઈને તે જંગલમાં રખડે છે અને રાહદારીને લૂંટે છે. આથી તે ‘સુલેહ અને કાયદાના રખેવાળો’ના હાથમાં જઈ પડે છે. તેઓ દારૂગાને જન્મ જેવો ભાળે છે. આ બુલ્લમીની નજરમાંથી કશું પણ છટકવા પામતું નથી. અને ગુન્હેગારને શોધવા આ અમલદાર સાહેબને આવવાનું નથી જનતું ત્યારે વેડ કરાવવા માટે આવતા બીજ સાહેબોની ખેલ નથી પડતી. એક સમજણ બીજે અત્યંત નિરાશાથી કહ્યું હતું ‘આ સરકાર અમને ક્યારે છોડશે ?’ તે હું કદિ વિસરી શકીશ નહિ.

આ સ્થિતિમાં તેમની કોઈએ સંભાળ લીધી નથી એમ નથી. જીવનની આથી ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓએ પોતાની 'જીવદયા' ની હીલચાલ શરૂ કરી છે અને ઘણાઓને ખ્રિસ્તિ કર્યા છે. નિરાધારો માટે નિશાળો કાઢી છે, માંદાં માટે, દવાખાનાં કાઢ્યાં છે, પણ મુખ્ય જનતા હજી અસ્પૃશ્ય જ રહી છે. બીજા ઘણા પ્રદેશોની પેઠે આ પ્રદેશમાં પણ મિશનરી-એ જ પહેલ કરી છે. એક ખ્રિસ્તિ તરિકે તે કામ કર્યાં વિનાં જંપતો નથી; અને કોઈ પણ ધર્મની શબ્દને અહલે કાર્યથી પુલના થાય તો તે જરૂર અભિમાનથી ઉભો રહી શકે.

ભીસો પણ પોતાની સ્થિતિ તરફ તદ્દન ઉદાસીન રહ્યા નથી. ૧૯૧૦ માં તેમની જાતમાંથી જ તેમના ઉદ્ધાર માટે હિલચાલ શરૂ થઈ હતી. તે 'ભગનની દિલચાલ' તરિકે ઓળખાય છે. ભગતોએ દારમાંસ તબ્બાં હતાં અને નાહી ધોઈને તેઓ ભજન ગાતા. તેઓની ભાવના તપોભય હતી. તેમણે જૂના કાળનાં ગીત નૃત્ય પણ તબ્બાં હતાં. ગુરુ-ગોવિંદ નામના બીલે આ દિલચાલને ખૂબ વિસ્તારી, પણ તેથી રાજસત્તા સાથે તે અચકામણમાં આવી. ખિયારા સાદા, બહાદુર પણ અણસમજી ગુરુએ ખ્રિદિશ સરકારના કેટલાએક નજીવા હુકમોનો અનાદર કર્યો અને તેનાં પ્રાચીન તીરકાંમદોથી લડવા તૈયાર થયો. ગુરુને દશ વરસની કેદ મળી અને તેથી તેમનું બળ ભાંગી ગયું. સ્વાસ્થી દિલચાલ મંદ પડી ગઈ છે. અત્યારે ગુરુ પોતાના ઘરમાં પડી રહે છે અને બીલોની આત્મશુદ્ધિની એક મહાન જાગૃતિને દબાવી દઈને ખ્રિદિશ સરકાર 'ભીસોનો બળવો' શાંત કર્યોનો સંતોષ માણે છે !

૧૯૨૨ માં અવિશ્રાંત કાર્યકર્તા શ્રી અમૃતલાલ દક્કરની સરદારી નીચે ભોલસેવા મંડળ સ્થપાયું. આગલાં બે કાંદા વરસોનાં દુકાળ નિવારણ માટે તેમણે કરેલા કામથી તેઓ ઘેર ઘેર જાણીતા થઈ ગયા હતા. તેમના કોમળ અંતઃકરણને આ અસલ વતનીનું દુઃખ અસહ્ય લાગ્યું. એક બીજાં સ્થાનિક કાર્યકર્તા અને બહારની જીજ્ઞાસુ મદદથી તેમણે લાખો ભીલોના ઉદ્ધાર માટે પંચમહાલમાં સેવામંડળ ઝૂકાવ્યું. ૧૯૨૪ માં મંડળના ત્રણ આશ્રમોમાં સો છોકરાઓનો નિભાવ થતો હતો, સાત શાળાઓમાં ચારસો છોકરાં અભ્યાસ કરતાં હતાં અને બે દવાખાનાં ચાલતાં હતાં. આનું વાર્ષિક ખર્ચ વીસ હજારથી ઓછું હતું. આશ્રમમાં ત્રણ રૂપિયામાં એક છોકરાનો નિભાવ થતો હતો. અત્યારે દક્કર આપાએ (પંચમહાલમાં એ જ નામ પ્રસિદ્ધ છે) જીવાન ઉત્સાહી માણસોની એક ટોળા ભેગી કરી છે, તેમાંના ઘણાખરા ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ છે. બહારની મદદનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે પણ પાત્રીલાયક આવ્યાં કરે છે, અને સ્થાનિક મદદ પણ વધતી જાય છે. અસલ વતનીના ઉદ્ધાર માટેનું આ ભીલસેવા મંડળ કદાચ સૌથી વધારે મદત્તની હિંદી સંસ્થા છે. કામ ઘણું છે પણ કરનારા નથી. આ ગરીબ અને નિરાધારોને મદદ આપવાની જવાબદારી હવે આપણે સમજી જતી જોઈએ. અપાર મુશ્કેલીઓ સામે જે માણસો લડત ચલાવી રહ્યા છે તેમને અમારાં વંદન હો ! પણ આશા છે કે હવે જંગલના બીલોનું રૂદ્ધ અરણ્યે રહિત થશે નહિ.

ગૂંજરાત મહાવિદ્યાલય,
અમદાવાદ.

અ. નારાયણ મલકાની

જ્ઞા ન ગો ચ રી.

ગ્રેટબ્રિટનની કોલસાની હડતાલ*

ગ્રેટબ્રિટનની આખાદી તેના ખનીજ ઉપર જ છે અને તેમાંય ખાસ કરીને કોલસો અને લોખંડ: વર્તમાન યાંત્રિકયુગમાં કોલસો અગત્યનો ભાગ ભજવતો હોવાથી અને ગ્રેટબ્રિટનની આખાદી તેના ઉપર જ હોવાથી, જ્યારે જ્યારે ગ્રેટબ્રિટનમાં કોલસાની ખાણોની ખાજતમાં ઝથડો ઊભો થયો છે, ત્યારે ત્યારે નિરૂપાયે સરકારની અનેક મુદ્દાઓ દ્વારા તેની તપાસ કરાવવા બાદશાહી કમીશનો નીમવાની ફરજ પડી છે. તેજ ફારણે ગ્રેટબ્રિટનમાં હાલમાં પ્રચલિત ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનું મૂળ પણ આપણે જોઈએ પડશે.

ફક્ત ૫૦ વર્ષ પૂર્વે ૧૮૭૧ ની સાલમાં 'ખાણોમાંથી કોલસો ઘટે છે કે નહિ' તે ઉપર વિચાર કરવા આરગ્યલ કમીશન (Argyll Commission) નીમવામાં આવેલું. આમ ફક્ત પચાસ જ વર્ષ પૂર્વે બતાવેલી કોલસો ધરી જવાની ખીક આજે ખીજ સ્વરૂપમાં બતાવવામાં આવે છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં આજે બેકારી માટે જુમ નથી. આજ તો નીકાશના વેપારમાં ગ્રેટબ્રિટન પોતાનું રૂયાત જળગી રહે તથા પ્રથમ શ્રેણીમાં મુકાતી દુનીઆની પ્રગ્નઓમાં તેની ગણતરી થાય તે માટે કોલસાના ઉત્પાદનમાં ફરકસર માટે ઊભી થતી મુરદેલી સામે પોકાર છે. બોર લગભગ અસાધારણ ખર્ચને પહોંચી વળવા કોલસાની નીકાશ ઉપર નંખાયેલી જલદત જ સાબીત કરે છે કે હંદસાં પચાસ વર્ષમાં વીજળીનો શક્તિના સાધન તરીકે ખૂબ ઉપયોગ થવાથી ગ્રેટબ્રિટનના કોલસાની માગણી ઘણીજ ધડી ગઈ, છતાં પણ કોલસો ભવિષ્યમાં ખૂટી જવાનો ભય તો રહ્યો જ. ખીજું કંઈ નહિ તો પણ ફક્ત નૌકાળજ જેટલા કોલસાનો સંગ્રહ ગ્રેટબ્રિટન પાસે હોવો જ જોઈ એ એવું ૧૯૦૫ માં નીમાયેલા બાદશાહી કમીશને સૂચવ્યું. આજે નૌકાળજ કોલસાનો ઉપયોગ નહિ કરતાં ખનીજતેજનો ઉપયોગ કરતું હોવા છતાં નગર સમક્ષ રહેલી આ ખીનાએ ભવિષ્યમાં ઉત્પાદન ચનારી આશ્વત્તું સૂચન કર્યું.

શક્તિનાં સોંધા સાધન તરીકે વીજળી અને ખનીજતેજનો ઉપયોગ કોલસા કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો જ થાય છે તે દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાય કે મહેલા કરતાં આ વખતની કામદારો અને માલિકો વચ્ચેની લડત નિરર્થક છે. મુરોપના ખીજ દેશોમાં મજુરીના દર ઓછા કરીને અને કામ કરવાના કલાક વધારીને ફરેલા ઉત્પાદનના ખર્ચના ઘટાડાથી કે એવાં ખીજ કારણોથી ગ્રેટબ્રિટનના કોલસાની માગણી ઓછી થઈ છે એમ માનવાને કારણ નથી. જરૂર આવાં કારણોએ તેમાં ભાગ તો ભજવ્યો જ દશે પણ તેનું પ્રમાણ દશમા ભાગ જેટલું પણ નહિ હોય. તેનું મુખ્ય કારણ તો આપણે જોઈએ તેમ વિનાશની મદદથી અને તેટલી ઝડપથી કામે લેવાનાં શક્તિનાં સાધનો વીજળીક બળ અને ખનીજતેજ છે. બ્રિટીશ નૌકાળજે ૧૯૧૦ ની સાલથી કોલસાનો ઉપયોગ બંધ કર્યો છે.

* 'People' તા. ૨૩-૫-૧૯૨૬ના અંકમાં છપાયેલા Professor K. T. Shah ના "What's wrong with Britain's Coal" નામના લેખને સાર.

૧૯૧૪ ની સાલમાં મહાસાગરોમાં ફરતી આખી દુનીઆની સ્ટીમરોના બે ટકા સ્ટીમરો જ ખનીજતેલનો ઉપયોગ કરતી જ્યારે હાલમાં તે સ્ટીમરોનો લગભગ ત્રીજો ભાગ ખનીજ તેલનો ઉપયોગ કરે છે. નોર્વે અને સ્વીડને જેમ નીઆગારા અને ફાયર્ડઝ (Fjords) નો ઉપયોગ કર્યો છે, તેમ હોન અને ગેરોને (Garonne)નો ઉપયોગ કરીને કાન્સે લગભગ બધાં નવાં સાહસ વીજળાકળળ ઉપર ખેડ્યાં છે. આયર્લેન્ડ પણ શેનનનો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર કરી રહ્યું છે. આમ કોલસા (King Coal)નું રાજ્ય ચારે બાજુથી અંત તરફ આવતું બન્યું છે અર્થાત્ કોલસાનો ઉદ્યોગ તેનું અસ્તિત્વ બંધ કરવા તરફ પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. બીજા પણ ઘણા દાખલાઓ ટાંટી શકાય તેમ છે. ગયે જ વર્ષે, જર્મની, બેલ્જિઅમ, રશિયા, યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓફ અમેરિકા વગેરેમાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં કોલસો ફાળવે પડી રહેલો કે તેને બીધે કોલસાના આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપારમાં પણ મંદી આવી. ખૂનીજતેલ અને વીજળાકળળ જે ઝડપથી કોલસાની જગ્યા લે છે તે તરફ જ આંખઆડાકાન કરવામાં આવશે તો બીજા બધા ઉપાયો, પછી તે ગમે તેવા સ્વરૂપમાં હશે તો પણ, નિરર્થક નીવડવાના, જ્યારે તે ઉદ્યોગને ખાસ મદદ આપવાનું પગલું જ નિરર્થક નીવડ્યું છે ત્યારે બીજાની તો શું દશા ?

આ તકલીફનો પ્રશ્ન એકલા ઐટલિટનનો નહિ પણ સારી દુનીઆનો છે. લડાઈની શરૂઆતથી જ કોલસાના ઉદ્યોગનો પાયો કૃત્રિમ ચણતર પર આવી ગયેલો હોવાથી ૧૯૧૬ ની સાલમાં તેના ઉપર અંકુશ મુકવામાં આવ્યો. તે પણ નિરર્થક નીવડવાથી લડાઈના અંતે તે ઉદ્યોગને સખત ફટકો લાગ્યો અને છેવટે જસ્ટીસ સેન્કી (Justice Sankey) ના પ્રમુખપણા નીચે બાદશાહી કમીશન નીમવાની સરકારને ફરજ પડી. તે કમીશને સૂચવેલા અને તે વખતની સરકારે સ્વીકારેલી મજૂરીમાં ઘટાડો કરી સાત કલાક કામ લેવાની સૂચના જ આજની આ પરિસ્થિતિનું મૂળ છે એમ કહી શકાય. બધી ખાણો રાષ્ટ્રીય (Nationalise) કરી નાખવી જોઈએ એવો મત કમીશનના પ્રમુખ સાહેબ તથા કામદાર વર્ગના પ્રતિનિધિઓ ધરાવતા હતા, જ્યારે તેમ નહિ કરતાં નફો ફરવાને અશક્ત બનેલી કંપનીઓને એક બીજા સાથે જોડી દઈ તેથી થતો વ્યય દૂર કરવો એવી ખાણોના માલિકોના પ્રતિનિધિઓની સૂચના હતી. સરકાર આ બીજા વિચારની હતી, પણ સામે કમીશનના પ્રમુખસાહેબ હોવાથી તેઓ પણ તેમના મતને ઠેઠ સુધી વળગી રહ્યા. પરિણામે કામદાર વર્ગે આ વખતના જેવી સામાન્ય નહિ પણ સાધારણ હડતાલ પાંચ મહિના સુધી ચાલુ રાખી. આ હડતાલનો અંત, નક્કી કરેલી ઓછામાં ઓછી મજૂરી અને તે ઉપરાંત નફો વહેંચવાની વ્યવસ્થા થઈ ત્યારે આવ્યો. આ યોજનાનો અસ્વીકાર ખાણોના માલિકો તરફથી ૧૯૨૫ ના જુનની ૩૦ મી તારીખથી થયો, અને તેઓએ જાહેર નોટીસથી જણાવ્યું કે ૧૯૨૧ ની યોજના તેમને નાપસંદ છે, અને તેના બદલામાં જે ઉત્પાદન થાય તેમાંથી મજૂરી વગર બીજું ઉત્પાદનનું ખર્ચ બાદ કરીએ અને જે કંઈ વધે તેમાંથી ૮૭ ટકાનો ઉપયોગ મજૂરોની મજૂરી માટે થાય અને ૧૩ ટકા માલિક પોતે રાખે એ યોજના પ્રમાણે કામદાર વર્ગ કામ કરવા તૈયાર હોય તો તેઓ ખુશા છે. કામદાર પક્ષે તેના પર વિચાર કરી સમાધાની પર આવવા પણ ના પાડી. દરમિયાન કોલસાના ભવિષ્ય ઉપર સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવા, અને કોઈ પણ

જાતની મદદ સિવાય તે નબી શકે તેવી સ્થિતિ પર તેને મુકવા માટે સૂચનાઓ કરવા સર હરબર્ટ સેમ્યુઅલ (Sir Herbert Samuel) ના પ્રમુખપણા નીચે કમીશન નીમવામાં આવ્યું.

આ કમીશનનો ગયા માર્ચ માસમાં રિપોર્ટ બહાર પડતાંની સાથે જ આંગળી હડતાવના પકડા સંભળાયા. ૩૦ મી એપ્રિલ ૧૯૨૬થી સરકારે આ ઉદ્યોગને અંપાતી ખાસ મદદ (Subsidy) એકદમ બંધ કરવી એમ આ કમીશને સર્વોત્તમ સૂચના કરી. બીજા ઉદ્યોગને નહિ અને આજ ઉદ્યોગને ખાસ મદદ આપવી એ મુદ્દાની દૃષ્ટિએ કમીશનની આ ભલામણ સ્વીકાર્ય છે. જો આ કરવું હતું તો સાથે સાથે બીજા પણ યોજના સરકારે અમલમાં મુકવાની જરૂર હતી. ખાણના માલીકો સાથે ખાણની બરાબર કિંમત આંકી તેઓની સાથે તે બાજતની પતાવટ કરીને અને ત્યાં કોલસો હલુ શોધાયો નથી, તથા જ્યાં ખાણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવી નથી ત્યાં તે બધી ખાણો રાજ્યની માલીકીનો હુકમ કાઢીને સરકારે લઇ લેવી જોઈએ. કમીશન મદદ બંધ કરવાનું સૂચન કરે છે છતાં પણ બધી ખાણો રાષ્ટ્રીય કરવાની કામદાર પક્ષની માગણીનો તે અસ્વીકાર કરે છે. ઉપરાંત નાની નાની ખાણોને ભેગી કરી દેવાની ઈષ્ટિ અને શક્ય યોજનાનો અમલ થવો જોઈએ તે પણ કમીશનને બાજબી લાગતું નથી. વળી હંમેશના કામ કરવાના વખતમાં પણ તેઓ વધારેાપટારો સૂચવતા નથી. ખાણના માલીકોની યોજના પ્રમાણે ભેગી મજૂરી આપવાની પદ્ધતિ આ કમીશન સ્વીકારે છે. કંઈ પણ પરિણામ આવવાનો સંભવ નથી એથી આવી રીતે નફો વહેંચવાની પદ્ધતિ ઉપર કમીશન ખૂબ ભાર મૂકે છે. ધીમે ધીમે ખાણોની માલીકીપણાના હક્ક મજૂરીમાં આવતા જાય તે માટે ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરોને શેર મળતા જાય તેથી નફો વહેંચવાની પદ્ધતિને કાયદા દ્વારા ફરજિયાત કરવાની કમીશન સૂચના કરે છે. બીજા દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો રાજ્ય પોતાની ફરજ કોઈ પણ રસ્તે બજાવી શકે. શોધ કરવા માટે નાણાંની મદદ કરે, અથવા કંઈ વિદ્ય આપે તો દૂર કરી આપે, તે ઉપર દેખરેખ માટે તથા નફાની વહેંચણીમાં મદદ કરવા કમીશીઓ નીમે કે એવો બીજો ગમે તે રસ્તો લઈ રાજ્ય પોતાની ફરજ બજાવે. હુકમમાં આ સર્વનું લવિય માલીકો અને મજૂરો વચ્ચેના અભિપ્રાયોનું પ્રમાણ કેટલું રહે છે તે ઉપર અને બન્ને પક્ષના નેતાઓના વિચારો ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખે છે.

ઉપર મુજબનો કમીશનનો રિપોર્ટ ખાણના માલીક અને મજૂર બન્નેને અસંતોષકારક છે. આ કારણથી બન્ને પક્ષોનો તેની સામે વિરોધ છે. પરિણામે હડતાલ તો પડી જ. એક જગ્યાએથી બીજા જગ્યાએ માલ લઈ જવાનું કામ કરતા માણસો (transport workers) અને બીજાઓ પણ હડતાલમાં જોડાયા. જ્યારે બીજા બાજુથી યુરોપના બીજા દેશોના મજૂર વર્ગ અને તેટલી મદદ આપી હડતાલ પ્રત્યેની પોતાની સદાનુભૂતિ દર્શાવી. આમ આ હડતે નિર્દોષ અને સદોષ બન્ને પક્ષ ઉપર અસર કરી. હડતાલને ફતેહમંદ બનાવવા માટે કરવામાં આવેલી હીલચાલ બાજુ પર રાખીએ તો જણાય કે આ હડતાલ આર્થિક કારણોમાંથી જન્મ પામી છે. પચાસથી સાઠ લાખ મજૂરોએ હડતાલના કામમાં પોતાની સંમતિ દર્શાવી છે તે જ બતાવી આપે છે કે કામદાર પક્ષની માગણીઓ ન્યાયસર હતી. જ્યાં મુદ્દો હુકમો થયાં નથી ત્યાં મુદ્દો આ હીલચાલને બજાવોરે હીલચાલ તરીકે મણવી

તે ઉચિત નથી. ધણા વખતથી નદિ સ્વીકારાયેલી એથી આવી વસ્તુઓ ઉપર તેનું કાયદેસર અસ્તિત્વ સાબીત કરવા અને કાયદા ઉપર ખોટાં સુંઘણાં સુંઘવા કરેલી સર જોન સાઈમન (Sir John Simon) ની નીમણુંક પણ નિરર્થક છે.

ખીજા ઉદ્યોગોની દૃષ્ટિએ આ ઉદ્યોગોને ખાસ મદદ આપવી એ હીક નહિ, છતાં પણ પહેલેથી અપાતી મદદ એકે જાપાટે ખીનશરતે દૂર કરવાની કમીશનની સૂચના યોગ્ય ન જ ગણાય. આ પાછળ ગયે વર્ષે થયેલા બે કરોડ પાઉન્ડનું ખર્ચ જેમ પાર્લામેન્ટે મંજૂર રાખ્યું હતું તેમ આ વર્ષે ખીજું તેટલું જ ખર્ચ કરીને સરકાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ તથા વેપારમાં તથા સામાન્ય સલાહસાંતિમાં આવેલી તકલીફને હંમેશને માટે દૂર કરી શકત. આ ન કર્યા છતાં પણ જો સરકાર હજારો તોડવામાં છૂત મેળવશે તો તેનું શું પરિણામ આવશે ? સરકારી અમલદારો અને ખાણોના માલિકો સામે પોતાનું વેર લેવાનો લાગ ક્યારે આવે તેની જ રાહ આ અસંતુષ્ટ મજૂરો જેઈ રહેવાના. ઉપરાંત મી. હવર (Hoover) ના અધ્યાગ પરિશ્રમને પરિણામે અમેરિકાના વર્તમાન ઉદ્યોગમાં આવેલા પચાસ ટકા જેટલી કરકસર-દારા ચતા બગાડના બચાવના પ્રયત્ન દાખલા મુજબ આ ઉદ્યોગમાં તેવા સુધારાવધારા કરવાનો સંભવ પણ નહિ રહેવાનો; અર્થાત્ કોલસો સુધારવાના દરેક ઉપાયમાં કામદાર પક્ષ તરફથી વિદ્વો આન્યા જ કરવાનાં.

આ ઉદ્યોગને સમૂળગો નાશ થવાનો અને તેની જગા ખીજા ઉદ્યોગો લેવાના એ સંભવ નજીકમાં જ છે, એવું હજી પણ ગ્રેટબ્રિટનના મુત્સદીઓ જેઈ શકતા નથી. કેમિ-ન્ટના સલાહદોને પણ તેમની ઉપર આવી રીતે જમૂમની તરવારનું ભાન નથી. ઉપરાંત ફુનીઆના ખીજા દેશો તેમના ઉદ્યોગોનાં જરૂરી સાધનો માટે ગ્રેટબ્રિટન ઉપર જ આધાર રાખીને બેસી રહેવાના એમ માનવાને પણ કારણ નથી. ફુનીઆના પછાત દેશો કે જ્યાં ગ્રેટબ્રિટનના મુદીવાળાઓ સહેલાઈથી ધુસી શક્યા છે તેઓ પણ તેમના ઉદ્યોગો માટે પ્રમાણમાં ખર્ચ કરીને ખીલવવાની પ્રયત્ન ધર્યા રાખે છે. જ્યારે આ ધર્યાઓ પાર પડશે યાને પછાત દેશો તેમના ઉદ્યોગો ખીલવશે ત્યારે તેઓ ગ્રેટબ્રિટનને ખાણ પર મુકીને જ કામ લેશે અને 'ફુનીઆનું કારખાનું' અને 'દરીઆની રાણી' તરીકેની ગ્રેટબ્રિટનની સ્થિતિ સત્વર દૂર થશે જરૂર આવેા દિવસ આવવાને હજી ઘણી વાર છે, છતાં કામદાર અને માલિકો વચ્ચેના અગ્રહ દૂર થાય તેવા ઉપાયો લેવા તરફ આજે પણ ચિરીશ મુત્સ-દીઓનું વજાન નથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

મૈયાજી,

હિન્દની લૂંટ*

હિન્દુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજોએ પૂર્ણ સત્તા પ્રાપ્ત કરી ત્યારે તેઓનું દૃષ્ટિબિંદુ સર્વથા તરફ હતું. અને તેથી જ બ્રિટીશ રાજ્યતંત્રમાં રાજ્યકરોઆર અને લૂંટ એ બે શબ્દો એકે ખીજા માટે વાપરી શકાય તેવા બન્યા છે.

1. Workshope of the World
2. Queen of the Sea.

* જ્યાં મે માસના "Modern Review" માં આવેલા 'Exploitation of India' by Major D. B. Russell ના લેખનો સાર રૂપ અનુવાદ.

કેટલાક અંગ્રેજ લૂંટારૂઓ હિન્દને લૂંટીને પૈસાદાર બન્યા. ઉપરાંત આ લૂંટાયલા માત્રે તે પ્રગ્નને તેમના ઉઘોગ ખીલવવામાં અને કારખાનાં આંધવામાં મદદ કરી. પરંતુ ૧૮૫૭ના બળવા પછી આ લૂંટની પદ્ધતિ બદલવામાં આવી. દેશી રાજ્યોનો મુલકે ખિટીશ સરકારમાં નહિ હોવાથી તેઓનો અખૂટ લંડન લૂંટવાનું કામ અંગ્રેજોને અશક્ય થઈ પડ્યું. તેથી હિન્દુસ્તાનની પ્રગ્નના ભોગે ઈંગ્લાંડની પ્રગ્નને પૈસાદાર બનાવવાના માર્ગો બદલાયા.

આ બદલાયલા માર્ગો આ પ્રકારના હતા:—

- (૧) રેલવે નાખવામાં આવી,
- (૨) ૩ ઉગાડવાના અખતરા કરવામાં આવ્યા,
- (૩) ખિટીશ મૂડીવાળા કંપનીઓ હિન્દમાં ઉભી કરવામાં આવી,
- (૪) હિન્દુસ્તાનમાં મોટા પ્રમાણમાં અંગ્રેજોને રોકવામાં આવ્યા.
- (૫) હિન્દને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી નહિ.

હિન્દ ધણો જ ગરીબ દેશ છે છતાં પણ ઉપર બતાવેલા માર્ગો દ્વારા કામ લેવા સરકારે અંગ્રેજ મૂડીની જરૂર બનાવી. લૉર્ડ મેંસબરીએ એક વખત કહેલું કે “હિન્દુસ્તાનને તો નીચોવી નાખવો જોઈએ.” તેમ કરવામાં આ અંગ્રેજ મૂડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

રેલવે

રોકેલી મૂડી માટે ખાત્રી આપી સરકારે રેલવે નાખવામાં અંગ્રેજ મૂડીનો ઉપયોગ કર્યો. આ ખાત્રી જો હિન્દની પ્રગ્નને આપવામાં આવી હોત તો તે પણ જરૂર જોઈતા પ્રમાણમાં મૂડી રોકત. આમ ઈંગ્લાંડને પૈસાદાર બનાવવાના કારણે હિન્દુસ્તાનની પ્રગ્નને ધણો જ અન્યાય કરવામાં આવ્યો. તે વખતે તો સર આર્થન કોટન જેવા પ્રખ્યાત એન્જનીયરે સાબિત કરી આપેલું કે “હિન્દને તો મોંઘી રેલવેની જરૂર નથી પણ પાછી સડકો અને વડાણ ફરી શકે તેવી નહેરોની જરૂર છે.” ઉપરાંત ૧૮૯૦ ના એપ્રિલની ૧૪ મી. તારીખે શ્રી. સ્વીફ્ટ મેકનીઝ આમની સભામાં બોલેલા કે “એવો અડસટ્ટો કાટવામાં આવ્યો છે કે હિન્દુસ્તાનમાં રેલવે નાખવાનું સાદસ ખેડવામાં આવ્યું તેમાં જેટલું ખર્ચ થયું તે પછી દર શીર્ષાંગે આઠ પેન્સ એ પ્રમાણમાં પૈસા ઇંગ્લાંડને મળ્યા.”

રેલવે નાખવાનો સરકારનો ખીજો મુદ્દો ઈંગ્લાંડમાં સોંધુ અનાજ મળી શકે તે હતો. રેલવે મારફત હિન્દમાંથી ઘઉં નીકાશ કરવાનું તેઓને અનુકૂળ પડે તેમ હતું. ઉપરાંત રેલવેથી ખિટીશ કારખાનાવાળાઓ હિન્દમાં ઘુસ્યા અને તેના ઉઘોગોનું સત્તાનાશ વાળી નાખ્યું.

આમ હિન્દમાં રેલવેનું આંધકામ ઈંગ્લાંડને અનેક રીતે લાભદાયી નીવડ્યું. ન્યારે હિન્દને બારે નુકશાન થયું. રેલવેએ હિન્દી પ્રગ્નને દેવા નીચે કચરી નાખી અને ઉઘોગોનો નાશ કર્યો એટલું જ નહિ પણ માણસની તંદુરસ્તીમાં પણ તેણે અગાડ કર્યો. અત્યારનાં તદ્દન વેરાન થઈ પડેલાં ગામમાં પણ રેલવેને આભારી છે.

લરકર લાવવા લઇ જવાનું કાવે એ પણ એક દષ્ટિ રેલવે નાખવામાં હતી. આમ આશંક અને સુખાકારી કાંઈ પણ દષ્ટિએ રેલવે નાખવાથી હિન્દને ફાયદો થયો નથી.

૩ ઉગાડવાના અખતરો

ઈંગ્લાંડને પૈસાદાર બનાવવામાં દરેક ઉદ્યોગ કરતાં રૂના ઉદ્યોગે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રથમ ૩ મેળવવા માટે ઈંગ્લાંડને અમેરીકા ઉપર આધાર રાખવો પડેલો. સારામાં સાફ ૩ ઉત્પન્ન કરનારા બિદાર, સિંધ, અને પંજાબ જેવા હિન્દના પ્રાંતો તે વખતે દેશી રાજાઓના હાથમાં હોવાથી અનાદી કાળથી સમર્થ ૩-ઉત્પાદક દેશ તરીકે ગણાતા હિન્દમાં અંગ્રેજોએ એકદમ ફાવી શક્યા નહિ. આ પ્રાંતો ખ્રિસ્તીશ લોકમત નીચે કેવી રીતે આવ્યા તે “હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી સત્તાનો ઉદય”^૧ એ પુસ્તકના પાંચમા ભાગમાં સારી રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે.

૧૮૫૮ ની સાલમાં આઇ. ઇ. કોલિન્સ નામના સહૃદયને નીચે મુજબના સારવાળું એક ચોપાનીકું માનચેસ્ટરમાંથી બહાર પાડ્યું હતું.

“અમેરીકાનાં સંસ્થાનેને ૩ ઉત્પન્ન કરવામાં દુનીયાના બજારમાં હંફાવી કાઢે તેવાં સિંધ અને પંજાબ એ રત્નો હિન્દમાં છે. તેઓએ અંગ્રેજ પ્રજાને બતાવી આપ્યું છે કે રૂની બાબતમાં તે કાંઈનાથી પણ ઉતરે તેમ નથી.”

ઈંગ્લાંડને પૈસાદાર બનાવવામાં ઘણી જ મદદ કરનાર લૉર્ડ રોબિન્સો કે જે તે વખતે બોર્ડ ઓફ કોન્ટ્રોલના પ્રમુખ હતા અને પાછળથી હિન્દી વઝીર બન્યા હતા તેમને આ ચોપાનીકું અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. પછી સિંધ અને પંજાબ મેળવવામાં અંગ્રેજ સફળ થાય તે માટે સંકલને સ્થાપ રહ્યું જ નહિ. આ ચોપાનીયાના લેખકે પોતાનું લખાણ પૂરું કરતાં નીચેના શબ્દો વાપર્યા હતા:—

“પૂર્વના આપણા દેશોને લેન્કેશાયરની જરૂરીઆતો પુરી પાડતા બનાવવા તે આપણા હાથમાં છે, અને જો આપણે તેમ નહિ કરીએ તો આપણે મુખાઈ કરીએ છીએ એમ ગણાય, અને સાથે સાથે મોટા ચુંદાને પાત્ર આપણે બનીએ છીએ. કારણ કે આ વિષયમાં નિષ્ણાત એવા મી. ર્નો કહે છે કે ‘હું સંપૂર્ણ રીતે માનું છું કે અમેરીકાનાં સંસ્થાનેને નોટલું જ ૩ હિન્દુસ્તાન ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ છે. અને તે વળી તેઓના કરતાં અડધાથી પણ ઓછા ખર્ચે. આ સંજોગો ઉપરથી હું જોઈ શકું છું કે હિન્દનું ૩ અમેરીકાના રૂને અંગ્રેજ બજારોમાંથી એકે ઝપાટે દૂર કરશે. ઉપરાંત આપણે જ અમેરીકાને ૩ આપતા થઈએ એવો વખત આવે તેવો કાંઈ જાનનો સંભવ નથી.’ આ રમત આપણા હાથમાં છે, પણ આપણે રમવા તૈયાર હોઈએ તો જ. આપણે જરૂર તેમાં વખત ગુમાવેા ન. જોઈએ.”

દરેક દશ પાઉન્ડનો એક શેર એવા લાખ શેરવાળા ‘ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કોમ્પનિ કંપની લીમીટેડ’ એ નામની કંપનીએ દશ લાખ પાઉન્ડની મૂડી એમી કરીને પોરપેક્ટસ પણ દાર્યું હતું. ઇંગ્લાંડને ૩ પૂરું પાડવા માટે પાર્લામેન્ટના ભલાસદ મી. જોન સીધામના પ્રમુખપણા નીચે એક મંડળ સ્થાપવામાં આવેલું. આ મંદાશયને ૧૮૫૬ નાં જાન્યુઆરી માસમાં મી. જો. બી. સ્મીથે એક પત્ર લખી જણાવેલું કે “આપણે અમેરીકાથી ૩

લાવીએ છીએ તેનું કારણ એટલું જ કે બીજા કોઈ પણ જગા કરતાં ત્યાંથી આપણને સોંપા લાભ મળે છે. ચંત્રા એવી ચીજ છે કે જેનો ઉપયોગ અપાટામાં કરી શકાય, જ્યારે કાચો માલ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રગતિ ઘણી જ ધીમી થાય છે. તેથી તે ઉત્પન્ન કરવાના દરેક અખતરા અજમાવવાની જરૂર છે. આપણે મુખ્ય હેતુ અમેરીકા જેવું અગર તેવી સારી જાતનું રૂ મેળવવા બીજા દેશોમાં પ્રયત્ન કરવાનો છે. આ થઈ શકે તેમ છે? અમેરીકા સાથે હરિફાઈ કરી શકે તેવું રૂ ફક્ત વીસ જ વર્ષમાં આપણને પુરું પાડી શકે એવા હિન્દુસ્તાન સિવાયનો બીજો કયો દેશ છે? તેથી બીજા બધા દેશો કરતાં તમારા મેંડળે હિન્દુસ્તાનમાં કામ લેવાની જરૂર છે.”

આમ અંગ્રેજોને હિન્દ કેટલું ઉપયોગી બન્યું તે હવે સમજાવવાનું હોય જ નહિ. રૂ મેળવવા હિન્દનો ઉપયોગ કર્યો તે ઉપરાંત લેન્ડેશાયરમાં તૈયાર થયેલા માલ માટે બજારો હિન્દમાં જ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. હિન્દને કાપડ માટે કાચો માલ આપવામાં જે ભુજ રકમ મળી તે જ્યારે ઇંગ્લાંડે પોતાનો માલ હિન્દમાં જગરાઈથી ઘુસાડ્યો ત્યારે તે રકમ વ્યાજ, અરે! ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે પાછી લીધી.

બ્રિટીશ મૂડીવાળાઓને ખાસ લાભ

બ્રિટીશ પ્રગતી વસાયલો હિન્દ કહેવાય તે માટે તે લોકોને જ ખાસ લાભ આપવાની જરૂર પડી. આ કામ કેવી રીતે પાર પાડવામાં આવ્યું તે સમજાવવાની જરૂર જરૂર નથી. કારણકે ‘હિન્દમાં યુરોપીય વસાહતો’ (Colonisation of India by Europeans.) એ નામના પુસ્તકમાં તે સારી રીતે સમજાવેલું છે. તે માટે ઉડાણમાં જવાની અંગ્રેજી જરૂર નથી.

આ ખાસ લાભોથી હિન્દની પ્રજાને ‘કાઠી કાપનાર અને પાણી-કાઢનાર’ જેટલે નીચે દરજ્જે ઉતારી પાડવાનો અંગ્રેજોએ વિચાર કર્યો, કારણ કે આ માણસોને તેઓએ શુભામ જનાવવા હતા. આમ શુભામ જનાવી અંગ્રેજો તેમની પાસેથી ઘણી જ મજૂરી લઈ મોટા સાંખ્યજગમાં નફો કરવાની ઈચ્છા રાખતા હતા. ગણીના વાવેતર માટે તેઓએ ઘણા માણસો વડાણ ફરી શનિરાધાર અને કમનસીબ ખેડુતો ઉપર અંગ્રેજોએ પોતાની શેકાઈ દાખવી જેટલી મી. સ્વીફ્ટ મેકનીસ જેવી જનાવી. સરકારની જાણમાં આ બીના આવી હતી. ગણીના ઉલો-છે કે હિન્દુસ્તાનમાં રેલવે નાખીને જનાવી. અને તે ‘ગણી સમિતિ’ (Indigo પેપી દર શીર્ષકે આઈ પેન્સ એ પ્રમાણમાં પૈમા ધોના કેટલાય દાખલા ટાંકી શકાય એવા રેલવે નાખવાનો સરકારનો બીજો મુદ્દો ઇંગ્લાંડના મજૂરો તરફની નીતિને રેલવે મારફત હિન્દમાંથી ઘડ નીકાશ કરવાનું તેઓને અનુકૂળ પ વેળી બ્રિટીશ કારખાનાવાળાઓ હિન્દમાં ધુસ્યા અને તેના ઉલોગોનું

હિન્દમાં માટા પ્રમાણમાં રોકેલા અંગ્રેજો

૧૮૫૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા સર એડવર્ડ મુક્તીવનના 'હિન્દુસ્તાનના પત્રો' (Letters on India)માં લેખક લખે છે કે "હિન્દુસ્તાન દુનીઆના બીજા બધા દેશો કરતાં કેળવણી માણસોને વધુમાં વધુ બદલો આપે છે. કેળવણી માણસો બેકાર રહે છે તે રાજ્યને ઘણું ભાર ૩૫ થઈ પડે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને કંઈ નહિ તો ફક્ત આપણી જરૂરીઆત પુરતો ભાગ હિન્દમાં મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. જ્યારે આખું યુરોપ લથડ્યું હતું ત્યારે ઇંગ્લાંડમાં રહેલી અપૂર્વ શાન્તિ, હિન્દુસ્તાને ઇંગ્લાંડના શિક્ષિત વર્ગને થોડો માર્ગ કરી આપ્યો હતો. તેને આભારી હતી એમ ન કહી સત્યથી વેગળા રહેવાની જરા પણ જરૂર નથી."

જેવી રીતે પશ્ચિમનાં સંસ્થાનો અમેરીકાના વાવટા નીચે સહીસલામત બન્યાં છે, તેવી જ રીતે. છેલ્લાં પચાસ સાઠ વર્ષથી અંગ્રેજોની શુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ મુજબ હિન્દ કામ કરી રહ્યું છે. "આપણા કેળવણી માણસોને મળતા બદલાની કિંમત આંકીએ તો જાણાય કે તે બીજા કોઈ પણ દેશના કરતાં બમણી તો છે જ." આ વાંત તદ્દન સત્ય છે એમ અમેરીકાના પ્રોફેસર સર એડવર્ડ એસ્થર્થ રોએ પણ એક માસિકમાં લખતાં જણાવ્યું છે.

આથી જેમ અને તેમ વધુ અને વધુ માણસો હિન્દમાં રોકવાની રાજનીતિ હિન્દી પ્રજાના ભોગે હિન્દને અનેક રીતે લૂટવામાં પ્રથમ ભાગ લેજવે છે. અને આવી રીતે વધુ અને વધુ ગરીબ બનાવવા હિન્દુસ્તાન ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા જમાવવાની ઇંગ્લાંડની ઇચ્છા હતી.

હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્રતા આપવાની ના

સ્કૉટલેંડના વતની અને દેશી રાજ્યમાં સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતા એક રાજદ્વારી અમલદારે આ લેખના લેખક (ડી. બી. અસુ) ને કહેલું કે:—

"અમે તમને કેળવણી આપી અને તમારી આંખો ઊંધાડી ત્યારે જ તમે હક્ક મેળવવા આજે તલપાપડ થઈ રહ્યા છો. પણ અમારો અને તમારો સ્વાર્થ એક બીજા સાથે અથડાય છે. તમારી બધી માગણીઓના અમે સ્વીકાર કરી શકીએ જ નહિ."

પ્રથમ જ્યારે અંગ્રેજો હિન્દમાં આવ્યા ત્યારે ફક્ત સાધારણ વેપારી તરીકે જ આવેલા અને દેશી રાજાઓએ તેઓને દરેક રીતે હિતજન આપેલું. જ્યારે તેઓ સંપૂર્ણ મજા જમાવી શક્યા ત્યારે પણ તેમણે તેમની અસલની વેપારી પદ્ધતિ છોડી નહિ. તે પણ દુકાનદાર પ્રજા હતી જ્યારે હિન્દની પ્રજાનું પણ તેમજ હતું. વેપારમાં આ બન્ને સંપીને માલે તે અસંભવિત હતું, અને તેથી જ રાજકીય અન્યાય દ્વારા હિન્દુસ્તાનના વેપાર અને ઉદ્યોગનું સત્યાનાશ વાળી નાંખવામાં આવ્યું.

હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજો સામે હિન્દીઓ વેપારની બાબતમાં ફાવી જવાનો સંભવ હોવાથી જ બણીએ હિન્દને સ્વતંત્રતા આપવા ના પાડેલી.

આવી રીતે ઉપર બતાવેલા માર્ગો દ્વારા તેમણે એટલે સુધી હિન્દને લૂંટ્યા કર્યું કે પરિણામે તેમણે તેમની પૂર્ણ સત્તા આજે હિન્દ પર જમાવી છે.

ધૈયાજી

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર .

પ્રાકૃત વ્યાકરણ—ગૂઢરાત પુરાતત્ત્વમંદિરનો પંદરમો ગ્રંથાંક. પ્રકાશક: ગૂ. વિદ્યાપીઠ. લેખક: વ્યાકરણ ન્યાયતીર્થ અને પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી. કિ. રૂ. ૪, પૃષ્ઠ ૪૫૩. પાકું પૂઠું, લિપિ આળબોધ અને ભાષા ગૂઢરાતી.

આ પુસ્તકનો વિષય તેના નામથી જ વિદિત થઈ ગય છે. તેમાં પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રાકૃત ભાષાઓ એટલે લૌકિક ભાષાઓ. અત્યારે માત્ર શાસ્ત્ર પ્રતિષ્ઠિત થએલી પણ ક્યારેક જુદા જુદા સમય અને જુદા જુદા દેશની જનતાની મુખગંગામાં વહેતી સાધારણ અનેક લોકભાષાઓનું વ્યાકરણ આ પુસ્તકમાં આધુનિક દૃષ્ટિએ આપેલું છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપરિમિત જ્ઞાનસામગ્રી છે. આર્યસંસ્કૃતિના અર્ધા કે તેથી વધારે ભાગનો ઇતિહાસ પ્રાકૃત ગ્રંથરાશિમાં છે. શ્રમણપંથની પ્રધાન બે જવતી શાખાઓ (જૈન અને બૌદ્ધ) નું મૂળ પાર્શ્વમય પ્રાકૃત ભાષાજ્ઞ છે. મહાવીર અને જુદીની આધ્યાત્મિક ભાવના, તે વખતનું સામાજિક જીવન, ત્યાગી જીવન, રાજ્યો અને રાજ્યોની પરિસ્થિતિ, સ્ત્રી અને શૂદ્રનું સમાજ ધર્મ આદિમાં રચાન, આદિ લોકજીવનના સમગ્ર વિષયો એ સાહિત્યમાં આલેખાયેલા છે. ઈસ્વીસન પહેલાના ચાર પાંચ સદીથી માંડી ત્યારબાદ બે ત્રણ સદી સુધીના બધા જ શિલાલેખો તત્કાલીન પ્રાકૃત ભાષાઓમાં છે. અને પાછળના અનેક સંસ્કૃત શિલાલેખો પણ પ્રાકૃતના પ્રભાવથી મુક્ત નથી. જ્ઞાન મેળવવાની સુકરતાને લીધે પ્રાકૃતની લોકપ્રિયતા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે એકવાર પ્રાકૃત ભાષાઓને મેલેલભાષા કહી તિરસ્કાર કરનાર સંસ્કૃતાભિમાની, સંસ્કૃતજીવી બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોના વંશજો પણ પાછળથી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સાહિત્ય રચવા પ્રેરાયા. જેને લીધે બ્રાહ્મણ શ્રમણ બન્ને વિદ્વાનોને હાથે મધ્યયુગની ઉત્તમોત્તમ ગણાતી અનેક પ્રાકૃત કૃતિઓ ઉદ્ભવી. રાગ્યો અને રાગ્યકવિઓ સુદાં પ્રાકૃતરચના તરફ પ્રેરાયા. ગાથા સમ્રાજી, સેતુબંધ ગોડવદો, રાવણ-વદો, બગદા, મહાર્થમંજરી, મૃત્તિકટિક, કર્પૂરમંજરી આદિ પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃતકૃતિઓ બ્રાહ્મણ પંડિતોની છે. બૌદ્ધ જ્ઞાનકો, અટ્ટકથાઓ અને અનેક જૈન રીકાગ્રંથો તથા કથાસાહિત્ય એ બધું પ્રાકૃતમય છે. નાટકો, અલંકાર અને હંદ:શાસ્ત્ર પણ પ્રાકૃતમુક્ત નથી.

તેથી આર્યસાહિત્યનો ખરો રસાસ્વાદ લેવા ઈચ્છનારે તેમ જ આર્યનતત્ત્વજ્ઞાન અને આર્ય ઇતિહાસનું યાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવવા ઈચ્છનારે પ્રાકૃત ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવવું અત્યંત આવશ્યક છે. તે ઉપરાંત ભાષાનિરજ્ઞતાની દૃષ્ટિએ પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનું મહત્ત્વ ઘણું જ છે. ગૂઢરાતી, દિંદી, મરાઠી અને બંગલા આદિ પ્રાંતિક ભાષાઓના પર્વમાન સ્વરૂપનો તેના પ્રાચીન સ્વરૂપ સાથે સંબંધ સાંધવા અને એ ભાષાઓનો પારસ્પરિક સંબંધ

વિચારવા માટે પ્રાકૃત ભાષાઓ શીખવી એ અનિવાર્ય છે. ઉક્ત અનેક દષ્ટિબિંદુને લીધે પ્રાકૃત ભાષાઓની અગત્યતા તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે જતું જાય છે, તેથી સરકારી કે ખીનસરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રાકૃત અભ્યાસક્રમે ખાસ સ્થાન લીધું છે. પ્રાકૃતના ઉચ્ચ અભ્યાસિયોની સંખ્યા કોલેજોમાં હમણું હમણું સારી રીતે વધવા લાગી છે. યુરોપ અને અમેરિકાના પુરાતત્ત્વ તથા સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાનોમાં તો પ્રાકૃત સાહિત્યે અને તેના શિક્ષણે ક્યારથીએ પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. પુસ્તકની સમાલોચનામાં આટલું પ્રાસ્તાવિક લંબાણ કરવાનો હેતુ એ છે કે આજની શિક્ષાના વાતાવરણમાં પ્રાકૃત ભાષાના શિક્ષણનું શું સ્થાન છે તે કાંઈક અંશે સમજાય.

પ્રાકૃત ભાષાઓના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંખ્યાબદ્ધ વ્યાકરણો છે, જેમાંનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોનો છે, અને બાકીનો જૈન તથા બૌદ્ધ વિદ્વાનોનો. બૌદ્ધ વિદ્વાનોની લગભગ બધી કૃતિઓ પાલિભાષામાં છે અને તેમાં ફક્ત પાલિભાષાનું વ્યાકરણ છે. જૈન અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોની લગભગ બધી કૃતિઓ સંસ્કૃતમાં છે અને તેમાં પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી, અપભ્રંશ આદિ અનેક ભાષાઓના વ્યાકરણો છે. પણ તેમાં કોઈએ પાલિનું વ્યાકરણ લખ્યું નથી. આ રીતે એક તરફ બૌદ્ધ અને બીજી તરફ જૈન તથા બ્રાહ્મણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ લેખકોનો લાક્ષણિક ભેદ જતાં તે બધાનું રચનાશૈલીમાં સામ્ય જ છે. એઓની બધી કૃતિઓ પ્રાચીન સૂત્ર અને ઇતિના ક્રમમાં છે. એક ભાષાનું વ્યાકરણ પૂર્ણ કર્યા બાદ બીજી ભાષાનું ફેરફાર પુરતું વ્યાકરણ એમાં બતાવવામાં આવે છે. આ શૈલી એક દષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે જતાં આધુનિક પશ્ચિમીય વિદ્વાનોએ જેમ બીજા વિષયોમાં તેમ વ્યાકરણમાં પણ તુલનાત્મક પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. આ પદ્ધતિથી યુરોપીયન વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં છે. ડૉ. પિશેસે પ્રાકૃત ભાષાનું મહત્ત્વ અને અનેક વિશેષતાવાળું પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું છે. ડૉ. હર્નર કોવેલ, યાકોબી વિગેરે વિદ્વાનોએ પ્રાકૃત ભાષાના નાના મોટા વ્યાકરણો, તેના કોષો અને તેને લગતું બીજું ઘણુંએ લખ્યું છે. પણ એ બધું યુરોપીય ભાષામાં હોઈ આપણા દેશના સર્વસાધારણ અભ્યાસિઓને ઉપયોગી નથી.

ન્યારે પં. એચરદાસનું આ વ્યાકરણ નવીન શૈલીથી અને ગૂંજરાલી ભાષામાં હોઈ આજકાલના અભ્યાસિઓને સરળતાપૂર્વક વધારે જ્ઞાન મેળવવામાં ખાસ ઉપયોગી છે. આ વ્યાકરણમાં અનેક વિશેષતાઓ છે. પહેલી રચનાશૈલી વિષયકઃ એની રચના તુલનાત્મક પદ્ધતિએ કરેલી હોવાથી અભ્યાસિને એ જાણવું બહુ મુશ્કેલ પડી શકે તેમ છે કે એક ભાષાથી બીજી ભાષામાં કયે કયે પ્રસંગે કેટકેટલું અંતર છે. એ તદ્વાત્ત અને સામ્ય જાણવાથી પ્રાકૃત, પાલિ, માગધિ અને શૌરસેની આદિ પ્રાચીન લૌકિક ભાષાઓનો પ્રાંતિક વર્તમાન ભાષાઓ સાથેનો સંબંધ સરળતાપૂર્વક જાણી શકાય અને કયા પ્રાંતની વર્તમાન ભાષામાં કયી પ્રાકૃત ભાષાનું કવેવર સંક્રાંત છે એ સ્પષ્ટપૂર્વક જાણી શકાય તેમ છે. તેમ જ લેખકે કેટલેક રચણે પ્રાચીન વૈદિકસંસ્કૃત સાથે તુલના કરેલી હોવાથી પ્રાચીન સમયની ભેદભાષા અને સાસ્ત્રીયભાષા વચ્ચેનો સામ્ય તથા અંતરનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. અને ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસિઓને વૈદિક સંસ્કૃત તથા જૈન બૌદ્ધ પ્રાકૃતભાષાઓનો સંબંધ વિચારવાનું દષ્ટિ-બિંદુ મળે છે.

બીજી વિશેષતા પાલિભાષાની છે. પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત આદિ ભાષાઓ સાથે તુલનાપૂર્વક પાલિભાષાનું વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે. એથી અત્યાર સુધીના વैयाકરણોની એકદેશીયતા કાંઈક અંશે ઓછી થઈ છે. અને પ્રાકૃત ભાગધી આદિના અભ્યાસિઓને પાલિની નજીક અને પાલિના અભ્યાસીઓને પ્રાકૃત ભાગધિ આદિને નજીક આવવાની સરળ તક પ્રાપ્ત થઈ છે. પાલિ અને પ્રાકૃત (આદિભાષાઓ) વચ્ચે થોડામાં થોડું અંતર હતાં એકબીજાના અભ્યાસિઓને અગમ્ય અને કંટાળ લાગતું તે મુગમ થઈ જાય છે, અને ન તથા બૌદ્ધ વર્ણમયના તુલનાત્મક અભ્યાસનો સરળ માર્ગ મળે છે. શાંતિનિકેતનના આચાર્ય વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યના પાલિપ્રકાશમાં પાલિ સાથે પ્રાકૃતની તુલના છે, પણ તે પૂર્ણ નથી; જ્યારે પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં એ સંપૂર્ણ છે.

ત્રીજી વિશેષતા સાધનપ્રક્રિયાની છે. પ્રાચીન વ્યાકરણોમાં જે રૂપોની નિરૂક્તિ શક્ય ત્યાં જતાવવામાં આવી ન હતી તે આ વ્યાકરણમાં વિકારક્રમની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ જ જતાવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ચોથી વિશેષતા અપભ્રંશ ભાષાના પૂર્ણ વ્યાકરણની છે. પ્રાચીન વ્યાકરણોમાં આચાર્ય મચ્છંદનું જ વ્યાકરણ એવું છે કે જેમાં તે વખત સુધીના અપભ્રંશનું સવિશેષ વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે. આ હેમચંદ્રની આ વિશેષતા પ્રસ્તુત વ્યાકરણમાં પણ છે, તેથી જરાતી, હિંદી, મરાઠી આદિ ભાષાઓના અભ્યાસિઓને તેના પ્રાચીન રૂપો જાણવાનું અને વ્યવહાર ભાષાઓમાંથી વર્તમાન ભાષાઓ કેવી રીતે પરિણમી એ જાણવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. અપભ્રંશ ભાષા એ પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓ અને પ્રાંતિક વર્તમાન ભાષાઓ વચ્ચેનો કોઈ સાંધો છે તેથી તેના માટે ગૂજરાતીમાં વ્યાકરણ હોવાની ખાસ અપેક્ષા હતી જે પ્રસ્તુત પુસ્તકથી પૂરી થાય છે.

ખાલવીર: લેખક અને પ્રકાશક, હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ, બી. એ. ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્કાલ્ટ માસ્ટર, અમદાવાદ. દિંમત ૦-૮-૦.

‘ખાલવીર’ એટલે ‘બાંધ સ્કાલ્ટ’. આ પ્રવૃત્તિ બહુ જૂની નથી. એની શરૂઆત થયાને લાગ્યે જ ૨૪ વર્ષ થયાં હશે. તેમણે હિન્દુસ્તાનમાં તો તે તદ્દન નવી જ છે. સને ૧૯૦૧માં પહેલાં એનો જન્મ થયો હતો. શરૂઆતમાં તો લરક-રમાં સાધારણ સંદેશાઓ લાવ લઈ જન કરવાના કામમાં એનો ઉપયોગ થયો હતો. પાછળથી નવાં નવાં તરવા તેમાં ઉમેરાયાં અને આજે એ એક ઘણી જ ઉપયોગી અને ઉત્તેજન આપવા જેવી સંસ્થા તરીકે જગતમાં પ્રસાર પામી રહી છે. આખી દુનિયામાં એ પ્રવૃત્તિ ચાલી રહેલી છે. ‘ગર્લ ગાઇડ્સ’ એ છોકરીઓની સંસ્થા છે.

માત્ર પુસ્તકીયાં જ્ઞાનમાં મચેલા આપણા વિદ્યાર્થીઓને ધર બહાર કાઢી તેમને પર્યટન અને સૃષ્ટિનિરીક્ષણ માટે વગડામાં લઈ જઈ કવાયત અને લોકસેવાનાં કામો શીખવી, આ પ્રવૃત્તિએ તેઓમાં એક નવી જ જાતનું ચેતન પ્રેર્યું છે એ વાત તો સહુ કેઈ સ્વીકારશે. અને એ રીતે તે આપણા વિદ્યાર્થીઓની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિમાં સુધારો કરે અને તેઓમાં સેવાવૃત્તિ પ્રેરે એ પણ બનવાનું જ છે. અને એટલા માટે એની પ્રવૃત્તિઓને જોઈએ એટલાં ઉત્તેજન અને મદદ મળવાં જોઈએ એવું અમારું માનવું છે.

પણ આમાં એક વિચારવાની બાબત એ છે કે એ પ્રવૃત્તિ વિદેશથી આપણે ત્યાં આવી છે એથી એમાં કેટલાંક એવાં તરવા રહેલાં છે કે જે આપણા દેશને અનુકૂળ નથી. આપણે આ બદારની ચળવળને ‘હંદલી અને પામર’ની ખિસ્કીટનાં પડીકાંની માફક જેવી હતી તેવી ને તેવી જ સ્વીકારી લીધી છે એટલે એનો

પૂરતો લાભ આપણા સમાજને મળતો નથી. એ ખાલવીર સેનાનો ઉદ્દેશ તો—સમાજને અને વ્યક્તિને મદદ કરવાનો—બહુ જ સારો છે; પણ એ સેનાનો પહેરવેશ અને દમામ જ એવો છે કે માણસો એઓની પાસે મદદ માગતાં જ અચકાયા. ગામડાની એક બાઈ જાણુનો ટોપલો લરીને ઉભી હોય, અને ત્યાંથી ‘બાંધ સ્કાલ્ટ્સ’ પર્યટનને માટે ચાલ્યા જતા હોય તો તે બાઈની તેઓને એમ કહેવાની દિંમત ન ચાલે કે લાઈ જરા હાથ લાગેને. આ પહેરવેશથી જ વિદેશિતાનું એવું વાતાવરણ ફરી વળે છે કે માણસ પોતાના દેશમાં રહ્યો જતાં. પણ વિદેશી સરખો બની રહે છે. ન્યારે ઘાસનાં ભારા બાંધનારી સ્ત્રીઓ નિરસેકાચપણે તેઓની મદદ માગતી થશે ત્યારે જ એ પ્રવૃત્તિનો જે ઉદ્દેશ છે તે સફળ થયો ગણાશે. આજે પણ એ લોકો મદદ કરવાને તૈયાર નથી હોતા એમ અમારું કહેવું નથી. સ્કાલ્ટ લાસેને મદદ કરવા માટે તંબપાપડ થઈ રહ્યો હોય પણ લોકો જ તેઓથી લાડકીને દૂર લાગતા હોય ત્યાં સ્કાલ્ટ બિચારો શું કરવાનો હતો ! જ્યાં સુધી આ વિદેશી વાતાવરણ રહેશે ત્યાં સુધી થશે શું કે લોકો એના તરફ તમાશાની લાગણીથી જોશે, બે ઘડી ઉભા રહેશે અને ‘કેવું વિચિત્ર’ કહીને ચાલ્યા જશે. અને લોકોમાં જ્યાં સુધી આ કુતૂહલની વૃત્તિ રહેશે ત્યાં સુધી એના પ્રત્યે સદાનુભૂતિ પણ ન થાય અને એમાં એઓને રસ પણ ન પડે.

બીજી એક વાતનો પણ વિચાર કરવાનો છે. આ પ્રવૃત્તિ અર્ધ-સરકારી જેવી છે. યુનિયન જેકને સલામ ભરવી એ તો એના કર્મ-કાંડનું અંગ છે. આ જોઈને અમને તો એવું લાગે છે કે ગઈ વખતે પંજાબમાં ન્યારે ડાયર-શાહીનો દોર ચાલતો હતો ત્યારે નાના નાના વિદ્યાર્થીઓને જોરજુલમથી સોળ સોળ માઈલ ચલાવીને યુનિયન જેકને સલામો ભરાવી હતી.

તેમ જો એવો પ્રસંગ બીજવાર આવે તો વિદ્યાર્થીઓ ટેવને જોરે જ જાળને સલામો ભરી આવે એને માટે જ જાણે આજથી તૈયારી ન ચાલતી હોય! તેઓનાં મન જ એવાં મારી મૂકવાં કે જેથી આમ સલામ ભરવામાં માન અપમાનનો સવાલ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનીએ તેમને જરૂર ન લાગે. અમેને એનું લાગે છે કે આ પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર દેશોમાં બહુ જ સાફ કામ કરી શકે અને સમાજને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે; પણ હિન્દુ જેવા પરતંત્ર દેશમાં જ્યાં સુધી આ પ્રવૃત્તિ આમ અર્ધ-સરકારી રીતે ચલાવવામાં આવતી હોય ત્યાં સુધી તે બહુ ફળદાયક નીવડે એમ લાગતું નથી. ગયા જાન્યુઆરી માસમાં શ્રી. લગ્નપતરાયના પત્ર 'People' માં આ પ્રવૃત્તિ વિશે લખતાં દીનબંધુ એ-કુટે લખ્યું હતું:—

"બોય સ્કાઉટ" જેવી પ્રવૃત્તિ એના સાદસભર્ષા અને ખુલા વાતાવરણના છવનના આદર્શને લીધે આપણું ધ્યાન રહેજે આકર્ષે છે; પણ એ પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની કીર્તિના ઢોલ બજાવવામાં થાય છે અને યુનિયન જૅકને સલામ ભરવા જેવી વિધિને એના કર્મકાંડમાં સ્થાન છે એ જોતાં જ આપણે ચંબી જઈએ છીએ. આ બધી સામ્રાજ્ય-ભક્તિ જ્યાં સુધી એમાંથી ન કાઢી નાખવામાં આવે અને જ્યાં સુધી એને તદ્દન માનવજાતની સંસ્થા ન બનાવવામાં આવે, તેને ખોટા રાજકીય હેતુથી મુક્ત રાખવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તેમાં હિન્દના છોકરાઓ ભાગ ન જ લઈ શકે એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે.*

આ કથનમાં અમને બહુ જ સત્ય સમા-એણું લાગે છે. જ્યાં સુધી આ પ્રવૃત્તિમાંથી

સામ્રાજ્યવાદની ગંધ ન જાય, જ્યાં સુધી એ રાજકીય હેતુથી તદ્દન નિર્લિપ્ત ન બને ત્યાં સુધી હિન્દનાં છોકરા-છોકરીઓ એમાં ભાગ ન જ લઈ શકે.

આજ પ્રવૃત્તિ ઉપરથી બંગાળનો સીરખૂમ છદ્દમાં 'પ્રતીઆલક' નામની પ્રવૃત્તિ ઉભી થયેલી છે અને એનું સંચાલન શ્રી રમીન્દ્રનાથ ઠાકુરની વિશ્વભારતીના શ્રીનિકેતન નામનાં કૃષિ વિભાગના હાથમાં છે. આ પ્રતીઆલક પશુ-સ્કાઉટસના જેવી જ બધી તાલિમ લે છે. આજથી ચારેક મહિના ઉપર જ્યારે એનું વાર્ષિક સંમેલન મળ્યું હતું ત્યારે દરેક ગામના પ્રતીઆલકોએ પોતપોતાના કાર્યનો હેવાલ રજૂ કર્યો હતો. એમાં પોતાના ગામના રસ્તા સુધારવા, ઉકરવામાં સાફ કરવા, પુકુરો સાફ કરવા, મચ્છરો ન થાય તે માટે બેજવાળે ફેંકણે ધાસતેલ ઝાંટવું, દલકા લોકો માટે રાત્રિશાળાઓ ચલાવવી વગેરે કામો ગણાવવામાં આવ્યાં હતાં. સમાજ જ્યારે આનું કામ જુએ ત્યારે તેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય ને સ્વ

movement, on account of the healthy ideal of adventure and open air life that it represents. But at once we pause, when we find that it is being used as a propaganda of British Imperialism and that 'Saluting the Union Jack' is one of its ceremonials. Unless all this Empire worship can be eliminated from it in India, and it can be made entirely human and universal, without any false political implication, it is clearly impossible for Indian boys to join it or for Indian girls to join the 'Girls guides'-a parallel institution."

* તથા સં. ગુચ્છર ઉપરથી.

* When we come to practice we are attracted by such a movement as the Boy Scout

લેવો થાય અને મદદ પણ મન મૂકીને કરે. માત્ર પર્વતનો કે ક્વાયત કરીને આપણે લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવી શકીએ એમ અમને તો લાગતું નથી. એટલે જો આ પ્રવૃત્તિને આપણા દેશનો સ્થિતિને અનુસાર સુધારી વધારી ચલાવવામાં આવે તો ઉપયોગી થાય એમાં કશો શક નથી.

આ પુસ્તકમાં આ પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા વિશે સારી માહિતી છે. જેઓ આજની સેનામાં જોડાયા માગતા હોય તેઓને મદદ થપ થપ પડશે. ક્વાયત ચિહ્નો, કસરત વગેરે ધણી બાબતો એમાં આપવામાં આવેલી છે. છેવટે કેટલાંક ગીતો પણ છે. God save our glorious Kingથી માંડીને ‘અમે ભરત બીમના પુત્રો’ ‘જય જય ગરવી ગૂજરાત’ ‘જનગણમન અધિનાયક જય હે’ વગેરે ગીતોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. પુસ્તક સચિત્ર છે એટલે કિંમત વધારે નથી લાગતી.

ન.

કેવાંગનાઃ. (પંચાંકી નાટક) પૂર્વ ભાગ.

સંશોધક, મારકંડ રતનલાલ ધોળકીઆ, પેટલાદ. મૂલ્ય સવા રૂપિયો.

સંશોધકે (લેખક પોતાને સંશોધક શા માટે કહેવાય છે એ સમજવાને અમે અસમર્થ નીવડ્યા છીએ). નાટકની પ્રસ્તાવના લખવા જતાં એક નાની સરખી નવલકથા લખી મારી છે અને તેપછે વળી.....પ્રસ્તાવનાને અંતે સંશોધક લખે છે:—“ નાટકને દસ્ય બનાવવું કે શ્રવ્ય (?). નૈતિક ધર્મતા (standard) કઈ રાખવી...એવી અનેક બાબતોથી ઝૂંસવાઈ આ પ્રયત્નમાં આખરે ધક્કેરવ્યા તથા લેખિનીને જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપેલું છે. આ એક હૃદયનો ઉત્કાર છે, સુગુમાવસ્થાનો લવારો છે, ચિત્તભ્રમિટનો શબ્દવેગ છે, વ્યાધિગ્રસ્તની વાનિ (વખન) છે. ” આમાં એમને કશું મોકું નથી લાગતું. અમે માત્ર એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે ગમે તે હૃદયનો

ઉત્કાર કે સુગુમાવસ્થાનો લવારો સાદિત્યમાં સ્થાન ન પામે. ચિત્તભ્રમિટનો શબ્દવેગ કાઢીને ઉપકારક ન થાય. વ્યાધિગ્રસ્તની વાનિ તો સમાજના સ્વાસ્થ્યને ખાતર જમીનમાં જોડે સારી રીતે દાટવી જોઈએ.

લેખકમાં લખવાની શક્તિ છે પણ તેનો આત્મ દુરુપયોગ થતો જોઈ અમને દુઃખ થાય છે. દાહની આપણી રંગભૂમિ ઉપર લખવાતાં કેટલાંક અધમ નાટકોને એમણે પોતાના આદર્શ તરિકે સ્વીકાર્યા હોય એમ લાગે છે અને પરિણામે તેવું જ એક લખી શક્યા છે. ભાષા, વસ્તુ બધું જ એ જાતનું થયું છે. આ વીસમી સદીમાં પણ લેખકે આકાશવાણી થતી બતાવી છે. ભાષાભૂલ, વ્યાકરણભૂલ વગેરે કેટલાક “ દોષો લેખકે ગણ્યા છતાં ” ન સુધારવાની કૃષ્ટતા કરી છે.

ન.

પીરાણા સતપંથની પાલ—લેખક અને પ્રકાશક, પટેલ નારાયણજી રામજીભાઈ કાન્દા-કંટર. મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦.

આ પુસ્તકનો ઘણો ભાગ અમે બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યો છે. લખનાર પોતે મૂળ કડવા પારીદાર છે. તેઓ મૂળ ગૂજરાતના વતની છે પણ બે ત્રણ પેઢીથી પીરાણા સતપંથમાં દાખલ થઈ કચ્છમાં વસવાટ કરેલો. કચ્છમાં આ નાતના લગભગ પચીસેક હજાર માણસો આ પંથમાં ભળેલાં છે અને મુંગે મોંએ પંથની દસોંદ આપ્યા કરે છે. આ પુસ્તકના લેખકને મુંબઈમાં આવવાનું થયું ત્યારે તેમને બરાબર સમજાયું કે આ અર્ધ મુસલમાની સંપ્રદાય છોડી શુદ્ધ હિન્દુ ધર્મ અગ્રીકાર કરવાની તેમની ફરજ છે. અને તેમ કરવાને તેમણે નાનવાળા તથા સંપ્રદાયવાળા તરફથી ઘણું સદન કર્યું છે. ધર્મના જુદાં દશ વીસમી સદીમાં પણ ટકી રહ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં તેમણે પીરાણાપંથનો ઈતિ-વાસ અને તે પંથની માનનાઓ, ધર્મ-ક્રિયાઓ,

તરીકે નક્કી નથી થયેલો પરંતુ ખ્રિસ્તીશ દિદુ-
સ્તાનમાં વસતી જૈન કોમ અને ખ્રિસ્તીશ રા-
જ્યના તાબા નીચેના એક સંસ્થાનના હોકાર
જોડેનો સંબંધ કેવી જાતનો હોવો જોઈએ તે
ખ્રિસ્તીશ સરકારે પોતે નક્કી કરી શકે. રાજ્યની
આંતરવ્યવસ્થા ગણીને દરખાસ્ત કોષ્ટક પણ જાતનો
જાતોવેરો પોતાની મેળે નાખી ન શકે એમ
અત્યાર સુધીના ઇતિહાસથી જણાય છે. મી.
વૉટસનના ચુકાદાથી આ વસ્તુસ્થિતિ ફેરવાય
છે. મી. વૉટસન આ બાબતને રાજ્યની આં-
તરવ્યવસ્થા તરીકે ગણવાની તરફેણમાં જણાય
છે. પાલીતાણા દરખાસ્તને જાતોવેરોના રક્ષણને
માટે. કંઈ ખાસ ખરચ નથી કરવો પડતો.
રેલવેની સગવડને લીધે તેમજ દેશમાં ફેલાયેલી
સુલેહ (જે ઉત્પન્ન કરવામાં દરખાસ્તો કરો
હિસ્સો હતો નહિ)ને લીધે દરખાસ્તને રક્ષ-
ણના ખરચમાં ઉતરવું પડતું નથી. પાલીતાણા
સ્થેશને ઉતર્યા પછી જાતોવેરો શેત્રુંજ્ય
ઉપર ચઢવા માંડે ત્યાંસુધી જ દરખાસ્ત
રક્ષણ કરવાનું હોય છે. અને આખા પાલી-
તાણા રાજ્યની પોલીસ પાછળ વાર્ષિક રૂપિયા
પંદર લગ્ન ખરચ નથી કરવું પડતું, એવા
સંજોગોમાં જૈનો પાસેથી રૂપિયા પંદર લગ્ન-
રની રકમ રક્ષણ તરીકે લેવાય તે પણ વધારે
પડતી છે. પાલીતાણા રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ
સાત લાખ રૂપિયાની છે. મી. વૉટસનનો
ચુકાદો અમલમાં આવે તો આ ઉપજમાં એક
લાખનો વધારો થશે. રાજ્યની એકંદર આવ-
કનો આકોશ લાગ જાતોવેરોમાંથી વસુલ કર-
વામાં આવે એ સ્થિતિ કોષ્ટક પણ રાજ્યને
કર્ણક લગાડનારી મનાવી જોઈએ. મી. વૉટ-
સને કર્નલ ક્રીડીંગને પગલે ચાલીને ચુકાદો
આપતી વખતે જાતોવેરોની સંખ્યા ઉપર
આધાર રાખ્યો છે. પરંતુ મી. વૉટસને યાદ
રાખવું જોઈતું હતું કે ૧૮૬૬ ની અને આજની
સ્થિતિમાં ફેરફાર છે. જાતોવેરોની સંખ્યા
વધે તેથી કંઈ આજે દરખાસ્તને વધારે ખરચ

કરવો નથી પડતો. વળી આ ચુકાદાને અંગે
ખીજ પણ એક વાત એ ધ્યાનમાં રાખવા
જોઈ છે કે આ ચુકાદાને લીધે સૈકાઓથી
ચાલતી આવેલી તકરાર બંધ થવાને બદલે
વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. હંમેશ માટે
એક જાતનું ધોરણ નક્કી કરવાને બદલે વખતે-
વખત આવા ચુકાદાઓ ઉપર અને પક્ષોને
આધાર રાખ્યા કરવાનો હોય તો આ તકરાર
દિવસે દિવસે વધતી જશે. જૈનોની લાગણી
આ ચુકાદાથી ઘણી ઉરકેરાઈ છે એ દેહકેશભાઈ
પરેલી દડતાલથી તેમજ કાળા વાવટા લખને
નીકળેલાં સરવસો પરથી દેખાઈ આવે છે. આ
બાબત રાજકીય હોવાથી એમાં જે પક્ષ વધારે
બળવાન હશે તે જીતશે એ ચોક્કસ છે. જૈનો
સંપીડા તેમજ ધાર્મિક છે, એટલે પોતાનું બળ
પુરેપુરું બતાવશે એમ અમે માનીએ છીએ.
એટલું જ નહિ પરંતુ આખો દેશ જૈનોની
તરફેણમાં છે એ હકીકતથી જૈનોના બળમાં
વધારો થશે. જે ઈ. સ. ૧૮૬૩માં મેજર ક્રીડીંગને
કરેલું લખાણ સાચું પાડવા જોઈતું બળ દાખ-
વવાનો જૈનોને આ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.
મેજર ક્રીડીંગે લખ્યું હતું કે “ સારી શિખા-
મણ નહિ માનતાં એ પક્ષકારોમાંથી દરકોષ
પક્ષકાર છેવટની લડાઈ લડી લેવાનું જ જાહેર
કરશે તો સંભવ એ છે કે દરકોષને પાલીતાણા
છોડી દેવું પડશે, પણ જૈનકોમ તો કદી પણ
ડુંગર ઉપરના પોતાના સ્થાપિત થયેલા દરકો
નહિ છોડી દે.” હવે જૈન કોમને છેવટની
લડાઈ લડી લેવાનો અનુકૂળ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો
છે તેને તે યોગ્ય ધનસાદ આપશે એમ અમે
આશા રાખીએ છીએ.

૬.

અખદુલ કરીમ:—

મોન અને કાનના એક જ બળ સામે
મદિનાઓ સુધી મરણીઓ થઈને જીવનનાર
રફીનો બહાદુર સરદાર અખદુલ કરીમ આખરે

દુશ્મનોને શરણે ગયો છે. એની સાથે મૂડીવાદી શાહીસત્તાનો એક વખત પુનઃ વિજયડંકો જગતના વર્તમાનપત્રોની કટારોમાં સંભળાશે. એ બહાદુર રીફ સરદાર સર્વ દેશોના મરણીઆ સ્વતંત્રતાવાદી લોકનાયકોનો હંમેશ જ ફેજ થતો આવ્યો છે તે મુજબ દુનિયાનાં અલગાલગ પૂણામાં એકલું અટલું જીવન ગાળવાને હડ-સેલાશે અને સત્તાલોભ અને શાહીવાદના નિશાની ચકચૂરતાના એ બલિદાન પર સહાનુ-ભૂત જગત માત્ર સહાનુભૂતિના એક બે આંસુ સારી એ સૌર્યની જીવંત મૂર્તિને ભૂલશે. એ દરમ્યાન આજે તો ઉત્તર આફ્રિકામાં ફ્રેન્ચોની સત્તા અબાધિત સ્થાપિત થઇ છે; અને ૧૦,૦૦૦ રીફને હંફાવવા રોકાયેલ ૧,૫૦,૦૦૦ સૈનિકો છૂટા થયે સીરીઆમાં એમના વિજયના જય-ધોધો સંભળાવવા માંડશે. હવાઈ જહાજો, ઝેરી ગેસ અને તોપોના સરંગમયી સજ્જ અને અમેરિકાની દ્રવ્ય મદદ વડે હજી પણ યૂરોપના સત્તાભૂખ્યાં રાજ્યો એશીઆ અને આફ્રિકા ઉપર આધિપત્ય મેળવવાના પ્રયાસોમાં સફળતા સાધ્યા જશે.

‘ફ્રાન્સ પોતાના બાહુબળનો પરચો દેખાડનાર શરણાંગત શત્રુ સાથે કેમ વર્તવું એ બાજુ છે’ એટલે અબદુલ કરીમ સાથે એ પ્રમાણે વર્તશે. આનો અર્થ શો હોઈ શકે એ જોવા તો આપણે થોભવું જોઈશે. થોડુંધણું વાર્ષિક સાલીઆણું અને દેશનિકાલ એ બે વાત સિદ્ધ જ હોઈ શકે. પાંચ વર્ષ સુધી મુસલમાન આગમને અને એશીઆને એણે યૂરોપીઅન સત્તાઓના વિશાળ બળ સામે પોતાનાં અધૂરાં સાધન, અશસ્ત્ર અને અવ્યવસ્થિત સેના વડે એક નાનુંશું સ્વાનંત્ર્યપ્રેમી ટાળું કેવી રીતે ઝડપી શકે, એમને પોતાના બાહુબળનો સ્વાદ કેવો ચખાડી શકે છે એનું નવલંક દર્શાવે પુરું પાડ્યું છે. એણે સ્પેનને સમુદ્રમાં ભગાડ્યું, વરસ કરતાં વધુ મુદત સુધી ફ્રાન્સને હંફાવ્યું. ૧૯૨૪માં કરીમ સ્પેન સામે રોકાયેલો હતો તે

સ્થિતિનો લાભ લઇ માર્શલ લ્યૂટીએ એના એરના ખીણના અનાજના કોદારોને ઘેરા લાવ્યો. વરસેક ઉપર ફ્રાન્સને એ બહાદુર લડાઈમાં દક્ષિણમાં ભગાડ્યા. એટલે એની સામે તીવ્ર યુદ્ધના મોરચા મંડાયા. ગઈ-શરદ-ઋતુમાં ફ્રાન્સે મેરોક્કોમાં પાયદળની ૧૪૪ હુકડીઓ, ૨૫ ઘોડેસ્વારોની હુકડીઓ, ૧૨૫ હવાઈ જહાજો, તેની સાથે સશસ્ત્ર મોટરકારો, ટ્રંકો, વગેરેનો સરંગમ એકઠો કર્યો. આ વસંતમાં લડાઈ માટે ફ્રાન્સ પાસે મેરોક્કોમાં ૧,૫૦,૦૦૦ અને સ્પેન પાસે ૧,૧૦,૦૦૦ સૈન્ય હતું. શૂરવીર કરીમ! આ રાક્ષસી બળ સામે પોતાની માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવા આ બહાદુર-રીફ સેનાની પાસે પૂર્વપશ્ચિમ ૧૨૫ માઇલ અને ઉત્તરદક્ષિણ ૩૭ માઇલના ક્ષેત્ર પર કેવળ ૫૦,૦૦૦ લડાઈવા હતા. જ્યારે શરણે ગયા ત્યારે તો કેવળ ૫,૦૦૦ જેટલા સૈનિકો હતા. આવા પ્રચંડ સેનાબળ સામે અબદુલે લીડેલી બાય આ યુગના ઇતિહાસમાં વીરતાનો એક અપૂર્વ કિસ્સો ગણાવો જોઈએ. જેને ફ્રાન્સ કેવળ એક પહાડી ટોળાનો સરદાર ગણે છે તેને શરણે લાવવા ફ્રાન્સને માત્ર ૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆનું પાણી કરવું પડ્યું છે! યૂરોપના સત્તાભૂખ્યાં રાષ્ટ્રોની રાક્ષસી તૃણાનું આથી વધુ સાફ પ્રમાણ ન જડે.

આપણા વર્તમાનપત્રોમાં આપણે હવે કદાચ રીફ પ્રદેશના પહાડોમાં ફ્રેન્ચોની ઈજ-મેરી કુશળતાના હેવાલો વાંચીશું. બેશક, ત્યાં સારા રસ્તાઓ બંધાશે; અને એ તો વિજેતાની કાર્યસિદ્ધિનું પ્રથમ ચાલુતર! સારા રસ્તાઓ વેપારવૃદ્ધિને માટે ખાસ આવશ્યક છે—અરે; બળવાખોરોને દાખી દેવાને પણ એથી એટ-લીજ સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે. યુનાઇટેડ રોટસ જાતી અને ફીલીપાઇનમાં, ચિટન હિંદ અને આફ્રિકામાં, ગળપાન કોરીઆ અને ફોર્મોસામાં એવા મુંદર રસ્તાઓ બંધાવ્યાં એટલું જ ગૌરવ લઇ શકે છે! ‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’

(Law and Order) દેશવાશે. દેષાર ઉદ્યોગોના વિકાસ થશે, વળી કદાચ અરિશ્ચ-તાના દેશોના મોટે એકાદું ખાતું પણ ખોલવામાં આવશે અને આ સુધરેલા જમાનનાં સુધરેલાં સાધનો અને સુધારાઓને નામે આ વિજ્ઞાની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવાનું જગતને હાલમાં આવશે.

પરંતુ આ બધો ગંદો વ્યવહાર ફુનિયા કેવા વિપરીત માર્ગે ઘસઘસી રહી છે તે દર્શાવે છે. પશ્ચિમ યુરોપના સત્તાધીશ રાષ્ટ્રો અને અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો તમામ જગતની પંજાત પ્રગ્ન ઉપર શાસન ચલાવવાનો જાણે દેવી હક્કજ ન ધરાવતાં હોય એવી વાતોથી આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ એટલે અબદુલના આ પરાજયમાં આપણને ભયંકર ભાવિના લાણુકારા નથી સંભળાતા. પરંતુ કરીમની હારના પરિણામે આજે ફ્રાન્સ અને ગેરી પ્રગ્નઓની પ્રતિષ્ઠા એશિઆઈ આલમમાં વધે છે—એમના આધિપત્યના મૂળીઆં ઉઠા વળ્ય છે એ, એશિઆની પ્રગ્નના લક્ષ બહાર રહેવું ન જોઈએ. એ સાચું કે પ્રતિષ્ઠા વધવા સાથે એમના પ્રતિ આપણો પ્રેમ નથી વધવાનો. પરાગ્રિત પ્રગ્નઓને વિજેતા પ્રતિ કોઈ દિવસ પ્રેમ હોવો સંભવતો જ નથી. ઈતિહાસનું એક ઘોર પ્રકરણ આ સાથે બંધ થાય છે; સારા જગત પરના ગૌરાંગોના અધિપત્યના ઇતિહાસનો અંત આવે છે. ગોદા ખાંધ ખાંધને તૈયાર થયેલી પૂર્વની પંજાત પ્રગ્નઓ આ આધિપત્યનો ભગ સમગ્ર ગઈ છે, એ સામે જાગ્રત થઈ છે અને એમને ફરજિયાત પશ્ચિમની યાંત્રિક શોધોનો ઉપયોગ કરતાં ડ્રીખવું પડ્યું છે. એ લોકોને પશ્ચિમના નૈતિક હંભ અને અધઃપતનનું અને ધાતકીપણાનું પૂર્ણ ભાત થયું છે એટલે આજે એકદો વિજય એ પૂરને ખાળી તો નથી જ શકતો. હવે પછી કદાચ ફ્રાન્સને સીરીઆમાં વિજય મળે તો પણ જગત એ જાણે છે કે માત્ર

પહાડી ટોળાઓના સરદાર ગણાતા એક નર-વીર એને એક વર્ષ મુખી હંકાર્યું છે—એના સત્તાળયને પડકાર દીધો છે. ફ્રાન્સની તિબેરી ઉપર આ સંસ્થાનોના વિગ્રહને પરિણામે એના તો ખાડો પડ્યો છે કે તે શાંતિના સમયમાં પણ કંદિએ પુરી ન શકે. સદીઓના પ્રમાદ પછી આજે પૂર્વની પ્રગ્નઓમાં નવીન ભાવના સ્વમાનનો અતેરો જુસ્સો-પેદા થયો છે; પોતાના જડવાદથી કંટાળેલા પશ્ચિમ પાસેથી એણે રાષ્ટ્રવાદના મંત્રાની દીક્ષા લીધી છે અને એશિયાનો ઉપકાળ નજીક આવતો અનુભવી રહેલ છે. અબદુલ આ આવતા. ઉપકાળનો અરણ્ય છે—રીફોનો આ વિગ્રહ, વિજેતાના ઝગકપટ અને પ્રયંચમળ વચ્ચે ધીંપે મુંદ-છીમાં છિટનના ખેરખાહો પ્રતિ સિદ્ધ કરી દેખાડેલી મૂણા, બળવાખોર હુકો, હેઝળનના નામધારી રાજ્યને ભસ્મીભૂત કરવા મધ્ય ઓરેખીઆની બહાર પડેલી ટોળાઓ, તુર્કો કે જેમનો પશ્ચિમની સત્તાઓ સામેનો વિજય હજી સારાયે પૂર્વની પ્રેરણા છે, પહેલ્લી રીઝખાનની સરદારી હેઝળ ધરાનમાં જન્મેલો નવીન જુસ્સો, હિંદમાં જન્મેલી તીવ્ર રાષ્ટ્રીય ભાવના, શીલી-પાઠનોની સ્વાતંત્ર્ય મારેની માગણી, પ્રગતિશીલ જનપાત અને અંધાધુધીમાંથી પોતાનો માર્ગ કાઢતું ચીન—આ બધાંથી એક એવી પ્રચંડ ચળવળ-હીલચાલના અંગો છે કે જે હીલચાલ-ને પ્રગતિ કોઈ રીતે રોકા શકાય એમ નથી. પૂર્વની પ્રગ્નઓને કદી પશ્ચિમની રાજપદ્ધતિમાં પાંગળતા મેળવવી રહેતી હતી. એની એને બહુ દરકાર નથી. એણે પોતે જુલો કરીને સ્વાનુભવ વડે પોતાનો માર્ગ કાઢી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને ફ્રાન્સ આજે અબદુલ કરીમને પાંગરામાં પૂરી ભલે રાવે. જનવરોના સંગ્રહસ્થાનોમાં સિદ્ધને પોંગરે પૂરનાર સિદ્ધની જગતને નાહું નથી કરી શક્યા. બહાદુર અબદુલ કરીમનો આત્મા આજે આખા પૂર્વના મુલકમાં પશ્ચિમના શાહીવાદ સામે—ગોરાઓના

આધિપત્ય સામે—પોકારી રહ્યો છે, પૂર્વની પ્રગ્નને પ્રેરણા અને ચેતવણી દઇ રહ્યો છે. અખદુલને કેદ કર્યે ગૌરાંગિની સત્તાસોલુપતા અસ્ખલિત પોષાયે જશે જ એવી માન્યતા ક્રાન્સની હોય તો તે જરૂર બૂલ કરે છે. પૂર્વની પ્રગ્ન ઉપર આજે એમના આધિપત્યને અવકાશ નથી, એ અખદુલ પડતે પડતે દેખાડી ગયો છે અને જ્યાંસુધી આ રોગના જંતુઓ મૂળમાંથી નાશદ ન થાય ત્યાંસુધી ક્રાન્સને અખદુલ કરીમનો ભય ટળવા છતાં બીજો કોઈ કરીમ ઉભા થવાની ધાર્તી સામે તો ચેતતા જ રહેવું પડશે. રાષ્ટ્રને અશસ્ત્ર કરવાની પશ્ચિમની વાતો પોકળ છે અને અશસ્ત્રતા—disarmament—માટેના લીગ ઓફ નેશન્સના બધાયે દરારો હજી તો તરંગી આદર્શવાદીઓના તરંગો જ રહ્યા છે ત્યાંસુધી અખદુલ જેવા કંઇ વીરોને પોતાના મુલકની સ્વતંત્રતા માટે મરી શીટતાં અનેક વીરોની માફક પગમાં જંજીરો ખખડાવવી પડવાની જ. પરંતુ એ જંજીરના પ્રત્યેક ઝણકારે એના દેશની સ્વતંત્રતાના ઝણકારો પણ સંભળાવાના એ એટલું જ નિશ્ચિત ! જૈન ઔદ્ધ આઈને જીવતી બાળનારી પ્રગ્ન આજે તેના સૌર્યની કદર કરે છે—તેની વીરતાને પૂજે છે ! વીર અખદુલને પશ્ચિમ એક વખત એવી પૂગ્ન દેશે—આપણું તો આજે જ એને એ અર્ધ્ય હો !

૨. મ. કા.

સિનેર મુસોલોની અને ઇટલીની તાલીમ—થોડાં જ વરસ ઉપર એટલે ૧૯૨૦-૨૧-૨૨ માં યુરોપમાં કોઇ દેશ ઇટલી જેટલો બોલશેવિઝમ અને સામ્યવાદથી નિર્ભય થયેલો નહોતો. સામ્યવાદ અથવા બોલશેવિઝમના સિદ્ધાંતો ખોટા છે એ અહીં વક્તવ્ય નથી. તેના સિદ્ધાંતોમાં સત્ય છે અને નિરંકુશ અને નિર્દય થઈ પ્રવર્તતા મૂલીવાદને ઠેકાણું લાવવા એ જ એક બળવાન વિચારબળ છે. પણ જે દેશમાં મોટા મૂલીદારો અને નફાખોરી ચાલે છે તે જ દેશમાં બોલશેવિઝમ આવે

એવું હજી સુધી નથી બન્યું. અત્યારસુધીનો અનુભવ તો એવો છે કે જે દેશમાં આંતર ગેરવ્યવસ્થા અને આળસ ઝાઝી હતી ત્યાં બોલશેવિઝમ પ્રથમ પેઠું છે. અને ગેરવ્યવસ્થા અને આળસ તો જ્યાં હોય ત્યાં અનિષ્ટ જ છે. આવી ગેરવ્યવસ્થા થોડાં વરસો ઉપર ઇટલીમાં પુષ્કળ હતી. સામ્યવાદીઓનું ભેર વધતું જતું હતું, દરેક વસીલાદાર સ્થાનકો સામ્યવાદીઓ જ લઈ બેઠા હતા, હુન્નર ઉલોગ-વાળાં શહેરોમાં એકાદ-બેઠાએ પણ હડતાલ ન પડી હોય એવો એક પણ દિવસ જતો નહોતો. ખૂનો અને ખૂનીઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી. બેકારી વધતી જતી હતી. જનમાર્ગ સહીસલામત નહોતો, અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં ઇટલીની સામ્ય બગડતી જતી હતી.

આ ખરાબ સ્થિતિ આટલાં થોડાં જ વરસમાં બદલાઈ ગઈ છે. ઇટલી પહેલાં દુશ્મને પાત્ર હતું તે અત્યારે બીજાં રાજ્યોને ભયપ્રેરક થઈ પડ્યું છે. ઇટલીનું પોતાનું રાજ્ય અત્યવસ્થિત હતું તે અત્યારે રાજ્ય વિસ્તારની અભિલાષા કરવા લાગ્યું છે અને યુરોપમાં શાન્તિ ચાલશે કે નહિ તે સંબંધી રાજપ્રકરણી પુરુષો ધાર્તી દર્શાવવા લાગ્યાં છે. આ બધું એક જ માણસની શક્તિને આભારી છે અને તે માણસ તે સિનેર મુસોલોની.

બેનિટો મુસોલોનીએ ચલાવેલી હીલચાલ ફેસિસ્ટની હીલચાલ કે ફેસીઝમને નામે બેળખાય છે. ૧૯૨૧ માં આ હીલચાલમાં બે લાખ ત્રીસ હજાર માણસો હતાં. આવી મોટી હીલચાલને મોખરે રહી મુસોલોનીએ રાજ્યની લગામ માગી અને ઇટલીના રાજ્યએ ૩૬૫૫ થી ૩૬૫૬ માં તેને પ્રધાનવડું આપી પોતાનું પ્રધાનમંડળ બંધ કરવા દીધું.

મુસોલોનીના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવી ત્યારથી ઇટલીની સ્થિતિ માત્ર નહિ પણ તેના સ્વભાવ મુદ્દાં બદલાઈ ગયો છે. બેકારી

મઠ છે, કામ ઘણું વધી પડ્યું છે, અને લોકો આગમુ મઠી ઉઘોગી થવા લાગ્યા છે. ૧૯૨૧ માં બેકરોની સંખ્યા સાઠ લાખની હતી તે ૧૯૨૬ માં અઢી લાખની જ રહી છે. સામ્યવાદના વેગથી લોકો વારંવાર હડતાલ પાડના, જરા પણ કારણ મળતાં કામની આગસ કરતા, તેને ખદ્દે અત્યારે ગમે તેવા વરસાદમાં પણ આનંદથી કામ કરે છે અને સિનેમા મુસોલોનીએ દમણાં મારીકાને કામના કલકા વધારવાનો હક આપ્યો છે. બંદેરા સુધરી ગયાં છે અને પહેલાં જે બનનું હતું ગાળતા તેના પ્રમાણમાં અત્યારે પ્રગ્ન સ્વર્ગેહવન ગાળે છે.

માલીકો અને કામદારો વચ્ચે પહેલાંના જેવી દહે તકરારો મટી નથી. કોઈ તકરારો થાય છે તેની પણ પતાવટ યર્ષ જાય છે. કંઈ પણ તકરાર પડતાં પ્રથમ માલીકો અને કામદારો અંદર અંદર સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને સમાધાન ન થાય તો બન્ને પક્ષના પ્રતિનિધિઓ તે પ્રશ્ન સિન્ડિકેટ પાસે લઈ જાય છે. દરેક શહેરમાં આવી તકરારોનો નિકાલ લાવવા અકેક સિન્ડિકેટ હોય છે. ડાકરો, વજીરો, ધંધાદારીઓ, કામદારો, માછીઓ, એન્જનીયરો વગેરે તેના સભ્યો હોય છે. દરેક સિન્ડિકેટનો અધ્યક્ષરથાને એક રોમનો રેસિડેન્ટ હોય છે; તે ધણેભાગે પાર્સીએન્ડનો સભ્ય પણ હોય છે. તે સિન્ડિકેટ પણ નિકાલ ન કરી શકે તો એ પ્રશ્નો રોમમાં નિવેડો આવે છે અને તે હેવટને ગણાય છે. પણ હડતાલ પડી શકતી જ નથી. કામ એટલું બધું છે કે મજુરોનો ખપ વધ્યા જ કરે છે અને જે પ્રાન્તમાં વધારે મજુરોની જરૂર હોય ત્યાં કામદારોને મોકલી દેવામાં આવે છે. દરેકને કામ મળી રહે છે અને જે કોઈ કામનો ચોર થાય તો તેને કામ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. લોકો મુસોલોનીને “ ઘણું હલો મુસોલોની ”ના પોકારોથી વધારે છે તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

આ બધું કાર્ય યર્ષ-શકે છે તેનું કારણ મુસોલોનીની શક્તિ અને મુસોલોનીની કાર્ય પદ્ધતિ છે. તે પોતે સોગથી અટાર કલકા કામ કરે છે. તે કામથી ધરાતો જ નથી અને પોતે કામ કરે છે તે પ્રમાણે બીજાઓ કરે તેવી અપેક્ષા રાખે છે. તેની સામે કોઈ અવાજ કાઢી જ શકતું નથી. મૂડી અને મજુરી બન્ને તેની પાસે સંપત્તિ ચાલે છે. શક્તિ-વાળાને તે અનેક તકો આપે છે. અનેક ધંધા હુલરને માટે તેણે શાળાઓ સ્થાપી છે પણ આગમુ અને નિન્દાખોરને માટે તેણે દેશમાં રથાન રહેવા દીધું નથી. ત્યાંની હોટેલો જેનાં જાહેર મકાનોમાં “ નિન્દા ન કરો ”નાં જાહેર પાટિયાં મારેલાં હોય છે. અવજત, આટલું બધું કામ જેને કરવું છે તેને ઘણી જ આત્મશ્રદ્ધા હોવી જોઈએ, કામ આડે તેને દલીલ કરવાનો સમય ન જ હોય. અને માટે જ ત્યાં મુસોલોનીની સામે દલીલ કરનારા માટે રથાન નથી. આટલું આટલું કામ કરવા છતાં તે મળવા આવનારા સાથે હસીને વાત કરે છે, અને દરેકના મન પર પોતાની શક્તિની છાપ બેસાડે છે. તે અંગ્રેજમાં બોલવાનો મહાવરો રાખતો નથી પણ અંગ્રેજ સમજી શકે છે. તેની દષ્ટિ માણસના અંતર સોંસરી ઉતરી જાય એવી છે અને તેના અંગેઅંગમાં કાર્ય પરતા તરવરી રહે છે. અત્યારે તે બીજાને નેપો-લિયન ગણાય છે. અવજત નેપોલિયનની પેઠે જ તેણે પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.

મુસોલોનીએ દેશનું દેવું ઘણું વાળી નાંખ્યું છે. દેશની એકેએક પ્રવૃત્તિને તે પહેાંચી વળે છે. દમણાં તેના પ્રધાનમંત્રીએ કરકસરને માટે નવો જ ખરડો પસાર કર્યો છે. આ નવા કાયદાથી સસ્તાં મકાનો સિવાયના બીજાં બાંધકામોની ખાતર મદિના સુધી બંધી થઈ છે. ઉપરાંત વધુ ખજાર આપવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી નવી હોટેલો, પીંડાંઓ, નાચવાના દોલ વગેરે બોલવાની મનાઈ છે. માલીકાને કામના કલકા વધારવાની સત્તા

મળી છે. ૧લી નવેમ્બર પછીથી પેટ્રોલ આલ-કોહોલના ભેગવાળું મળવાનો હુકમ થયો છે, અને દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં જ થી વધારે પાનાં ન હોવાં જોઈએ એવો હુકમ નીકળ્યો છે. ટીકાકોરો આમાંના કેટલાંક કાયદાઓને ઉપ-હસનીય ગણે છે પણ મુસોલોનીએ પોતાના દેશને આપેલ તાલીમ હસી કદાચ તેવી નથી.

અંત્યત આવી વેગવન્ત કાર્યપરતા માટે વિરોધી વિચારબળોને દબાવી દેવાં પડ્યાં છે. દેશની પ્રગતિ કાર્યથી થાય છે તેટલી જ વિચાર-પ્રગતિથી પણ થાય છે અને એ વિચારબળ અત્યારે અંધ પડ્યું હશે. ખરૂં તો મુસોલોનીએ વિગ્રહભીરુ થયેલા યુરોપને અત્યારે એટલું ચોકાવ્યું છે કે તેના સંબંધી અનેક વિરોધી ખખરો આવ્યા જ કરે છે. તેમાંથી મુસોલોની વિશેષરખર અભિપ્રાય બાંધવો મુશ્કેલ છે. એ ગમે હોય પણ તેણે ઇટલીને ઉત્તમ સ્થિતિએ લાવી મૂક્યું છે એ નિર્વિવાદ છે અને તે તરીકે આ વીર પુરુષને ધન્યવાદ ઘટે છે.

રા.

રા. બ. કમળાશંકર વ્યાખ્યાનમાળા-સંદ્ભૂત રા. બ. કમળાશંકરના સ્મારક તરીકે વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના કરી છે તે ઘણી પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય છે. આપણા સાક્ષરોનું સ્મરણ સમ્બંધે આપણી સક્ષર

સારી યોજના લાગ્યે જ હોઈ શકે. આવી યોજનાને જો બીજા સાક્ષરો માટે થઈ જાય તો તેથી ગૂજરાતનું દરેક સાક્ષરતીર્થ જીવંત રહે અને આપણા પ્રાન્તના લુદ્ધ લુદ્ધ વિદ્વાનો લાલ વરસોવરસ નિયમિત રીતે મળતો રહે.

સ્મારક સમિતિએ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે. સમિતિના મંત્રી શ્રીયુત વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી (હવાહીઆ ચંકલા, સુરત) તરફથી અમને ખખર મળી છે કે નીચેના વિષય સમિ-તિએ નક્કી કર્યો છે.

‘અમો-તેનું જીવન, તેનું તત્ત્વચિંતન તથા તેના સમયનો સમાજ’

આ વિષય પર સમિતિ તરફથી ૧૯૨૭ ના જાન્યુઆરીમાં એક જ વિદ્વાન પાસે ગૂજરાતી ભાષામાં એ વ્યાખ્યાનો સુરત ખાતે અપાવવામાં આવશે.

વ્યાખ્યાનો લિખિત સ્વરૂપમાં મંત્રીને આપવાં પડશે. સમિતિના ફંડના ટ્રસ્ટીઓનો તે પર નકલ હક્ક રહેશે.

ઉમેદવારે લાયકાત તથા પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચાના મુખ્ય મુદ્દાઓ સંક્ષેપ (summary)માં લખી ૩૧ મી ઑગસ્ટ પહેલાં મંત્રીને અરજી કરવી. ચુંટાયલા ઉમેદવારને રા. ૧૨૫)નું ઑનરેરિયમ આપવામાં આવશે.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૨

શ્રાવણ ૧૯૮૨

અંક ૪

સંકે ૨

ઉવા ખીલી રમ્યા રગ રગ મહીં પ્રાણ પૂરતી,
અને દિવ્ય જ્યોતિ, વિભુમુખ તણી કાન્તિ સરખી,
પ્રતાપી ને સૌમ્યા, શુચિસ્મિતવતી, મંગળમયી,
સહુ આશા ભીનાં વદન ઉપરે ભવ્ય ઝળકી.

વહેવા લાગ્યા ત્યાં નસ નસ મહીં લેખ ભરતા,
પ્રભુ-પ્રેમી બાણે, અનિલ નવલા, સૌરભ ભયો.

અને પંખીઓનાં કલરવ મીઠાં, મન્દ, મધુરા,
ફિરતાના જેવા શબ્દવત પડયા સર્વ જનના,
સુતેલા આત્માને નવજીવન દઇ બચત કરી,
મહા-પંથે પ્રેરે ભુલવો દઇને તુચ્છ કલહો.

તહીં બોલ્યું દેઈ, “અનુપમ ઉવા ધન્ય ઘડી આ,
વહેતી મૂકેને સુસગ પથમાં હોઈ અધુના !”

છટાથી ત્યાં હોડી સરલ સરતી ઇન્દ્ર-શર શી
વહી ચાલી ઊડા અમિત જળમાં દેવ-ગતિથી !
રહ્યા જોઈ તહેને વિકસિત મુખે લોક સઘળા,
રહ્યા જોઈ તહેને ચકિત નયને દેવ નભમાં !

ખોંલી ઉઠયાં લીનાં વદન સહુનાં ત્યાં સ્મિતભર્યાં,
મોંઠાં સ્વપ્ને ડૂબ્યા પથિક સઘળા આશ ભરિયા;
“અહા ! દેવી ભૂમિ ! નથી દૂર રહું બંદર હવે !”
વદી એવું મીઠું મુખ પથિક સર્વે અનુભવે.

અરે ! કિન્તુ આ શું ? ડગમગી રહી હોડી કયમ આ ?
તરંગો મહોટા શા ઉઠધિ મહીં આ ખ્હાડ સરખા !
દિશા યે ના સૂઝે નભ પથ અરે ! વજૂ વરસે,
ડુળે મહોટા ખ્હાડો પ્રલય પૂર હા ! ઘોર ગરબે.

સુણાયે ના કાંઈ, નયન પથ ના કાંઈ નોંરખે,
ભયે કમ્પે સર્વે, પ્રલય-મુખ બાણે જગ ધસે !
અરે ! પાન્થો સર્વે નિજ નિજ તણું ક્ષેમ ચહતા,
કરી ધક્કા મુક્કી ઘડોકે જાયવા વ્યર્થ લડતા !

ઉપા ખીલી શી એ ? તિમિર મહીં શું આમ ડુબવું !
પ્રભો ! આદર્શો શા ! કલહ મહીં શું કુદ્ર મરવું !
ભલે વજાઘાતે કર પગ મહીં નાથ સહુનો-
પરંતુ દેને તું મરણપથ તો શર જનનો !

સ્નેહરશ્મિ

લગ્ન અને વિશ્વજીવન

નીચુંત ક્ષિતિમોહનસેનનું એક પ્રવચન*

શુભલગ્નને અર્થે સમુપરિચિત^૧ વરકન્યાના મીલનના આ શુભ મુદ્દતે લગ્નવર્ચના^૨ કરીને પ્રણીતચિત્તે સર્વ એકત્ર થયાં છે. સકલ ઉપાસક અને ઉપાસિકા મધ્યે વિધાન^૩—
—ચરણુતલે આજ વરકન્યા મીલનને માટે બેઠાં છે. જો એ મીલન પ્રસંગે સર્વ કેવળ વ્યાવહારિક વા સામાજિક ભાવે મળ્યાં હોય તો આજનો ઉત્સવ વ્યર્થ ગણ્ય. આજ આ શુભલગ્ન આ લોકના આત્માનું આત્માની સાથે મીલન થશે.

શું હિંસવં કેવલ વરકન્યાનો ? શું તેમના વ્યક્તિગત હિંસવે આજ સમસ્ત સમાજ આહીઆં બેગો થયો છે ? આજ પિતૃપુરુષનાં શ્રવણ અને લગ્નવર્ચના શા માટે થાય છે ? આજ વ્યક્તિગત આ હિંસવ વિશ્વસાધારણ હિંસવ શી રીતે થયો ?

જે રથને એકની સાથે અન્ય મીલિત થાય છે તે મીલનનું ક્ષેત્ર જ પવિત્ર છે—તે જ તીર્થ. આપણા દેશમાં નદીની સાથે નદીના અથવા નદીની સાથે સમુદ્રના મીલનક્ષેત્રને તીર્થ કહીને—સમજીને—સકલ જન આદર કરે છે. આ મીલન અચેતન આત્માનું મીલન છે, પણ ત્યાં ચેતન આત્માનું મીલન થાય છે ત્યાં તો તેથી પણ વધારે પવિત્ર તીર્થ છે. જે રથને બે આત્મા મીલિત થઈ અનન્તની યાત્રાને માટે આજે બહાર પડે છે તે રથજી માનવને

* શ્રીમતી તટિનીદેવી અને શ્રીમાન સરોજદાસ ગોલોક બાણના લગ્ન પ્રસંગે આપેલું આ પ્રવચન છે. આ પ્રસંગ એક ખરા કાવ્ય જેવો છે. શ્રીમતી તટિનીદેવી અને શ્રી ગોલોક બાણ બન્નેને અભ્યાસ દરમિયાન જ સ્નેહ થયેલો અને એમ. એ. થયા પછી બન્નેએ લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કરેલો. એમ. એ. ના વર્ષમાં બન્ને સાથે હત્યાં પણ શ્રીમતી તટિનીદેવી શ્રી ગોલોક બાણની સ્પર્ધામાંથી ખસી જવા તે વરસે પરીક્ષામાં ન બેઠાં; શ્રી ગોલોક બાણ એમ. એ. માં પડેલા નંબરે પાસ થયા. બીજે વરસે શ્રીમતી એમ. એ. માં બેઠાં અને તે પણ પહેલે નંબરે પાસ થયાં. શ્રીમતી તટિનીદેવી સૌંદર્ય કુટુંબનાં છે શ્રીમાન ગોલોક બાણ વૈષ્ણવ કુટુંબના છે અને તેમણે બન્નેએ, લગ્નને દિવસ નક્કી કરી જેમની વાણીથી હૃદય નિર્મળ અને સેવાપરાયણ થાય એવા આદર્શમાંની યીચુત ક્ષિતિમોહનસેનને વિવાદપ્રસંગના પુરોહિત થવા આમંત્રણ કર્યું. પણ તે દિવસે શ્રી ક્ષિતિમોહનસેનને સોનારંગ ગામ જવું પડે એમ હતું કારણ કે ત્યાં રેલમાં તેમના ભાઈનાં ઘર તણાઇ ગયાં હતાં. શ્રી ક્ષિતિમોહનસેને જણાવ્યું કે પોતે હાજર રહી રાકે એમ ન હોવાથી વરકન્યા બીજા પુરોહિત દ્વારા ક્રિયા કરાવી લે; પણ તેમણે તો લગ્ન મુલતવી રાખવા અને લગ્નવિધિ તો એમને જ હાથે થવા, તાર કરીને, આમદ્વ બતાવ્યો. શ્રી ક્ષિતિમોહનસેનને લાગ્યું કે આ યુગલનો તેમના ઉપર વધારે દડ હતો મટિ સોનારંગ જવું મુલતવી રાખી તેમણે લગ્નક્રિયા કરાવી. તે પ્રસંગનું આ પ્રવચન છે.

પ્રવચનમાં મૂળના સંસ્કૃત રાખ્દો અને સમાસો બને ત્યાં સુધી એના એ જ રાખવા છે અને તેના અર્થો નીચે આપ્યા છે.

—તત્રી

એથી પણ કેટલું વધારે પવિત્ર તથા ગંભીર તીર્થ છે? * આજ મીઠનક્ષેત્રે અનન્યતાના આશીર્વાદ વર્ષિત થાય છે.

લકતશ્રેષ્ઠ કબીર તેમની કન્યા કમાલીના આહવાણ હરદત્ત સાથેના વિવાહોત્સવે બોલ્યા છે: “વત્સે! એકદા દારૂ બંધ કરીને હું સૂતો હતો. કૃષ્ણપક્ષની એ રાત્રિએ એક અસાત અતિથિએ આવીને પોતાના સુકોમલ કપડે દારૂ ઉપર ટેકારા કર્યો—દારૂ આઘાત કર્યો. અલ્પસંપ્રાપ્ત મને મેં કહ્યું:— “આ.....કોણ?” ટેકારો બહુ કરાણુ હતો. આંત્રિતની ઉપેક્ષા કરીને દારૂ ખોલવું પડ્યું. દારૂ ખોલીને અતિથિને અંદર લીધા. તેની સંજે કૃષ્ણપક્ષની ગંભીર રાત્રે ક્ષિત ચંદની મધુર શાન્ત જ્યોત્સ્નાથી મારું કુટીરસ્થાન ભરાઈ ગયું. રાત્રિશેષમાં વિદસિત શેઠાલી (પારિવાર) નો મુગંધ ઉલ્લસિત થઈને કુટીરમાં આવ્યો. વત્સે! આજ તારા જીવનમાં એક અતિથિ આવ્યા છે. ઇચ્છા હોય તો તેને જીવનની બહારના આંગણે ખેંસાડીને ચિરજીવન સંસાર-યાત્રા નિર્વાહ કરી શકે છે. તે પ્રમાણે સંસારમાં પ્રાયઃ સર્વ કરે છે. કિન્તુ આધ્યાત્મિક તપસ્યાથી જો અંતરનું દારૂ ખોલીને એને આત્માની મધ્યે ગ્રહણ કરી શકે, તો તું જોઈશ, કે સમરત વિશ્વજગતના આનન્દ ઉત્સવ અને અસીમ કૌમુદીનાં શિરણ, અનંત અમનનો ગુલબહાર, અનંત પુષ્પોત્સવ તારા આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થશે. જીવનમાં યથાર્થભાવે જ્યારે કોઈને આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ ત્યારે તેની સાથે સાથે અનંત આપણા હૃદયમંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. આજે તમારા મંદિરમાં વિચલેતાનો તે પુણ્ય આપિર્ણવ પ્રલક્ષ કરવાને માટે સર્વ નરનારી સમુપરિચિત છે. આત્માનું દારૂ ઉઘાડો. સકલને વંચિત કરો ના.”

આજ પુણ્ય ઉદ્વાહ સમયે લકત. કબીરની આ કથા અમારાથી આ વરકન્યાને કહી શકાય નહિ? અમારી દષ્ટિને શા માટે અમે ક્ષુદ્ર કરીએ? શા માટે અમારી વાણી, અમારું ચિત્ત આજ કુંદિત વાક્ય માત્ર ઉચ્ચારણુ કરી તૃપ્તિ માને? આ વરકન્યા જો આજ કેવલ પોતાની તરફ ફરીને સ્વસ્નેહમાં રહે તો આજના ઉત્સવમાં, નથી કોઈના હૃદયનો વિકાસ, નથી કોઈનું કલ્યાણ. જો તેઓ વિશ્વદિશા ભણી પોતાનું ચિત્ત ખોલી દે, તો જ આજ સત્ય, સત્ય મહોત્સવ!

પ્રભાત તેના આલોકલગ્નગારને વિશ્વની તરફ ઉઘાડીને, વિહંગ તેના કંઠનું સંગીત વિશ્વશ્રવણમાં ધાન કરીને, મુકુલહલ તેનાં નિરુદ્ધ પટલ ખોલીને સૌરભભંગારને વાણ-

* “અગસ્તિરુચાચ ।

સત્યં તીર્થે ક્ષમા તીર્થે તીર્થમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

સર્વભૂતદયાતીર્થે સર્વવ્રાર્જવમેવ ચ ॥

દાનં તીર્થે દમસ્તીર્થે સન્તોષસ્તીર્થમુચ્યતે ।

બ્રહ્મચર્યં પરં તીર્થે તીર્થંચ પ્રિયવાદિતા ॥

શનં તીર્થે ધૃતિસ્તીર્થે પુણ્યં તીર્થમુદાહૃતમ્ ।

તીર્થાનામપિ તીર્થં વિશુદ્ધિર્મનસઃ પરા ॥

૪ મંદ અને ચાકેલા પ. ચાક ૬ ઝૂંપડી ૭ વિવાહ ૮ પ્રભા ૯ કળીઓ ૧૦ કંધાએલાં, બંધ કરેલાં

મંડલમાં વિતરણ^{૧૧} કરીને પ્રત્યુપને^{૧૨} ઉત્સવમય કરી દે છે; રાત્રિ તેની આલોકનું કા
ઉધોડીને નવસંત નક્ષત્રની મણિમાત્રા આકાશયાત્રમાં સજીને જ્યારે વિશ્વના માથા
ધરે છે ત્યારે ગભીર ઉત્સવનો સમારંભ થાય છે.

આ જે વર અને આ જે કન્યા છે તે શું કેવળ પોતાના જ છે? તેઓ
વિશ્વનાં નથી શું? (Do they not belong to the Universe?) તે શું તેઓના પરિવારનાં છે, કે સમાજનાં પણ છે? તેઓ નિખિલ મનુષ્ય જાતનાં છે. જન
જ નિખિલ વિશ્વના વાયુએ તેમને પ્રાણ દીધો હતો, જીવિલ વિશ્વના આલોકે તે
જ્યોતિર્મય કર્યા હતાં, નિખિલ માનવની સેવાથી પ્રાપ્ત અન્ન, વિશ્વમાતાએ એમની સન્ન
ધર્યું હતું. કેટલા યુગના કેટલાય માનવની ચેષ્ટાનું ધન-ભાષાને તેઓએ એક મુદ્દતે પોત
ભાષા તરીકે મેળવી હતી. તે પછી સકલ યુગનું જ્ઞાન, સકલ યુગનું ધ્યાન પામીને તેઓ
પોતાને ધન્ય કર્યા છે. એવાં હોયના ઉત્સવમાં વિશ્વજન કેવી રીતે ઉદાસીન-તટસ્થ રા
ને આજ વિશ્વજનનો આશીર્વાદ આ હૃદયો ન પામે તો, તેઓનો આ મહોત્સવ
અપૂર્ણ રહે. મહાપુનિ કણે તેમની કન્યા શકુન્તલાના પરિણયમાં સકલ આશ્રમસ્
તરુલતાનો મત લીધો હતો:

પાતું ન પ્રથમં વ્યથસ્યતિ જલં ગુરુમાસ્તપીતેષુ ચાન

નાદતે ત્રિયમંદનાપિ મદતાં સ્નેહેન યા પહ્લવમ્ ॥

આથે વઃ કુસુમવૃક્તિતનયે યસ્યા મવત્યુત્સવઃ

સેયં યાતિ શકુન્તલા પતિગૃહં સંદેરનુકાયતામ્ ॥^{૧૩}

જ્યારે વૃક્ષક્ષતા, પક્ષવ, પુષ્પાદિની અનુમતિ અને આશીર્વાદ જોઈએ તો સકલ મા
વનો આશીર્વાદ ન જોઈએ? તપસ્યાના બે તે મુનિએ ઉત્સવ જાણ્યો હતો.
તે જ મુનિસત્તમે સકલના આશીર્વાદને માગ્યો હતો. અમે અમને તપસ્યાદીન કહીને
ઉત્સવને અમૃતાર્થ કરી નાખીશું?

આ વ્રહ્મભુવનાલોકા દેવર્ષિમુનિમાનવાઃ ।

તુવ્યન્તુ પિતરઃ સર્વે માતૃમાતામહાદયઃ ।

અતીતકુલકોટીનાં સસદ્રોપનિઘાસિનામ્ ॥^{૧૪}

સકલના આશીર્વાદ જોઈએ. અમે અનાદિ કાલ અને અનન્ત દેશમાંના સકલના આશ
ર્વાદની ભીક્ષા યાચીએ છીએ.

આજ

યે વાન્ધવા અવાન્ધવા વા યેન્યજન્મનિ વાન્ધવાઃ

નિરાહારાશ્ચ યે જીવાઃ પાપેઽર્થમે રતાશ્ચ યે ॥^{૧૫}

૧૧ આપણું ૧૨ ઉપાનો પહેલો અંશ

૧૩ તમને પાણી ન પાણું હોય તો તમારા પહેલાં પાણી પીવાનો પ્રયત્ન નથી કરતો, આ
રજુ પડાલાં હોવા છતાં જે તમારા સ્નેહને લીધે તમારું પક્ષવ પણ તોડતી નથી, તમોરોએ
કુસુમાત્પત્તિ સમયે જે ઉત્સવ પાળતી, તે આ શકુન્તલા પતિગૃહે જાય છે. તમે સર્વ રમે આપો.

૧૪ જગલોકથી માંડીને સર્વે લોકો, દેવર્ષિઓ, મુનિઓ, માનવો, માતાઓ, માતામહા અ
સર્વ પિતૃઓ, વૃષ્ટિપામેા. સસદ્રોપમાં વાસ કરનારાઓનો, કરોડો કુલોથી બહિષ્કૃત ધર્મીઓનો.

૧૫ જે બાન્ધવો અને અબાન્ધવો હોય અથવા બીજા જન્મના બાન્ધવો હોય, જે નિરા
હારો હોય અને જે પાપયુક્ત અધર્મમાં રચ્યા પચ્યા હોય.

તે સકલના આશીર્વાદ માગીએ છીએ. આજ મરીચિ, અગ્નિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, વસિષ્ઠ, નારદાદિના અને પુરાતન, અને નવયુગના સમગ્રત મહાપુરુષના આશીર્વાદ માગીએ છીએ.

આજ સર્વ જગતના મહાત્મા તપસ્વી ગણના ચરણતલમાં સમાગત અને અનાગત સકલ માનવના આશીર્વચનથી અમારો હિત્સવ છે. સકલની પ્રીતિથી જ આ પ્રેમયુગ સાર્થક થશે તેથી આજ ચિત્તને વિશ્વજગતની આગળ નિવેદન કરવું જોઈએ. સકલની તરફ અવારિત કરવું જોઈએ. ક્યાજથી નિજને નિઃશ્વેષે નિવેદન કરવું જોઈએ. જે નિવેદન નહિ થાય તે અમૃતત્વથી વંચિત થશે: "તન્નદં યન્ન દીયતે" ૧૯

આવા મહોત્સવના દિનમાં ઉપદેશ શો દેવો ? આ પવિત્ર મીલનના ધાર્થ્ય સ્વરૂપે અંતરમાં અનુભવ કરવાથી જ સર્વ ઉપદેશ અંતરમાં ધ્વનિત થશે. આજ આ યુગ યુગે શારદશુકલની ૨૦ ત્રયોદશીની જ્યોત્સ્નાધૈત ૨૧, રાત્રિમાં ન્યારે આકાશધત્તુમિય વિદ્યા " રમ્ય ધીન બાદે " રમ્ય ધીન વગાડે છે, ત્યારે કુદ્ર માનવના શુદ્ધ ઉપદેશનો સમય ન હોય. આ મીલનનું સ્વરૂપ સમજવાથી જ આ યુક્તે આજ અંતરની શ્રુતિ ઉઘડી જશે, અને અંતરમાંથી સાદ સંભળાશે.

આ જે નરનારીનું મીલન છે તેમાં જગત્પિતા અને જગ-માતાના અનાદિ અનન

આ મીઠન પરિપૂરક^{૨૯} complementary છે. પુરુષનું જે નથી તે નારી દે, નારીનું જે નથી તે પુરુષ દે. એક બીજાથી પ્રધાન સમજીને એક બીજાનું અંગીકરણ ન થાય તો સમગ્ર મનુષ્યની તપસ્યા વ્યર્થ થઈ જાય.

તેથી પ્રાચીનોએ કહ્યું છે કે મીઠન ઘટકર્પરચત્^{૩૦} છે. કપાલકાપાલસંયોગે^{૩૧} જે રથએ એક અગ્રસર^{૩૨} તે રથએ અન્ય પશ્ચાત્સર^{૩૩} એમ કરીને સમ્યક્ મીઠન થાય છે.

તેથી હે વરદન્ધ્યા ! તમારા આ નવજીવનના આરંભમાં કાણ મુખ્ય, કાણ ગૌણ એ સૌ પ્રશ્નો વ્યર્થ છે. આ શુભ પ્રસંગે અસ્થાને છે.

અનાદિ કાલથી સમગ્ર વિશ્વવાસી માનવની જે વિરાટ તપસ્યા તમારા દ્વારે ઉપરિચિત થઈ છે તેને જે પરિમાણમાં તમે સત્યમાં, ધૃતિમાં, ત્યાગમાં, સેવામાં ગ્રહણ કરશો તે પ્રમાણમાં જ તમારા સમસ્ત જીવનની સાર્થકતા અથવા અર્થતા છે.

જીવન ભોગદ્વારા સાર્થક ન જ થાય. ત્યાગેનૈકેનામૃતત્વમાનશુઃ^{૩૪} એક માત્ર ત્યાગદ્વારા અમૃતત્વનો ઉપભોગ થાય.

પર્વત ઉપર જ્યાં ધારાની સાથે ધારા મળે છે ત્યાં દેવદારના અનુપમ સુંદર વનમાં, ઘુપારના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં, શીલાના વિલાસમય કોડમાં^{૩૫} તેના જીવનની સમાપ્તિ ન હોય. જગતના ધૂણિમય ક્ષેત્રે આવીને ગ્રામ, જનપદ, નગર સર્વની તૃપ્તા શાન્ત કરીને, ઉદ્યાન-વૃક્ષ ક્ષેત્ર આદિને રસમય કરીને એવી રીતે પોતાને મૂલીન પણ કરવામાં ધારાની સાર્થકતા છે. ભોગના સૌન્દર્યે વા સૌકુમાર્યે નહિ કિન્તુ ત્યાગની વિપુલતામાં,^{૩૬} એવી રીતે જ સંસારના ધૂણિમય ક્ષેત્રમાં જ જીવનની યથાર્થ સાર્થકતા છે.

આજના ઉત્સવનો આ સમારોહ જીવનના પ્રતિદિવસમાં નહિ રહે. સાંસારિક જીવનમાં શુષ્કતા, દુઃખ, દાહ, દૈન્ય સૌ આવશે જ. તો પણ આજના શુભદિનના આનંદ-ઉત્સવનું પાથેય લઇને સમાગત અને અનાગત પૂજનીયગણના આશીર્વાદને સંખ્ય (પુંજ) કરીને કર્તવ્યના પંથમાં પ્રતિદિન અગ્રસર થવું જોઈએ.

પ્રભાતનો સુવર્ણકિરણમય ઉપાનો મહોત્સવ મુહૂર્તમાત્ર રહે છે તે પછી સમસ્ત દિન તપ્ત દિનનું કાર્ય છે. વર્ષોના પહેલા આરંભ દિનમાં મેલનો વિરાટ મહોત્સવ, રાજપુત્રની માફક, વજ્રકુંડુલિ વગાડીને એક દિન માત્ર આવે છે. તે પછી ક્ષિત્ર^{૩૭} વસુધાના વક્ષમાં દિન પછી દિન શસ્ત્રદાત્રી^{૩૮} વૃષ્ટિધારા ચાલતી રહે છે.

૨૯ અપૂરાપણાને પૂરનાર

૩૦-૩૧ યજ્ઞાનાં અરધીઆં. એક નીચણું, બીજું ઉપણું. દાંતા એક બીજામાં બેસતા આવી જઈ આખું થઈ જઈ તે

૩૨-૩૩ આગળ ચાલનાર, પાછળ ચાલનાર

૩૪ માત્ર ત્યાગ વડે અમૃતત્વ ભોગવતા હતા.

૩૫ ખોળામાં

૩૬ વિશાળતામાં

૩૭ પાકેલી

૩૮ પાક આપનારી

આજનું શુભલગ્ન એવી રીતે તમારા નવજીવનની દીક્ષાનું આહ્વાન હોઈ છે, - સેવા અને ત્યાગનું દીક્ષાલગ્ન છે, તપોજીવનનો ઉપાલોક છે. આજ સકલનો આશીર્વાદ તમારું પાથિયુ હો.

તમે પૂર્વપૂર્વ મહાપુરુષનાં અપત્ય હો. તેમની તપસ્યા જેવી રીતે તમારા જીવનમાં આવીને પતિત ન થઈ જાય તેવી રીતે એ લોકોના સત્ય અને આદર્શને પતિત ન થવા દો. તેમની તપસ્યાને પતિત નહિ થવા દેવાથી જ તમે તેમનાં અપત્ય થશો. તો જ આજના શુભ વિવાહોત્સવે પૂર્વપુરુષગણના, મહર્ષિગણના અને મહાપુરુષગણના નાન્દિશ્રાદ્ધમાં અધિકારી થશો, કારણ કે તમે ભૂમા અને ઋષિજન આદિનાં અપત્ય છો.

જગતના સમસ્ત મહાપુરુષના આશીર્વાદ આજ તમારા મસ્તક પર વર્ષિત હો ! નિખિલ માનવની શુભ પ્રાર્થના તમારા જીવનને મહત્તર કરો.

પરમ પિતા પરમેશ્વર સકલ તપસ્યાના એક માત્ર શુરુ, સર્વ સાધનાના અનાદિ અનન્ત આચાર્ય, તમારા જીવનના પ્રથમતમ મીલનલગ્નને તેના સ્પર્શમણિના જીવન્ત સ્પર્શ કરીને પ્રાણમય કરી દે.

હે પરમાત્મનું ! તમે સકલ શ્રેમનું આલય છો, અને સર્વ સાધના અને સેવા તમારામાં જ નિહિત છે. શ્રેમ અને સાધનાનો સમન્વય, - હે પરમપૂર્ણ ! એક માત્ર તમારામાં જ છે. તમે આ શુભ મુહૂર્તે આ પૂર્ણ દીક્ષામાં દીક્ષાર્થી યુગલના જીવનમાં તમારા અનિર્વચનીય શુભાશીર્વાદ અને શુભ પ્રસાદનું દાન કરો. વિશ્વ આનંદની સાથે વ્યક્તિગત જીવનનો આનંદ સંગત હો.

ૐ અસતો મા સદગમય ।

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ।

આવીરાવીર્મ્મ એવિ રુદ્ર યત્તે દક્ષિણં મુલં

તેન માં પાહિ નિત્યમ્ ॥ ૪૦

૩૮ શ્લોક

૩૯ લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગે જે પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ થાય છે તે

૪૦ અસતમાંથી મને સત તરફ ગતિ કરાવ; અધારામાંથી મને જ્યોતિ તરફ ગતિ કરાવ; મૃત્યુમાંથી મને અમૃત તરફ ગતિ કરાવ. હે પ્રગટ સ્વરૂપ, મારી પાસે આવ. હે રુદ્ર, જે તારું દક્ષિણ મુખ છે તેના વડે મારું રક્ષણ કર.

પ્રાચીન ભારતમાં પ્રજાતંત્ર શાસનપદ્ધતિ

[ગત્રાંક પૃષ્ઠ ૧૬૨ થી ચાલુ]

પરદેશી લેખકોનું પ્રમાણ

પરદેશી-યુરોપીઅન-લેખકોના પ્રમાણ પરંથી એક વાત પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઇ જાય છે કે સિંકદરના આક્રમણ પહેલાં અને પછી પંજાબ, સીંધ અને માલવામાં પ્રજાસત્તાક શાસનપ્રણાલી ચાલુ હતી. આ લેખકો “અરાજક રાષ્ટ્ર” “પ્રજાસત્તાક શાસનપદ્ધતિ” ઉભયથી સારી રીતે પરિચિત હતા. એમની સાક્ષીથી સંસ્કૃત અને પાકૃત (બૌદ્ધ) ગ્રંથો, સિદ્ધાંતો અને શિલાલેખોના પુરાવાઓને સખળ ટેકો મળે છે. મિરંટર ફિકે (Fick) લખ્યું છે કે મેગાસ્થિનીજીના સમયમાં હિંદમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય નહોતું. પરંતુ પ્રો. મેઝ-મુદાર આ મત માન્ય નથી રાખતા; કારણ પ્રોફેસર મેઝમુદારે પોતાના મતની પુષ્ટીને માટે પ્રમાણ રજૂ નથી કર્યું.^{૩૭} મેગાસ્થિનીજી એક ગ્રીક એલચી હતો. એ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં કેટલોયે વખત રહ્યો હતો. એણે (ફ્રેગમેન્ટ ૯ માં) લખ્યું છે કે ડાયોનેસિસના જમાનાથી માંડીને સૈટ્રોકોટસ (ચંદ્રગુપ્ત)ના જમાના સુધી, ૬૦૪૨ સાલમાં મગધમાં ૪૫૩ રાજ્યોએ રાજ્ય કર્યું અને એ દરમ્યાન ત્રણ વખત અરાજક રાષ્ટ્રની સ્થાપના થઇ. એ પોતાના સમયના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કેટલાક નમુના ટાંકે છે. મૈલ્ટિકોરો (malticorac), સિંધી (Singhe), મૈરોહો (Marohao), બૈસોંગી (Basoingao) અને મૈરાની (Marani)ના સંબંધમાં એણે લખ્યું છે કે એ સ્વાધીન-સ્વતંત્ર-હતાં, એમને કોઈ રાજ્ય નહોતી, અને પહાડો પર એમણે ઘણા નગર વસાવ્યાં હતાં. પ્રો. ડ્રોપરીન લખે છે કે મેગાસ્થિનીજીની મતલબ ચોકખી એ ખતાવવાની હતી કે એ નગર સ્વતંત્ર હતું, અને એ તે નગરોથી લુકું હતું કે જેના પર રાજાઓનું આધિપત્ય રહેતું.^{૩૮} આ જ મત સર્વમાન્ય છે.

એરિયને (Arrian) લખ્યું છે કે એબેસ્ટોનોઆબ (Abastonoï), કૈથરોઆબ (Kathroi) તથા આરિહિટાઈ (Arihitai) જાતિઓ તદ્દન સ્વતંત્ર હતી. એ જાતિઓમાં કોઈ રાજ્ય નહોતો. એણે નેસિયન (Nesian)ના સંબંધમાં લખ્યું છે કે પ્રજાજનો મળી એક સભાપતિ દ્વારા રાજ્ય ચલાવતા. મૈલોઆબ (Maloi)નો ઉલ્લેખ કરતાં એ ભારતીઓની સ્વતંત્ર જાતિ હોવાનું કહે છે. ઓક્સીડ્રાકી (Ox'ydraki)ના

૩૭. Corporate Life in Ancient India. Also Republican Tradition in I. Polity.

૩૮. J. A. O. S. xiii p. 136.

સંબંધમાં પણ એ આઝાદીના ઉપાસક હતા અને સિકંદરના હુમલા સુધી પોતાની સ્વાધીનતા જાળવી રહ્યા હતા એવી માન્યતા દેખાડી છે.

કર્ટિયસ (Curtius) કહે છે કે ઑક્સીડ્રિકાઈ એક સ્વતંત્ર સૈન્યરજી (Sabaree) પણ એક શક્તિશાળી ભારતીય જાતિ હતી. એની શાસનપદ્ધતિ પ્રજાસત્તાક હતી, રાજકીય (Monarchical) નહિ. સેડ્રોસીઆઈ (Cedrosii)ના સંબંધમાં પણ કહે છે કે એ એક આઝાદ કોમ હતી.^{૪૦} ડાયોડોરસ (Diodorus)ને સંબસ્ટાઈ (Sambastai) જાતિઓ નગરોમાં રહેતી અને એમની શાસનપદ્ધતિ પ્રજાસત્તાક હતી. પાટલ (Patala) ના નગર-રાષ્ટ્રની એણે સ્પાર્ટા (Sparta) સાથે તુલના કરી છે. એ જાતિનો એ નિયમ હતો કે યુદ્ધના સમયમાં ભિન્નભિન્ન કુલોના-વંશપરંપરાગત, બે રાજાઓના નેતૃત્વ હેઠળ સેના રહેતી હતી. છુટ્ટા લોકોની એક પંચાયત રાજ્ય પર, પુરા અધિકાર સાથે, અમલ ચલાવતી.^{૪૧} એણે બ્રાહ્મણોની સ્વતંત્ર સંસ્થા સંબંધમાં પણ લખ્યું છે.^{૪૨} સિકંદરને મૈથેલબાઈ, કૈથેવાઈ તથા ઑક્સીડ્રિકાઈ સાથે ભારે ટક્કર ઝીલવી પડી હતી.^{૪૩}

સંસ્કૃત ગ્રંથોનું પ્રમાણ

સંસ્કૃત-ગ્રંથોમાં ‘ગણ’ તથા ‘સંઘ’ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અર્થમાં થયેલો દેખાય છે. મી. જ્યસ્તવાલ માને છે કે પ્રજાસત્તાક શાસનપદ્ધતિ માટે પ્રથમ સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ થતો; પરંતુ જ્યારે ઔદોગ્ય એ સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ ધર્મસંઘ માટે કરવો શરૂ કર્યો ત્યારે રાજકીય સંઘો માટે સંસ્કૃતમાં ‘ગણ’ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. એમના મત પ્રમાણે ‘ગણ’ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રજાસત્તાક અમલના અર્થમાં પાછળથી થયો; પહેલાં એ અર્થમાં ‘સંઘ’ શબ્દનો જ ઉપયોગ થતો હતો. કૌટિલ્યે “અર્થશાસ્ત્ર”માં ‘સંઘ’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અર્થમાં કર્યો છે. એણે લખ્યું છે કે બે પ્રકારનાં સંઘો થતા:—

૧ વાર્તાશાસ્ત્રોપજીવિન:—તે કે ઉદ્યોગ તથા શસ્ત્ર દ્વારા જીવિકા ચલાવતા.

૨ રાજશાસ્ત્રોપજીવિન:—તે કે રાજા કહેવડાવવાનો અધિકાર ધરાવતા.

પાણિનિએ પણ આ અર્થમાં સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. (V. 3. 114) કાશિકે તથા પતંજલિ (4-1-14) એ ‘સંઘ’ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રજાસત્તાક અમલના અર્થમાં જ કર્યો છે.

એ જાણીતી વાત છે કે જ્યારે સંઘ શબ્દનો વ્યવહાર ભિક્ષુસંઘના અર્થમાં છૂટથી થવા લાગ્યો ત્યારે ‘ગણ’ શબ્દ કે જેનાથી પાણિનિ પણ પરિચિત હતા તેનો ઉપયોગ

૩૯. Mc-Crindle, “Ancient India” pp. A1, E. G. G.-G-H. G. and O. C. O. pp. 79-81-119-154-156-167-350-1. I have taken the reference from Republican Tradition in Indian Polity.

૪૦. Ibid pp. 167-9, 262.

૪૧. Mc-Crindle's Invasion of India by Alexander (Ed. 1896) p. 296.

૪૨. For Nunismatic Evidence in Brahmin Republic.

૪૩. Early History of India V. A. Smith p. 94 :

કેવળ રાજકીય સંઘના અર્થમાં છૂટથી થવો શરૂ થયો; આ મહાભારત, સ્મૃતિ અને સિદ્ધાંતો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૪૪} પ્રો. મજુમદારના મત પ્રમાણે મહાભારતનો ગણના વર્ણનવાળો અધ્યાય (શાન્તિ પર્વ ૧૦૭) અર્થશાસ્ત્રના સંઘના વર્ણનવાળા અધ્યાય પછીના સમયનો છે. પ્રો. મજુમદાર માને છે કે સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ પહેલાં હરેક પ્રકારની મંડળી અથવા સમાજના અર્થમાં કરવામાં આવતો હતો. ત્યારબાદ બૌદ્ધ લોકોએ એ શબ્દને ધાર્મિક સંઘના અર્થમાં સમાવી લીધો. એટલે મૌર્યકાલના પરવર્તી રાજકીય સંઘો માટે ‘ગણ’ શબ્દનો ઉપયોગ શરૂ થયો. એ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાભારતનો ગણ સંબંધી અધ્યાય અર્થશાસ્ત્રના સંઘ સંબંધી અધ્યાય પછીના કાળનો છે.^{૪૫}

શ્રીયુત્ જયસ્વાલ જયસ્વાલ મહોદયનો મત સ્વીકારી કહે છે કે એ સ્વીકાર્ય તો માન્ય પડે છે પરંતુ એનો કોઈ સજાગ પૂરાવો નથી કે બ્રાહ્મણોએ ‘સંઘ’ શબ્દનો તદ્દન બહિષ્કાર એટલા જ માટે કર્યો કે તે શબ્દ બૌદ્ધોએ પોતાના ધાર્મિક સંઘો માટે વાપરવો શરૂ કર્યો. બૌદ્ધકાળના લાંબા વખત પહેલાં પાણિનિએ ‘ગણ’ શબ્દનો વ્યવહાર કર્યો છે.^{૪૬} બૌદ્ધોએ સંઘ શબ્દનો આ ઉપયોગ કર્યો પછી પણ બ્રાહ્મણોએ સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે એનું પ્રમાણ મહાભારતમાં (શાન્તિ પર્વ ૧૦૭, ૬૭૦, ૭૧, ૮૮) મળી આવે છે. મહિનાયે યાત્રવલ્ક્ય પર ભાષ્ય લખતાં ‘સંઘ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે (Cb. 8. St. 219-20.)^{૪૭}

શ્રીયુત્ જયસ્વાલ એમ કહેતા જ નથી કે પંડિતોએ ‘સંઘ’ શબ્દનો બહિષ્કાર કર્યો એટલે એને માટે પ્રમાણ શોધવાનો પ્રયત્ન જ ઉભો થતો નથી. પંડિતોને જેવી રીતે બૌદ્ધ સંઘ પ્રત્યે ઘૃણા હતી એ જ રીતે એ પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓને પણ તિરસ્કારતા.^{૪૮} જયસ્વાલે પોતે જ કહ્યું છે કે પાણિનિ ‘ગણ’ શબ્દથી પરિચિત હતા.^{૪૯} તાત્પર્ય એટલું જ કે સાધારણ રીતે સંઘનો અર્થ બૌદ્ધસંઘ સમજાવા લાગ્યો. એટલે મૌર્યકાલ પછી જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ઉભાં થયાં તેમણે પોતાને ગણ કહેવડાવવા શરૂ કર્યું. ‘ગણ’ શબ્દ ખાસ નવો યોગ્યતામાં નહોતો આવ્યો, એ તો મૂળથી સંસ્કૃત શબ્દ હતો જ; અને જરૂર લાગતાં એ વપરાશમાં લેવાયો.

પ્રોફેસર બ્રૂક્સે ‘ગણ’ તથા ‘સંઘ’ શબ્દોનો અનુવાદ વલ્લિક મંડળી તથા સહકારી સમાજ કર્યો. પંડિત શામશાસ્ત્રીએ પણ એ અર્થ સ્વીકાર્યો છે. મનુએ ‘ગણ’નો ઉપયોગ રાજકીય સંઘ અને ‘ગ્રેણી’ તથા ‘પૂજા’નો પ્રયોગ વલ્લિક-સહકારી-સમાજના અર્થમાં કર્યો છે. કૌટિલ્યે સંઘ શબ્દનો ઉપયોગ રાજકીય સંઘના અર્થમાં કર્યો છે. શ્રી જયસ્વાલ લખે છે કે જેનોના આચાર્યમુનિમાં એમને જે શબ્દો લાખ્યા-‘દોરાયણિ’ (તે રાષ્ટ્ર કે જે ઉપર જે રાજ્યો

૪૪. An Introduction to Hindu Polity: M. R.-May, 1913 pp. 537-538.

૪૫. Corporate Life in Ancient India p. 107 footnote.

૪૬. III 35, 6; IV 3, 54; IV 4, 84; V. 2, 52; V. 4, 73.

૪૭. Republican Tradition in Indian Polity p. 17.

૪૮ આ નિબંધ.

૪૯ 11 11

રાજ અધાવતા) તથા 'ગણરાયણિ' (તે રાષ્ટ્ર કે જે ઉપર સમસ્ત સમાજનો અમલ રહેતો). ગણરાયણિ શબ્દથી એના મનમાં એ ખ્યાલ પેદા થયો કે એ અને સ્મૃતિના 'ગણ' તથા 'રાજ્ય' શબ્દ એ બન્ને એકાર્થવાચી છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં (Ch. 107) બ્યારે 'ગણ' શબ્દ વપરાયેલો એમણે જોયો ત્યારે એમની ખાતરી થઈ કે એ શબ્દનો ઉપયોગ રાજકીય સંઘના અર્થમાં જ છે. એનો વણિકમંડળી કે મજૂરોનો સંઘ એ અર્થ તો કોઈ રીતે નીકળતો જ નથી.^{૫૦}

સાધણાચાર્યે ઋગ્વેદ (5. 66. 6)માં સ્વરાજ્યનો અર્થ 'સ્વરાટ્વ' (પોતા પર પોતાનું શાસન) કયો છે. ઐતેરીય બ્રાહ્મણ (VII. 3. 14)માં જોજ તથા સ્વારત (પોતાનું રાષ્ટ્ર) સંસ્થાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મનુએ ગણનો ઉપયોગ પ્રજા-સત્તાકે રાષ્ટ્રના અર્થમાં કયો છે.

મી. મુકુંદીલાલ માને છે કે પ્રાચીન હિંદમાં પંડિતવર્ગ પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ પ્રત્યે એટલો જ પ્રખળ તિરસ્કાર દેખાડતો-જેટલા તિરસ્કારથી યુરોપના શાસનકર્તાઓ આજે બોદ્ધેશ્વિકા પ્રત્યે નાકના ટેરવાં જોયા ચડાવે છે. ગૌતમ, મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય ઇત્યાદિ સ્મૃતિકારો પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્રોને તુચ્છ દૃષ્ટિએ જોતા હતા. રાજ અને પુરોહિત ઉભય પ્રમુખીય રાજ્યથી ડરતા અને અજાણ રહેતા; કારણ એ સ્વતંત્રતા દેવીના ઉપાસક બની સર્વ મનુષ્યોને સમાન ગણતા-રાજ, પુરોહિતનું ઉપરીપણું હણતું.^{૫૧}

સિક્કાં તથા શિલાલેખોનું પ્રમાણ

કનિગહાએ લખ્યું છે:—“પ્રાચીન ભારતના સર્વથી વધારે મનોહર સ્મરકે કોઈક જાતિઓ, નગરો તથા દેશોના સ્વરાજ્યના સિક્કાઓ છે.^{૫૨} એમણે એ સિક્કાઓના દસ વર્ગ કર્યા છે. એ સિક્કામાં રાજકીય ચિન્હ (મુકુટ ઇત્યાદિ) કંઈ નથી મળી આવતું.

૧ યાજુષેય સિક્કા:—યાજુષેય સિક્કા પરથી એ માલુમ પડે છે કે યાજુષેય જાતિનું પ્રજાસત્તાક ત્રણ વખત સ્થપાયું. ત્રણ પ્રકારના સિક્કા મળ્યા છે. એના પર એ કોતર્યું હોય છે કે 'જય યાજુષેય ગણસ્ય'—યાજુષેયોના જય થાઓ. એ પરથી એ વાતનું પૂરતું પ્રમાણ મળે છે કે એમની સંસ્થા પ્રજાસત્તાક હતી. મુદ્રિત લેખમાં બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના સિક્કા પર દ્વિ (દ્વીય) તથા ત્રિ (ત્રીય) રાષ્ટ્રોનો પ્રયોગ યાજુષેયના વિશેષણ તરીકે કર્યો છે. કનિગહામને માત્ર છે કે યાજુષેય ત્રણ જાતિઓમાં વિભક્ત હતા એટલા માટે દ્વિતીય યાજુષેય તથા તૃતીય યાજુષેયનો ઉપયોગ સિક્કાઓ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી. મુકુંદીલાલ આ માત્ર નથી સ્વીકારતા. એમનું માનવું છે કે યાજુષેયોના પ્રજાસત્તાક સિક્કાનો સંબંધ યાજુષેયોના પ્રજાસત્તાત્મક સંસ્થાઓના ત્રણ કાલ સાથે છે.^{૫૩} યાજુષેયો

૫૦. An Introduction to Hindu Polity: M. R.—May 1913 p. 537 (an historical Essay by Mukundilal read at the 3rd Hindi Literary Conference—Calcutta.

૫૧. Republican Traditions in Indian Polity: p. 18.

૫૨. Cunningham Archaeological Survey Report Vol. XIV. p. 135.

૫૩. Republican Tradition in Indian Polity p. 21.

પર પહેલો હુમલો સિકંદરનો થયો (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ પહેલાં), બીજો હુમલો શદ્ધમનનો (૧૫૦ ઇ. સ. માં) અને ત્રીજો સમુદ્રગુપ્તનો (ઇ. સ. ૩૫૦ માં.) આ હુમલાઓ સુધી એ પોતાની સ્વતંત્રતા ટકાવી શક્યા. એનાં પુરાવો એ છે કે બીજા ચંદ્રગુપ્તને યાસુધેયો સાથે સંધિ પણ કેરવી પડી હતી.^{૫૪} ગ્રીક લેખકો એને ભારતની સર્વથી અધિક શક્તિશાળી જાતિ લેખે છે. એ જાતિએ સિકંદર સાથે (૬૦,૦૦૦ પાણ્ડ્ય અને ૬,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર લાધને) બાથ બીડી હતી. જૂનાગઢના શિલાલેખમાં શદ્ધમને બડાઈ મારી છે કે એણે યાસુધેયોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા. પરંતુ એ એ ધક્કા સામે ટક્યા. સમુદ્રગુપ્તે પણ એમના પર હુમલો કર્યો પરંતુ એ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ટકાવી રહ્યા. એને ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ એના મુઠકને પોતાના સામ્રાજ્યમાં બેળવી દીધો. કર્નિગદામના મત પ્રમાણે યાસુધેયો સતલજના બંને તટ ઉપર ભાવલપુરની હદ ઉપર વસ્યા હતા. એમનો દેશ ઉત્તરપૂર્વમાં એથી પ્રભુ વધારે ફેલાયલો હોવો જોઈએ કારણ કે એમના સિદ્ધા હુધિઆના સુધી મળી આવે છે.^{૫૫} ધૂનાની લેખકોનું પ્રમાણ જૂનાગઢના શિલાલેખ કે પ્રયાગસ્તંભના સંકેત ઉપરથી જણાય છે કે યાસુધેય પ્રજા સિંધની નજદીકમાં વસતી હતી. એ લોકો માલવાઓ, અર્જુન્યાનો અને આબીરોના પડોશી હતા. મી. મુકુંદલાલના મત પ્રમાણે યાસુધેય લોક ઋગ્વેદના યદુ તથા મહાભારતકાલીન યાદવોના વંશજ હતા.^{૫૬}

(૨) માલવાના સિદ્ધા:—પ્રાચીન નગર ' નાગર ' ની આસપાસ એક દગ્ગર માલવ-સિદ્ધા મળ્યા છે. એક સિવાય એ બધા સિદ્ધા પર લખ્યું છે કે:—“ જય માલવાન ” અર્થાત્ માલવોની જય થાઓ. સિદ્ધા તથા શિલાલેખોનું પ્રમાણ એક વાતને પૂરતો ટેકો દે છે કે માલવોની સંસ્થા પ્રજાસત્તાત્મક હતી. એ વાત સંપૂર્ણ રીતે માની લેવામાં આવી છે કે હિંદુઓનું વિક્રમ સંવત માલવાએ આગુ કર્યું હતું. ત્રણ શિલાલેખો પરથી એ બે વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે:—

એક એ કે વિક્રમ સંવત માલવાઓએ ચલાવ્યું છે અને બીજી એ કે માલવ કોઈ રાજકીય સંસ્થાને આધીન નહોતું પરંતુ એમની સંસ્થા કેવળ પ્રજાસત્તાત્મક હતી.

(૩) સીબીજનતિ લાહોર અને મુસ્તાનની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહેતી હતી. એમના દસ જાતના સિદ્ધા હાથ લાગ્યા છે. સીવીજનપદ્ધા: ના નામથી એ સિદ્ધા પ્રચલિત થયા હતા.

(૪) ' ઓડંબરા ' સિદ્ધા:—પદાલુકોટ (પંજાબ) ની નજદીકમાં સાત સિદ્ધા મળી આવ્યા છે. એના ઉપરના લખાણમાં માત્ર ઓડંબરા શબ્દ જળવાઈ રહ્યો છે. પાણિનિએ પણ ઓડંબરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ પહેલાના છે.

(૫) એરાન તથા ઐરાકેન નગરના સિદ્ધા:—પ્રાચીન નગર એરાન (ઐરાકેન) ને ' બીના ' નદીના તટ પર વસેલું હતું તેના ફેટલાક ગ્રાંથાનાં સિદ્ધા મળ્યા છે. એતવા અને બીનાના ૧૬ માઈલ ઉપર ' બિલસ ' થી ૪૫ માઈલ ઉત્તર-પૂર્વે આ નગરનું પ્રાચીન સ્થાન છે.

૫૪. Early History of India: V. A. Smith. p. 291.

૫૫. Arch. Sur. Vol. XIV p. 140.

૫૬. Republican tradition in Indian Polity. p. 21.

(૬) જનપદા-સિક્કા:-જનપદનો અર્થ સંસ્કૃતમાં 'રાષ્ટ્ર' થાય છે. એ સિક્કાઓ ઉપર 'રજનના જનપદસા' એ શબ્દો કોતરેલા છે. એ લેખની લિપિ પાલિ છે એટલે સંસ્કૃતમાં એ 'રાજ્ય-જનપદસ્ય' અર્થાત જનસમૂહનું રાષ્ટ્ર એમ હોવું જોઈએ.

(૭) એ જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ રાષ્ટ્રના સિક્કા પણ મળી આવેલ છે, એમાં ચાંદીના સિક્કા પર 'મગવતો સ્વામીના બ્રાહ્મણ્ય યાયુધેય' વાક્ય છે. શ્રી. મુકુંદીલાલ માને છે કે ભાગવત બ્રાહ્મણોના પ્રજાસત્તાત્મક સંસ્થાના એક નેતાનું નામ છે. બ્રાહ્મણના નામ પાછળ સન્માનાર્થે 'દેવ' શબ્દ જોડાય છે, ક્ષત્રિયના નામ પાછળ વર્મા. સ્વામિની અર્થ સલાપતિ કે નેતા થાય છે. યાયુધેયનો અર્થ જ પ્રજાધિપત્યવાદી થાય છે.

આધુનિક ઇતિહાસવેત્તાઓનું પ્રમાણ

ઈ.સ. ૧૯૦૩ માં પ્રો. રીઝ ડેવીડ્સે લખ્યું છે કે બૌદ્ધોના પ્રાચીન ગ્રંથો પરથી એ પત્તા લાગે છે કે એ વેળા ભારતમાં રાજકીય સંસ્થાઓની સાથે સાથે પ્રજાકીય-પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ પણ હતી. કોઇકમાં સ્વતંત્રતા પૂર્ણ, કોઇકમાં કંઇક કમી. ૫૭ એ જ સાલમાં ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે રાજ્ય એશિયાટિક સોસાયટીના જરનલમાં એક લેખ પ્રગટ કરાવ્યો છે જેમાં એક નકશામાં પંજાબની પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓનું દાખલેકાણું આપ્યું છે. ડૉ. સ્મિથે લખ્યું છે કે પંજાબ, પૂર્વરજપૂતાના અને માલવામાં એવી બહુ જાતિઓ હતી જેની સંસ્થાઓ પ્રજાસત્તાત્મક હતી. ૫૮ યાયુધેય જાતિ સતલજના બેહ કિનારા પર વસેલી હતી; મદ્રા જાતિ પંજાબની વચમાં. સિકંદરના સમયમાં પંજાબમાં ઘણા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો, મેલોઆઇ, કૈથેરોઆઇ (સેડરોસીઆઇ, નેસાઇન, નૈથરોઆઇ) ઇત્યાદિ હતાં. પૂર્વ રજપૂતાનાના તથા માલવાના પ્રજાસત્તાત્મક રાષ્ટ્ર, અર્જુન, માલવ તથા આબીર (અંબીય) હતાં. એમનો એ પણ મત છે કે નર્મદાની દક્ષિણમાં ખીજ અસંખ્ય પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્યો તથા જાતિઓ હતાં. ' માલવ-ગણ-સ્થિત્ય 'ના અર્થની બાબતમાં ત્રણ વર્ષ સુધી ડૉક્ટર ફ્લીટ તથા ડૉક્ટર થૉમસ વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલ્યો. ૫૯ ડૉ. થૉમસ સંસ્કૃતના ભારે મોટા વિદ્વાન હતા. એમણે એ સખળ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે સંસ્કૃતમાં ગણ શબ્દનો અર્થ જાતિ અથવા વણિકદળ નથી થતો; એનો સંકેત પ્રાચીન ભારતના તે રાષ્ટ્રો માટે છે કે જે પ્રજાસત્તાત્મક અથવા કુલીન વર્ગ-રાજ્યસંસ્થાને આધીન હતાં. મી. જ્યસ્તાલ તો એ અર્થ જ કરે છે કે ગણ એટલે પ્રજાસત્તાત્મક રાજ્ય. હાલમાં કેટલાક હિંદી ઇતિહાસજ્ઞો કે જેઓ નેશનાલિસ્ટ તરીકે ઓળખાય છે એમણે એ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૫૦૦ સુધી એટલે એક હજાર વર્ષ સુધી હિંદમાં પ્રજાસત્તાક તંત્ર પ્રચલિત હતું.

ઉપસંહાર

અર્થશાસ્ત્ર, બૌદ્ધસૂત્ર, મહાભારત, સ્મૃતિ તથા સિક્કાઓના પ્રમાણો ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ભારતવર્ષમાં પ્રજાતંત્ર ચાલુ હતું. સિકંદરના હુમલા વખતે ઘણાં નગર-રાષ્ટ્રો કાયમ હતાં. ૬૦ સિકંદરના આક્રમણને હાવવા-રોકવા

૫૭ Buddhist India pp. 19-20.

૫૮. Early History of India 1914 p. 286.

૫૯. Malana-Gaua Controversy-in J. R. A. S. 1914-16.

૬૦. These were analogous to the City State of Greece.

અહિંના નગર-રાષ્ટ્રો સફળતા ન મેળવી શક્યા. આણ્ડ્યે ભારતવર્ષમાં એકાધિપત્ય સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. અર્થશાસ્ત્રમાં એણે સંઘો તોડવાની યુક્તિઓ દેખાડી છે.^{૧૧} જેમકે જનસુસ મોકલીને સંઘના નેતાઓમાં વૈમનસ્ય કરાવવું, કેાધને રાજ્ય ખનાવવાની લાલચ આપી લોભાવવા, વેશ્યા, નાયનારીઓ વગેરે મોકલી લડાઇના બી વાવવાં, વગેરે. આણ્ડ્યે આ સર્વ યુક્તિઓ અજમાવી ભારતની સંઘ. પ્રથાને તોડી.^{૧૨} જે વેળા રામ તથા મેસેડોનીઆ ગ્રીસના નગર-રાષ્ટ્રોને ભેદીને વિદેશી સામ્રાજ્યને ગ્રીસમાં દબ કરતા હતા તે વેળા આ નાના ભારતીય રાજ્યોને મીટાવીને એક ભારતી સામ્રાજ્યનો ઉદય થયો. સિકંદરના હુમલા પછી જે હિંદમાં મૌર્ય સામ્રાજ્ય ન હોત તો સેલ્યુક્સ નેકટરના હુમલો પછી આ દેશની સ્વાધીનતા કદિ અચી ન શકત. એ વેળા પોતાના અચાવને માટે આ દેશને એક એવા શક્તિશાળી મધ્યસ્થ—કેન્દ્રિત—શાસનની બહુ જ જરૂર હતી કે જે પર્દેશીઓની ખાતર જમા કરી શકે. મૌર્ય સામ્રાજ્ય રૂપી પ્રભાકરના ઉદય સાથે જ આ સ્વતંત્ર પ્રગતંત્ર રાજ્યો રૂપી તારા અસ્ત પામ્યા. પરંતુ એવો મૌર્ય સામ્રાજ્ય રૂપી સૂર્ય અસ્તાવ્યસે ગયો કે ભારતમાં પુનઃ ગણ રૂપી નક્ષત્રો દૃષ્ટિગોચર થયા. સારાંશ એ કે મૌર્ય સામ્રાજ્ય પ્રગતંત્રને બિલકુલ નષ્ટ કરી શક્યું નથી. એણે માત્ર એક શક્તિશાળી મધ્યસ્થ-કેન્દ્રિત-શાસનનો દમ્ભ જમાવી સ્થાનિક પ્રભુત્વ તેમના પર જ છોડ્યું. ડૉ. રાધાકૃષ્ણ મુકરજીએ મૌર્ય સામ્રાજ્યના સંબંધમાં લખ્યું છે કે સામ્રાજ્યની સ્થાપનામાં નાના નાના રાજ્યોનું સ્થાનિક પ્રભુત્વ નષ્ટ કરવાની ભાવના જ નહોતી.^{૧૩} ડૉ. થોમસ કહે છે કે કૌટિલ્યે પ્રગતંત્રોનો નાશ કરવાની કંઈ કંઈ યુક્તિઓ કરી, છતાં યે મૌર્ય સામ્રાજ્ય પછી પણ ધણાં યે પ્રગતંત્રો ટકી રહ્યાં હતાં. માલવા એમાંનું જ એક. એણે વિક્રમ સંવત ચલાવ્યો.^{૧૪} મૌર્ય સામ્રાજ્ય પ્રગતસત્તા સંબંધી ખ્યાલને એકદમ હટાવી ન શક્યું. એટલે જેવું એ કેન્દ્રિત શાસન લીધું પડ્યું કે ગણ રાજ્ય હિંદમાં કાયમ થયાં. સિદ્ધાંતો તથા શિલાલેખોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મૌર્યકાળ પછી અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ઉદય થતા સુધી હિંદમાં ‘ગણ રાજ્ય’ કેટલી યે જગ્યાએ કાયમ થઈ ગયાં હતાં. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ એ પ્રમાણ બહુ મહત્વનું છે. આખરે ગુપ્ત સમ્રાટોએ ભારતના પ્રગતંત્રોને નષ્ટ કરી દીધાં. પુરાણો તથા અર્થશાસ્ત્રમાં એણે કાઈ ઉદ્દેશ્ય નથી અજ્ઞાત. પૂરે પૂરે ભારત એ દશાએ પહોંચી ગયો કે જ્યારે સખળ પૂરાવાઓ મળતા છતાં પણ એ એ માનવાને અચકાય છે કે આજે જે સંસ્થાઓનું જન્મસ્થાન એ પશ્ચિમના મૂલકને માને છે તે સંસ્થાઓ આપણે ત્યાં હજારો વર્ષ સુધી કાયમ હતી.

દક્ષિણ હિંદમાં બહુ જ અર્વાચીન પ્રગતસત્તાત્મક શાસનના નમુનાઓ મળ્યા આવે છે. પ્રાચીન કેરલમાં ૧૮ મી સદી સુધી પ્રગતસત્તાત્મક સંસ્થાઓ કાયમ હતી.^{૧૫} દક્ષિણના

૧૧. Arthashastra Bk. IX-160, 161.

૧૨. For a Graphic description read “Mudra Rakshasha.”

૧૩. Local Government in Ancient India: Radhakumud Mukerji pp. 10.

૧૪. Republican Tradition in Indian Polity p. 23.

૧૫. Republican Tradition in Indian Polity p. 23.

શિક્ષાલેખો ઉપરથી પતો મળ્યો છે કે પ્રગ્નસત્તાત્મક આચાર ત્યાં બહુ થોડા કાળ પર પ્રચલિત હતા. ચૌલ દેશમાં ધણા ગામો મળી સભા દ્વારા ગામના સ્થાનિક કાર્યો ચલાવતા. ૧૧ ઉક્તે તથા ઉત્તરમેદ્ધરના શિક્ષાલેખો પરથી પ્રાચીન ગ્રામની પ્રગ્નતંત્ર પ્રણાલિની રીતનો આપણે કંઈક ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ. ડૉ. રાધાકૃમુદ્ધ મુકરજીએ મૈસુરથી એક પુસ્તક પ્રગટ કરાવ્યું છે તે ઉપરથી આપણને દક્ષિણ ભારતનો ધણા ખ્યાલ આવે છે. ૧૭ આજે તો આપણી પાસે ભારતીય પ્રગ્નતંત્રના અવશેષ તરીકે સ્મૃતિરૂપે કેવળ ગ્રામપંચાયતો રહી છે. કેટલીક જગ્યાએ તો એ પંચાયતો એટલી સંગઠિત હતી કે પેલે મી સદીમાં મેટકાફ સાહેબે એને એક નાના પ્રગ્નતંત્ર (Little Republic)ની ઉપમા આપેલી. પરંતુ આજે તો એ પણ છુટી દશામાં છે. આપણે માત્ર આપણી એ પુરોણી સંસ્થાઓના અવશેષો જોઈ આંસુ વહેવડાવવા રહ્યાં. નવા યુગ અને નવીન પરિસ્થિતિને એ પ્રાચીન પ્રથા બંધન પણ બેસે. તો પણ એ અવશેષોની રાખ ઉપર હાલના સંજોગો-પરિસ્થિતિને અનુકૂળ શાસનતંત્રો આપણે ઉભાં કરીએ તો હાલના પાશ્વત્ય અનુકરણની સંસ્થાઓ કરતાં તો એ આપણને વધુ અનુકૂળ અવશ્ય નિવડે. ગ્રામ્યસુધાર (village-reconstruction)ના મહત્ત્વના કાર્યક્રમમાં પંચાયતો-પ્રગ્નતંત્રો-તો પુનરાદાર અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન રોકશે. એ પંચાયતો સાચા સ્વરાજ્યના પાયાનું ચણતર છે. પ્રાચીન હિંદુ પ્રગ્નતંત્રો કેવાં હતાં એ બીજા એકાંદ જુદા લેખમાં જોઈશું.

રંગીસિંહાસ મં. કાંપડીઆ.

મુકુન્દરાય

રાવૈયા ગામમાં સવારના દસ અગિયાર વાગે પાદરે વડલા હેઠ ગામનાં દોર બેમાં થયેલાં છે. વડનો છાંયો ફરે અને તડકો પડે તેથી તપીને કોઈ દોર માંડ માંડ બિડી પાંખું છાંયે જાય તે સિવાય દોર પણ નિસ્તબ્ધ થઈ ગોવાળની રાહ જોતાં બેઠાં છે. નજીક તળાવની પાળ ઉપર એક નાની પણ સુંદર પુરાતન દેરી છે. આ દેરી, ત્યાંથી જડેલા પ્રાચીન વલ્લભીના શિક્ષાલેખથી અત્યારે તો ધણી જ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે પણ આપણી વાર્તાનો સમય તેના અગાઉ ત્રણ વરસ પહેલાં છે. તે વખતે તે દેરી પાસે ધર્માદાની જર વેરેલી પડી હતી. એ જર ચણીને ધરાઈને કેટલાય પોપટ દેરી ઉપર અત્યારે મોટાં માયાં ફલાવતા ફલાવતા જાણે કોઈ કારભારાં ડાળતા હોય તેમ વાતો કરે છે. તે સમયે એક દાકરો બેઠેલાં દોરમાંથી વાંકાચૂંકા રસ્તો કરતો ધીમે ધીમે ગામમાં ગયો. ભરવારોની ઝોકો વડાંની તે ચૌટામાં ગયો. ચૌટામાં પેસતાં જ એક નવી ઉઘાડેલી વ્હાની ઢુકાનેથી તેણે વ્હા પીધી અને દેવતા માગી ચલ્લમ પીધી. પછી માયાબંધણીનો છેડો છોડતો છોડતો તે બળ-

૧૧. Ibid p. 24.

૧૭. Local Government in Ancient India.

રના મધ્ય તરફ ચાલ્યો અને વાણીઆની દુકાને આવી તેણે ‘રધનાથ’નું ઘર પૂછ્યું: ત્રણ ચાર દુકાનના વાણીઆઓએ કોઈએ માત્ર ડાક લંબાવી, કોઈએ બહાર કોતુકની નજર નાંખી અને કોઈએ વૈષ્ણવીથી “શું છે? શું છે? કેનું કામ છે” એમ પૂછ્યું. પેલા ઠાકર-ડાએ ફરી નામ દીધું. જાણે તે પ્રશ્ન પૂરો સમજવાને, વિદ્યાર્થીઓ મહેતાજનો પ્રશ્ન જવાબ આપતાં પહેલાં બોલે છે તેમ, “કોણ રધનાથ કે?”. એમ બે ત્રણ વાર બોલી એકે કહ્યું: “રધનાથ તો બે છે. રધનાથ જોશી, પણ જોશી ફળાઆમાં રહે છે; અને રધનાથ ભટ, આ ખાંચામાં પહેલું ખડકીબંધ ઘર.”

‘રધનાથ’ નામ બે ત્રણ વાર બોલાતાં એ ઘરમાંથી એક બાવીસેક વરસની વિધવાએ ડાકું બહાર કાઢ્યું. ઠાકરજાના હાથમાં તાર જોઈ તેણે ઘર તરફ મ્હો કરી કહ્યું: “બાપુ, જુઓ જોઈએ, ભાઈનો તાર આવ્યો લાગે છે.” બાપુએ થીંગડાંવાળું પથ્થુ ચોખ્ખું ઝીંબોટીકેં પહેર્યું હતું. તેનું મ્હો ચિંતાવાળું દેખાતું હતું, અને માથાના વાળ આજે જ કઢાવેલા હતા. છતાં તેના અંગેઅંગમાં સ્મૃતિ અને તંદુરસ્તી દેખાતાં હતાં અને પોતાની સ્થિતિ ઉપરના પ્રભુત્વથી અને અગાત કૃતકૃત્યતાના સંતોષથી જે સ્વચ્છતા આવે છે તે તેનામાં હતી.

ઘરમાંથી, પહેરેલી ધાળળાએ, પાંદની ભગવદ્ગીતાનો ચુટકા એમ ને એમ હાથમાં રાખી, તેના પિતા બહાર આવ્યા, અને ઠાકરજા પાસેથી તાર નીચે નંબાવી લીધો. બાપ દીકરી ઘરમાં ગયાં. તારવાળો તેમનો ઉદ્દેગ જોઈ શીખની આજ્ઞા છોડી ચાલતો થયો. રધનાથ ભટ ધોતીકેં પહેરી, માથે સફેદ પાઘડી નાંખી, ખુરસે બને એક ધોળું ખેસિયું નાંખી, હાથમાં લાકડી લઈ બજાર તરફ ચાલ્યા. મૂળજતા હાથ અને અસ્થિર પગ જોઈ ગંગાએ કહ્યું: “બાપુ! એમાં ચિન્તા ન કરશો. ભાઈને આ વરસ આવવામાં મોડું થયું છે એટલે તાર કર્યો હશે. કોઈ રોકાણ થયું હશે. તમે કહો તો હું ગામમાં જઈ વંચાવી આવું.” ડોસાએ પોતા પર કાશુ મેળવી, માર્યું હલાવી ના પાડી, ચાલવા માંડ્યું. ગામમાં કસળચંદ વાણીઆનો દીકરો ફક્ત કપાસના લાવના તાર વાંચવા જેટલું અંગ્રેજી ભણ્યો હતો તેની પાસે જઈ રધનાથે તાર વંચાવ્યો. ઘણી મુશ્કેલીએ છાકરાએ તાર ખેસાયો કે “મુકુન્દદાસ મિત્રો સાથે લોકલમાં આવે છે.” કેટલા મિત્રો તે તારમાંથી નક્કી ન થઈ શક્યું. તાર સાંભળી ડોસા ચાલવા માંડ્યા એટલે કસળચંદે બે ઘડી ખેસવા આગ્રહ કર્યો. ડોસાએ કહ્યું કે ઘેર રસોઈ કરાવવી છે એટલે ઉતાવળ છે. કસળચંદે બહુ જ મમત્વથી ડોસાને કહ્યું કે આ વખત તો ભાઈની પાસે જરૂર ટપાલની અરજી કરાવવી છે.

રામૈયામાં ટપાલનું દુકાન હતું. ટ્રેન થયા પહેલાંથી તોરણીઆ મારફત તેમને ટપાલ આવતી અને તેથી એક દિવસ નક્કમો જતો. હવે રામૈયા સ્ટેશન ચાર જ માઇલ દૂર હતું પણ ટપાલની વ્યવસ્થા જૂની જ કાયમ રહી હતી. રેલવેમાં નવી લાઈન થાય, નવું સ્ટેશન થાય તેમાં પોસ્ટ ખાતાને શું! એ ખાતું તો સ્વતંત્ર છે ના!

રધનાથ ઉતાવળે પગે ઘેર આવ્યા. ડોસાના મ્હો પરથી કુશળ સમજી ગંગાએ કહ્યું: “હું નહોતી કહેતી! તમે નકામી ચિંતા કરતા હતા. ભાઈ આવે છે ના?”

“હા, અને સાથે તેના ભાઈબંધોને તેડતો આવે છે. હવે જમવાનું કેમ કરીશું? ગાડી આવવાનો વખત તો થઈ ગયો છે નહિ? તે દાળમાં હવેજ નાંખી દીધો છે?”

બધા ભાર ઉઠાવી લીધો. રઘનાથની સેવા તે માતા જેવા કામચલા સ્નેહથી કરતી પણ રઘનાથમાં જૂનો ઉદ્ધાસ કદી ફરી આવ્યો નહિ. તેમની ભુક્તિની સૂક્ષ્મતા એની એ રહી, પણ નવાં કાર્યોનેા ઉત્સાહ મંદ થયો અને દહાડે દિવસે તે ઓછાબોલા થતા ગયાં. ભગ્નહૃદયમાંથી જાણે તેમનું જીવન વેગથી સરવા માંડ્યું—માત્ર પુત્રને પ્રતિષ્ઠિત જોવાની તેમની જૂની ઇચ્છામાં નિઃશબ્દ નિષ્ક્રિય તીવ્રતા આવી. આવી સ્થિતિમાં પણ ગામમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા એ જ રહી હતી. ઉલટું દુઃખમાં રાખેલી ધીરજથી તેમના તરફ પૂન્યભાવ થયો હતો.

મુકુન્દમાં માઆપની સર્વ શક્તિ ઉતરી આવી હતી ખરી પણ તેના પિતાના ઔદાસીન્યને લીધે તે કેળવણી નહોતી. નાનપણથી જ તેને સ્વતંત્રતાથી કામ કરવાની ટેવ પડી હતી અને એ ટેવ, અંગ્રેજી શિક્ષણ લેવા તે બહારગામ ગયો ત્યારથી વધવા માંડી. મેટ્રિક થયા પછી તે કૉલેજમાં ગયો હતો. અત્યારે તે બી. એસ. સી. ના પહેલા વર્ષમાં હતો અને જ્ઞાનાળાની રજા પડેલી હોવાથી ઘેર આવતો હતો.

કૉલેજના અભ્યાસના આ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીનું આરિત્ય અને ભાવિ કારકીર્દી કંધક ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડે છે. અને કૉલેજના સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણને લીધે અને પરીક્ષાની ચિંતા ન હોવાથી આ વરસમાં વિદ્યાર્થીમાં માનસિક અને શારીરિક ઉદ્ધાસ પણ ઠીક હોય છે. આપણા મુકુન્દરાયમાં પણ આ વરસ ઠીક ઉદ્ધાસ આવ્યો હતો. તે ટેનિસ સાફ રમી શકતો, ટેનિસની છેલ્લી રમતમાં જ માત્ર તે હાર્યો હતો પણ તેની રમવાની છટા ઘણી જ વખણાઈ હતી. તેની છટાથી જ અને સામાન્ય રીતભાતથી સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓનો તે ખાસ માનીતો થયો હતો. સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓ ટેનિસમાં તેને ભાગીદાર તરીકે માગતી. અને હમણાં તો ટેનિસ કરતાં પણ સ્ત્રીઓ તરફની રીતભાતથી સર્વ પુરુષ-વિદ્યાર્થીઓ પણ તેને ઘણું માન આપતા. કૉલેજમાં મિસ ગુપ્તા કરીને એક બહુ જ જાજરમાન વિદ્યાર્થીની હતી. પુરુષો તરફ કંધક તિરસ્કારની નજરથી તે જોતી. ડિમેન્ટિંગ સોસાઇટીમાં પુરુષોને હસી કાઢતી. પણ ઘણી વાર સ્ત્રીઓનો આવો તિરસ્કાર પુરુષોને વધારે આકર્ષવા માટે જ હોય છે. મિસ ગુપ્તાને પણ તેમ થયું. અનેક પૈસાદારો અને ફેશનેબલ યુવાનો તેની સેવા કરવા તલસતા. ટેનિસમાં, સામા પક્ષના પુરુષો તરફથી બહુ જ સહેલાં પોઇન્ટસ તેને મળતાં અને તેના વળતા કટકા નહિ લઈ શકવામાં પુરુષો પોતાને ધન્ય માનતા. પણ તેમાં અનન્ય સેવાનો લાભ તો મુકુન્દને મળ્યો. એકવાર મુકુન્દે તેના પક્ષકાર થઈ તેને ત્રણ સેટમાં લાગલાગટ જીત આપાવી. ત્યારથી તેમની મૈત્રી વધી. પછી લેબોરેટરીમાં પણ બન્ને અનાયાસે ઘણીવાર એક જ ટેબલ પર બેગાં થઈ જતાં. એકવાર મુકુન્દના ટેબલ પર મિસ ગુપ્તા જઈ ચડ્યાં. મુકુન્દે સ્ટેટ-ટયુઅમાં એક સુંદર વાદળી રંગનું ડિપોઝિટ બનાવ્યું હતું તે બતાવી કહ્યું: “ મિસ ગુપ્તા, શું તમને આ રંગ સુંદર નથી લાગતો ? ” મિસ ગુપ્તાએ હા પાડી. મુકુન્દે વાત લંબાવી. “ સાયન્સને લોકો જરા માને છે પણ કોણ કહેશે આમાં સૌંદર્ય નથી ? ” મિસ ગુપ્તાએ ફરી હા પાડી. મુકુન્દ આગળ વધ્યો: “ તમને નથી લાગતું આ રંગની સાદી હોય તો શોભે ? ” મિસ ગુપ્તાએ કહ્યું: “ હા એ રંગની સાદી હોય છે પણ ખરી. ” મુકુન્દે જરા વધારે બહાદુર થઈ કહ્યું: “ હોવી જ નેહએ. હિંદુસ્તાન તો રંગોનો દેશ છે. આપણે રંગોના પ્રયોગો કરવા નેહએ. આ રંગને આપણે સરખાવી

જોઈએ તો કેવું ? ” મિસ ગુપ્તાને આમાં ઘણો રસ પડ્યો. બીજો દિવસે મિસ ગુપ્તા એવી જ સાડી પહેરીને આવી અને મુકુન્દને એ રંગનું સોલ્યુશન જોવા કહ્યું. મુકુન્દે કહ્યું: “ તમે પોતે જ બનાવો. હું બધી સામગ્રી ભેગી કરી આપું. ” મુકુન્દે તેમ કહી બધી ક્રિયા કર્યા પછી એક હાથમાં ટેસ્ટ-ટ્યુબ અને બીજા હાથમાં શીશી લઈ મિસ ગુપ્તા છેવટનું દ્રવ્ય રેડતી હતી, અંદર ધીમે ધીમે રંગ થતો જતો હતો તે જોતી હતી, અને તે જ વખતે તેના માથામાં ખોસેલી પિત નીકળી ગઈ, અને છેડો સરવા લાગ્યો. અરધું બળણતાં અરધું અબળણતાં તેનાથી મુકુન્દનું નામ દેવાઈ ગયું અને મુકુન્દે ‘ કંઈ નહિ ’ કહી તેનો છેડો બહુ જ વિવેક અને મર્યાદાના દેખાવથી ખભા પર સરખો કરી આપ્યો. ખસ. ત્યારથી મુકુન્દ જ આખી કોલેજમાં ધન્યતમ યુવાન ગણાવા લાગ્યો.

મુકુન્દની પ્રતિષ્ઠા હવે વધવા માંડી. બધા વિદ્યાર્થીઓ તેને માન આપવા લાગ્યા. નોકરો પણ તેને સલામ ભરવા લાગ્યા, અને તેનો હુકમ ઉઠાવવા લાગ્યા. તેનો ટેન્ડુ વખણાવા લાગ્યો. તેની મૈત્રી કરવી એ ફેશન થઈ. તેને ઘણા પૈસાદાર મિત્રો થયા. તેમને તે કેટલીક ઉત્તમ સ્ત્રીઓના ઉપયોગ શીખવતો, ટાઈના પ્રકારે શીખવતો, રૅકેટ સંબંધી અને ફટકા મારવા સંબંધી સલાહ આપતો, છેલ્લામાં છેલ્લી દૃષ્ય સંબંધી અભિપ્રાય આપતો. આ બધા પ્રસંગોથી તે પોતે ન ખરીદી શકે એવી ઘણી સ્ત્રીઓ તેને વગર પૈસે મળતી. મિત્રો આગળ તે ગરીબ દેખાતું પસંદ કરતો નહિ. પૈસાદાર દેખાવાની કળા પોતાને સિદ્ધ છે એમ તે માનતો. તેની પાસે પૈસા ઓછા હતા પણ તે પાકીટ ઉઝી જતાં વાપરતો. તે બનાતના ઉંચા જોડા લઈ શકતો નહિ પણ બ્લેકો લગાડી તેને જરાજરા સફેદ અને ડાઘાબગરના રાખી શકતો. પાટલૂન નેકટાઈ પહેરવાનો રિવાજ તેણે હજી દાખલ કર્યો નહોતો પણ ઝીણું ફરફરતાં ધોતીઆં તે સુંદર રીતે પહેરતો. આ બધાનું પરિણામ એ થતું કે જો કે તેના બહારના દેખાવના પ્રમાણમાં તે બહુ કરકસરથી રહેતો પણ પોતાની રિયલિટીના ઘણું વધારે ખર્ચ કરતો અને બાપ પાસેથી ચોપડીઓ મગાવવાના ખોટા બહાનાથી તેને ઘણી વાર પૈસા મગાવવા પડતા.

તેની છેવટની ફતેહોથી અંતર્ધ પાસેના કેટલાક પૈસાદાર મિત્રો તેને ત્યાં આ વખતે વેકેશન ગાળવા આવતા હતા.

ગંગા અને રધનાથ, ભાઈ માટેની ધામધૂમમાં પડ્યાં હતાં એટલામાં બાપના તીવ્ર ક્રોને બહાર એકાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે સાંભળીને તે ખડકી તરફ ધીમે જાડીને જાય છે એટલામાં એકામાંથી એકદમ ઊતરી ‘ કમ ઓન, કમ ઓન ’ કરતો મુકુન્દરાય ખડકીમાં આવ્યો. અને તેની પાછળ એ જણા ખાખી ખમીસ, ખાખી નેકટાઈ અને ધોતીઆં પહેરેલા, એક હાથમાં બિસ્ત્રો અને બીજા હાથમાં ટેનિસનું પ્રેસમાં દબાવેલું અને ખાખી રખરખી ખોળવાળું રૅકેટ લઈને ખડકીમાં પેસતા હતા. રધનાથે “ ભાઈ આવ્યો ” કહ્યું પણ મુકુન્દરાયનો મિત્ર તરફનો વિવેક હજી પૂરો થયો નહોતો એટલે તેણે કાંઈ જવાબ ન દીધો. અંદર આવી, મુકુન્દરાય, ઘંટીના અવાજથી, જાણે પોતે દોરી રાખેલું કાંઈ સુંદર ચિત્ર કોઈએ ભૂંસી નાંખ્યું હોય તેમ, સ્ત્રીઝાઈને બોલ્યો: “ આ અત્યારે ઘંટી ડાણ સલાવે છે ? ” ગંગાએ, જરા લોટવાળા હાથ ખંખેરતાં હસતે મોઢે બહાર આવી કહ્યું: “ ભાઈ, તમારે માટે લજ્યાનો લોટ જરા દળતી હતી. મોઢું કેમ સૂકાઈ ગયું છે ? ” મુકુન્દે

એ જ અવાજમાં કહ્યું: “પણ હજી તમે રસોઈ નથી કરી? મેં તાર ક્યો હતો ને! કેટલું બધું મોઢું થયું? અલ્યા એકાવાળા ટુંકા અંદર લાવ: આવોને મિસ્ટર પંડિત, મિસ્ટર મોડકશી.” જાને મહેમાનો, ધંડીના અવાજથી મુકુન્દરાયને જે આવાત લાગેલો હતો તેના સાક્ષી થઈ તેની સ્થિતિ વધારે કંદેડી ન કરવા ખડકી બદાર સામાન લેવા પાછા ગયા હતા તે અંદર આવી લીલા રહ્યા મુકુન્દરાયની પૂર્વની મૂંઝવણ હજી બંધ પડી નહોતી અને તેથી અંદર બોલાવેલા મિત્રોને શું કહેવું તે તેને તરત ચૂક્યું નહિ. ખૂરશી ટેબલ હોય તો મિત્રોને અંગ્રેજીમાં કહી શકાય કે ‘કૃપા કરી તમારી બેઠક અહીં છો’ પણ આ તો એટલો, તેના પર અંગવાનાં પગથીઓ, તેમાં મિત્રોને શું કહેવું? આ ગામની અને ઘરોની રચના તેને બહુ જ અર્થ વિનાની લાગી. તેના પિતા તેના આગલા પ્રશ્નોનો જવાબ ગળી જઈ, તેની વિદ્વતતા કંઈક સમજી, બોલ્યા: “આવોને લાઇ, અહીં બેસવું હોય તો અહીં બેસો, ખાટલા ઉપર. નહિ તો ખડકી ઉપરની મેડીએ તમને ઉતારો રાખ્યો છે ત્યાં સામાન મૂકાવો.”

મુકુન્દને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા અને મિત્રો માટેની સ્થિતિ બતાવવા હજી જરા વધારે પ્રશ્નો કરવાની જરૂર લાગી. “ઉપર સાફ કરાવ્યું છે?” ડોસાએ અતિ ભાવપૂર્વક કહ્યું: “રમઝો પડી ત્યારથી બહેન એ મેડી દમેશાં સાફ કરે છે.” આ ઉત્તર પણ તેને રૂચ્યો નહિ. એકાવાળાને ખિસ્સા અને ટુંકા ઉપર મૂકવાનું કહી તેણે ફરી પૂછ્યું: “પણ ત્યારે હજી મુઠ્ઠા રસોઈ કેમ તૈયાર થઈ નથી? મેં એટલા માટે તો તાર ક્યો હતો.”

“પણ ભાઈ, તાર તો હજી દમણાં આપ્યો, અને ગામમાં વંચાણવાનું પણ દુઃખ.” રેલવેનો તાર, તાર મૂકનાર મુસાફર પહેલાં જવલે જ પહેલે છે એ હકીકત સર્વ જાણે છે. પણ માથુસ કોણ જાણે સાચી એમ માને છે કે મનના વેગથી હકીકતને ઉગાડી મૂકી શકાય છે. પણ હકીકત દમેશાં અર્થહીન હોય છે અને તેને નહિ રવીકારનારનાં કાર્યોને અર્થહીન કરે છે.

મુકુન્દે ધણી જ વેગથી કહ્યું: “અરે, તાર તે કેમ મોડો આવે? મેં કેહ જાંખરીઆ જંકશનથી ક્યો હતો ને?”

ગંગાએ ભાઈની નિર્બળતાનો લાભ લીધા વિના જરા હસીને કહ્યું: “ભાઈ, એ તો અમને શી ખબર પડે? પણ જે તે તમારે જમવાનું નહિ મોઢું થાય. ચ્હા આ પીશો, ન્હાશો ત્યાં રસોઈ તૈયાર દશે.”

ગંગાનાં દાસ્યથી મુકુન્દના મનનું દાસ્યદાર ખૂંટ્યું. જાણે વસ્તુસ્થિતિ માટે માફી માગતો હોય તેમ પોતાના મિત્રો તરફ વળીને તેણે દસીને કહ્યું: “આ તો ગામડું છે. તાર કરીએ તોપણ આ સ્થિતિ!” મિત્રોએ ‘કાંઈ નહિ’ કહી પોતાની ઉદારતા બતાવી. એટલામાં એકાવાળાએ ટુંકા અને ખિસ્સા મેડી ઉપર ચઢાવી દીધા હતા એટલે “ચાલો ત્યારે ઉપર જઈએ” કહી તે મિત્રોને સ્વર્ગ મેડી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં એકાવાળાએ ભાડું માગ્યું. મુકુન્દે ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું, તેની ચાંપો ચપ ચપ ઉઘારી, અને અંદરથી એક રૂપીઆ કાઢી એકાવાળા તરફ જાણે રૂપીઆમાં શું છે એવા અભિનયથી ફેંક્યો. એકાવાળો રૂપીઆ લઈ ચાલવા જતો હતો ત્યાં રચનાય બેઠે કહ્યું: “કેમ લાઇ, આટલું બધું કરાવ્યું હતું? એકા તો આ! દસ આનામાં આવે છે.”

મુકુન્દે, બેઠકારીથી જવાળ આપ્યો: “અમે તો કોઈ દિવસ લાડું કરાવતા જ નથી. એટલી રકમમાં પાછું શું માગવું? એની પાસે છૂટા પૈસા પણ નહિ હોય. કેમ અત્યા છૂટા પૈસા છે?”

પેલો તો ના જ પાડે ના!

મુકુન્દે વાત બંધ કરાવવાને માટે મોઢાનો ફેરફાર કર્યો પણ તેના પિતા એ સમજી શક્યા નહિ. તેમણે કહ્યું: “એટલા પૈસા તો ઘરમાંથી પણ નીકળશે. નહિ તો બજારમાંથી પણ મળશે.”

મુકુન્દે આખરે છેવટના ફેસલાના અવાજથી કહ્યું: “કાંઈ નહિ, બિચારો ગરીબ છે.” એકાવાળો આ રઘનાથ ભટના દીકરાને સલામ ભરી ચાલતો થયો. પણ પોતાના ઘરની સ્થિતિ આમ ચાર છ આના પાછા લેવા જેવી છે એ બાબત આટલી બધી ખુશી રીતે યોજાઈ તેથી મુકુન્દને માડું ઘણું લાગ્યું. પ્રયત્નથી હસતું મોઢો રાખી તે ઉપર ગયો. સમાન સાથે નિરર્થક હાસ્ય અને અસમાન તરફ નિરર્થક તોછડાઈ એ આધુનિકતાનાં લક્ષણો છે.

ઉપર જઈ થોડી વાતચીત કરી પછી મ્હા પીધી. મ્હા પીધા પછી જ સવારનાં શારીરિક નિત્યકર્મો કરવાનો આ મિત્રોનો રિવાજ હતો અને આવી ખાસ ટેવ. પોતાની વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા તરીકે તેઓ જળવી રાખતા હતા અને વધારતા જતા હતા. ધીમે ધીમે મ્હા પી, સીગારેટ પીતાપીતા,—મુકુન્દ કોઈ કોઈ વાર ખીંચની આપેલી સીગારેટ પીતો પણ આજે તેના મિત્રોના માનમાં તેણે લેવા ના પાડી હતી—ત્રણે જણુ બહાર ગયા.

ગંગાનું કહેવું અક્ષરશઃ ખરું પડ્યું. મુકુન્દ અને તેના મિત્રો આવીને નાહી રહ્યા ત્યારે જમવાનું તયાર થઈ ગયું હતું. વૃદ્ધ રઘનાથ, જુવાનો સંકોચ ન પામે માટે, પોતે પાછળથી જમવાની ઇચ્છા બતાવી અધૂરી રહેલી માળા પૂરી કરવા બેઠા. ગંગાએ પાટલા અને લોટા ભરીને તૈયાર મૂક્યા હતા ત્યાં ત્રણેય કાલેજિયનો બેઠા. મુકુન્દે કહ્યું: “ગંગા, લે પીરસ.”

ગંગા શીરો પૂરી અને દાળ પીરસેલી થાળીઓ બહાર લાવી એ જોઈને જ મુકુન્દનો પિત્તો ગયો. તે બોલી બહો: “શીરો કેમ કર્યો છે?”

ગંગાએ ધીરજથી જવાળ આપ્યો: “ભાઈ, ખીંચું કરવાનો વખત જ નહોતો.” મુકુન્દે જ એકવાર કહેલું કે શીરો તેને બહુ લાવે છે પણ ગંગા કુદરતી રીતે જ કળી ગઈ કે એ જવાબથી ભાઈની સ્થિતિ ખરાબ થશે, એટલે તે ગમ ખાઈ ગઈ. પણ મુકુન્દ એમ શાન્ત થાય તેમ નહોતો. “એનો એ જવાબ ન આપ. પૂરણપોળા કરવી હતી.”

“ભાઈ, દાળમાં હવેજ નાંખી દીધો હતો. ફરી દાળ મૂકું તો ઘણી વાર થઈ જાય.”

“અને શાક તો બિલકુલ કર્યું જ નથી?”

“ખીંચું કાંઈ મળતું નહોતું. પણ ભજ્યાં કર્યા છે.”

ઉપરી અમલદાર તાબેદારની માશી સ્વીકારતો હોય એવે અવાજે મુકુન્દે કહ્યું: “ત્રીક ત્યારે; શેનાં કર્યા છે?”

“કોળાનાં.”

મુકુન્દને આ અસહ્ય લાગ્યું. તેણે ચાખવા જેટલી રાદ જોઈ હોત તો તેને અને તેના મહેમાન મિત્રોને સમગત કે શહેરનાં લજ્જામાંથી આંકાઈ રીતે ઉતરે તેવાં નહોતાં. પણ તેને તો કાળાનું નામ જ ખરાબ લાગ્યું. તેનાથી મોટા અવાજે બોલી જવાયું: “કાળાનાં તે કાંઈ લજ્જામાં કહેવાય !

ગંગાને ઘણું ઝોણું આવ્યું. તેણે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. મુકુન્દને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે એ જ જોઈતું હતું. બહેનના સામું પણ મુકુન્દે જોયું નહિ. તેણે થોડી વાર રોપભર્યું મ્હોઝે ખાધા કર્યું અને પછી મિત્રો સાથે શહેરના સીનેમા, પાર્ટીઓ વગેરેની વાતો કાઢી તેમનું મનોરંજન કરવા માંડ્યું.

મુકુન્દરાયને અંગ્રેજી લખેલા તરીકે સ્ત્રી માટે માન પણ ન હોય એ વાંચનાર કદાચ માનવા તૈયાર નહિ હોય ! પણ હું એમ ક્યાં કહું છું ? મેં તો પહેલેથી જ જણાવ્યું છે કે મુકુન્દરાયને સ્ત્રીઓ માટે માન હતું, સ્ત્રીઓ તરફ ઘણો સારો આદરભાવ રાખતો માટે તેના મિત્રો તેના તરફ ઘણો આદરભાવ રાખતા. પણ સ્ત્રીઓ એટલે કઈ સ્ત્રીઓ ? જેમના તરફ સ્ત્રીભાવ થઈ શકે તે સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીનો એક અર્થ પત્ની પણ થાય છે, અને ઘણી-વાર અનેક અર્થોમાંથી એક જ અર્થ હૃદય અને કાર્યમાં ઉતરવા પામે છે.

સવારે ટપાક સંબંધી થયેલ વાતચીત મુકુન્દને કહેવાને રઘનાથ ઘણા વખતથી રાહ જોતા હતા. પણ તેને વાતનું મુળ મળતું નહોતું. છતાં ધીમેથી વાત કાઢવા તેણે કહ્યું: “કેમ હવે તો આરામ લેશો ખરું ના.”

મુકુન્દે દૂકમાં ‘હા’ કહી.

રઘનાથે આગળ ચલાવ્યું: “પછી જરા આ ભાઈએને ગામ દેખાડજો. પેલી તળાવની પાળ ઉપરની દહેરી બતાવજો. તેમાં શિલાલેખ છે તે બતાવજો.”

મુકુન્દને ગામડાની વાત જ કાપી નાંખવી હતી. તે કહે: “હવે એમાં તે શું જોવું છે ?”

ડોસા ત્યાં પણ પાછા પડ્યા. તો પણ આગળ બોલ્યા: “તો પણ જરા નમતે પહેરે કસળચંદને ત્યાં જજો. તેઓ સંભારતા હતા તમને. અને કહેતા હતા કે આ વખતે તો ભાઈની પાસે ટપાકની અરજી જરૂર લખાવવી છે.”

આ બધી સુઘ્રક બાબતોથી વળી મુકુન્દને માફ લાગ્યું, તેણે જવાબ આપ્યો: “તે અમે આમ કાલેજમાં ખૂબ કામ કરીને યાદીને આવ્યા હોઈએ ત્યાં વળી અરજી ક્યાં લખવા જઈએ !” અને આમ કહેતાં માથાની બાજુની આંખ પર સરી આવતી હતી તેને જગાએ પાછી ફેંકવા તેણે મોઢું ત્રાંસું ઉઠાવ્યું. તેથી તેના મનના અને વાણીના ઉઠાંછળાપણાનો એ ખરાબર ઉચિત અભિનય થઈ રહ્યો. તેના બાપે બોલવું બંધ કર્યું.

ત્રણેય જણા મેડીએ ચૂતા ગયા. મિ. પંડિત અને ચોક્કશી તો બીંધી ગયા પણ મુકુન્દને બંધ ન આવી. તેનું ચિત્ત વિચારે ચડ્યું.

ડોસાએ મારી પ્રતિષ્ઠા ઉપર બંધું પાણી ફેરવ્યું. હવે આ ચોક્કશી ને પંડિત એમ જ માનશે કે હું તો ગરીબ છું. કાલેજમાં બધેય કહી દેશે. તેમાં મેં નિરાશી કરી તોય એકા-વાળાની વાત પડતી ન મૂકી ! હું કાલેજમાં કેટલી કરકસર કરું છું તે એ સમજતા જ નથી. મિ. દત્તાત્રય પચાસ રૂપિયાનું રોકેટ વાપરે છે અને હું આઠ જ રૂપિયાનું વાપરું છું. તેથી જ હું તે દિવસે દુર્ગામેષ્ટમાં હારી ગયો. છતાં સ્ટાઇલ તો મારી જ વખણાઈ હતી.

કલેક્ટરે અને તેની પત્નીએ માફ નામ પૂછ્યું હતું. હવે આમ ક્યાં સુધી સહન કરવું ? ક્યાં સુધી માન રાખવું ? હવે મારે એકવાર ડોસા સાથે ચોખવટ કરવી જ જોઈએ. માન રાખવું એ મનની નબળાઈ છે.....

મુકુન્દ, મિત્રો જાગે નહિ તેમ, બાપને કહેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો. રધનાથ પાસે ગયો. મુકુન્દની વર્તણૂકથી તેમને માફ લાગ્યું હતું અને રુચિ નથી કહી તે જમ્યા પછી નહોતા. અને અલારે બિદાસીન થઈને ચાકીને જરા આડે પડ્યો થયા હતા. જરા સળગાટ સાંભળતાં જ આંખ ઉઘાડી અને મુકુન્દને જોઈ તેઓ બેઠા થયા. મુકુન્દ પાસે બેઠો. પણ કોણ જાણે, તેના મિત્રો અને કૉલેજનું વાતાવરણ નહોતું તેથી, કે પિતા પાસે છૂટ લેવાની ટેવ નહિ તેથી તે વાત શરૂ કરી શક્યો નહિ. તેણે ફરી સળગ થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કૃત્રિમ વેગ અને બળથી તે બોલવા માંડ્યો. પણ આથી તેના બોલવામાં કાંઈ મર્યાદા કે ઢંગધડો કે ક્રમ કે વિચારસંકલના પણ રહી નહિ. “આવું હું ક્યાં સુધી સહન કરી શકું ? તમે મારી પ્રતિષ્ઠા મારા ભાઈબંધાના દેખતાં ખોવાયી છે. મારે ફેક્ટ વગર ચલાવવું પડે છે. તમે નક્કામો લોભ બહુ કરો છો ! હું તમારી આમન્યા ક્યાં સુધી રાખું ?” વગેરે તે જેમ આવે તેમ બોલી ગયો. રધનાથ પોતાની ટેવ પ્રમાણે ચૂપ જ રહ્યો. ફરી મુકુન્દને ન સમજાયું કે હવે શું કરવું. પણ આટલે આવ્યા પછી વાત પૂરી કરવા સિવાય ઉપાય નહોતો. તેણે ફરી બળનો નિશ્ચય કર્યો અને પૂછ્યું : “ત્યારે શું કહો છો ?” રધનાથ ખિન્ન પણ શાન્ત વદને બોલ્યા “શેનું ?”

“આ પૈસામાં હેરાન થાઉં છું તેનું ?”

“પણ પૈસા તો છે તેટલા મોકલું છું. બીજા ક્યાંથી કહાડું ?”

મુકુન્દને તો હવે વાતને કેંડ પહોંચાડવી હતી. તેણે કહ્યું : “તો ખેતરો વેચી નાંખો. હું મારા અબ્યાસની ખાતર ગમે તેટલો આત્મભ્રમ આપવા તૈયાર છું.”

“પણ ખેતરો એમ વેચી દઈએ તો ગંગાનું શું થાય ?”

મુકુન્દને એક ક્ષણમાં અનેક વિચારો આવી ગયા. વિધવાવિવાહ નહિ કરવાનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામો ઉપરાંત તેને બીજાં ઘણાં દેખાયાં. આ ઉપાય પિતાને સમજાવવાનું તેને મન થઈ ગયું પણ જીમ ન ઉપડી. બધા વિચારો સંકેલીને તેણે એટલું જ કહ્યું : “ગંગાની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. અત્યારે બરાબર ખરચ કરીએ તો મારે સારી ઓળખાણ પિછાણ થાય અને ભવિષ્યમાં તેથી ફાયદો થાય. તો ગંગાનો નિભાવ તો સહેજમાં થઈ જાય.”

તેના પિતાએ તેને જવાબ ન આપ્યો. મુકુન્દ મોટો થાય અને કમાય એ એમને એટલું બંધું અસંભવિત ન લાગ્યું. મુકુન્દ કૉલેજમાં કેવાં કેવાં ખરચ કરે છે અને બીજાં તેને ક્યાં ક્યાં કરવાં છે તે તે જાણતા નહોતા, પણ મુકુન્દે આજ સુધી, સારાં ફેક્ટ, સારા જોડા, ક્રાંટ પેન્ટ જાતજાતના કૉલર ટાઈ હેન્ટ વગેરે લેવાના જે અનેક મનચૂસા કરી કરીને અંતરમાં સંધરી રાખ્યા હતા તેનો ભાવ તેના ગળે પર શું જાણે સાથી રધનાથ કળી ગયા. તેમને સમજાયું કે મુકુન્દની કમાણીમાં ગંગાનો સમાસ થવાનો નથી અને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી તે માત્ર એટલું જ બોલ્યા : “એમ ન થાય.” મુકુન્દ હજી પણ બળનું આવાહન કરત “પણ શું કહેવું તે સૂઝ્યું નહિ તેથી “દીક ત્યારે” કહીને બેઠો. છેલ્લા શબ્દો બોલતાં તેણે ફરી મોઢું ત્રાંસું ઉઘાળ્યું અને ઉપર ગયો.

ગંગાએ આ વાત બીજા ઝોરડામાં રહી સાંભળી હતી અને તેથી તેને ઘણું જ માઠું લાગ્યું હતું પણ મનનો લાવ દબાવી તે નિત્યને સમયે પાણી ભરવા જોડી. આજે પાણી વધારે વધુ હતું તેથી તે એ હાંડા લઈ પાણી ભરવા નીકળી અને મોઢું ન દેખાવું માટે એકદમ પસાર થઈ ગઈ. તેને જોઈ રધનાથ સ્વાભાવિક રીતે જ જોડી ગયા અને બારણામાં જઈ કહ્યું: “ગંગા, બે હાંડા શા માટે લે છે? બહુ પાણી જોઈએ તો પૈસા દઈ મંગાવ.”

“આ તો નાનો હાંડો છે” એમ કહેતાં તો તે ખડકી બહાર દૂર ચાલી ગઈ.

મુકુન્દ મેઢી ઉપર આવી ટ્રેનમાં લીધેલું પેપર ખાલી વાંચવા માંડ્યો હતો. થોડીવારે તેના મિત્રો જાગ્યા. ‘કેમ ચ્હા કરીશું’ કહી તેણે ચ્હા કરવાની શરૂઆત કરી. તેના મિત્રોએ હવે તેને કાંઈક પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યાં મુકુન્દની નાત, જાત, તેનાં ભાંડું, વગેરેથી શરૂ થઈ વાત આગળ ચાલવા માંડી. ચ્હાની આશાથી તેમનામાં ઉત્સાહ આવ્યો હતો અને તે ઉત્સાહમાં મુકુન્દ સ્ટવને જોરથી પંપ કરતો જતો હતો અને બધા જોયે સાદે વાતો કરતા હતા. ત્યાં ગંગા પાણી ભરીને આવી અને ખડકીમાં બને હાંડા સાથે પૈસાથ તેમ નહોતું તેથી ઉપસો હાંડો ઉતરાવવા તેણે મુકુન્દને સાદ કર્યો. મુકુન્દે તે સાંભળ્યો નહિ પણ તેના પિતા ગંગાના જ વિચારો કરતા હતા તે ખડકીએ આવી પહોંચ્યા. હાંડો ઉતારતાં દરમ્યાન તેમણે ઉપરથી મુકુન્દનાં કેટલાંક ટૂટક વાક્યો સાંભળ્યાં. અનેક અંગ્રેજી શબ્દોની વચ્ચે વચ્ચે નાત, વિધવાવિવાહ, ગંગા, કેળવણી વગેરે શબ્દો આવતા હતા. રધનાથ અને ગંગા બન્ને, મુકુન્દે બપોરે કરેલી વાત ઉપરથી એટલું સમજી ગયાં કે મુકુન્દ ધર, ગંગા, પોતા સિવાય સર્વને વિશે ઘણું જ અપમાનકારક બોલતો હતો. બન્ને બોલ્યા વિના ધરમાં ગયાં.

સાંજના પાંચેક વાગ્યે મુકુન્દ ગામમાં જઈ એકા કરી લાવ્યો અને એકાવાળા પાસે સામાન એકામાં મૂકી, એટલા પાસે ઉભો રહી બોલ્યો: “મારાં મિત્રો જાણ છે. તેમને મૂકવા હું રેશન સુધી જાઉં છું. સાંજે મારે જમવું નથી. મારી રાહ ન જોશો.” જવાબની રાહ જોયા વિના હાથમાં લાકડી ફેરવતો ફેરવતો તે મિત્રોની સાથે ચાલ્યો.

ઘરમાં સર્વત્ર સુનકાર થઈ રહ્યો. કોઈ મોઢું તોફાન આવે, અનેક વહાણોને ફાટી, તોડી, કુખાલી પસાર થઈ જાય અને પછી દરિયામાં શાન્તિ ફેલાય તેવી શાન્તિ ઘરમાં ફેલાઈ રહી. રધનાથને ઘણીવાર ઉદાસીનતા થઈ આવતી ત્યારે થોડા સમયની શાન્તિથી જ તે સ્વસ્થ થતા તે ગંગા જાણતી હતી માટે તે કશું બોલી નહિ. ઠેક રાત પડવા આવી ત્યારે તેણે ધીમે રહી કહ્યું: “બાપુ, જમવા જોડોને, તમે સવારના જમ્યા નથી.” પણ આજની ઉદાસીનતા દછ ઉતરી નહોતી. ગંગા પિતાની પાસે આવીને બેસી રહી પણ રધનાથ કશું બોલ્યા જ નહિ. કોઈ એક જ બિન્દુ ઉપર નજર રાખી બેસી રહ્યા. ગંગાને લાગ્યું કે ડોસાના મનનો ઉભરો વાત કરાવ્યા વિના શમશે નહિ. તેણે કહ્યું: “તમે તેમાં દિલગીર શું થાઓ છો. તેણે તાર મોકલ્યો છતાં રસોઈ બરાબર ન કરાઈ તેથી ભાઈ જરા ચીડાઈ ગયા તેમાં તમે શા માટે દિલગીર થાઓ છો?” ડોસા છતાં પણ શાન્ત જ રહ્યા, નજર પણ ન ખસેડી. વસ્તુસ્થિતિનો વધારે મર્મભાગ બોલવાની જરૂર જણાઈ. ગંગાએ કહ્યું: “તમે મારી આટલી બધી ચિન્તા શા માટે કરો છો. કાંઈ હું અશક્ત કે નિરાધાર નથી થઈ ગઈ. અંતે મારે ભાઈ જેવો ભાઈ છે!” ડોસાએ નજર ફેરવ્યા વિના જ

જાણે હજી મનમાં જ વિચાર કરતા હોય તેમ કહ્યું: “એ હવે આપણો નથી રહ્યો.” ડોસા બોક્ષવા માંડ્યા તેથી ઉત્સાહમાં આવી ગંગાએ કહ્યું: “હવે એવું તે હોય.” ડોસાએ ફરી કહ્યું: “હા, એ આપણો નહોતો. એ ગયો જ સમજો.” એ વખતે બહાર ઓટેલા પરથી અવાજ આવ્યો: “એ મુકુન્દ ગયો છે.”

મુકુન્દે રસ્તામાં, પોતાના જેવા સુધરેલા માણસને, કોઈ મિત્ર નહિ, કોઈ વિનોદનું સાધન નહિ, એવી સ્થિતિમાં ગામડામાં કેવી મુશ્કેલી પડે છે તે ઘણી જ નિખાલસતાથી મિત્રોને કહ્યું અને મિત્રોએ તેને સામાન વિના પણ સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો તો ટ્રેનમાં જ તેમની સાથે આવ્યો ગયેલો. તેણે એકાવાળા સાથે કહેવરાવ્યું હતું કે પોતે ગયો છે. તે એકાવાળાએ સંદેશો ખરાખરા રધનાથ ભટ્ટને ત્યાં પહોંચાડ્યો. એકાવાળાનું વાક્ય પ્રસ્તુત વાતચીતમાં એવું મળી ગયું કે રધનાથ કે ગંગાને કશું પૂછવાનું રહ્યું નહિ.

ગંગાએ જોયું કે હવે દલીલને અવકાશ નહોતો. તેણે પિતાને વધારે શાન્તિનો સમય આપવા પથારી વગેરે કેટલુંક ધરનું કામ કર્યું. તે ફરી રધનાથની પાસે બેઠી. આ વખતે રધનાથ જ પહેલો બોલ્યો: “આપણે અંબાજી ગયા હતા તે યાદ છે?” વિષયાન્તરની આશાથી ગંગાએ કહ્યું: “હા.”

“ત્યાં કુભારીઆનાં દેરાં જોયેલાં તને યાદ છે?”

“હા.”

“એ દેરાં વિમળશાએ અંધાવેલાં.”

“એમ કે?”

વિનાશના પંથે

* “Prisoner, who was it that wrought this chain around you ?”

“It was I, Sir.”

—Tagore.

આજ હિંદુસ્તાન પ્રગતિ સાધવા માંગે છે અને તે દૃષ્ટિથી તેના રાજકીય, ધાર્મિક તથા આર્થિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવામાં બધા રોકાયેલા છીએ. આવે પ્રસંગે હિંદુસ્તાનના આર્થિક પ્રશ્નના એક અંગ-વેપાર ઉપર નજર નાંખવી અને તેની અંદર પ્રગતિ કેમ કરી શકાય તેની ચર્ચા કરવી એ અસ્થાને તો નહિ જ લેખાય.

આપણા આજના વેપારને ‘વેપાર’ નામ આપવું એ શોભતું નથી. આજે જે આંતરો વેપાર આપણા વેપારીઓ કરી રહ્યા છે તે ‘વેપાર’ નથી પરંતુ ‘દલાલી’ માત્ર છે. આપણા વેપારના આંકડાઓ આજે વિચારવાના નથી. વેપાર વધુ છે કે ઓછો છે તે જોવાનું નથી. પરંતુ વેપાર કેવા પ્રકારનો છે તે ખાસ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. વેપારની પ્રગતિ તેના વિકાસથી માપવી એ એક ખોટી ખૂણ આંકડાશાસ્ત્રીઓ તથા અર્થશાસ્ત્રીઓ વારંવાર કરે છે. પ્રથમ તો એ જોવું જોઈએ કે વેપારની દિશા કઈ છે? વેપાર ખરી દીશામાં જાય છે કે ખોટી દિશામાં? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યા પછી જ તેના વિકાસની વાત કરવી જોઈએ. જો વેપારની દિશા જ ખોટી હોય તો તે જેટલે દરજ્જે વિકાસ પામે તેટલે દરજ્જે તે સમાજને હાનિકર્તા થશે અને તે ખોટી દિશામાંથી પાછો ફાટી તેને નવી સાચી દિશામાં ફેરવવો અતિશય મુશ્કેલ થઈ પડશે.

તો આપણે આપણા વેપારની દિશા તપાસવી જોઈએ. આ વિષે જો આપણી આસપાસની દુકાનો તરફ જરા પણ નજર નાંખશું તો પ્રતીત થશે કે આપણા શહેરો તથા ગામડાંના વેપારીઓ પરદેશી માલને હિંદમાં ઘુસાડવાનાં તથા ફેલાવવાનાં સાધનો માત્ર થઈ રહ્યા છે. પરદેશી માલ જ્યાં રહેવું ન જઈ શકતી હોય તેવા દૂરના ગામડાંમાં પણ પહોંચી ગયેલા છે. અર્થાત્ ગામડાંના વેપારી પણ પરદેશી માલને વેપારી બની ગયા છે. અત્યારનો આપણો વેપાર આ પ્રમાણે છે—(૧) વેપારીઓ ગામડાંમાંથી કાચો માલ ઉધરાવે છે અને શહેરો દ્વારા તેને પરદેશ મોકલાવે છે અને (૨) તેવી જ રીતે તેઓ પરદેશથી પાકો માલ મંગાવે છે અને તેનો શહેરો દ્વારા ગામડાંમાં પ્રચાર કરાવે છે. આ જનને વેપાર તે વેપાર નથી પરંતુ પરદેશીઓની દલાલી માત્ર છે. આજ આપણી પાસે દુનિયા ઉઘોળે રહ્યા નથી

■ “બંદીવાન ! તને આ બેડી કોણે નાંખી ?”

“મેં જ નાંખી સાહેબ !”

એટલે આપણો પાકો માત્ર તો વેચવાનો હોય જ ક્યાંથી ? અને જે કાંઈ માત્ર આપણે ત્યાં થાય છે તે વેચવામાં નહીં પણ બહુ હોતો નથી એટલે નફાની લાક્ષણિકતા વશ થઈને પણ વેપારીઓ પરદેશી માલનો વેપાર કરવો પસંદ કરે છે. પરિણામે આપણા ઉત્તમ ગુણના છુદ્દિશાળી વેપારીઓ પરદેશીઓની દલાલી ઉપર નિર્બોધ ચલાવે છે અને ગુલામીની મક્કીન મનોદશાને લીધે સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા બંની સમાજના હિત તરફ દુર્લક્ષ રાખે છે.

હવે આપણે સમગ્ર શક્ય કે આપણા વેપારની દિશા જ ખોટી છે. આપણો વેપાર વિનાશના પંથે પ્રવર્તે છે. આ બતની પરદેશીઓની દલાલીને લીધે જ આપણે આર્થિક પરંતંરતામાં આવી પડ્યા છીએ અને આપણી છંદગીની જરૂરીઆતો માટે પંણ આપણને પરદેશીઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આ પરંતંરતાથી થતાં ગેરફાયદા પણ અનેક છે. તેથી આપણે આજસુ, બેકાર અને નિરક્ષમી બનતા જઈએ છીએ; અને તેની સાથે જ ગરીબીમાં પણ વધુને વધુ દુખતા જઈએ છીએ. આને લીધે આપણે પરદેશીઓની રાજકીય ગુલામી પણ ભોગવવી પડે છે અને પરિણામે આપણે દિનપ્રતિદિન નિર્વૈય, બળહિન અને નિસ્તેજ બનતા જઈએ છીએ.

ઉપર બતાવેલા બધા રોગોનું મૂળ આપણો આજનો વિનાશના પંથે ચડેલા વેપાર જ છે. જે આપણો વેપાર બીજા દેશોની માફક આપણા હુબર ઉદ્યોગને પોષક હોત તો તેના વિકાસ સાથે સમાજની સમૃદ્ધિ પણ જોડાયેલી હોત. પરંતુ પરદેશી માલની દલાલી કરવાની હોવાને લીધે આપણે અત્યારની કંગાળ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ. અદિયા આપણને સદજ જ પ્રશ્ન થાય છે કે આ બતની વેપારની ઊંધી દિશા માટે કોણ જવાબદાર છે ?

જ્યારે જ્યારે હિંદુસ્થાનને થયેલા નુકશાન અથવા હિંદુસ્થાનની ગુલામી માટે આપણે ચર્ચા કરવા બેસીએ ત્યારે બધા દોષો માટે જોગજ સરકારને જવાબદાર ગણવી એ આજની 'ફેશન' થઈ પડી છે. પરંતુ આ આપણી મોટી ભૂલ છે. આપણી નજગાઈ માટે બીજા કોઈને દોષ દેવો એ તો નજગાઈને પોષવા બરાબર છે. આપણે અરીણ બાધે જઈએ અને તે માટે ખવરાવનારનો વાંક કાઢીએ એ નીતિ પ્રમાણે તો સુધરવાને બદલે પાલમાસી જ ગ્રામ થાય. આ ઉપરથી હું એમ કહેવા માંગતો નથી કે આ બાબતમાં અંગ્રેજ સરકાર નિર્દોષ છે પરંતુ હું આપણી પોતાની નજગાઈ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માંગું છું. "જે હાથ વિના તાળી ન પડે" તો એક હાથ ખેંચી લેવો જોઈએ અને તેથી તાળી અશક્ય થઈ રહેશે. અર્થાત્ સુધરવા માટે બીજા પર આધાર રાખવાને બદલે આપણે જાને જ આપણી નજગાઈ પરદરથી જોઈએ અને મજબુત થઈ જોઈએ એટલે આપણે આપ સામો પક્ષ તેને અનુકૂળ થઈ રહેશે.

ખરે જોતાં આપણા વેપારની આવી વિનાશક દિશા માટે અને તેનાથી પરિણમતા બીજા રોગો માટે આપણે પોતે જ જવાબદાર છીએ. પરદેશીઓ કાંઈ જોરબળથી આપણને તેમનો માત્ર લેવાનું દબાણ કરતા નથી તેમ જ જાનરરતીથી આપણો કામો માત્ર ખેંચી જતા નથી; આપણે રાજબુદ્ધીથી તેમની દલાલી સ્વીકારીએ છીએ અને તેમાંથી પંસા કમાવા મથીએ છીએ. અર્થાત્ આપણને પરંતંર કરવામાં તેઓ આપણો જ ઉપયોગ

કરે છે. આપણી મારફત જ તેઓ આપણને ચૂસે છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે આપણે આ વાત સમજતા નથી અથવા સમજતા હોવા છતાં આપણા હૃદ સ્વાર્થ સાથે તે તરફ બેઠરકાર થઈએ છીએ.

વેપાર એ સમાજના નિર્વાહનું એક સાધન માત્ર છે. તે સમાજ રૂપી શરીરનું એક અંગ છે એટલે વેપાર સમાજને પોષક હોવો જોઈએ, રોષક નહિ. જેમ શરીરમાંથી અમુક અંગ સડી ગયું હોય અને તેથી શરીરને નુકશાન પહોંચતું હોય તો આપણે તે અંગને કપાતી નાંખીએ, છીએ તેમ જો વેપારથી સમાજને પરતંત્રતા, ગરીબાઈ અને ભુખમરો આવતો હોય તો આપણે તે સડેલા વેપારને નાશ કરવો જ જોઈએ. તેમાં જ બનેલું શ્રેય છે. સડેલા સંતાડવામાં અથવા તેને વધવા દેવામાં શરીરનો નાશ જ હોઈ શકે. એટલે સમાજને હાનિકર્તા વેપારનો નાશ કરવો એ જ ધર્મ છે. આ વેપાર રૂપી સડાનો વિકાસ ધમ્મજીવો, તેના આંકડાઓ તપાસવા અથવા તેને ખીલવવા માટે પ્રયત્નો કરવા એ સમાજના દિતની દૃષ્ટિએ તદ્દન અનિષ્ટ છે. આ વસ્તુસ્થિતિનો માત્ર એક જ ઉપાય હોઈ શકે. કાંતો વેપારની દિશા બદલવી જોઈએ અથવા વેપારનો ઉચ્છેદ કરવો જોઈએ. આ બેમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તેનો આધાર આપણા વેપારીઓ ઉપર રહે છે.

અત્યારે વેપારીઓ વેપારની પસંદગી માત્ર તેમાંથી મળી શકતા નફાની દૃષ્ટિએ કરે છે અને તેથી તેઓ સમાજના હિતાહિતનો વિચાર જ કરતા નથી. લડાઈના વખતમાં વેપારીઓએ ગામડે ગામડે દુધની ડેરીઓ કાઢી હતી અને તેમાંથી માખણ કાઢી પરદેશ ચઢાવતા હતા. આને પરિણામે આખા દેશમાં દુધ મોંઘું થઈ ગયું અને ચોખ્ખું દુધ ગેળવડું લગભગ અશક્ય થઈ ગયું. આ વેપારે આખા દેશને નિર્માત્ય કરી નાંખ્યો અને બાળમરણમાં પણ વધારો કર્યો. તે જ પ્રમાણે અત્યારે આપણા વેપારીઓ વેન્ટ્રેનજ ધી તથા ચરબીના ધીનો વેપાર લઈને બેસાડે છે અને એક પ્રખ્યાત વિદ્વાનના મત પ્રમાણે અત્યારે મળતા બજાર ધીમાંથી ફક્ત ૩૦ ટકા ધી ચોખ્ખું હોય છે. આવા દાખલા આપવામાં કાંઈ સાર નથી. દરેક વેપાર આ જ કાઢીનો છે. પરદેશી કાપડ હોય, પરદેશી દવાઓ હોય કે પરદેશી દવાસજાઓ હોય, દરેક વેપારી પોતાની હૃદ સ્વાર્થ શુદ્ધિથી પ્રેરાઈને વેપાર કરે છે અને તેની અસર સમાજ ઉપર કેવી થાય છે તેની તેને પરવા પણ હોતી નથી.

આ સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થવો જોઈએ. સમાજને હાનિકર્તા કાંઈ પણ વેપારમાં જોડાવું એ દરેક વેપારીને અશક્ય થઈ રહેવું જોઈએ અને વેપારની પસંદગીમાં તથા વેપાર ચલાવવામાં નફાને બદલે સમાજ યા રાષ્ટ્રનું દૃષ્ટિબિંદુ અખત્યાર થવું જોઈએ. રાષ્ટ્રના હિતાહિતનો વિચાર કરી, રાષ્ટ્રને પોતે તેવો વેપાર કરવાની દરેક માણસને સમાજ તરફથી ફજવા પાડવામાં આવવી જોઈએ.

રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિબિંદુની આ વાત કાંઈ કડપના અથવા અખતરા તરીકે રજુ કરવામાં આવેલ નથી. આ હકિકત દરેક સ્વતંત્ર દેશના હિતિદાસમાંથી સિદ્ધ થાય છે. મધ્યયુગમાં વિજાયતે આજ નીતિ અખત્યાર કરી હતી અને દેશને પગબર તથા સમૃદ્ધ બનાવવા માટે મરકન્ટાઈલ થીઅરી (Mercantile Theory) નો અમલ કર્યો હતો. તે નીતિ પ્રમાણે કાંચો માત્ર પરદેશ ગોકલનાર તથા પોકો માત્ર આયાત કરનાર દેશોદ્રોહી ગણાતા, અને

સારે લોકોના મનમાં સવાલ ઉભો થાય છે કે શું વસ્તુઓ ઉપર માણસનો ખાનગી હક આટલે મુઠ્ઠી જઈ શકે ખરો? જે વસ્તુનો આખા સમાજને ઉપયોગ છે. તે વસ્તુ તો સમાજના જ તાબામાં હોવી જોઈએ, એમ તેમને લાગે છે; અને તેઓ કહે છે કે સમાજ ધ્વંષિતો તો ભલે તેની વ્યવસ્થા તે સરકારના હાથમાં સોંપી દે, પણ માત્રથી તો સમાજની જ ગણાય. ઘરમાં દરેક જણનાં કપડાં કે જોડા અલગ અલગ હોય છે અને તે ઉપર પોતપોતાનો જ અધિકાર હોય છે પણ ઘરનાં રાંધવાનાં વાસણ, ઘરનો હોંચકો કે ઘરની ગાડી, એ કોઈ એક વ્યક્તિનાં નથી હોતાં. તે તો આખા કુટુંબની જ મિલકત ગણાય છે. એ જ રીતે આગગાડી, કોલસાની ખાણો કે તેલના કૂવા જેવી વસ્તુઓ પણ સામાજિક માત્રકની હોવી જોઈએ. આવી દલીલ ભૂખમરાથી અને મોંઘવારીથી પીડાતા લોકો ઘણા વખતથી કરવા લાગ્યા છે.

મોટી મોટી મીલોમાં હમ્મરો મજુરો પંદર પંદર કલાક ગંદી અને ગુંગળાવી નાંખનારી હવામાં રહીને કામ કરે, સારાં મકાનને અભાવે ગંદી, અંધારી અને અનારોગ્ય ખોલીઓમાં ખીચોખીચ ખડકાઈને પડ્યા રહે, પોતાનું સામાજિક અને કૌટુંબિક જીવન ખરબાદ કરી નાંખે અને દુરાચાર તથા અનીતિના બોગ થઈ પડે ત્યારે માંડમાંડ પેટપૂરતું ખાવાનું પામે. ખીચ તરફથી મીલમાલેક એકાદ કલાકનું કામ પણ ન કરે, છતાં લાખો રૂપિયાનો નફો લઈ જાય અને મોજ કરે. મીલમાં મૂડી એની રોકાયેલી છે એ વાત સાચી, પણ એ મૂડી ક્યાંથી આવી? એણે અથવા એના કોઈ પૂર્વજે ખીજા મજુરોની મહેનત પચાવી પાડીને જ એ એકંડી કરેલી ના? દુનિયામાં જોટલી ધનસંપત્તિ છે એ મહેનતનું જ ફળ છે. એટલે સાચું જોતાં મહેનત કરનાર વર્ગનો જ તેના ઉપર હક હોવો જોઈએ. આવી દલીલ યુરોપના મજુરપક્ષ તરફથી કરવામાં આવે છે. એને સોશ્યાલિઝમ (Socialism) થાને સામ્યવાદ કહેવામાં આવે છે. બોલશેવિઝમ એ આ સામ્યવાદનું એ એમ લોકમેત કેળવી પરંદેશીઓનાં વરૂણ છે.

સત્તા હાથમાં લેવાને મથી રહ્યો છે રશિયામાં ત્યાંના બેલુકમી ખારે ખેડૂતવર્ગ ઉપર અનેક જાનના જુલમો સૈકાઓ સુધી ગુજારી તેને પાપમાલ કર્યો હતો. સર્વસ્વ ખોઈ ખેડેલા આવા ગરીબવર્ગમાં નિરાશાનું ધૈર્ય આવી ગયું. તેમને ઉપરના વિચારો દીક લાગ્યા. તેમણે પોલિસમાં અને સૈન્યમાં પોતાના વિચારો ફેલાવ્યા. રશિયાનો આખો નોકરવર્ગ, મજૂરવર્ગ, અને ખેડૂતો એક વિચારના થઈ ગયા અને તેમણે ઝારશાહી ફગાવી દીધી. આમ થતાં પહેલાં રશિયાની નોકર-શાહીએ હજારો અને લાખો સ્ત્રીપુરુષોનું બલિદાન દીધું હતું જ. પણ તેથી તે લોકો ઉદ્ધટા દમનનીતિથી ખીતા બંધ થઈ ગયા. દમનનીતિથી લોકોમાં એકતા આવી અને એકાએક ઝારશાહી તૂટી પડી. મહાન લેનિનની સરદારી નીચે મજૂરવર્ગે દેશમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી અને ઝારને સમજીરિયાના જંગલી પ્રદેશમાં હટપાર કર્યો. ત્યાં ઝારે પ્રજા સામે પરદેશ સાથે કાવતરું શરૂ કર્યું એટલે આખા રાજકુટુંબને હેલાંતશાસન થયું.

આ રીતે રશિયામાં જે મજૂરસત્તા સ્થાપન થઈ તેને બોદ્ધશૈવિઝમ કહે છે. રશિયન લાપામાં બોદ્ધશૈવિકી એટલે બહુમતિ. રશિયાના સામ્યવાદી મંડળની એક સભા સને ૧૯૧૩માં લંડનમાં હતી. તેમાં મળી એક વિષય ઉપર મતબેદ પડ્યો. તે વખતે લેનિનના પક્ષમાં બહુમતિ હતી. એટલે એણે પોતાના પક્ષનું નામ ‘બોદ્ધશૈવિક’ રાખ્યું, તેની વિરુદ્ધ જે પક્ષમાં અલ્પ-મતિ હતી તે ‘મે-શૈવિક’ કહેવાયા. ત્યારબાદ તે ઘણીયે વેળા બોદ્ધશૈવિકો બહુમતિમાં ન હોય એવું બનેલું. પણ નામ પડી ગયું તે પડી ગયું. બોદ્ધશૈવિકો તથા યુરોપના બીજા સામ્યવાદીઓમાં એ બેદ પાડી શકાય કે બીજા સામ્યવાદીઓ મજૂરોનું સંગઠન કરી હડતાલ આદિ ઉપાયો દ્વારા મૂડીવાળાઓને હંકારી ઉત્પત્તિના બધાં સાધનો રાષ્ટ્રની સંયુક્ત મિલકત બનાવવા ઇચ્છે છે ત્યારે બોદ્ધશૈવિકો તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રમાં તમામ સત્તા પણ મજૂરોના હાથમાં હોય એવું માને છે. તેમણે રશિયામાં એ સત્તા હસ્તગત કરી છે.

રશિયામાં બોદ્ધશૈવિક સરકાર જેને સોવિયેટ કહેવામાં આવે છે તેનું બંધારણ કેવું છે તે ઉપર આવતાં પહેલાં સામ્યવાદ અને તેનું અંતિમ સ્વરૂપ બોદ્ધશૈવિઝમ શી રીતે અને કેવા સંજોગોમાં ઉપસ્થિત થવા પામ્યું તેનો ઇતિહાસ તપાસીયું.

અદારમા સૈકાના અન્તમાં અને ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં યુરોપમાં યાત્રિક યુગનો આરંભ થયો. અદારમા સૈકામાં વસાળેના શક્તિ તરીકે ઉપયોગ કરવાની શોધ થઈ અને જેમ્સ વૉટ તે વડે યંત્રો ચલાવી શકાય એવા એન્જીનની શોધ કરી. સ્ટીવન્સને તે વડે ગાડી ચલાવી શકાય તેવું શોધી કાઢ્યું અને ૧૮૩૦ માં પહેલી રેલ્વે શરૂ થઈ. ૧૮૩૫ માં વીજળીની શક્તિથી તાર મારફત સંદેશા મોકલવાની રચના થઈ અને ઓગણીસમા સૈકાના મધ્યમાં મોટી મોટી વ્યાગબોટોએ સમુદ્રમાં સફર કરવા માંડી. પછી તે નવાં નવાં યંત્રોની શોધ કરવામાં અને મોટાં મોટાં કારખાનાં સ્થાપવામાં, શરૂઆતમાં જેમ્સ વૉટ અને પાછળથી જર્મની એક બીજાની દરિદ્રાઈ કરવા લાગ્યાં. આજ સમયે યુરોપની પ્રજાઓએ યુરોપ બહારના દેશોમાં પોતાની સત્તા જમાવવાની અને તેની નીચે વેપારનાં ઘણાં નવાં નવાં ક્ષેત્ર ખુલાં થયાં. યાત્રિક યુગની સાથે ઔદ્યોગિક હલ્તે અર્થ થયો, અને તેણે સમાજમાં મોટી ઉચ્ચપાયા કરી મૂકી. વ્યવસ્થાપિત સમાજ કારખાનાંની સ્થાપના થવા પહેલાં બધા ઉદ્યોગો નાના નાના હોય, જેને જેને સ્વ-હિસે

જ હતા. કારીગર પોતાના કુટુંબનાં માણસો તથા એક બે શિખાઉ ઉમેદવારો સાથે પોતાને ઘેર જ પોતાનો ઉદ્યોગ કરતો. હુદાર પોતાની ભૂડી પોતાનાં ઓળંગે વગેરે સાધનોનો પોતે જ માલીક હતો અને તે સાધનો ઉપર કામ કરનાર મજૂર પણ પોતે જ હતો. વણકર પોતાની જ સાળ ઉપર પોતાને ઘેર વણતો અને તેમાં પોતાનાં યૈસંછાકરાંની મદદ લેતો. ઘણીવાર તે વરદીથી માલ તૈયાર કરતો અને ઘણીવાર પોતાને હિસાબે માલ તૈયાર કરીને પોતે જ વેચતો. આમ મૂડી, મજૂરી, વેપાર બધું એક જ જણના હાથમાં રહેતું અને શું કામ કરવું, કેટલું કરવું, કેવી રીતે કરવું વગેરે બાબતમાં તે સ્વતંત્ર રહેતો. યંત્રવિદ્યાએ આ વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિ કરી નાંખી. મોટાં કારખાનાં ઉભાં થતાં તે માટે જોઈતી જમીન, સંચા તથા શેકાણુ કરવાનાં નાણાંની માલીક એટલે કે મૂડીવાળો જુદો અને તે કારખાનામાં મજૂરી કરનાર જુદો એમ બે વર્ગ ઉત્પન્ન થયાં. આ કારખાનાં સામે સ્વતંત્ર કારીગર ન રહી શક્યો. પોતાનો ધરનો ધંધો છોડી તેને પણ કારખાનામાં મજૂરી કરવા જવું પડ્યું. આ પહેલાં કારખાનાની પદ્ધતિ બીલકુલ હતી જ નહિ એમ કહેવાનો આશય નથી. રામન પ્રજાસત્તાકના વખતમાં કારખાનાં સ્થપાતાં મજૂરોને એક જગ્યાએ એકત્રિત કરી તેમની પાસેથી સખત કામ લેવામાં આવતું અને તેમને ઓછી મજૂરી આપી તેનો લાભ લેનાર મૂડીવાળો શ્રીમંત વર્ગ હતો. પરંતુ અનિષ્ટ નાના પ્રમાણમાં હતું. પહેલાંના વખતમાં કારખાનામાં માનવશક્તિ ઉપર જ આધાર હતો અને તેથી સશક્ત મજૂરો પાસેથી કામ લઈ શકાતું. મોટું વજન ડિપાડવું હોય, પહાડ ખોદવો હોય કે ખેતર ખેડવું હોય તે બધું માણસ જ કરતો. બહુ તો ઘોડા, બળદની મદદ લે. પરંતુ યંત્રોએ માનવબળની કિંમત ઘટાડી નાંખી. તેણે બધું જ વિપુલ કરી નાંખ્યું. મજૂરોની હુદશા પણ વિપુલ કરી મૂકી. જેમ જેમ યંત્રોમાં સુધારા થતા ગયા તેમ તેમ માનવબળની ગરજ ઓછી ને ઓછી પડવા માંડી. કારખાનામાં નાનાં બાળકો, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો તથા અશક્ત માણસોના પણ ઉપયોગ થવા માંડ્યો. વળી ન્યારે બળથી કામ કરવાનું હતું ત્યારે સાત આઠ કલાકે છેક થાકીને લોથ થઈ જવાય. એ થાકની મર્યાદા હતી તે પણ હવે જતી રહી. આમાં તો સંચા ઉપર ઉભા રહેવાનું એટલે ગમે તેવા મજૂરો પાસેથી ચૌદચૌદ અને પંદરપંદર કલાક કામ લેવાવા માંડ્યું. અને સંચાની શોધને લીધે જેમ જેમ માણસો ફાજલ પડતા ગયા તેમ તેમ બેકારી વધી અને મજૂરોમાં મજૂરી મેળવવાની હરિફાઈ વધતી ગઈ. પુખ્ત વયના પુરુષોને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો સાથે હરિફાઈમાં ઉતરવું પડ્યું અને તેઓ જેટલા ઓછા દરે કામ કરે તેટલા ઓછા દરે તેમને પણ કામ કરવાની ફરજ પડી. બીજી તરફથી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મોટી ઉમરના માણસોના જેટલો જ વખત કામ કરવું પડ્યું. કેટલીક વાર તો આ બાળકો અને સ્ત્રીઓ પ્રયે અત્યાચાર પણ થતો. બાળકોને ઠાઈ જાતનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન તો હતો જ નહિ પરંતુ તેમની તંદુરસ્તીની પણ દરકાર રાખવામાં આવતી નહિ. આ જ અરસામાં ઈંગ્લાંડ જે તે વખતે ઉદ્યોગમાં બીજા સહુ દેશો કરતાં આગળ હતું તેણે ખેતી બીલકુલ છોડી દીધી અને કેવળ પોતાના ઉદ્યોગો અને પોતાની બાણો ઉપર જ નભવાનો સંકલ્પ કર્યો. ખેતી માંથી છુટા થયેલા મજૂરો શહેરોમાં ભરાવા લાગ્યા અને શહેરોમાં તેમને રહેવાનાં મકાનોના પ્રશ્ન ઉભો થયો. જેનું સંતોષકારક નિવારણ હજી નથી થયું. મજૂરો ગમે તેમ મરઘાંકૂકાં અથવા કબૂતરોની માફક થોડી જગ્યામાં સેજબેજ ખડકાવા લાગ્યા. તેને લીધે દારિદ્ર્યની

સાથે દુરાચાર, ચોરી, શરાબખોરી અને બીજા અનેક દુર્ગુણો મળુરોમાં ફેલાયા. મોટાં મોટાં રાક્ષસી યંત્રોએ સમાજના તંત્રને તોડીફોડીને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું અને એ યંત્રો દ્વારા થયેલી ઉઘોગની ખીલવણી સાથે વચલા વર્ગના સાધારણ કારીગર-વર્ગનો નાશ થયો અને સમાજમાં બે વર્ગ પડી ગયા. એક મૂડીવાળો, જેએ એટલા શ્રીમંત બની ગયા કે મોટા જમીનદારો અને અમીર હિમરાવોની પંક્તિમાં આવી ગયા અને બીજો મળુરોનો, જેની દશ દિનપ્રતિદિન ખગડતી જ આલી.

તે વખતના આરંભકાળના અર્થશાસ્ત્રીઓએ મળુરીના દર કેટલા હોવા જોઈએ એ બાબત એક નિયમ પ્રતિપાદિત કર્યો કે જેમ બીજા માલની કિંમત તેના અપ અને છત ઉપરથી અંકાય છે તેમ મળુરીના દર પણ મળુરોના અપ અને છત ઉપરથી નક્કી થાય છે અને મળુરીના દર હમેશ એટલા જ રહેવાના જેથી મળુરોનું માંડ-માંડ પેટ ભરાય. મળુરીના દર જે કોઈ પણ કારણસર વધવા પામે તો બીજા માણસો તેમાં આકર્ષાય, મળુરો વધારે લાગે કરે અને તેમની સંખ્યા વધે એટલે છત વધી જતાં મળુરીના દર પાછા ઘટે. પેટ પૂરતું ખાવાનું ન મળે એટલા ઓછા દર થઈ જાય તો મળુરો મળુરી છોડીને પરદેશ જતાં રહે અને મળુરોની અછતને લીધે દર પાછા વધે. આ નિયમ જે કે બહુ અપૂર્ણ છે, પરંતુ તેને આધારે મૂડીવાળા કહેતા કે મળુરોની ખુશી હરિદ્વારમાં મળુરીના જે દર દરે તે ખરા. તે પ્રમાણે કામ કરવા-ન કરવાને તેઓ સ્વતંત્ર છે. પરંતુ આ સ્વતંત્રતા શા કામની? મળુરો કારખાનામાં મળુરી ન કરે તો થોડું પણ ક્યાંથી ખાય? એટલે ઉપરથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં શુભામ જેવી જ તેમની દશા થઈ. આ ઉપરાંત તે વખતે ઈંગ્લાંડમાં તો એવો કાયદો હતો કે માલની કિંમત વધારવા અથવા મળુરીના દર વધારવા કોઈ સંપ કરીને મંડળ બાંધે તો તે ગેરકાયદે ગણાય. એટલે મળુરો એકલા મળી પોતાનું એલું કોઈ મંડળ પણ બાંધી શકતા નહિ કે જે મંડળ એવો હરાવ કરે કે અમુક દરથી ઓછી મળુરીએ આપણે કામે ન જવું. એટલે મૂડીવાળાઓ તો એકની સામે બીજા મળુરને ઉભો કરી આખા મળુરવર્ગને ચૂસાય તેટલું ચૂસતા. યંત્રોની શોધને લીધે માલ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો અને મળુરીનું દામ ઓછું લાગવા માંડ્યું તો સસ્તો પણ થવા લાગ્યો. તેના તમામ લાલ મળુરોને ચૂસી ચૂસીને મૂડીવાળા લેવા લાગ્યા.

આ પરિસ્થિતિમાંથી વળી એક બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ. માણસની જરૂરિયાતને હદ હોય છે પણ મોજશોખને હદ હોતી નથી. યંત્રોને લીધે જરૂરિયાતનો માલ મોટા જથ્થામાં તૈયાર થવા લાગ્યો. પણ મળુરોની અથવા આખા આમવર્ગની વધતી જતી ગરીબાઈને લીધે તેમની ખરીદ કરવાની શક્તિ ઘટતી જ જતી હતી. શ્રીમંત લોકો પોતાની જરૂરિયાત જેટલો માલ ખરીદ કર્યો પછી આવા વધારે માલને શું કરે? એટલે મોજશોખનો માલ ખનાવવાનાં કારખાનાં વધવા લાગ્યાં. કારણ શ્રીમંત લોકો એ માલ ખરીદે. એટલે પરિસ્થિતિ તો એવી થઈ કે જે માલની મળુરોને કે આમ વર્ગને જરાય જરૂર ન હોય, કેવળ શ્રીમંતોના વૈભવને અર્થે જ જે હોય તેવા માલ તૈયાર કરવામાં મળુરોના લોહીનું પાણી થવા માંડ્યું. વળી મોટાં યંત્રોને લીધે માલ બહુ મોટા જથ્થામાં, દુનિયાને જરૂર હોય તે કરતાં પણ મોટા જથ્થામાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો એટલે તે માલ વેચવા બજારો શોધવાની હરિદ્વાર

આ ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં ચાલી. બીજા દેશોનાં બજાર કબજે કરવાની હરિશ્ચાઇ એ ગયાં મહાયુદ્ધનું એક બહુ મોટું કારણ છે.

પરંતુ દુનિયામાં ગમે તેવું ભયંકર અનિષ્ટ હોય તેના પણ ઉપાય તો છે જ. મજુરોની આ દુર્દશા જોઈ પ્રથમ તો પેરોપકાર વૃત્તિવાળા મનુષ્યોને લાગ્યું કે મૂડીવાળાઓના ત્રાસ-માંથી મજુરોનું રક્ષણ કરવાને માટે તથા મજુરોની સ્થિતિ સુધારવાને માટે કાંઈક પણ થવું જોઈએ. તે હેતુ બર લાવવા માટે જુદા જુદા દેશોમાં વિવિધ પ્રકારના અખતરો થવા લાગ્યા. તેમાં મેન્ચેસ્ટરની સ્પિનિંગ મિલના માલેક રૉબર્ટ ઓવેનનો અખતરો મહત્વનો ગણાય છે. તેણે પોતાના મજુરોને માટે સારાં અને હવાઅગ્નિવાળાં ઘરોં મૂકાને બાંધ્યાં. તેમને સ્વચ્છતા અને કચરાકચરની કેળવણી આપી. એક ભંડાર ખોલ્યો જેમાંથી મજુરોને પડતર કિંમતે માલ મળી શકે. પોતાના મજુરોમાં દારૂનિષેધનો ઉપદેશ આપી તેમની પાસેથી દારૂ છોડાવ્યો. વળી તેમને માટે શાળાઓ ખોલી અને સને ૧૮૧૩ માં તો એક કારખાનું સ્થાપ્યું. તેમાં કામના કલાક ઓછા કર્યા અને બાળકોને કારખાનામાંના કામમાંથી મુક્ત કર્યા. આ કાર્યમાં એક પેરોપકારી ધનિક તેના ભાગીદાર થયો અને તેઓએ રોકિલાં નાણાં ઉપર કેવળ પાંચ ટકા નફો લેવાનું મુકરર કર્યું. આ રૉબર્ટ ઓવેને ઘણા લેખો લખ્યા અને તેમાં મજુરોને દુરાચાર અને શરાબીમાંથી બચાવવાની સમાજની ફરજ છે એ બતાવ્યું તથા પોતાના સાથી મૂડીદારોના સ્વાર્થ અને આળસ ઉઘાડાં પાડ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૦૦ થી ૧૮૨૮ સુધી તેનો આ અખતરો બહુ સારી રીતે ચાલ્યો. તેના તાબામાં ૨૦૦૦ મજુરો હતા. તેમની સ્થિતિ તેણે સુધારી અને તેમ છતાં કારખાનામાં વેપારની દૃષ્ટિએ ખોટ ન આવવા દીધી. મજુરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે રાજ્યે વચ્ચે પડવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત તેણે જ રાજ્ય પાસે કબૂલ કરાવ્યો અને તેના જ પ્રયાસથી સને ૧૮૧૯ માં પહેલો ફેક્ટરી લો પસાર થયો જેમાં મજુરોની ગરીબાઈ તથા પરવશતાનો મૂખોંબ/ભરેલો અને અસહ્ય લાભ લેતા મૂડીવાળાઓને અટકાવવાનો કાંઈક આશય હતો. પરંતુ આ કાયદો નમાલો હતો. નવ વર્ષની નીચેનાં બાળકોને આ કાયદાએ રક્ષણ આપ્યું અને કામના કલાક વધારેમાં વધારે બાર નક્કી કર્યા ! આવા કાયદાથી શું વળે ? પરંતુ એકવાર રાજ્યે વચ્ચે પડવું જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત સ્થપાયો એટલે કાયદામાં દિનપ્રતિદિન સુધારા થતા ગયા. બીજા દેશોમાં પણ આવા કારખાનાંને લગતા કાયદા રચાવા માંડ્યા. પરંતુ આ વેળા અખતરોમાં મજુરોના ઢકનો સ્વીકાર ન હતો. કારખાનાદાર પેરોપકારી વૃત્તિનો હોય તો મહેરબાનીની રાહ મજુરોની સ્થિતિ સુધારવા તે પ્રયત્ન કરે. રાજ્ય પણ મજુરોને જાણે મહેરબાનીની રાહ રક્ષણ આપતું હતું. અને જ્યારે જ્યારે મજુરોના હિતનો કોઈ પણ કાયદો રાજ્ય-સભામાં આવતો ત્યારે ત્યારે મૂડીવાળાઓના સખ્ત વિરોધ વિના તે લાગ્યે જ પસાર થતો. રૉબર્ટ ઓવેનના કારખાનાની માફક સન લાઇટ સોપનું કારખાનું, બોર્નલિથમાં ફેબ્રિકેટીંગ બ્રધર્સની પેટી તથા અમેરિકામાં ફોર્ડનું મોટરનું કારખાનું આજે મજુરોને સુખસગવડ આપવાનો પ્રબંધ કરે છે. પણ એટલે મૂડીવાળાઓનું વલણ મજુરોને ચૂસવા તરફ જ છે એમ કહી શકાય.

અંગ્રેજી ભાષામાં ‘સોસાયલિઝમ’ શબ્દનો પ્રચાર પ્રથમ રૉબર્ટ ઓવેને જ કર્યો. પરંતુ તેનું ‘સોસાયલિઝમ’ જેમાં આમ વર્ગનો, મજુરોનો હિસો હોય એવું ‘ઉમોક્રેટિક’

ન હતું. પરોપકારની વૃત્તિથી, મહેરબાનીની રાહ સંરક્ષણ આપવાની વૃત્તિથી, તે ઉભું થયેલું હતું. એ મજુરોનું 'સોશ્યલિઝમ' ન હતું પણ માલિકોનું 'સોશ્યલિઝમ' હતું. સંપત્તિશાસ્ત્રના પુસ્તકોમાં તે State socialism ને નામે ઓળખાય છે.

મજુરોના 'સોશ્યલિઝમ'નો વિચાર કરતાં પહેલાં મજુરોને રાહત આપવાના તથા તેમની સ્થિતિ સુધારવાના ઉદ્દેશથી ચલાવવામાં આવતી બીજી એક પ્રવૃત્તિની ટૂંકી નોંધ વચમાં લઈશું. આ પ્રવૃત્તિ સહકારી મંડળોઓની છે અને આજે દુનિયામાં આવી મંડળોઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે. આમાં ઘણી મંડળોઓ ધીરધારનું કામ કરનારી હોય છે અને ઘણી સામટો માલ ખરીદી પડતર ભાવે વેચવાનું કામ કરે છે. પરંતુ મજુરોના દર મજુરોનો નિર્વાહ માત્ર ચાલી શકે તેટલા જ હોષ શકે એ પેલા અર્થશાસ્ત્રીઓનો કઠોર નિયમ જ્યાં સુધી પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી આવી રીતે સરતો માલ વેચનારી સહકારી મંડળોઓ મજુરોને મહત્ત્વની રાહત શી આપી શકે ? સરતો માલ મળવાથી મજુરો સસ્તામાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે તો મજુરોના દર પણ ઘટે. એટલે જ્યાં સુધી સહકાર વડે ઉત્પત્તિનાં સાધનો અને કારખાનાની વ્યવસ્થા મજુરપક્ષના હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી મજુરોનું કશું ખાસ હિત તે સાધી શકે નહિ. મજુરોની સાચી અથવા પૂરી પ્રતિનિધિ નથી એવી સરકારો મારફત ચાલતી સહકારી મંડળોઓથી તો ભાગ્યે જ કશું થઈ શકે. મજુરો પોતે જ ને સ્વાયત્ત સહકારી મંડળોઓ બાંધે તો ઘણું થઈ શકે. પરંતુ તે માટે તેમની પાસે સાધન જોઈએ અને સત્તા જોઈએ. એટલે એવું સૂચવવામાં આવે છે કે સરકારે મજુરો માટે સાધનો આપી સહકારના તત્ત્વ ઉપર આવાં કારખાનાં ઉભાં કરવાં. પણ એ તો મજુરોનું હિત ધ્યાનમાં રાખી સરકાર હોય તો થઈ શકે ને ? એટલે ફરી ફરીને આપણે ઠેરને ઠેર આવીએ છીએ. રાજ્યસત્તા મજુરોના હાથમાં આવે તો જ તેમનું કલ્યાણ થાય.

એવેનના પ્રયોગોની સાથે જ મજુરોમાં પોતાનામાં સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ ઉભી થવી માંડી હતી જેણે આગળ જતાં સોશ્યલિઝમનું રૂપ પકડ્યું. હું ઉપર કહી ગયો કે પહેલાં મજુરો પોતાના દર વધારવા ને મંડળ બાંધે તો તે ગેરકાયદે ગણાતાં પણ તેથી કાંઈ મજુરો મંડળ બાંધતાં બીલકુલ અટક્યા નહિ. તેઓએ બીજાં બીજાં નામો આપીને પોતાનાં છુપાં મંડળો બાંધ્યાં. પછી તો આ મંડળો ઉપરથી કાયદાનું બંધન નીકળી ગયું, અને આજે દરેક દેશમાં મજુરોનાં બહુ જખરદસ્ત મંડળો છે. તેઓ હડતાળો પાડીને પોતાને જોઈતી રાહતો મેળવતાં જાય છે અને પોતાના હક સ્થાપિત કરે છે. પરંતુ આમાં પણ મૂડીવાળાઓ પાસેથી લેઈ શકાય તેટલું લેવાનો જ ભાવ છે. અને આખું તંત્ર એવું ગોઠવાયેલું છે કે મજુરોનું બહુ વળતું શકે એમ નથી. એટલે ચાલુ તંત્રમાં અતિશય મહત્ત્વના, ક્રાન્તિકારક ફેરફારો ન થાય ત્યાં સુધી કાંઈ જ ન થઈ શકે એમ પ્રતિપાદન કરનાર સામ્યવાદી વ્યક્તિઓ દરેક દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ. અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ જુદી જુદી યોજનાઓ સમાજ આગળ રજા કરી.

અપૂર્ણ

નરહરિ દા. પરીખ

ઈજ્ઞાપ્તની પરિસ્થિતિ

સુએઝ અને સુદાન સામ્રાજ્યની આવી

થોડા વખત પરાંથેલી ઇજ્ઞાપ્તની નવી સુંદરૂણીમાં ઇજ્ઞાપ્તના લોકપ્રિય નેતા અબ્દુલને મળેલી અપૂર્વ ફત્તેહથી ઇજ્ઞાંડમાં ભારે ઉલ્લસાહ જન્મ્યો અને ઇજ્ઞાપ્ત સ્વતંત્ર કે ગુલામ એ પ્રશ્ન એક વેળા પુનઃ જગતની પ્રજાઓની આંખ આગળ ખડો થયો. આજે વર્ષોથી ઇજ્ઞાપ્તના સ્વાર્થસાધુ ઇજ્ઞાંડ પોતાની રાજનીતિના કંઈ અનેરા દાવો ખેંચી રહ્યું છે. ઇજ્ઞાપ્તના લોકો ખાતર ત્યાં હટ્ટો ઝમાવી બેઠેલ એ સત્તાએ અનેક વેળા હારજીત ખમી છે, છતાં હજી એ એ દેશો વચ્ચેની રમતનું છેવટ આવ્યું નથી. ઇજ્ઞાપ્તને આંગણે ઇજ્ઞાપ્તના લાભો અને હઠ્ઠોની ચોક્કા કરતો બેઠેલ અનેક દુઃખોના સપાટા ખાધ ખાધ રીઠો થયેલો રક્ષક-ચોરીદાર-અબલ ઇજ્ઞાંડની તમામ બાજુએ જાંધી વાળે છે અને પરિણામે જો કે ઇજ્ઞાપ્ત પૂરતું સ્વતંત્ર થઈ શકતું નથી, તો પણ સાથે ઇજ્ઞાંડ મનમાન્યા ખેલો ખેલવામાં એ નિષ્ફળ નિવડે છે. અબલ આજે ત્રીજી વેળા લોકોના એકમતે સુંદરૂણીમાં મોખરે આવ્યો છે, એની બહુમતિ એટલી મોટી છે કે રાજનીતિના કોઈ પણ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે રાજ્ય અમલ એના હાથમાં આવવો જ જોઈએ. પરંતુ બહુમતિના સિદ્ધાંત ઉપર મુસ્તાક ઇજ્ઞાંડ આજે અબલને મળેલી બહુમતિથી અકળાઈને ઇજ્ઞાપ્તને ફરમાન આપે છે કે અબલ વડા પ્રધાનનો હોદ્દો કોઈ રીતે પણ સ્વીકારી શકે નહિ. જ્યારે સ્વાર્થ હોય છે ત્યારે ઇજ્ઞાંડ પોતાના સિદ્ધાંતોને ગળા જવામાં અચર સામ્રાજ્યની જટીલ રાજ્યનીતિનો પરચો આપવામાં જરાયે પાછી પાની કરે એમ નથી એ એ દેશના પરદેશો-સંસ્થાનો સાથેના વ્યવહારના ઇતિહાસને પાને પાને તરીકે આવે છે. હિંદુસ્થાન, આયર્લેન્ડ અને ઇજ્ઞાપ્ત સાથેના ઇજ્ઞાંડના વ્યવહારનો જ્યારે ભવિષ્યનો કોઈ તટસ્થ ઇતિહાસકાર સરવાળો કાઢવા બેસશે ત્યારે એ ઇજ્ઞાંડના લાભમાં તો ન જ આવે. ખાસી આજે ઇજ્ઞાંડ અને જગત બન્ને એમ માને છે કે ઇજ્ઞાપ્તમાં ઇજ્ઞાંડના પાસા પોખાર પડે જાય છે.

હિંદની સ્થિતિ ઇજ્ઞાપ્તના જેવી છે-ઇજ્ઞાંડ હિંદમાં એક કારણે તો ઇજ્ઞાપ્તમાં બીજે કારણે સામ્રાજ્ય સત્તા નભાવી રાખવા ઇચ્છે છે. ઇજ્ઞાપ્ત ઉપર પોતાનો લોખંડી પંજો સખ્ત કરવામાં ઇજ્ઞાંડની નેમ જાડી છે અને હિંદુસ્થાન એનું કંઈક અંશે કારણ છે એ ધણીને ન સમજાય. ઇજ્ઞાપ્તના ઇતિહાસમાં સહેજ ડોકાઈ વસ્તુસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ કરશે. ઇજ્ઞાપ્ત કોઈ દિ જીતાયો નથી, કોઈ દિ એને સામ્રાજ્યમાં બેળા દેવાનું જાહેર થયું નથી અને છતાં આજે નકશા પર એ લાલ રંગે રંગાયું છે. ગયા સૈકાના સાતમા દશકામાં ઇજ્ઞાંડે “નારાજી” ઇજ્ઞાપ્તના કારભારમાં માથું માર્યું અને તે દિવસથી ઇજ્ઞાપ્તની લોકોની પ્રજ્ઞાતી ખેડી છે. હજી એનો આરો આવતો નથી. યૂરોપના રાજ્યો વચ્ચે એ દરમિયાન પોતાની સત્તા વધારવાની હરીફાઈ ચાલતી. ફ્રાન્સ અને ઇજ્ઞાંડ એજે પોતાના પાસા માંખી જોયા અને ફ્રાન્સ હાર્યું. ઇજ્ઞાંડે ખેદીવને પોતાની જાળમાં ધીમે ધીમે લઈ એને ખમલો કરી ઇજ્ઞાપ્ત પર પોતાનો દોર બેસાડ્યો અને ઇજ્ઞાંડના રાજનીતિજ્ઞો કહેતા કે ઇજ્ઞાંડ ઇજ્ઞાપ્ત ખાસી કરવા તૈયાર હતું પણ લડાઈની જરૂરીઆતોને લીધે એમને ઇજ્ઞાપ્ત પર કામચલાઉ ‘પ્રોટેક્ટરેટ’ ટોપી બેસાડવાની જરૂર હતી અને તે પણ ઇજ્ઞાપ્તના લાભોના વિચારે જ! બીડી સો યુવા મારકે હંજળ કરવા ચલી જેવી વલણે ધડીભર ઇજ્ઞાપ્તને ભૂલથાપ આપી અને હિંદીઓની માફક એમણે લડાઈ જીતવા ઇજ્ઞાંડને મદદ કરી. અબલે પણ એમ કરનાં દેશને ન વાર્યો.

લડાઈનો અંત આવ્યો. ઇજિપ્ત વચનો નહોતું ભૂલ્યું ! સુલેહ પછી બે જ દિવસે વચનોનો અમલ માંગી, ' પ્રોટેક્ટરેટ ' હાલી : લેવા ઇજિપ્તે સંમતતા કર્યો. પણ ઇંગ્લાંડે ' નાપુશીથી ' એ ભાર વહેવા સ્વીકારેલું છતાં એ ભાર માટે એ દરમ્યાન એટલો પ્રેમ કેળવ્યો હતો કે એ છોડવાનું એને ન ગમ્યું ! લડાઈ પૂરી થયે આજે આઠ આઠ વર્ષના વ્હાણા વાયાં તોપણ ઇંગ્લાંડ ઇજિપ્તમાં પડ્યું છે. આઠ વર્ષ થયાં દિવસ રાત્રિ ઇજિપ્તે ' સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ' માગી છે, આઠ વર્ષ થયાં ઇંગ્લાંડ એને માથે કર્જન-એલનખી-લોઈડ-શાહી, ટોપી, રાખી છે.

છોડવાની વાતોથી ઇજિપ્તીયનો હેતરાયા નહિ, ઝઘલૂલના બળે વારના દેશ નિકાલથી ચાંતિ પથરાઈ નહિ; ' માર્શીયલ લૉ ' એમને દબાવવા નિષ્ફળ નિવડ્યો. એને તે એટલે સુધી કે એલનખીએ લંડન જઈ પોતાના ઉપરીઓને આજીજ કરી કે ઇજિપ્તને ગડબડ કરી તેની જાહેરાત કરવાના એક પૂરા ઉપાય સિવાય તેના રંક મગજને બીજો ઉપાય જ નહોતો જડતો. એણે તો રાજનામાની ધમકી આપી અને પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં ઇજિપ્તની સ્વતંત્રતા (?) નક્કી કરવામાં આવી. ઇજિપ્તના મોખ્ખાની જાહેરાતમાં આખો ખોળા ખોળા થાકે તોપણ ' સ્વતંત્ર ' કે ' ગુલામ ' એ પ્રશ્નો ક્યાં ઉતર જડતો જ નથી. સ્વતંત્રતા આપવાનો ડોળ-હંલ કરવા છતાં એ દંડેરો ગુલામીના બંધનો તોડતો નથી. લોઈડ, જ્યોર્જ ઇજિપ્તની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કર્યો છે પરંતુ સાથે ઇજિપ્તની પ્રગતિ, ક્ષાનમાં ધીરે સાદે સંભળાવી દીધું છે કે ઇજિપ્ત તો સામ્રાજ્યના પૂર્વ અને પશ્ચિમના અડધીઆઓનું અનુસંધાન છે. એ કરારમાં ચાર મુદ્દાઓ ' મિત્રાચારીભરી ચર્ચાથી નક્કી કરવાને ' રીઝર્વ રાખવામાં આવ્યા છે અને તે (૧) સામ્રાજ્યના અખલિત વ્યવહારનું રક્ષણ-સુએઝ, (૨) પરસતાઓ સામે ઇજિપ્તનું રક્ષણ, (૩) પરદેશી લાભો અને લઘુમતિનું રક્ષણ અને (૪) સુદાન.

સુદાન એ આજે આખા પ્રશ્નની ચાવી છે. આ મુદ્દાઓ રાખવાનો હેતુ ? એનો ઉત્તર " સામ્રાજ્યના બે અડધીઆ " એટલા વાક્યમાં મળી રહે છે. લડાઈ દરમ્યાન ઇજિપ્ત અને સુદાન પર બ્રિટિશ અમલ ન હોત તો હિંદ પર ડોળા ટાકી બેઠેલ જર્મનીને બીજું શું બોધતું હતું ? સુએઝ બેળવવા તુર્કિસ્તાને ક્યાં બે વખત ફાંફાં નહોતા મારી લેવા ? અને એમાં નિષ્ફળતા આપી ઇંગ્લાંડ જર્મનીને દૂર રાખી તહોલું શક્યું ? પરદેશી સાથે બ્રિટિશ કુટિલ રાજ્યનીતિના ધણા પ્રશ્નોની ચાલી હિંદ છે તેમ જ ચાલી ચાવી પણ હિંદ જ છે. ઉપલા ચારમાંના પહેલા બે મુદ્દાને માટે જવાબદાર હિંદ છે. લિવરપુલથી હિંદુસ્થાન કેવળ નૌકાસેય વડે વહીવટ કરવા માટે બાકુ જ મોટું એટલ કહેવાય. એને માટે તો આખા રસ્તા પર કાણ હોવાની જરૂર; એને માટે સુએઝ પર કાણ હોવાની એટલી જ જરૂર. એ દૃષ્ટિએ ઇજિપ્તની આપણાઓ-વિદેશનાઓની શરઆતનું ખાતમુહર્ત. સુએઝની નહેરથી મંગાણું. સુએઝમાં ખેદીવના શેરા ખરીદીને ઇંગ્લાંડ પોતાનો હેતુ સાધ્યો અને જ્યાંસુધી ઇંગ્લાંડને હિંદુસ્થાન હાથ રાખવું છે ત્યાંસુધી સુએઝ તટે ઝગલૂલની દયા પર જીવવું એને પરવડે એમ નથી. એટલે ઝગલૂલ પ્રધાન થાય કે ન થાય એની એને પરવા નથી; એને તો જે થાય તે એવો પ્રધાન બોધ્યો છે કે જે એને સુએઝ ઉપર નિરંકુશ સત્તા ભોગવવા દે. ઝગલૂલ એની આડે આવે એટલે દેશ લઘુમતિએ ચુંટે, કે આજીએ, ઇંગ્લાંડ એને ઇજિપ્તની સત્તાનું દેન્દ્ર થવા દે એ બંને એમ નથી. અને તેમાં સુદાન ઇંગ્લાંડ માટે બીજો મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે.

સુદાન

સુદાન પશુ દિંદના રસ્તા પર છે. પશુ એ ઉપરાંત એની બીજી પશુ મદદતા છે. સુદાનીઓ ઉપર કાણુ મેળવવામાં ઈજીપ્તને મદદ કરી ત્યારથી બ્રિટિશોએ સુદાન પર પોતાની સત્તાનો દાવો કરવા માંડ્યો છે અને સુદાન ઉપર આજસુધી ઇજીપ્ત અને બ્રિટન ઉભયે પોતાનું સમભાગી સાર્વભૌમપણું નલાવ્યું છે. નાઇલના પાણી ઉપરની સત્તાને લીધે સુદાન ઇજીપ્તના જીવનની ચાવી હાથમાં રાખે છે એમ કહી શકાય. નાઇલ એટલે ઇજીપ્ત અને ઇજીપ્ત એટલે નાઇલ-નિદાન ઇજીપ્ત એ પરિસ્થિતિ હોવાનો-નાઇલ સાથે પોતાના જીવનની ઓતપ્રોતતાનો દાવો કરે છે. જ્યારે બ્રિટિશો એથી વિરુદ્ધ જઈ કહે છે કે સુદાનની પ્રજાને તો ઇજીપ્તીયનો જોઈતા જ નથી. એટલા જ માટે એ સુદાન ઉપરનો પોતાનો કબ્જો છોડવા નારાજ છે ! સ્વાર્થ-સાધુતાનો બીજો નમુનો !! “ગૌરાંગાની બોજો વહેવાની” તત્પરતા !!!

આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિશાસ્ત્ર નીતિના સૂત્રો કે ન્યાયના ઉપદેશોમાં નથી સમાતું; એ તો કાલસા, તેલ, રૂ અગર સોનું કે લોખંડ જેવા સંગીન પદાર્થો ઉપર રચાયું હોય છે. એટલે બ્રિટિશ દાવાની તપાસ માટે જગતે આ પદાર્થોની ઉપયોગીતા અને સ્થિતિની ચોક્કસી કરવી જોઈએ. આજે દુનિયાના રૂનો ૧૩ ટકા પાક ઇજીપ્તમાં થાય છે; અને ઇજીપ્તનું રૂ એટલે સુંદરમાં સુંદર કિંમતી જાતનું. પરંતુ ખારતુમની દક્ષિણે વ્હાઇટ અને ખ્લુ નાઇલો વચ્ચેના પ્રદેશમાં નહેરો દ્વારા સુદાનમાં એથી પણ સારો પાક ઉતારી શકાય. જ્યાંમાં વધારે અને સાથે સારી જાતનો. આજે ગૈઝીરીયા પ્રદેશમાં ૭૦,૦૦૦ ગાંસડી રૂ પાકે છે પરંતુ બીજા એક દશકામાં એ ૧૦,૦૦,૦૦૦ ગાંસડી રૂનો પાક આપી શકે. અને બ્રિટનના ‘પવિત્ર ટ્રસ્ટ’માં આ ૧૦,૦૦,૦૦૦ ગાંસડીઓ ખાસ કારણભૂત છે. આવો સુંદર ટ્રસ્ટ કોને છોડવો ગમે ?

૧૯૦૪માં કિયનરની દેખરેખ હેઠળ કરાર કરવામાં આવેલા તે અનુસાર ગૈઝીરીયાના રૂના પાકનો ૨૫% ટકા સુદાન પ્લેન્ટેશન સીન્ડિકેટ લીમીટેડ નામની બ્રિટિશ પેટીને, ૩૫% ટકા સુદાનની સરકારને અને ૪૦% ટકા ખેડુતોને જાય એવી ગોઠવણ હતી. એટલે જમીનના મૂળ માલિકો માત્ર બ્રિટિશ પેટીના રોજી કમાનાર ગુલામ થઈ રહ્યા. સરકારને પોતાના બજેટના ટાંડીઆ મેળવવા એમના પર વધારાનો કર ઠોકી બેસાડવો પડ્યો. સીન્ડિકેટને તો ધૂમ નફો મળ્યો. ૨૫% ટકા રૂનો પાક માત્ર બ્રિટિશ મૂલીવાદીઓને ભાગ ગયો એમ નહિ. ‘ડેમ’ બાંધવાનું કામ જે અમુક શરતે ઍલેક્ઝાન્ડ્રીઆનો નામના માણસને આપેલું તે પણ લોર્ડ કાઉટ્રેની પેટીને સોંપાયું, ઈંગ્લાંડમાં ઇજીપ્તને નામે કાયદાથી રક્ષિત હોતો ઉબી થઈ, સીન્ડિકેટને અટળાક નફો મળ્યો. સરકારે ખર્ચ કર્યો, ખેડુતે પરસેવાના ટીપાથી જેમ થઈ મહેનત કરી, જ્યારે લોનનું વ્યાજ, નિકાસ ઉપર કમીશન વગેરે સીન્ડિકેટના ગળવે ગયું. એટલુંજ નહિ પણ સીન્ડિકેટ આખો લાડવો ખાવાને એક જથ્થે માલ કરવાની રમત રમવામાંએ પાછું ન જોયું. આ જતાંયે મજૂર સરકારે પણ ‘સુદાન છોડવામાં ન આવે’ એ સૂત્ર પકડી પોતાની જડતાનો અનુભવ કરાવ્યો, ત્યાં બ્રિટનના મવાલ પ્રધાન મી. બોલ્ડવીનનું તો સુદાનમાં અગવડને સ્વતંત્ર સત્તા ઝમાવવા દેવાનું શું ગળું ?

એ કરતાં સુદાનમાં પોતાના હકી ઝમાવી રાખવાનું બીજું પણ કારણ છે. નજદીકનો પ્રદેશ ઍબીસીનીયા કેલસા, લોખંડ, સોનાનો થોડો જથ્થો અને રૂનો મોટો જથ્થો ધરાવે છે. અને એ સંબંધમાં ઇટાલી-બ્રિટન વચ્ચે વાટાઘાટ ચાલી રહેલ છે. સુદાન અને ઍબીસીનીયા મળીને ઇંગ્લાંડના રૂના આખા પ્રશ્નો ઉકેલ આણે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે

એમની કેપથી કેરો સુધીની યોજના પૂર્ણ થાય ! દક્ષિણ અને પૂર્વનો તમામ અડધો ભાગ- કેપથી ઠેક કેરો સુધી અને સીએરાલીઓન, ગેમ્બીઆ, નાઇજેરીઆ અને નર્મન પ્રદેશના મહારવના પ્રદેશો ! શું સુંદર સામ્રાજ્ય બનાવી શકાય !

આ બેતાં સુએઝની આખતમાં તેમ જ સુદાનની આખતમાં પણ ઇંગ્લાંડ મક્કમ રહેશે. અધલૂલને ઇજીપ્તના સાર્વભૌમપણામાં જરૂરપણુ ડખડંગીરી નંથી બેઠતી. અને ઘણા થોડા જાણે છે કે ઇજીપ્તમાં અધલૂલથી પણ વધારે જહાઝ એવો એક “તરણુ ઇજીપ્ત” (Young Egyptians) પક્ષ છે. અધલૂલ આજે પ્રજાનો માનીતો અને વિશ્વાસુ નેતા છે. એણે ચુંટણીમાં અપૂર્વ ફત્તેહ મેળવી છે. અને આજે આદલીપાશા પ્રધાનમંડળ રચશે, છતાંએ અધલૂલ પ્રધાનમંડળ અંદર રહીને થઈ શકે એના કરતાં પ્રધાનમંડળની બહાર વધુ સત્તાવીશ થશે. સીઝર જીવતાં મુએસો વધુ બળવાન નિવડ્યો તેમ ! ત્યારે આનું પરિણામે શું ? છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષની પરિસ્થિતિ બેતાં અને ઇંગ્લાંડની કુટીલ રાજનીતિનો થોડો ધણો પરિચય થયા પછી શું થશે એ કળવું-આખવું-મુશ્કેલ છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ કે અધલૂલ ખ્રિસ્તના મુત્સદ્દીઓની ઇચ્છાને આધીન પ્રધાનમંડળની બહાર રહેવાથી કેાઈ રીતે પણ ખ્રિસ્તિય દાવાઓનો-હક્કોનો-સ્વીકાર કરે છે એમ નથી. એનો કેાઈ જાડો હેતુ હશે. એ પણ ખરૂં કે લીસ્ટોલેના ખૂન પછી એનાં હાથ પાછા પડ્યા હોય એ કારણે પણ એ પુનઃ ક્રમશઃ પોતાનું બળ અમાવવા ઇચ્છતો હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. કહેવત પ્રમાણે ખ્રિસ્તિય સિંહના શરીરમાં કાંટા થવાનું તો એ ચાલુ રાખશે જ. આપણે ત્યાં પણ આપણા રાજદ્વારીઓ સ્વરાજ્યરેતાના કૌંસીક છોડવાના પગલાંને ‘બીનપાર્લામેન્ટરી’ દરાવે છે, પરંતુ અધલૂલનું દષ્ટાંત તેની પોકળતા સિદ્ધ કરે છે. સૌથી પ્રજાનો વધારે વિશ્વાસ ધરાવનાર લોકપ્રિય નેતા, રાજતંત્રનો અનુભવી, મીંદરને પસંદ કરેલ શિક્ષણ ખાતાનો પ્રધાન એવો એક માણસ પાંચ વર્ષમાં ત્રીજી વખત અતિઘણી બહુમતિથી ચુંટાય અને છતાંયે ખ્રિસ્ત પોતાના ચાર હક્કો સાથે પાંચમો ઉમેરે કે “અધલૂલ વડો પ્રધાન થઈ ન શકે ?” પાર્લામેન્ટ પદ્ધતિની ઉત્તમતાનો સુંદર પદાર્થપાઠ ! ઇજીપ્તના ‘લીબરલો’ આ સંબંધે શું ધારે છે એ તો કેાણ જાણે પણ ખ્રિસ્તની સ્થિતિ, તો ચોક્કસ છે. જ્યાં સુધી ઇજીપ્ત આ અર્ધગુલામી દશા, સ્વીકારની ચાલુ રાખશે ત્યાં સુધી તેની ‘સ્વતંત્રતા’ને ખ્રિસ્ત માન આપશે, પરંતુ જે ધડીએ સ્વતંત્ર થવા જરાયે શિર જાંચું કરશે કે એના ચાર-પાંચ કે જરૂર પડે તો વધારે દાવાઓનો અમલ ચાલુ થયો જ સમજવો. ઇટાલી સાથે મૈત્રીના જરા સંદેશાઓ ચાલુ કરેલા એટલામાં તો કર્ઝન કાકાએ ઇજીપ્તમાંથી વાલીપણું નહિ ઉઠાવવાની ધમકીનો શંખનાદ કરેલો. અને પ્રધાનમંડળ રચવાની આખતમાં ખ્રિસ્તિય ડખડંગીરીએ ગ્રેટેક્ટરેટ ઉઠાવી કેવી સ્વતંત્રતા ઇજીપ્તને આપી છે તે સ્વરૂપ રજુ કર્યું છે. ઇજીપ્તની આ સ્થિતિ છે. બેવાનું છે કે ખ્રિસ્તના પંચામાં સપડાયલા ઇજીપ્તને અગલૂલની સરદારી હેઠળ એનું ભાવી ક્યાં લઈ જાય છે. રાજનીતિની એ આજમાં કેાનાં સોમટાં અનુકૂળ પડે છે-અગલૂલનાં કે બોલ્ડવીન-સોર્બિડનાં ? જગત તો આજે પૂછી શકે કે ઇજીપ્ત સ્વતંત્ર છે કે ગુલામ ? જવાબ બહુ ઉત્તેજક નથી મળતો, છતાંયે સામ્રાજ્યવાદથી થાકેલી પ્રજાઓના આંતરની સહાનુભૂતિ ઇજીપ્ત તરફ હમેશાં રહેશે-જ્યારે આ જટીલ રાજનીતિનો વિનાશકાળ પાસે આવશે ત્યારે અધલૂલનો ત્યાગ, એના પ્રયાસોના મીઠાં ફળો ઇજીપ્તની પ્રજાને આપવા તો મળશે જ.

ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન

રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ સાધવાને માટે ગૂજરાતમાં હાલ ચારેય તરફથી હીલચાલો ચાલી રહી છે. એક તરફ પૂ. ગાંધીજીનો ડેરો સત્યના પાકો પાકવી રહ્યો છે, બીજી તરફથી વિદ્યાપીઠ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહી છે, ત્રીજી તરફથી પૂરાણી ભાષાઓ ગૂજરાતી શરીર ધરી રહ્યા છે, ચોથી તરફથી સત્યાગ્રહાશ્રમના સંગીતાચાર્ય સંગીત પ્રચારી રહ્યા છે તો પાંચમી તરફથી સૌરાષ્ટ્રવાસી રા. ઝંવેરચંદ મેઘાણી સૌરાષ્ટ્રનું જૂનું લોકસાહિત્ય પ્રકાશમાં લાવી રહ્યા છે. વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન ગૂજરાતી ભાષા ખેડી રહ્યાં છે. ઉપરાંત સામાજિક કેટલાંય કાર્યો ઉત્સાહી યુવકો કરી રહ્યા છે. આમ ન્યારે ચોમેરથી જગૃતિ થવા લાગી છે ત્યારે ગૂજરાત કલાપ્રદર્શન ભરે તે સર્વથા ઇષ્ટ છે. બે અઢી વરસ પહેલાં ગૂજરાતે એક સર્વાંગ કલાપ્રદર્શન અમદાવાદમાં ભર્યું હતું અને આ વખતે આ ઓક્ટોબરમાં મુરત મુકામે ગૂજરાત પાણું કલાપ્રદર્શન ભરે છે. આ પ્રસંગે એ પ્રદર્શન ખોલનારા ઉત્સાહી કાર્યવાહકોને અનેકધા અભિનંદન અને સાક્ષ્ય ઇચ્છીને મારા પ્રદર્શન વિષેના કેટલાક ખ્યાલો અત્રે રજુ કરે છું.

પ્રદર્શન એ એક દેશની કલાની ખીલવણી માટેની જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓમાંની એક પ્રવૃત્તિ છે. આ પ્રવૃત્તિઓ નીચેની છે:—

- (૧) કલાની ખીલવણી અર્થે એક સાફ અભ્યયજગૃહ (મ્યુઝીયમ);
- (૨) કલાની કેલવણી અર્થે દેશમાં રાષ્ટ્રિય તરત્તો પર ચાલતાં કલાભવનો;
- (૩) કલાપ્રચાર વાસ્તે સ્વભાષામાં કલાવિષયક સાહિત્ય, અને એ માટે લોકપ્રિય ભાષણો

લેન્ટર્ન રિલાઇઝ, નકશાઓ અને ચિત્રો વડે આપવા માટેનાં સાધનો;

પણુ લોકોને નેમના કામની ઐતિહાસિક અને ચર્ચાત્મક દૃષ્ટિએ નોંધ. થઈ, સીન્ડીકેટેડ અટાકે નેમના કામની ઐતિહાસિક અને ચર્ચાત્મક દૃષ્ટિએ નોંધ. મહેનત કરી, ન્યારે લેનનું વ્યાજ, નિકાસ ઉપર કમીશ્વાને અર્થે હમેશાં હોવું જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ સીન્ડીકેટે આખો લાડવો ખાવાને એથા તે પ્રવૃત્તિઓને ચલાવવા માંએ પાણું ન જોયું. આ છતાંયે મળૂર સરકારે પણ ' સુદરે પ્રદર્શન ગણાવું જોઈએ. સૂત્ર પકડી પોતાની જડતાનો અનુભવ કરાવ્યો, લાંબિટનના મે કેસોરી કરશે. પ્રદર્શનની તો સુદાનમાં ઝગલૂને સ્વતંત્ર સત્તા ઝમાવવા દેવાનું થું ગળું ? લા છે. મુંબઈની ચિત્ર-

એ કરતાં સુદાનમાં પોતાના હૃદો ઝમાવી રાખવાનું ખીજીરાયું હતું એમાંથી ઉત્પન્ન પ્રદેશ અંખીસીનીઆ કોલસા, લોખંડ, સોનાનો થોડો જથ્થો અમરાઈ ચૂકાં, પણ તેમાંના છે. અને એ સંબંધમાં ઇટાલી-જિટન વચ્ચે વાટાઘાટ ચાલી રહે પરિણામે આપણાં પ્રદર્શનો સીનીઆ મળીને ઇંગ્લાંડના રેના આખા પ્રશ્નનો ઉકેલ આણે છે અઢી વરસ પહેલાં અમદા-

વાદમાં એક ગંભીર પ્રદર્શન લઈ હતું પરંતુ એણે પણ ઉપરની કોઈ પ્રતિ હાથ ધરી નહિ, અને પરિણામ હજારો રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા સિવાય બીજું કંઈ જ આવ્યું નથી. હું ઇચ્છું છું કે આ પરિણામની ખાત્રી આ પ્રદર્શન વખતે થઈ જાય અને આ વખતનું પ્રદર્શન ઉપરની પ્રતિઓ હાથ ધરવાનું ભૂત કરી નામ દાટે.

આ પ્રતિઓ શરૂ કરવા માટે મને નીચે પ્રમાણે વ્યવહાર ઉપાયો સૂઝે છે:-

(૧) અગત્યના ધર માટે પ્રદર્શનમાં મૂકાએલી ચીજોમાંથી જેટલી સારી લાગે તે બધી રાખી લેવી, જે ચીજો વેચાઈ ગઈ હોય તેના ફોટોગ્રાફ લેવાની રાખવા. મોટાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ આવા અગત્યનાજીને બહુ મદદ કરી શકે તેમ છે. રસ્તા પહોળા કરવા માટે જે જે ધરો લેવાતાં હોય, તેના જે જે અવશેષ કાચાકા જથ્થાથી તે બધાં મ્યુનિસિપાલિટી રાખી લઈ આ અગત્યનાજીમાં આપી શકે. પ્રદર્શન આ મ્યુનિસિપાલિટીઓને જો આવી મદદ માટે વિનંતી કરે તો ગૂજરાતની સ્વમલ્લ મ્યુનિસિપાલિટી જરૂર એ વાતનો સ્વીકાર કરે. મ્યુનિસિપાલિટી આમાં કાંઈ કેળવણીની દિશાથી કોઈ બીજી દિશાએ કામ કરતી નથી. પ્રદર્શન મ્યુનિસિપાલિટીઓને હાલેજ સાહેબના શબ્દોમાં બીજી આ બાબત સ્વીકારાવે કે “મ્યુનિસિપાલિટી પોતાના તરફથી બંધાનાં સધળાં બાંધકામો સિદ્ધી શેરીમાં જ સુંદર કરવા આગ્રહ રાખે.” આમ થાય તો નાની કળાકૃતિઓ અગત્યનાજી અંદર રહે અને સ્થાપત્યકલા તેની બહાર રહી અસહની જેમ જ સધળું કળામય બને. મકાનોને કલામય કરવા જતાં ખર્ચ વધે જ છે એ જામ નીકળી જવો જોઈએ છે. ધનિકે તરફથી પણ આવાં અગત્યનાજી અને સ્થાપત્યકલાની સમૃદ્ધિને પોષણ મળી શકે.

(૨) કલાભવનો માટે પણ પ્રયાસ થવો જરૂરી છે. એની અગત્ય તો એટલી બધી છે કે અગત્યનાજી કરતાં પણ એને પહેલાં જોડવાં જોઈએ. અત્યારે આખા મુંબઈ ઇલાકામાં માત્ર બે જ કલાભવનો છે. એક વડોદરામાં ને બીજું મુંબઈમાં. મુંબઈના કલાભવનનો લાભ તો માત્ર ધનિકો જ લઈ શકે, અને બીજી ખાસ વાત તો એ છે કે આ ભવનોનાં શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી ભાષાની જરૂર હોવાથી સામાન્ય કારીગર વર્ગ તો એનો લાભ લઈ જ શકતો નથી. પરભાષાની આ બેટીથી રાષ્ટ્રમાં કેટલું ભંગાણ પડે છે એ કહેવાની હવે જરૂર નથી. એટલે આ જગ્યાએ રાષ્ટ્રિય તત્ત્વ પર ચાલતા કલાભવનની અગત્ય જણાવી છે. પશ્ચિમના દેશોના મુકાબલે તો ગૂજરાતને આવાં ચાર કલાભવનોની જરૂર છે, પણ અત્યારે આવાં એક જ કલાભવન ઉઘાડવા કોશિષ થાય તો ખસ છે.

અત્યારે આપણા દેશમાં શિક્ષિત કારીગરો કે કલાકારોનો હુકાળ છે, અને જ્યાં ક્યાંક પરંપરાનાં છૂંપાં રત્નો પડ્યાં દશે, તેની સામે કોઈ જોતું નથી. કલા માગનારાઓ ધનિકો અને રાજ્ય મદારજનઓ, પરદેશી કલાકારોને ખટાવે છે, પણ એમાં એમનો વાંક બહુ કદાચ તેમ નથી, કારણ કે એમને, આપણાં છૂંપાં રત્નોનાં રત્નોની ભાળ નથી. પરદેશી કલાકારો અદિથી પૈસા ધસી જાય છે એટલું જ નહિ પણ એ ઘણા જ ગોંધા પડે છે. આવી રીતે જતા પૈસા, આપણે કલાભવનો દ્વારા શિક્ષિત કલાકારો પેદા કરીને જ, જ્યાંની રાષ્ટ્રીય શક્તિઓ. ખુદ ગૂજરાતમાં જ અત્યારે ઘણે રથને શહેરવિસ્તારનું કામ ચાલી રહ્યું છે, કાલિયાવાડમાં પળ જામનગર, પ્રાંગકા, લોંબરી, પોરબંદર, ગોંડળ વગેરે શહેરો નવસો

સાજ સગતાં બધ છે, તો એ સાજ માટે પરદેશી કલાકારો પર આપણે ક્યાં સુધી આધાર રાખીયું? પરિપક્વ ખુશાલી ગૂજરાતના આ ધનિકો અને રાત્રમહારાજોએ પાસેથી મદદ મેળવી શકે. આણું એક જ કલાભવન ખૂલે તો પાંચ દસ વરસમાં જ આપણને આપણા જ કારીગરો મળે, અને મરતા કારીગરો અને કલા પાણું સજીવન થાય.

(૩) કલાપ્રચારના ક્ષેત્રમાં પણ જે આણું કલાભવન રાષ્ટ્રિય તત્ત્વ પરનું હશે તો ધણું જ કામ થઈ શકશે. અત્યારના મુંબઈ ઇલાકાનાં જે ભવનો તેમની ૩૦-૪૦-૫૦ની કારકીર્દીમાં પણ હજી આ કામ કરી શક્યાં નથી તેનું એ જ કારણ છે કે જે ભવનોમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ નથી અપાતું. રાષ્ટ્રિય કલાભવન તો સ્વભાષાનું જ વાહન રાખવું હોઈ એના શિક્ષણ વડે જ કલાવિષયક ભાષા આપોઆપ જ ખીલી નીકળશે, અને પછી જ લોકરશ્મિ કેળવવા માટેનાં રસદાઈ પુસ્તકો તૈયાર થઈ શકશે. પ્રદર્શનમાં આવાં ભાષણો આપવાનું પ્રયાગ છે, પણ એ પ્રવૃત્તિને બધું પોપણ મળવા માટે કલાભવન જ જરૂરી છે. અત્રે એ પણ સૂચવવું ઘટે કે પ્રદર્શનમાં મૂકતાં સર્વ લખાણો ગૂજરાતીમાં જ હોવાં જોઈએ. જેમ મદાસલાએ હિંદીભાષાને સ્થાન આપ્યું તેમ ગૂજરાતનાં પ્રદર્શનોમાં ગૂજરાતી ભાષાને જ પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ.

(૪) પ્રદર્શન-પત્રિકામાં જણાવ્યું છે કે એક ટ્રેડ ડીરેક્ટરી બહાર પાડવાની છે. આ બહુ સારી વાત છે, પણ તેની સાથે સાથે જ જે પાછલા જમાનાની ગૂજરાતની કલા સુવર્નારાઓનું સંશોધન થઈ એ સુવર્નારાઓ કે તેના વંશજોની કંઈ હાથની રચિતિનું દિગ્દર્શન-કરાવાય તો બહુ સારું. “પ્રસ્થાન” (માસિક)માં એકવાર ડૉ. હરિપ્રસાદે અમદાવાદના બૃધર મિસ્ત્રી વિષે આવી જાતની માહિતી આપી હતી. તેવી માહિતીઓ પાંચ આ ડીરેક્ટરીમાં હશે તો ડીરેક્ટરી માત્ર એક ધંધાની માહિતી આપતી નહિ રહેતાં એક રસદાઈ પુસ્તક જેવી થશે.

જેવી રીતે સાહિત્યના શિક્ષણ વિના સારી ભાષામાં લખાએલાં પુસ્તકોની આશા ન રાખી શકાય, અને એ મૂલ્ય હેઠી ગૂ. આઠમી સાહિત્ય પરિષદ ભરનારાઓને સમગ્રનું ને તેમણે પરિપક્વ પછી સાહિત્યના વિકાસ માટે બધું કામ કરવાને માટે એક રીતસરનું મંડળ નીમ્યું છે ને જેવી રીતે મદાસલા ખાદી પ્રચારનું કામ લાયક લીધા પછી ખાદી પ્રદર્શન ભરે છે તે જ પ્રમાણે ગૂજરાતનાં આ કલાપ્રદર્શને કરવું જોઈએ, અને કલાના વિકાસ અર્થે જે જે જરૂરનું લાગે તેને માટે પ્રયાસો ચાલુ જ રાખવા જોઈએ.

આવા ચોક્કસ પ્રયાસો વિના મને પ્રદર્શન અને સામાન્ય લોકોના મેળામાં ફરક લાગતો નથી. ઉલટું મને આ પ્રદર્શનો એક અસ્વાભાવિક મેળા જેવાં લાગે છે. કેમકે મેળામાં પણ જનજાતનાં પ્રદર્શનો જ હોય છે, ને તે, એ વીંખાયા પછી પ્રદર્શિત વસ્તુ સુધારવા કદા જ પ્રયત્નો કરતા નથી તેમ જ પ્રદર્શન પણ કરે છે. ઉલટું મેળાઓ લોકોના જ સ્વાભાવિક ઉત્સાહથી મળેલા હોવાથી એમાં એક સ્વાભાવિક જીવન ઉદ્ઘાસ દેખાય છે. માટે મારી વિનંતી છે કે પ્રદર્શનના નિયમોકો અને કાર્યકર્તાઓ મારી આ નમ્ર સૂચનાઓ પર ધ્યાન આપે અને દેશની કલાને ખરેખરો લાભ થાય તેવાં પમજાં લેવાં શરૂઆત કરે.

ગવનન વિ. પાઠક.

લા ઠ ચ આ

[આ માસિકતા વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનાંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમમાણુ માહિતી આપી અમારા મચલમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નજીવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગુરો એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. -તંત્રી.]

મારો પંજળનો પ્રવાસ

ઉનાળાની આ રગ પંજળમાં ગાળવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેથી મારી ઉત્સુકતા અને આનંદવૃત્તિ ખૂબ વધ્યાં. પંજળનો આ પ્રવાસ ચોથી વખતનો હતો. પહેલાં ત્રણ વાર હું ત્યાં ગયેલો પણ તે વખતે તેટલો દષ્ટિઉન્મેષ ન હતો. આ વખતના પ્રવાસમાં મારા ખાસ ત્રણ દષ્ટિબિંદુઓ હતાં: (૧) પ્રાંતિક વિશેષતા નિહાળવાનું; (૨) આર્યલોકોની પ્રથમ આવી વસવાટ કરવાની ભુમિ તરીકે તેની વિશેષતા જોવાનું; અને (૩) અસહયોગ પહેલાંની અને ત્યારપછીની તે ભુમિની સ્થિતિ અવલોકવાનું.

મારી ઇચ્છા આખા પંજળમાં ફરવાની ન હતી પણ ગુજરાનવાસા, અમૃતસર વગેરે જ્યાં ખાસ સ્થળો જ નિહાળવાની હતી. પંજળના હત્યાકાંઠ વખતે ત્યાંની ખરી હકીકત મેળવવા નિમાયેલી તપાસસમિતિ તરફથી જે રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે તેના વાચકોને ગુજરાનવાસા સ્મરણમાં હોયું જ નોંધ્યો. અમૃતસર તો જગજાણીતું છે. પહેલાં હું ગુજરાનવાસાની વાત કહી દઉં.

ગુજરાનવાસા

અમદાવાદથી તા. ૪ એપ્રિલે બપોરે ફાસ્ટમાં નીકળી દિલ્હી અને લાહોર થઇ તા. ૬ એ ગુજરાનવાસા પહોંચ્યો. આ શહેરની વસ્તી લગભગ સાઠ લાખની હશે. પંજળ પોતાના મુંદર હવાપાણી માટે પ્રસિદ્ધ છે; અને તેના સરસ આબોહવા માટે જે કેટલાક ખાસ સ્થળો પ્રસિદ્ધ છે તેમાં ગુજરાનવાસા પણ એક ગણાય છે.

જેમ ત્યાંનું પાણી પોષક અને પાચક છે તેમ ત્યાં પાણીની છૂટ ખૂબ જ છે. લગભગ દરેક ઘરે અને દરેક સ્થળે જમીનમાંથી સીધા પંપ મૂકેલા હોય છે. ત્યાં જમીનમાં પાણી દોઢ બે ફાથ લાગ્યે જ ઉઠું હશે. આથી ગમે ત્યાં બેસી પંપ ચલાવીએ કે ધોધમાર પાણી આવ્યે જ જાય. આખા શહેરમાં આ પંપની પદ્ધતિને લીધે નળની વ્યવસ્થા દાખલ થઇ નથી. જ્યારે પીવાનું કે નંદાવાનું મન થાય ત્યારે સીધું જમીનમાંથી પાણી કાઢી લેવાનું; એટલે એ જેટલું તાબું તેટલું જ હંકું. રનાન કરનારને-ખાસ કરીને ગૂંજરાતીને-પહેલાં તો પાણી લિમ જેવું હંકું લાગે ને ગભરાવી થયરાવી મૂકે પણ એકવાર તે થોડી ડાઘ પોતાના શરીર પર જીવ મોટા કરી રેડી દે કે પછી પંપ નીચેથી ઉડવાનું મન જ નહિ થાય; એટલી આ પાણીની બલવ્રદતા અને તાગપંજાની શક્તિ.

કેટલાંક વર્ષ અગાઉ જમીનમાં પાણી આટલું ઉપર ન હતું પણ જ્યારથી ત્યાં નહેર આવી ત્યારથી પાણી વધ્યું. એ નહેર સતલજ નદીમાંથી લેવામાં આવી છે. ત્યાંની નહેર ગૂજરાતની એક મોટી નદી સાથે સરખાવી શકાય. તે નહેરનો પૂલ લગભગ ૧૧૦ કદમ જેટલો લાંબો છે અને તેટલા પહોળા પટમાં ખૂબ જાંતું પાણી પ્રસાર વહા કરે છે. એ નહેરથી ત્યાં લાભ થયો છે તેમ જ હાનિ પણ થઈ છે. ઘણેખરે સ્થળે પાકમાં વધારો થયો છે પણ પાણીના અતિ વહેણને લીધે આબુખાબુનાં કેટલાંક ગામોનાં ખેતરોની ફળદ્રુપતા ઓછી થઈ છે અને ક્વચિત ક્વચિત તો નાશ પણ પામી છે. જમીનનો ક્ષાર લાગ ઉપર આવી જવાથી જ્યાં પાણી પડ્યું હોય ત્યાં તે જલદી સૂકાતું નથી તેથી ખેતી કરવામાં પણ ઘણી અડચણ આવે છે. જમીનમાં પાણી બહુ ઉપર આવી જવાથી મકનોની સ્થિતિતાને ધક્કો લાગ્યો છે અને ખુદ ગુજરાનવાલામાં ઘણાં પાકો અને મજબૂત મકનોં એ જ કારણથી ક્યાં તો જમીનદોસ્ત થયાં છે કે ક્યાં તો ફાટી ગયાં છે. નવી ઇમારતો બંધાવવા ઇચ્છનાર કેટલાક દીર્ઘદર્શીઓ આ કારણથી હાલ તો વિચારમાં પડી ગયા છે.

ત્યાંની ખાસ નિપજ ઘઉં, ચણા, અડદ અને ચોખાની છે. ઘાસ પણ પુષ્કળ થાય છે. પહેલી ત્રણ ચીજો તો ત્યાંના લોકો ખાસ વાપરે છે. ચોખા ખાવાનો રિવાજ ત્યાં નામ માત્રનો છે. સારા શ્રીમંત ગૃહસ્થને ત્યાં ચોખા વારતહેવારે જ રંધાય. આ ચોખા બહુ સારા અને કિંમતી હોય છે. આપણા અમદાવાદની બજારમાં મળતા બાસુમતી અને વાંસીના ચોખા તે જ આ ચોખા. સારામાં સારા ચોખાની કિંમત ત્યાં જ આપણાં મણાના દર સ્પીઆ પડે છે. ત્યાંના લોકોને પૂછીએ કે તમે ભાત કેમ ખાતા નથી ત્યારે જવાબમાં હસીને કહે: “ એ તમને ભાતખાઉ પોચા ગૂજરાતીઓને સોંપ્યું. અમારા આ હુંડ એથી કાંઈ થોડા જ ભરાય ? ”

ત્યાંના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં અને અડદ. ત્યાં અડદનો એટલો બધો વપરાશ છે કે તુવરને લોકો ઓળખતા જ નથી એમ કહું તો ખોટું નથી. આ વાત એક રસિક હકીકતથી સ્પષ્ટ કરી દઉં.

હું જ્યારે અમદાવાદથી નીકળવાનો હતો ત્યારે ગુજરાનવાલામાં વસતા મારા એક ગૂજરાતી મિત્રે એ ચીજ સાથે લાવવા તાર કર્યો. આ મિત્ર ગૂજરાતી હોઈ તુવરની દાળ અને કોકમને અભાવે તેમ જ અડદની દાળના હંમેશના વપરાશથી ખૂબ કંટાળ્યા હતા. તેમના શિક્ષિત પત્ની તો તુવરની દાળને સ્વપ્નમાં પણ ઝંખતાં. એટલે તેઓએ મારા ઉપર તાર મૂકાવ્યો: ‘ તુવર અને કોકમ લેતા આવશો. ’ પણ તારમાસ્તર પંખળી હોવાથી તુવર અને કોકમ એ શું તે તે જાણતો ન હતો. તેથી તેણે તારમાં લખ્યું: ‘ સુવર અને કોકિન લેના આવશો. ’ આ તાર વાંચી હું તો સમજી ગયો કે તારમાસ્તરની ભૂલ છે-ભૂલ શાની, સમજકેર છે-કારણ હું જાણતો હતો કે તાર કરનાર વ્યક્તિ ગૂજરાતી હોઈ જરૂર અડદથી કંટાળ્યા હશે. એટલે તુવર નામ ભલેને તારમાસ્તરથી અન્યથું હોય પણ સુવરથી તો તે જરાએ અપરિચિત ન જ હોય. ત્યાં તો ગાળ જ ‘સાલે સુવર’ની હોય છે; અને સુવરોની મંજ્યા પણ ત્યાં સારી છે. દિંદુ માંસભક્ષી હોય તો સુવરનું માંસ તેણે ચાખેલું પણ હોય. વળી બેળામાં ખટાશ આમસુરની વપરાય છે. એટલે કોકમ એવું તો નામ જ નથી.

માસ્તર કોકેનને તો બાણે કારણ કે એક કંઈ ચીજ તરીકે પોતાના અભ્યાસમાં તે આવ્યું જ હોય. આ કારણથી તુવર અને કોકેનને બદલે સુવર અને કોકેનનો તાર થયેલો. અસ્તુ.

આપણે ત્યાં અડદ જેટલા ભારે ગણાય છે તેટલા જ તે પંજાબમાં હલકા કહેવાય છે. આ ત્યાંના પાણીનો પ્રભાવ. ત્યાં ચણા એટલા બધા પાકે છે કે તેના યથેષ ખોરાકને લીધે ત્યાંના થોડા ખૂબ જ મજબુત રહે છે. હું ત્યાં હતો ત્યારે ચણાના છોડવા પાકેલ દાણાના ઘાસની માફક વેચાતા અને તે જ ખરીદી લોકો ઘોડાને નીરતા.

પશુઓ પ્રમાણમાં ઘણાં છે અને પુષ્ટ પણ છે. ગાયોની સંખ્યા ઓછી છે એટલે તેનો અવેજ વાળવો હોય તેમ લેસોની સંખ્યા ખૂબ જ છે. મારી મુસાફરી દરમ્યાન એવી એક પણ લેસ કે બીજું ઢોર માલમ ન પડ્યું કે જેનાં હાડકાં અહીંની માફક દેખાતાં હોય. દુધ પણ તેટલું જ ઘટ્ટ અને સ્વાદિષ્ટ. જો કે તે અહીંની જેમ મોઢું તો છે જ છતાં ત્યાં ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં ચોકખું મળી શકે છે. સપરેટના બેગની તો શંકા જ નથી. પશુઓની પુષ્ટિની બાબતમાં એક જ વાત કહેવી બસ ઘરો કે ત્યાંની બકરીઓ લગભગ અહીંની નાનકડી ગાય જેવડી હોય છે. શરૂઆતમાં જ્ઞેનારને આ બકરી છે એવું લાન પણ ન થાય.

ખોરાકની બાબતમાં ત્યાંની રીત બહુ લુહી છે. તેઓ રોટી અને દાળ ખાય છે. રોટી ખાસ કરી તંદુરની રોટી કહેવાય છે. તંદુર એ એક લંબચોરસ પેટી જેવો ચૂલો હોય છે જેમાં સખત ભાંડો સળગે ત્યારે તેની ચારે બાજુની ભીંતો ઉપર એકીસાથે પચીસ પચાસ રોટીઓ મૂકવામાં આવે છે અને તેને પાકતાં પૂરી પાંચ મિનિટ પણ નથી લાગતી. એક સાથે પચીસ જણ જમવા એકા હોય તો એક જ રસોયો દરેકને ગરમ રોટી પૂરી પાડી શકે છે. આ રોટીમાં જરા પણ મોણ હોતું નથી છતાં તે ત્યાં હલકો ખોરાક જ ગણાય છે. બજારમાં અનેક દુકાનો આ રોટીઓની હોય છે. ત્યાં ગમે ત્યારે, જોઈએ તેટલી રોટી અને દાળ તાજાં મળી શકે છે. ભાવ પણ સરતો. આ સગવડથી ઘણાખરાં કુટુંબો રાંધવાની ખટપટ કરતાં નથી અને યુરોપની પેઠે તેમને ઘેર દુકાનેથી ખાણાં આવે છે, અને ઘણા દુકાને જઈને જ ખાઈ આવે છે.

મેવાનો મુસલક અધ્યાનિસ્તાન નજીક હોવાથી ત્યાં મેવો પુષ્કળ આવે છે પણ પ્રમાણમાં જેટલો સોંધો અને ઉત્તમ મળવો જોઈએ તેટલો નથી મળતો. તેનું કારણ એ છે કે તેનું નૈવેદ્ય પહેલું રાજકર્તાઓને ધરાય છે.

ત્યાંનો પહેરવેશ ખાસ લુહો છે. સ્ત્રીઓ પાંચળમા પહેરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પાંચળમા ઉપર ખુલ્લો લેંથો પહેરે છે, અને તે ઉપર અહીંનાં મુસલમાનોની પેઠે એક લાંબું પહેરણ અને ઉપર ચોરસા જેવું ઓઢે છે. પુરુષો પણ મોટે ભાગે પાંચળમા જ પહેરે છે. ગરમ કપડું-ખાસ કરી કારમીરી કિમતી કપડું-વધારે વપરાય છે. આનું કારણ કાશ્મીરનું નજીકપણું અને હંડીની સખ્તાઈ છે. ત્યાં ટાંદ એટલી બધી પડે છે કે મારા ગૂજરાતી મિત્રનાં પત્ની તે જ કારણે ત્યાંના વસવાટથી કંટાળી જ ગયાં. લાગતાં હતો. ગરમી પણ એટલી જ સખત પડે છે. આટલી ગરમી અને શરદી છતાં ત્યાંના લોકો ખૂબ નિરાગી અને પુષ્ટ છે. ત્યાં ડાક્ટરો અને વૈદ્યોની સંખ્યા પ્રમાણમાં બહુ જ થોડી છે, અમદાવાદની જેમ જ્યાં લુઓ ત્યાં દવા વેચનારા નથી દેખાતા. ઉલટું જેને મજા તે મંજબુત, હસતો

હોય તો મરનારના કુટુંબની સ્ત્રીઓ ખાસ કપડાં પહેરે છે અને શુદ્ધાલ ઉપરે છે. રાત્રી પીરવાની ત્યાં રીત નથી.

પંચગમમાં વર્ણબેદ નહિ જેવો છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વચ્ચે તો ખાવાપીવાના વ્યવહારમાં બેદ નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે. રસોયો બ્રાહ્મણ હોય અને પીરસનાર બીજા વર્ણનો હોય તો કોઈને વાંધો ગણાતો નથી. ચોખ્ખાઈ ત્યાં નથી એમ કહેવું નેહ્યું. સંયુક્તપ્રાંત, બિહાર, બંગાળ અને દક્ષિણ દરતાં ગૂજરાતમાં અસ્વચ્છતા હોવાની દરિયાદ સંભળાય છે. પણ પંચગમ તો સૌને આટે એવું છે. જ્યાં બેસે ત્યાં જ ચૂંકે, ગમે તેવી જમીન ઉપર ખાવાનું મૂકીને ખાય અને હેડે પડી ગયેલું લઈને ખાવામાં બિચકુલ સંક્રામ્ય નહિ. જે ધનવાનોને ત્યાં આંદોનાં વાસણો હતાં તેને ત્યાં પણ અસ્વચ્છતા પૂરી જોવામાં આવી. ભાંતો પર દોવેલના લપેટા અને રેલા, વાસણો જમીને મૂકી દેવાનાં, ઉત્કનાર ગમે તેવાં ઉટકે. બિહાર, સંયુક્તપ્રાંત વગેરેમાં મચ્છીમાર જેવી દલકી વર્ણ પોતાનાં વાસણો ગાધા વિનાનાં રાખે છે. ગાધાવાળા હામને ઓઠે સમજી ત્યાં તેઓ ખાવાનું નહિ લે, પણ અહીં તો એ સંબંધી કશી મુગ જ નથી.

છાશ દહિની વાપર બહુ છે. હમેશાં નહાતી વખતે એટલું બધું અને એવું સાફ દહિ આવે કે મારા જેવાની તો તેને સ્નાનમાં વાપરવાની હિંમત જ ન ચાલે. છાશ કચ્છના જેવી જાડી, મોળી અને તાજ મળે છે. બોજન પછી છાશ પીવાનો ત્યાં બહુ જ રિવાજ છે. છાશને તેઓ લસી કહે છે. મશ પણ કહેવાય છે. રસોઈ પકવવા વગેરેનું મુખ્ય કામ ચૂલા ઉપર થાય છે. અહીંની પેટે ત્યાં સ્ટવનો ઉપયોગ થતો નથી. ત્યાંના કુધમાં, ત્યાંની રસોઈમાં કાંઈક ઓર જ મીઠાશ આવે છે.

અમૃતસર

ગુજરાતવાસામાં ૧૧ દિવસ રહીને અમે અમૃતસર આવ્યા. અમૃતસરની જગત્રો ને શેરીઓ ગુજરાતવાસા દરતાં બહુ જ ચોખ્ખી હતી. અહીંનું પ્રથમ જોવા જેવું સ્થાન શીખોનું સુવર્ણમંદિર હતું. એ મંદિરની ભવ્યતા જાણીતી છે. મંદિર વિશાળ સોનાથી જડેલું અને એક તળાવની વચ્ચે શહેરના મધ્યભાગમાં છે. આ તળાવનું પાણી અમુક દિવસ પછી કાઢી નાંખી બીજું તાજું પાણી ભરવામાં આવે છે. મંદિરમાં શીખોનો ગ્રંથ-સાહેબ એ જ પ્રધાન પૂજ્ય વસ્તુ છે. ગ્રંથ સાહેબની ચોમેર ભક્ત સ્ત્રી-પુરુષોનું એક મોટું મંડળ સતત વીંટળાએલું હોય જ અને ખૂબ જ ગાનવાદન ચાલતું હોય. હારમોનિયમો તો ત્યાં પણ જન મંદિરોની પેટે એટલો બધો પગપેસારો કર્યો છે કે આપણાં પ્રાચીન સુંદર અને ઉસ્તાદી વાદોને સ્થાન રહ્યું નથી. નવાં વાદોની પેટે ગાનો પણ એવાં દુર ધધ ગયાં છે કે પંચગમની એ પ્રાચીન કંકણા અને હૃદયગળ આજે વિરલ જ છે. મંદિરના ચોકમાં, દલવા (શીરા)ની પ્રસાદી ચાખી બહાર નીકળ્યા. થોડા દિવસ પહેલાં શીખો અને વૈષ્ણવો વચ્ચે ધાર્મિક અચતાણ થયેલી. કેટલાક વૈષ્ણવોને શીખ મંદિરમાં જતાં સાંભળી તેઓને વૈષ્ણવ ધર્મોચાર્યોએ ઉકેર્યો. પરિણામે એ સુવર્ણમંદિર જેવું બીજું એક વૈષ્ણવ સુવર્ણમંદિર બંધાયું. આ મંદિર ‘દુરયાના’ સ્થાન ઉપર શહેરના બહારના ભાગમાં આવેલું છે. એ મંદિર સ્પર્ધાજનિત હોઈ તેમાં સોનું વાપરવામાં આવ્યું છે. મંદિરની રચના, તેનું પ્રમાણ તે

ખદુ શીખમંદિર જેવું જ છે. તળાવ પણ તેવું જ બદ્ધે વધારે વિશાળ છે. એક તરફના ભાગની લંબાઈ ૨૫૦ કદમથી વધારે છે. શીખમંદિર કરતાં આ મંદિરની વિશેષતા મને એ જણાઈ કે અહીં લંગરશી છે. લંગરશી એટલે ભોજનગૃહ. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ, પંડિતો કે સાધુસંતોને ખાવાપીવાની સગવડ છે. સાથે એક સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ છે. આ મંદિરનું ઉદ્ઘાટન મારા ગયા પહેલાં થોડા દિવસ અગાઉ જ પંડિત માલવીયાજીએ કરેલું. જે કે અમૃતસરમાં જનારને એકને બદલે બે મંદિર જોવાનાં થયાં એ આનંદની વાત છે પણ આ મંદિરસૃષ્ટિ ધાર્મિક ઝનુનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાને લીધે તેટલી જ દુઃખકારક છે. અમૃતસરમાં મારે એક પંડિતની મુલાકાત કરવાની હતી. અલખત એ પંડિત ખદુ સાસુ વિદ્વાન છે પણ તે વામમાર્ગી અને પોતાના સિદ્ધાન્ત વિશે તેટલા જ પાકા અને નિશ્ચિત છે. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે માંસ અને મદ્ય વેદમાં ન હોવાનું કહેવું એ વેદ અને સનાતન ધર્મનું તદ્દન અચાન સૂચવે છે. અલખત અમૃતસરમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો કંઈક સારો પ્રચાર કહેવાય. જે કે આજકાલના શિક્ષણમાં જીવનોપયોગી તંત્ર અને ઉપયોગિતાવાદને સ્થાન નથી. શિક્ષણ માત્ર મૌખિક અને મુખ્યભાગે વિવાદની દિશામાં પ્રેરનારું હોય છે. જતાં વિદ્યાર્થીઓ અને પંડિતોની સંખ્યા ત્યાં સારી છે.

શીખોની વસ્તી અહીં ખૂબ હોય એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે એ શીખોનું મુખ્ય ધામ છે. ગમે તેવા શીખ પણ અહીં સરદાર જ કહેવાય છે અને ‘સરદાર’ સંબોધન રસ્તામાં ઘણીવાર સંભળાય છે. અહીં પણ કદાવર અને બળવાન શરીર જોવા મળે છે.

મારા ઉતારાની નજીકમાં એક સાધુમાર્ગીઓનો ઉપાશ્રમ હતા. તેને ચોથે માળે સાધુઓ રહેતા. ત્યાં લગભગ પોણોસો વરસના એક વૃદ્ધ તપસ્વી સાધુ હતા. મેં તેઓને કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા. તેઓના ઉત્તરમાં સત્ય કરતાં સાંપ્રદાયિકતા અને સમભાવ કરતાં ઝનુન વિશેષ હતાં. એ પંચમી પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ મને ત્યાં પણ જણાયું.

(અપૂર્ણ)

૫. મુખલાલજી.

[પંચમના બીજા ભાગોની રસમય માહિતી આવતા અંકમાં.]

મારી એવી શ્રદ્ધા ખંધાઈ છે કે આપણા દેશનું સર્વ દુઃખ દૂર કરવોતું ઉપાય ચાર પ્રકારના છે : દરબિયાત પ્રાથમિક કેળવણી, ધર્મપ્રચાર, વિજ્ઞાનની સહાયથી કરી શકાય એવા નાના નાના ઉદ્યોગો તથા દેશની આર્થિક સ્થિતિનું અધ્યયન.

—કિશોરલાલ મશાડવાળા.

જ્ઞાનગોચરી

—ઉત્તર હિન્દમાં—

[The Nation & Athenaeum માં જુલાઈ તા. ૧૭, ૧૯૨૬ ના અંકમાં અને તે પછીના જુલાઈ તા ૨૪ મીના અંકમાં Aldous Huxley ના Diary of An Eastward Journey ની લેખમાલ્યાના ૧૧ મા અને ૧૨ મા હપ્તાના સાર નીચે આપેલા છે. એક પરદેશી આપણા સમાજ, આપણા માનસ, આપણા રીતરિવાજ વિશે શું ધારે છે તે જાણવા જેવું છે. —ત્રી]

૧૧

ઉદ્દેશ્ય:—સ્વપૂતાનાની રાજધાનીઓના અમે મહેમાન થયા તે પહેલાં અમારો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો ત્યારે કંઈક ભૂલ થયેલી તેથી મને પરાણે પ્રેફેસરનો ખિતાબ એનાયત કરવામાં આવ્યો. હું પ્રેફેસર નથી છતાંયે મને બધા પ્રેફેસર જ કહેતા. તે માટે બધાને હું વારંવાર છતાંયે જ્યારે બધા કહેવા જ લાગ્યા, ત્યારે મને થયું કે મારે એ સ્વીકારવું. હિન્દના ગયા જમાનાના લોકોમાં કલા કરતાં વિદ્વતા માટે વધારે માનવૃત્તિ જણાય છે; એટલે એક વાર્તાકાર કરતાં પ્રેફેસર તરીકે આ પ્રદેશમાં વધારે ફાવી શકાય એમ મને લાગ્યું.

અને ત્રણસો વર્ષ પહેલાં યુરોપમાં પણ એલમેશિયસ મિસ્ટન કરતાં મોટા માણસ ગણાતો. મિસ્ટન એક સાધારણ કાવ્ય લખનાર ગણાતો. જ્યારે એલમેશિયસે બહુ વાંચેલું હોવાથી વિદ્વાનમાં ખપતો અને સૌથી મોટો પુરુષ ગણાતો. અમુકની વિદ્વતામાં સાચું જ્ઞાન કેટલું છે, અને પોપટિયું જ્ઞાન કેટલું છે એ તરફ લોકો જુએ જ શા માટે? એવા જમાનામાં તો મૌલિકતા અને સર્જકશક્તિ કરતાં કોઈ ગમે તેવા પણ મૂલ્ય પામેલા મનુષ્યનાં વચનો સૌથી વધુ સારી રીતે ગોખ્યાં હોય કે વાંચ્યાં હોય તેવી પંડિતાઇનું જ વધારે મૂલ્ય અંકાય.

હિન્દ પણ એવો જ દેશ છે કે જ્યાં પરંપરાગત પ્રમાણિકતા (authority) તરફ બહુ જ માનવૃત્તિ રાખવામાં આવે છે. સત્તરમી સદીના અંત સુધી જે પ્રકારનું પાંડિત્ય યુરોપમાં પ્રસરેલું હતું તેવું જ અહીં અત્યારે દેખાય છે. મને થયું સંસ્કૃતના પંડિતો મળ્યા છે અને તેમની સરકૃત સાહિત્ય તરફની અભિરુચિ યુરોપના પંડિતની કલાસિકલ ને મધ્યયુગના લેટિન તરફની અભિરુચિ જેવી જ છે. એવા પંડિતોને મન કોઈ પણ પ્રાચીન વચન એટલે વેદવચન; એનો સામે કંઈ પણ ટીકા થાય જ કેમ! ઐશિવિંધો ભલે કહે કે અસમાન વજનો એક જ સમયે ઉઘેથી જમીન પર પડે છે; પણ ઍરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે શરીર પડતી વખતે એમના વજન પ્રમાણે ઓછીવત્તી ગતિ રાખે છે એટલે થયું; તેની સામે એક અક્ષર પણ કેમ કહી જ શકાય! સત્તરમી સદીના યુરોપના પંડિતોની માફક અત્યારે એવા હિન્દી પંડિતો છે કે જેઓ અતુલ શ્રદ્ધાથી પુરાણવચનોને સ્વીકારે છે. અને મને એવા પંડિતો પણ મળ્યા છે કે જેઓ એમ ખાતરીથી માને છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓ ઍપ્લીન વાપરતા ને શ્રી કૃષ્ણ ઘણીવાર એવાં વિમાનમાં બેસીને અમેરિકા જતા-આવતા.

જ્યાં આવાં પુરાણાં પ્રમાણોના પૂજારીઓ હોય ત્યાં કલાસર્જક થવા કરતાં પંડિત થવું ને રહેવું એ વધારે સન્માન આપાવે તેવું છે એટલે હું કોઈ અશાસ્ત્ર વિવધના—કારણ

કે મને કોઈએ મારા વિષય વિષે પૂછેલું જ નહિ—પ્રેફેસરની ગાંદી પર ખિરાજ ગયો, અને મેં એ મારા પ્રેફેસરનો હોદ્દો પછી તો આપ્યા એ રજૂનાનામાં પૂરા દમામથી સાચવ્યો.

કાનપુર:—મને પોતાને રાજકીય લાપણો ક્ષેષ પણ ઉપયોગી નથી થતાં—મને એ ગમતાં જ નથી. જ્યારે હું રાજકારણના પ્રચલિત પ્રશ્નો જાણતો હોઉં ત્યારે કોઈ ગમે તેવો સારો વક્તા પોતાની ગમે તેવી છટાથી મને વધુ શું આપી શકવાનો હતો ? હું જે જાણું છું તે વિષે હું મારા વિચારો આંધું છું અને જે નથી જાણતો તે કંઈ એકદમ વક્તાને સાંભળવાથી થોડું જ જાણવાનો હતો ? જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે તો ઘણો જ સમય જોઈએ છે. એ કંઈ વક્તાઓનાં છટાભર્યા લાપણોથી નથી મળતું અને તેથી જ્યારે મને કોઈ વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા થાય છે ત્યારે તે માટે હું તે વિષયના લાપણોમાં નથી જતો પણ પુસ્તકાલયમાં જ જાઉં છું.

અખિલ ભારતીય મહાસભાની બેઠક ત્રણ દિવસ સુધી કાનપુરમાં મળી તે દરમિયાન મેં મારી છંદગીમાં નહિ સાંભળ્યાં હોય એટલાં રાજકીય લાપણો સાંભળ્યાં. કેટલાંક લાપણો તો સારાં હતાં, પણ મારે માટે તો બધાં જ નિરુપયોગી હતાં; અને છતાંયે આ મહાસભાએ મારા ઉપર જળરી છાપ પાડી. તેનું માન ત્યાંના વક્તાઓના વક્તૃત્વને નથી જ ઘટતું; બેઠક વક્તૃત્વ કોઈક વાર કેવળ હાસ્યાસ્પદ જ થાય છે, અને એકલું વક્તૃત્વ તો ઉલટું નુકશાનકારક જ નીવડે છે. એથી કેવળ શબ્દશૂરતા જ પ્રગટ થાય છે. હિન્દી વક્તૃત્વમાં શબ્દશૂરતા સિવાય કશું ન હોવાથી જ કાંઈ પણ પરિણામ કાર્યરૂપે આવતું નથી; અને આ બાબત અંગ્રેજો બરાબર સમજતા હોવાથી વક્તૃત્વના વ્યર્થ લવારને તેઓ ગણકારતા નથી. એટલે મારા ઉપર જે છાપ પડી તે ત્યાંના વક્તૃત્વની નહિ પણ ત્યાંના વક્તાઓની અને શ્રાતાઓની.

ત્યાં અસંખ્ય માણસો ભેગાં થયાં હતાં. ‘અમારી ઉચ્ચ બેઠક પરથી જોતાં એ ગાંધી-ટોપીવાળો પ્રચંડ સમૂહ જાણે કેદીઓની જ સભા હોય તેવો દેખાતો હતો. એ સંખ્યાએ મારા ઉપર પ્રથમ છાપ પાડી. અને જેટલી સંખ્યાની તેટલી જ ત્યાંના લોકોના સદ્યજ્ઞની છાપ મારા ઉપર પડી. પ્લેટફોર્મ પાસે આસપાસ સર્વત્ર સુદ્ધિશાળી ને તેજસ્વી મુખમુદ્રાઓ નજરે પડતી હતી.

‘વિલિયમ ઑફ ટાયર’ ‘પિટર ધ હર્મિટ’નું જે વર્ણન કર્યું છે તે મહાત્મા ગાંધીના વર્ણન માટે પણ બરાબર યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે મહાત્માએ માટે આપણી જેવી કલ્પના હોય છે તેવા શરીરાકૃતિએ તેઓ નથી હોતા. તે ઘણુંખડ મહાત્મા ગાંધી કે પિટર જેવા જ હોય છે.

આખા મંડપમાં એ વ્યક્તિઓ તરી આવતી હતી : મિસિસ સરોજિની નાયક અને પં. મોતીલાલ નેહરૂ. એમના મહો ઉપર જ સ્વાભાવિક પ્રભાવ દેખાતો હતો. અને એ સમયે બાલકના જેવા નિષાલસ હાસ્યભરી મહાત્મા ગાંધીની નાનીશી મૂર્તિને કોઈ પણ પ્રેક્ષક ઘડીભર વિસરી જતો.

પશ્ચિમમાં કોઈ ઉપવાસો કરીને ધનામો હતે તેને આપણે ખૂબ ધન્યવાદ આપીએ છીએ કારણ તેનો ઉદ્દેશ વગેરે સમગ્ર શકીએ છીએ. જ્યાં આત્મોદ્ધાર અર્થે જ ઉપવાસનું અગત્ય સ્વીકારાય છે ત્યાં આપણને અગમ્યના જ જણાય છે. આપણે એ સમગ્ર જ નથી

કાનપુરમાં મિ. ગાંધીના ભાષણ દરમ્યાન બેચેલી પ્રતિનિધિઓની રીતભાતમાં મને એ જ લાસરીઆપણું દેખાયું. તેઓ તખ્ત ઉપર ચઢ્યા ત્યારે તેમને માટે થયેલો તાળીઓનો ગડગડાટ મોટો હતો પણ એક પાશ્ચાત્ય એ કરતાં વધારે ગડગડાટની અપેક્ષા રાખે. પણ તેનું કારણ એમ દશે કે હિન્દી શ્રોતાઓને તાળીઓ પાડવાની અને જૂઓ પાડવાની ટેવ નથી હોતી અને બેઠાં બેઠાં પગ પછાડી પણ ન શકાય. બે કે અવાજ ઓછો હતો પણ ઉત્સાહ ઓછો ન હતો, અને છતાં ન્યારે મહાત્માજી બોલવા લાગ્યા ત્યારે પુષ્કળ વાતો થતી હતી, માણસો શરીર મરડતા હતા, અને તે દિવસના બીજાં કોઈ પણ ભાષણ કરતાં વધારે બેધ્યાન હતા. ગાંધીજીએ ભાષણ કર્યું ત્યારે નમતો પહેર ચઢ ગયો હતો, પ્રતિનિધિઓ આખો દિવસ ભૂખ્યા બેસી રહ્યા હતા અને બેસી રહેવાથી કંઈ જમીન પોતી થતી નથી. મનને છૂટું કરવાની અને અકડાઈ ગયેલા હાથપગ લાંબા કરવાની જરૂર હતી પણ ગમે તેટલો અકડાઈ ગયેલો હોય તોપણ પાશ્ચાત્ય શ્રોતાવર્ગ આ મહાપુરુષ બોલી રહે ત્યાં સુધી જરૂર સ્વાસ્થ્ય સાચવે. ભાષણ કંટાળાભરેલું હોય તો પણ આવા મહાન સન્માન્ય રાષ્ટ્રીય નેતાને અવાજ વગર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાની પોતાની ફરજ માને; વાતો કરવી, હાથપગ લાંબા કરવા, એવાં લક્ષણોને અપમાન ગણે. પણ આ હિન્દી શ્રોતાઓને એમ જરાય લાગતું ન હતું. કાનપુરના પ્રતિનિધિઓ મહાત્માજીને જરા પણ અનાદર દર્શાવવા માગતા ન હતા જ તેમ છતાં આખા ભાષણ દરમ્યાન તેઓ વાતો કર્યા કરતા, અકડાઈ ગયેલા પગ લાંબા કરતા, પીવાને પાણી માગતા, કોન્ગ્રેસના યોગાનમાં આંટા મારવા નીકળી પડતા અને અવાજ કરતા કરતા પાછા આવતા. જે રાષ્ટ્રીય નેતામાં કેન્ટરબરીના આર્લ બિશપનો પૂજ્યતા સાથે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની લોકપ્રિયતા ભળેલી હોય તેવા નેતા તરફ અંગ્રેજો કેવું વર્તન કરે એ વિચારતાં હું આશ્ચર્યચકિત થયો, ગભરામણમાં પડી ગયો.

એક આગળના દક્ષિણમાં મેં હિન્દીઓના લાસરીઆપણાનું કારણ એવું દર્શાવ્યું છે કે તેમનામાં એક સાથે બે વસ્તુઓ કે એક પછી એક એકદમ બે વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે. હિન્દીઓ અને નેપાલના વતનીઓ યુક્તાં અને મરકરી કરતાં ઇશ્વરને ભજે છે. પણ આથી કંઈ ખુલાસો નથી થતો. શા માટે અમે એક સરખી રીતભાત રાખવાને કેળવાઈએ છીએ, અને શા માટે બીજાઓ આપણા અસ્થિર અને ચંચળ હોય છે?

ઇટાલી અને હિન્દ બંનેની ચંચલતાનાં કારણો મને જુદાં લાગે છે. ઇટાલીઓનો ચંચળ છે એનું કારણ એ છે કે તેઓ એક તરફથી રૂપની સુંદરતાના પરીક્ષક છે અને બીજી તરફથી વાસ્તવિક સત્યને સમજનારા છે. તેથી તેઓ એક બાજુ રૂપને વખાણે છે અને તેની સાથે જ વસ્તુની મરકરી પણ કરે છે. ઇટાલીઓનાં દેખાવ કરવાનો શૌખ છે પણ તે અમારાથી જુદો છે. અમે એકેએક ચીજ સુંદર અને મુઘડ રાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ખાવાનું ગમે તેવું હોય તો પણ ખાવાનાં કપડાંનો ડોળ જરાજર રાખીએ છીએ, પણ આ દક્ષિણવાસી એક જ દરબને ભલકાદાર બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તે તેના ઘરનો આગલો ભાગ ભલકાદાર બનાવશે અને એટલાથી સંતોષ માનશે; આખા ઘરના એકેએક ભાગ ઉપર લક્ષ આપવું એને તે માનસિક દુર્વ્યય ગણે છે. કોઈ ઉત્સવને દિવસે ખાસ ભલકાદાર ચઢાવે, પણ સાધારણ દિવસે એકલું પહેરણ બસ છે.

હિન્દીના લાસરીઆપણાનું કારણ જુદું જ છે. દેખાવો તરફ તે દુર્લક્ષ રાખે છે કારણ કે આધ્યાત્મિક સત્યની પડછે બદારના દેખાવો મિથ્યા છે. બદારની રીતભાતમાં તે ગરબીઓ છે કારણ કે તેને મન વસ્તુનું રહસ્ય જ મહત્ત્વનું છે, તેનું બાલ્ય ચિદ્રિયકુલ નહિ. રૂપની દૃષ્ટિથી કે વાસ્તવિક દૃષ્ટિને લીધે તે લાસરીઓ નથી પણ વધારે પડતી આધ્યાત્મિકતાને લીધે છે. મહારાજ પોતાની આસપાસની વસ્તુઓને રાજસાહી કરવાનો પ્રયત્ન નથી કરતો કારણ કે રાજત્વ તેની અંદર રહેલું છે, બહાર નહિ. એ જ રીતે દરેક હિન્દીના આત્મામાંથી મહાત્મા ગાંધી માટે પ્રેમ અને આદર ઉભરાઈ જતાં હોય તો શાંતિ અને શારીરિક સ્વસ્થતાથી તે પ્રકટ કરવાની શી જરૂર રહી ?

હિન્દના પ્રશંસકો આ આધ્યાત્મિકતાને બહુ વખાણે છે. મારા સમજવામાં આ આધ્યાત્મિકતા તેના બધા દુર્ભાગ્યનું કારણ છે. આ આધ્યાત્મિકતામાં ભરાઈ રહેવાને લીધે જ માનવજાતિને ન ઘટે તેવી કંગાલિયતમાં સંતોષ માનીને તેઓ બેસી રહ્યા છે. એક જરાક જ ઓછી આધ્યાત્મિકતા હોય તો હમણું જ હિન્દીઓ મુક્ત થાય—પરદેશી અમલમાંથી તેમ જ તેમના પોતાના રીતરિવાજોના જુલમમાંથી, ગંદવાડો ઘટે અને ખોરાક વધે; મહારાજાઓને ત્યાં રૉસ્ટ રૉઇસ ઓછી થાય અને નિશાળો વધે; સ્ત્રીઓ કેદખાનામાંથી બહાર નીકળે અને કંઈક સ્વયં અને રીતભાતવાળો સમાજ થાય.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું અપલક્ષણ તેનો જડવાદ ગણાય છે. હું ધારું છું આ બૃલ છે. આ દુનિયા વિશે વિચાર કરવા એ જો જડવાદ હોય તો એ ઘણો જ પ્રશંસનીય છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ જો અપૂર્ણ હોય તો તેનું કારણ આ વાસ્તવિક દુનિયામાં તેમને રસ છે એ નથી પણ મોટો વર્ગ તેના એક ઘણા નાના ભાગમાં જ રસ લઈ શકે છે તે છે. દુનિયા વિશાળ છે, માની ન શકીએ એટલી વિવિધ છે અને કદાપી ન શકીએ એટલી વિવલક્ષણ છે. તેમ છતાં પશ્ચિમના ઘણા ખરા લોકો ટુંકી દૃષ્ટિના, મંદ, એક જ ધરડમાં ફરનારા હોય છે. અમે પૂરેપૂરા જડવાદી નથી એ જ દુઃખ છે. આ દુનિયામાં અમે પૂરેપૂરો રસ લેતા નથી. મુસાફરી સોંઘી અને વેગવાળી થઈ છે; જ્યાં નગર કરો ત્યાં નિઃસીમ જ્ઞાનના ઢગલા પડેલા છે; માણસને જરા નવરાશ હોય; ગાડીની ટીકીટ લેવા જેટલા પૈસા હોય, અને દરેક માણસ, જે વાંચી શકતો હોય તે, પોતાને હજાર ગણો મોટો કરી શકે, જીવનને ભર્યુંભર્યું, રહસ્યમય અને રસિક કરી શકે એવી શક્તિ દરેક માણસ ધરાવે છે. અને તેમ છતાં કેાણ જાણે શા માટે અમારામાંના ઘણા માણસો વધારાની શક્તિનો બેવકુશીથી ઉપયોગ કરે છે. તેથી અમારાં જીવન વેરાન અને રસહીન થઈ ગયાં છે, અને તેની અમને પૂરેપૂરી ખબર છે. તેનો ઉપાય વધારે જડવાદ, નહિ કે વધારે આધ્યાત્મિકતા. આ દુનિયામાં વધારે રસ છે, નહિ કે પેલી દુનિયામાં. આ દુનિયા પેલી દુનિયા જેટલી રસિક હોઈ જ ન શકે. કારણ સ્પષ્ટ છે. પેલી દુનિયા માણસની કદપનાએ બનાવેલી છે, અને તેના કર્તાની મર્યાદાઓથી તે મર્યાદિત થયેલી છે. અને આ દુનિયા—જડવાદીઓની દુનિયા, આ વિવલક્ષણ અને અદ્ભુત સૃષ્ટિ, કેાણે બનાવી છે ?—અમે તેણે બનાવી હોય, મિસિસ એનિ બેસંટે તો નથી જ બનાવી.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

તાલુખા:-ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. કર્તા: ધૂમકેતુ. સોલ એજન્ટ: લક્ષ્મી આર્ટ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ: સાંકળી સ્ટ્રીટ ભાયખલા, મુંબાઇ ૮. કિંમત ર રૂપિયા.

સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને વિકાસ પણ ઘણું અંશે લોકોની જરૂરિયાત ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યારે ઘણા મોટા વર્ગ વાંચતાં નહોતા શીખ્યો ત્યારે કાવ્ય અને વાર્તા, કદીને સંભળાવવાના સ્વરૂપની હતી અને એ પ્રકારનું સાહિત્ય જ વિપુલ બન્યું. વાંચનાર વર્ગ વધ્યો ત્યારે તેમની નવરાશમાં વિનોદને અર્થે લાંબી નવલકથાઓ લખાઇ. પછી કડકે કડકે માહિતી આપવા, જ્ઞાન આપવા, વિનોદ આપવા, મતનો પ્રચાર કરવા વગેરે અનેક ઓછાવત્તા મહત્ત્વનાં પ્રકીર્ણ પ્રયોજનો માટે સામયિકો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. મોટી નવલકથાઓ આવાં સામયિકોમાં આવતી હતી પણ વાસ્તવિક રીતે એ પ્રકાર સામયિકોને પ્રતિકૂળ છે. મોટી નવલકથામાં લાંબા વસ્તુભાગથી કવિ ચિત્ત પર અસર કરે છે. તેટલો લાંબો ભાગ એક એક સાથે સામયિકના એક એકમાં આવી શકતો નથી અને તેથી એવી નવલકથાના રસમાં ભંગ થાય છે. અથવા વિધાયક, જેટલો ટૂંકો ભાગ એક એકમાં આવી શકાય તેટલામાં જ વ્યક્ત થઇ શકે તેવો ચમત્કાર ચૂકવા લોભાઇ જાય છે. આથી તેની કલ્પના ટૂંકાં વર્તુલે ઉડવાની ટેવમાં પડી જાય છે અને નવલકથા, આખા સ્વરૂપથી એક ગંભીર અસર કરે તેને જાહેર ટૂંકા ટૂંકા ચમત્કારોની પ્રસંગમાલા બની જાય છે. આમ થાય ત્યારે ગમે તેવા નવલકથાકારની કલ્પના પણ નિર્બલ અને એમ અમે માનીએ છીએ. સામયિકોને અનુકૂળ ટૂંકી વાર્તા અને એકાંકી નાટક છે. અને એ જ કારણથી હાલ સામયિકોમાં ટૂંકી વાર્તાની સંખ્યા વધતી જાય છે.

આપણા સાહિત્યમાં જેમ અનેક પ્રકારોમાં આપણે હાલ પશ્ચિમનું અનુકરણ કરીએ છીએ તેમ આ ટૂંકી વાર્તા પણ પ્રથમ પશ્ચિમમાં પ્રગટ થઇ છે અને તેના અનુકરણથી આપણા સાહિત્યમાં તે પ્રવેશ પામી છે.

આવાં માસિકોના વાર્તાસિક વર્ગમાં શ્રી ધૂમકેતુનું નામ મશહૂર છે. આ સંગ્રહમાં ઘણીખરી સામયિકોમાં આવેલી વાર્તાઓ એકઠી કરેલી છે, ચારેક નવી છે.

પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ ટૂંકી વાર્તા એ નવલકથાનું શાનું સ્વરૂપ નથી. એને સાહિત્યનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર જ ગણવો જોઇએ.

ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી છે માટે જ તેની વાર્તાની ગતિ તરત શરૂ થવી જોઇએ. કેટલાંક અંગ્રેજી નૌવેલોમાં જેમ પહેલાં સો દોઢસો પાનાં સુધી વાર્તા મંદમંદ ચાલે છે, માત્ર પાત્રોની ઓળખાણ જ થયા કરે છે તેવા વિદ્યજન ટૂંકી વાર્તામાં ન પોસાય. વાર્તાનું જે ધ્યેય હોય તે તરફ વાર્તાએ સીધી ગતિ કરવી જોઇએ. એકાદ સુંદર વિચાર આવી શકે એમ હોય તો તેને જતો કરવો જોઇએ. એક અંગ્રેજી રીકાર્ડર આ સંબંધમાં કહે છે તેમ તમારી પછવાડે

વાદ પડ્યો હોય અને તમે જીવ ખચાવવા દોડતા હો ત્યારે રસ્તા પરનું સુંદર પુષ્પ ચૂંટવા તો 'શું' પણ જોવા પણ ન રોકાઓ તેમ વાર્તાની ગતિ સીધી અને ત્વરિત થવી જોઈએ. રા. ધૂમકેતુની વાર્તાઓમાં આવો મંદગતિનો દોષ અમને ક્યાંઈ જણાયો નથી.

વાર્તાની સફળતા વર્ણન ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે. વાર્તાકારને ઘણા થોડા શબ્દોમાં સચોટ વર્ણન કરવાનું હોય છે માટે વર્ણનની વસ્તુપસંદગી તેની બહુ જ ચતુર હોવી જોઈએ. રા. ધૂમકેતુનાં વર્ણનો અમને આકર્ષક અને ઉચિત જણાયાં છે. થોડા જ નમૂના ઉપરથી વાચક તે સમજી શકશે. સ્થલ સંક્રાંતિને લઈને એ ટૂંકાં વર્ણનોમાંથી પણ અમે થોડાં વાક્યો જ આપીએ છીએ.

રંગપુરના નાના સ્ટેશન પર ત્રણ માણસો અધિકારીના જેવી તોછડી ઢબથી ઉભા હતા.

પૃ. ૧૩

x x x x x
હુંગરનો એકેક પર્યટ, હલકો અધિકારી હવે ચડી તપે તેમ તપતો હતો. પૃ. ૬૪

તેમનાં વર્ણનો અનેક પ્રકારનાં છે. ખીચોખીચ વસ્તી, વેરાન લવ્યતા, ગામડાની સાદાઈ, શહેરની શ્રીમંતાઈ, પર્વત નદી વગેરે સૃષ્ટિસાદર્થ, પ્રેમ, દ્રેષ, શૌર્ય વગેરે મનના અનેક લાવેને તેમની કલમ ન્યાય આપી શકે છે. અને ઉપરના દાખલામાં ખતાવ્યું તેમ ઔચિત્યથી નાનીસૂની ઉપમાથી વસ્તુનો તેઓ સુંદર ખ્યાલ આપી શકે છે. તેમનું શબ્દ-લક્ષણ વિપુલ છે અને તેનો પ્રયોગ ઉચિત છે. 'ધનશ્યામ વાદળાં' જેવા અપપ્રયોગો બહુ વિરલ છે અને એવા અપપ્રયોગોથી તો ઉત્તમ ગણાતા થોડા જ લેખકો મુક્ત દર્શે. તેમના કાલ્પિતવાદી શબ્દોના પ્રયોગો ખરાખર ઉચિત અને ધ્યાન ખેંચે એવા હોય તેમની ધ્યાનીમાં એર જ મીઠી કડકાઈ લાવે છે. તેમની વાર્તાનાં સ્થલો અને સમયો પણ ઘણા જ વિવિધ છે. કાલ્પિતવાડ, ગૂજરાત, દિલ્લી, આગ્રા અને હિમાલય તેમ જ ચાણુ જમાનો અને ભૂતકાળનો ઠેઠ વૈરાલીના ગણસત્તાક રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો કાલ એ તેમનાં પાત્રોની ભૂમિકા છે.

ક્રાંતિના જીવનના સાદા ગરીબ વર્ગો તરફનો પ્રેમ અને પક્ષપાત તેમની વાર્તાઓમાં જણાઈ આવે છે. એ ગરીબ અને દુર્લભ પામેલા વર્ગો પણ આપણે વાંચતા લખતા મધ્યમ અને ઉપરના વર્ગો જેવા જ લાગણીમાં છે, અને લાગણી જ જીવનના અનુભવનું સ્વરૂપ છે એ એમની કલાનું મુખ્ય ધ્યેય જણાય છે. 'પોસ્ટ ઓફિસ'નો 'અલી', 'ભૈયાદાદા'નો 'ભૈયો', 'ખિલિપત્ર'નો 'જુમો' 'ભીખુ', 'જન્મભૂમિના ત્યાગ'નો 'મેઘો' વગેરે અનેક પાત્રો વાંચનારનાં જેવા જ ઉત્તમ સુકોમલ લાવે પ્રગટ કરે છે. અને તેથી એ વર્ગો તરફ વાંચનાર વધારે સમભાવ અને બંધુભાવથી જોતાં શીખશે એમ અમે માનીએ છીએ. પણ આવી કેટલીક વાર્તાઓમાં અમને કેંક લાગણીનો અતિરેક થઈ ગયો પણ જણાય છે. આ બધાં પાત્રો અમને જન અંગ્રેજીમાં sentimental, લાગણીધ્રેણા, લાગણીપોયાં, અને તેથી કલને પણ કેંક કૃત્રિમ રીતે આવેશમય કરતાં લાગે છે. આવા સાદા મનુષ્યોને અટ્ટપટા, સૂક્ષ્મ અને વિરોધી લાવે હૃદયમાં નથી હોતા અને તેથી તેમના મુખ્ય લાવે વધારે વેગથી પ્રગટ થાય એ ખરૂં પણ આ વાર્તાઓમાં જાણે તેમને કૃત્રિમ રીતે આવેશભર્યા દર્શાવ્યા હોય એમ લાગે છે. 'પોસ્ટ ઓફિસ'માં 'અલી' હમેશ પોતાની પ્રિય પુત્રી મરિયમના પત્રની આશાથી પોસ્ટ ઓફિસ પાંચ વરસ સુધી બેઠો અને એ અમે માનીએ છીએ અને લાગણીનો એ સ્વાભાવિક આવિષ્કાર

છે, પણ મુલા પછી મરિયમનો પત્ર આવે તે પોતાની કપર ઉપર મૂકવા દોઢભાર સોનું એક પોસ્ટના કારકુનને આપી દે એ અમને કૃત્રિમ વેગનું કાર્ય જણાય છે. તે જ રીતે રેલવે ક્રાસિંગ પર વાવટો ધરી ભભો રહેતા 'લેવો' ડિસ્મિસ થવાથી એરડી અને વાડી છોડવી પડે તેના આધાતથી મરણ પામે એ પણ અમને લાવનો અતિરેક લાગે છે. જોડા સાંધવાની રસ્તા પરની જગા ન મળવાથી 'મોચી'ને માફ લાગે, ઘણું માફ લાગે, નીસાસા નાંખીને તે કહે કે 'આ જનમભોમકા હવે કળજીગથી ભરાઈ ગઈ છે...' તે સ્વાભાવિક છે, એ જગા છોડી પરદેશ ગયા પછી કોઈ કોઈ વાર આવે ત્યારે પોતાની જૂની જગા જોવા જાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ ત્યાં દર વરસે એ મોચી એ જગાનાં દર્શન કરવા આવે અને જૂના ઝાડના ફૂંદાને ભેટે એ અમને કલાને હાનિકારક લાગણીનો અતિ વ્યાપાર લાગે છે. 'ગિલિપત્ર'ના પાડાનો પગ રેલવેના પાટામાં ભરાઈ જાય એ નિરીક્ષણની સરતચૂક જણાય છે.

કર્તાએ પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તેમ વાર્તાનો હેતુ રંજન એટલે કલાનુભવનો આનંદ આપવો એ દરેક વાર્તામાં હોવો જોઈએ. પણ એ સિવાય જ્ઞાન આપવાનો, લાવવાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો હેતુ હોઈ શકે અને લગભગ દરેક વાર્તામાં હોય છે—પછી વિધાયકના મનમાં કંઈક અસ્પષ્ટ પણ હોય. પણ આવા રંજનેતર હેતુ વાર્તાની કલા સાથે વિસંવાદી જ હોય એવો કોઈ તત્ત્વસિદ્ધાન્ત નથી. અકુશલ કલાકારને હાથે એમ થાય એ જીદો સવાલ છે.

શ્રી ધૂમકેતુની ઉપર ખતાવી તેવી કેટલીક વાર્તામાં મુખ્ય હેતુ આપણા હલકા ગણાતા વર્ણનું ઉત્તમ માનસ પ્રગટ કરવું એ છે. બીજી કેટલીક વાર્તામાં કોઈ ખાસ માનસ નહિ પણ સમાજમાં કંઈક ગૂઢ રહી કામ કરતાં આપણાં વિચાર બહો, આપણાં સામાજિક બહો સ્પષ્ટરૂપે ખતાવવાં તે છે. આવી વાર્તાનો નિદર્શક દાખલો 'ગોવિન્દનું ખેતર' છે. તેમાં આવતી વ્યક્તિઓનું માનસ કાંઈ વિલક્ષણ નથી. પણ તેમાં ગામડાનાં માણસો કેવી અંધ-રીતે શહેરો તરફ આકર્ષાય છે, તેનાં પરિણામ કેવાં આવે છે તે સામાજિક સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે. આ વાર્તાનું સંવિધાન સાદું છે. તેમાં પ્રગટ કરવાના મુખ્ય વિચારો વાર્તા કરતાં નિબંધને વધારે લાયક છે અને વર્ણનનો અમત્કાર અને લાગણીનું નિરૂપણ ને હોત તો કલા પારદર્શક થઈ વાર્તા નીચે નિબંધનું કાફું દેખાઈ આવત. આવી વાર્તાઓમાં એ સંભાળ રાખવાની હોય છે. નિબંધની પ્રમાણિકતા અને વાર્તાની કલા બન્ને તેમાં સાચવવાનાં હોય છે. બર્નાર્ડ શૉનાં નાટકો વાંચનારને આ બન્ને વિરુદ્ધ વસ્તુઓનું સંવિધાન તે કેવું કરે છે તે સુપરિચિત છે. 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ'માં આ કલા અમને એટલી સફલ લાગતી નથી. અર્થપ્રધાન વ્યવહાર શરૂ થયો તે પહેલાં સમાજ કેવો હશે તે, જેટલો કલ્પનાનો તેટલો જ પ્રમાણનો પણ વિષય છે. પ્રમાણની દૃષ્ટિએ અમને એ ચિત્રયથાર્થ નથી લાગતું, કલ્પનાની દૃષ્ટિએ અમને એ તથ્ય જોવા જેટલું કલ્પના ગમેલી લાગતી નથી. કલ્પના ઉડે છે ખરી પણ હાલના વ્યવહારથી જોઈએ તેટલી મુક્ત થઈ શકતી નથી. અને કેટલાંક પુરાણોમાં જેમ ઇતિહાસ 'આમ થશે આમ થશે' કહીને ભવિષ્યકાળનાં ક્રિયાપદોમાં લખેલો હેમ છે તેમ, હાલના સંસારનાં અનિષ્ટો ત્યાં ભવિષ્યનાં અનિષ્ટો તરીકે આલેખેલાં છે એટલું જ છે. અને તે આદિકાલનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે અનુભવહીન પોણું કૃત્રિમ રીતે ધરી કાઢેલું છે. આમાં શ્રી ધૂમકેતુની કોઈ ખાસ અપૂર્ણતા અમને જોતા નથી. આપણા ખીજા લેખકોના

આવા પ્રયત્નો પણ અમને આવા જ નિષ્ફળ ગયેલા દેખાયા છે. એક બે અંગ્રેજ લેખકોના આવા સામયિકમાં આવેલા પ્રયત્નો પણ એવા જ જણાયા છે. ખરી રીતે કલ્પનાને માટે આ પ્રયત્ન ઘણો જ મહાન ગણાય. પુષ્કળ મૂલભૂત પુસ્તકોનો-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને ઉદ્દામ કલ્પના સિવાય તે બની શકે નહિ.

કર્તાએ જ્યાં જ્યાં લોકોત્તર માનવલાષો પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યાં ત્યાં લગભગ સર્વત્ર, અમને કલ્પનાની આ મંદતા દેખાઈ છે. ઉત્તમ પ્રતિભાશાલી પાર્તાકારની કલ્પનામાં જે સુઘટિતતા આવે છે તે અમને જણાતી નથી. કોઈ સરતચૂકથી સ્ખલન થઈ ગયું હોય તેને અમે આમાં ગણતા નથી. જેમકે ‘તારણહાર’માં પૃ. ૯૯-૧૦૦ ઉપર સાંજે ‘એક સ્ત્રી કપડાં ધોતી હતી’ એમ વર્ણન છે. ‘તેની પાસે જ એક માણસ ધોડીને પાતો હતો.’ સ્ત્રી તરફ જરા પણ આકર્ષણ વિના ‘તે અડગ વીર દૃઢ રહી ચાલી નીકળ્યો. ન તેણે પાછળ જોયું, ન આંકું જોયું...’ ચાલતાં ચાલતાં સ્ત્રીના મ્હોમાંથી પ્રશંસા નીકળી પડી: ‘ભાઈ ખરા રાજવંશી છો!’ પણ સવારનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો તે ચાલી નીકળી. ઉતાવળમાં તેની વીંટી ધોવાની જગાએ પડી રહી હતી તે સવારે લીધી અને પાછળ દોડ્યો. ‘બેન, તમારી વીંટી કે?’ (મોટા અક્ષરો અમે કરાવ્યા છે.)

આમાં, બાઈ ધોઈને ચાલી જાય પછી પણ સવાર ધોડી પાતો જોમો હોય તો જ વીંટી લઈને પાછળ દોડવાનો પ્રસંગ આવે. પણ વર્ણનમાં તો તે ‘અડગ વીર દૃઢ રહી ચાલી નીકળ્યો’ એમ લખ્યું છે. તેણે પાછળ ન જોયું એટલે સ્ત્રી તરફ ફરીને ન જોયું. અર્થાત્ સ્ત્રી ધોતી રહી અને તે ધોડો પાછને ચાલી નીકળ્યો. સ્ત્રીએ ચાલતાં ચાલતાં પ્રશંસા કરી, તે કોણ ચાલતાં? સવાર ચાલતાં કે પોતે ધોવાનું બંધ કરીને જતાં? પણ આ વાક્યનો ગમે તે અર્થ કરીએ તો પણ મૂળનો આંતર વિરોધ શમતો નથી.

મણુ આ માત્ર સરતચૂક છે. આ વિગતનો પ્રશ્ન છે. અને આવી ભૂલો સુધારવાને કાંઈ બહુ મોટી કલાની જરૂર પડતી નથી. પણ અમે અત્ર કહેવા માગીએ છીએ તે જુદા પ્રકારનાં સ્ખલનો છે. આનો એક નિદર્શક દાખલો ‘આત્માનાં આંસુ’માં છે. વૈશાલીમાં અતિ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીને કુંવારી રખાવવાનો રિવાજ હતો. આવા લયંકર રિવાજને ઐતિહાસિક સત્ય માનતાં પહેલાં કર્તાએ ઝીણવટથી પ્રમાણ પૂરતર તેની પરીક્ષા કરી હોત તો વધારે સાફ. પણ તે જવા દઈએ. આ રિવાજનો ભોગ આત્રપાલી થાય છે. આત્રપાલી પ્રથમ તો આ રિવાજને વશ થવા ના પાડે છે. શા માટે? કારણ કે તે ‘સ્ત્રીઓનું અપમાન’ હતું. ‘એ સ્ત્રીતનો ભોગ’ હતો. “નાયક! હું સ્ત્રી છું, ને સ્ત્રીત નહિ છોડું... મને સ્ત્રી ઇશ્વરે બનાવી છે અને સ્ત્રી મટાડવી પણ એક તેના જ હાથમાં છે!”

આ સ્ત્રીત છોડવું એટલે શું? પદ્યસ્ત્રી થવું એવો અર્થ તો નથી જ કારણ કે અવિવાહિત રહેવાની પહેલી શરત એની એ છે કે ‘માફે ઘર સુરક્ષિત કિલ્લા જેવું મનાશે; તેમાં રગ્ન વિના કોઈથી નહિ અવાય. જનસમૂહને સંગીતથી આનંદ આપવો એ એનું મુખ્ય કામ રહેશે.” ત્યારે સ્ત્રીત છોડવું એટલે શું? કોઈ પુરુષ સાથે બંધાઈ ગયેલા લગ્નપ્રેમ છોડી દેવો એવો અર્થ પણ નથી કારણ કે લગ્નપ્રેમ હોત તો તો, કર્તાને એમ જ ચૂકવું પડત. લગ્નપ્રેમ આ સ્થિતિમાં હોય કે ન હોય એ એટલા મહત્વની વાત છે કે તેથી પાર્તાની દિશા જ બદલાઈ જાય. એટલે તે પણ નથી. અર્થ માત્ર એટલો જ લાગે છે કે

સર્વસ્ત્રીને પ્રેમ અને વાતસલ્યનો અનુભવ કરવાની અંતઃપ્રેરણા હોય છે તેનો તેને સદૃતર અનાદર કરવો પડે એવું જીવન એને જીવવું ગમતું નથી. માટે જ તે નિયમને વશ થવા બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના પાડે છે. છતાં છેવટે કષ્ટલા થાય છે. તે કયા ભાવથી? એ નિયમને નહિ માને તો વૈશાલી અંતઃકલહથી છિન્નભિન્ન થઇ જશે, એ લાંચે, વૈશાલીના પ્રેમે, જે પ્રજ્ઞસ્વાતંત્ર્યનો પેગામ વૈશાલી એક જ આપતી હતી તે સ્વાતંત્ર્યને માટે “ ધૌવન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે સમર્પણ કરે છે. ”

આત્રપાલીનું આ વર્તન સમગ્રજ છે અને તે અરેખ્ય લેખ્ય છે—લોકોત્તર છે. પણ તે સિવાયનું તેનું વર્તન સમગ્રનું નથી, તેનાં બાકીના લેખ્ય વર્તન સાથે સુસંગત થતું નથી. તે ‘ આત્રપાલીને આઠ દિવસ અગાઉથી કહ્યા વિના એનું ઘર તપાસાય નહિ એવી સરત મહાજન ’ પાસે શા માટે કમુલ કરાવે છે? દેશને માટે સ્ત્રીત્વ આપવા તૈયાર થયેલીને એટલું નથી સમગ્રનું કે ‘ એનો અર્થ એટલો જ કે ગમે તે શત્રુ આવીને તેને ત્યાં [એટલા દિવસ] સલામત રહી શકે ? ’ કદાચ અંગત સ્વતંત્રતા માટે તેણે એવો નિયમ રખાવ્યો હશે. પણ તેમ છતાં એ નિયમનો ઉપયોગ, વૈશાલી પર તાકી રહેલા મગધના રાજા બિંબિસારને જ ઘરમાં રાખવામાં તે કરે છે. એ વખતે તેનો દેશપ્રેમ ક્યાં ગયો? શું તેનું સ્ત્રીત્વ તેનામાં ઓચિન્ટું હલો કરી આવ્યું! શત્રુ રાજાને ઘરમાં સંતાડતાં તેને જરા પણ દ્વિધાત્વ પણ ન થયું? શું તેનો દેશપ્રેમ આવો ઉપરજીવો હતો? અને સ્ત્રીત્વ આવ્યું તો તેણે પોતાના દેશના કોઈ યુવાન સાથે સંબંધ કેમ ન બાંધ્યો? શું વૈશાલી વીરશૂન્ય થયું હતું? બિંબિસાર સાથે તેને પ્રથમ પિછાન હતું? એવી પિછાન હોય તો ચારંચક્રુ સિંહનાયકને એ અસાત પણ ન હોય. એવી પિછાન કર્તા પોતે આપણને ક્યાંઈ દર્શાવતા નથી. બિંબિસાર તો માત્ર તેની કીર્તિથી આકર્ષીત આવવા ગોપાલ મારફત કહેલું મોકલાવે છે. ગોપાલ-સિંહનાયકનો ભાઈ-જે મગધમાં ગયેલો હોવાથી સિંહનાયક આત્રપાલીને કહે છે કે ‘ આપણું તો ઘર ફૂટ્યું છે. ’—તેનો સંદેશો સ્વીકારતાં તેને કાંઈ શંકા પણ ન થઇ? અને ઉલટી સામે સંદેશો મોકલે છે: “ આઠ દિવસ તો તમે મારા ઘરમાં સહીસલામત છો! ” ‘ રાજખટપટ છોડીને આવજો ’ એ આત્રપાલીનો સંદેશો રાજાએ સ્વીકાર્યો છે એમ નંજીવાને પણ સાધન નથી. પણ માનો કે રાજા રાજખટપટ છોડીને આવશે એવી તેને પ્રતીતિ થઈ તો પણ એક શત્રુ રાજાની ઉપચર્યામાં તે પોતાનું સમસ્ત સ્ત્રીત્વ એમ એકદમ શી રીતે અર્પણ કરી શકી? અને પાછી એ રાજાથી થયેલો પુત્ર તે રાજાને ત્યાં કુંસંપ થવા માટે મોકલી દે છે! અમને તો તેનો વૈશાલીનો પ્રજ્ઞસ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, તેની શરત, બિંબિસાર સાથેનો સંબંધ અને છેવટે પુત્રનો ઉત્સર્ગ સુસંગત લાગતાં નથી. પછી, એક અંગ્રેજી કહેવતમાં છે તેમ, સ્ત્રીને ચારિત્ર્ય જ નથી એમ સિદ્ધ કરવું એ જ આ વાર્તાનો હેતુ હોય તો અલ્પ હેતુને માટે બહુ પ્રયાસ ક્યો ગણાય; એમ હોય તો એવા હુલ્લેક સત્યને માટે આવા ભવ્યતાના આભાસ કરવાની જરૂર જ નહોતી.

કોઈ કોઈ જગાએ વાર્તામાં ચમત્કારો આવે છે પણ તેથી કાંઈ નિષ્પન્ન થતું જણાતું નથી. વાર્તા કાંઈ જગતનું સચાતક પ્રતિબિંબ નથી પણ છતાં જગતમાં જણાતાં સત્યોના સૂક્ષ્મ નિયમો જ કલ્પના પણ પાળે છે. અમે એમ નથી કહેતા કે વાર્તામાં ચમત્કાર ન આવ્યા શકે. મહાભારતમાં સુદો થાય છે, તેમાં માણસો પંથરા મારવાને બદલે દિવ્યશક્તિ

ફેક છે પણ તેથી પણ જનસ્વભાવ તો એનો એ જ પ્રતીત થાય છે. ચમત્કાર એ મનો-ભાવ વ્યક્ત કરવાનું સાધન હોઈ શકે. પણ શ્રી ધૂમકેતુની કોઈ કોઈ વાર્તામાં એ સાધન ન હોતાં પોતે જ સાધ્ય બની ગયું છે. કોઈ માનસ ન વ્યક્ત કરતાં માત્ર ચમત્કાર જ વ્યક્ત થાય છે અને તેને અમે કલામાં ઊંચું સ્થાન આપી શકતા નથી. 'અખંડ ન્યેત' અમને એવી વાત લાગે છે. સાસુ વહુને અત્યંત પ્રેમ છે. એ ચિત્ર મનોરમ છે. વહુને-સાવિત્રીને પતિપર પણ એવો જ પ્રેમ છે. તોફાની સરસ્વતી પતિનું દીખળ પણ કરવા ચૂકતી નથી અને વૃદ્ધ સાસુ એ દીખળને જોઈ આંખ આડા કાન કરી પોતાનું જીવન ધન્ય માને છે. પતિ કોલેજમાં જવા ધર છોડે છે ત્યારે માતાને બાણે મૃત્યુના પડધા સંભળાય છે અને તે પુત્રને વહુની લલામણુ કરે છે. વૃદ્ધ માતાને એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે અને વાર્તામાં ઉચિત છે. પણ બીજી તરફથી સાવિત્રીને પણ થઈ આવે છે કે સાસુ જશે તેની પાછળ તેના પ્રેમને લીધે તે પોતે પણ મરશે, અને એ મરણ વખતે પતિને નહિ મળી શકાય માટે કહે કે 'આવતા જન્મમાં પણ તું જ મારો ભત્રીયો થજે!' એટલા ટૂંકા આયુષ્યમાં તો રેમેરેમ જીવન ભર્યું હોય, તેને મરણનો વિચાર ક્યાંથી આવે! આવે તો પણ પતિ તરફ આટલા પ્રેમવાળા સૌભાગ્યવતી પતિમાંથી સાસુના મરણનું સાંત્વન ન મેળવી શકે અને તેની પાછળ જૂરી જૂરીને મરે એ અશક્ય છે. તેને પતિ તરફ પણ અનન્ય પ્રેમ હતો જ, છેવટ. સાસુ તરફ હતો તેટલો તો હતો જ, તો બેમાંથી માતા પછવાડે જવાનું એ કેમ પસંદ કરે! પણ માનો કે માતા પછવાડે તે મરવાની હતી તે પ્રેમને લીધે નહિ પણ નિર્માણથી જ મરવાની હતી. અને જેમ કોઈ કોઈને પોતાના મૃત્યુની ખબર પડે છે તેમ તેને પણ પડી હતી. તો પછી મરતી વખતના સંકેત પ્રમાણે માણસ બીજો ભવ એ જ પતિને મેળવી શકે એવા ચમત્કાર સિવાય વાર્તામાં બીજું શું રહ્યું! આવી સર્વસ્વીકૃત નહિ થયેલી બાબત સાબીત કરવા વાર્તા લખવી એ મતપ્રચાર માટે વાતો લખવા બરાબર છે.

કર્તાએ કલાકારનું માનસ દર્શાવવા વાર્તાઓ લખી છે તેમાં ખાસ 'કલ્પનાની મૂર્તિઓ' અને 'મુશહૂર ગવૈયો.' ધ્યાન ખેંચે એવી છે. બન્ને જોતાં, કલાભાવના અને લક્ષપ્રેમ બે વિરોધી ભાવનાઓ છે એવું કંઈક કર્તા કહેતા જણાય છે. અમે આને સંમત નથી. એવું બનેતું હશે; ઘણી જગાએ ઘણા માણસોને માત્ર કલામાં નહિ પણ બીજી ઊંચી ભાવનાઓમાં પણ લક્ષસંબંધ વિદ્યકર્તા નીવડતો હશે પણ તેમાં કોઈ તાત્વિક કે રહસ્યમય સંબંધ નથી. 'કલ્પનાની મૂર્તિઓ'માં પણ લોકોત્તર માનસ ઘડવા જતાં ઘેલછાવાળાં માનસો ઘડાયાં છે. તેમનાં કાર્યોમાંથી કોઈ સુસંબદ્ધ માનસ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. કર્તાએ પોતે એ માનસનું દર્શન કરીને લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી પણ બાહ્ય લક્ષણો બેગાં કરીને કહ્યું હોય એમ જણાય છે.

પણ ઉપર જે દોષો બતાવ્યા તે ઉત્તમ કલાકારમાં શું હોવું જોઈએ તે. ધોરણથી તપાસીને બતાવ્યા છે. અને કર્તા બે વાર્તાઓ મનપાક વધારે સારી રીતે કરે તો આ દોષ પોતે જ સુધારી શકે એમ માનીએ છીએ માટે આ દોષો પણ બતાવ્યા છે. તે સિવાય કર્તાની વાર્તાની સામગ્રી બીજી રીતે અમને વિપુલ જણાય છે. જગતમાંથી તેઓ અનુભવ લઈ શકે છે, અનુભવમાંથી પસંદગી યોગ્ય રીતે કરી શકે છે અને અનુભવનાં બાબતો કલ્પનાથી પૂરી શકે છે. પાત્રોને યોગ્ય ભૂમિકા આપી શકે છે અને તે ઉપરાંત સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નીરખવાને તમન આપે છે.

કર્તા વિશે અમને સૌથી સાફ એ લાગ્યું કે તેઓ પરભાષાની કૃતિઓનું અનુકરણ કરવા માગતા નથી. એકાદ જગાએ છાયા લીધી છે ત્યાં પણ તેમણે સ્પષ્ટપણે એ કહી દીધું છે, નહિ તો પરદેશી સાહિત્યનો આ પ્રકાર એટલો વિરાળ છે કે એની ચોરી પકડવા સિપાઈગીરી કરવી એ વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. અમે માનીએ છીએ કે આપણા સાહિત્યનો વિકાસ એટલો થયો છે કે આપણા લેખકોએ હવે સ્વતંત્ર પ્રયાસ જ કરવો જોઈએ. અનુકરણ કરવાથી લેખક અને વાચક બન્નેને નુકસાન થાય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષને અર્થે કાર્ય કરતાં સામયિકો પણ અનુવાદોને ઉત્તેજન આપતાં જોઈ અમને ખરેખર દુઃખ થાય છે. આવી રીતે અનુવાદો આપવામાં અમને તો અર્થેય જ માત્ર કારણ જણાય છે. લેખકો અને તંત્રીઓ અધીરા થયા વિના સારી જ કૃતિઓ પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો ભલે દેખાવની વિપુલતા ઓછી થાય પણ સંગીન સાહિત્ય વધે, લેખક વધારે સ્વતંત્ર થતાં શીખે અને સ્વતંત્ર રીતે રસવૃત્તિ ધરે.

ખીનું શ્રી ધૂમકેતુની કલાનુલક્ષણ અમને એ જણાયું છે કે વાર્તા માત્ર શૃંગારની જ હોઈ શકે એવા તર્કને તેઓ પોતાની કૃતિઓથી ખોટો પાડી શક્યા છે. શૃંગાર રસ છે, પણ તેની જ વાર્તા લખ્યા કરવી એ એક અંગ્રેજ ટીકાકાર કહે છે તેમ, એક વિશાલ રસાલ ખેતરમાંથી કસ ઉતરી જાય ત્યાં સુધી એકનું એક જ વીધું વાવ્યા કરવા જેવું છે. જીવન જે જીવે છે તેને માટે વિસ્તારી છે અને માનવ જીવનની રસશક્તિ અને રસસામગ્રી કંઈક નિઃસીમ જ છે. આપણા વાર્તાકારોએ શ્રી ધૂમકેતુની પેઠે જીવનના પ્રશ્નો અને અનેક ખીન ભાવો છેડવા જોઈએ.

સૌથી સાફ અમને એ લાગ્યું છે કે, હાલ કંઈક ચોખી થઈ ગયેલો અભિપ્રાય, કે અનીતિમય શૃંગાર સિવાય રસનિષ્પત્તિ થઈ જ ન શકે, એ મતની અસર આ કર્તા ઉપર લેશ પણ નથી. જગતમાં અનીતિ છે, અને કલાચિત્ર જગત સાથે સંવાદી રહેવા તેમાં પણ અનીતિ આવે પણ જ્યાં સુધી જગતમાં નીતિતંત્ર ખડું છે ત્યાં સુધી અનીતિના સંસ્કારો તો કલાએ નહિ જ પાડવા જોઈએ. આ સંબંધમાં વિશેષ અત્ર કહી શકાય તેમ નથી. પણ શ્રી ધૂમકેતુને તેમના ઉત્સાહભર્યા પ્રયત્નો માટે અમે અભિનન્દન આર્પી એટલું જ કહીશું કે તેમની વાર્તા નિર્દોષ વિનોદને અર્થે દરેક ઘરમાં રાખવા જેવી છે અને સાહિત્ય તરફ આદર ધરાવતો આપણો વાચકવર્ગ તેને સત્કારશે એવી અમારી આશ્ચા છે.

નોંધ

સ્વ. મણિભાઈ દેસાઈ

કેન્યાવાળા શ્રી. મણિભાઈ દેસાઈના અચાનક નિપજેલા અવસાનથી કેન્યાના હિંદી-ઓએ એક પ્રખર મદદનીશ, સહૃદય દિલસોઝ મિત્ર અને સલાહકાર, એક સાચો સેવક ગુમાવ્યો છે. આજે કેન્યા અને દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નો ન્યારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યા હોય ત્યારે આવા ગણ્યાગાંઠા સેવકોમાંથી એક અગ્રણીને ગુમાવવો આપણને ભાગ્યે જ પરવડે. પશ્ચિમના દેશોમાં-અને જ્યાં જ્યાં ગોરાઓનું આધિપત્ય નામું છે એવા દુનિયાના તમામ પ્રદેશોમાં આજે એશિયાવાસીઓ હઠધૂત થઈ રહ્યા છે. આમાંએ હિંદુઓની સ્થિતિ ખાસ કફેાડી છે; કારણ કે તેઓ પોતાના જ દેશમાં પરદેશી રાજસત્તાની ઝુંસરી હેઠળ સળડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને કેન્યામાં હિંદીઓ સામે લાગુ થયેલા કાયદાઓ, એમના પર ખડકાયેલા અન્યાય અને અપમાનના ડુંગરો, એમની તમામ વિટંબનાઓ માટે સ્વદેશમાં જ એમની પરતંત્રતા ને ઉત્તરદાતા ગણી શકાય. આવા સંજોગોમાં પોતાનું શિર જોડુ રાખી સ્વમાન માટે પોતાના દેશબંધુઓને પડખે રહી લડનારા, પોતાના સર્વ ઐહિક સુખોનો ભોગ આપનારા પુરુષો વિરલ હોય છે. એમનું જીવન એ કટકશય્યા જેવું હોય છે. સ્વ. રા. મણિભાઈ આ કોટિના એક પુરુષ હતા. ટાંગાનિકા પ્રદેશના બાકોબા મુકામે ગયા માસની ૧૬ મી તારીખે હૃદયબંધ થવાથી નિપજેલા એમના અચાનક મૃત્યુના સમાચારે દેશભરમાં શોકની તીવ્ર લાગણી ફેલાવી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

સ્વ. દેસાઈ ઇ.સ. ૧૯૧૬ માં એક સાધારણ કારકુન તરીકે કેન્યા ગયેલા. પરંતુ જે નરના હૃદયમાં દેશપ્રેમની ન્યોત જળતી હોય છે એને ક્યાંય જંપ હોતો જ નથી. એક વર્ષની અંદર નોકરી છોડી એમણે ત્યાંની ઈન્ડિઅન એસોસીયેશનનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું. પોતાના દેશ-બાંધવો પર ખડકાતા અન્યાયો સામે ઝડુમવાના કાર્યને પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવવાનું વ્રત લીધું. આ પછી જ કેન્યાના હિંદીઓના રાજકીય હક્કોની લડત શરૂ થઈ; અને એ હક્કોને 'માટે લોકમત જાગૃત કરવાને રા. દેસાઈ જેવું સુંદર કાર્ય ભાગ્યે ખીજા કોણએ કર્યું હોય. ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સ્વ. દેસાઈ પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. અને કેન્યામાં હિંદીઓને થયેલ અન્યાય સામે ન્યાય મેળવવા ઇચ્છાંડ એક પ્રતિનિધિમંડળ એ કોંગ્રેસ તરફથી મોકલવામાં આવ્યું તેના 'એ અગ્રેસર હતા. શ્રીમતિ સરોજિની નાયડુને આફ્રિકા નોતરનાર અને લઈ જનાર પણ રા. દેસાઈ જ. બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડતાં એમણે ૧૯૨૪ માં કરૂ નહિ ભરવાનો દુંદુભિનાદ કર્યો અને દેશકાર્યને માટે ઝડુમનાર હરેક કર્મવીરને લલાટે લખાયેલ મોંઘી જ્વલનત્રા સ્વ. દેસાઈએ વ્હોરી લીધી. ન્યારે ખીજાઓ પોતાના ખીસાં તર કરવામાં અને ઐહિક સુખો મેળવવામાં રોકાયા હોય છે ત્યારે પોતાની તમામ શક્તિ અને સમય દેશહિતના કાર્યમાં ખરચવાની તત્પરતા દેખાડનારા આવા પુરુષો વિરલ જ હોય છે. આવા નિઃસ્વાર્થી કાર્યને પ્રત્યુત્તર-કાર્યની કદર એટલી જ સુંદર હોય

છે. સ્વ. મણિલાલને પણ પોતાના તમામ દેશબંધુઓના અત્રિતમ વિશ્વાસના રૂપમાં પોતાના કાર્યોને ઉત્તર મળ્યો હતો. ટાંગાનેકા, ઝાંઝીઆર, વગેરે કેન્યાના તમામ ભાગોમાં વસતા હિંદીઓના દિવમાં પોતાના આ સહૃદય મિત્રના અવસાનના સમાચારે ભારે ગમગિની ફેલાવી છે. પોતાના એ દેશબંધુઓના આ દુઃખમાં આજે સમસ્ત હિંદની સહાનુભૂતિ છે, ઈશ્વર સ્વર્ગસ્થના આત્માને પરમ શાંતિ બક્ષો. એમનું નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કેન્યાના હિંદીઓના દુઃખનિવારણમાં પરિણમે એવી તે જગન્નિયંતાને અમારી અંતરની પ્રાર્થના છે. બાકી આજે તો રાંક ગૂજરાત આપ્યા એક પનોતા પુત્રના મૃત્યુથી એટલું વધારે રંક બન્યું છે; એ ખોટ સાલ્યા વિના તો ન જ રહે.

*
**

ધારાસભામાં સ્ત્રીઓ

મુંબઈ ઇલાકાની ધારાસભાની મઈ બેઠકમાં એક અતિ મહત્વનો ઠરાવ પસાર થયો છે. લાંબા સમયના અન્યાયને ધોષ નાંખનારા એ ઠરાવને સંગીન બહુમતિથી પસાર કરીને મુંબઈ ઇલાકાએ પોતાના નામને ઉજાડ્યું છે, પોતાની પ્રગતિનો એક વધુ અચૂક પૂરાવો દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો છે એમ અમને લાગે છે. શ્રી. પરાંજપેના ઠરાવને સ્વીકારીને ઇલાકાની કાયદા-કૌસીલે આ ઇલાકાની સ્ત્રીઓને એ કૌસીલ માટે ચૂંટણીમાં ઉભા રહેવાનો-ઉમેદવારી કરવાનો-અધિકાર આપ્યો છે. સ્ત્રીઓને મતાધિકાર બક્ષવામાં પહેલ કરનાર પ્રાંત પાસે આથી અન્ય કંઈની ભાગ્યે જ આશા રાખીએ. સ્ત્રીઓના આ અધિકાર સામે કોઈને કંઈ કહેવાપણું હોય જ નહિ, છતાંયે આ ઠરાવનો વિરોધ કરનાર પણ કૌસીલમાં મળી રહ્યા. એ પ્રશ્ન એટલો તો નિર્વિવાદ હતો કે એની સામે રજૂ કરવામાં આવેલા વિરોધથી શું બન્યું

આશ્ચર્ય તો અવશ્ય થાય જ. તેમાંયે મુંબઈ સરકારના એક પ્રધાન જેવા સહૃદયને પોતાની જરૂરપુરાણી-જમાનાજૂની-દલીલો વડે આનો વિરોધ કરતાં લાગીએ ત્યારે તો આપણું આશ્ચર્ય અનેકધા વધે જ. આખંડારી ખાતાના પ્રધાન મી. દેહદવી આ વિરોધને મોખરે હત અને આજ સુધી સ્ત્રીઓ વિના કૌસીલો સફળતાથી આપણે ચલાવી શક્યા એ એમનો મુદ્દો હતો. સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ ઘર જ હોતું બેઠકએ; અગર પોતાના સંતાનો પર આડકતરી એમની અસર હોય જ છે પણ એમને આવા ગંભીર જાહેરજીવનના કાર્યમાં માથું મારવાની જરૂર રહેતી નથી એ એમની સૈકાજૂની દલીલ સાથે તો ભાગ્યે જ કોઈ સહમત થશે. પરંતુ અમને નવાઈ માત્ર એ જ લાગે છે કે મી. દેહદવી જેવા પ્રધાનપદું ભોગવતા એક જવાબદાર રાજદારીના કુશાસ્ત્ર મગજને પોતાની દલીલોને ઉત્તર એ જ દલીલમાં કેમ ન મુક્યો હોય કે સ્ત્રીઓની જગત ઉપર એક કે બીજી રીતે આડકતરી અસર બે થતી એ અટકાવી શકતા ન હોય તો જાહેરકાર્યમાં એમના થોડાવત્તા સક્રિય ભાગ લેવાથી જગતને ભયંકર નુકસાન થવાનો સંભવ ભાગ્યે જ રહે છે. આજ સુધી આપણે સ્ત્રીઓ વિના કૌસીલો નલાવી શક્યા એટલે કે આપણે આજસુધી ભૂલ કરી અગર આજસુધી સમાજે પોતાના સ્ત્રીજાળકો પ્રત્યેના ધર્મની અવગણના કરી એ કંઈએ ભૂલ ચાલુ રાખવાની મૂર્ખાઈનો બચાવ કરવાની દલીલ ન કહેવાય. સ્ત્રીઓ વિના, દલીલ ખાતર કદાચ માની એ લઘએ કે કૌસીલો સારી ચાલતી હતી એટલા માટે એમના કૌસીલ પ્રવેશથી એ વધારે સારી ન થાય એ માટે મી. દેહદવી શી ખાત્રી આપે છે ! થોડી ધણી સ્ત્રીઓ કૌસીલમાં દાખલ થયે 'રાષ્ટ્રીય જીવનની ઘટ્ટતા ઊંચિવિચિત્ર થશે' એ એમની દલીલની પોષણતાનો વિચાર કરતાં તો મુંબઈ ઇલાકાના પ્રધાનનો આ ઉજાડ

શા માટે એ કળાનું જ નથી. અમને માત્ર એમની દયા આવે છે.

શ્રી. પરંજન્યેના ફરાવના વિરોધના ટેકામાં એક એ પણ દલીલ હતી કે સ્ત્રીઓની આ અધિકાર માટેની માંગણી તીવ્ર નથી. મોન્ટ-એમ્સડૈં સુધારાની યોજના ઘડાતી હતી તે વેળા દિંદી સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિમંડળે વાઇસ-રાયની મુલાકાત લઇને દલતાથી એ અધિકારની માંગણી અને પાછળથી જોઇટ પાર્લામેન્ટરી કમિટિ સમક્ષ ગયેલ ડેપ્યુટેશન એ એ વાતનું કેવળ જોને ભાન હશે તે આ દલીલ પાછળ વિગતો સંબંધી કેનું ભીપણ અચાન રહેલું છે એ સહેજ સમજી શકશે. નિ શંક, એ દલ છતાં શાંત માંગણી પાછળ ઉદાપોહ, કે જમ-રાણ નહોતું એ સાચું. સ્ત્રીઓની દેશના પુરુષ-સમાજની ન્યાયવૃત્તિમાં અચળ શ્રદ્ધાનું એ પરિણામ કાં ન ગણાય ? તો શું એમના એ અધિકારનો અસ્વીકાર કરીને એમની પુરુષોમાં એ અચળ શ્રદ્ધા અસ્થાને હતી એમ વિરોધીઓ પૂરવાર કરવા તો નથી માંગતા ને ?

અસ્તુ ! વિરોધીઓના વિરોધ છતાંયે આ ફરાવ પસાર થયો છે એટલે મુજાર્ધ ઇલાકાની સ્ત્રીસમાજની જવાબદારી એટલી વધી છે. અમે આશા રાખીશું કે પોતાની હાજરી આવા મંડળોમાં કેટલી આવશ્યક છે અને એ મંડળોની ઉપયોગિતામાં કેટલો વધારો કરે છે એ યોગ્ય પ્રતિનિધિઓ મોકલીને દેખાડવાના અને વિરોધીઓની દલીલ એમના મંદેમાં પાછી મુકવાના કાર્યમાં ઇલાકાનો સ્ત્રીસમાજ સફળતા સાધે.

*

*.

નામદાર નિઝામનો સરકાર સાથે ખટરાગ દેશી રાજ્યોની પતોતી લોખંડને પાયે બેસી હોય એમ લાગે છે. એક બાલુ નભા અને ઈન્દોર નરેશના સાર્વભૌમ હોવાનો દાવો

કરતી સત્તાએ કરેલા હાલ, બીજી બાલુએ દેશીરાજ્યોના રાજકર્તાઓની અક્ષમ્ય એપરવા અને પોતાની પ્રગ્નની ઉન્નતિ કે પ્રગતિ માટે નફકરાઈ અને તેમણે પોતાના એકાચારામને માટે પ્રગ્નને માથે લાદવામાં આવતાં અમુલ્ય ભારણા : આ બધાનો ન્યારે વિચાર કરીએ છીએ સારે દેશીરાજ્યોની પ્રગ્નની કફોટી સ્થિતિની અમને દયા આવે છે. દેશીરાજ-કર્તાઓએ આજ સુધી પોતાની પ્રગ્નની જે ભીપણ અવગણના કરી છે તેનું પરિણામ આજે પોતે ભોગવી રહ્યા છે, અને એ સ્થિતિ માટે એમણે તો પોતાની જાતનો જ ઉપકાર માનવાનો છે. પરંતુ પ્રગ્નએ આવા સંજોગોમાં શું કરવું એ સ્મરું નથી. સાર્વભૌમ સત્તાને પોતાની વિટંબનાઓની ફરિયાદ કરવા બંધ તો રાષ્ટ્રીયતાના આવેશથી પ્રેરાઈને એમને 'પારકાનું' રક્ષણ માંગવા માટે આપણા સાણ્ણા અપ્રણીઓ પ્રગ્નને હોય દેવા મંદી પડે છે. ત્યાંથી પણ ન્યાય મળવાની ખાત્રી તો એટલી જ ઓછી. એ તો સાર્વભૌમ સત્તાને પોતાનો કોઈ હેતુ સાધવો હોય તો તે વેળા પ્રગ્નની દયાનું ઓઠું લઈ દેશીરાજ્યોની આંતર વ્યવસ્થામાં માયું મારવાનો પોતાનો અધિકાર આગળ કરે છે; નહિતર રાજ્યોને પંસવારી તેમનાં ગમે તેવાં ભયંકર કૃત્યો પ્રત્યે પણ આંખમીંચામણું કરતાં એને લવલેશ અંદેશ નડતો નથી. આમાં મારો છે નિર્દોષ પ્રગ્નો !

નભાનરેશને ગાદી પરથી ઉઠાડનાર સાર્વ-ભૌમ સત્તાને અસ્વરના નિમચૂણના હત્યા-કાંડનો દિસાજ માંગવાની કુરસદ નહોતી; આ સર્વભક્ષી સત્તાના ખપ્પરમાં કાણ ક્યારે ખપશે એ તો કોઈ ખાત્રીથી કહી જ ન શકે. નભા અને ઈન્દોર પછી આજે નિઝામ સર-કાર સાથે ખટરાગ લખ્યાની વાતો વર્તમાન-પત્રોમાં આવી છે. પ્રગ્નના પરંસેવાની કમાણીના પૈસા વડે રાજતિજેરીમાંથી ના નિઝામે કરેલો રૂપીઆ વડી સરકારને લગાઈ દરમ્યાન નવાન્યા,

એ પ્રજાની સલામતી કે સુખશાંતિ માટે નહોતા. આજે જ્યારે એ જ ના. નિઝામે વરાડ ત્રાંત પોતાને પાછો મળે એવી માંગણી કરી ત્યારે લોર્ડ રીડીંગ રોકડું પરખાવી દે છે કે દેશીરાજ્યોની ગાદીના તંત્રોની દોરી તેના હાથમાં છે—એમની રહેમથી એ રાજકર્તાઓ એ ગાદી પર ટક્યા છે અને એની ખફગી થતાં એ રાજ્યાસનો ડોલવા લાગે છે. આ જવાબથી નિઝામ સાથેનો આ ખટરાગ અટક્યો નથી. પરંતુ એક સાયંકાળે આપણે એક વર્તમાનપત્રમાં નિઝામ પાસે દૈદ્રાવ્યાદની આંતર વ્યવસ્થામાં અમુક હક્કો માંગવાની અને અમુક આપતોના ખુલાસાની તાબડતોડ માંગણીના સમાચાર વાંચીને હિંદીજગત ચોકચું. એ સાંજે એક ભયંકર સત્ય એમની આંખ સામે ખડું થયું કે સાર્વભૌમ સત્તાને તો નિઝામ કે નહીં બધા સરખાં છે; બાહ્યમાં જ્યાં સુધી સોગંદ કામનું હોય ત્યાં સુધી ફીક, નહિતર એને મારીને બાબુએ ફેંકવામાં એ સત્તાને આંધકો ન લાગે. નિઝામની સામે (૧) એમના

નીતિથી હિંદના રાજ્યકર્તાઓએ સવેગા ચેતી જવું જોઈએ, વડા લાટ સાહેબના શ્રાસના સુસવાટાએ પોતાની જાહેજવાસી ધૂળામી થઈ શકે છે એ સ્થિતિનો વિચાર કરતા થઈ જવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે. આ જાનની દખલગીરી રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગાયેલા કેઈ પણ હિંદીને ન રહે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ અમારું દૃઢ માનવું છે કે એ સ્થિતિને માટે ઉત્તરદાતા આપણા રાજકર્તાઓ પોતે જ છે અને એમને પોતાના કર્મનો બદલો મળે તેમાં આપણને જરાપણ અનુકંપા થવી ન જોઈએ. રાજાઓ પોતાના રાજ્યમાં પ્રજામતને કેવું ઠોકરે મારે છે એનો છેલ્લો દાખલો વડોદરા રણુ કરે છે. વડોદરામાં મ્યુનિસિપાલિટીના વધારાના કરો માટે પ્રજા કંકળાણ કરે છે ત્યારે ના. ગાયકવાડ પારીસમાં નિરાંતે મેજ કરે છે. આ સ્થિતિ હોય ત્યાં અકળાયેલી પ્રજા પરદેશી સત્તા સામે મીટ મીટ તો એમાં એમનો ઝાઝો દોષ ન કહેવાય. જે દૂષણો દૈદ્રાવ્યાદના રાજતંત્રમાં ડેઈલીબેઝનોતંત્રી દેખાડે

નસિયત પરથી ઘડો લઈ સવેળા પોતાને ત્યાં રાજતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ દાખલ કરી, એક હથ્થુ સત્તા, અક્ષમ નફકરાઇતો મોહ છોડી પ્રગ્નને પોતાના વિશ્વાસમાં લેવા તત્પર થવું જોઈએ. પ્રગ્નકલ્યાણમાં રાત દિવસ મન્યા રહી પ્રગ્ન સાથેનો પોતાનો એખલાસ વધારવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત આપણા રાજ-કર્તાઓ સ્વીકારે તો ખીજ સત્તાને પગપેસારો કરવાને અવકાશ જ ન રહે અને ના. નિઝામ જેવી કફોડી સ્થિતિએ પહોંચવું ન પડે. આપણા રાજાઓ આ સ્વીકારશે કે હમેશાં ડેમોક્રસીસની લટકતી તરવાર હેડળ ધડકતે હૈયે છવવાનું પસંદ કરશે એ જોવાનું છે.

*
**

કોની ભૂલ ?

સારાથે હિંદના એક લોકપ્રિય આગેવાન અને શાંતિ અને સૌમ્યની મૂર્તિ ભારતભૂપાલ પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી અને મધ્ય-પ્રાંતના પ્રતિયોગી સહયોગ પક્ષના એક નેતા ડૉ. મુંજે સામે બંગાળની સરકારે કલકત્તાના મેજસ્ટ્રેટ દ્વારા જાહેર શાંતિનો એમની હાજરીથી ભંગ થાય એવો ભય દેખાડી કલકત્તામાં બે માસ સુધી પ્રવેશ કરવાને કાઢેલા મનાઈ હુકમ અને પરિણામે પંડિતજીએ મેજસ્ટ્રેટને એક સ્વમાનભરી નાગરિકને છાત્રે એવો વાળેલો ઉત્તર, તેની પાછળ કલકત્તામાં એ હુકમનો અનાદર કરીને પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય, કલકત્તામાં વિજયપ્રવેશ, જાહેર વ્યાખ્યાન અને ત્યાર પછી જાણે કંઈ જ બન્યું ન હોય એમ શાંતિથી, પોતાનો કાર્યક્રમ પૂરો કરી એમનું કલકત્તાથી વિદાય થવું. પાછળથી કાયદા-ભંગ માટે એમના પર નિકળેલી નોટિસ અને તે. પણ પાછી ખેંચવાનો સરકારે ગળેલો કડવો ઘુટડો આ બધું જાણે કોઈ સીનેમાની શીશ્મ પર એક પછી એક દેખાવો

આવી અદસ્ય ન થતા હોય એટલી ઝડપે બની ગયું છે; ધરીભર એ બનાવોએ હિંદી-જગતમાં સહેજ રમુજ, થોડું કુતૂહલ અને સાનંદાશ્ચર્ય ફેલાવ્યાં, ત્યારે ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન જગતમાં એ બનાવોએ એટલો જ ચણચણાટ પેદા કર્યો છે. ભૂલોની આ પરંપરા માટે કોણ ઉત્તરદાતા છે એનો હિસાબ ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન છાપાંઓ માગી રહ્યા છે. પંડિતજી આવીને ગયા, કલકત્તાની શાંતિનો ભંગ થયો કે નહિ એ માટે એમને કંઈ પડી નથી. આ હુકમના અનાદરમાં એમને તો સરકારની પ્રતિષ્ઠા હાથથી સરી જતી લાગી છે એટલે એમની આ બળ-તરા છે; અને પંડિતજી જેવા ધીર અને સીધા આદમી સામે આવો હુકમ કાઢવા માટે બંગાળની સરકારની ઝડતી લેનારાં છાપાંઓએ પણ એક વખત હુકમ કાઢવા પછી પંડિતજી સાથે સખ્તાઈથી કામ લેવાની શાણી સલાહ આપી હતી. છતાં પંડિતજી અને ડૉ. મુંજે આજે છૂટા છે અને આખરે 'પડ્યા તો નમસ્કાર'ના ન્યાયે સરકારને કોઈની પણ ભૂલને કારણે સખ્ત કડવો ઘુટડો ગળે ઉતારી આ બનાવ ઉપર પડેલા નાંખવો પડ્યો છે એ હિંદી જગતને ઓછા હર્ષની વાત નથી. એક વાત નિશ્ચિત કે બંગાળની સરકારની ગેણંત્રી ઉધી પડી છે. એણે આશા રાખી હશે કે જાહેંગીભર વિનીત પદ્ધતિએ કામ લેનાર, સહકારના હિમાયતી પંડિત માલવીયાજી જેવા પુરુષ હુકમનો અનાદર કરવાનું ત્રાણ ન કરે; એ મનાઇને શાંતિથી વશ થઈ કલકત્તા જવું માંડી વાળશે અને પરિણામે એમને મનાઈ કરવાનો સરકારનો કોઈ પણ હેતુ છે તે પાર પડશે; પરંતુ સરકાર એ ભુલી કે પંડિતજી ગમે તેવા શાંત અને વિનીત હોવા છતાં એક સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી નાગરિક મન્યા નહોતા એટલે એમનામાં રહેલું સ્વમાન, એમનામાં રહેલી જળહળતી દેશપ્રેમની અખંડ જ્યોત અને વાણી અને હીંચચાણની સ્વતંત્રતા માટેની

ધગશ ઉછળ્યાં અને એમણે પણ હંદગીમાં એક વખત કાયદાનો સાદરભંગ-સત્યાગ્રહ-કરવાનો હ્દાવો ઝીલવાનો પ્રસંગ નોતર્યો. આ પ્રકારની સૂર્યતાભરી, મનસ્વી, નિર્લજ્જ અને વિવેકશન્ય મનાઈ કરવામાં સરકારનો હેતુ અકળ છે. હિંદુઓને એમાં હિંદુ મહાસભાના કાર્યને ફટકો લગાવવાનો અને મુસલમાનોનો પક્ષપાત કરવાના પ્રયાસની ગંધ આવી; કેટલાકને આવતી ચુંટણીમાં સલામત પ્રધાનો મેળવી શકાય એટલી સલામત ચુંટણીને બનાવવાની સરકારનીં લોહપતાનો વાસ આવ્યો. ગમે તે હોય તો પણ એક વાત આમાંથી દિવાની જ્યોત જેવી સ્પષ્ટ તરી આવે છે અને તે એ કે સરકારના જોગણીના ખપ્પરમાં કોઈ પણ ભોગ ખપે છે. એ ખપ્પર ભરવા એને જ્યારે લક્ષ્ય જોઈએ છે ત્યારે એ કોઈ પણ આદમીના મોબ્લા કે. પ્રતિજ્ઞાનો, એના રાજકીય મંતવ્યો કે જીવનભરની સેવાઓનો વિચાર કરવા નથી થોભતી. એને તો ગાંધીજી ખપે એટલા જ માલવીયાજી અને એટલા જ કદાચ પ્રસંગ આવે સર અબ્દુલ રહીમ પણ ખપે, એ વાત હિંદના મુસલમાનો કણભરની ગાંઠમાં ન વિસરે એટલી સર્વ કોઈ આશા રાખે. બંગાળ સરકારે જે હિંદુ સંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ સામે આ તીર તાક્યું હોય તો એની સામે એક ગંભીર આરોપ એ મુકી શકાય કે એક કરતાં વિશેષ ઝનૂની સાધારણ કોટિના મૌલવી અને મૌલાનાઓને તેમનું ઝનૂની પ્રચારકાર્ય કરવા છૂટા રાખી પંડિતજી જેવા મોબ્લાવાળા, સન્માનિત અને ધીરતાની પ્રતિમા જેવા હિંદુ આગેવાન સામે આ પ્રકારનો મનાઈ હુકમ કાઢવામાં એણે હિંદુ કોમનું અપમાન કરવા સાથે અમુક કોમનો અક્ષમ્ય પક્ષપાત કરી કોમી ખટરાગ વધાર્યો છે; અને જે આરોપ પંડિતજી સામે મુકવાની એણે ધૃષ્ટતા કરી એ પોતાની જન પર જોડારી લેવાની મૂર્ખાઈ કરી છે. અસ્તુ.

એ ગમે તેમ હો, એમને તો પંડિતજીએ પોતાના કાર્યની જે સુંદર રૂપરેખા દોરી લીધી એ જ આ સ્વપ્ન જેવા ભાસતા આખા બનાવમાં કાળા વાદળામાં રૂપેરી રેખા જેવી દેખાઈ છે. એ માટે પંડિતજીને અમારાં હૃદયે અભિવંદન છે. એમણે એક સાચા માની નાગરિકને જાજતું વર્તન અખત્યાર કરીને પ્રત્યેક હિંદીને માટે માર્ગદિશા દોરી આપી છે; જગતને એ દેખાડ્યું છે કે હિંદીઓમાં વસતો સત્યાગ્રહી આત્મા અલોપ થયો નથી, પરંતુ સંજોગો જ્યારે પણ માગે ત્યારે પોતાનો પકાર દેવા એ જીવંત ઉભો છે. એ દૃષ્ટિએ અમને પંડિતજીના વિજયમાં આખી હિંદી જનતાનો વિજય દેખાય છે, સત્યાગ્રહનો અચૂક વિજય અનુભવાતો લાગે છે. માત્ર અમારી રંક યુદ્ધિ એ કાયડો ઉકેલવાને અસમર્થ નિવડી છે કે જે સરકાર કોઈ પણ દરજ્જાના નાગરિકના છૂટાપણા અને સ્વમાન સામે આવી અથડતી રંમત રમી શકે અગર ચાણંચેળાં કરવાની ધૃષ્ટતા માટે એ સરકાર સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિયોગી સહકાર કરવાની શક્યતા કે સંભવ હોવાની પંડિતજી જેવા ચક્રોર નેતાના મગજમાં કલ્પના સરખીધે કેમ આવે છે! ખેર, અમે આજે તો પંડિતજીએ હિંદુ જનતાની સાચવેલી આખર માટે એમને પુનઃ ધન્યવાદ દઇએ છીએ.

*
*
*

એશીઆવાસીઓનું સંગઠન

એશીઆના તમામ મુલકોનું સંગઠન સાધવું એ સ્વદેશબંધુ દાસના જીવનનો એક આદર્શ હતો. થોડા વખત ઉપર નાગાસાકીમાં મળેલી 'પાન-એશિયાટિક કોન્ફરન્સ'ના જે સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયા છે એ ઉપરથી સ્વ. દેશબંધુનો એ જીવન આદર્શ સિદ્ધિ પામતો ભાસે છે. આજે એશીઆવાસીઓની સામે પશ્ચિમના તમામ દેશોએ જાણે વ્યૂહ રચ્યો ન

હોય તેમ જ્યાં હોય ત્યાં એશીઆવાસીઓ હાથૂત થાય છે. ગૌરાંગો એમ જ માનતા લાગે છે કે પૂર્વની પ્રજા તો શાશ્વત ગુલામગિરી વેડવાને-એમણે લાહેલો બોલે બેઠવાને-સરખાઈ છે. પૂર્વ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવાનો એ પ્રજાઓનો આજ્ઞાત અધિકાર હોય તેમ પૂર્વના તમામ પ્રદેશોને એમણે પોતાના બ્યાપારી પ્રપંચો ખેડવાનું ક્ષેત્ર બનાવ્યું છે. છતાં જાપાને પોતાના પરિમિત સાધનો વડે રુશિયા સામે શિર જીંચકીને જગતની આંખ ખોલી ત્યારથી પૂર્વની પ્રજાઓમાં પોતાની અસ્થિતાનું જ્ઞાન આવવા માંડ્યું છે અને જ્યાં જ્યાં એમનું સ્વમાન ધવાતું દેખાય છે ત્યાં ત્યાં એ ધટતો પડકાર દેતી થઈ છે. પરંતુ એક વાત સાચી છે કે પશ્ચિમના રાષ્ટ્રોની માફક પૂર્વની પ્રજાઓએ પોતાની શક્તિઓ એકત્રિત કરી નથી, એનું સંગઠન કરવાનો કોઈ દિવસ વિચાર ક્યો નથી અને પરિણામે જગતની ઘણીએ પ્રજાઓ કરતાં સંખ્યાબળમાં અનેક ગણી મોટી હોવા છતાં એમને પશ્ચિમવાસીઓની આજનાં સોગટાં થઈ એમના રમાડયા રમવું પડે છે. આ સ્થિતિ ટાળવાને સમસ્ત એશીઆના દેશોનું એક મંડળ રચવાની ખાસ જરૂર છે. નાગાસાકીમાં મળેલી કોન્ફરન્સનો ઉદ્દેશ આ જ હોય એમ લાગે છે. પરંતુ અનેક ચાળણીમાં ગળાધને આપણને મળેલા સમાચાર ઉપરથી આપણે એ પરિપક્વ સંબંધી ઝાઝું જાણી શક્યા નથી. હિંદ સિકંદે એશીઆના બધા દેશોના ૫૦ પ્રતિનિધિઓ હાજર હોવાનું વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયું છે, છતાં આવી મહત્વની પરિપક્વતા હિંદના પ્રતિનિધિઓ કાણ કાણ હતા એ હજી આપણે જાણી શક્યા નથી. પરંતુ એટલું કળા શક્ય છે કે આ પરિપક્વતા ઉદ્દેશ પોતાના અને ગૌરાંગોના મુજકોમાં પૂર્વની પ્રજાઓ ઉપર એ ગોરા દેવો તરફથી જે અન્યાયોના અને અત્યાચારોના ડુંગરો ખડકાય છે તે સામે, એમનું સ્વમાન અને પ્રતિષ્ઠા જે રીતે ધવાય છે તે સામે

એકત્રિત બળ વડે પડકાર દેવાનો હોઈ શકે. આ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે અને એની સિદ્ધિ માટે એશીઆના તમામ દેશોમાં પ્રજામત કેળવી આ પરિપક્વતા વધારે વિસ્તૃત અને બળવાન સંસ્થા બનાવવાની જરૂર છે અને એ માટે પ્રયત્ન પ્રચારકાર્યની જરૂર રહેશે. એ પરિપક્વતા ઉત્તેજન કે ટેકા આપતાં એ પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે એ એક 'ઓફિસિયલ' તમાસો ન હોય અને એશીઆની કોઈ મહત્વાકાંક્ષી પ્રજા પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને પોષવાને-એને સાધન ન બનાવે. આટલી ચેતવણીને અવગણ એટલા પુરતો જ રહે છે કે કોઈ ચીના પ્રતિનિધિએ હિંદ અને ક્વીલીપાઇનને એમની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં સહાય દેવાના રજુ કરેલા નિર્દોષ દરાવથી જાપાનીઝ ડેલીગેટોના દીક્ષમાં ચચારા થયો હતો. આ પરિપક્વ હિંદને કે ક્વીલીપાઇનને એમના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં શી રીતે સહાય દઈ શકેત એ અમારી કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી, પરંતુ બીજા દેશો સાથેના પોતાના સંબંધને આંચ ન આવે એટલા માટે જાપાનીઝ પ્રતિનિધિની આજખંખાળતા પણ એટલીજ અકળ રહે છે. એ ઉપરાંત ચીનના એક પ્રતિનિધિને પરિપક્વતા મારેલો ટાણો એટલો જ અર્થસૂચક છે. એણે જાપાનને ચીન સાથેનું પોતાનું વર્તન સુધારવા મેણું દીધું હતું. એનો વિચાર કરતાં અમને લાગે છે કે એશીઆના આવા સંગઠનનો પાયો આત્મશુદ્ધિ પર ચણાયો હોવો જોઈએ છે. જાપાન સામે કોરીઆ અને ચીનમાં ભયંકર અત્યાચારો કરવાના આક્ષેપો ઉભા હોય તે વેળા જાપાન ઉજળે મૂકીએ આ પરિપક્વતા ભાગ લઈ જ ન શકે એ દેખીતું છે. માટે જ આવી પરિપક્વતા જોળવા પહેલાં એશીઆના તમામ દેશોના પોતાપોતામાં રહેલા મળને ધોવાનો પ્રથમ ધર્મ છે. આત્મશુદ્ધિની આ ક્રિયા પછી આવી પરિપક્વ કળદાચી નિવડ્યા વિના ખસસ ન રહે.

બેંક-બેનો ખાડો પુરવાની યોજના

‘બેંક-બે રેક્રેડેમેશન’ને નામે જગજગતીસીએ ચંદલા સર ન્યોર્થ લોર્ડની પેલી નામચીન યોજનાની નિષ્ફળતાની તપાસ માટે મુંબાઈ સરકાર તરફથી જે તપાસ સમિતિ નિર્માઈ છે તેણે ચાલુ માસમાં પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે, અને તેની આગળ આજ સુધીમાં જે જુગ્માનીઓ પડી છે તે એટલી બધી તો ચોકાવનારી છે કે આ આખીયે યોજના શી રીતે અને શા કારણે હાથ ધરવામાં આવી અને એને માટે કેને કેને ઉત્તરદાતા ગણવા લેખકે એ જ સુઝ પડવું મુશ્કેલ છે. પ્રજના કરોડો રૂપિયાનો આવો બીનજવાબદાર વ્યય હિંદ જેવા હતભાગી દેશમાં થાય અને આ રંક દેશની પ્રજના મોંઘામૂલનાં નાણાં આમ બેપરવાઈથી વેચી નાંખનારાઓને તાગડધીના કરવા આ દેશની પ્રાણહીન પ્રજા જ છૂટા મૂકે. આ આખીયે ઘટના એટલી તો દુર્ઘટ છે, એટલી તો શોક-જનક છે કે એના વિચાર માત્રથી કંપારી વફૂટે છે. આ યોજના જ્યારથી બહાર પાડવામાં આવી ત્યારથી જ મુંબાઈની પ્રજાએ ચેતવણીના દુદુહિલ વગાડવા માંડેલા અને ત્યાર પછી એનો હમેશાં બને એટલો તીવ્ર વિરોધ કરવો ચાલુ રાખેલો. પરંતુ જ્યાં સત્તામંદમાં ચકચૂરે બનેલા અમલદારે પોતાનું ધાર્યું કરવા નહીં જ કર્યું હોય ત્યાં પ્રજામતને અવકાશ જ ક્યાં? એ સાંભળવાની પરવા જ કેને હોય છે? એ યોજનાના જનક, મુંબાઈના માછ ગર્વનર સર ન્યોર્થ લોર્ડ મુંબાઈની પ્રજના કરોડોના ધૂમાડો કરી ઈજીમની ગાદી નિરાંતે ભોગવી શકે છે અને મુંબાઈ ઇલાકાની પ્રજા એની પાસે એ ગાફલતા માટે આજે હિસાબ નથી માગી શકતી. પ્રજના બેસુમાર ખૂસ-રાણને વશ થઇને સરકારે કમીશન નિમ્નું છે, પરંતુ એનો કાર્યપ્રદેશ બહુ સંકુચિત રાખવા ઉપરાંત બને એટલા સલામત આદમીઓની

પસંદગી કરવામાં પણ લોકમતની એટલી જ અવગણના કરવામાં આવી છે. કમીશન અને કમિટિઓનો આપણો કેવો અનુભવ છે એ સર્વ કોઈ જાણે છે. કેવળ તાત્કાલિક ઉદ્ધાપોહ શાંત પાડી વસ્તુસ્થિતિ પર દાંકપિછોડો કરવાનું પરદેશી સરકારનું એ જીન હવે ઝાઝો વખત ચાલી ન શકે. એ દ્વારા તો ‘દુઃખ પર ડામ’ જેવા ન્યાયે ઉદ્ધા પ્રજના પૈસાનું પાણી થાય છે, અને બહુ સાચ છે તો લી-સૂટ કે કરંસી કમીશનની લૂંટની બક્ષિસો બદલામાં મળે છે. આનું એક જ કારણ છે અને તે રાજતંત્રમાં પ્રજાનો અવાજ લેખકે એટલો સંજળ નથી, એ તંત્રમાં ક્યાંય પણ જવાબદારીનું તત્ત્વ દેખાતું નથી. આ કમિટિનું પરિણામ શું આવશે એ લાખવાને કોઈ ભવિષ્ય વેત્તાની જરૂર નથી. ‘ગણતરીની ભૂલ’ માટે મોકો હપ્કો કે ‘શુભ ઘાતત માટે શ્રમજારી’ એટલાથી આ ઘોટાળો કરનારાઓ છટકી જઈ શકે છે. મુંબાઈની પ્રજાને સસ્તા દરની જમીન પુરી પાડી રાહત આપવા કે એ યોજનાની કમાણીમાંથી ગરીબોના દુઃખો ટાળવાની મધલાઈ આપીને સર ન્યોર્થની સરકાર છેવટ સુધી અજળ્ય અંધારૂં નભાવે ગઈ એ જોતાં તો એને માટે એ સખ્તમાં સખ્ત નસિયતના અધિકારી દરે છે. આ યોજનાની નિષ્ફળતાથી મુંબાઈની તિબેરીમાંથી રૂપિયા ૫૬,૭૫૬ લાખનું પાણી થયું છે. ખોટનો આ આંકડો ૧૯૨૫ ના આંકડોબરનો છે. આનો અર્થ એ કે સર ન્યોર્થની સરકારની બેવકુફાઈને પરિણામે મુંબાઈના કર ભરનારાઓએ વર્ષ દહાડે રૂપિયા ૩૪ લાખ જેવડી મોટી રકમ કેવળ આ ખોટના વ્યાજ તરીકે આપવી પડશે. આ આંકડાઓ જોતાં એ યોજના નાણાંની દૃષ્ટિએ એક “ભયંકર નિષ્ફળતા” (a ghastly financial failure) નિવડી છે. એ યોજનાના ઇતિહાસમાં ઊંડા ઉતરવાનું આ સ્થાન નથી. એ આખી ઘટના જ પ્રજામતની બીપણ

અવગણના અને મદના નિશા ઉપર રચાઈ છે, અને એ વાત સમિતિની તપાસમાં સરકારી અને ખીનસરકારી ગૃહસ્થોએ રજુ કરેલી જુગાનીમાં વાક્યે વાક્યે તરી આવે છે. માત્ર પ્રશ્ન એ છે કે આ જુગાનીઓનો પ્રગ્ન-મત કેળવવા સિવાય બીજો શો ઉપયોગ થવાનો છે. સર જ્યોર્જ કે જે કેઈ આ નિષ્ક-જ્ઞતા માટે ઉત્તરદાતા સિદ્ધ થાય એને આંચ પણ આવવાની નથી એ નિર્વિવાદ છે. સ્વતંત્રતા ભોગવતા કોઈ પણ દેશમાં આવી ગઈ-લતી માટે જવાબદાર આદમીઓની ક્યારની જડતી લેવાઈ હોત. આ તપાસની સાર્થકતા તો એમાં જ હોઈ શકે કે જે કેઈ આ માટે ગુન્હેગાર જણાય એને એની સખત શિક્ષા કરી ધડા એસાડવાની ખાણધરી સરકારે આપવી જોઈએ. હજી તપાસ ચાલુ છે અને વધારે ચોકાવનારી વિગતો બહાર આવવાનો સંભવ છે. તે દરમ્યાન અમે વધુ ચર્ચા મુક્તવી રાખવી જરૂરી ધારીએ છીએ. પરંતુ મુંબાઈમાં આ તપાસ ચાલતી હોય તે વેળા સર ચીમન-લાલ જેવા આ યોજનામાં સર જ્યોર્જના સહાયક હિંદીની હાજરી કોઈ ખાસ વાતની મુલ્યક નહિ તો શેષનીય તો ગણીશે જ. એ-ઓશ્રી આ ઘટના પર જરૂર વધુ અગત્યનું પાડી શકત. અમે આશા રાખીશું કે કોઈ પણ ભોગે સમિતિ એમની કિંમતી માહિતીનો લાભ ન ગુમાવે. બાકી એક વાતનો રફાટ કરવાની લાલચ અમે ખાળી નથી શકતા કે જ્યાં સુધી પ્રગ્ન ગુન્હેગારને ગુન્હાનો દંડ દેવાની સત્તા નહિ ધરાવવા જેટલી નિર્વિય રહેશે ત્યાં સુધી આવી કમિટિઓ સાંજળનો ખર્ચ પ્રગ્નના પૈસાનું પાણી જ છે. આનો એક પુરો ઉપાય “સ્વરાજ્ય” છે. એની પ્રાપ્તિ પાછળ આપણે બધી શક્તિ જમા કરીએ તો આવી સમિતિ-ઓ માટે આપણે શંકાં મારવા ન રહે.

*

લોકમાન્યની પુણ્યતિથિ

ચાલુ માસની ૧ લી તારીખ એ હિંદ-સ્વાતંત્ર્યની લડતનું ચણતર શરૂ કરનાર અને ‘સ્વરાજ્ય એ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે’ એ સ્વાતંત્ર્ય મંત્રની હિંદને દીક્ષા દેનાર એક મહાન તપસ્વી કર્મયોગીની પુણ્યતિથિનો પુણ્ય દિવસ હતો. લોકમાન્ય ટિળકને પોતાની સંસારલીલા સંકેતી લીલાની આ છટ્ટી સંવત્સરી હતી. ૭ વર્ષ પર એ દત્તભાગી દિવસે મુંબાઈના મહો-લાએ જે અપૂર્વ-અસાધારણ દૃશ્ય નિહાળ્યું હતું તે આજે પણ નગર આગળથી ખસી શકતું નથી. એ લોકમાન્યની મૃત્યુતિથિ હતી એ તો એમની સ્મશાનયાત્રામાં લાગ લેનાર વિસરી ગયા હતા. કેઈ વિગતી સેનાનીની એ તો વિજયયાત્રા હતી. અને આજે ૭ વર્ષે ? સાંજે હિંદ કરાંચીથી કતકતા અને કારમીરથી કન્થાકુમારિ સુધી એ પુણ્યાત્માને સ્મરણાંજલિ અર્પશે, છતાં જોણે એ અંજલિ પાછળ પ્રાણ નથી એમ લાગે છે. લોકમાન્યના મૃત્યુમાં પણ કોઈ અનેરો વિગ્ન્ય હતો. જીવતાંજીવત એમને દેશે જેમાન-નહોતું આપ્યું, એ એમના અવસાન કાલે દેશે દીધું એ સાચું પરંતુ આજે ૭ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન દેશમાં જે ભરતીઓટના વીચિ જગ્યાં અને શમ્યાં એનું સરંચું કાઢતાં લાગે છે કે એ મહાત્માના અમરાત્માને અંજલિ આપવાના આપણે અધિકારી નહોતા. એમના મૃતદેહની રાખમાંથી અસહકાર જન્મ્યો, લોક-માન્યના પ્રભાવથી રંગામથા આપણે એ ઝીંઝો અને આજે ? ૭ વર્ષ થકેલા પકેલા આપણે હતારા થઈ, અસહકારને દેશની મોહિમાહિ કજીઆ કરવામાં એવા ગુંથાયા છીએ કે એ દૃશ્ય જોઈ પોતાના મૃત્યુને દિવસે તે અનેક દૃશ્ય જોઈ રાચતો એમનો આત્મા આજે અગ્નિના અંગારા આંખોમાંથી ખેરવતો દેશે. શું લાન ભૂલેલા આપણે આજે એ પુણ્યતિથિને દિવસે આપણી પાગળતા જુદી જઈ જે મહાન આદર્શ-લક્ષ્ય માટે લોકમાન્ય જીવ્યા અને ખપી ગયા તે લક્ષ્યની સાધના પાછળ ખપી જવાનો અગ્નિ નિશ્ચય ન કરી શકીએ ? આપણે આજે જરૂર એ તપાસીએ કે એ

મુત્સદી હતાં નિખાલસ, સરળ અને સાદા મનુષ્યનો હિંદી જનતા પર આટલો પ્રભાવ કેમ હતો ? ઉત્તર એક જ હોવો સંભવ છે કે નિર્મળ ચારિત્ર્ય, મન, કર્મ અને વાણીનું એક્ય ! અને એ જ એમની પ્રભુતાની ચાવી ! આજે આપણે કંઈ ન કરીએ અને લોકમાન્યના જીવનનો આ એક જ મંત્ર ઝીલીએ તો આપણા આજના ઘણાંયે દર્દીનો ઉપાય આપોઆપ થાય એમ છે.

લોકમાન્ય આપણા હાલના રાષ્ટ્રીય જીવનના જનક હતા એમ કહેવામાં લવલેશ અતિશયોક્તિ ન કહેવાય. એમની પૂર્વે એટલે ફિરોજશાહીના યુગમાં—બહુ ગંધ સદીના છેલ્લા દરકામાં આપણી બહાર જીવનની લાવના ભુદી જ હતી—આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન ફિરોજશાહ કે અંદાવરકરના એમરમાં થતા રાજકીય નિરાકરણોમાં સમાતું. લોકમાન્ય રાજકીય ક્ષિતિજ ઉપર દેખાયા અને એ જીવનને ભુદી દિશામાં વલન મળ્યું. કેાઈએ એ પહેલાં જનતાને રાજકારણમાં રસ લેતી કરવાનો વિચાર નહોતો કર્યો. લોકમાન્યે ઘોષણા કરી કે જનતાના સાચા સહકાર વિના કદિ આપણો આરો આવવાનો નથી. અને સાચા સંન્યાસીની માફક એમણે એ શંખનાદ ચાલુ રાખી હિંદી જનતાને પોતાની પાંખમા લીધી. ચડતી પડતીના અનેક સપાટા ખાધા, કેાઈએ ન વેઠ્યાં દરે એવા દુઃખના ડુંગરો ઝાળ્યા, પરંતુ લોકમાન્ય ૧૯૦૭માં હતા એટલા જ અડગ, એટલા જ અચળ ૧૯૨૧ના આંદોલનમાં મૃત્યુપણ સુધી રહ્યા. દેશે એમનું મંતવ્ય ઝીંચ્યું, એમની માન્યતા સ્વીકારી અને એમના પ્રયાસ વડે રાજકારણ (established oligarchy) શિક્ષિત અમીરોના હાથમાંથી આમના હાથમાં આવ્યું. એ જ મહાત્માએ આપણને શીખવ્યું કે જો કદિ જનતાને તમારી

સાથે ખેંચવી હોય તો તમારે એમની ભાષા દ્વારા એમને પહોંચવું જોઈએ. આજે ગાંધીજીએ દેશી ભાષાદ્વારા ઉપદેશ વડે જનતામાં પ્રાણ સોંપીને રાષ્ટ્રીય જીવનને કેાઈ અનેરો વેગ આપ્યો છે. પણ દેશી ભાષાદ્વારા ચળવળ કરવાનો શંખનાદ કરીને ભાનુજી, અંગ્રેજીએલા હિંદીએને કાર્યદિશા દેખાડવાનું માન તો લોકમાન્યને જ ! હિંદીએના દિલમાં રાષ્ટ્રીયતાની જ્યોત જળાવનાર, એમના હૈયામાં સ્વાતંત્ર્યની હેલી હેલાવનાર સ્વ. લોકમાન્ય ટિળક જ ! એમના દિલની એ ધગશ જેવના અસહ્ય વિકટ કષ્ટો દંડી પાડી નથી શક્યા કે નથી લોકમતનો વિરોધ એમના આત્માને કદિ વિદારી શક્યો ! એ તો જેવાને તેવા અટળ, અચળ, અડગ, સ્થિર પોતાને સ્થાને ઉભા રહી પોતે બહાર જીવનની શરૂઆત કરતી વેળા દોરેલી રૂપરેખા પ્રમાણે જીવનપથ કાપતા ગયા. એમાં જ એમની મહત્તા હતી. હિંદને કર્મયોગનો પાઠ લખાવનાર એ કર્મયોગીનું જીવન જ કર્મયોગ હતો ! એમણે વારસામાં દીધેલું રાષ્ટ્રીય જીવન આજે આપણે છિન્નવિચ્છન્ન કરી દીધું છે, આપણી સારીયે શક્તિ મતમતાંતરોના અને કોમી અધઝાએ પાછળ ખર્ચવા મંડી પડ્યા છીએ. આ પુણ્યતિથિની યાદમાં એ પુણ્યત્માને આપણી એ જ અંજલિ હોઈ શકે કે આ કુટુંબ કલેશને તિલાંજલિ આપી પુનઃ એમણે દેખાડેલા માર્ગે જવાનો પુણ્ય નિશ્ચય કરીએ. જેણે દેશકાર્ય કરવું હોય તેણે ગરીબાઈનું વ્રત ગ્રહણ કરે જ છૂટકા એ લોકમાન્યના જીવનનો બીજો મંત્ર ! આપણે એ સંવત્સરીને દિવસે લોકમાન્યને વ્હાલું એ વ્રત ગ્રહણ કરી આપણી કૃતજ્ઞતા પ્રતિપાદન કરીએ.

દં. મ. કા.

શ્રી ત્રિકમલાલ મ. શાહનું અમેરિકા તરફ પ્રયાણ :—‘પ્રસ્થાન’

તંત્રીમંડળ પૈકી શ્રીયુત ત્રિકમલાલ શાહ વધારે અભ્યાસ માટે ગઈ થાવણ સુદી તેરશ શનિવારે અમેરિકા જવા પી. એ. ની રેઝમેક મેઇલમાં ઉપડ્યા છે. અમે તેમને સુખકારક સફર અને અભ્યાસમાં ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ. ‘પ્રસ્થાન’ સાથેના સંબંધ તેમનો ચાલુ છે અને નવા દેશોમાંથી કંઈ કંઈ બહુવા જેવું હશે તે ‘પ્રસ્થાન’ના વાચકોને તેમના તરફથી મળ્યા કરશે

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૨

ભાદ્રપદ ૧૯૮૨

અંક ૫

ગ્રીષ્મની એક સાંજ

(૫૨૫)

બધો દિન તપી તપી રવિ ય અસ્ત^૧ માર્ગે પળે,
જહીં રજનિ તોરણો વિવિધવર્ણ કેરાં સળે;
મહેનત કરી કરી સખત કાઠિયાવાડની
જમીન પર ખેડુતે, નિરખી હાથછાપી દગે,
વળે બળદ સાથ, જે શ્રમિત તો ય ઉત્સાહથી
જતા ધરની આશમાં^૨ ધુળ ઉડાડતા, ડોલતા;
વિહંગમગણો કરી કલકલાટ માળે જતાં,
મધૂર પલ્લુ સંહરી નિજ કલાપ કેકા કરે
ત્રિભંગ કરી ડોક છેલ્લી, અવ ગામને ગોંઠરે;
નમી નમી ભરી હવે રમણી હેલ છેલી, જતી
ભરી રંગ ઉતાવળાં, ધરનું કામ સંભારતી—
રહેન્ટ નિજ બાળકો દિવસ—થાકથી ભૂખથી,
અધીર થતો ગાય ન્યાં વટતો વેળ દો'વા તણી,
પ્રકાશ ધરમાં થવા પતિ અધીર રા' દેખતો:

૧ અસ્તનો મૂળ અર્થ^૧ ધર થાય છે.

૨ આરા એટલે આરા અને આરા એટલે દિરા પલ્લુ ખરી.

ઘડી-બ-ઘડીમાં પછી રજનિરાણીની આણુમાં
 ઢળ્યું જગ; તહીંય ઇશ ! તવ ચેતના એની એ
 દિસે શ્વસતો શાન્તિમાં, અજબ રામરોમે ભરી
 કદી કદો પરંતુ હા ! અતુભવે પ્રભો ! ચિત્ત આ
 પ્રશાન્તિ જડ કારમી, અહહ ! શીત મૃત્યુ સમી;
 ન અંતર મહીં ન કે 'જગતમાંહીં-શોધું-મળે
 તવ રકુરતો ચેતના; સકલ મર્મ થીનયાં . દિસે;
 ન ભૂત કંઈ સત્ત્વ પૂરતું, ન ભાવિ આશા ધરે,
 અને હૃદયબુદ્ધિએ નિજ-કરેલ આદર્શ, જે
 સદા વિપદમાં વિપદમહીં ને નિરાશામહીં
 નિગૂઢ બલ આપોને ચલિત થાતો શ્રદ્ધા મતિ
 કરે અચલ માર્ગગામી, અહહ ! તે જ આદર્શ એ
 બને અસહ ભાર બુદ્ધિ : હૃદયે અને આત્મમાં,
 —રહે અકથ દર્દમાત્ર મુજ ચેતના લક્ષણ.
 તદા તવ અનન્તમાંથો કંઈ ચેતના પૂરજે,
 વિમૂર્ચિત થયેલ ગાત્ર પર અંજલિ છાંટજે,
 વિખેરો દર્દ મોહને, તું મુજ ચિત્તને પ્રેરજે—
 ભલે મલિન દીન હીન પણ, કેઈ કર્તવ્યમાં.

શેષ

નાગ પંચમી

નાગ પંચમીનો ઉત્સવ અગાઉ ભારે ધામધુમથી ઉજવવામાં આવતો. આ તહેવાર શ્રાવણ સુદ ૫ ને રોજ આવે છે. તેમાં ચણોડીથી આંખ ખનાવી દરોથી જીભ ખનાવવામાં આવે છે. આની ઉત્પત્તિ શામાંથી થઈ? મહાભારતમાં તેનો ઉત્તર છે.

કાંઈ ખાસ કારણ મળે ત્યારે જ ઇતિહાસ લખાય છે. આપણો સંઘનો ઇતિહાસ આપણા વ્રત, ઉપવાસ, તહેવારોમાં સમાય છે. દરેક વ્રત કે તહેવાર પાછળ તેને લગતો ઇતિહાસ હોય જ, મહાભારત પણ એક ઇતિહાસ જ છે. આપણામાં ઇતિહાસ અલગ નહતો લખાતો, પણ ધર્મપુસ્તકોમાં ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણે તરફનો સમાવેશ થઈ જતો. મહાભારતનું ઉપનામ જય છે પણ પરિણામે પરાજય જ છે. મહાભારતના યુદ્ધ પછી દેશની ઉન્નતિની પડતી થઈ, વ્યવસ્થા ખેદાન મેદાન થઈ, સમાજ પડતીમાં સળગવા લાગ્યો. ગાંધી ગાંધી વચ્ચે સહાનુભૂતિ નહિ રહેતાં, વિચારોની આપ લે નહિ કરતાં, સંકુચિત દૃષ્ટિના પરિણામે વિદ્રેષ અને અસહિષ્ણુતા પેદા થયાં.

મહાભારતમાં આર્ય અને નાગજાતિ વચ્ચે યુદ્ધ થતાં તેનું વર્ણન છે. આ નાગજાતિનો તક્ષક નામે રાજા હતો. તેના કલતરાથી ભારતવર્ષની અવનતિ થઈ આર્યો અને નાગ વચ્ચે વિરોધ વધ્યો. જ્યાં નાગ જુએ ત્યાંથી શોધી શોધીને મારે. નાગ લોકો બહુ જ વધી ગયા હતા. આર્ય અને નાગ વચ્ચે લગ્નવ્યવહાર પણ ચાલતો. નાગ લોકો પણ પુરોહિતનું કામ કરી શકે એટલા વિદ્વાન અને હોશિયાર હતા.

અન્યાયનો ન્યાય કર્યા પછી સંધિ કરવી એ હિંદનો નિયમ છે. તે પ્રમાણે નાગલોકના સંસ્મરણાર્થે એક દિવસ નક્કી કર્યો છે. તે દિવસ દરેક આર્યજન ઉજવે છે. શિવ અને શક્તિ એકે થઈ જાય તેમાં જ શ્રેય છે. તેવા સમયનો દ્યોતક પણ આ દિવસ છે. સ્ત્રીઓ ભાવના પ્રધાન હોઈ ધાર્મિક વ્રતાદિ નિયમો વધારે પાળે છે; પુરુષ આજીવિકા અર્થે વ્યવસાયમાં રોકાયેલો હોવાથી ધર્મમાં પૂરતું ધ્યાન આપી શકતો નથી. સ્ત્રીઓ સ્વચ્છ થઈ સાથીઆ વિગેરે પૂરી લાંતિ નાગનાં ચિત્રા દોરે છે, ભંડારીઆં કેહીઓ તળે લાડુ વગેરે ચીજો મૂકે છે. આર્યોએ આ નાગ જાતિને પોતાની પ્રખરતર સંસ્કૃતિના આધારે પોતામાં સમાવેશ કરી દઈ નામશેષ કરી. તેને બદલે વખત જતાં નાગને બદલે સાપની પૂજા કરવી લોકોએ શરૂ કરી દીધી. ધર્મની ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઈ તે માટે જુદાં જુદાં મંતવ્યો છે. તેમાં ભય અને માન (fear and reverence). મુખ્ય કારણ ગણાય છે. અજ્ઞાન માણસોએ પોતાની જરૂરની ચીજો શી રીતે આવતી હશે તેની ખબર નહિ હોવાથી તે તે ચીજોની પાછળ એકે એક દેવની કલ્પના કરી. તે દેવની પૂજા ન ચાય તો દેવ રૂકશે, તેવી ધાકથી પૂજા શરૂ કરી અને તેની પાછળ પાછળ બહેમોનો દરોડો પડ્યો.

હાલની નાગપૂજા તે નાગની બીંદને લીધે જણાય છે. તેને સંતુષ્ટ કર્યાંથી તે આપણને કનડશે નહિ એમ ધારવામાં આવે છે. ગમે તેમ હોય હિંદની સંસ્કૃતિ પરંપરાથી આચારાતાં વ્રતાદિથી અર્પણિત એક યા બીજા રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે એજ ધન્ય લાગ્ય. શુભમસ્તુ*

* જૂજશત મહાવિદ્યાલયમાં ૧૯૨૧ માં ઠાકાસાહેબે પ્રાર્થના સમયે આસપોડ-ઉપરથી આપેલ વ્યાખ્યાન. સંપાદક: વિઠ્ઠલદાસ મ. મહેતા

સંગીત

એક શુદ્ધ લલિતકલા *

માન્ય પ્રમુખ સાહેબ અને લાઇઓ,

આપ સર્વ જાણો છો અને જતાં મારે પ્રથમ જ કહેવું જોઈએ કે મને સંગીતનો ખિલકુલ અભ્યાસ નથી. અભ્યાસ માટે પાંચેક વરસ પર એક દિવસના વેચાતું લીધું હતું એટલું કહ્યું હતું. પણ એ કાર્ય પીતલકોડની પરિભાષામાં પણ અભ્યાસનો પ્રયત્ન ગણી શકાય નહિ. દિવસના લાખ્યા પછી પ્રેા. રાજવાડેની પેઠે હું એ જ દિવસમાં તેનું તત્ત્વ સમજી ગયેલો. મને મારા મિત્ર અધ્યાપક આદવલેએ એમને વિશે કહેલું કે એ પ્રખર સાક્ષરને સંગીતના જ્ઞાન વિના પોતાનો જ્ઞાનભંડાર અધૂરો લાગ્યો. એ અત્યંત ઉદ્યમી અભ્યાસીએ એવાર મીનીટો અહીં તહીંથી ભેગી કરી એકાદ કલાક ગુર્જર શાસ્ત્રી પાસે સિતાર શીખવા કાઢ્યો, અને ગંભીર રીતે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અભ્યાસના એક વરસ પછી તેઓ સિતાર લઈ ઉસ્તાદ પાસે ગયા અને કહ્યું કે મલ્લા સતારચે તત્ત્વ કઢાલે “ મને સિતારનું તત્ત્વ સમજાઈ ગયું.” ઉસ્તાદે કહ્યું કે આટલા ટૂંકા સમયમાં ક્યાંથી પાર પામ્યા ? પ્રેા. રાજવાડેએ કહ્યું કે મેં નિશ્ચય કરી લીધો કે સિતાર માટે મારે બીજાને જન્મ લેવો પડશે. મારે પણ એમ જ થયું. દિવસના લીધું, એક બે દિવસ ગજ પર ભેરવેલો ઘસ્યો અને જાણી લીધું કે આ અવતારમાં એનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રયત્નનો ફાયદો માત્ર એટલો થયો કે ગૂજરાતીમાં ‘ ગજ ન વાગવો ’ એ શ્લોકપ્રયોગનો યૌગિકાર્થ પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો.

મને સંગીતનો અભ્યાસ નથી પણ સંગીત સાંભળવાનો આપને સર્વને છે તેવો થોડો અભ્યાસ છે. ઉત્તમ મધ્યમ કનિષ્ઠ સર્વ પ્રકારનું સંગીત મેં પણ પ્રસંગોપાત્ત સાંભળ્યું છે. તેમાં પણ નવજીવન શરૂ થયું ત્યારથી તો ઉત્તમ સંગીત અમદાવાદને આંગણે આવેલું છે. મેં જ અને મારા મિત્રોએ જ નહિ પણ શ્રી નરસિંહરાવ જેવા સંગીતને જેની પ્રશંસા કરી છે એવા શ્રી શંકરરાવ પાઠક મહાવિદ્યાલયમાં સંગીતના અધ્યાપક હોઈ ઉત્તમ સંગીત સાંભળવાની અને તેના સંસ્કારો ઝીલવાની મને અનેક તકો મળી છે. આજના પ્રસંગે ઉત્તમ સંગીત, સામાન્ય માણસ ઉપર-કોઈ સંગીતવિશારદ ઉપર નહિ-પણ મારા જેવા સામાન્ય જન (layman) ઉપર એક લલિતકલા તરીકે સંસ્કારો પાડે તેનું મને જે રહસ્ય સમજાયું છે તે યથાશક્તિ આપ સમક્ષ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

મને સંગીતની વિશિષ્ટતા એ લાગી છે કે ખીજી કલાઓ કરતાં તેમાં કલાત્મક રૂપ વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપે સમજી શકાય છે. આમાં હું કલાઓનો કોઈ પ્રકારનો ઉચ્ચાવચ કે શુદ્ધ-

શુદ્ધ ક્રમ ખાંધું છું એમ ન સમજશો. એમ કલાઓનો ક્રમ ખાંધી પણ ન શકાય. એકે દષ્ટિએ તો એક જ કલાની બે કૃતિઓને પણ ઉચ્ચનીચ ન કહી શકાય, કારણ કે ભાવનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ એ જ કલાની કૃતિ અને વિશિષ્ટતા છોડ્યા વિના તારતમ્ય કાઢી જ ન શકાય. આપણે જ્યાં કૃતિઓની તુલના કરીએ છીએ ત્યાં પણ કૃતિનું વૈશિષ્ટ્ય બરાબર સમજાય અને તેના સંસ્કારો સુરેખ પડે એટલા માટે. સંગીત સંબંધી મારે અહીં એટલું જ કહેવું છે કે સંગીતકલા એ કલાનું એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, તેમાં સંગીત અને સંગીતેતર બંને એવા સ્પષ્ટ જુદા કરી શકાય છે કે બીજી કલાના સ્વરૂપ સંબંધી જે કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા છે તે પ્રશ્નોના જવાબ સંગીત પોતાના શુદ્ધતર સ્વરૂપથી જ આપી દે છે. આથી વિશેષ મારું વક્તવ્ય એ પ્રશ્નો પરત્વે ચર્ચામાં સ્ફુટ થશે.

દરેક કલાને કંઈકે ઉપાદાન હોય છે. સંગીતનું ઉપાદાન સ્વરો સાત છે. જગતમાં ધ્વનિઓ-અવાજો તો અનંત છે પણ સંગીત તેમાંથી માત્ર સાતને જ પસંદ કરે છે. કલા માટે, વિદ્યમાન વસ્તુગતમાંથી પસંદગી કરવાની હોય છે; વિદ્યમાન વસ્તુઓમાં અમુક હેય હોય છે અમુક ઉપાદેય હોય છે તેનો આ સંચોટમાં સંચોટ દાખલો છે. આ પસંદગીની મર્યાદા સામે ખૂસો પાડવી કે તેનાથી સ્વતંત્ર બનવા પ્રયાસો કરવા એ કલાનું પહેલું પગથિયું ન સમજવા બરાબર છે. અમુક કાલે સ્વીકારાયેલી મર્યાદા હમેશને માટે કાયમ છે એમ અત્ર વિવક્ષિત નથી પણ ઉપાદાનને હમેશાં એક કે બીજા પ્રકારની મર્યાદા રહેવાની એ જ કહેવાનું છે. આ મર્યાદાથી કલાકારની શક્તિ કુંઠિત થતી નથી, ઉલટું એ મર્યાદિત ઉપાદાનમાં વ્યક્ત થવામાં જ સૈદ્ધ્ય રહેલું છે, તેમાં જ કલાકારની પ્રતિભા છે, તેનું કૌશલ છે. અને બીજી તરફથી વિચાર કરતાં, એ સાત સ્વરોની સમૃદ્ધિ, તેને જાણનાર માટે જોઈએ તેટલી વિપુલ-લગભગ નિઃસીમ છે. એ સાત સ્વરોમાં અનેક સૂરો તાનો પલટા આલાપ વગેરે સંગીતકાર કરી બતાવે છે. એ સ્વરોમાં અનંત સ્વરૂપો ખડાં કરવાની શક્તિ છે. બીજી કલાઓમાં પણ આના જેવી જ નહિ પણ દરેક કલાને ઉચિત મર્યાદા હોય છે. છાયા ચિત્રકાર, ઉપાદાન માટે માત્ર કાળો અને ધોળો રંગ સ્વીકારે છે, રેખાચિત્રકાર માત્ર અમુક રંગની રેખાઓ અને તે દોરવાની સપાટી જ, કોઈ ધન પદાર્થ નહિ જ; તેમ જ કવિ પોતાને માટે કોઈ પદ્યરચના સ્વીકારે છે. ઉપાદાનની પસંદગી અને મર્યાદા એક તરફથી કલાકાર સ્વેચ્છાએ સ્વીકારે છે અને બીજી તરફથી પ્રતિભાથી તેમાંથી જ વિવિધ રચનાઓ તે પ્રગટ કરે છે. એવી રીતે મર્યાદા અને સ્વતંત્રતા બન્ને, કેન્દ્રગામી અને કેન્દ્રાપગામી બંને પેઢે રહી, કલાસૃષ્ટિનું ધારણ કરે છે, તેને જીવંત રાખે છે.

કલા એ અનુકરણ છે કે નહિ એ ઘણા જૂનો, લગભગ કલાશાસ્ત્રનો આઘ પ્રશ્ન છે. ચિત્રકાર માણસની તસ્વીર દોરે છે તે તે માણસ જેવી હોય છે, ઝાડ કાઢે છે તે ઝાડ જેવું હોય છે, કવિ કોઈ માણસનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તે કુદરતનું અનુકરણ કરે છે. ઓરિ-સ્ટોટલ કહે છે કે કાવ્ય એ કુદરતનું અનુકરણ છે, 'દશરૂપક' કહે છે કે નાટ્ય એ અવ-સ્થાની અનુકૃતિ છે. કલા એ અનુકરણ છે અને કલા એ નવીન સર્જન છે એ બન્ને મતોનું સમાધાન યદ્ય શકે છે પણ આ પ્રશ્ને સંગીત પાસે લઈ જઈએ એટલે તે આપો-આપ શમી જાય છે. શ્રી શંકરરાવ પાઠકના વાયોલિનમાંથી જે અવાજ નીકળે છે તે જગતની કઈ અવાજઘટનાનું અનુકરણ છે? શ્રી ખરેશાસ્ત્રી આપણી પાસે ગાય છે ત્યારે એમની

સ્વરસૃષ્ટિ કઈ સૃષ્ટિનું અનુકરણ છે ? અરે, એમની વાતચીતમાં સંભળાતા સ્વરાનું પણ એ અનુકરણ નથી. બધી કલા તરફથી એકલું સંગીત જ સંપૂર્ણ જવાબ આપે છે કે કલા એ અનુકરણ નથી, સર્જન છે, અનુકરણને સાધન તરીકે તે વાપરવું હોય તો વાપરે. લગાઈને માટે ઉત્સાહ પ્રેરતું કોઈ સંગીત ગવાતું હોય ત્યારે તે કાંઈ તોપના ધડાકા કરતું નથી, એ પોતે તો શું જ ધડાકા કરે ! એવો તોપનો ધડાકો ચતાં નાણુક વાદ્યની તંત્રીઓ પણ ટૂટી જાય અને છતાં એ ધડાકા કરવાનો અને સહેવાનો ઉત્સાહ સંગીત પૂરી શકે છે. જો કલા એ અનુકરણ હોત તો મૃત્યુને માટે તૈયાર કરવાનું સંગીત જ ન હોઈ શકત કારણ કે મૃત્યુ પોતે નીરવ સૂન્ય શાન્તિવાણું છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે ટાઇટેનિક માટે કશી આશા ન રહી ત્યારે જનકી પ્રાર્થના કરી અનેક મનુષ્યો શાન્ત નિઃશ્વસ ભાવે એ દૈવી નિર્મોહને અધીન થયા હતા. કલા એ અનુકરણ નથી જ, અનુકરણને તે સાધન તરીકે વાપરે. એક્સિનનું ફોનોગ્રાફ જોઈ-સાંભળી એક વૃદ્ધ યુગલ હસી પડે છે એનું હાસ્ય જોઈ આપણે પણ હસીએ છીએ, પણ ત્યાં પણ કલા અનુકરણ નથી. ત્યાં ચિત્રકાર પોતાની કૃતિદ્વારા આપણા હૃદયને સીધો સ્પર્શ કરી, ત્યાં ગલીગલી કરી હસાવે છે અને આપણે હસીએ છીએ. અનુકરણ એ આપણા હૃદયને સ્પર્શ કરવાનું સાધન છે, પણ તે જ રીતે એક કોઈ પ્રૌઢા પતિના પત્ની રાહ જોતી હોય અને તેનું બાળક કહે કે ‘બા લે હું તને કાગળ લખી આપું, બાપુ કરતાં સારું લખી આપું’ કહી કાગળને આખો ભરી કાઢે ત્યાં જરા પણ હાસ્યનું અનુકરણ નથી. માતા તો ગમગીન છે, બાળક તો તદ્દન ગંભીર છે, માત્ર એ આખા ચિત્રદ્વારા કલાકાર આપણા હૃદયને સ્પર્શ કરી આપણને હસાવે છે. સંગીત આમાં પણ સચોટ દાખલો છે. કોઈ ઉસ્તાદના હાથે સિતાર વાગતો હોય અને કોમલ સંગીત, પાણીનાં બિન્દુઓની પેઠે ટપકતું હોય, એવું કોમલ કે જાણે આપણા સ્થૂલ શરીરના સ્પર્શથી પણ વિચ્છિન્ન થઈ જશે, ત્યારે જાણે સ્થૂલ શરીરદ્વારા એ પ્રવેશ નથી જ કરતું, પણ હૃદયના કોઈ કોમલમાં કોમલ ભાગમાં સીધું ઝીલાય છે એમ ઘણાંએ અનુભવ્યું હશે. જાણે એ સંગીતામૃત પણ સ્થૂલ અંજલિમાં નથી ઝીલાતું પણ હૃદયની દિવ્ય પુષ્પ-કોટારીમાં ઝીલાય છે એમ લાગે છે.

પણ સંગીતને ઝીલનાર ઇન્દ્રિય તો કાન જ છે. (હેલન કેલર જેવી કોઈ વિચિત્ર વ્યક્તિ માટે ભિન્ન ઇન્દ્રિય હોય તો જુદો સવાલ છે.) દરેક કલાને ગ્રહણ કરવાને માટે કોઈ ઇન્દ્રિય જોઈએ જ. જો બાહ્યેન્દ્રિય ન હોય તો કલા ન હોય. આ રીતે કલાનું લક્ષણ એવું બાંધી શકાય કે કલા એટલે કલાવિધાયકતા હૃદયગત ભાવને અમુક બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્ય ઉપાદાનમાં વ્યક્ત કરવો તે-ભાવનું બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્ય પ્રગટ સ્વરૂપ. એ સ્વરૂપ એવું હોવું જોઈએ કે એ જ ભાવ તે જોનાર કે સાંભળનારમાં સંકાન્ત કરી શકે. એવી રીતે જોનારમાં તે સંકાન્ત થાય તે ભાવક-સહૃદય. કલાનું પ્રગટ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરનાર મુખ્ય બે ઇન્દ્રિયો મનાય છે-આંખ અને કાન. પણ એ વિવાદના વિષયમાં મારે ન જવું જોઈએ.

સંગીતનું ઉપાદાન સ્વરો શ્રવણગોચર છે. પણ સંગીતનું એક બીજું પણ ઉપાદાન ગણવું જોઈએ. વિજ્ઞાન કહે છે કે સ્વરો પવનનાં મોઝનથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણાં જૂનાં શાસ્ત્રો પ્રયોગ કર્યા વિના કહે છે કે શબ્દનું અધિકરણ આકાશ છે. શબ્દ આકાશનો ગુણ છે. આકાશની સંરા સૂન્ય છે. આકાશ એટલે મીઠું. વિજ્ઞાનને ના પાડી શકાય તેમ નથી.

પણુ આપણી દૃષ્ટિએ સ્વરને અર્થે. એનું અધિકરણ આકાશ-શૂન્યતા, નીરવતા-માનવી આવશ્યક છે. જેમ ચિત્ર કોઇ દિવાલ ઉપર કે કેનવાસ ઉપર દોરાય છે તેમ આ સ્વરધટના કે સ્વરચિત્ર દોરાય છે કોના ઉપર?—આકાશ ઉપર અર્થાત્ શૂન્ય નીરવતા ઉપર. ચિત્રકાર જેમ કેનવાસના કે ભીંતના રંગનો પણ લાલ લે છે, અર્થાત્ ભીંતના રંગને ચિત્રના રંગ તરીકે વાપરે છે, તેમ સંગીતકાર એ શૂન્ય નીરવતાને પણ સ્વરચિત્રમાં વાપરે છે. એ શૂન્ય પણુ ગણિતમાં થાય છે તેમ તેને ઉપકારક થાય છે, એ શૂન્યની પણુ કિંમત છે.

અને ગણિતશાસ્ત્રી જેમ શૂન્યથી આનન્ત્ય ઉપજાવે છે તેમ જ સંગીતકાર પોતાના શૂન્યથી આનન્ત્ય પણુ ઉપજાવે છે. શૂન્યની સામાન્ય કિંમત શૂન્ય છે પણુ કોઈપણુ ગમે તેવડી નાની સંખ્યાના છેદમાં આવતાં તેની કિંમત અનંત થાય છે. ૦=અનંત. ગણિતશાસ્ત્રી અનન્તતા સાબીત કરે છે ખરો પણુ તેની અનન્તતા માત્ર એક ભુદ્ધિગત વ્યાપાર જ રહે છે પણુ સંગીતકાર તો આપણા હૃદયપર અનન્તના સંસ્કારો પાડે છે.

અને આ બાબત મારે કેવી રીતે રણુ કરવી? હું ગાઈ તો શકતો નથી. પણુ મારા ચિત્તના સંસ્કારો અને તેટલા વાણીમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરીશ. સંગીત શરૂ થાય તે પહેલાંની ક્ષણે નીરવતા હોય છે. અલગત વાતો કે અવાજ ન કરતો હોય એવો શ્રોતાવર્ગ હું માની લઉં છું અને મકાન બહાર મોટરોના કદરૂપા ભોંકારો હું ગણતો નથી. એ નીરવતા એ શૂન્ય છે. એ શૂન્યથી સંગીત શરૂ થાય છે. કોઈ અદ્ભુત દેવી લીલાથી સ્વરો ગૂંથાવા માંડે છે, દ્રુત કે મંદ ગતિથી ચાલે છે, આરોહ કે અવરોહથી જાંચા નીચા જાય છે. તેમાં કોઈ સ્વર કે એક પછી એક સ્વરો જાંચા ચડતા જાય છે. આપણને લાગે છે કે આ ક્યાં જશે? વિજ્ઞાન કહે છે કે અમુક આંદોલનોથી વધારે આંદોલનોવાળા અવાજને અવણતીત છે. ત્યારે જાંચા ચઢવા માંડેલા ધ્વનિનું શું થશે? વિજ્ઞાનની મૂઠ મર્યાદાથી હારીને એ પાછો આવશે? નાનાં એ ચઢતો ધ્વનિ ચઢતો ચઢતો બંધ પડે છે; ત્યારે શું એ નાશ પામે છે?—ના, એ અનન્તમાં લીન થાય છે. એ ગીત ત્યાં બંધ પડ્યું નથી લાગતું, તાલ ચાલ્યા કરતો હોય છે, માત્ર એ સ્વર ત્યાં અનન્તમાં વિહરતો હોય છે. અને પછી, જેમ ગણિતના હાઈપરબોલાની એક વક્રોખા અનન્તમાં જઈ બીજી દિશાથી પાછી ફરે છે તેમ સ્વર પણુ બીજી દિશાથી પ્રવેશ કરે છે. આ વખતે ગાનારના હાથનો અભિનય પણુ સ્વરની આ જ ગતિ ધણીવાર બતાવે છે. સ્વર જાંચો ચડતાં હાથ પણુ જાંચો ચડે છે અને પછી જાંચે મંદ ધક્કાથી સ્વરને અનન્તમાં ડેલી તેને બીજી દિશાથી પાછો લઇ આવે છે. આ રીતે શૂન્ય જે પ્રથમ શૂન્ય જ હતું, તે સંગીતસૃષ્ટિના યોગમાં આવી અનન્ત બને છે. સંગીતમાં આ રીતે પણુ આપણે અનન્તનો અનુભવ કરીએ છીએ. કલા એ અનન્તનો આવિર્ભાવ છે, અને આવિર્ભાવ વિના અનન્ત ગ્રહણુ પણુ ન કરી શકાય. એ આવિર્ભાવ હમેશાં સમર્પદ હોય છે. આવિર્ભાવ વિના અનન્ત એ શૂન્ય બરાબર છે—શું કલામાં, શું જીવનમાં કે શું વિશ્વમાં!

શાસ્ત્રી કહે છે કે જગત્પત્તી ઉત્પત્તિમાં, આદિમાં શબ્દબ્રહ્મ હતું. તો તો ગમે તેમ હોય. પણુ સંગીતકારની સંગીતસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જગતની ઉત્પત્તિના વર્ણનને બહુ જ મળતી આવે છે. જગતના આદિમાં ‘આ સર્વ તમેભૂત અપ્રગત અલક્ષણુ જાણે સર્વતઃ પ્રસુપ્ત જેવું’ હતું. એ જ સંગીતકારનું શૂન્ય. જાણે સ્વરો પણુ બધા સૂતેલા પડ્યા છે. ધીમે ધીમે એ સૂતેલા સ્વરોને કલાકાર જગાડે છે અને પછી સ્વરો પોતે જ જાણે પોતાનું કામ—

પોતાની શક્તિ પોતાની વૃત્તિ સમજતા હોય તેમ કલાકારની આંગળીના હુકમે આંગળીના અણસારે—પોતાનું કામ બજાવવા માંડે છે અને તેમાંથી સ્વરસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

સૃષ્ટિ જેમ પરમાત્માના સંકલ્પથી રચાય છે તેમ સ્વરસૃષ્ટિ પણ કલાકારના સંકલ્પથી જ રચાય છે. કલાકાર માત્ર અમુક ભાવ વ્યક્ત કરવાનો સંકલ્પ કરે છે એટલે એની આંગળીઓ પણ સહજ લીલાથી પોતાની મેળે જ એ ભાવને અનુકૂલ ફરવા માંડે છે. જેમ મારે કે તમારે બોલતાં કે લખતાં વિચાર (Deliberation) કરવો પડતો નથી કે આ અક્ષર આમ બોલાય કે લખાય, માત્ર બોલવા કે લખવાનો સંકલ્પ થતાં એ વ્યાપાર ચાલવા માંડે છે, તેમ કલાકારને આ ભાવ આ સૂરથી વ્યક્ત થાય કે આ સૂર કંઈને કે આંગળીને આમ કરવાથી નીકળે એવો લેશ પણ વિચાર કરવો પડતો નથી. જેમ કુશલ યંત્રકાર—કલામાં આવો જડ દાખલો આપવા માટે ક્ષમા માગું છું—જેમ કોઈ કુશલ યંત્રકાર એક ચક્રની ગતિ બીજા ચક્રને આપતાં લેશ પણ ગતિબદ્ધ ધર્મણુમાં વ્યર્થ જવા દેતો નથી તેમ કુશલ કલાકાર પોતાના હૃદયગત ભાવને આવિષ્કરણ વ્યાપારમાં લેશ પણ ખરચાઈ જવા દેતો નથી. તેના સંકલ્પ માત્રથી તેનું ચિત્તંત્ર, તેનું દેહતંત્ર, તેનું તંત્રીતંત્ર અને તેનો સ્વરતંત્ર સર્વ પોતા-પોતાનું કામ પોતાના સંપૂર્ણ સામર્થ્યથી કરવા માંડી જાય છે —જેમ જગતના આદિમાં પરમાત્માએ માત્ર સંકલ્પ કર્યો અને એ સંકલ્પથી પ્રલયમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તેમ. આ જગત એ પરમાત્માનું સંગીત છે, પરમાત્માનું કાવ્ય છે. **देवस्य पश्य काव्यम् न ममार न जीर्यत** *“દેવનું કાર્ય જુઓ એ મર્યું નહિ, એ જીર્ણ થયું નહિ.” પરમાત્મા પોતાનો ભાવ જરા પણ વ્યય થયા વિના સંપૂર્ણ પ્રગટ કરે છે માટે તે સર્વશક્તિમાન છે.

એક બીજી બાબત અહીં સહજ ધ્યાનમાં આવે છે. જેમ કલાકારનું ચિત્તંત્ર તેના સંકલ્પને અધીન છે, તેમ તેનો દેહતંત્ર—અંગુલિતંત્ર તેના ચિત્તને અધીન છે, તેમ જ તેનો તંત્રીતંત્ર પણ તેના ચિત્ત અને અંગુલિને અધીન છે. કલાકારને જેટલું ચિત્ત ઉપર પ્રભુત્વ છે તેટલું જ અંગુલિ ઉપર અને તેટલું જ તેના વાદ્યતંત્ર ઉપર પ્રભુત્વ છે. જેમ ગાનારને પોતાનો કંઠ અધીન છે, નર્તકને પોતાનો દેહ અધીન છે તેટલું જ બજાવનારને પોતાનું વાદ્ય અધીન છે. જેટલો દેહમાં આત્મા એતપ્રોત હોય છે તેટલો જ કલાવિધાન સમયે કલાકારનો આત્મા એ વાદ્યમાં એતપ્રોત થાય છે. કલાની દૃષ્ટિએ દેહ અને વાદ્યમાં કશો તફાવત નથી. અને આ સત્ય તત્ત્વતઃ બધી કલાઓને લાગુ પડે છે. આ જ રીતે કવિ કવન સમયે વાકમય દેહ ધારણ કરીને પોતાના ભાવનો આવિષ્કાર કરે છે, શિલ્પી એ જ રીતે એ સંગેમરમર માટી કે લાકડું કે જે હોય તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને પૂરેપૂરો એતપ્રોત થઈ ઉપાદાનમાં પોતાનો ભાવ પ્રગટ કરે છે. ત્યારે જ તે તે તે કલામાં સર્જન કરી શકે છે. આત્મા અને ઉપાદાનનો સંપૂર્ણ દેહ-દેહીનો સંબંધ થાય તો જ કલા સર્જન. ઉપાદાન અર્થાત્ બાહ્યવસ્તુ ઉપરનું ચૈતન્યનું પ્રભુત્વ એમાં જ કલાવિધાનનો આનંદ છે. આ દેહ-દેહી સંબંધ ભોગ કે આસક્તિનો નથી પણ શક્તિના આવિષ્કારનો છે. એ ચૈતન્યના આવિષ્કારનો જ, પ્રાકટ્યનો જ, ચૈતન્યના જડ ઉપરના એ વિજયનો જ એ આનંદ છે. જગતને પરમાત્માની લીલા કહી છે તેની ઘણે નિકટ આપણે આ વિચારમાં આવી જઈએ છીએ.

કલાકારના સર્જનને પણ આપણે લીલા કહી શકીએ. પોતાના ઉપાદાન ઉપર એક માત્ર સંકેપથી થતા વિનયમાં તે અદ્ભુત સ્વાતંત્ર્ય અદ્ભુત સ્વભાવલીલા પરમ આનંદ અનુભવતા દેખાય છે. પણ આ લીલાની પછવાડે એ કલાધરે અથાગ પ્રયત્ન કરેલો હોય છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. સંગીતના અભ્યાસીએ-છોકરો પાટીમાં એકકો ઘૂંટે, કે એકકાનો આકાર હાથમાં લઈ તેનું અનેક વાર મનન કરે, તેનો સ્પર્શ કરે અને તે બધી ક્રિયાઓથી તેનો આકાર મનમાં સિદ્ધ કરી તેને દસ્તગત કરે તેમ-સંગીતના અભ્યાસીએ પણ નિર્ણીત કરેલા સ્વરક્રમોના પાઠો કરવાના હોય છે, ગણતરી કરીએ તો લાખોના હિસાબે બધા એટલાં સ્વરોનાં પુનરાવર્તનો કરવાનાં હોય છે, એ સ્વર પર પ્રભુત્વ મેળવવા પહેલાં એ સ્વરોના દાસ થઈ રહેવું પડ્યું હોય છે, ત્યારે એ સ્વરલીલા સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે જાણે એ સ્વર તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યા વિના કેવલ ભાવનિષ્ઠ રહી, કેવલ ભાવનિમગ્ન રહી લીલાં કરતો હોય તેમ આપણને પ્રતીત થાય છે. કોઈ પણ કલાના અભ્યાસીએ આટલી જ મહેનત ઉપાસના સમાધિ કરવી પડે છે. કવિએ એ જ રીતે શબ્દો અને શબ્દોની અંસરો, તેના અર્થો અને અર્થોની છાયા, પદ્યરચનાઓ આટલા જ અભ્યાસ અને શ્રમથી સિદ્ધ કરવાં જોઈએ અને પછી પ્રસરે તે કલા. પછી કવિની નિરંકુશતા પણ ખરી, કાવ્યની સાહજિકતા પણ ખરી, તેનું સ્વાતંત્ર્ય તેનો સ્વચ્છન્દ બધું ખરું, પણ એ બધું તો શક્તિઓના પાકથી આવે. તે સિવાય કરેલો સ્વચ્છન્દ કે નિરંકુશતા તે તો સ્વાતંત્ર્યની વિંડળના-કલાની વિંડળના અને કલાકાર થવાને રથવાયા થયેલા કેટલાય એવી વિંડળનાઓ કરે છે.

એક બીજી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. આપણે ધારો કે બજારમાં જતા હોઈએ. એક દુકાનનું પાટિયું વાંચ્યું એટલે ચિત્તમાં તે સંબંધી એક લહરી, એક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને ચિત્ત એટલે અંશે વિક્ષિપ્ત થયું. આગળ ચાલ્યા બીજું પાટિયું વાંચ્યું, ઘેરથી શું લેવા નીકળ્યા છીએ એ યાદ આવ્યું, એક ઓળખીતા સામા મળ્યા, એક જગાએ સાયવીને ચાલવા જેવી જગા આવી, સામે મોટરનો અવાજ થયો વગેરે દરેક સંવેદને ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થયું. ચિત્તમાં એક પછી એક થતી વૃત્તિઓ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરતી ચાલી જાય છે. તેવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ એક વિચારનું ચિત્ત પર સામ્રાજ્ય ચાલી શકે નહિ, ચાલે તો બહારનાં સંવેદનો બંધ પડે. આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે આપણે ચિત્તના બે વિભાગો કરીએ છીએ, એક બહારનાં સંવેદનો ઉપર ઉપરથી આવીને ચાલી જવા માટે અને ચિત્તના ઉડાણમાં એક બીજે જ વિચારતંત્ર આપણે ચલાવીએ. પણ આખું ચિત્ત એક જ ભાવને અનુભવી શકતું નથી. આ આપણો સામાન્ય વ્યાવહારિક અનુભવ છે. હવે સંગીતમાં શું થાય છે તેનો વિચાર કરો. ધારો કે 'મ ગ રે સા' એવો આલાપ આવ્યો. ચાર સ્વરો એક પછી એક આવ્યા પણ ચારેય મનમાં જુદી જુદી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરતા નથી. તેની સાર્થે દિલ્લ્યા ચાલતું હોય તો પણ ચિત્ત એ સંવેદનમાં વિક્ષેપ અનુભવતું નથી. કોઈ કહેશે એમાં સ્વરપ્રવાહ અવિચ્છિન્ન ચાલે છે અને વાદ્યસ્વરો ગાનારનાં જ ક્રમે ચાલે છે માટે વિક્ષેપ નથી થતો. પણ સૃદંગમાં તો વિચ્છિન્ન ધ્વનિ જ સંભળાય છે, અમુક અંતરે માત્ર તાલ અપાય છે, અને તંબુર સ્વર પૂરે છે ત્યારે કાંઈ ગાનારના જ સ્વરો કાઢતો નથી હોતો, માત્ર તંબુરના તારોમાં ગોઠવેલે ક્રમે સ્વરો વળ્યા કરે છે, અને સિતારમાં તો ધ્વનિ અવિચ્છિન્ન પણ નથી: તેથી ઉલટું અમદાવાદની મીલો સવારમાં એક સાથે સીટીઓ વગા-

ક્યા માંડે છે ત્યારે ઘણી વાર જુદા જુદા સ્વરો એકમેક સાથે થઇ જઇ અવિચિત્ર સીડીપ્રવાહ ચાલે છે. અને દરેકથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઇ એમ થાય છે કે સવારના પહેલમાં આ ક્યાં ચીસો સંભળાવા લાગી ? કોઇ કોઇ સીડીથી અને કોઇવાર આપણે નદિ ધારેલા ધડિયાળના વાગતાં એકાદર્મથી ચિત્ત જાણે ખરેખર દ્વિધા ચીરાઈ જતું લાગે છે. ત્યારે સંગીતમાં એક પછી એક થતો સ્વરનો અનુભવ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત નથી કરતો. તેનું કારણ શું ? એ જ કે એ બધા એક પછી એક આવતા સૂરોથી એક જ સ્વરચિત્ર, એક જ સ્વર-ધટના, સ્વરની એક જ આકૃતિ ખઠી થાય છે. જેને આપણે અંબુક રાગ કહીએ છીએ. સંગીત દરમિયાન એ આકૃતિ દોરાવા લાગે છે, સંગીત પૂરું થયે એ આકૃતિ દોરાઇ રહે છે અને એ આખી આકૃતિ આપણને એક લાગે છે. જેમ આપણા શરીરમાં અનેક જુદાં જુદાં અંગો ઉપાંગો છે અને એ બધાથી એક શરીર પ્રતીત થાય છે તેમ તે વિવિધ પ્રકારના સ્વરોથી એક જ સ્વરશરીર બને છે. એ સ્વરો અને તેનાથી નિષ્પન્ન થતી આકૃતિ વચ્ચે અંગઅંગી સંબંધ છે. અને એ અંગોતી વિવિધતામાં આખી અંગીની આકૃતિ અનુભવતી, એ વિવિધતામાં એકત્વ અનુભવતું એમાં જ રસાનુભવ થાય છે. કલાની આ વ્યાખ્યા-વિવિધતામાં એકત્વ-એ સંગીતમાં આપણને આણીશુદ્ધ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

કલાનુભવમાં પ્રતીત થતી એક ખીજ વિવિધતાના વિચાર કરીએ. ધારો કે પહેલાં નદિ સાંભળેલો કોઇ રાગ આપણે સાંભળવા માંડ્યા. એટલે એ રાગની સ્વર આકૃતિ આપણા મનમાં સંગીત શરૂ થતી વખતે અંકિતપૂર્વ નથી, એ જોતાં એક પછી એક આવતા સ્વરો કઇ આખી આકૃતિનાં અંગો છે તે પહેલેથી ન જ જાણતા હોઇએ છતાં એ અંગભૂત સ્વરો સાંભળતાં રસસ્વાદ થાય છે. માટે એમ જ માનવું જોઇએ કે એ અંગોમાં એ આખી આકૃતિનો સાથે સાથે રસસ્વાદ થાય છે. એ વિવિધ સ્વરોનો અંગ તરીકે અને અંગી તરીકે બંને તરીકે એક સાથે જ સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને તેથી જ રસસ્વાદ થાય છે. કાવ્યમાં પણ એમ જ બને છે. આખા કાવ્યનો રસ તેના દરેક અંગમાં આપણે અનુભવીએ છીએ. એ અંગી એ અંગથી ભિન્ન નથી. પણ એ અંગી-રસ તેના દરેક અંગમાં સભર ભર્યો છે. ચિત્ત આ અંગભૂત સૂરો સાંભળતું સાંભળતું વિક્ષિપ્ત ન થતાં તેની આકૃતિમાં તદાકાર થઇ જાય છે, આખું ચિત્ત એ રૂપ થઇ જાય છે. તદાકાર તદ્રૂપ અને તદ્દીન એ શબ્દો કલાસ્વાદનને માટે બહુ જ ઉચિત છે અને કલાનુભવના સૂક્ષ્મ અવલોકનથી ચોખ્ખા છે. સહૃદયનું હૃદય ભાવ સાથે એકાકાર એકરૂપ થઇ જાય છે. ભાવમાં લીન થઇ જાય છે. રસનો અનુભવ અને એ અનુભવ કરનાર ચિત્ત, એટલું પણ દૃઢ રહેતું નથી. ચિત્તના અન્ય સર્વ સંસ્કારો તે કાને લય પામી જાય છે માત્ર એ રસાનુભવ જ સામ્રાજ્ય બેગવે છે.

હું બી. એ. ભણતો હતો ત્યારે મુંબઈમાં એક વ્યાખ્યાનમાત્રા શરૂ થઇ હતી. તેમાં એક વિદ્વાન વ્યાખ્યાનાએ ઈશ્વરની સર્વગતા વિરુદ્ધ પૂર્વપક્ષ ઉઠાવ્યો હતો. છેક જાન કે સંવેદન આપણા ચિત્તમાં આવી આવીને ચિત્તને વિશેષ કરે છે. ઇશ્વર જો સર્વત્ર હોય તો તેના ચિત્તમાં સર્વથી વધારે વિશેષો થાય છે એમ માનવું પડે, વગેરે. આ પૂર્વપક્ષનું તેમજ સમાધાન શું કર્યું તે મને અત્યારે યાદ નથી. કદાચ તે વખતે સમન્વયો પણ નહિ હોત. પણ ઉપર કહ્યું તે રસાનુભવનું ધોરણ જોતાં, આ આપત્તિનો ખુલાસો થઇ જાય છે. જેમ

સંગીતના વિવિધ સૂરો સાંભળતાં ચિત્ત વિક્ષિપ્ત નથી થતું કારણ કે એ વિવિધ સૂરોમાં ચિત્ત એક જ રાગને, મેળને અનુભવે છે, તેમ જ ને પરમ ચિત્ત વિશ્વમાં વિવિધ સંવેદનોમાં એક જ મેળ અનુભવતું હોય તો તેને સર્વશ્રાંતથી પરમ વિક્ષેપ ન થાય પણ પરમ આનંદ થાય. પરમાનંદ એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. વળી કાલમાં વહેંચાયેલા રાગના સ્વરોમાં પણ જેમ એ આખા રાગના રસનો અનુભવ થાય છે, સંગીતને અંતે સંપૂર્ણ થવાનો રાગ એટલે અંગી અંતે તે પૂરો થયા પહેલાં સંભળાતા તેના અંગર્ભૂત સૂરો કે અંગોની વચ્ચેનો કાલનો અંતરાય રસનો અંતરાય નથી થતો, ઉકટો એ રસસિદ્ધિનું અધિકરણ બને છે તેમ ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન એ ત્રિકાલનો ભેદ પણ જ્ઞાનમાં, જ્ઞાનની સમસ્ત ઘટના નિષ્પત્તિથી થતા આનંદમાં, અંતરાય પણ ન થાય એ સમગ્ર શકાય એવું છે. ટૂંકમાં ભવિષ્યનું જ્ઞાન કેમ સંભવે એ પ્રશ્ન જ પરમચિત્તને માટે અનુપપન્ન છે એમ આ સંગીતના દશાન્તથી સમજાય છે. તેમાં પણ આ ત્રિકાલમાં વિસ્તરેલું વિશ્વ પરમાત્માના જ સંકલ્પથી ઉત્થિત થયું છે, પરમાત્માનું જ સંગીત છે એ વિચાર સમગ્રએ અને સ્વીકારીએ ત્યારે વ્યાવહારિક જ્ઞાનના ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા વૃત્તિવિક્ષેપ અને કાલના અંતરાયના પ્રશ્નો આપોઆપ શમી જાય છે.

જીવનમાંથી જ ઉદ્ભવતી કલાનો અનુભવ આ રીતે જીવનના અનુભવો અને જીવનના અનુભવના નિયમોની પાર જાય છે. પોતે પોતાથી પર જવું એવું જ નામ કલાનો અને જીવનનો ઉદ્ધાર.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

કેળવણી અને વિવેકબુદ્ધિ

વિવેકબુદ્ધિને હું ઇષ્ટદેવતાના જેવી પૂજ્ય સમજું છે. કર્મ, ભક્તિ, ધ્યાન, જ્ઞાન, અભ્યાસ, તપ ઇત્યાદિક વિવિધ સાધનાઓ વડે ને કાંઈ વ્યાવહારિક જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા જેવી વસ્તુ મને લાગતી હોય તો તે વિવેકબુદ્ધિનો વિકાસ છે. કાંઈ દેવાદિકના દર્શનની કે રિદ્ધિસિદ્ધિઓની મને તૃષ્ણા નથી; પણ ભક્તિ વગેરેથી ને દેવો સંતુષ્ટ થાય તો તેઓ મારી વિવેકબુદ્ધિને શુદ્ધ અને વિકસિત કરે એ જ હું ઇચ્છું છું. * * * *

કળા, કૌશલ્ય, પાંડિત્ય, સૌંદર્ય, બલ, કે કેવળ ભક્તિ, કેવળ કર્મપરાયણતા, કેવળ તપ, કેવળ જ્ઞાન (માહિતી અને તર્કશક્તિ,) કે કેવળ ધ્યાનની પૂર્ણતાથી જીવનની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી; પણ વિવેકની પૂર્ણતા અને જીવનની પૂર્ણતા એ બે એક જ વસ્તુ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. જેમ પ્રાણ વિનાનું શરીર એટલે જ શય, તેમ વિવેક વિનાનું જીવન એટલે જ અમાનવ્ય એમ મને લાગે છે. * * * *

અણીશુદ્ધ વિવેકી જીવન એજ મારા વિચારથી જીવનસુક્રિતાનું બાહ્ય લક્ષણ છે.

વિવેકના ઉત્કર્ષને હું જીવનનું અને તેથી કેળવણીનું અંતિમ ધ્યેય માનું છું; અને અવલોકન-શોધનની જિજ્ઞાસા અને ઝીણવટ-પ્રજ્ઞાની તીવ્રતા, યોગ્ય ભાવોના પોષણને પરિણામે ભાવના વિકાસ અને સમ્યક્ જગૃતિનો અભ્યાસ એવા કેળવણીનાં વિભાગો પાડું છું.

['કેળવણીના પાયા' માંથી]

મિશિરલાલ ધ. મશરૂવાળા

પધારો. હવે જાપાનની ભૂમિ દેખાવાને માત્ર અર્ધા કલાકનો જ વિલંબ છે. 'અમે તે વાંચીને ઉપર કંપ્ટનની ઓરડીમાં ગયા. શ્રી ગુરુદેવને પણ ત્યાં લઈ ગયા. સ્થામાંથી પરવાર્યાં ત્યાં તો જાપાનની ભૂમિના કિનારાનું દર્શન થયું. કંપ્ટને દેશવાત્સલ્યના ભાવથી ભરેલે સ્વરે કહ્યું: 'પેલી મારી ભૂમિ દેખાય છે.' જેમ માતાના તરફ બાળક નેહ રહે. એમ સ્નેહપૂર્ણ દષ્ટિ વડે નેહ રહેલા એ લોકો જ એ રીતે "મારી ભૂમિ" કહી શકે. આપણે શી રીતે કહી શકીએ? તેમણે કહ્યું: 'મારા દેશની દરેક તસુ ભૂમિ સુંદર છે, અને એને માટે મારો પ્રાણ આપું.' અને ખરેખર જેમ જેમ અમે જાપાનની નજીક આવતા ગયા તેમ તેમ અમને એ ખરું લાગ્યું, કે ત્યાંની દરેક ચીજ સુંદર છે. કિનારા પર પર્વતો છે. તે તરફ નેહને કંપ્ટને કહ્યું, કે આ પર્વતોની નીચે માછીઓનાં ઝુપડાં છે અને એમની માતાનાં સ્થાન છે. આ નાની નાની કુટિરોમાં મૂર્તિ નહિ પણ કોઈમાં સ્વરિતક, કોઈમાં ચક્ર એવાં ચિહ્નો હોય છે. સ્ટીમર જ્યારે નાગાસાકી આવી ત્યારે રાત્રે ૯ વાગે તાર મળેલો એટલે માણસોની ભીડ બંદર ઉપર નહોતી દેખાતી. પણ જ્યારે સ્ટીમર બંદરે ઉભી ત્યારે દૂર બંદર પર પુષ્કળ માણસોની ભીડ દેખાઈ કે જેને મોખરે એક અતિ વૃદ્ધ પુરુષ હતા. તે સ્ટીમર પર આવ્યા અને બંગાળીમાં અમને પૂછ્યું: 'આપ સર્વ કુશલ છો?' અમે સાનેદાશ્વર્યથી ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી રહ્યા. તરત જ બોલ્યું કે એ જ શાન્તિનિકેતનમાં પૂર્વે રહી ગયેલા શિલ્પી છે. અમે પૂછ્યું: 'આપ બંગાળી ભાષા શી રીતે સાચવી રહ્યા છો?' તેમણે કહ્યું: 'કોઈ દિન શ્રી ગુરુદેવ અહીં પધારે તો એમની ભાષામાં હું સત્કાર કરી શકું તે માટે પ્રતિદિન દશ મિનિટ બંગાળી ભાષામાં હું પોતા સાથે વાત કરતો રહ્યો છું. વળી બંદર દિવસથી તો એકાન્તે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરું છું કે આપની સ્ટીમર આ તરફ આવે. હું તો વૃદ્ધ છું, મારાથી ખરાબર ચલાવું નથી. ભેગા થએલા લોકોએ હું વૃદ્ધ અને અશક્ત છું તેથી મારે માટે આગળ જગ્યા કરી, અને મને સૌથી આગળ મૂક્યો છે અને આપને મળવા સ્ટીમરમાં આવ્યો છું.'"

જાપાનની ભૂમિ પર

પછી અમે સર્વ બંદર પર ઉતર્યાં. જે આચાર્ય મીનમાં મળ્યા હતા તેમણે એક મિસ તોમીવાડા હતાં તેમને મેળવ્યાં. શ્રી ગુરુદેવ જ્યારે નવ વર્ષ પૂર્વે જાપાન ગયેલા ત્યારે તેમની સાથે મેળાપ થયેલો. તે ઐજ્યુએટ હતાં અને શ્રી ગુરુદેવની પ્રતિ તેમની ઘણી ભક્તિ હતી. શ્રી ગુરુદેવનું સાહિત્ય તેમણે જાપાનીમાં ઉતાર્યું છે. આવી રીતની સેવા માટે તેમણે લગ્ન પણ નહિ કરેલું. વિદ્યાની ઉપાસના માટે તે કુંવારાં રહી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય આચરી રહેલાં હતાં. તે અમારી સેવા માટે આવેલાં હતાં. બોજનાદિ વ્યવસ્થા માટે એક મુન્દર બાગ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. સ્ટીમરમાં લોહબંડની ગંધ આવ્યા કરતી એટલે એમણે કહ્યું: 'સ્ટીમરમાં લોહબંડ સ્થાનમાં આપને બોજન કરાવાય! આપ નીચે ઉતરશો? પ્રવાસનો બધો સરસામાન બલે સ્ટીમરમાં રહે.' અમે બાગમાં ગયા. ત્યાં સ્નાન માટે દંડા અને ગરમ પાણીની સર્વ વ્યવસ્થા રાખેલી હતી. કંપ્ટને મિસ તોમીવાડાને પૂછેલું કે અમને પ્રથમ શું નેહિંએ? તેમણે જણાવેલું કે ભારતવાસીને પ્રથમ તો સ્નાન નેહિંએ. એ પ્રમાણે આગળ આગળથી પૂછીને સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી. બહુ સારી રીતે સ્નાન કર્યું. અમે તો એક એક કપડું સાથે લીધેલું અને નીચે ઉતરેલા. પણ એ બાઈએ દંડી લાગશે એમ બાણીને સ્નાન કર્યા પછી ત્યાં પહેરવા માટે ગરમ કપડાં વગેરે સર્વ તૈયાર રાખેલું. એ બાઈને જ શ્રી ગુરુદેવનાં

ભાષણાનું જાપાની કરીને લખવાનું હતું. અમે પૂછ્યું, કે આપ સ્ત્રીને કેમ આ કામ સોંપાયું છે? તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘પુરુષને વિચારની જરૂર લાગે છે, પણ ભાષાની દરકાર નથી હોતી; પણ સ્ત્રીને તો ઘરમાં ચોખાના દાણેદાણાની કાળજી હોય છે એટલે મારે તો શ્રી ગુરુદેવના વિચારો અને ભાવનાઓની સાથે સાથે તેનું આલેખન જે ભાષા તે પણ સંગ્રહવાની છે. એટલે એઓશીનો પ્રત્યેક પ્રત્યેક શબ્દ લીધા સિવાય હું રહીશ નહિ.’

ખાલ-સન્માન

જાપાન વિષે કહું તે પહેલાં એટલું કહી દઉં કે મને ભાષણ કરવાનો અભ્યાસ નથી, વાતચીત કરવાનો જ અભ્યાસ છે. તેથી મને આ રીતે ઉંચા આસને બેસાડ્યો તે કીક થયું નથી. પરંતુ આનંદની વાત એ છે, કે નાના વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહેવાનો અભ્યાસ રાખનારા મારા જેવાને આજે અહીં પણ વિદ્યાર્થીઓની જ સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ ધ્વજે આપ્યો છે. હું જોઉં છું કે અહીં શ્રદ્ધાવાન વૃદ્ધ પુરુષો પણ છે. બાળકોની જ્યંતીને દિવસ બાળકો માટે રાંધેલી વસ્તુ વૃદ્ધોને પણ કીક લાગી શકે તેમ હું જે બાળકોને કહેવા માયું છું તે તમને સૌને પણ કદાચ કીક લાગશે, એમ ધારીને વાત કરું છું. બાળકમાં સન્માન આપવાની વૃત્તિ કરતાં પ્રેમની વૃત્તિ વધારે હોય છે. આ ઉંચે આસને બેસાડી મને દૂરથી માન અપાવવાને બદલે એમની સાથે બેસાડીને પ્રેમાલાપ કરવા દીધો હોત તો વધારે આનંદ થાત. જે દેશમાં ભગવાન વૈકુંઠનું સિંહાસન ત્યાગ કરીને પોતે ખાલગોખાલ થઈને બાળકો સાથે ખેલતા હતા, તે દેશમાં આચાર્ય માટે જાણે આસન રાખવું એ કીક નથી. જ્યારે બાળકો મોટાં થશે ત્યારે આચાર્યને સન્માન આપતાં શિખશે. માટે બાળક પ્રથમ તો પ્રેમ રાખતાં શિખે અને મોડું થતાં સન્માન આપવાનું શિખી લે એ કીક છે. જે માતા ભક્તિ કરાવવાના ઉદ્દેશથી શિશુને દૂર રાખે તો બાળકનો પ્રાણ બચે નહિ, તેવી રીતે આચાર્ય જે ભક્તિ કરાવવાના હેતુથી શિષ્યોને દૂર રાખે તો તે તેમનામાં જ્ઞાનજીવન શી રીતે રેડી શકે? પણ એ તો થયું. હવે જાપાન ઉપર આવીએ.

‘મારી માતૃભૂમિ’

જાપાન વિષે ‘મારો દેશ’ ‘મારી માતૃભૂમિ’ એમ કહેલું, તે તે દેશ સ્વાધીન છે તે માટે નહિ પણ પોતાનો દેશ તેમણે પોતે જ નિરંતર પ્રમત્નથી કલ્યાણમય, સુંદર, અને અન્યની સેવા કરવાના ક્ષેત્ર રૂપ બનાવ્યો છે તે માટે કહેલું. ધારો કે આજે આપણને કોઈ ‘સ્વારાજ્ય’ આપી દે તોપણ આપણે ‘મારો દેશ’ એમ કહી શકીશું? ના; કારણકે આપણે દેશને માટે કંઈ કર્યું નથી. અને એ ‘સ્વારાજ્ય’ ન મળે છતાં પણ આપણે તેને માટે સ્વાર્પણ કર્યું હશે તો ‘આપણો દેશ’ એમ કહી શકશું. જેમ માતા બાળકને વેચતો લઈ ‘આ મારો પુત્ર’ એમ કહી શકતી નથી, પણ પ્રત્યેક દિન પોતાની સેવાથી તેને પોતાનો કરી અને કહી શકે છે, તેમ કોઈ પણ યોગ પર “આ મારી યોગ છે” એમ કહેવાનો અધિકાર હોવો એ એના ઉપર વિજય મેળવવો એ નથી, પણ તેને માટે કરેલું પોતાનું સ્વાર્પણ એ તે અધિકારનું રહસ્ય છે. અને એથી જ જેઓ ‘ગુલામોના માલિક છે તે’ એમ ન કહી શકે, કે ‘આ અમારાં માણસો છે,’ પણ જે મહા પુરુષોએ પોતાના પ્રાણ દ્વારા જગતની સેવા કરી છે તેઓ જ એમ કહી શકે.

નાગાસાકી વિશ્વવિદ્યાલય

અમે નાગાસાકી પહોંચ્યા અને બોજન લીધું એટલામાં ત્યાંના વિશ્વવિદ્યાલયના સમસ્ત અધ્યાપકો અમારી પાસે આવ્યા અને તેઓએ વિનંતી કરી: ‘માત્ર અર્ધો કલાક પણ

અમારા વિશ્વવિદ્યાલયમાં આવી જાઓ, તો ઉપકાર થશે. અમારા બાલકોને માટે આપને બોલાવવાનો હક છે. આપ તો બાળકોના બંધુ છો એટલે અમારે ત્યાં નહિ આવો તો બાળકો આપને અહીંથી જવાની અનુમતિ આપશે નહિ.’ પછી અમે સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય જોવા ગયા. ત્યાંના મોટા પુસ્તકાલયની વિશાળતા અને ઉપયોગિતા સંબંધી અને ત્યાં ચાલતી પ્રાચીન શોધબોજની પ્રવૃત્તિ સંબંધી અહીં અત્યારે કહી શકાય એમ નથી. ત્યાંના અધ્યાપક સોબોમુતો એક વિરલ મૂર્તિ છે. તેમને જોઈને, તેમનું જ્ઞાન જોઈને આશ્ચર્ય જ થાય ! એમને અમે પૂછ્યું: ‘આ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરો છો?’ તેમણે કહ્યું: ‘અમે પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકો ઉપર જ આધાર રાખતા નથી. પણ અમે એવું અભ્યાસક મંડળ બિલું કર્યું છે, કે જેઓ પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાનામૃત મેળવી અન્ય પિપાસુઓને આનંદ સાથે એ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવી શકે છે. પુસ્તકાલય કરતાં અભ્યાસક મંડળ બિલું કરવું તે વધારે મહત્વનું છે. દ્રવ્યથી પુસ્તકાલયનું બાહ્ય સાધન પ્રાપ્ત થાય પણ સરસ્વતી માતાની ઉપરનાં પ્રેમ-ભક્તિ વિના એવું અભ્યાસક-મંડળ બિલું ન થાય. પુસ્તકશાળાનાં પુસ્તકોનો ભાર લઈને તો માણસ ગુંગળાઈ જાય, જેમ કેઈ ઉપવાસીનું મોઢું સીવી લઈ તેના માથા પર ખાઈને ભાર ભરીએ તો તે બિચારો મરી જાય.’

આમ્યદર્શન

‘નાગાસાકી-વિશ્વવિદ્યાલય’માં ત્રણ કલાક થોભીને ઉન્ઝેન (Unzen) ચઢીને કોબે જવાનું હતું. તે વખતે મીસ તોમીવાડા અને કંપ્ટન વચ્ચે નાગાસાકીથી કોબે જતા સુધીના ખર્ચને માટે રકમગ ચાલી. બાઈ કહે કે નારીમંડળદારા શ્રી ગુરુદેવો એ ખર્ચ અપાશે અને કંપ્ટન કહે કે હું આપીશ. એ બેમાંથી કોણ જીત્યું, તેની તો અમને ખબર નથી પણ અમે પહોંચ્યા ખરા. ત્યાંથી શહેર છોડી મોટરમાં બેસી જાપાનનાં ગામડાંના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. ગામ એટલાં બધાં સુંદર હતાં કે સો સો માણસ ફર્યા છતાં એવી એક પણ જગ્યા ન હતી કે જે નકામી, ફૂબડી, ભૂંડી ભૂખ જેવી હોય. બધી લીલીછમ, હરિયાળી, ઝાડ, પાન, ઘાસવાળી-‘શસ્ત્ર-સ્થામલ’. કેઈ સૌંદર્યશાસ્ત્રી પણ એ રચનામાં ખામી કાઢી શકે એમ નહોતું. એવું અકૃત્રિમ સૌંદર્ય જ્યાં ત્યાં નજરે પડતું હતું. મીસ તોમીવાડાને શ્રી ગુરુદેવે કહ્યું: ‘જાપાનમાં વીરત્વ છે એમ તો અમે જાણ્યું હતું, પણ સૌંદર્યનું પણ આટલું બધું જ્ઞાન હશે એ ખબર નહોતી.’ તેમણે ઉત્તર આપ્યો: ‘જો માણસમાં વીરત્વ હોય અને સુંદરતાની લાવના ન હોય, તો શાને માટે તે પોતાનો પ્રાણ આપી શકે? જગતના ઇતિહાસમાં એવું એક પણ દષ્ટાંત બતાવે, કે જ્યાં વીરત્વ હોય, અને સુંદરતા નહોય! જે જાતિ સૌંદર્યથી વિમુખ હોય તે બાળસુ, કાચર, સ્વાર્થપરાયણ અને બીરુ હોય છે.’

ઉત્તરનું રહસ્ય

પૂર્વ બંગાળની પેઠે, ગામમાંનાં, ધરોને, ફરતાં નાનાં ઉદ્યાન હતાં, અને છાપરાં ઘાસથી છાંયલાં છતાં અથવા તો તે કારણે જ ખૂબ સુંદર હતાં. ગામના લોકો ગામના કસ્યાણ માટે એટલા ઉત્સુક હોય છે કે ગામમાં વિજળાની બત્તી વગેરેની મુખ્યવસ્તુ કરેલી હોય છે. ‘તમારા ગામમાં સેવા માટે પૂરતા માણસ મળી આવે છે?’ એમ પૂછતાં મીસ તોમીવાડાએ કહ્યું: ‘ગામના કસ્યાણ માટે સધળા એક મત હોય છે અને સેવા માટે તો પ્રત્યેક જણ સ્પર્ધા કરે છે. કોઈને સ્વાર્થી કહેવું એ મત્સ્ય બરાબર ગણવામાં આવે છે.’

આ હિંગારો સાંભળ્યા ત્યારે જ અમને સમજણ પડી કે થોડા સમયમાં જાપાન જગતમાં શક્તિશાળી શાથી બન્યું ? કારણકે જે દેશની અંદર લોકોમાં એક ખીજાને સાથે મેળ હોતો નથી તે દેશ ચાળણીના જેવો છે. આપણા દેશના પુરાતન સાધુઓએ કહ્યું છે : 'કામધેનુને વાંસની ટોપલીમાં દોહીએ તો દૂધ તેમાં રહે નહિ અને દારિદ્ર મટે નહિ.' આપણા દેશમાં જે કંઈ છે તેને આપણે સાચવી નથી શક્યા એટલે આપણી આજની દરિદ્ર દશા થયેલી છે. ભાડબુનની ધાણી પાત્ર બરોબર ન હોય તો હીડી ન્ય છે તેમ આપણું પણ ધનધાન્ય લૂંટાઇ ગયું છે.

કુલપ્રતિષ્ઠા વિં સેવા

નાગાસાકીથી ત્રણ પહાડ ચઢીને, ઉતરીને, જુદી જુદી ખીણોમાં થઈ સાયંકાળે ઉન્ઝેન (Unzen ન્યાં ઉંચા પર્વત ઉપર ઉના પાણીના ઝરા છે) આવી પહોંચ્યા. ઉન્ઝેનમાં એક વિશાળ અતિથિગૃહ હતું. અમે પહોંચ્યા કે તરત જ નાની નાની બાલિકાઓએ અમારો સત્કાર કર્યો, અને અમારાં કપડાં બૂટ-વગેરે ઉતારવામાં મદદ કરી, ભોજનની વ્યવસ્થા કરવા મંડી ગઇ. એમના ચહેરા જોતાં જ અમને લાગી ગયું કે અહીં તો ચાકર લોકો પણ બહુ કુલીન અને સ્વચ્છ દેખાય છે. એક ચાકર જેવા વૃદ્ધ પુરુષે નોકરની માફક અમારી ઘણું ઘણું પ્રકારે સેવા કરી હતી. બે દિવસ ત્યાં રહ્યા અને ત્રીજે દિવસે રવાના થયા. તે વખતે અનેક શિષ્યપશુઓ, ધંડિતો અને ગુણવાન લોકો આવીને અમારી સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા. હોટલમાં ચાકરોને-વેઇટરોને-સામાન્ય રીતે બક્ષીસ આપવાની પ્રથા છે. આ પ્રથાને અમે વશ ન થઇએ એટલા ખાતર જ્યારે એમની વિદાય લેવાનો સમય આવ્યો ત્યારે માસ તોમીવાડાએ અમને ચેતવ્યા : 'જે જે ! અહીં સેવા કરનારાંઓને નોકર ગણીને બક્ષીસ આપતાં ! કારણ કે આમાંની ઘણીખરી કન્યાઓ તો અહીંનાં કુલીન કુટુંબોની જ કન્યાઓ છે; અને એ બધાં પ્રબળ ઇચ્છાથી અહીંના ચાકરોને બદલે સ્વયં સેવા કરવાને આવેલાં છે.' જે દેશમાંથી પોતાના ધર્મગુરુ શ્રી જીંદગીને ઉપદેશ પોતાના દેશમાં આવ્યો હતો, તે દેશના માણસોની સેવા કરી કૃતાર્થ થવા વૃદ્ધ, હુવાન, મૃત્યુ આબ્યાં હતાં. પછી જે વૃદ્ધ નોકરની માફક સેવા કરેલી હતી તેમનો પરિચય આવ્યાં અમને કરાવ્યો. તે વૃદ્ધ નાગાસાકીના દ્વીપકલ્પના પોણા લાગના માલેક હતા. મિકાડોએ જાપાનને પ્રજાનું બંધારણ આપ્યું, તે પહેલાં આવા આવા નાના રાજાઓ ઘણા હતા. અત્યારે પણ એઓ ત્યાંની પ્રતિનિધિ મંડળના એક આગેવાન સભ્ય હતા. આ સાંભળી અમે હાથ જોડીને એમને કહ્યું : 'આપે આટલી બધી સેવા કરીને અમને અપરાધી બનાવ્યા છે. આપનું મહત્ત્વ ક્યાં અને આવું કામ ક્યાં ! વૃદ્ધ ઉત્તર આખો : 'માફ ! ઉચ્ચપદ, કુલીન વંશ, કે મહત્ત્વ હોય તેથી કંઈ મારો સેવા કરવાનો અધિકાર જતો રહે ? શું તે મારી પ્રતિષ્ઠા સેવાના સર્વોપરિ કર્તવ્યની આડે આવે ? શ્રી ભગવાને જે કંઈ સૌભાગ્ય મને આપ્યું છે તેમાં સૌથી મોટું સૌભાગ્ય તો મને આપ સર્વની સેવા કરવામાં આવ્યું ન નહીં એ છે.' એમનો પોતાનો ત્યાં એક મહેલ હતો. એમણે કહ્યું : 'મારો વિચાર એવો હતો કે મારે ઘેર આપની સેવા કરવી. પણ પહેલેથી આ અતિથિગૃહમાં વ્યવસ્થા થઇ ગયેલી અને આ કન્યાઓ પણ સેવા અર્થે આવી પહોંચેલી હતી, તેથી એ વાત પડતી મૂકીને મને અહીં આવીને જોડાવું ફીક લાગ્યું. પણ છતાં આપની મોટર મારા ઘર આગળથી લઇ જાઓ અને તેના તરફ દિષ્ટિપાત કરો એટલે તે ઘર હવે આપના દર્શનથી જ પોતાને ધન્ય માનશે.'

તેમણે જ મોટર વગેરેની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં થઈને મોટર પસાર થઈ અને મોટર દ્વારા અર્ધો દિવસની મુસાફરી કરીને અમે રોશને ગયા. ત્યાં પણ કન્યાઓએ આવીને ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. અમને ખજર પણ પડતી નહોતી, કે મીસ તોમીવાડા આ બધી વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરે છે ? અર્ધો કલાકમાં તો ભોજન કરીને ટ્રેનમાં બેસી ગયા.

અન્નપૂર્ણા મા

ત્યાંથી અમે ડુકુઓફા શહેરમાં ગયા. ત્યાં જઈને સાંભળ્યું કે અહીં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓનું એક મંડળ છે. તે સ્ત્રીઓ શ્રી ગુરુદેવની પાસેથી કંઈકે સાંભળવા ઇચ્છતી હતી. ત્યાં પણ પહેલાંના જેવું અતિથિગૃહ હતું અને સેવા માટે સ્ત્રીઓ હાજર હતી. અને એવી જ રીતે અમારી સેવા થઈ. આવા કોઈ સેવકોને નોકર ન માનવાનું તો અમે સમજી જ ગયા હતા. સ્નાન કર્યા પછી એ મંડળમાં બેઠા હતા ત્યારે શ્રી ગુરુદેવને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો: ‘સ્ત્રીઓને એમના કાર્યમાં કેવી રીતે પ્રેરણા મળે ? ભારતવર્ષમાં પહેલાં ધર્મ અને પ્રાણ ભળેલા હતા તેને લીધે જ અમે ત્યાંથી ચૈતન્ય મેળવ્યું છે; તો હવે આપ ભારતવર્ષના એક મહર્ષિ એ વસ્તુ નહિ આપો તો બીજું કોણ આપશે ? અમે સૌ સ્ત્રીઓ દેશના જુદા જુદા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયાં છીએ.’ ત્યાંની સ્ત્રીઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે શું શું કામ કરે છે તે વિશે હાલ કંઈ કહી શકાય એમ નથી, તો પણ એટલું કહીશ, કે ત્યાંના દરેક મંદિરના મુખ્ય આચાર્ય અને સંન્યાસીઓ પાસે જે ૪૦-૫૦ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેમની ખાવા-પીવાની વ્યવસ્થા તે સ્ત્રીઓ કરી આપે છે. તેઓનું સાદું જીવન, પવિત્રતા અને ગંભીર જ્ઞાન જોઈ અમને બહુ આશ્ચર્ય થયું. અમે વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું: ‘તમારું ઘર છોડીને આટલે દૂર આવતાં દુઃખ થતું નથી ?’ તેમણે કહ્યું: ‘દુઃખ શેનું ? અમે એક માને છોડી અહીં સો સો મા મેળવી છે.’ પેલી બહેનોને પૂછ્યું: ‘તમે આટલી સેવા ઉઠાવો છો તે કેવા ભાવથી પ્રેરાઈને ઉઠાવો છો ?’ એક વૃદ્ધાએ કહ્યું: ‘અમારા છોકરાઓ બીજે જામ અભ્યાસ કરે છે તેમની સેવા આવી રીતે જ થાય છે, તો અમે એમની સેવા કરીએ તે કંઈ નહિ તો સ્વાર્થ-શુદ્ધિથી પણ આવશ્યક છે.’ તે વખતે વિચાર થયો, કે હાય ! અમારો જ દેશ એક અભાગી છે, કે જ્યાં શાળાની બોર્ડિંગમાં માતા વિનાના અનાથાશ્રમમાં હોય એવી રીતે બધા વિદ્યાર્થીઓ માનુહીન, આનંદહીન, સેવાવિહીન અવસ્થામાં રહે છે ! મુંબઈ, અમદાવાદ, કલકત્તા વગેરે સ્થળે છાત્રાલયો છે તે જોતાં સર્વત્ર માનુહીનતાનો ખ્યાલ આવે છે. આવો માતા વગરનો જે દેશ તે કેવી રીતે શક્તિ મેળવી શકે ? અશ્વત્થામા પોતાની માનું દૂધ તો નહિ પણ રનેહ તો મેળવી શક્યો હતો. તો આ અનાથ મા વગરના બાળકોમાં દેશમાં જ્યાં મા પણ ન મળે ત્યાં દેશમાતા તો ક્યાંથી જ મળે ? અને તેથી બધાં છાત્રાલયમાં પુરુષો જ અન્નપૂર્ણા હોય અને સૂજવાળી મા હોય એ દુર્ભાગ્ય દેશનું ભાવી કેવું ? તે સ્થળે સ્ત્રીઓ સાથેની એ વાતચીત પછી જ્યારે નીચે આવ્યા ત્યારે એકદમ વરસાદ આવ્યો. તેથી અર્ધો કલાક તેમની સાથે વધારે વાતચીત કરવાની તક મળી. તે વખતે પૂછ્યું: ‘આ વૃદ્ધા અને તમે બીજી બધી સ્ત્રીઓ એક મંડળનાં છો ?’ તેમણે કહ્યું: ‘હા. અમારે ત્યાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગનાં એવાં બે સ્ત્રીમંડળ છે, તેમાં આ દક્ષિણનું છે. એ મંડળમાં ૧૫ પંદર લાખ મેળવે છે.’

એક્લાખ સાઠ હજાર અનાથ બાળકોની માતાઓ

જાપાનમાં એવું એક પણ શહેર નહિ મળ્યું પડે, કે જ્યાં સેવા કરવાને હજારો સ્ત્રીઓ તૈયાર નહિ હોય. થેકોહામા અને ટોકિયો એ બે મધ્ય સ્થળ છે, ત્યાંથી બધાં સ્ત્રી-મંડળને ટેલીફોન જેવા સાધનદ્વારા અટી કે ત્રણ કલાકમાં તે મંડળ ખજર પહેંચાડી શકે

છે. બધા ટેકીફાઇન વગેરે સાથે આ મંડળને સંબંધ છે. જ્યારે ટોકિયોમાં ધરતીકંપ થયો ત્યારે જાપાનની સરકારે માણસો, ધન વગેરેનો ખંદોળસ્ત તો ક્યોઈ હતો જ, પણ હળવે બાળકો જે માનુષીન હતાં એમની સંભાળ કોણ લે ? ઉત્તર વિભાગના સ્ત્રીમંડળને પોતાને ત્યાં જ એ પીડા હતી તેથી દક્ષિણના મંડળને સરકારે પૂછ્યું, કે તમે કેટલાં બાળકોનો ભાર લઈ શકો એમ છે ? પાંચ છ કલાકમાં જ પ્રત્યુત્તર આવી ગયો, કે બે લાખ સ્ત્રીઓ દરેક એકેક બાળકની સંભાળ લેવા તૈયાર છે. સરકારે તરત જ દરેક જાતનાં વાહનોથી ધરતીકંપ-વાળા ભાગમાંથી બાળકોને લાવીને તેમને પહોંચાડવાની તૈયારી કરી દીધી. સ્ત્રીઓએ કહ્યું, કે અમે પણ ત્યાં જઈને ધાયલ થયેલી દુઃખી સ્ત્રીઓની સેવા કરીશું, અને તેઓએ એ ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. એમાંથી પહેલે દિવસે ૧૦૦૦૦૦ એક લાખ બાળકોને બહાર કાઢ્યાં, બીજે દિવસે ૬૦૦૦૦ સાઠ હજાર બાળકોને બચાવ્યાં. એક પણ બાળક મા વિનાનું ન રહ્યું અને બે ત્રણેક દિવસમાં એક લાખ સાઠ હજાર બાળકોની પરિચયોની સુંદર વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. એ નારીમંડળમાં જે વૃદ્ધ મુખ્ય સ્ત્રી હતી તે શ્રી ગુરુદેવનાં દર્શને આવેલી. એ બધી સ્ત્રીઓ જાપાનનો નવો યુગ શરૂ થયો ત્યારથી—૪૦-૫૦ વર્ષથી સેવિકાઓ છે. શ્રી ગુરુદેવને અને અમને કહ્યું : ‘આપના ભારતવર્ષના પૂર્વ પુરુષોએ અમારા પૂર્વ પુરુષો પાસે ધર્મની ભાવના આણી હતી. સમસ્ત સાધન, મંત્ર આદિ વહન કરી આણ્યાં હતાં. આજે જાપાનના સ્ત્રીમંડળમાં ભારતવર્ષની કઈ સ્ત્રીઓ એ પ્રાણુ પૂરવા આવે છે તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છીએ. અમારી એ ઇચ્છા છે કે અમે ભારતવર્ષની ગામેગામની સ્ત્રીઓની સેવા જોઈ આવીએ, તેમના ચરણતલે સેવા અને પ્રેમનું શિક્ષણ લઈ આવીએ, કારણ કે ભારત તો અમારા ધર્મના મુખ્ય પુરુષ ગૌતમજીહની જૂમિ છે.’ દુઃખથી અમે કહ્યું : ‘અમારા દેશનું આજે એવું સૌભાગ્ય નથી. અમારા દેશની સ્ત્રીઓ તમને કંઈ શિક્ષણ આપે એવું હાલ નથી.’ પણ તેમણે અમારી વાતને ખોટા વિનય માની લીધી. “તમારા પૂર્વ પુરુષો જ્ઞાન અને ધર્મમાં પર્વત જેવડા હતા છતાં વિનયમાં માર્ગની ધૂળના રજકણ જેવા હતા તેથી અમે તમારી વાતમાં વિશ્વાસ કરીએ નહિ.” તે વખતે અમને ગર્વ કે અભિમાન ન થયું પણ માથું નીચું કરીને આંખમાં આંસુ સાથે કહ્યું : ‘હા ભગવાન ! કેવું દુઃખ ! અમારી પાસે કેવડી આશા રખાય છે અને અમારું ગલુ !’ દરિદ્ર પાસે જઈ કોઈ યાચે અને તેને જેવી ગ્લાનિ થાય તેવી ગ્લાનિ તે વખતે અમને થઈ. આત્માના અમૃત માટે બીજા દેશો આપણી પાસે આશા રાખે છે અને છતાં આપણે કેટલા દરિદ્ર છીએ !

મહારાણીનો સંદેશો

ત્યાંથી પછી કોણે ગયા. એ વખતે જાપાનના રાજકુવરનો વિવાહ થવાનો હતો એટલે નગર નગર અને ગામે ગામે મહોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રસંગે જાપાનના લોકો કહેવા લાગ્યા કે આ બહુ સાઈ થયું કે સાથે સાથે કવિવર ટાગોરનો પણ કીક સરકારોત્સવ થઈ રહ્યો છે. મહારાણીજીએ તો સંદેશો મોકલ્યા : ‘જે અમારે ત્યાં લગ્ન-પ્રસંગ ન હોત, તો હું જાતે આવી આપની સેવામાં જરૂર હાજર રહેત.’ ભવિષ્યમાં આવશ્યો ત્યારે દર્શન, શ્રવણ અને સેવા કયો વગર રહીશ નહિ. જ્યારે શ્રી ગુરુદેવનું બધું મંડળ ટોકિયો જ્યાં માટે તૈયાર થયું, ત્યારે મેં નમ્રતાપૂર્વક શ્રી ગુરુદેવને વિનંતી કરી, કે અહીંનાં તીર્થો અને સાધુનાં દર્શને હું જઈ ?

ત્યાં સિદ્ધયોગીઓ સાથે જે જે વાતચીત થઈ તે કાલે કહીશ. [અપૂર્ણ]

બાળુ ક્ષિતિમોહનસેન

સાવરળા રાત્રી

(હાં રે સખિ ! દીદો ડાલરિયો
કાલદરીને કાંઠે ઉભો રે"—એ ગીતનો લય)

હાં રે સખિ ! મીઠી મધુરી જો ચંદા,
કે આલ કૈરે કાંઠે ઉગે છે !
હાં રે રાસ રમવાને તારક—વૃન્દા,
કે દૈવી ન્યોતે અગે છે. ધ્રુવં

દેવ-બાલિકા સમી એ આલ-ખોળે લાડતી,
હાં રે એ તો સખીઓશું સરે મન્દ મન્દાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કૈરે કાંઠે ઉગે છે !

કોટિ કોટિ અમીધાર ગગનેથી નીતરે,
હાં રે આજ સૌમ્ય ખની પૃથિવી નવ-ખણ્ડાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કૈરે કાંઠે ઉગે છે !

પ્રાણુને ઉંડાણુ એ અબકે અનેરી,
હાં રે એણે જગને ઓઢાડીં તેજ-કન્થાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કૈરે કાંઠે ઉગે છે !

ભર્યું ભર્યું મુખ એનું આંખને ભરી દે,
હાં રે એ તો જીવન ભરી દે સુખ-કન્દાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કૈરે કાંઠે ઉગે છે !

વિન્ધ-વાંસળીમાં આજ પ્રેમ-સૂર વાગે,
હાં રે એના હૈયે પડે પડછન્દાઃ
હો ! ચન્દા જો ! આલ કૈરે કાંઠે ઉગે છે !

ઉરમાં અભિલાષ હો ! કુણી કુણી જાગે,
હાં રે ઉડે રસછોળ આજ સ્વચ્છન્દા !
હો ! ચન્દા જો ! આલ કૈરે કાંઠે ઉગે છે !

બોલ્શેવિકઝમની ઉત્પત્તિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૩]

લુધ બ્લેક નામના ફ્રેન્ચ સામ્યવાદીનો એવો મત હતો કે મજુરોની મોટામાં મોટી આવશ્યકતા મજુરીનાં સાધનોની છે અને દરેક સરકારનું કર્તવ્ય છે કે પોતે એવાં સાધનો મજુરોને ઉભાં કરી આપે... રાજ્ય બીજાં કશું નથી, કેવળ ગરીબોનું મહાજન છે અને રાજ્ય તરફથી જ કારખાનાં સ્થાપિત થાય તો ધીમે ધીમે ખાનગી કારખાનાંનો અંત આવી જાય. પણ તે એમ પણ કહેતો કે જુદીથી કામ કરનારને શરીરથી કામ કરનાર કરતાં વધારે બદલો મળવો જોઈએ નહિ. જુદીજગથી જોએ સમાજની સેવા કરે છે તેઓનો સમાજમાં ખૂબ આદર થાય છે એ બદલો તેમને માટે બસ છે. ધન તો જુદાં કામ કરનાર અને શરીર મહેનતનું કામ કરનાર બંનેને સરખું જ મળવું જોઈએ.

લેસેક પ્રાઉફુલ્ડ નામના ફ્રેન્ચ સામ્યવાદીએ ‘ધન શું છે’ એ નામના પુસ્તકમાં બતાવ્યું કે ‘બીજાની પાસેથી ચોરી લીધેલા માલનું નામ ધન છે.’ કારણ બીજાના શ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલો માલ કોઈ પણ જાતનો શ્રમ કર્યા વિના ધનિક માણસ ભાડું, બ્યાજ અને નફાના રૂપમાં પડાવી લે છે. છતાં તે કહેતો કે પ્રચલિત વ્યવસ્થામાં એકદમ તો ફેરફાર નહિ થઈ શકે. ધન ઓછું કરવા તેની એક યોજના એવી હતી કે ભાડા અને બ્યાજની એક તૃતિયાંશ રકમ સરકાર કર તરીકે લઈ લે.

જર્મનીમાં ફર્ડિનાંડ હેસેલે આ બાબે વિષય એક જ પ્રશ્નમાં દર્શાવ્યો: ‘મૂલીવાળા અને કારખાનાના માલિકો પોતાની યોગ્યતાના બદલામાં જેટલું પ્રાપ્ત કરવાને હકદાર છે તે ઉપરાંત નોકરો, મજુરો અને બીજા લોકોના શ્રમથી થતી કમાણીમાંથી ભાગ લે છે તે યોગ્ય છે? બીજાના શ્રમનો લાભ લેવાનો તેમને શો અધિકાર છે?’ આ પ્રશ્નમાં સામ્યવાદનાં મૂળતત્ત્વો આવી જાય છે. હેસેલે બહુદાખલા દલીલોથી પૂરવાર કર્યું કે મજુરોના શ્રમમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી મજુરોને તો માંડ માંડ પેટનું ભાડું આપવા જેટલું જ મળે છે; બાકીનું બધું મૂલીવાળાના ભાગમાં જાય છે. તેણે કહ્યું: ‘મૂલી આજે એવી સ્વતંત્ર, જબરદસ્ત અને સ્વયંવર્ધમાન શક્તિ બની ગઈ છે કે તે પોતાના ઉત્પાદકને જ પીડી રહી છે. રૂપિયાને રૂપિયો ખેંચે છે. પ્રાચીન કાળમાં મજુરી-માંથી લેવાયલા લાભો આજે મૂલીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે અને તે આજની મજુરીને પીસી નાંખે છે. મજુરીનાં સાધન-વંત્રો વગેરે-મજુરોને હફાવી તેમના સ્થાન પર બેસી ગયાં છે અને એ નિર્જીવ સાધનો સજીવ મજુરોને નિર્જીવ બતાવી રહ્યાં છે.’

પરંતુ આ બધા લેખકોમાં પોતાની જુદી અને કલ્પનાના પ્રભાવે કાલે માકસે સહુથી અગ્ર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. સામ્યવાદને તેણે શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યું. તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ બહુ સૂક્ષ્મ હતી. તે ઉપરથી તેણે જોયું કે આજકાલ જેટલી આર્થિક માબતો છે તે બધી મૂડીને અધીન છે. દુનિયામાં મૂડીનું જ રાજ્ય છે. મજુરો ગણાય છે સ્વતંત્ર પરંતુ તેમની

સ્થિતિ શુદ્ધાભોજેવી જ છે. મૂડીની પ્રથાથી બે પ્રકારના વર્ગ ઉત્પન્ન થયા છે. એક મૂડી રોકવાવાળો જે પોતાની મૂડીના બળે બીજાની મજુરીનો લાભ ઉઠાવે છે અને બીજો ગરીબ મજુરોનો વર્ગ જે કહેવાય છે સ્વતંત્ર, પરંતુ નથી તેની પાસે જમીન, નથી તેની પાસે મૂડી, નથી પોતાના શરીર સિવાય બીજું કશું સાધન. એ મૂડીવાળાને ત્યાં કોઈ પણ સ્થિતિમાં મજુરી કરવા ન જાય તો કરે શું ? તે પોતાની શરીર મહેનત વેચીને મજુરી લે છે પરંતુ માંડ પોતાનો નિર્વાહ થઈ શકે એટલી જ 'મજુરી' તેને મળે છે. પરંતુ મૂડીવાળો જેટલી મજુરી આપે છે તે કરતાં એ મજુરે કરેલા શ્રમના વધારે દામ ઉપજાવે છે. દાખલા તરીકે મજુરી રૂ. ૧૦) આપી હોય તો દામ રૂ. ૧૨) અથવા રૂ. ૧૫)નું કરાવી લીધું હોય. તાત્પર્ય એ કે મજુરના શ્રમનું જે સાચું મૂલ્ય છે તે મજુરને નથી મળતું. તેનો અમુક અંશ જ મજુરને મળે છે. અને અમુક અંશ તો મૂડીવાળો લઈ જાય છે. આ લૂંટ કોઈ પણ રીતે બંધ થવી જોઈએ તે ઉપર તેણે બહુ ભાર મૂક્યો છે.

વળી પોતાની દીર્ઘદષ્ટિથી તેણે જોયું કે મૂડીવાળા તથા મજુર એવા જે બે વર્ગ પડી ગયા છે તેમનાં હિત પરસ્પર વિરુદ્ધ હોઈ બન્ને પ્રતિપક્ષી છે. મૂડીવાળા લગ્ને પોતાના લોભમાં ઉત્પત્તિનાં અને વ્યવહારનાં સાધનો ઓછાને ઓછા માણસોને હસ્તગત કરતા જાય. પરંતુ મજુરોને પોતાની લૂટાયેલી સ્થિતિનું ભાન થયું છે. તેઓ સંગઠિત થઈને મૂડીવાળાઓ પાસેથી આ બધું ઝૂંટવી લેવાના છે. અને પછી બધાં કારખાનાં પોતે ચલાવશે. એક વખત દુનિયામાં મોટી સામાજિક ક્રાન્તિ થશે. તમામ જમીન સાર્વજનિક માલકીની ગણાશે અને ખાનગી મૂડીવાળાઓએ આજે જે કારખાનાં ઉભાં કર્યાં છે તેની વ્યવસ્થા સમાજ કરશે. એટલે ખાનગી મૂડીનું સ્થાન સાર્વજનિક મૂડી લેશે. રૉબર્ટ ઓવેન અને તેના 'વિચારના બીજા આજ્ઞાકાંત ઘણા માણસો છે જેઓ મજુરોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાની વાત કરે છે. આર્થિક અને સામાજિક રચનામાં જે મૂડી હોય તે સુધારવાની વાત કરે છે તે બધા કરતાં માકર્સનું કહેવું એકદમ જુદું જ હતું. તેણે તો કહ્યું કે મજુર વર્ગને મદદન અન્યાય થયો છે અને તેઓ હવે મૂડીવાળાના દુશ્મન છે. દુનિયાના તમામ મૂડીવાળાની સામે કોઈ પણ દેશનો ભેદ ગણ્યા સિવાય મજુર વર્ગ ઉભો છે. અને માકર્સ કેવળ સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરનારો ન હતો. મજુરોએ બંધ જ કરવું જોઈએ એ બાબતનો તેણે જખરો પ્રચાર કર્યો અને જુદા જુદા દેશના મજુરો ઉપર પોતાના વિચારોની સખળ છાપ પાડીને બધા મજુરોને સંગઠિત કર્યો. મજુરોની પહેલી આંતર રાષ્ટ્રીય સભા જે First Inter National ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે તેના જ પ્રયત્નથી થવા પામી હતી. આજે દુનિયાના તમામ સામ્યવાદીઓનું વક્ષણ મજુરો અને એકલા મજુરોના જ સંગઠન તરફ છે. મજુરોએ સંગઠિત થઈને વધતે એણે અંશે સમાજને બીનજવાબદાર એવા ખાનગી મૂડીવાળાઓના દાઘમાંથી આર્થિક અને રાજકીય સત્તા લઈ લેવી એ તેમનો કાર્યક્રમ છે.

કાર્લમાક્સે સિદ્ધાન્તમાં જે પ્રતિપાદિત કર્યું અને બહુ જખરદસ્ત આદાન કરી જેને માટે ભૂમિકા તૈયાર કરી તે વસ્તુ રશિયામાં લેનિન અને તેના સાથીઓએ અમલમાં મૂકી. તેનું જ નામ બોદ્ધશેવિઝમ. લેનિન બોદ્ધશેવિક લોકોનો સરદાર, પણ તેનો આચાર્ય કાર્લ માક્સ.

કાર્લ માક્સે ભારે આદાન કરીને મજુરોને સંગઠિત કર્યો, પરંતુ મહાયુદ્ધ દરમ્યાન પોત પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પ્રકટેલા મમત્વ અને કેટલેક દરજ્જાઓની રીતે પોતાપોતા અભિ-

માને મજુરોની સાર્વભૌમ ભાવનાને ધરીભર મોળી પાડી નાંખી. પરંતુ રશિયામાં તેને અનુકૂળ ક્ષેત્ર અને અવસર મળ્યાં. રશિયાના ઝારના જીવમંત્રી વાતો એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે તેના વિશેષ વર્ણનની આવશ્યકતા નથી. રશિયાએ લગાઇમાં ઝંપલાવ્યા પછી આ જીવમંત્રી સાથે જૂખમરો વધ્યા. અને સને ૧૯૧૭ માં તો એવી સ્થિતિ આવી ગઈ કે લોકો વાટે ને ઘાટે ‘અત્ર અત્ર’ પોકારતા તરફડવા લાગ્યા. લગાઇ નહતી ગંભીરી લોકોને, નહતી ગંભીરી સિપાહીઓને; આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ રશિયાના સામ્યવાદી આગેવાનોએ પ્રગ્વને અને સૈન્યને પોતાના પક્ષમાં લીધું અને ઝારશાહી ઉથલાવી નાંખી. ઝાર પોતાનું પદ સાંચરી રાખવા કેવાં હવાત્તિયાં માર્યાં, લેનિન અને તેના સાથીઓએ તેની સામે કેવી તૈયારી કરી એ બધાના વર્ણનમાં ઉતર્યા વિના અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે આટલી મોટી ક્રાન્તિમાં ઘણુંખરું અને છે તેના પ્રમાણમાં રક્તપાત નહિ જોવો થયો. ક્રાન્તિકારક સૈન્યમાં કોઈ લૂંટફાટ કરે અથવા કરવાના ઉદ્દેશથી બળે તેને તે જ સ્થળે હાર કરવાનો લેનિનનો ખાસ હુકમ હતો. આ નવી સરકારને સોવિયેટ સરકાર કહેવામાં આવે છે. સૌથી પહેલું કામ તેણે જર્મની સાથે મુક્ત કરવાનું કર્યું અને તે કયો પછી પોતાની આંતરિક વ્યવસ્થામાં તેઓ પડ્યા. તેનું બંધારણ અહીં આપતાં પહેલાં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે આ ક્રાન્તિથી બીજાં રાજ્યો ખગલળી ઉઠ્યાં અને તેમણે સોવિયેટ સરકારને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડે રશિયાની આસપાસનાં રાજ્યોને ઉરફેર્યાં અને તેમને મદદ આપી સોવિયેટ સરકાર ઉપર ચઢાઇ કરાવી. રશિયામાં ભારે દુકાળ પડ્યો અને તેને બહારથી અનાજ મંગાવવાની જરૂર પડી. આ અનાજના બદલામાં પોતાને અનુકૂળ એવા ફેરફારો બોલ્શેવિક સરકાર પાસે કરાવવા યુરોપનાં રાષ્ટ્રોએ પ્રયત્ન કર્યો, અને સોવિયેટ સરકારને બીજી સરકારોની સત્તા અમુક અંશે માન્ય રાખવાની ફરજ પડી. જે કે. છાપામાં વિશ્વસનીય દફતર આવતી નથી એટલે અત્યારે રશિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે એ વિશે આપણે ચોક્કસપણે કદી શકીએ નહિ. એટલું ચોક્કસ છે કે નવ વર્ષ થયાં એ અખતરો ચાલી રહ્યો છે અને યુરોપનાં બીજાં રાષ્ટ્રો ગમે તેટલું ઇચ્છવા છતાં તેને તોડી શક્યા નથી. આ ક્રાન્તિને પરિણામે રશિયામાં કેવા કેવા ફેરફાર થયા છે તેના ખ્યાલ સોવિયેટ સરકારનું બંધારણ તથા તેના સિદ્ધાન્તો ઉપરથી આવશે. આ રહ્યું તે:

મજુરી કરનારા તથા ચૂસાતા (exploited) આમચર્ગનું

સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું:

૧. રશિયાને, મજુરો, સૈનિકો અને ખેડુતોના પ્રતિનિધિઓનાં સોવિયેટનું અનેક પ્રગ્વસત્તાક જાહેર કરવામાં આવે છે. નમામ મધ્યવર્તી અને સ્થાનિક સત્તા આવાં સોવિયેટોને હસ્તક છે. સ્વતંત્ર પ્રગ્વઓ પોતાનો સ્વતંત્ર સંઘ બંધી એ મંડાણ ઉપર રશિયાનું સોવિયેટ પ્રગ્વસત્તાક સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

૨. એક માણસ બીજા માણસની મજુરીનો લાભ ન લઈ શકે, સમાજમાં વર્ગભેદ નાશ: યદ્યપિ, બંધા નફાખોરોને દાખી દેવામાં આવે, સોરયક્ષિત ધોરણ ઉપર સમાજની પુનઃરચના થાય અને બધા દેશોમાં સોશ્યલિઝમની ફત્તેહ થાય તે ઉદ્દેશથી સોવિયેટોની આ અખિલ-રશિયન મહાપ્રયાસ હોય છે કે:

(ક) તમામ જમીન સાર્વજનિક કરી નાંખવાં જમીનની માલકી કાઢી નાંખવી, જમીનને રાષ્ટ્રીય મીલકત જાહેર કરવી અને તે ઉપર મજુરી કરવા ઇચ્છનારાઓને તેમની પાસેથી કશી કીમત લીધા વિના જમીનની વહેંચણી ન્યાયપુરઃસાર થાય તે ધોરણે અને માત્ર વાપરવાના હક સાથે તે સોંપવી.

(ઘ) જંગલો, ખનિજ સંપત્તિ, રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ મહત્વનાં હોય એવાં નદી, નાળાં, સરોવરો, તમામ ઢોર અને તેને લગતી મીલકત, ખેતીવાડીની સંસ્થાઓ અને નમુના રૂપ કાર્મ એ બધું સાર્વજનિક મીલકત જાહેર કરવામાં આવે છે.

(ગ) તમામ કારખાનાં, ઉદ્યોગગૃહો, ખાણો, આગગાડીઓ અને ઉત્પત્તિ તથા વ્યવહારનાં બીજાં તમામ સાધનો મજુરો તથા નફાખોરો ઉપર મજુરોની જે શ્રેષ્ઠતા પ્રસ્થાપિત કરવાના ઉદ્દેશથી તમામ ઉદ્યોગો મજુરોને તાબે હોવા જોઈએ એ સોવિયેટના કાયદાને આ મહાસભા મંજુર કરે છે.

(ઘ) ઝારે તથા જમીનદાર તથા કિજળિયાત વર્ગની સરકારે કરેલા દેવાનો ધનિકાર કરવો એને આ મહાસભા સાર્વભૌમ મૂડીવાદ ઉપર પહેલાં ફટકા તરીકે ગણે છે અને આ મહાસભાનો સંપૂર્ણ ભરોસો છે કે મૂડીવાદની સામે મજુરોના સાર્વભૌમ ખંડની ફતેહ ન થાય ત્યાં સુધી સોવિયેટ સરકાર એ જ ધોરણ ચાલુ રાખશે.

(ચ) તમામ બેન્કો, મજુરો અને ખેડુતોની સરકારને સોંપાઈ છે તે આ મહાસભા મંજુર રાખે છે.

(છ) સમાજમાંથી પરાપજીવી વર્ગ નાશદ યથ જાય અને દેશનું આર્થિક જીવન વ્યવસ્થિત થાય તે માટે સમાજને ઉપયોગી એવું કાંઈ પણ કામ દરેક વ્યક્તિને માટે ફરજિયાત ગણવામાં આવે છે.

(જ) મજુરોની સત્તા સ્થપાય અને નફાખોર લોકો ફરી સત્તા હસ્તગત ન કરી શકે તે માટે મજુરોને હથિયાર આપવાનું, મજુરો તથા ખેડુતોનું સોશ્યાલિસ્ટ સૈન્ય-જેને 'રક્ત સૈન્ય' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે-ખનાવવાનું તથા ખાનગી મીલકતવાળા લોકોને નિઃશસ્ત્ર કરવાનું આ મહાસભા જાહેર કરે છે.

૪. મહાયુદ્ધ પહેલાં અને તે દરમિયાન જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે થયેલાં ગુપ્ત તહનામાંને મૂડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના પંજમાંથી માનવસમાજને છોડાવવાના હેતુથી આ મહાસભા ધિક્કારી કાઢે છે અને દુશ્મનોનાં લશ્કરમાં પણ મજુરો અને ખેડુતો વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ ફેલાય તથા ક્રાન્તિકારક ઉપાયો દ્વારા મજુરોના હાથમાં સત્તા આવે અને સર્વત્ર સુલેહ સ્થપાય, જેમાં કોઈએ કોઈને દંડ આપવાના ન હોય અને બધી પ્રજાઓનો સ્વતંત્ર રીતે આત્મનિર્ણય કરવાનો હક જળવાય એવી રુશિયામાં સ્થપાયેલી સોવિયેટ સરકારની નીતિ છે તેમાં આ મહાસભા સામેલ થાય છે.

૫. એશિયાના વસાહતોના તથા બીજી નાની પ્રજાઓના લાખો માણસોને શુલાભીમાં જકડી કેટલીક પ્રજાઓએ નફાખોરીના સિદ્ધાન્ત ઉપર જે મૂડીવાદની જંગલી નીતિ અખત્યાર કરી છે અને પોતાની સત્તા સ્થાપી છે તેને આ મહાસભા ધિક્કારી કાઢે છે.

૬. સોવિયેટ સરકારે ફિન્લેન્ડને સ્વતંત્રતા આપી, ધરાનમાંથી લશ્કર પાછું ખેલાવી લીધું અને આર્મિનિયાને આત્મનિર્ણયનો હક આપ્યો તે આ મહાસભા મંજુર કરે છે.

ધર ભાડે રાખવાં છે ?

રાખવાં હોય તો મને પૂછો

‘પ્રશ્ન’ના અવસ્થાપકો ખીજાં માસિકોની માફક, આસ ભાવ લઈને પણ, માસિકોની વચમાં જાહેરખબર લેતા નથી. મેં આજ સુધી ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ નથી લીધી. આજે આ હેવટનો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. જાહેરખબર આપનારી અને વાંચનારી આવમની આજે અપૂર્વ ક્ષેત્ર છે. સર્વને લાલ લેવા વિનંતી છે. વધુ માટે જુઓ આગળ.

એ તો એમ જાન્યું કે ઘણાં વરસો આફ્રિકામાં ગાળ્યા પછી, બધાની જેમ મારે પણ આપણાં સામાજિક બંધનોથી ખેંચાઈને દેશમાં જ આવી રહેવાની ફરજ પડી. કાલિયાવાડનો વતની પણ સ્ટેટોનાં કરતાં ખ્રિદીય દેશમાં જીવન સ્વાતંત્ર્યે વધુ ભોગવાતું હોવાથી મેં અમદાવાદમાં જ રહેવા નક્કી કર્યું. અહિં આવ્યો અને ઘણાં વરસોથી વિખૂટા પડી ગયેલ એક પુરાણ અને અસહકારી મિત્રને ત્યાં એવીસઘીજ તરફ જાતર્યો. થોડા દહાડા પછી રહેવાને માટે ધર શોધવાની જરૂર પડી.

આફ્રિકામાં એન્જનીયર તરીકેની નોકરી દરમિયાન એક પ્રાકૃત જન તરીકે હિંદ સ્થાપત્યનો અભ્યાસ કરેલો. હિંદ સ્થાપત્ય માટે હિંદના આર્કિટેક્ચરલ રિપોર્ટ ઉપરથી, ફરગ્યુસન અને હાવેલાહિના પુસ્તકો પરથી હિંદની ગાદશાહી મહેલાતો, અને ધાર્મિક મકાનોનો જ ખ્યાલ આવે, પણ હિંદના લોકસ્થાપત્ય (ધરો) વિષેનો ખ્યાલ મેળવવા માટે કશાં સાધનો ઉપલબ્ધ નહિ હોવાને લીધે ધરોનો અભ્યાસ નહિ થયેલ. બાકી ધરોનાં વખાણ વગેરે, સ્વદેશ કલાગ્રેમીઓનાં અંગ્રેજ ગૂજરાતી લખાણોમાં કોઈ કોઈ વાર બદાર પડતાં તે વાંચેલાં, પણ એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો અમદાવાદમાં આવીને ધર ભાડે લેવાને બધે ફર્યો ત્યારે જ થયો. ધરને એક કલાની દ્રષ્ટિથી કોઈ પરદેશી આવીને જોઈ જાય, અને એ વર્ણન કરે તે પરથી કે ધરના બદારના દેખાવના ફોટોગ્રાફો પરથી ધરો વિષેનો સાચો ખ્યાલ ન જ થાય, પણ ધરને રહેવાની દ્રષ્ટિથી તપાસીએ ત્યારે જ આપણે તેને પૂરેપૂરાં જુલુ આપી શકીએ. અને એ હેતુથી જ આપણને ધરો અંદરથી બધે ફરીને જોવા મળે. શકે, અમથા ધર જોવાના હેતુથી આપણને કોઈ લાગ્યે જ ધર જોવા દે. એટલે મારો આ મુદરોધન કે ધરયાત્રાનો અનુભવ વાચક પાસે મૂકી દઉં છું.

પહેલાં તો ધર ગામમાં લેવું કે ગામ બદાર, — એવીસઘીજ તરફ કે મણિપૂર તરફ કે એવી કોઈ જગ્યાએ — એનો વિચાર થયો. પણ એનો ઉત્તર તો મારા મિત્રના અનુભવથી તુરં જ મળી ગયો. ગામબદાર દવા ઘણી સારી પણ સારી સોજન વિના છોકરાંઓ અને સ્ત્રીઓ એકઠાસૂરીયાં થઈ જાય. એમને કોઈની સાથે બગનાં કરનાં આવડવાનું નહિ. જો બેચાર પાંચ જગ્યા સાથે રહીએ તો તો સમાન સોજન મળી રહે. નહિ તો પછી બંગલાનાં

આઉટહાઉસમાં રહેતા પગી, માળી વગેરેનાં છોકરાંઓની જ સોજન મળે. આ સોજન શેઠ નોકરના જેવી હોઇ આપણી સ્ત્રીઓ એમની સોજનણ પર હુકમ ચલાવવી થાય કે તેમના જેવી દલકી થાય. અને છોકરાંઓ તો જરૂર દલકાં થાય. આ ઉપરાંત જ્યારે કોઈ માદું પડે ત્યારે ગામમાં દાક્ટરની દવા માટે, અને ધરનું સીધું સામાન લાવવા જવામાં ખિચારા મેરદનો તો હોય જ નીકળી જાય. મારા રહેવા દરમીઆન મારા મિત્રને પડતી આ બધી મુશ્કેલી હું જોઇ શક્યો. એમની વધારાની મુશ્કેલી બીજી એ હતી કે એમનાં છોકરાંને ભણવાને માટે કોઈ સારી નિશાળ એમના તરફ ન મળે. પોતે પાછા અસહકારી એટલે સરકારી નિશાળમાં છોકરાંને ન મૂક્યાં એ વિચાર એટલે છોકરાંને ઘેર રાખે, અને આસ-પાસનાં દલકાં છોકરાં જોડે રમવા ન દે એટલે આખો દહાડો ઘરમાં ભરાઈ રહે. છોકરાં સાવ માવડીયાં થઈ ગએલાં. મારાં છોકરાં જોડે પણ રમતાં ન આવડે. એમનો અસહકારનો આગ્રહ આ રીતે બચ્ચાંઓના વિકાસમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડતો. જોઈ મેં કહ્યું: ‘ભાઈ, એવો આગ્રહ હવે ન રાખો અને ક્યાંક ગામમાં જ ઘર લો, અને સરકારી નિશાળે છોકરાં-ઓને મોકલો. આમ ગામ બહાર રહેવાથી તો છોકરાંને શહેરમાં રસ્તે હોડનાં પણ નહિ આવડે.’ એમનાં વહુ અમારા મતને મળતાં થયાં ને એમણે મને કમને પછી ગામમાં આવી રહેવાની હાં પાડી. પોતાને વખત હતો નહિ એટલે એમને માટે પણ મેં જ ઘર જોતી આપવાનું માથે રાખ્યું. મેં મેળવેલી વિદ્યા પર એમને વિશ્વાસ હતો એટલે મારી પસંદગીનું ઘર જોયા વિના ય લઈ લેવું એમ હતું ને હું ઘર શોધવાના કામમાં જોડાયો.

જોતાં શહેરોનો ખ્યાલ કરી હું To Let (ટુ લેટ)=માટે આપવાનાં પાટીઆં શોધવા લાગ્યો, પણ મને લાગ્યું કે અમદાવાદમાં હજી એ પદ્ધતિ જોઈએ તેવી પ્રચાર નથી પામી. ચાલતાં ચાલતાં એક સરિયામ રસ્તા પરનાં ભલકાદાર નવાં જ મકાને. માઈ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેને પહેલે માળે લાડાનું પાટીયું પણ હતું. બહારથી મકાન બહુ જ આકર્ષક અને દવાદાર જળાવાથી હું હોંશમેર ઉપર ચડ્યો, ને જ્યાં દાખલ થાઉં છું ત્યાં જણાયું કે મકાનની અંદર એક પણ રહેવા લાયક એરડો નહિ. નાની નાની એરડીઓ અને તે એટલી સાંકડી-પાછડી પતે-કે તેમાં આડો ખાટલો માથ નહિ. પાછી બધી એવી રીતે ગોઠવાએથી લાગી કે જુદા જુદા લાડુતો માટે કરેલી હોય. એક એરડીમાંથી બીજામાં જઈ શકાય નહિ. એરડીમાં દાખલ થવાનાં બારણાં સિવાય બીજે ક્યાંયથી અજવાળું આવવાનું સાધન નહિ. બહારથી જે રાણકદાર રવેશ દેખાતો હતો તે આ એરડીઓમાં જવા આવવા માટેની ફક્ત ચાલ જ હતી. અને એ ચાલ પણ પાછી એટલી સાંકડી કે બે માણસ સામ-સામાં પસાર ન થઈ શકે. હું નાસ્તીપાસ થયો. મને લાગ્યું કે મકાનના માલીકે ઘર બહારના દેખાવ માટે જ કર્યું છે, રહેવા માટે નથી કર્યું.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં એક બીજું પાટીયું નજરે પડ્યું. એમાં મકાન માલીકને રૂબરૂ મળવાનું લખેલું, અને મકાન માલીક રહે શાહીબાગમાં ક્યાંક. ને તેમને મળવાનો કોઈ મુક-રર વખત બતાવેલો નહિ, એટલે મેં ખાલી ખુવાર થવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, ને આગળ ચાલ્યો. મારે ધંધાને લાયકની ઑફિસ પણ કરી શકાય તેવું ઘર જોઈનું હતું, એટલે કોઈની ચાલતી ઑફિસ જોવાય તો સારું એમ વિચારતો. વિચારતો હું જતો હતો ત્યાં “જેઠાલાલ સોમેશ્વર મહેતા B. A., LL. B.” નામનું પાટીયું જોયું. મને સંદેહ થયો કે એ એ જ

જેઠાલાલ તો ન હોય કે જેની સાથે એક વાર કાર્ટિયાવાડની એક મિત્ર સૂઝમાં હું ભણ્યો ! કંઈક એ ખાત્રી કરવા-જૂની મિત્રતાને તાજ કરવા-ને ખાત્રી તો ઑક્સિ જોવા હું ઉપર ચઢ્યો. એ એ જ જેઠાલાલ નીકળ્યા, પણ હું તેમને ઓળખું છું તેવા મેં કંઈ જ ડોળ ન કર્યો અને તેઓ તો મને ઓળખી જ ન શક્યા, પણ ઓળખે છે તેવા ડોળ કરી મારા સ્વાગતમાં મને બેસવા ખુરશી આપી અને એ જે પા અરથો ક્લાક અમારી મુલાકાતને ગયો એટલામાં હું એ મકાનની ઑક્સિ તરીકેની ચોગ્યતા જોઈ ગયો. મકાનની માળની બેં સીધી સપાટીવાળી (Levelled) નહિ હોવાને લીધે બધાં ફર્નિચરના પાયા નીચે કંઈકે કંઈકે ટેકણ મૂકેલું. કોઇને ઠીકરું તો કોઇને પથ્થર, તો કોઇની નીચે છેવટ ન્યુસપેપરના વાળેલા ફૂચા મૂકેલા. ખુરશી નીચે તો તેવું કર્યું મૂકી શકાય નહિ એટલે ખુરશી ગમે તેમ મૂકે. તોય ડો. નીચે ગાર, ને તેના પર કાથાની સાદરીઓ પાછી નાંખેલી એટલે સાદરી તને ધૂળ જામી જઈ ધૂળમાં મગ્જરો ચએકાં તે ટેબલ નીચે લટકતા ટાંડીઆને ચટકા ભર્યા જ કરે. વળી મકાનમાં વીજળી લાવેલા. તેના લટકતા પંખા માથાથી એક જ હાથ ઊંચા રહે, ને જ્યારે એ ફરે ત્યારે જાણે માથું જ અદરથી ઉંચકાઈ જશે તેવી બ્લીક રહે. નીચે મગ્જર અને ઉપર 'ચક્ર ભ્રમતિ મસ્તકે' ની દશામાંથી છૂટવા હું ખુરશી પરથી ઉઠીને જેઠાલાલ-ભાઈને ક્લાઈ ગાદી તકીએ બેઠો હતો ત્યાં જઈ બેઠો. વકીલ સાહેબ તો કાંઈ લેનાં પુસ્તક ઉધામવામાં પડ્યા. અને હું ક્લાઈ પાસેથી 'પોળોમાં મકાન સારાં મળશે' એવી સલાહ લઈ ઉઠ્યો.

બીજા દિવસથી પોળોમાં તપાસ શરૂ કરી. ગમનન પાઠકનાં અને રા. રા. રવિશંકર રાવળનાં પોળોની સુંદરતાનાં વર્ણનો આફ્રિકામાં વાંચેલાં, એને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાનો આ વખત આજ્યો હોવાથી એ સુંદરતા કલ્પનો કલ્પનો હું એક પોળમાં પેઠો. એક મોટી પોળમાંથી નાની પોળમાં, તેમાંથી વળી ખારી વટાવી કોઈ ત્રીજી જ પોળમાં, એમ અગીચાઓની બૂલવણી જેમ ગોઠવાએલી પોળોમાં ડા. દરિપ્રસાદે પોળ સદાશમાં જાણુવેલ સાથીઆની રચના શોધનાં હું નિષ્ફળ થયો. મને કશો જ નિયમ સમજાયો નહિ. હું એ ચુંચવણ નથી ઉઠેલી રહ્યો ત્યાં હું એક મોટા ચોક પાસે આવું છું. ત્યાં વચ્ચે પોપોળો અને આલુઆલુ રંગબેરંગી ઘરો આવી રહેલાં, તેના એટલા પર બેસેલો વાતોના તડકા-મારી રહ્યાં હતાં, અને બધે કલેસલ હતો. મને આ દ્રશ્ય ધણું જ મુખપ્રદ જણાયું. રા. પાઠકે એક વાર વર્ણુવેલી પોળોમાં રહેલી નિર્ભયતા અને કૌટુંબિક ભાવના હું જોઈ શક્યો, ને જરા ધંબી ગયો !! પણ જ્યાં દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યાં પોળનાં જાજરો વાડો દોડો. નાટકના પડાની જેમ દ્રશ્ય જ સાવ બીજું. બીજા તરફ એક દુનુમાનજીની બેડોળ મુર્તિ તેજ અને સિંદુરથી ખરડાએલી હતી. તેને જોવા કિમ્તી આરસો પણ તેજ સિંદુરથી ખરડાએલા હતા. આમ આપણે સુંદર ચીજોને દબેલાં જ બગાડી નાંખીએ છીએ. ટાગોરે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે 'દિલ્હી તો દેવ પૂજની જગ્યાએ જોવા ધણું જ કિમ્તી આરસોને ઢાણુ માટીના ઢોંપણુથી "પવિત્ર" કરી બેડોળ જ કરી નાખે છે. પોળની અંદરનું સૌન્દર્ય એક નિમિષ માત્ર બોગમીને હું એક બદારથી ધણું જ સુંદર લાકડ કામથી શણગારેલા ખાલી મકાન તરફ ખેંચાયો. એની બદારની શોભા પરથી અંદરની શોભાની કલ્પના કરી હું દાખલ થયો. પેસનાં જ ઘરધણી તરફથી મુચના મળ્યા : 'ભાઈ સાવચેતીથી ચંદને માથું બટકાય નહિ.' હું તો એ સાંભળી પાછો જ ફર્યો, કેમકે રોજ

આ સાવચેતી આપણે તો રાખીએ, પણ અનુભવા માણસો પાસે એ રખાવની મુશ્કેલ પડે; અને મારે ત્યાં માણસોનો અવરજવર ઘણો રહે છે એટલે મારે તો ‘ખીસાં પાકીટ સંભાળો’ ની જેમ ‘માથું સંભાળો’ નું પાટીયું જ મારવું પડે. પણ પાછો ધરમાલીકના આગ્રહથી ઉપર ચઢ્યો ઉપર આવતાં જ આગળના ઓરડામાં જ જાનરૂ અને નળ મેં પૂછ્યું: ‘બેઠકનો ઓરડો ક્યાં છે ?’ તો કહે: ‘આ તમે ઉભા છો એ જ’ મેં કહ્યું: ‘આ બેઠકના ઓરડામાં જ નળ ને જાનરૂ !!’ એમણે જવાબમાં દલીલ કરી: ‘ત્યારે ક્યાં મૂકીએ ? નીચેનો ઓટલો દરજીને ભાડે આપ્યો છે, ને કાંઈ પાપખાનું જુદું ભાડે અપાય ? પણ ભાઈ, પાપખાનું ગટરનું છે એટલે કાંઈ વાસ બાસ આવશે નહિ ? ધોવાશે એટલે સાફ રહ્યાં જ કરશે.’ હું સમજ્યો કે ફલશીંગ ટેક * છે ત્યારે સાફ તો રહે ખરું, પણ જ્યાં ઉધાડીને જોઈ ત્યાં ટેક તો નામનું જ. ત્યાં એટલે ઉંચે પાણી જ અંમદાવાદમાં ક્યાંય ચઢતું નથી, એટલે જે બીજો નળ જોવામાં આવ્યો તેમાંથી એક ડબ્બું આ પાપખાનામાં કાઢી એને ચકલી બેસાડેલી અને આ પાપખાનું આપણે એ ચકલીના પાણીથી ધોવાનું રહ્યું. ધરધણીએ સૂચવ્યું: ‘એ ચકલી તમારે છૂટી જ રાખવી; અહિં બધે એમ જ રહે છે.’ ત્યારે હું સમજ્યો કે અમદાવાદનું ઘણું પાણી આમ નકામું જ વહ્યું જતું હશે. એ ધરમાં છેવટના ઉંડાણના ઓરડામાં રસોડું અને પાણીઆરું એના પાણીના નીકાલ માટે કર્યાં યોજના હતી નહિ. નીકાલ હમેશાં ઉભેલી નાંખવાનો હતો. અને બીજી ખામી અજવાળાની હતી. માત્ર આગળથી ત્રણ બારીઓમાંથી, તે ય જો ત્રણે ય ખુલ્લી રાખી હોય તો અજવાળું આવે, અને પાછળ પછીતની એક બારીમાંથી પાછળના ઓરડામાં અજવાળું આવે વચ્ચે ઓરડો અંધારખાનું. કરા તો બધાના સહીઆરા હોઈ અજવાળું મૂકવાને કામના જ નહિ. અજવાળાની આ અડચણ બહુ ઉર્ધ્વ મકાનોમાં ચોક્કસ રાખવાથી દૂર થઈ છે. તો પણ શહેરની ગટરો અને નળો મકાનની આગળથી જ પસાર થતા હોવાથી જાનરૂ અને નળ તો મકાનના આગલા ભાગમાં જ રાખવાં પડે છે. અને તેમાં પણ જાનરૂ તો મકાનના ઓટલા ઉપર જ થતાં હોઈ કોઈ કોઈ વાર તો એટલાં સાંકડાં થયાં છે કે મારા જેવા જાડ માણસને તો એમાં આડા થઈને જ પેસવું પડે. આવાં બધાં કારણોને લીધે મેં એ દિવસે જોએલાં ઘરો જવા દીધાં ને મારી તપાસ આગળ ચલાવી.

બીજો દિવસે એક મકાન એવું જોયું કે જેમાં નીચે બધે છો હતી પણ ચટવાના દાદરા નીચે ગાર હતી. મેં એમ રાખવાનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો: ‘બૈરીને સુવાવડના ખાટલા માટે તો કોઈ જગ્યા જોઈએ ને ?’ મેં પૂછ્યું: ‘ખાટલો રાખવાની જગ્યા તમે દાદરા નીચે પસંદ કરી !!!’ અહિં તો માંણસોનો અવર જવર રહે, અવાજ થાય, બૈરીને અડચણ ન પડે ?’ પાછો દાદરા પણ સાવ જૂનો ખખ થઈ ગયેલો. મારા વિરોધના જવાબમાં આરોગ્યશાસ્ત્રનો કોઈ પણ નિયમ મકાન માલીકને સૂચ્યો નહિ ત્યારે એમણે ફેરવી તોળ્યું: ‘મરનારને માટે સાથે કરવા જેટલી તો કોઈ જગ્યા જોઈએ ને ?’ એક આરોગ્યશાસ્ત્ર મકાનમાં પણ આ સગવડવાળો ઓરડો મેં જોએલો. એ ઓરડો બસ

* ફલશીંગ ટેક = એક એવી ધોળનાવાળી પાણીની ટાંચ કે જેમાંથી એક નળ નીકળીને જાડે જવાની બેઠક સાથે જોડાયેલો હોય છે. ટાંચીના માથા પરથી એક સાંકળ જોડે તે નળના મોંઢાને સંબંધ હોય છે. પણ આ સાંકળ એ ચતાં જ નળમાંથી પાણી બેરથી છૂટીને બેઠકને ચોતરફથી ઘોઈ નાંખે છે.

મોખરે જ!! બેઠકના ઓરડાની પાસે જ હતો. બેઠકને બદલે કોઈ અગ્નિપ્રેર એ મરવાના ઓરડામાં ઘૂસી જાય!! અને એના કારણેના પ્રશ્નોના પણ આવા જ ઉત્તરો મળ્યા. મરવાને માટે આટલી બધી ચીવટ લેનારાના ઘરમાં રહેવા મારી હિમ્મત ન ચાલી. નહિ તો આ આવેશાન મકાનમાં કેટલાક સાવ અંધારીઆ ઓરડા સિવાય ત્રણેક કુટુંબ રહી શકે તેટલી જગ્યા હતી..... હું એક બીજા નવા જ મકાનમાં ગયો, ત્યાં જો કે અગ્નિવાણીનો તો ખામી જ હતી પણ સ્વચ્છતા રાખવાની ધણીજ ચીવટ જણાઈ; અને એક કાણવારમાં મકાન લેવાનો વિચાર થયો ત્યાં અંદર રહેનાર એક વિધવા બાઈએ મને પૂછ્યું: ‘ભાઈ! તમારે છોકરાં કેટલાં છે?’ મેં કહ્યું: ‘છોકરાં તો ચારેક છે.’ ‘ત્યારે તમે આ ઘરમાં નહિ રહી શકો’ તેણે કહ્યું. પુરાવામાં તેણે બે ત્રણ ઘર છોડીને રહેતા એક ગૃહસ્થ બતાવ્યા. મેં બાઈને પૂછ્યું: ‘તમે કોણ છો!’ એણે કહ્યું: ‘ભાઈ હું તો એક કાઠિયાવાણી બાળવિધવા છું, અને આ ઘરની માલીક બાઈને ત્યાં નોકર બની તેને આશરે રહું છું.’ મેં પૂછ્યું: ‘તમારી શેકાણી ક્યાં છે?’ તો કહે: ‘એમણે અનુશાન મંડાવ્યાં છે ત્યાં દર્શાવે ગયાં છે.’ મને વિચાર થયો કે છોકરાં અને વસ્તાર નહિ ઇચ્છતી આ ‘બાઈ અનુશાન’ વડે કયું કળ પામવા ઇચ્છતી હશે!! આ વાત સાંભળી ત્યારે મને એક વાર મારા મિત્રે કહેલ વાત યાદ આવી. તેમણે મને એક વાર પોતાનો અનુભવ કહેતો કે એમના એક વખતના ધરમણી એમનાં બચ્ચાંથી તો શું પણ એમને ત્યાં આવતા મહેમાનોથી કંટાળતા, અને એમને ત્યાં કોઈ આવેલું માણસ પાવખાને જાય ત્યારે ઘર ઘણીઆણીનો પોણા કલાકનો ટકટકારો થતો. એ ટકટકારાથી જ કંટાળીને એમણે એ ઘર છોડેલું.

રવિવારે એક બંધ મકાન જોઈ મેં એ રહેવાનું ભાડે આપવાનું મકાન દર્શો એમ ધારી પડપૂછ કરી, ત્યાં તો એ મકાન નિશાળનું નીકળ્યું!! એ તો કોઈ ખાતગી નિશાળ હતી પણ મ્યુનિસિપાલીટીની શાળાઓ પણ એવાં ઘરોમાં જ બેસે છે!! તે જ પ્રમાણે કોઈ આધુનિક વિજ્ઞાન શિખેલા ડૉક્ટરો જૂના તબેક્કા અને ગાદી રાખવાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયા છે! એમને પણ બસ મોખરેથી જ અગ્નિવાણું મળે!! એ અગ્નિવાણું પાહું, એમણે પોતાના ડૉક્ટરી કાંઠા બતાવવા ખાતર હીરપેન્સીંગ કાઉન્ટરો અને કાચનાં કપાટો આગળ મૂકી અટકાવી પછવાડેના અંધારખાનામાં કમ્પાઉન્ડરને ગોંધ્યા છે. અત્યંત આથી એમને આંખના દરેક તપાસવા માટેની અંધારી ઓરડી બહારે મળી જાય છે ખરી, પણ પેલા કમ્પાઉન્ડરના શા બોગ!! મને તો વિચાર થયો કે આર્ટિસ્ટોની શી દશા દશે? એક ખાલી ઘરની પાસે જ એક આર્ટિસ્ટનો “રૂટીઓ!!” રૂટીઓ મકાનના જમાનાના સપનગૃહમાં ગોઠવાયેલાં હાથેલાં સપનગૃહમાં એમણે રાતના વખત માટે ઉપરના એક નાના જગ્યાઆમાથી આવતી દવા બસ ગળી દશે, એમાંથી અને પેસવાના દારમાંથી આવતું અગ્નિવાણું આપણા આ આધુનિક આર્ટિસ્ટના ભાગ્યમાં દણુ લખાયું છે. વધારે અગ્નિવાણું લાવવાનો એને કશો માર્ગ જડતો નથી એટલે તે બિચારો દાર પાસે જ એની ચિત્રપાટી ગોઠવી કામ કરે છે. એનાં જે ચિત્રો દૂરથી જોવામાં જોઈએ તે માત્ર એ નાનકડા ઓરડામાં જમાનથી થોડેક જ જાએ લટકાવેલાં! ફરની દષ્ટિ તો એને કલ્પનાથી જ કેવળની પગની દશે. મને વિચાર થયો કે આપણી પ્રગતિ કેટલી ખાંડાજરી છે!! આપણી પ્રગતિ નથી. આપણે દસગાઈએ છીએ. દસગાઈને આપણે મારેક કદમ આંગળા જાએ એમાં શી દશાડો વગે!! અરનું!

થેર આપ્યા પછી મારા મિત્રે અને સારૂ થતી 'કોઓપરેટીવ હાઉસીંગ સ્કીમ'ની વાત કરી. કેટલીક સારૂ થએલી એ સ્કીમ હું જોઈ આપ્યો તો જણાવું કે મકાનોના ઘાટ કે એમની સમસ્ત ગોઠવણમાં ક્યાંઈ કોઓપરેશન જેવું દેખાતું નથી. જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં દરેકને ફાવે તેવગું અને તેવાં મકાનો બંધાય છે. બધાએ જુદા જુદા નકશોનવીસx (પ્લાનમેકર) પાસે નકશા કરાવ્યા હોઈ, એક નકશોનવીસ ખીજ નકશોનવીસથી કંઈ જુદું જ કરે. અને મકાનોમાં ક્યાંઈ મેળ રહેતો નથી. એ જ્યારે પૂરાં થશે ત્યારે જોનારને એમાં કોઓપરેશન દેખાવાનું નથી.

એના કરતાં તો પોળોમાં કૌઓપરેશન વધારે સાફ મૂર્ત થાય છે. પોળોનાં ઘરો પરંપરાના કારીગરો વડે થતાં હોઈ તેમાં વિવિધતા છતાં એક સામાન્ય શૂન્ર માણુમ પડી આવે છે. વળી ઘરોની ઉંચાઈ પણ એકબીજાને સમજીને ઘણે ભાગે સરખી જ રાખી હોય છે. ઉપરાંત પોળોમાં હળવા મળવાનાં સ્થળો-જેવાકે ક્યાંક નાનકડી દહેરી, ક્યાંક કબૂતરો કે ક્યાંક છેવટ પછી પીપળો જ-હોય છે. આ સ્થળો પરનાં સ્વાભાવિક મિસતનમાં જે એક મુખ્ય રહેલું છે તે તો આ કૌઓપરેટીવ હાઉસીસમાં નહિ જ દેખાવાનું. અહીં તો બધા સૌ પોતપોતાના 'બંગલામાં' રહેવાનાં. અને કંઈક પશ્ચિમની છંદગીમાં રહેતી અકડાછ રખાતાં, ઈતર વધુ સાથેનો સહચાર તો સંભવવાનો જ નહિ. એટલે આ સહકારી મકાનોની યોજનામાં સહકાર માત્ર જમીનની કિંમતનાં નાણાંમાં અને સરકાર તરફથી લેવાતી મદદમાં જ છે. સોખત અને સહચાર વિષેની જે અડચણ મારા મિત્રને ભોગવવી પડે છે તે તો આવાં કૌઓપરેશનનાં મકાનોમાં પણ ભોગવી પડે. એટલે મેં મારા મિત્રને કહ્યું: 'આપણે એક આપણા જ વિચાર-વાળા મંડળા ઉભી કરીએ ને મકાનો કરીએ તેટલો વખત તો આપણે ભાડે રહીને દહાડા કાઢ્યેજ છૂટકો ને મારી તપાસ ચાલુ જ રહી.

એક પોળમાં એક ચોકવાળું ઘર: નીચે ઘરઘણી રહે ને ઉપરનો માળ ખાલી હતો. તેમાં હવા અજવાળું સાફ ને ઘણી ઓછી ખામીવાળું. મકાન ઘણા વખતથી ખાલી હતું. તપાસ કરતાં ખાલી રહેવાનું કારણ કાઢીએ કશું નહિ એટલે ઈંદ્ર વહેમવાળું ઘર હશે એમ મેં માન્યું. પણ ખાલી જ રહે એટલે ભાડું ઓછું હતું. મારા મિત્રને માટે મેં એ નક્કી કર્યું. પોળની એક ખાડીમાંથી સરિયામ રસ્તે તુરત આવી જવાય તેવી ગોઠવણ હતી. ઘરઘણી જૂના વિચારના. એ, એમની પત્ની અને એક છોકરું, એટલા જીવ આ મકાનમાં રહે. નીચેની વ્યવસ્થા સારી હતી. આગળ હોલી, પછી પરશાળ, પછી ચોક તેમાં એક તરફ રસોડું, પાણીઆઈ અને તેની પાસે એક તરફ દેવસેવા કરવાનું આળીયું; (ભીંતા કપાટ) ત્યાં બેસી રોજ ઘરઘણી પૂજા કરે. ઉગમણા બહારનું મકાન એટલે સવારે હોલી સન્મુખ મોઢું રાખી બેસે અને દેવસેવા દરમિયાન ઘરમાં અવરજવરની દેખરેખ રાખે. ઉપર જવાનો દાદરો એમને બેસવાની જગ્યાથી થોડેક છેટે આગલી પરશાળમાં મૂકેલો. જૂનો બગ્ગર દાદરો—ગમે તેટલી ઉંચાઈ માટે પણ એવડો જ હોય તેવો—કાઢી નવો નખાવેલો. ત્યાં થઈને ઉપર જવાનું. ચોક હતો એટલે નળ અને પાણીઆઈ વચલા ખંડમાં મૂકેલું અને છેવટનો ખંડ રસોડું ગણો કે સૂવનો ઓરડો ગણો. પણ, આ વ્યવસ્થા તેના ભાડાના પ્રમાણમાં મારા મિત્રને સારી લાગી એટલે અમે જ્યાંય એક સાથે ત્યાં આવી ગયાં. આડેક દલાડામાં મને પણ થોડેક છેટે મારી સગવડો ઘણે અંશે પૂરી પાડે તેનું ઘર મળ્યું અને અમે આમ બંને જણા ઠેકાણે પડ્યા.

$$\times, \quad +, \quad +, \quad +, \quad +$$

અમે જન્મે કુટુંબો ઘણી વાર હજીએ મળીએ, કેાઇ વાર સાથે ફરવા જતાએ, એમ એક વાર અમે સાથે નાટક જોયું. મારા મિત્રના આગ્રહથી અમે જ્યાં એમને ત્યાં જ સુવા રોકાઇ ગયાં. પોળામાં રહેવા આવ્યા પછી ધરધણીએ એક વાર સત્યનારાયણની કથા કરાવેલી તે નિમિત્તે અમે એ ત્રણ વાર કાંઇ શ્રાદ્ધ સંવત્સરી કે જાધા નિમિત્તે મારા મિત્રના કુટુંબને જમાડેલું. ‘આપણે હવે શા નિમિત્તે એમને જમાડ્યાં? શું નિમિત્ત શોધવું?’ શ્રાદ્ધ સંવત્સરી, કે બાધા કે તેવું કશું જ મારા મિત્ર માને નહિ. એ તો માત્ર આનંદ બોજન કરે અને મિત્રોને કરાવે. મેં કહ્યું: ‘તમે એમને તમારી અત્યંત શાળાના વાર્ષિક મેળાવડાના નિમિત્તે જમાડો.’ આવી વાતોમાં અને નાટકનાં પાત્રો વિશેના વિનોદમાં અમે ઊંઘી ગયાં.

એકાએક અમે ‘મારી નાંખ્યેરે મારી નાંખ્યે!’ ‘એ સાહેબ મરી ગયો, મને છોડાવો’ ‘માસ્તર માસ્તર બદાર નીકળ મારા ઘરમાંથી’ ‘માઈ કર્ણુ ધૂડ મળ્યું’ ના અવાજથી સફાળાં જગી જોયાં. બારણાં ઊઘાડી ચોક પાસે આવી નીચે જોયું તો અમારા ધરધણી પૂજના પોળાકમાં અત્યંત ક્રોધાવસ્થામાં એક છોકરાને મારે!! પોતે ધાબળા પહેરેલી, શરીર પર ઢેકેકાણે વિબૂતિનાં ત્રિપુંડ કરેલાં, એક દાયમાં ગૌમુખી ને ખીજમાં ત્રિશૂળ વડે અમને શંકરના રોડ સ્વરૂપનું ભાન થયું, અને પૂરાં જાગ્રત નહિ થએલાં એટલે અમને તો તે સાક્ષાત શંકર જ ભાસ્યા. મારતાં મારતાં બોલતા જાય: ‘મારી પૂજા અભગાવી, માઈ ઘર અભગાવ્યું. અરે નાખ્યોદ જાય આ અસદકારી ભાડુનનું ને ખાદીવાળાનું. ક્યાં ગયો પેલા માસ્તર.’ મારા મિત્રે પેલા છોકરાને પોતાની અત્યંત શાળાના છોકરા તરીકે ઓળખ્યો એટલે હેડે જઈને એને માંડમાંડ છોડાવ્યો. એને આવવાનું કારણ પૂછતાં એણે કહ્યું: ‘હું તમને એમ જણાવવા આવેલો કે આજે નિશાળે ન આવશો કેમકે આભુઆભુ પાણી ખૂબ ફરી વળ્યું છે અને આવતી કાલે નદીનું પૂર ઉતરે આવશે.’

હાલેથી બદાર પણ માણસોનું પૂર કાંઈ થોડું જામેલું નહિ. એ જરા ઉતર્યું, એટલે અમે છોકરાને બદાર લઈ જઈ ભીંજેલાં કપડાં બદલાવી નવાં આપી વિદાય કરી. ઘર ખાલી રહેવાનું કારણ અમે હવે સમજ્યા. ઘરનું પૂર ઉતર્યે મારા મિત્ર પાસે એ ઘર ખાલી કરાવી તેમને મારે ત્યાં એ જ દિવસે લઇ ગયો. ધરધણીએ પછી એ ઘર ગૌમુખ અને જાળુથી સીંપાવીને ‘પવિત્ર’ કરી નાખ્યું. અને થોડા દલાડા બાદ ‘મેલ કરવતીઆ મોચીડો ને મોચીડો’ ની જેમ મારા મિત્રને એલીસપ્રીજ જ રહેવા જવું પડ્યું.

“કરદિયા સાચોત કે દુનિયા મોલ દે.”

હું તો હજી એના એ જ ઘરમાં રહું છું. અમદાવાદમાં રહી હંમેશા કરવાનો વિચાર કરું છું પણ આ આટલી દરિદ્રાવસ્થાના શહેરમાં આફ્રિકાની ફીની ટેવ પડેલા માણસથી એ-અનિય-રોગનો ધંધો થાય એમ લાગતું નથી. પણ ધરોતો એટલો બધો અનુભવ થઇ ગયો છે કે બાડાનાં ઘરો કેાઇને જોઇતાં હોય તો મને પૂછવાથી ઘણી માદિની મળી શકશે. દરેક પૂછનારે ઉપર બનાવી તેમાંથી કેટલી અગવડ બોગવવા પોતે તૈયાર છે તે સાથે જણાવવું અને જતાંને મારે એક આનાની ડીપ્રીટ ખીચી-પોરટની. પત્રવ્યવદાર ખાનગી રાખવામાં આવશે. માઈ શિરનામું દાસ તો-ઘરનું નિશ્ચિત નહિ એટલે પ્રસ્થાન ઑફિસ મારફત.

‘ધરડોધક’

૧૦૦ વર્ષ પરનો એક ઇંગ્રેજ સાક્ષર

સ્વ. ધ્રાયાન હુટન હોંગસન

દાર્જિલિંગમાં નેપાળ, બૂતાન, સીક્રીમ અને ટીબેટને લંગતી અનેક ખખરો મળી. તેમાં નેપાળનાં પુસ્તકોની તથા બીજી ઘણી જ અગત્યની ખખરો જગતને આપનાર મહુમ ધ્રાયાન હુટન હોંગસન સંબંધી હકીકત જાણવા જેવી છે:—

ઈ. સ. ૧૮૨૨ દરમ્યાન, એક જુવાન ઇંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના નોકર તરીકે નેપાળ ગયો હતો. એ મુલક ઇંગ્રેજ લોકોને તે વખતે છેક અજાણ્યો હતો અને આચાર-વિચાર તથા રીતરિવાજમાં ઇંગ્રેજો અને નેપાળીઓની વચ્ચે ઘણો જ તફાવત હતો; તેમ છતાં ત્યાં રહી એણે એવું સાહિત્ય એકઠું કર્યું કે જેનાથી આખી પૃથ્વીની ૧/૫ વસ્તીનો ધર્મ સમજવાની કુચીઓ જડી. આ ધર્મ તે બુદ્ધધર્મ; અને એ જુવાન તે ધ્રાયાન હુટન હોંગસન.

ઈ. સ. ૧૮૧૮ ની ૩૦ મી એપ્રિલે એ બેંગાલ સિવિલ સર્વિસમાં કારકુન તરીકે દાખલ થયો હતો. તે વખતે એવા નિયમ હતા કે કંપનીની નોકરી કરનારે ફોર્ટ વિલિયમની કોલેજમાં અમુક વખત અભ્યાસ કરીને પરીક્ષા આપવી પડતી. આ કોલેજમાં મી. હોંગસનની કારકાર્દિ સંતોષકારક નીવડી હતી. ત્યાં એ પર્શિયન ભાષા ભણ્યો હતો. ૧૮૧૯ માં એ કુમાયુન વિભાગના કમીશનરનો આસિસ્ટન્ટ નીમાયો. પણ બીજે જ વર્ષે એણે ખટમંડુ (નેપાળની રાજધાની)ના રેસિડન્ટના તાબામાં એસિસ્ટન્ટની નોકરી માટે ફેરબદલી કરાવી અને પછી બીજા લાભો જતા કરીને ૧૮૩૩ મુધી એ ત્યાં જ રહ્યો. ૧૮૩૩ પછી એ પોતે રેસિડન્ટ નીમાયો આમ બધું મળીને એણે ૨૧ વર્ષ નેપાળમાં ગાળ્યાં. પછી ૬ વર્ષ એ દાર્જિલિંગ રહ્યો. આ ૩૦ વર્ષ દરમ્યાન સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં એણે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા તે નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ પૂર્વ હિમાલયથી હિન્દી ચીનની સરહદ મુધીની તમામ જાતોનાં કુળ તથા ઐતિહાસિક માહિતી મેળવી.
- ૨ નેપાળની પ્રજાઓમાંથી આર્ય, મોંગોલિયન તથા આર્ય અને મોંગોલિયનના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતે એણે તારવી.
- ૩ મધ્ય, દક્ષિણ હિન્દ તથા સીક્કીન મુધીની તામીલ અથવા અનાર્ય વસ્તીની સંપૂર્ણ હકીકત એકઠી કરી.
- ૪ નિલગીરી, પૂર્વઘાટ, સીક્કીન, નેપાળ અને દાર્જિલિંગમાં વસતા વર્તમાન તથા ભૂતકાળનાં રહીશોની ખોપરીઓ મનુષ્ય પ્રજાશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે એકઠી કરી અને એની પેઠીઓ ભરીભરીને એણે યુરોપી વિદ્વાનોના અભ્યાસ માટે મોકલી.

- ૫ નેપાળ રાજ્યમાંનો અમૂલ્ય પુસ્તક-સંગ્રહ તપાસ્યો. સંસ્કૃતમાં લખાએલાં બુદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકોમાંથી સાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને એની નોંધો, મૂળગ્રંથો તથા નકલો કરાવીને એણે એશિયાટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટી ઓફ લંડન, ઈન્ડિયા ઑફીસ લાઇબ્રેરી, ઑરિએન્ટલ લાઇબ્રેરી ઓફ સર્કુલર, બ્રિટિશ એ એન્ડ નેશોનલ ઓફ ફ્રાન્સ ઇત્યાદિ સ્થળોએ મોકલી.
- ૬ પ્રાણીવિદ્યા તથા વનસ્પતિવિદ્યા, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, માનવપ્રગતના યુગોનું જ્ઞાન કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયો કંઈ એમને આવડતા નહોતા, પરંતુ નેપાળ અને હિમાલયમાં રહી એમણે જેનું કે ઉપરની વિદ્યા લણેલા વિદ્વાનોને પણ નવું જાણવાનું મળે અને જગતના જ્ઞાનભંડારમાં ઉમેરો થાય એવી સામગ્રી મારી પાસે છે. તે યથાર્થિત આપી શકાય એટલો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા એમણે પ્રથમ તો જુદી જુદી વિદ્યાએને લગતાં પુસ્તકો મંગાવી ખાસ અભ્યાસ કર્યો અને પછી તો એમની શોધ-ખોળો અને સાધન સામગ્રીથી આખા જગતને લાભ થયો.
- ૭ નેપાળનું શણ, નેપાળના કાગળ, હિન્દના રેશમના કીડા, પક્ષીઓ અને વૃક્ષો, પશુ, (આંચળવાળાં પ્રાણીઓ, દરણો, કરતુરીમૃગ, યાક ઇત્યાદિની હકીકતો) વગેરે સંબંધી ૧૨૩ લેખો લખ્યા.
- ૮ નેપાળમાંથી મેળવેલા આધારોને અનુસરી એમણે ટીબેટન લિપિની હકીકત મેળવી. ટીબેટન સર્વજ્ઞાનસારસંગ્રહકોષ (સાયકલોપિડિયા)ના બે સંપૂર્ણ સંગ્રહો આપ્યા. એ સંગ્રહનો દરેક ગ્રંથ ૩૩૪ મેટાં પુસ્તકોનો બનેલો હોઈ ટીબેટન કાગળ પર લાકડાનાં ખીખાંથી નજાપેલો છે અને એની લિપિ ચીન જાપાનમાં ત્રીપીટકના જે ગ્રંથો છે એના જેવી છે. આમાં ટીબેટના સાહિત્ય અને ધર્મની પુરેપુરી હકીકત છે. મગધદેશની ઇ. સ. ૭ થી ૧૩ મી સદીની વચ્ચેમાં એટલે ઘણુંકરીને ૯ મી સદીમાં લાપાની આ પુસ્તકો લખાયાં છે. ખીજા એક ટીબેટન લાપાના શોધક હંગરીના સાધુપુરુષ, સોમા હીકુરુષ આ સંગ્રહને માટે તથા બુદ્ધ સાહિત્યને લગતી શોધખોળોના સંબંધમાં કહી ગયા છે: " મી. હૉગસનના પહેલાં બુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન અરુપ્પ, અધુરું અને ઉપર ઉપરનું હતું. એમણે જ એને પ્રમાણજૂત સ્થિતિ પર મૂક્યું. " એકલા બુદ્ધધર્મના સંગ્રહો અને બુદ્ધધર્મનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપર એમણે ૧૮ લેખો લખ્યા છે. એમાં શિલાલેખો, નિબંધો, પ્રાચીન લખાણો સારનાથ, ખંડેરા ઇત્યાદિ વિષે હકીકતો આપી છે.
- ૯ નેપાળની સૈન્યરચના, એનું લડાયક બળ, લશ્કરમાં જોડાતા ગુરખાઓની જતો, નેપાળી પ્રજાઓના ઇતિહાસ, જાતીય ઉત્પત્તિ, ભૌગોલિક વિભાગ, નદીઓ, વેપારના માર્ગો, પ્રજાઓનાં શરીર તથા નૈતિકગુણો, લોકકથાઓ, લાપાઓ, ગીતો અને ધર્મ સંબંધી તમામ હકીકત એકઠી કરી.
- ૧૦ ભૂગોળવિદ્યાને લગતી માહિતી મેળવવામાં, પ્રાણી, ખનીજ સંપત્તિ તથા આર્થિક વિકાસનાં સાધન સમજવામાં તથા રાજકીય અને વ્યાપારિક લાભોનું ઇમેજ લોકને જ્ઞાન આપવા માટે એમણે હિમાલય જેવા વિકટ પ્રદેશમાં ઘણું કष्ट વેડીને અને હંગમીને જોખમે મુસાફરીઓ કરી.

પુસ્તકોના સંગ્રહ કરવામાં, નકલો કરાવવામાં તથા દેશવિદેશ મોકલવામાં મી. હોગસનને પુષ્કળ ખર્ચ થતું. વળી જુદી જુદી ભાષાઓ ભણેલા વીસેક પંડિતો હમેશાં એમની સાથે રહેતા. એ ઉપરાંત શિકારીઓ, લઘીઆ, આમણ કેળવનારા, ચિત્રકારો, નકશા દોરનારા માપણી કારકુનો ધ્યાનિતું મોકું સરકર એમની સાથે હતા. એમના પગાર તથા મુસાફરીનાં ખર્ચ પણ મોટે ભાગે મી. હોગસને પોતાની પાસેથી આપ્યાં છે.

૧૬૮ બરગની કરોડવાળાં પ્રાણીઓ એમણે નવાં શોધ્યાં. ૧૦૪૯૯ નમુના એમણે બ્રિટીશ મ્યુઝિયમમાં મોકલ્યાં, તેમાં ૯૫૧૨ પક્ષીઓ, ૯૦૩ પશુઓ (આંચળવાળાં) અને ૮૪ જાતના સાપ (પેટ ધસીને ચાલનારાં) હતાં.

આ ઉપરાંત હજારો પ્રાણીઓની હકીકત તથા ચિત્રો બંગાળની રાયલ એશિયાટીક સોસાયટીને મોકલ્યાં તે જુદાં. ૧૨૪૧ પક્ષીઓનાં ચિત્રો અને ૫૬૭ પશુઓનાં ચિત્રો પુકાં પર દોરાવીને એમણે લંડનના પ્રાણીવિદ્યા મંડળના અધ્યાક્ષ સાર મોકલ્યાં. ૫૫ સાપનાં ચિત્રો, બ્રિટીશ મ્યુઝિયમ સાર તૈયાર કરાવ્યાં. ૪૬ માથાનાં ચિત્રો ફીસ્ટી સંગ્રહને, ૬૧ માથાનાં ચિત્રો લંડનના મનુષ્ય જાતિ વિદ્યામંડળ (એથ્રોપોલોજીકલ સોસાયટી) ને અને ૬૬ નેપાળી કલા કૌશલ્યનાં ચિત્રો ઇન્ડીઆ ઓર્શીસ લાયબ્રેરી સાર મોકલ્યાં હતાં. ક્રાન્સના સંગ્રહ માટે ૨૪ વર્તમાન સ્થાપત્યના નકશા અને ૨૫૮ જુનાં બાંધકામની કળા દર્શાવનારાં ચિત્રો મોકલ્યાં હતાં. વળી આ સાથે જુદાં ધર્મનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ પણ મોકલેલો જેમાંથી ક્રાન્સના વિક્રાનોએ જુદાં ધર્મનાં ઇતિહાસ વગેરે તારવ્યાં.

બ્રિટીશ મ્યુઝિયમમાં જે પુસ્તકો મોકલ્યાં તેની મોટી ૩ પેટીઓ ભરાઈ હતી. એમાં સંસ્કૃત, નેવારી (નેપાળની જુની ભાષા), પર્શિયન, અને ઇંગ્રેજી લખાણોનો સંગ્રહ હતો. આ પુસ્તકો એવાં હતાં કે જેની યૂરોપના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં નકલ સરખી પણ નહોતી.

અનાર્થ ભાષાઓની રીક્ષનેરીઓ (શબ્દકોષ) સરહદ પરની જાતોની ભાષાઓ તથા એમના પણ શબ્દકોષ એમાં બનાવેલા હતા.

ટીબેટ વિષે મી. હોગસન પછી ઘણા વિક્રાનોએ લખ્યું છે. ટીબેટન પુસ્તકોના એ વિભાગ છે. સ્તાંગિયાર એટલે સાહિત્ય વિભાગ અને કાંગ્યર એટલે ધર્મ વિભાગ. ૭ મી સદી પછી ટીબેટમાં આપણા હિન્દુ વિક્રાનો ગયેલા એમણે ટીબેટનો આપણી સંસ્કૃતિ, ધર્મ (જુદાં ધર્મ) અને લિપિ આપ્યાં. એ હિન્દુ પંડિતોના તથા ટીબેટના વિક્રાનોના ૨૨૫ ગ્રંથો, મી. હોગસને મેળવ્યા હતા. એમાંના ઘણા તંત્ર અને સૂત્ર ગ્રંથો છે અને પૂજાવિધિ તથા આચાર ગ્રંથોનાં ૮૫ પુસ્તકો છે. જુદાં ઉપરાંત નેપાળમાંથી ૨૦૦ પુસ્તકો હિન્દુ ધર્મનાં એમણે મેળવ્યાં હતાં. આજ પણ નેપાળમાં હિન્દુ ધર્મ પાળનારી વસ્તી મોટી છે. એ જસે પુસ્તકોમાં દેવદેવતાઓની સ્તુતિઓ અને સ્તોત્રો છે. આ પુસ્તકો અપારે હોગસને મોકલ્યાં ત્યારે એનાં ૩૮૧ પોટલાં થયાં હતાં.

આ પુસ્તકોની નકલો સાથે મી. હોગસન ઘણાંની પ્રસ્તાવના, સૂચીપત્રો, ટીકા વગેરે લખી મોકલતા હતા. આખી પૃથ્વીમાં કોઈ હિન્દુઓનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હોય તો તે નેપાળ છે. એના રાજા અને પ્રધાન સનાતન હિન્દુ ધર્મ પાળે છે. ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિષ્ઠા હોવા ઉપરાંત ત્યાં હજી પ્રેમ છે અને શૌર્ય છે. રાજ્યઆશ્રયથી આવતાં મોટાં દેવાલયો છે અને

પુસ્તકોના મોટા સંગ્રહ છે. શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મના આકારનાં એમનાં શહેરો છે અને સપ્તકાશી અને પંચગંગા નામની એમની નદીઓ છે. ગૌરીશંકર, પૃથ્વીમાં ઉંચામાં ઉંચો, ખરકથી શોભી રહેલો, (Everest) હિમગિરી એમનો છે અને પૃથ્વીમાં અવર્ણનીય સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય ત્યાં છે. એક ંગાળા લેખક લખે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં એક મહિનો ફરતાં મને ત્યાંના લોકોના મોં પર જે હાસ્ય નેવામાં ન આવ્યું તે નેપાળમાં સેંકડો સ્ત્રીપુરુષનાં મોં પર હું ફરેજો જોઈ છું. કારણ હિન્દ પરાધીન છે જ્યારે નેપાળ સ્વાધીન છે.

મી. હૉગસન પછી નેપાળનો ગ્રંથસંગ્રહ જેવા ંગાળના હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર ગયેલા. એમણે વ્યાકરણ, કાવ્ય, નાટક; જ્યોતિષ, રત્નપરીક્ષા, ધર્મ, પુરાણ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયનાં પુસ્તકોની વિગતવાર હકીકતો આપી છે. આપણા ગૂંજરાતમાંથી પણ પંડિત ભગવાનલાલ ઇચ્છત ત્યાં ગયાની હકીકત મળે છે.

પરંતુ મી. હૉગસન વિશે લખતાં આ બધું વિષયાંતર થઈ ગયું. મી. હૉગસનની સાહિત્યસેવા બે પ્રકારની છે. એક ઈંગ્રેજ સરકાર માટે અને બીજી જગતના વિદ્વાનો માટે. જગતના વિદ્વાનો માટે એમણે જે કર્યું તે ઉપર કહેવાઈ ગયું. સરકાર અને પોતાના દેશ માટે એણે જે સાહિત્ય ઉપરાંત કર્યું તે નીચે પ્રમાણે:—

પહેલા અફઘાનવિગ્રહ વખતે જ્યારે ઈંગ્રેજ સૈન્ય વેરમખેરમ થઈ ગયું હતું એવી અણીને સમયે શંખ, સિંધીઆ અને મરાઠા, નેપાળ રાજ્ય સાથે મળીને, ઈંગ્રેજ રાજ્યને ઉચ્છાદી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે મી. હૉગસને તોડી પડાવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં, નેપાળે ઈંગ્રેજને હાથે હાર ખાધી હતી તેનું વેર વાળવા, નેપાળ સરકારે ૧૮૩૮ થી ૧૮૪૨ સુધીમાં ૨૩ વાર હિન્દનાં રાજ્યો સાથે મસઘટો કરવા મંત્રીશ્વરો મોકલેલા; એમને મી. હૉગસને ના ફાવવા દીધા—એટલું જ નહિ પણ ૧૮૫૭ ના બળવામાં નેપાળીઓની ઈંગ્રેજને એણે મદદ આપી.

ઈંગ્રેજનાં તાબાના, ંગાળમાંના હિન્દી લશ્કરની એકસંખી તોડવા ગુરખા કેવા ઉપયોગી થઈ પડશે અને એમની શૂરવીરતા ઈંગ્રેજને કેવી કામ આવશે એ સમજાવનાર એ હતો. અને આજે એની શોધ ઈંગ્રેજને, હિન્દ તાણે રાખવામાં અને મહારાજ્ય ટકાવવામાં અમૂલ્ય નીવડી નથી એમ કોણ કહેશે ? ૫૦,૦૦૦ ગુરખાઓ જર્મન યુદ્ધમાં, ઈંગ્રેજ અને ફ્રાન્સની બાબુથી લડતાં ફ્રેન્ચ્મેનના રણક્ષેત્રમાં પડ્યા. નેપાળનાં ગામેગામ આજે જુવો તો સ્મશાન જેવાં, એમના વગર સુનાં થઈ ગયાં છે અને જ્યાં જુવો ત્યાં વિધવા અને જહો સિવાય કોઈ જ નેવામાં આવતું નથી. છતાં હજી સૈન્ય ભરતી વખતે ગુરખાઓ હબરોની સંખ્યામાં વર્ષોવર્ષ હિન્દી લશ્કરમાં જોડાય છે. હિન્દની તીબેરીમાંથી દર વર્ષે ૧૦ લાખ રૂપીઆ આ માટે વી સરકાર નેપાળ રાજ્યને સાડીઆણાના આપે છે અને આપણે જ પૈસે આપણા ધર્મનાં, આપણા જ લોહીનાં માણસો આપણને દાખમાં રાખવાનું કામ કરી રહ્યાં છે !

સાક્ષર, વૈજ્ઞાનિક, પુરાતત્ત્વનો અભ્યાસી અને શોધક તો મી. હૉગસન હતો જ પણ સ્વ. ગોવર્ધનરામના અભિપ્રાય પ્રમાણે સંસારની પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાંથી તટસ્થ રહેનારો એ નહોતો. મી. અરેન્ડેશ પબ્લરદારે પણ ભાવનગરની સાહિત્યપરિષદમાં ભાષણ કરતાં, સાહિત્યકારોને સાહિત્ય સિવાયની બાબતપ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવા ભલામણ કરી છે આવી શિખામણો મુજબ મી. હૉગસન

વર્ષો હોત તો સંભવ છે કે કદાપિ એના દેશબંધુઓ આ સમયે હિન્દ જેવી કામધેનુ ન રાખી શક્યા હોત !

સીધી રાજકીય સેવા કર્યા પછી, ઇંગ્રેજોની વણિકશુદ્ધિને પણ એણે પોષી. નેપાળનો હિન્દ સાથેનો વેપાર સંબંધ ગોઠવી, હિન્દનો વેપાર નેપાળદ્વારા ટીબેટ સાથે કેમ ચાલે એ એણે શોધ્યું. અને ટીબેટથી મધ્ય એશિયા અને ચીન સુધીના રાજમાર્ગો એણે ધ્યાનમાં લઇ લીધા.

વેપારી માર્ગો, મુસાફરીની વિગતો, દાણવેરા, વગેરેની માહિતી પુરી પાડવામાં એમનો હેતુ નેપાળી લોકોને શસ્ત્રઅસ્ત્રની પ્રવૃત્તિમાંથી વેપાર માર્ગે વાળી નાખવાનો પણ હતો. કારણ આવી લગાયક જાત પરદેશી સરકારની સાખપાડોશી હોય એ કંઇ હીક નહિ.

નેપાળમાં શુદ્ધ હિન્દુ કાયદાકાનુન પ્રમાણે રાજ્ય ચાલતું હતું તેથી એમાંથી મી. હોગસનને, આર્ય રાજ્યશાસ્ત્ર વિષે પણ ઘણું જાણવાનું મળ્યું.

નેપાળની સરહદ પર ફરતા દગ લોકોના ત્રાસની એમણે માહિતી મેળવી. અયોધ્યા ને નેપાળની સરહદના રહીશો છેક દક્ષિણ સુધી હુટો ચલાવતા હતા. આ હુટાર કામનો અભ્યાસ મી. હોગસને એ લોકોમાં ભળીને કર્યો અને પછી એ બધાને પકડવાનું ખાતું કઢાવ્યું.

ઇંગ્રેજ સરકારની કેળવણી આપવાની યોજના વખતે મી. હોગસન હાજર હતા. એમણે મોકાલે અને રાજા રામમોહનરાય જેવાઓના અભિપ્રાયને ટેકા આપી ઇંગ્રેજ અને પ્રાન્તિક ભાષાઓદ્વારા કેળવણી આપવી નેપાળે એવો અભિપ્રાય આપ્યો.

યુરોપમાં માતૃભાષાઓની ખીલવણીથી વહેમ અને અંધકાર દૂર થયો હતો અને જગતે પહેલાં કદી નહિ નેચેલી એવી પ્રગ્નઓની ઉન્નતિ થઇ હતી એ જ પ્રમાણે અરબ્બી અને સંસ્કૃતને બદલે પ્રાન્તિક દેશી ભાષાઓ અને ઇંગ્રેજ વિદ્યાથી હિન્દનો અંધકાર પણ દૂર થશે એવું ભવિષ્ય મી. હોગસને ભાખેલું.

આ પ્રમાણે અદ્વિતીય સાક્ષર, પક્ષા મુત્સદ્દી, ખાહોશ રાજદારી, પુરાતત્ત્વ શોધક અને સ્વદેશપ્રેમી મી. હોગસન હિન્દમાં ઇંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખનારામાંના એક હતા. એમના વખતમાં આખા હિન્દમાં યોગીઓ, યજ્ઞ કરનારા, શૂરવીરો, દાનવીરો અને માનીઓ તો ઘણા હતા. નાકની અણી પર જ ધ્યાન રાખીને ખેરી રહેનારા અને કૈવલ્યમોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરનારા સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવતા પરંતુ રાષ્ટ્ર છિન્નલિન્ન ચર્ધરહું છે એ જોયા છતાં એમણે ન જોયું કર્યું. છત્રિયાએ માહોમાંજ રાગદ્વેષ પોષ્યા અને કુસંપ, અબ્યવસ્થા અને સંકુચિત સ્વાર્થશુદ્ધિએ આપણી ખરાબી કરી.*

હરિપ્રસાદ ત્રિવેદી દેસાઇ

* “સંસ્કૃત શુદ્ધિસ્થ લીટરેચર ઓફ નેપાળ”માંની, ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રની પ્રસ્તાવનામાંથી આ લેખની કેટલીક હકીકત લેવામાં આવી છે.

આપણા સાહિત્યનું દિગ્દર્શન

એક વાતચીત

[આ એક ખરી થયેલી વાતચીત છે. આ પ્રગટ કરવામાં કોઇ અન્ય પ્રાન્તીય સાહિત્યની અવગણના કરવાનો હેતુ નથી તેમ આપણા સાહિત્યની શ્લાઘા કરવાનો પણ હેતુ નથી. પણ હાલ આપણા કેટલાક ગૂજરાતીઓમાં ગૂજરાતી સાહિત્યની અવજ્ઞા કરવાની ટેવ નહિ તો ફેશન છે અને અનુચિત અવજ્ઞા અનુચિત શ્લાઘા જેટલી જ બનિષ્ઠકર છે માટે આને પ્રસિદ્ધિ આપી છે. ત'ત્રી.]

એક યુવાન મિત્રે સવાલ પૂછ્યો: 'ગૂજરાતી સાહિત્યનું સ્થાન કયું?' આ યુવાન બંગાળી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી વ્યાદિ સારૂ જાણતા હતા; એમના મનમાં એમણે ગૂજરાતીનું સ્થાન ક્યાં કહી લીધેલું એ એમના પ્રશ્ન અને મુખ ઉપરથી વ્યક્ત થતું હતું. મેં કહ્યું: 'કોઈથી બીજે નંખરે નહિ.' એ જરા ચકિત થયા, અને કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. મેં જરા હસીને કહ્યું: 'આપણે જ્યાં સુધી જીવતા છીએ ત્યાં સુધી એનું સ્થાન નીચે શી રીતે સંભવે? એ પહેલે નંખરે છે એમ કહી હું બીજા સાહિત્યોની અવગણના કરવા નથી માગતો.' 'શી રીતે?' વિદ્યાર્થી-મિત્ર પૂછ્યું. મેં કહ્યું: 'કંઈ રીતે નહિ? હું એટલું સ્વીકારું છું કે વિપુલતામાં ગૂજરાતી સાહિત્ય બીજા પ્રાન્તીય સાહિત્યો કરતાં ઓછું હશે; અને બીજાનું એ પણ કમુલ કરે છે આપણા છુદ્ધિશાળી અને ચતુર માણસો સાહિત્ય તરફ લક્ષ આપવાને બદલે વેપાર કે વકીલાત કરી પૈસા કમાવવાનું વધારે પ્રસંદ કરે છે. પણ ચિત્તની જે શક્તિ અને વૃત્તિથી સાહિત્ય નિર્માણ થાય છે અને અનુભવાય છે તેની ઉચ્ચતા અને શુદ્ધતાનો સવાલ હોય તો હું કહું છું કે ગૂજરાત કોઈથી બીજે નંખરે નથી, અને એ હું તટસ્થ પરીક્ષકો સમક્ષ પૂરાવાર કરી આપવા તૈયાર છું, એટલું જ નહિ પણ તે તે સક્તિ અને વૃત્તિના પરિણામ રૂપ જે જે સાહિત્ય ગૂજરાતીઓએ નિર્માણ કર્યું છે તેમાંથી કોઈને નિરાશ ન થવું પડે એટલું ઉચ્ચ સાહિત્ય રાખી રહે છે.' આ પછી એ યુવાને મારી કસોટી-હું સ્વીકારું છું કે જિજ્ઞાસુભાવે જ-કરવા માંડી; અને બંગાળીના ઉત્તમોત્તમ કવિઓ અને લેખકોનાં નામ અને કૃતિઓ ગણાવવા માંડી. મેં કહ્યું: 'આ બધાને વિશે મને બહુ માન છે; માટે હું જે કાંઈ કહું તેમાંથી આ કોઈની અવગણનાનો ખ્યાલ કદાપિ નહિ. એક જ કવિની અનેક કૃતિઓની તુલના કરવી કઠણ હોય છે; કારણ કે તુલના શક્ય થાય તે માટે સાધારણ ધર્મો, પૂરતી વિપુલતામાં, શોધવા બહુ કઠણ પડે છે; તો પછી ભિન્ન પ્રકૃતિવાળા ભિન્ન પ્રાન્તોમાં રહેતા અને ભિન્ન ભાષાઓમાં વ્યવહાર કરતા સાહિત્યકારોની તુલના કરી ઉચ્ચ નીચ સ્થાન નક્કી કરવું એ સર્વથા અશક્ય નહિ તો પણ જ્ઞાતિ અતિ દુર્ઘટ છે. એટલે આપણે તો એટલું જ કરી શકીએ કે કોઈ કવિ કે સાહિત્યકાર લઈ એની કૃતિઓ ઉપરથી જ આપણી સમજણ પ્રમાણે એનું સ્થાન કંઈએ-અને બીજાનું તેમ કરી ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં હોવાં છતાં; અનેની દર્શન અને સર્જન

શક્તિનો કાંઈક ખ્યાલ મેળવી શકીએ. અને આ રીતે વિચારતાં ગૂજરાતને સરમાવવું ન પડે એટલું ઉચ્ચ સાહિત્ય મળી રહે. વળી બીજું તમે—તો દાખલો આપો; પણ હું તમને પૂછું છું એમાં વાસ્તવિક દર્શન અને સર્જન કેટલું છે, અને કેવળ કાંઈ ન સમગ્ર્ય એવું ધુમ્મસ કેટલું છે ? અને—તી કૃતિઓ તમને 'મજાજીત કાંઈ વિનાના માંસદ લોચા જેવી નથી લાગતી. અરુ. તમે કહેા છો કે ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ટાગોર ક્યાં ? તો હું તમને પૂછું છું કે બંગાળી ગદ્યમાં ગાંધી ક્યાં ? આનેદસંકરેતી પ્રસન્ન ગમ્ભીર શૈલી અને હડી સર્વ-ગ્રાહી વિદ્વત્તા ક્યાં ? એમની 'વસન્ત'ની પ્રાસંગિક નોંધો તો તમે વાંચો છો; એવી મને બીજે ખતાવશો ? તમે શરચંદ્રની વાત કરો છો ? તમે મને સરસ્વતીચંદ્રની જોડ શોધી આપશો ? અને હું તમને બંગાળીમાંથી 'કલાન્ત કવિ'ની જોડ શોધી આપવા વિનંતી કરું છું; અને મહેરબાની કરી કાન્તનાં દેવવાની, વસન્તવિજય અને ચક્રવાક મિથુનની સાથે મનમાં ટકી રહે એવાં કાવ્યો શોધી આપશો ? અને ન્દાનાકાશ અને નરસિંહરાવની કૃતિઓમાંથી જે અનુભવ થાય છે તેવો અને તેટલો તમે અને બંગાળીમાંથી શોધી આપો ? અને શ્રી કેશવ હર્ષદ મુવનાં જેવાં અનુવાદો મૂળને પણ ભૂલાવી દે એવા મને ખતાવશો ? ઇત્યાદિ' પણ આથી મારા મિત્રને સન્તોષ ન થયો. અને એ પ્રાચીન બંગાળ સાહિત્યની, ભક્ત કવિઓની, બાહ્ય ગીતોની વાત કરવા લાગ્યા; અને પોતે બંગાળમાં રહી સાંભળેલું એક સાચ મને જણાવ્યું: 'બીજા કાંઈ પણ પ્રાન્ત કરતાં બંગાળની સંસ્કૃતિની પરંપરા બહુ જૂની અને સતત છે, અને તેથી સાહિત્ય અને કળા તેઓમાં આટલાં બધાં ખીલાં છે.' મને જરા ઇસવું આવ્યું. મેં કહ્યું: 'હું તમને મારા કહેવામાંથી બંગાળી સાહિત્ય અને કળાની અવગણનાનો ધ્વનિ ન કહાડવાની કૃપા વિનંતી કરું છું. આ બાબતમાં બંગાળની 'બીજા પ્રાન્તો કરતાં કાંઈ વિશેષતા નથી. બીહારમાં મહાવીર અને છુદ્દ અને બીજાં શ્રમણ સંપ્રદાયો પેદા થયેલા, પાટલીપુત્ર (પટણા) એ ભારત સામ્રાજ્યની લાંબા સમય સુધી રાજધાની હોઈ સંસ્કૃતિનું સ્થાન હતું; એટલે સંસ્કૃતિનું સાન્નિધ્ય હતું. પણ સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય અને પ્રાચીન સ્થાન તો મધ્યદેશ (જૂની વ્યાખ્યા પ્રમાણે) અને ઉત્તરવિંધી અને ભરૂચ. અને પ્રાચીન સાહિત્યની કૃતિઓ લ્યો. પ્રસિદ્ધ પંચ મહાકાવ્યો લ્યો. કાલિદાસ ક્યાંનો ? ભારવિ ક્યાંનો ? માથ તો જિજ્ઞાસુ કે શ્રીમાત્મનો એટલે જૂજરાતનો. હર્ષ ક્યાંનો ? વાઝ નાટકકંઠારો લ્યો ? કાલિદાસ ભવજૂતિ આદિ. એટલે બંગાળમાં પ્રાચીન કાળમાં કવિઓ અને સાહિત્યકારો થયાં નથી એમ નહિ. પણ જન્મેવ સિવાય આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બીજા કવિઓની આપણે શોધ કરવી જોઈએ. તમે દરુહી અને બીજાં અર્થકારનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે ? વાઝ, ગૌડી શૈલી એટલે ?' આ સવાલથી મારા સુવાન મિત્રનું મ્હેં પડી ગયું. ગૌડ એટલે બંગાળ અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેકેશ અને અનિષ્ટ શૈલી તરીકે ગૌડી પ્રસિદ્ધ છે. મેં ચાલુ રાખ્યું: 'મધ્ય યુગ પછી બંગાળમાં ન્યાય દર્શન ખૂબ ખીલ્યું. ગંગેશ ઉપાધ્યાયશ્રી તે આજ સુધી પરંપરા છે. આ નવીન ન્યાય કહેવાય છે. તમે જાણો છો નવીન ન્યાય શેના માટે. પ્રસિદ્ધ છે ? વિચારોની નવીનતા માટે નહિ. પણ સમજતાં માયાનાં વાળ ખરી પડે એવી 'અવેચક-અવચેદ' શૈલીની નવીનતા માટે. નાજાએરં છાંતતાં તો ટોપડ મળે પણ આ જટા ઉકેલતા ભાષ્યકાર વાતચાચન, વાર્તિકકાર કેશોતકર કે તાત્પર્ય ટીકા લખનાર વાચસ્પતિ મિશ્ર કરતાં વિશેષ અર્થ મળવો

દુર્લભ છે. એટલે બંગાળાની વિશેષતા એની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની નથી, પણ એની વિશેષતા વર્તમાન યુગની છે. અંગ્રેજોની અસર નીચે સૌથી પહેલા એ અને મદ્રાસીઓ આન્યા અને એ સંબંધના ગુણદોષો તમે એમનામાં જોશો.

અને ભક્ત કવિઓ તો હિન્દુસ્થાનના કયા પ્રાન્તમાં નથી થયા ? નરસિંહ મહેતાથી તે ૧૯૦૦ ની સાલમાં અવસાન પામેલા અર્જુન સુધી એટલે લગભગ ઠેક આજ સુધી પરંપરા ગૂજરાતમાં ચાલુ છે; અને લોકગીતો, ભીખારી ગીતો આદિ ગૂજરાત-કાઠીઆવાડમાં ક્યાં જોવા છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એ અખાના મર્મ વાક્યો અને ભોળના ચાળખા જેવું સાહિત્ય બીજા પ્રાન્તોમાં છે કે નહિ એ જાણવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા છે. અને પ્રેમાનંદનાં જેવાં સુંદર આખ્યાનો-હકીકત અને વર્ણનનું સૌંદર સાચવતાં આખ્યાનો-જો બીજે મળે તો તો તેમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીએ; અને ભાલણની કાઠબરી ? પ્રાચીન સાહિત્યોમાં આ જાતની આટલી સફળ પ્રવૃત્તિ મને બીજે જતાવશો ? અને જૈનોએ લખેલું પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય તમે જોયું છે ? એ રાસાએને મળતા બીજા સાહિત્યોમાં રાસાઓ હું ખોળું છું; અને કદી પણ ન ખૂટે એવો તમે એમનો કથાએનો ખજાનો જોયો છે ? વળી એક બીજી વાત. તમે જાણો છો ને કે કોઈ પણ સાહિત્યની કસોટી એનું ગદ્ય છે. પ્રાચીન સાહિત્યોમાં ગૂજરાતી જેટલું જૂનું અને સાદું ગદ્ય કોનું છે ? 'મારા મિત્ર આ વાતથી ચકિત થયા અને ન માનતા હોય એમ લાગ્યું. મેં કહ્યું: 'તમે ગયા વર્ષના પુરાતત્ત્વનો છેલ્લો અંક વાંચ્યો છે ? એમાં જિનવિજયજીએ પ્રાચીન સમયની ગૂજરાતીમાં લખાએલી એક ઐતિહાસિક ચર્ચા આપી છે. તેની સૈલી આજના ચર્ચાના જમાનામાં પણ માન ઉત્પન્ન કરાવે એવી છે. પણ એ તો દીક. હજી અપ્રસિદ્ધ કેટલું છે તે તમે જાણો છો ? જુઓ જિનવિજયજી હમણાં જૂતામાં જૂના ગૂજરાતી ગદ્યના નમુનાઓનું સંપાદન કરે છે. તે વાંચો એટલે સમજશે કે એ કેટલું સરળ અને પ્રવાહબદ્ધ છે.' મારા મિત્રે કશુંક કર્યું કે ગૂજરાતી પ્રાચીન સાહિત્ય કોઈ પણ પ્રાન્તના જેટલું વિપુલ, વિવિધ અને સાદું છે; અને સરળ ભાવે પોતાનું અચાન કશુંક કરી કહ્યું: 'આપણે એ લોકો જેટલું આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી લોકો આગળ મૂક્યું નથી.' મેં એ કશુંક કર્યું અને કહ્યું: 'એમાં તો મહારાષ્ટ્ર બંગાળ બધાંએ આપણા કરતાં આગળ વધી ગયાં છે; અને અત્યાર સુધી જેઓએ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય આપણામાં ખદાર પાડ્યું છે તેમાં શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ કે એવા બીજા એ ત્રણ સાચા વિદ્વાનો ખાદ કરીએ તો બાકીની બધી quackery છે.' પણ વર્તમાન સાહિત્ય વિષે મારા મિત્રને સંતોષ થયો નહિ. મેં હસીને કહ્યું: 'ઉણપ હોય એટલી તમે પૂરી કરો. પણ તમે એટલું તો સ્વીકારો છો ને કે એ સૌની સાથે ઉંડું રહી શકે એમ છે ?' મારા મિત્રે જરા વિચારી અને મને ચીત કરતા હોય એવા ભાવથી પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'પણ સાહેબ, આપણું નાટક ક્યાં અને બંગાળીઓનું નાટક ક્યાં ?' હું પણ મૂક થઈ ગયો. મેં રાધના પર્વત, ઇન્દુ-કુમાર, રાજર્ષિ ભરત આદિના નામ લીધાં, પણ તરત જ મારે સ્વીકારવું પડ્યું કે એ ભજવાતાં નાટકો નથી; અને જે ભજવાય નહિ તે નાટક શેનું ?

લીલ પ્રદેશનાં કેટલાંક રેખાચિત્રો

આજકાલ મોટરથી અવર જવર બહુ વધી પડી છે. જ્યાં જ્યાં પાકી સડક હોય ત્યાં ત્યાં મોટર, નાની ફોર્ડ, ઓમ્નીબસ (હુકામાં જેને ' બસ ' કહે છે) કે મોંઘને માટે બનાવેલી હોારી, જે આપણે ત્યાં બેઠકા ઉમેરીને મનુષ્યોને માટે વપરાય છે, તે જગ્યા જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. રેલવે સ્ટેશનથી ૧૦-૨૦ માઈલ દૂરના ગામે તો થું, પણ ૫૦-૬૦ તથા ૮૦-૯૦ માઈલના ગામોએ પણ આ ' બસો ' આપણને લઇ જાય છે. જ્યાં રેલવેનો રસ્તો ફેરમાં હોય છે, અને સડક સીધી હોય છે, ત્યાં મોટરની મુસાફરીથી વખતનો પણ બચાવ થાય છે. મોટરો ફેરવાના જે લાઇસન્સ-રજિસ્ટ્રી-આપવામાં આવે છે તેમાં દર ઉતાર દીઠ માઇલે બે આના સુધી ભાડું લેવાની પરવાનગી હોય છે; પણ મોટરો ફેરવાની હરિકાઈ એટલી બધી વધી ગઇ છે કે માઇલે એક આનાનું ભાડું તો સાધારણ યથા પડયું છે, અને માઇલે અરધા આનો લેવાના દાખલા પણ ઘણે ઠેકાણે મળ્યાં આવે છે. રેલવે મુસાફરીમાં ત્રીજા વર્ગનું ભાડું માઇલની ત્રણ પાઈ સાધારણ રીતે હોય છે, તેના પ્રમાણમાં આ બમણું કે ચારગણું પણ ભાડું આપી સાધારણ કમાણીના લોકો પણ મોટરમાં પાંચ કે દસથીસ ગાંઠીની મુસાફરી કરે છે. પાકી સડક પર ખારે માસ, તથા કાચી સડક પર આઠે માસ આવી મોટરો ફેરા કર્યા જ કરે છે. જ્યાં કાચી પણ સડકો હોતી નથી ત્યાં આવી ભાડુતી મોટરોનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી.

મોટરમાં લીલો

લીલ પ્રદેશમાં પણ આ મોટરો પેડી છે. દાહોથી જાલોદ (૨૧ માઇલ), દાહોદથી આલીરાંજપુર (૪૪ માઇલ), અને દાહોદથી ગરબાડા (૧૨ માઇલ) મોટરો; દિવસમાં એકે વખત અને ઘણી વખત બપોળે વખત મળી શકે છે, અને તેમાં પ્રમાણમાં સુખી લીલો શેઠ સાહુકારોની સાથે, અડોઅડ બેસીને ગરબાડા, લીમડી, જાલોદની મુસાફરી કરે છે. દાહોદથી ગરબાડે મારે થોડા માસ પહેલાં તો ગાડામાં આવવું જવું પડ્યું, પણ હાલમાં બાર આના કે રૂપીઓ ખરચવાથી ગરબાડે આવી શકાય છે, અને ત્યાંની બીલશાળા તપાસવા કે તેની આજુબાજુના ગામડામાં જવા, સ્થેલથી એકાદ કલાકમાં પહોંચી શકાય છે. સાહાસિક શાખા મોટરવાળાઓ-માલેક અને હાંકનાર, શેઠ અને નોકર, બંને પોતે જ હોવાથી બહુ સારા કામી શકે છે, અને તેઓએ આ લીલ પ્રદેશમાં સારો પગપેસારો કર્યો છે.

કેળવણી વિ. ગરીબી

ગરબાડાની બીલશાળા તપાસી. હાલમાં ખેતીના કામને લીધે, નીંદવા ગોડવાનું કામ પૂરું જોડેમાં આંતરું હોવાને લીધે હાજરી ૫૦ ટકા જેટલી રહે છે. કાઈ વખતે તો તેથી પણ સ્થેન ઓછો રહે છે, પણ ૫૦ ટકા રહે તો મને તો અસંતોષ ન થાય. લીલના ઘરમાં

ઘોઘાસામાં આવ્યાને મકાઈ અથવા બીજું કંઈ પણ અનાજ સીલકમાં ન હોય, ખેતરમાં નીંદવાનું કે એવું જ બીજું કામ વધી ગયું હોય, ત્યારે પોતાના ધરના ધૈર્યોછાકરને આ કામમાં ન લગાડે તો શું કરે ? બિચારો બીલ તેવે વખતે લણુવા ગણુવાથી ભવિષ્યમાં-થોડા વર્ષ બાદ અને તે પણ પોતાના છોકરાને-ફાયદા થશે તેની ગણુતરી કરે કે પોતાના ખેતરમાં આજે જ ઘાસ ઉગી ગયું છે તે વગર પૈસે એટલે વગર ભાડુતી દારીયે, ધરનાં માણસો-જેનાં પેટ તો તેને ભરવાનાં જ છે -ની મદદથી સારી મકાઈ મહિના માસ પછી જ થઈ જશે અને તેનાથી પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરી શકાશે તેના ફાયદાની ગણુતરી કરે ? જે છોકરાઓને લણુવાની બહુ હોંસ હોય છે, તે આવે વખતે માથાપની મરજી વિરુદ્ધ જાનામાના નિશાળે છટકી આવવાના દાખલા અને છે.

કેળવણીના મિશનરી ધૂળાભાઈ

આ ગરબાડાની બીલશાળામાં એક બીલ (ખરી રીતે બીલને મળતી એક 'પરોલિયા' કરીને યાત્રિ છે તેના) શિક્ષક ધૂળાભાઈ નામે છે, તે વ્યક્તિ બળુવા જેવી છે. પંદરેક વર્ષથી દાહોદ પાસે મુવાલિયા ગામે બીલ શિક્ષકોને કેળવવા માટે જીલ્લા બોર્ડ આશ્રમ (મક્ત બોર્ડિંગવાળી શાળા) કાઢ્યો છે, ત્યાં ધૂળાભાઈએ ગૂજરાતી સાત ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો. પણ વ. કા. ની પરીક્ષામાં નાપાસ થયા, તેથી અભ્યાસ મુકી દઈ ભીલસેવામંડળની આ શાળામાં રૂ. ૧૪ના સારા ગણુતા પગારથી શિક્ષક તરીકે આસરે સવા વર્ષે પર નોડાયા. હાલ તેમનો પગાર રૂ. ૧૬ થયો છે. ધૂળાભાઈ ઉલોગી હોવાથી ફરીને વ. કા. ની પરીક્ષામાં બેઠા અને સારે નંબરે પસાર થયા. તેમને તેમની ડોમને સુધારવા, ઉન્નતિ કરવા, શિક્ષીત કરવા ઘણી હોંસ છે, તેથી કોઈપણ જાતના હિતેજન વિના, કંઈપણ ખાસ વિશેષ પગાર વિના તેઓ રાત્રિશાળા ચલાવે છે, અને ૧૦-૧૨ છોકરાઓ કાયમ તેમને ત્યાં દેખાય છે. રાત્રે બેસાડીને મુખગણિત, આંક વિગેરે શીખવે છે, વખતે રામાયણમાંથી વાતો કહે છે. છોકરાઓ લણુગણીને મોટા થયા બાદ, સંસારમાં પડ્યા બાદ, પોતાની ડોમને શી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેના ચિત્રો દોરી આપે છે. ધૂળાભાઈને થોડું સુધારી કામ પણ આવડે છે, કારણ કે તેના પિતા સારા સુધાર છે; તેથી બાળકોને સુધારી કામ પણ શીખવે છે. તેઓને ડ્રીઝ પણ સારી શીખવતાં આવડે છે, અને તેમના કેળવેલા ૧૫-૨૦ મોટા છોકરાઓનું ટોળું ન્યારે ક્વાલિટ કરે છે, ત્યારે તેમની જાતી ગજ ગજ પુલે છે. તે વખતે તેઓ પહેરણ, ચદા અને ઘોળા ટોપીમાં સજ્જ થયેલા હોય છે અને એક અચ્છા ડ્રીઝ માસ્તર દેખાય છે. તેઓ સારી કવિતા પણ બનાવી જાણે છે, પણ તે પોતાની યાત્રિની ઉન્નતિના વિષય સંબંધી જ બનાવે છે.

લીલોમાં ચોલીસનો ત્રાસ

આ બીલ પ્રદેશ, પંચમહાલ, ૧૮૬૩ સુધી શાંદિ સરકાર-એટલે જ્વાલિપર મહારાજનને તાબે હતો. તે સાલમાં ઝાંસીની પાસેના કેટલાક પ્રદેશની સાથે આ પ્રદેશ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે અદલ બદલ કર્યો. આજે ઇંગ્લેન્ડ રૈયત દેશી રાજ્યમાં જવાને ખુશી ન થાય. વરાડના લોકોએ ગઈ સાલ શોરબકોર કરી મૂક્યો હતો તેના ખવનિ આપણા કાનમાંથી દટી ગયા નથી, પણ તે જમાનામાં ઇંગ્લેન્ડ રૈયત પણ કંઈ અવાજ કરી શકી નહતી, કારણ ૧૮૫૭નો તોફાનો તરતના જ થઈ ગયા હતા અને રૈયત ભયજીત થયેલી હતી. પંચમહાલના બીલોને

તો આ ફેરફારથી લાલ થયો છે. ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર અને ઍથેનેટથી તેઓ બીરુ તો જરૂર બન્યા છે, પણ દેશી રાજ્યના બીરો કરતાં તેઓ ઓછા વસ્ત છે, અને પડખેના શુદ્ધઓમાં જન્મે ઉત્તરિયાતોના સમાગમમાં આવી, કાંઈક સ્વતંત્રતાની હવા લેવા લાગ્યા છે. શીદિ સરકારના રાજ્યનું અવશેષ હજુ અમારે ત્યાં ઝાલોદ તાલુકામાં મોટે ભાગે, અને થોડે અંશે પાંચે મહાલમાં રહેલું છે. ઝાલોદમાં મોટામાં મોટો અમલદાર મહાલદારી (મામલતદાર નદિ) રહે છે, તેને બધા બીર, અને તેને લીધે વેપારી વર્ગના લોકો પણ, 'સરકાર' કહીને સંબોધે છે, પછી તે સરકાર પારસી હોય, વાણિયો હોય, આરોડ હોય કે પારીદાર હોય. આખા પંચમહાલમાં પોલીસનું રાજ્ય કેટલેક અંશે વ્યાપેલું રહ્યું છે. પોલીસ-જેને બીરો તરકડા, અથવા કુંડમાં તકડા, નામે ઓળખે છે તે જ ગામડામાં વિશેષ હરતા ફરતા હોવાથી, અને મહેસુલી ખાતાના તકડીઓ તો તાલુકાના જ શહેરોમાં વસતા હોવાથી, તેઓ જ વિશેષ વેડ કરાવે છે, તેઓ જ વિશેષ મરઘાં કુકડાં ઉછરાવે છે, તેઓ જ દેવથી ખોટા કેસો ઉત્પન્ન કરી શકે છે, અને તેઓ જ ખોટા પુરાવા ઉભા કરી બીરોને સાબરમતીની તુરંગમાં મોકલી શકે છે. આથી પોતાના ઝુપડા તરફ કોઈકે 'તકડા'ને દૂરથી આવતો જોઈ, ઝુપડામાંથી બીર છનોમાનો નીકળીને ચાલતી પડે, અને તેની ઐરી કહે કે ઘરમાં કોઈ મરદ નથી તો તેમાં જરાએ આશ્ચર્ય નહિ.

સાત કેરીની ચોરી ?

આવા પોલીસ રાજ્યમાં ધૂળાભાઈને પણ વેડનું પડ્યું છે. બીર સેવામંડળનું કામ બીકણ અને ગરીબ બીરોને મદદ કરવાનું રહ્યું. જ્યારે કોઈ અમલદાર તેને મારકુટ કરે, વેડ કરાવે, વિના કિંમતે ઘરમાંથી કાંઈ ચીજ લઈ જાય, ત્યારે સેવામંડળની ગામડાની રાજાના આચાર્ય પાસે અથવા દાહોદની કચેરીએ કોઈ બીર દિંમતથી પહોંચી જાય અને સેવામંડળના કાર્યકર્તાઓ તેને મદદ કરવાનું યોગ્ય હોય તે કરે. આથી સેવામંડળ પ્રત્યે ઘણાખરા નીચેના અમલદારો, ખાસ કરીને પોલીસના હવાલદાર ફોજદાર વિગેરેનો કરડો કેળો હોય છે, અને સ્હેજ લાગ મળતાં, અથવા સાચો ખોટો ગમે તેવો લાગ મેળવીને મંડળના કાર્યકર્તાઓને હરાવ કરવાને ચૂકતા નથી. ગઈ સાલ ઉન્નાગામાં કેરીની મોસમમાં ઝાડના રખવાળની પરવાનગીથી લીધેલી સાત કેરી હચ્ચરીને ધૂળાભાઈ જતા હતા. જેમ નજીવી દિંમતનાં ભેર દે, એવાં કાંઈ દુગ લેવાની કોઈ ના પાડે નહિ, તેમ ધૂળાભાઈને સાત કેરીઓ લેવા લીધેલી. બોગનેગે આગળ ચાલતાં પોલીસના ફોજદાર સાહેબ મળ્યા. આ ફોજદાર સાહેબે થોડા દિવસ પહેલાં જ બીરો પાસે વેડે ઘાસતાં ગાડાં લીધેલાં, તથા કુંભારો પાસેથી છાશ કરવાની ગોળાઓ લીધેલી તે વાત બહાર આવેલી હતી, તેથી આ ફોજદાર સાહેબ ધુંધવાઈ રહ્યા હતા, અને આ માસ્તરડાઓના પર વેર લેવાની તક શોધ્યા કરતા હતા. પણ પ્રથમ તેમને ગરીબ બિચારા ધૂળાભાઈ જ મળ્યા ગયા. એક બે પૈસાની સાત કેરીઓ ચોરી લાગ્યા મારે (ચોરીની કોઈ ફરિયાદ કરવા આત્મનું ન હતું, પણ રખેવાળને ધમકાવી તેની રગ વિના કેરીઓ લીધી છે. એમ પરાણે જુગાની લઈ) ધૂળાભાઈને આખી રાત ગરબાડાની કાચી જેલમાં રાખ્યા, તથા બીજા દિવસે જપોરે બાર માઈલ તડકામાં ચલાવી, હાથકટી ચલાવી, આવડે દોરડી બાંધી, દાહોદ મોકલી આપ્યા. આ પ્રમાણે પોલીસે પોતાનો અમલ શાંત ધૂળાભાઈ ઉપર બંધવી બીર પ્રદેશમાં પોતાની હાથ વગાડવા પ્રયત્ન કર્યો. ધૂળાભાઈ દાહોદ જઈને ગમીન

પર છૂટ્યા. તેમનો કેસ પાંચ સાત સુનાવણીમાં પુરો થયો, સરકારના (એટલે ગરીબ રૈયતના) સેક્રેટરી રૂપીઆ સરકારી વકીલને ખટાવવામાં ખર્ચોયા, અને છેવટે ધૂળાભાઈને ચેતવણી આપીને મેજસ્ટ્રેટ છેાડી મૂક્યા. પણ આથી ધૂળાભાઈનો હિસાબ જરાએ નરમ પડ્યો નથી, અને કાંઈ બન્યું ન હોય તેમ પોતાનું કામ શાંતિથી કર્યે જાય છે. આમ ભીલ આગેવાનો માનીતા શિક્ષક તેઓ થઈ પડ્યા છે.

ભીલોની આર્થિક સ્થિતિ

એક દિવસ ગરબાથી પાંચ માઇલ દૂર જંજુસાની શાળા પૂજે ચાલીને તપાસવા જતાં રસ્તામાં જે કોઈ ભીલ સામા મળતા, તેમની સાથે હું વાંતા કરતો જતો હતો. આથી મને કાંઈ નવું જાણવાનું મળતું, અને ભીલને એમ લાગતું કે મારી સાથે સમાન દરજ્જેથી વાત કરનાર કોઈક ઉજ્જવિયાતું માણસ છે. ત્રણ ચાર ભીલો તો ગરબાડે થોડું થોડું ઘી વેચવા જતા હતા. થોડું થોડું એટલે પાંચ દસ શેર નહિ, પણ પાસેર કે અધીશેર દરેક જણ વેચવા જતા. ઘી સંબંધી વાત નીકળતાં તેઓ હાલ ઘીનો શું ભાવ છે તે મને પૂછતા. પોતે વાણિયાથી છેતરાઈ ન જાય તેની કાળજી ભીલને હમેશાં રહે છે, છતાં તે છેતરાય છે તો ખરો જ. એક ભીલ પોતાના સગાને ત્યાંથી પેરાણે જઈને પાછો આવતો હતો. પોતાના સગાને ઘેર ૮-૧૦ કે ૧૫-૨૦ માઇલ પણ દૂર પેરાણા થઈને જવાનો ભીલોમાં બહુ રિવાજ હોય છે. આ તેની holiday-making-પુરસદ કાઢીને મોજ કરવાની રીતિ. પેરાણે જઈને પાછા આવતી વખતે યજમાન તેને જરૂર કાંઈ સાથે બંધાવે. કાં તો મકાઈ, કાં તો મકાઈનો આટો, કાં તો એકાદી દાળ દસવીસ શેર એટલું યજમાન પોતાના પેરાણાને, ચાર છ દિવસ રાખ્યા પછી, સાથે બંધાવીને રવાના કરે છે. આજના શિક્ષિત લોકોમાં પેરાણાને આગગાડીના એક બે ટંક માટે લાતુ બંધાવવાનો રિવાજ નાશુદ થયો છે, ત્યારે આ ભોળા અશિક્ષિત ભીલોમાં આ રિવાજ સર્વ સાધારણ છે. બીજો એક ભીલ તો માથે આસરે અર્ધો મણ મકાઈ લઈને મળ્યો. “આ મકાઈ ક્યાં લઈ જાય છે, અને તેનું શું કરવાનો?” એમ પૂછતાં તેણે કહ્યું: “ગરબાડે લઈ જઈ છું અને વહેરાને આપીને લુણ, મરચાં, તમાકુ વિગેરે ઘર ખરચી માટે લાવીશ.” બીજોની અદલાખદલી-Barter-ની રીતિ લગભગ નાશ થયેલી છે, છતાં આમ ખૂણેખોંચરે દેખવામાં આવે છે. મકાઈ વેચીને રોકડ પૈસા કરીને રોકડ પૈસા ઘરમાં રાખી મુકવા કરતાં, થોડી ઘણી મકાઈ જ, ઘરખરચી કરતાં જરા વધારે હોય તો પણ, રાખી મુકવી એ ભીલને આર્થિક દૃષ્ટિએ હિતાવદ્ લાગે છે, અને ખરી રીતે તેમ જ છે. શિયાળા ઉત્તર-જામાં વેચવા જાય ત્યારે જે ભાવ આવે તેના કરતાં ચોમાસામાં નવું અનાજ પાકે તો પહેલાં અનાજનો ભાવ સૌથી વધારેમાં વધારે હોય છે, તેથી તેને સંઘરી રાખવી પોસાય છે. એક બીજો ભીલ તો કહે: “આ મકાઈ વેચીને રાચું (એટલે કુંભારને ત્યાંથી માટલા) લાવીશ.” ભીલને તાંબા પિત્તળના કામ જેવા પણ લાગ્યે જ મળે છે. શહેરમાં માટીના માટલાથી પાણી ભરનાર ક્વચિત નજરે પડે અને ભીલ ગામડામાં તાંબાપિત્તળને બેઠેથી પાણી ભરનાર સોગન ખાવા પણ ન જડે. નવું અનાજ પાકે ત્યારે ગામડાનાં કુંભારો પોતપોતાનો ઘરાક ભીલોને ત્યાં લગગ ભરીને માટલા નાંખવા જાય છે, અને બદલામાં તે જ ગધેડા ઉપર મકાઈ ગાયવા તેવું જ કાંઈક અનાજ લઈ આવે છે. બીજો એક ભીલ,

ખાસી કાયળે લઈને સામે મળ્યો. તે શું કામે જાય છે એમ પૂછતાં કહ્યું: “બાબા, વહોરાને ત્યાં ખાધ મંડારીને લેવા જઈ છું.” ચોમાસામાં ઘણા લીલોની કાઢીઓ ખાસી જ હોય છે. ચોમાસાના ત્રણ ચાર માસ તેને ખડુ જ આકરૂં જાય છે. તે વખતે મહેનત કરવાની ઘણી અને ખાવાનું થોડું. લીલનો ખોરાક કોઈ તોળીને તેના આંકડા રાખે તો માલમ પડે કે તે શિયાળામાં માથાં દીક દોડ શેર ખાય છે, ઉન્હાળામાં તેથી એાછું એટલે આશરે સવા શેર કે વખતે શેર પણ થાય, અને ચોમાસામાં તેને પોણો શેર કે અરધો શેર પણ ભાગ્યે જ મળતું હશે. આટલાથી પણ તે બિચારે સંતોષ માની દિવસ ગુમરે છે. દુષ્કાળ નિવારણના કામે ઉપર અથવા જેલમાં પણ દરેક દુષ્કાળિયા અથવા કેદીને દોડ શેર અનાજ મળે છે, પણ લીલને તો તેટલું પણ મળતું નથી. આ તો સારા અથવા સાધારણ વર્ષોની વાત થઈ. વહોરા અથવા વાંણિયો દુકાનદાર આવે વખતે દોઢીયાં કરીને માંડે છે, એટલે કે ઉધારે આપવાનું હોવાથી રોકડેથી એક રૂપીઓ કિંમત હોય તો દોઢ રૂપીઓ માંડે છે. એક તો શિયાળે ઉન્હાળે અનાજની જે કિંમત હોય તેના કરતાં દોઢી કે બમણી કિંમત ચોમાસાના દિવસોમાં હોય છે, અને ઉધારે લેવાનું હોવાથી તેના પણ દોઢા, એટલે શિયાળાની કિંમત કરતાં સવાળે ગણી કે ત્રણ ગણી કિંમત તેને બિચારાને આપવાની હોય છે. કાઢીએ જાર-અથવા ખરી રીતે મક્કાઈ-ન હોવાથી તથા ભર ચોમાસે ઉધારે તે લાવવી પડતી હોવાથી સારી શાખવાળાને પણ આ પ્રમાણે ૧૨૫ થી ૨૦૦ ટકા વ્યાજ આપવું પડે છે. આવા જખરા વ્યાજના ઘોડાને કાણુ પહોંચી શકે ?

દાહોદ, લીલસેવા મંડળ.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર

લોકચર્ચા

[આ માસિકના વાચકોને અને જૂજશવના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમસ્યાઓ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

મારો પંજાબનો પ્રવાસ

૨

અમૃતસરથી સદરાનપુર થઈ મેરઠ જઈના એક બિનોલી ગામમાં જવાનું હતું. ત્યાં જતાં ખાસ વિશેષતા ફળોની અને રથજોની અનુભવાઈ. ફળમાં ખાસ કરીને લુકાદ લતાં. આ ફળ મોટા જોર જેવું હોય છે અને ગરમીમાં થાય છે. તે ખટમધુકું, સ્વાદિષ્ટ તથા પ્રતિકારક હોય છે. એ ફળો ત્યાં એટલાં બધાં પાકે છે કે આ તરફ જેમ નાગપુરી સંતરાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ ત્યાં સદરાનપુરી લુકાદ પ્રસિદ્ધ છે. શેરડી પણ તેટલી જ થાય છે. ઘણાં

વર્ષ પહેલાં એક વાર મારા મિત્રે મને કહેલું કે સદરાનપુરનું બજાર કાળા રંગનું છે. કારણ ત્યાં શેરડીને લીધે ચોમેર માખીઓ છવાયેલી હોય છે. આ ઉપરાંત ત્યાંજાનો પાક પણ પુષ્કળ છે. આ પ્રદેશ ગંગાપ્રમુખાની મધ્યેનો છે. ત્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાં નહેર માલમ પડે છે. નહેર હોવાને લીધે વરસાદની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. અનેક જાતની પેદાર છતાં ત્યાંના લોકોમાં કંગાલિયત તેટલી જ છે. અંદરોઅંદર લડવાનું, કોર્ટે ચડવાનું, અને દારૂ વગેરે કેરી ચીજો પીવાનું પરિમાણ શિક્ષણ સાથે જ વધ્યું છે અને વધતું જાય છે. ત્યાં જાતની પુષ્કળ વસ્તી છે, પણ તેઓ કાઠિયાવાડના ગિરાસદારોની પેઠે વ્યસનમાં અને કોર્ટમાં ખુવાર યર્ધ ગયા છે.

અમે ખડોદ સ્ટેશને ઉતર્યા. ખડોદ એ એક કસબો છે. ત્યાં પ્રમાણમાં જૈનોની વસ્તી સારી છે. ત્યાંના કંદોઇ પણ જૈનો જ છે. તેમાં યે દિગંજર સંપ્રદાય ત્યાં મોટો છે. એ લોકોની એક હાઇસ્કૂલ સાથે છે. ખડોદની ભાગેળમાં યર્ધ ખિનોલી જવા નીકળ્યા ત્યારે એક બાજુ એ હાઇસ્કૂલના મેદાનમાં વિદ્યાર્થીઓનું સંગીત દૂરથી સંભળાયું. એ સંગીતની ઢળ ઉપરથી જ એ દિગંજરની કોઇ સંસ્થા હોવાનું મેં કંપેલું જે પાછળથી સાચું પડ્યું. તે વખતે ત્યાં કોઇ ઉત્સવ ઉજવાતો હતો. એ હાઇસ્કૂલ ત્યાંના એક જમીનદાર દિગંજર ગૃહસ્થ ચલાવે છે. થોડીક સરકારી ગ્રાન્ટ બાદ કરતાં બાકીનો અધો ખર્ચ તે જ પુરો પાડે છે. એને જ અંગે એક બોર્ડિંગ પણ છે; જેમાં માત્ર જૈન વિદ્યાર્થીઓ જ રહે છે.

વિલાસ માટે વાનપ્રસ્થ

એક તરફ આવા વિદ્યારેમી ગૃહસ્થોની સન્માર્ગે ઉદારતા અને બીજી તરફ વિલાસ-શુની જમીનદારોનો દુર્વ્યસનો પાછળ સર્વસ્વ ત્યાગ એ બન્ને મને એક જ સાથે આ પ્રવાસમાં અનુભવાયાં. એક મોટી આવકવાળો દિગંજર જમીનદાર જેને બાળખર્યાં નથી અને ધારે તો એ ત્રણ હાઇસ્કૂલો સ્વતંત્ર ચલાવી શકે તેને પણ તે તરફ જ જોયો. એનું કામ નથી નથી તરણીઓ શોધવાનું અને તેને અંગે આવશ્યક વ્યસનો કે ખટપટો સેવવાનું સાંભળ્યું ત્યારે જાતિ અને ધર્મમાં દાખલ થયેલ વિપ્લવ ખરું લાન થયું. લગભગ વીસ વર્ષ પહેલાં આરા શહેર (ખિદાર) ગયેલો ત્યારે એક સંસ્કૃત વિદ્વાન અભ્યાસી દિગંજર વિદ્યાર્થીના મિત્રભાવે પરિચય થયેલો. એ વ્યક્તિ એક મોટા જમીનદારનો પુત્ર છે. તેણે કોઈ વાર પોતાના વનનમાં આવવા મને કહેલું. અચાનક મેરક જીજ્ઞાસા તરફ આવવાનું બનવાથી, એવી ધનાઢ્ય સ્થિતિમાં પણ ખાસ કરીને તેના સંસ્કૃત વિદ્વાન રસને લીધે મળવાનું મન થયું. પણ મૂંઝવણ કરતાં તેની વિષમ સ્થિતિ કાને પડી. આજે તો એણે સંસ્કૃત વિદ્વાન પોતાંઓ ફેંકી દીધાં છે, બીજાં પણ સામાજિક કે ધાર્મિક કામોથી વાનપ્રસ્થ મેળવ્યું છે, અને હવે તો તેમણે વિલાસ માટે જ સન્યાસ લીધો હોઈ બધી સંપત્તિ અરબાદ કરવા માંડી છે. આ વ્યક્તિ સાદસપુરનો એક જમીનદાર છે. આ બધી સ્થિતિ સાંભળતાં અને જ્ઞેતાં દેશની દશા ઉપર અનેક વિચારો આવ્યા: દેશની મરીબી તો એવી કે ઘણાકને એ વાર ખાવા પણ ન મળે. એટલું જ નહિ પણ એકવાર પૂરું પેટ ન ભરી શકનાર કદોડો છે. બીજી બાજુ નોટોને પાન અને બીડીની પેટે ઝૂંકી દેનાર વર્ગ ઉભો છે. એ વર્ગ પૈસા, લાગવજ અને સત્તાને લઇ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. રાજ્યોત્તરમાં, સમાજમાં, ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં, એની જ હાક વાગે છે. જોટલું શિક્ષણ અત્યારે મળે છે તે બધું તેને પોતાને અને તેના

આશ્રિતેની માટે એર રૂપે પરિણમે છે. આ રાજસત્તાના અનેક મજબુત સ્તંભોમાં આવેલા આત્મભાન વિનાનો, પદ્મધિક્ષા ધનિક વર્ગે એ એક મજબુત સ્તંભ છે.

આડત આડત આડત

ખડાઈમાં અનેક વસ્તુઓની ખાસ મંડીઓ છે. સાકર, આલુઆલુથી તૈયાર થઈ પુષ્કળ આવે છે ને પરદેશ ચડે છે. પાછળથી ઝોળખાણમાં આવેલા એક મારવાડ શિરોહી સ્ટેટ તરફના વતની જૈન ગૃહસ્થે મને કહ્યું કે અહીં મારી આડતની કુકાન છે ને હું આરંભિને સાકર, ગોળ ને અનાજ લાખો રૂપીઆનો પરદેશ રવાના કરું છું. સાકર અમે ખાધી. ખૂબ મીઠી. આપણા દેશમાં શેરડી, ગોળ, અને સાકરનાં પેદાશના પૂરા સાધનો છતાં આજે પરદેશથી લાખો રૂપીઆની તેની આયાત થઈ રહી છે. તેના કારણે ઉપર નથી વ્યાપારીઓ વિચાર કરતા કે નથી દેશી રાગઓનું ધ્યાન. ખરી રીતે આવા અનેક ઉદ્યોગો તુરત પગભેર થઈ શકે તેવી સ્થિતિ આપણા દેશના ઘણા ભાગની છે; પણ પરદેશીઓ સાથે હરિદ્વ્યમાં ટકવા માટે જે સંગીન વ્યવસ્થા, શિક્ષણ, ધન અને રાજસ્થાન જેઠાએ તે નથી. આ દેશમાં વ્યાપારીઓ નવીન પરિસ્થિતિમાં ટકી શકે એવું શિક્ષણ નથી અને પૈસા-પાત્ર લોકોને પૈસાનો ઉપયોગ ક્યાં અને કેમ કરવો એનું જ્ઞાન, સાદસ, વિશ્વાસ કે ત્યાગ નથી. તેથી જ જ્યાં દેખો ત્યાં માત્ર આડત, આડત ને આડત જ નજરે પડે છે. ક્યાંયે મૂળ ઉત્પાદક ધંધો નથી જણાયો.

પ્રવાસના વર્ણનમાં આ કથન અપ્રાસંગિક જેવું ગણવાની કોઈ ભૂલ ન કરે. મારી દષ્ટિ તો જેટલું જાણી શકાય તેટલું જણવાની જ હતી. એટલે આ પ્રસંગે એ ન જણાવું તો ઉચ્ચો સંકુચિતપણાનો દોષ જ વહેઈ. અસ્તુ.

એ પ્રદેશમાં ફળોની પેદાશ વિષે એટલું જ કહેવું બસ છે કે ખાસ મેસમોમાં દાડમ, સંતરાં, વિગેરે મોંઘાં ગણાતાં ફળો ત્યાં તદ્દન સસ્તાં થઈ જાય છે અને એક મારા બનારસના પરિચિત, હમણું દિગંબર જૈન હાઈસ્કૂલમાં ધાર્મિક શિક્ષકનું કામ કરતા પંડિતે મને કહ્યું કે હું મારો દેશ બુદ્ધખંડ છોડી અહીં રહ્યો છું તેના ખાસ કારણોમાં ફળની સુલભતા પણ એક છે. તેથી જ હું પુષ્ટ રહું છું.

જીવનમાં યોગવાસિષ્ઠ

ખડાઈથી ચાલી નવ માઈલ ઉપર બિનોલી જવાનું હતું. સામાન ત્યાં જ વિશ્વસ્ત રથજે રાખી ચાલ્યા. તડકો, ભૂખ અને ચાલવાનો શ્રમ એ બધાં એકત્ર મળ્યાં અને અમને પાણી માટે ત્રેપી. લગભગ ત્રણ માઈલ ચાલ્યાં હઈશું ત્યાં એક વિસામો આવ્યો. એક કુવો, ઉપર દોરડીવાળો ડાલ, પાસે બગીચો, આંખાનાં ઝાડો અને એક કુટિરમાં બાવાજ. પાણી પીધા પહેલાં સુગંધથી લગ્નચાઈ ગભરામણ દૂર કરવા સુગંધના પુલ તરફ ધ્યાન ગયું. માથું-નમાથું એ વિકટખંધથી પસાર થઈ છેવટે બાવાજ પાસે એક માત્ર પુલ માગ્યું. ક્યાં તો ધમકી કે ચીપીઓ ઉગામવાનો ભય અને ક્યાં તો એ બાવાની સહજ પ્રસન્નતા ! એમણે કહ્યું : 'આખો બગીચો તમારો જ છે ને ? પ્રભુએ આ સૃષ્ટિ સૌના સુખ માટે સરજી છે. પુલ શું, જે જોઈએ તે લ્યો.' ખરેખર બાવાજના આ હાર્દિક ઉદ્દગારથી જે થાક દૂર થયો તે સુગંધના પુલોથી કે બીજી વસ્તુઓથી કદી જ દૂર ન થાત. અરખસ્તાનનું આતિથ્ય વખણાય છે પણ અનુભવ્યું નથી. કાઠીઆવાડના અને બીજા ભાગોના આતિથ્યનો અનુભવ

છે પણ બાવાના એ ઔદાર્યે તો અમને જીતા ભારતના આતિથ્ય અને સહજ સરલપણાની યાદ આપી. બાવાજીની પાસે શ્રેંગવાસિજનું પુસ્તક પડ્યું હતું. પ્રેસના ભૂતને પ્રતાપે એવાં ધર્મ પુસ્તકોની પહોંચ તો આજે ઘરેઘરે છે, એ પુસ્તકો ઉપર આજીવિકા કરતા હજારો બાવા, બ્રાહ્મણ અને બીજા ધર્મશુરુએને જોયા છે, પણ જીવનમાં જ શ્રેંગવાસિજ ઉતર્યું હોય એવા બાવાઓ તો બહુ વિરલ જ જોયા છે. તેમાંના આ બાવા. આ બાવાને જોઈ કાકા કાલેજકરના હિમાલયના પ્રવાસમાંના પ્રવૃત્તિમાર્ગે કર્મચોગી ખખડધજ બાવાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. અમારે હજી છ માઈલ ચાલવાનું હતું. ઉઠવા માંડ્યું પણ બાવાજીએ કહ્યું : 'રાત પડશે, અહિં રહી જઓ. દૂધ વગેરે અહીં પ્રસાદી મળશે.' અમે તો કૃતધ્વતા-પૂર્વક નમસ્કાર કરી બિનોલી તરફ આગળ વધ્યા.

રાત્રે ત્યાં પહોંચ્યા. બિનોલી એ એક તદ્દન નાનું ગામડું છે, જેમાં મુખ્યભાગ જૈનોનો અને તેમાં યે સ્થાનકવાસી જૈનોનો છે. એ ગામની થોડે દૂર બે નદીઓ ખૂબ વહે છે. કુવાઓ પુષ્કળ છે. આંબાના મોટા મોટા બગીચાઓ છે. ઘઉં, શેરડી, વગેરે પુષ્કળ પ્રમાણમાં પાકે છે.

વયોવૃદ્ધ કીર્તિપ્રસાદજી

મારા ઉતારા એક મોટા જમીનદારને ત્યાં હતો. એ ચાર ભાઈઓમાં એ વંકીજ અને તેમાં યે એકે તો અસહયોગ વખતે વકીલાત છોડી છે. વકીલાત છોડ્યા પછી તેઓનું જીવન તદ્દન બદલાઈ ગયું છે. આજે એ વયોવૃદ્ધ કીર્તિપ્રસાદજી ગુજરાનવાસાં જૈનશુરુકુળના અવૈતનિક અધિષ્ઠાતા છે. તેઓ અર્ધ-કલાક તો રેડીઓ ફેરવે જ. તેમણે સર્વસ્વાતમાં ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ મારફત અનેક નિશાળોમાં રેડીઆ અને શાળો દાખલ કરાવેલાં. એ બાણજી તો હજી પણ મહાત્માજીના સિદ્ધાન્તોમાં તેટલાજ પાકા છે. પાંચ અને દશ વર્ષ પહેલાનાં તેમના પરિચય વખતે મારી સામાન્ય એવી કંપના થયેલી કે પંખજ અને યુ. પી. ના લોકોમાં બંગાળ, દક્ષિણ કે ગુજરાત જેવું જીર્ણસુદમત્વ નથી હોતું. આ કંપના કદાચ બોડી કે એક દેશીય હશે. ગમે તેમ હો પણ આ વખતના એ બાણજીના પરિચયે મારા ઉપર જીદી જ છાપ પાડી. તેમના પરિચયથી હું એમ માનતો થયો કે શિક્ષણ અગર અભ્યાસનું પ્રમાણ જરાયે ન વધ્યું હોય, પ્રથમ જેટલું જ હોય અને જનાં જે મનુષ્યના ચારિત્રમાં વિકાસ થાય તો એ શિક્ષણ અને અભ્યાસ બહુ દીપી જાડે છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં જાણી માત્રમ પડે છે. ખરી રીતે ચારિત્ર એ શિક્ષણની સુવાસ છે.

જૈનાચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ

બિનોલીમાં મારે મુખ્ય રીતે જોને મળ્યું હતું તે હતા જૈનાચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ. એઓથી જન્મે ગૂજરાત અને વડોદરાના છે. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજીના એઓ શિષ્ય છે. તેઓનું મુખ્ય જીવન પંખજમાં વ્યતિત થયું છે. તેઓના વિચારમાં સંકીર્ણ સાધુ-સંભાજની છાપ બહુ જ એછી છે. આજે જૈનોને શું જોઈએ છે એ તેઓ પ્રમાણમાં બીજાઓ કરતાં ઠીક સમજે છે તેથી જ સ્થળે સ્થળે વિદ્યા, કાષ્ટ પણ જાતની વિદ્યાના પ્રચાર માટે જ તેઓ મહેનત કરે છે. મુંબાઈનું મદાવીર જૈનવિદ્યાલય અને ગુજરાતનાં ત્રાંસાંનું શુરુકુળ એ તેઓની વિદ્યાપ્રિયતાના નમુનાઓ છે. આ અરસામાં ત્યાં ચૈત્ર સુદ ૧૩ આવી એટલે મદાવીર જયન્તિનો દિવસ. જૈનાચાર્ય વિરાગમાન અને જૈનસંપ્રદાયના પ્રધાન

પુરુષ ભગવાન મહાવીરની જ્યન્તિ એટલે સામાન્ય રીતે જ તે. વખતે મારે કાંઈક બોલવું એવી માગણી થઈ. તેમના અતિ આગ્રહને વશ થઈ તે પ્રસંગે જે થોડુંક હું બોલ્યો હતો તેનો હુંકે સાર 'પ્રસ્થાન'ના વ્યવસ્થાપકનો તેટલો જ આગ્રહ હોવાથી-વિષય બહાર હોવા છતાં-અત્રે આપું છું.

‘મહાવીર જ્યન્તિ’ : પ્રવચન

“હિંદુસ્તાનમાં માત્ર દેવપૂજન નથી. તેમાં પુરુષપૂજન પણ છે અને અત્યારે તે મુખ્ય છે. જે પુરુષોની પૂજન અસાધારણપણે ચાલે છે તે ચારે ક્ષત્રિય છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર એ ચારે ક્ષત્રિય પુરુષો આર્યજાતિના વિશિષ્ટ આદર્શોના આત્મા છે. રામે કુટુંબમર્યાદા અને પ્રજ્ઞાતીતિનો આદર્શ પૂરો પાડી મર્યાદા-પુરુષોત્તમ તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી છે. કૃષ્ણે વિપત્તિમાં માર્ગ કાઢવાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ દાખવી જંગલ સમક્ષ કર્મયોગ મૂક્યો છે. બુદ્ધે વૈયક્તિક જીવનની શાન્તિ માટે ધ્યાન અને સમષ્ટિ જીવનની શાન્તિ માટે દયાનો માર્ગ દાખવ્યો છે. ચારે મહાવીર સુદ્ધમાતિસુદ્ધમ પ્રાણીને પણ પોતાના તરફથી જરાએ ત્રાસ ન થાય એવી રીતે કટોસ્તમ સંયમ અને તપોમાર્ગ જીવનમાં ઉતારી, હજારો અગવડોનું હસ્તે ચહેરે પાન કરી અહિંસાનો પાઠ શીખવ્યો છે. આ વારસો માત્ર આર્યજાતિનો નથી પણ તે દ્વારા સમસ્ત વિશ્વનો છે.

“રામની જન્મતિથિ રામનવમીને જૈનો પણ ગણે જ, કૃષ્ણની જન્મઘટીને ન ગણનાર બાળક પણ અહીં નહિ હોય, પરંતુ બુદ્ધની જન્મતિથિ ગણનાર વિદ્વાનો પણ આ દેશમાં કેટલા છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા જનાર સહુદયને તો આંસુ સાડવાં પડે. મહાવીરની જન્મતિથિને ગણનાર જૈનો કહેશે કે બુદ્ધને અને અમારે લેવાદેવા શા છે ? પણ જો તેઓ આ રીતે એક મહાન પુરુષ વિશે ઉદાસીન રહેવા માગતા હોય તો પત્તી પોતાના માન્ય મહાવીરને સાંભળવા બીજાઓ આવે એવી આશા રાખવી ખરેખર વધારે પડતી જ ગણાય. આપણા લોકોની જ્ઞાનસંકીર્ણતા અને સંપ્રદાયબંધતા એ જે તત્ત્વોએ જ આપણને સામાજિક, ધાર્મિક કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગુલામ બનાવી રાખ્યા છે. રામનો ભક્ત, કૃષ્ણ બુદ્ધ કે મહાવીર વિશે કાંઈ ન ગણે;-અથવા માત્ર વિરોધીની દ્રષ્ટિએ ગણે. તેવી જ રીતે કૃષ્ણ બુદ્ધ અને મહાવીરના ભક્તો તદ્દન પડોશમાં રહેવા છતાં અને અનેક વ્યાવહારિક બાબતોમાં સદ્જીવન ગાળવા, છતાં એક બીજાના માન્ય પુરુષો વિશે સાચી માહિતી ઉદાર દ્રષ્ટિથી ન મેળવે એ જ હિંદુસ્તાનની જ્ઞાનપામરતા. જ્ઞાન ગમે તે દિશામાંથી આવે પણ તે મેળવવું જ નોઈએ. પણ આપણી સંકીર્ણતા એટલે સુધી વધી છે કે એક જ મહાવીરને માનનાર શ્વેતાંબર, દિગંબર અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ ફિરકાઓના અનુયાયીઓ પણ આવે પ્રસંગે ભાગ્યે જ એકત્ર થાય છે. મહાવીરના જીવનના અનેક અસાધારણ રહસ્યો છતાં બીજાં કેટલાંએ જીવનોપયોગી એવાં રહસ્યો છે કે જેને ખાતર રામ કૃષ્ણ અને બુદ્ધના જીવનનો જોડો તથા તાત્વિક અભ્યાસ કરવો નોઈએ. એ જ વાત રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધના ભક્તને મહાવીર જીવનના અભ્યાસ વિશે કહી શકાય. બુદ્ધ અને મહાવીરે ભગ-ભગ ત્રીસ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી પુત્રાદિક કુટુંબ છોડી સાધના માટે જંગલનો મંગલમય માર્ગ સ્વીકાર્યો. ત્યારે રામ અને કૃષ્ણે તો પોતાના આદર્શો કુટુંબ, પ્રજા અને રણગણ વચ્ચે જ ધર્યા હતા. આધ્યાત્મિક અને વ્યાવહારિક જીવનના ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કાર ધરાવનાર જનસમાજને એ મહાપુરુષોના એક તત્ત્વ વિના ન ચોલે. સ્વામી દયાનંદ આર્યસમાજના સ્થાપક છે, તે કાંઈ જૈન નથી એમ ધારી તેઓનું જીવન આપણે ન તપાસીએ તો મહાવીરના અને તેઓના પ્રતિનિધિ અન્ય આચાર્યોના જન્મેત્સવ પ્રસંગે આપણે આર્યસમાજને

જ્ઞાનગોચરો

અમાનુષ્ય મનુષ્ય પ્રદર્શન^૧

અર્જુનના પ્રાણી-પ્રદર્શનમાં નાના મોટા સૌ ગરીબ હિન્દીઓને બીજાં પશુઓની સાથે ગોઠવી દધને, પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાયું તે પહેલાં ‘પશુઓ સાથે હિન્દીઓ’ એવા ભાવાર્થવાળાં પોસ્ટર્સ આખા અર્જુન શહેરમાં કલેક્ટર મી. હેજનબેકે-Hagenbeck-ચોઢી દીધાં. આવી રીતે યુરોપમાં રાષ્ટ્રીય અપમાન સહન કરતા અને જુદી જુદી જાતની તેમની રીતભાત દ્વારા પ્રેક્ષકવર્ગ ઉપર ખરાબ અસર પાડતા ‘હિન્દ’ના આ ગરીબ માણસોને જેવા માટે સંખ્યાબંધ અર્જુનવાસીઓ, પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકતાં જ નીકળી પડ્યા. ફક્ત ‘મની’ (money=પૈસા) શબ્દ શીખેલા આ ગરીબ હિન્દીઓએ પ્રેક્ષકવર્ગ પાસે તેમના સ્વભાવ મુજબ ‘મની’ની માગણી કરવા માંડી, જેના પરિણામે પ્રેક્ષકોએ તેમની માગણી મજા ખાતર સ્વીકારી અને છેવટનો સાર એ કાઢ્યો કે “હિન્દીઓ જંગલી વાંદરાં જ છે, અને તેમના જેવાં જ નકામો અવાજ કર્યા કરે છે. ફક્ત પુંછડી જ નથી એટલો વાંધો.” હેજનબેકે સાહેબ પણ થોડો થોડો વખતને અંતરે પ્રદર્શનમાં આવ્યા કરે છે અને કુતરાંને વીસલ કરી બોલાવતા હોય તેમ તેઓની વીસલ સાથે દરેક હિન્દીને તેમની વ્યાસપાસ ભેગા કરે છે. આ વખતે તેઓ આ લોકોની ભાષામાંથી કંઈ અર્થ સમજ્યા સિવાયના અમુક ઉચકી લીધેલા શબ્દો સાથે વાત કરે છે અને તેમાં વારંવાર ‘ગાંધી’ શબ્દ લાવ્યા કરે છે, જેથી પ્રેક્ષકવર્ગ ઉપર એવી અસર થાય છે કે ‘આ ગાંધીના માણસો છે.’

તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે આ લોકોને એક લાઇનમાં પ્રદર્શનમાં લઈ જવામાં આવે છે અને રાતના દસ વાગ્યા સુધી બાળકો સુધ્ધાં દરેકને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. તેઓને મહિનાના ૨૦ થી ૩૦ માર્ક-કે જે જર્મનીના સાધારણ માણસને પણ પોતાની છંદગીનાં સાધનો ગેજેટવાને બેઠતી આવકનો છટ્ટો ભાગ પણ નથી-આપવામાં આવે છે. ‘હિન્દી’ને આવી રીતે બીખારી અને અર્થ કેળવણી-જંગલી-પ્રાણીઓ તરીકે યુરોપમાં ખતાવવામાં આવે છે.

જરૂર આ હિન્દને માટે થણી જ શરમભરેલી વાત કહેવાય કે કાંઈ પણ યુરોપીય પ્રજાનું આતું અપમાન થાય એવી માન્યતા જ આજે અસંભવિત છે. ઈંગ્લાંડના જ એક ગામડાનું ચિત્ર મુંબઈ, કલકત્તા કે લાહોરના પ્રાણી-પ્રદર્શનમાં આવી રીતે ખનસાવાય તો ઈંગ્લાંડ શું કરે તેનો સહેજે દરેકને ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. એશીઆની કાંઈ પણ સ્વતંત્ર પ્રજા આ સદન ન જ કરી શકે. પ્રજાને હુખમાં હુખાવનાર તરીકે ઇટાલીના પ્રસિદ્ધ વડા પ્રધાન સીનેર મુસોલીનીએ પણ દેશની ઇજ્જત ખાતર એવો કાપદો તો કર્યો છે જ કે જે દ્વારા દેશના

^૧ People ના ૫-૬-૨૬ના અંકમાં Agnes Smedleyના ‘Indians in European Zoological Gardens’ નામના લેખના આધારે.

કેઇ પણ માણસને બીજા માગતા હાથે પરદેશમાં જવાની સખ મનાઈ કરવામાં આવી છે. પરંતુ હિન્દ જ આજે પોતાનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે.

જર્મનીના હિન્દુસ્થાન મંડળે પણ જાહેર સભા દ્વારા પોતાનો વિરોધ દર્શાવ્યો, અને વિરોધના આ દરવાજા નક્ક સત્તાવાળાઓ ઉપર મોકલી આપવા ઉપરાંત, તેઓ 'ઉપદેશનના રૂપમાં મી. હેન્રીએકે પાસે ગયા. કંઈ વચું નહિ. રાજ્યાતમાં જ અપમાનપાત્ર બન્યા. જંગલી માણસો સાથે વાત કરવાની રીતે તેઓએ રાજ્યાત કરી, અને ધમકી આપતાં તેઓ સાહેબ એમ પણ જણાવી ચૂક્યા: “આ વર્ષે તો ઠીક છે, પણ હજુ આવતા વર્ષે તો ખીજા બસો માણસો લાવીને યુરોપનાં ખીજાં પ્રદર્શનોમાં જંગલી પશુઓ સાથે મુકવા મારો વિચાર છે.” ઉપરોક્ત મંડળમાં નહિ જોડાયેલા બેત્રણ હિન્દીઓએ તો આ માણસોને હિન્દી તરીકે સ્વીકારવા જ ના પાડી. અને છેવટે જર્મન પ્રજા એમ જ ટીકા કરવા લાગી કે “ન્યારે તેઓ જ તેમના લાઇઓને લાઇ તરીકે સ્વીકારવા ના પાડે છે, તો પછી અંગ્રેજ પ્રજા તેમના ઉપર રાજ્ય કરે તેમાં શું નવાઇ! અંગ્રેજોએ માનવતા અને સંસ્કૃતિના પાઠ શીખવવાના હજુ બાકી છે.” એસોસિએશને તો તેઓને હિન્દીઓ તરીકે સ્વીકાર્યા જ, અને છેવટે મુખી તે માન્યતામાં તેઓ દટ રહ્યા. કેટલાક જર્મનોએ પણ આ પ્રદર્શનને ધિક્કારી કાઢતા લેખો લખ્યા, અને તે દ્વારા પોતાના વિચારો જણાવ્યા. આ હિન્દીઓનો મોટો ભાગ ગુજરાતીઓનો હોય એમ લાગે છે.

આ પ્રદર્શનના સળએ હિન્દને લગતા કેટલાય રાજકીય, આધ્યાત્મિક અને સામાજિક પ્રશ્નો ઉભા થાય છે.

કેઇ પણ સ્વતંત્ર સત્તા સહન ન જ કરી શકે એવું અને હિન્દ અને જર્મની વચ્ચે ચાલતી આવતી મિત્રતા તોડવા માટે રચાયેલું મનાય એવું, આવાં પ્રદર્શન માટે હિન્દીઓની લાયકાત બતાવનારું આ પગલું એક રાજકીય પ્રશ્ન જ ઉભો કરે છે. ઉપરાંત ન્યારે વિદ્યા-બ્યાસ કરવા જર્મની જવાની ઈચ્છા રાખતા વિદ્યાર્થીઓને જર્મનીનો પાસપોર્ટ મેળવનાં ઘણી જ તકલીફ પડે છે, અને જર્મન-મદેશનિકાલ થયેલા હિન્દીઓને હિન્દ પાછા આવવાની પથ્થુ મનાઈ કરવામાં આવે છે, ત્યારે 'ત્રાણી-પ્રદર્શનમાં જઈ જઈને ખોટે આ હિન્દીઓને જર્મની જવાના પાસપોર્ટ મફત આપવામાં આવ્યા!

લવિષ્યમાં ન્યાયી ધોરણ પર રચાયેલી દુનીયા જેવાની આશા રાખતા આશાવાદીઓ માટે આ પ્રદર્શન આધ્યાત્મિક પ્રશ્ન ઉભો કરે છે. ખર્ચાનમાં એવા હિન્દીઓ પણ પડ્યા છે કે જેઓ મી. હેન્રીએકેના આ કૃત્યમાં કંઈ પણ ખોટું જોતા નથી. દરેક માણસને-પછી તે જાહાણ હોય, સેપદ હોય કે મોટો લશ્તાધિપતિ હોય-માનવતાની ટોચે પહોંચાવવાનાં, અને દરેકને સમાન બનાવનારા સામાજિક પ્રસંગોમાં માનનાર, કેઈ પણ માણસ આ પ્રદર્શનને જરૂર વખોડી કાઢશે જ.

ગરીબ-હિન્દીઓની આ લાયકાત માટે ઉભા થતા સામાજિક પ્રશ્ન માટે એકલું હિન્દ જ જવાબદાર છે. ખ્રિસ્તી રાજ્ય પહેલાંથી પણ પંસાદાર માણસો પોતાને ઈશ્વરના વંશજ માનના આવ્યા છે. તેઓના હાથ નીચેનાં ગરીબ માણસો તરફનું તેમનું વર્તન જણાવવાની જરૂર નથી જ. સામા પંડેની ઈશ્વર બાબતની માન્યતાઓ એકબીજાને માન્ય નહિ હોવાથી

ધર્મના ઝઘડા પણ ચાલ્યા કરે છે, અને પરિણામે માણસની કિંમત ઘટતી જાય છે. આ સ્થિતિ વધારે ખરાબ કરવા માટે અંગ્રેજ સત્તા પણ જવાબદાર તો છે જ અને તેથી આ આક્ષેપ પૈસાદાર વર્ગ તથા અંગ્રેજ સત્તા બન્ને ઉપર છે.

જરૂર પરત્રેન દિન્દ આને માટે હાથમાં કંઈ કરી શકે એમ નથી જ. પણ હિન્દી મહાસભા કંઈ નહિ તો એટલું તો કરી શકે જ કે હિન્દ સાથે આવી જાતનું ખરાબ વર્તન રાખવા માટે કલકત્તા અગર મુંબઈના જર્મન કોન્સલ સમક્ષ પોતાનો વિરોધ જાહેર કરે.

મૈયાજી

પરીક્ષા નો ત્રાસ

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે પરીક્ષાઓનો ત્રાસ માત્ર આપણા દેશમાં જ છે. પણ નીચેના નેશન ઍન્ડ એથેનિયર્મના લેખ ઉપરથી માલુમ પડશે કે ઈંગ્લંડમાં પણ એનો એવો જ ત્રાસ છે. કેળવણીમાં પરીક્ષાની કેવી અસર થાય છે અને તેનું કેવું સ્થાન હોવું જોઈએ તે આ લેખમાં ખરાબર દર્શાવેલું છે:—

એક વાતમાં તો પ્રાથમિક શાળાઓ દેશમાં સદુથી લાગ્યશાળી છે કારણ કે તેઓ બહારની પરીક્ષાની કચડી નાખતી જોડુકમીથી મુક્ત છે. એથી જ પ્રાથમિક શિક્ષણ આટલી ઉચ્ચ પ્રતિનું ધર્મી શક્યું છે. આજે શાળાઓ પહેલાં કરતાં વધુ સુખભરી લાગે છે. વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ પણ તેમાં કદાચ સુધારો થયેલો જણાયો. બાળકોને કામચાટકાનું ક્ષેત્ર પૂજતાં તેઓ તેનો ઉત્તર કદાચ ન આપી શકે તેમ છતાં તેઓનું ભૂગોળનું જ્ઞાન પહેલાં કરતાં વધ્યું છે; તેઓ વ્યાકરણના બધા નિયમો ન જાણતા હોય છતાં તેઓનો લાભ ઉપરનો કાણુ વધ્યો છે; તેઓ એકબીજાના શુભ દોષ ન ગગડાવી જઈ શકે તો પણ તેઓ શેક્સ્પીયરનો રસાસ્વાદ વધુ સારી રીતે કરી શકે છે. પ્રાથમિક શાળાઓ જો ધારે તો પોતાનો અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીઆતોને બંધબેસતો ધરી શકે.

પણ માધ્યમિક શાળા તરફ દૃષ્ટિપાત કરશું તો આ બધું જ ફેરવાઈ ગયેલું લાગશે. ત્યાં પરીક્ષકની સરમુખત્યારીનો દોર અબાધિત રીતે ચાલે છે. પરીક્ષામાં સફળતા મેળવવા આગળ બધું ગૌણ છે. આ અનિષ્ટનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; એની વિનાશક અસરો પણ ખતાવવામાં આવી છે; પણ હિન્દિએ પોતાનો મોરચો મજબુત માંગ્યો છે અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તરફથી ગૌરવભર્યા વિરોધો અને પ્રામ્ય માલિપ્રદાનો વરસો વરસ કરવામાં આવતાં હોવા છતાં વસ્તુસ્થિતિ એને એ કાયમ રહી છે. શું થાય છે એ તો સદુ સારી પેઠે જાણે છે. First School Examination (ફર્સ્ટ સ્કૂલ એક્ઝામિનેશન) ને માટે માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિર્દય રીતે ગોખણપટ્ટીની ક્લાયત કરાવવામાં આવે છે. કલાકોના કલાકો પહેલાં એટલા પાકો ઘેરે કરવાને આપવામાં આવે છે અને તેઓને કહેવામાં આવે છે કે આ પરીક્ષા ઉપર જ શાળાની પ્રતિષ્ઠા અને ભવિષ્યનાં મોડક ધનામેનો આધાર છે. અને બધી જગત્સતી થતાં છતાં યે ૧૬ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં પાસ થતા નથી! અર્થાત્ ૭૮,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દર વરસે માનસિક ઘાણીએ જોડવામાં આવે છે જેમાંનાં ૫૮,૦૦૦ તો ફરી ફરીને ત્યાંનાં ત્યાં જ આવે છે.

કદીએ તો તેઓને કેળવી કેળવીને નમાવ્યા કરી મૂકવામાં આવે છે. છોકરાઓના મોટા ભાગને તેઓ મૂર્ખ છે એવી ખાત્રી કરી આપવા માટે આ પરીક્ષાનું ચંત્ર બહુ જ સારી રીતે યોજાયું લાગે છે. તેઓ શાળાની બહાર જાય છે ત્યારે હતાશ થઈ ગયા હોય છે, અને તેઓના મોઢા ઉતરી ગયા હોય છે; પોતાની બુદ્ધિની અધમતા અને શિક્ષણની અક્ષણતા વિષે તેઓની ખાત્રી થઈ ગઈ હોય છે.

સહુને સરખું શિક્ષણ આપવાની વાતો હમણાં બહુ ચાલે છે. એ ધ્યેય બહુ જ ઉદાર અને સુંદર છે પણ એનો પ્રયોગ સામાજિક પરિસ્થિતિના તેમ જ બૌદ્ધિક અને માનસિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જ થવો જોઈએ. ઘણા હુશિયાર બાળકોને માટે વર્ગોમાં શીખવવામાં આવતાં રસહીન તત્ત્વો તદ્દન નકારાત્મક છે. પાઠિયાં પર અને મોઢે શીખવેલા પાઠો, પાઠ્ય-પુસ્તકોમાંની માહિતીઓ અને ઉછીના આણેલા અભિપ્રાયો તેઓ જીવંત શક્તિ નથી. આવાં બાળકો શીખવવાની આવી પદ્ધતિની સામે ચાલ છે. તેઓ ગમીને શીખવા કરતાં કરીતે શીખવું વધારે પસંદ કરે છે, અને પરીક્ષામાં તેઓ ખરાબ ઉતરે છે. જ્ઞાનની જે જે કુન્નેમાં તેઓ વિદરવા ઇચ્છે છે તેમાં તેઓના પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે...જ્યાં જ્યાં આ પરીક્ષાનું હીમ પડે છે ત્યાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ સત્ય અને જીવન ચાલ્યાં જાય છે. પરીક્ષાને આપણે તેને યોગ્ય સ્થાને જ રાખવી જોઈએ. સિવિલ સર્વિસના અધિકારીઓ પસંદ કરવા માટે એ સગવડભરેલી યુક્તિ છે; પણ કેળવણીના પાયા તરીકે તો એ ખરેખર બલાવહ છે.

ન.

ખોરાકની શરીર પર અસર

હાલમાં કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ખોરાકની શરીર પર થતી અસર તપાસી રહ્યા છે. શરીરચંત્ર અને જડ રસાયણિક પ્રયોગશાળામાં ઘણો તકાવત હોવાથી, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ દિશામાં બહુ આગળ વધી શક્યા નથી; તો પણ ઘણી ઉપયોગી બાબતો બહાર આવતી જાય છે. હવે ધીમે ધીમે સમજાતું જાય છે કે મનુષ્ય જાતિના શરીર બંધારણમાં, રંગબેદમાં અને રચનામાં ખોરાક અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ વિષયમાં મી. એફ. પી. આર્મીટજે “ખોરાક અને મનુષ્ય જાત” (Diet & Race) નામનું પુસ્તક લખી ઘણી જાણવાનું લોકીકત બહાર પાડી છે. બીજા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી મી. આર. મેકકેરીઝને ખાસ કરીને હિંદીઓના ખોરાક અને શરીરરચનાને લગતો નિબંધ લંડનની “રોયલ સોસાયટી ઓફ આર્ટ્સ” આગળ રજુ કર્યો છે.

મી. આર્મીટજે જણાવે છે કે ભાતનો ખોરાક ખાનાર જાતિ ધર્ડ અથવા દૂધ ઘી દહીં અને શિકાર વિગે ઉપર રહેતી જાતિ કરતાં ઘણી હીંમણી હોય છે. આનું કારણ એ એમ બતાવે છે કે ભાતમાં નત્રિલ (Protein)નું પ્રમાણ બીજા ખોરાક કરતાં ઓછું હોય છે. ધર્ડ, મકાઈ, જવ, રાય વિગે સાથે સરખાવતાં ભાતની નત્રિલ નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

ધર્ડ ૭૮ મકાઈ ૭૦ જવ ૬૧ રાય ૬૧ ચોખા ૩૮

આ ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે કે ધર્ડમાં ચોખા કરતાં જમણી નત્રિલ છે. તેથી જ્યાં મુખ્યત્વે ભાત ખવાય છે ત્યાંની જાતિ પ્રમાણમાં હીંમણી રહી છે. ત્યારે જે પ્રદેશમાં

નંબર	સ્થળનું નામ	ઉંચાઇ	નંબર	સ્થળનું નામ	ઉંચાઇ
૧	કાશગર (ચિનાઇ તુર્કસ્તાન)	૫૦૭" (ઇચ)	૧૧	મંડાલ	૫૦૩"
૨	પંજાબ	૫૦૭"	૧૨	ભપાન	૫૦૩"
૩	આરમેનીઆ (તર્કસ્તાન)	૫૦૬"	૧૩	દક્ષિણ હિંદુસ્તાન	૫૦૪"
૪	નોર્વે	૫૦૮"	૧૪	લસાઈ	૫૦૩"
૫	સ્કોટલેન્ડ	૫૦૭"	૧૫	ઉત્તર આરાકાન	૫૦૩"
૬	કીરગીઝ	૫૦૭"	૧૬	ટોંગકીન	૫૦૨"
૭	આરમેનીઆ	૫૦૬"	૧૭	સિયામ	૫૦૩"
૮	ટરકોમનાસ	૫૦૬"	૧૮	બવા	૫૦૩"
૯	લીચોઝ	૫૦૮"	૧૯	પુનથા	૫૦૩"
૧૦	સ્વેડ	૫૦૮"	૨૦	કેન્ડોન	૫૦૩"

વળી મી. મેકકેરીઝન ખતાવે છે તેમ જુદી જુદી જમીન ઉપર થતા પાકોમાં પણ જુદા જુદા ગુણ રહેલા હોય છે. અત્યાર સુધી આ બાબતમાં ઘણી શોધ થઈ નથી. હમણાં હમણાં પ્રયોગો દ્વારા સાબિત કરવામાં આવ્યું છે કે ગાય લેસ વિંના ખાતરવાળી જમીનની બાજરી, વગર ખાતરની જમીનના પાક કરતાં વધારે પુષ્ટિકારક હોય છે. આવી બાજરીમાં પ્રજવનકો અને ખનિજ દ્રવ્યો ઉંચા પ્રકારનાં હોય છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે દિલમાં ગાય લેસનું જાણ બાળવાના ઉપયોગમાં વપરાતું હોવાથી પ્રજને ઘણો મોટો ગેરલાભ થઈ રહ્યો છે. જો આ જાણ ખેતરોમાં ખાતર તરીકે વપરાતું હોય તો ઉંચા જાતનો પુષ્ટિકારક ખોરાક વધુ પ્રમાણમાં પેદા થાય.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ એક બીજી પણ વસ્તુ પુરવાર થઈ ચૂકી છે કે મીઠાની અંદર-અંદરને ખાંડવાથી તેમાંથી ઉત્તમ જાતના ખનિજદ્રવ્યો પ્રજવનકો અને બીજાંકર (germ)નો વધારે પડતી ગરમીને લઈને નાશ થાય છે. જ્યારે ઘર આગળ દાથે ખાંડેલી અંદરમાંથી આવી પ્રાણદાયક વસ્તુઓનો નાશ થતો નથી. વળી વધારામાં લાતને ઓસાવામાં તેનું સત્ત્વ માત્ર તણાઈ જાય છે અને ખાધામાં ફક્ત મંડ (starch) આવે છે. ઘઉંની બાબતમાં પણ તેમ જ છે. મીઠામાં દળાવેલા ઘઉંમાંથી ઉપરનું બધું સત્ત્વ હણાઈ જાય છે. વળી ઘઉંની ઉપરનો ફાતરનો ભાગ આજકાલ ફેંકી દેવામાં આવતો હોવાથી સામાન્યતઃ કબજાઆતનો રોગ બધે ફાટી નીકળ્યો છે. ઘઉંના ફાતરામાં કાણક પદાર્થ (cellulose) રહેલા છે, અને તે આંતરડાને મળમુક્ત કરવામાં મદદ કરે છે. આ બાબતનું શાસ્ત્રીય ગાન સંમાર્જને ઘણું જ જરૂરનું છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી જ આ અતિ ઉપયોગી વિષયનું ગાન અપાય તો પ્રજની સારીરિક સંપત્તિમાં ઘણો જ વધારો થાય.

હાલમાં નાના ગામડાંઓમાં પણ દળવાનાં અને ખાંડવાનાં કારખાનાં થવા માંડ્યાં છે. આથી લોકો દાથે દળવાની અને ખાંડવાની વધારે મહેનતવાળી ક્રિયાઓ મૂકી દેવા માંડ્યા છે. પરંતુ તેથી પ્રજને ઘણું જ નુકસાન થઈ રહ્યું છે. કાંતવાની અને વણવાની ક્રિયાઓને ધરગથ્થુ કરવાની ઉપદેશની સાથે એની પણ દિમાયત કરવામાં આવે-તો-પ્રજને ઘણો લાભ થાય.

ખોરાકની અસર કપાળ ઉપર પણ થતી જણાય છે, કારણ કે ખોરાકને ચાવવા માટે વપરાતા સ્નાયુઓને જેવી રીતે કસરત મળે છે તેવી રીતે તેઓ લાંબા, મધ્યમ કે ટુંકા થાય છે. અન્નાહારીઓ સાદો ખોરાક લેતા હોવાથી જેવી રીતે બળદ ઘાસ ચાવતી વખતે પોતાનું જડણું આગળ લાવી પાછળ લઈ જાય છે તેમ, માણસનું જડણું લાંબું અને સાંકડું થાય છે; અને તેથી તેવા માણસનું કપાળ લાંબું અને સાંકડું બને છે. જ્યારે બીજી બાલુએ જેમને પોચો ખોરાક ખાવાનો હોય છે તેમનું જડણું ઉપર અને નીચે જ ફરે છે; અને તેથી કાળાંતરે કરીને તેઓનું કપાળ પહોળું અને ટુંકું થાય છે. જો કે આ વિષયમાં હજી હમણું જ ચંચુપાત થયેલો હોવાથી આ સઘળું એકદમ માની શકાય તેમ નથી, તો પણ તેમાં સત્યતા રહેલી છે એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

ખોરાકનાં આવાં વિવિધ પરિણામો ધ્યાનમાં રાખીને આપણા ખોરાકમાં કેટલાક સુધારા કરવાની જરૂર છે. કેટલીક બાબતો તો આપણે હાલને હાલ બદલી શકીએ તેમ નથી. ચોખ્ખો ખોરાક આપણે કાઢવા માગતા હોઈએ તો પણ તેને હાલ કાઢી શકીએ તેમ નથી. પણ તંદુરસ્તી તરફ લક્ષ રાખી આપણે ઘણો ફેરફાર કરી શકીએ તેમ છીએ.

ખેતીની બાબતમાં આ દૃષ્ટિથી બે વસ્તુઓ આપણે ખાસ કરવા જેવી છે: (૧) બંગાળાની અને તેના જેવી જમીનમાં, કે જ્યાં ઝાંગરનો પાક થાય છે ત્યાં શિયાળુ પાક-ઘઉં જવ વિન્-વારાફરતી અનાજ વાવવાની રીતથી થઈ શકે તેમ છે. આ શિયાળુ અનાજમાં ભાત કરતાં વધારે સારી નત્રિલ અને પ્રજનનકો મળી રહેશે. (૨) દોરની બાલ સુધારવાનો અને તેને હાલના સંજોગોમાંથી બચાવવાનો ખાસ પ્રયત્ન થવો જોઈએ; કારણ કે મંડવાળા (starchy) ભાતના ખોરાક સાથે દૂધ લેવાય તો એકલા ભાત કરતાં વધારે પુષ્ટિકારક નીવડશે; અને તેવા ખોરાક લેનારાઓ શરીરે સારો વિકાસ પામશે. બંગાળાનો ભદ્રવર્ગ-શિષ્ટવર્ગ-કેટલીક વખત શરીરે વિકાસ પામેલો હોય છે; તેનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે તેમના ખોરાકમાં ઘણા પ્રમાણમાં દૂધ દહીં માછલી વિન્નો ઉપયોગ થાય છે.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કુમારનાં સ્ત્રીરત્નો:—સંપાદક: ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. પ્રકાશક: અમૃતલાલ દલપતભાઈ. શેઠ, સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય, રાણપુર. મૂલ્ય એક રૂપીઓ. પાકું પુંકું દોઢ રૂપીઓ.

કોઈ કુમાર નામના મુંબઈના હાઈકોર્ટ વકીલે, જે જે સત્રારીઓએ તેમના જીવન પર ઉચ્ચ સંસ્કારો પાડ્યા, તેની પિછાન સંપાદકને આપવા આ જ અક્ષરચિત્રો મોકલેલાં તે સંપાદક ગૂજરાતની ગુણિયલ પ્રગ્ન આગળ રજુ કરે છે એવી આ પુસ્તકની યોજના છે.

જો ચિત્રો એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે, માત્ર તે દરેકમાં કુમાર પોતે સામાન્ય પાત્ર છે એટલો જ સંબંધ છે. પણ આ ચિત્રના આલેખક કુમાર 'લેખક' નથી, 'અગ્રણ્ય અસાક્ષર' છે એવો 'પરિચય' આપતાં અમને લાગે છે કે સંપાદકે, કુમાર સાથેના પોતાના આત્મીય સંબંધને લીધે, પોતાની નમ્રતાથી કુમારને અન્યાય કર્યો છે. અમને લેખ ઉપરથી જ જણાય છે કે કુમાર 'અગ્રણ્ય' 'અસાક્ષર' નથી.

પણ એક રીતે સંપાદકની ટીકા અમને યોગ્ય લાગે છે. આ ચિત્રો વાર્તા કરતાં ખરેખરા અનુભવની નોંધ જેવાં વધારે લાગે છે. વાર્તાની કલાની દૃષ્ટિએ તપાસતાં આપણને ઘણી વાર્તા ઓચિંતી અટકી ગયેલી લાગશે. પહેલી જ વાર્તામાં આપણને અનેક પ્રશ્નો નજી આનુત્તરિત રહી જતા લાગે છે. કુસુમને કૌમારભાવ હતો, સ્વતંત્ર રહી—ભણવાના—આગળ વધવાના કોઈ હતા જતાં તે પરણીને તો કીક, એમ ધણું ય પરણે છે—પણ, તેથી તેનું ભવિષ્યનું જીવન કેવું થયું? 'પરણ્યાં એટલે તો પડ્યાં'—આ વાક્ય કેટલું સાચું, અને તે સાથે જ કેટલું મર્મજેદી કેટલું શરમાવનારું છે—ત્યારે કુસુમની પરણ્યા પછીની હંદગી કેવી ગઈ? એ વાર્તાની જગાસા અનુભ રહી જાય છે. 'કુમારીઓનું કૌમારવ્રત' પણ આવી જ વાર્તા છે. હંદગીના ખરા અનુભવમાં જેમ અનેક પાત્રો આવી આવીને ચાલ્યાં જાય છે, જિગાસા ઉત્પન્ન કરે છે પણ પૂર્ણ કરવા થોભતાં નથી, તેમ જ અહીં પણ બને છે. પણ એમ હોવાથી જ આને વાર્તા નામ નહિ આપતાં કુમારની અનુભવમાત્રા કહેલી છે. અને એ રીતે કલાનું સ્વરૂપ—આર્ટ આર્ટ—તોપણ, ખરાબર છે.

જો વાર્તાનું સામાન્ય પાત્ર કુમાર, માત્ર અનુભવોની જડ બોંધ જેવા નથી પણ બહેાળા સમલાવવાળા વિચારક છે. જો વાર્તામાં એમનું માનસ આપણને ખરાબર પ્રત્યક્ષ થાય છે અને એક સરખું સુસંજ્ઞ પ્રતીત થાય છે. 'પરિચય'માં કહ્યું છે તે પ્રમાણે કુમાર ધરીભર સમાજ સુધારક જેવા, ધરીભર સમાજના ક્રાંતિકારક જેવા, ધરીભર શાન્ત વિકલ્પના રહિત ગ્રામસેવક જેવા, ધરીમાં ટીકાકાર, તો ધરીભર યોગનાં અગમ્ય સત્યોના શોધક જેવા દેખાય છે અને તે સાથે કોઈ પણ એક જ આદર્શને જીવનનું ધ્યેય બનાવી તેની પાછળ પોતે સતત પ્રયત્ન કરી શકે એવી સ્થિરતા વિનાના જણાય છે. તેમનામાં માત્ર આ નિર્જનતા જ હોત તો એ પાત્ર આપણને અણગમે કરાવત પણ આ નિર્જનતાનો બદલો વાળી આપે એટલી તેમનામાં મૃદુતા છે, માનવતા છે, સ્ત્રી તરફ કેવળ નિર્દોષ આદર અને બંધુભાવ

છે, જોયા આદર્શો ગ્રહણ કરી શકે તેવા આદર્શો પાછળ કામ કરનારની કદર કરી શકે તેમને માટે માન ધરી શકે એટલી વિશાલતા છે, અને જોય અગમ્ય વસ્તુને જાંખવા પ્રયત્ન કરી શકે એટલી કલ્પના છે.

આ પુસ્તક વાંચનારને એક અનુભવ થયા વિના નહિ રહે. તે આ પુસ્તકનો રસ, તેનો પ્રવાહ, તેનું તેજ અને તેનો વેગ. અમે ઉપર કહી ગયા તેમ આ રસ કલાત્મક રૂપમાંથી નથી આવતો પણ કુમારના અનુભવના વસ્તુમાંથી જ આવે છે. તેમનો અનુભવ જ અતિ રસિક, વેગવાન અને આકર્ષક છે. અને વસ્તુને અનુકૂલ વેગવાન બલવાન ભાષા તેમને સહેજ સિદ્ધ છે. તેથી વસ્તુ જ આપોઆપ આપણને રસપ્રવાહમાં ખેંચી જાય છે. સર્વ વાર્તાના રસનું બીજું કારણ એ છે કે કુમારનો અનુભવ સમાજના મુખ્ય પ્રશ્નો ઉપર પુષ્ટકળ પ્રકાશ પાડે છે. આ યુગમાં સ્ત્રીને સમાજમાં નવું સ્થાન મળશે એ નિઃસંદેહ છે અને કુમારની બંધી વાર્તામાં જુદી જુદી દિશાએથી આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

કુમારે ઘણા વિચારો કર્યા છે, તેમના વિચારો બળવાન અને વેગવાન છે છતાં કોઈ જગાએ તે મનનું સમતોલપણું ખોલ દેતા નથી. પહેલી વાર્તામાં કુસુમ સાથે વિશ્રંલ વાર્તા કરતાં તે તેના કૌમારના કોડ સમજે છે, તેને માટે કુમારને ઘણું જ દુઃખ થાય છે છતાં કુસુમને કોઈ પણ અવિચારી ઉત્કૃષ્ટ ભાગે તરફ દોરતા નથી. કુમાર સ્ત્રીઓના ખંડના વિચારો સેવે છે છતાં મધુરીની વર્તણૂક જોઈને પલળીને છેવટે મધુરીના તપોમય જીવનની પ્રશંસા જ કરે છે. માત્ર “કુમારીઓના કૌમારવ્રત”માં ત્રીજા ખંડમાં સ્ત્રીપુરુષની સ્થિતિના તારતમ્યની ચર્ચા ગરમ થતાં છેલ્લે એ

“ચુપ” પંક્તિનીએ આવેશથી છેલ્લો હુકમ ફરમાવ્યો. “અમે કેવાં કમલર છીએ તે જોડે છે ?” એમ કહી બધાને નીશાની કરી, એટલે શોડીવારમાં સૌ બેઠમિઞ્ઠના રેકેટથી સળજ થઈ ગયાં અને ચંદ્ર તો કીકેટનું બેઠ લઈ આવ્યો. કલ્લોલને પણ સળજ્યા વિના તોફાનમાં રસ પડ્યો એટલે તેણે પણ રળસી બોલ મારી સામે તાક્યો.

આ અમને અરુચિકર લાગે છે, નાટકી લાગે છે. હાલના નાટકમાં અહીં ટેબલો થઈ પડેલાં પડે. આ દૃશ્ય ગંભીર હોય તો તેથી અમને સ્ત્રીઓના બલની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી, મશ્કરીનું હોય તો અમને હસવું આવતું નથી. પણ એ એક દૃશ્ય બાદ કરતાં કોઈ જગાએ કલાને હાનિકારક અતિશયતા લાગતી નથી. એ ચિત્રનો પણ છેલ્લો ભાગ આકર્ષક છે, ગંભીર છે, આદર્શમય છે, ઉત્તમ સ્ત્રીમાનસનો ઉદ્ઘાટક છે, પ્રેરક છે.

અમે ઉપર અનેક જગાએ કુમારના અનુભવને વાર્તાનું વસ્તુ કહ્યું છે ત્યાં અમારો અભિપ્રાય એવો નથી કે કુમારના આ ખરેખરા અનુભવ જ હોવા જોઈએ. કુમારે વાર્તાનું વસ્તુ પોતાના અંગત અનુભવના રૂપમાં મૂક્યું છે એટલું જ વક્તવ્ય છે. અને એ બાબત ‘સરસ્વતીનું સમર્પણ’માં સ્પષ્ટ દેખાય છે. સરસ્વતી જેવી શુદ્ધ પ્રેમાળ સાર્વત્રિક વિધવા અને કોકિલ જેવો સાહસિક યુવાન ભાઈ ગામડામાં જઈ કામ કરે, જીવને જોખમે એક બાજુ બારવડીઆ અને બીજી બાજુ સરકારી અમલદારોની સામે ગ્રામસુધારણા ગ્રામરક્ષણનું કામ કરે, એ દિવસો તો હજી ગૂંજરાતે બેવાના છે. આ તો કુમારનું મનોરાજ્ય છે. પણ તે તેમણે કલ્પનાથી સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ કરી અહીં અનુભવ રૂપે મૂક્યું જણાય છે. એ ગૂંજરાતનો ખરો અનુભવ બનો એ તો આપણે ધન્ય પાસે માગવાનું છે.

છેલ્લી બે વાર્તાઓમાં કુમારના અનુભવો વધારે સૂક્ષ્મ અને અગમ્ય અને છે. તેમાંની પહેલીમાં વિમલા બહુ જ આકર્ષક પાત્ર છે. સુધારાના વેગથી અને વિરલ માનસિક સંપત્તિથી

માણસમાં અહંકાર હદ બહાર જાય છે તેવું વિમલાને થયું હતું. પણ તે પણ ધર્મના અગમ્ય વાતાવરણમાં કેવી સાત્ત્વિક થાય છે એ ચિત્ર સુરેખ અને મનોહર દોરાયું છે. વિમલાની જેવી તેજસ્વી બુદ્ધિને નમાવતો સ્વામીનો સંવાદ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે કુમારે જે અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે તેમાં આપણાં શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રો ઉપરનાં આધુનિક વિવેચનો પણ વાંચ્યાં છે.

છેલ્લો શાન્તિસુન્દરીનો પરિચય પણ એટલો જ આશ્ચર્યક છે. અહીં કાઈ કુમારી કે વિધવાના જેવું છું જીવન નહિ પણ માતાનું મંગલમય વાતાવરણ દસ્યમાન થાય છે. પુત્રપ્રેમ, પુત્રીપ્રેમ, પતિપ્રેમ, સ્ત્રીભક્તિ તરફનું કર્તવ્ય, સમાજ તરફની જવાબદારી, પોતાનાં અંગત વલણો વગેરે અનેક બાબોના ડાહ્યો સુંદર સંવાદી સમન્વય માતા, કેવી રીતે કરે છે અને સહન કરીને કેવી રીતે વિજયવાન થાય છે તે અહીં બહુ આકર્ષક રીતે બતાવેલું છે.

સર્વ વાર્તાનાં પાત્રો સમાજનાં ભણેલગણેલ અને સામાન્યથી વધારે સારી સ્થિતિનાં છે. અલબત્ત કુમાર પોતે પૈસાદાર કુટુંબના છે અને વકીલ છે એટલે પોતાની સમાન સ્થિતિનાં પાત્રો સાથે જ એ સમાગમમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેથી તેમને નીચેના વર્ગો તરફ અભાવ છે કે સમભાવ નથી કે તેમનો અનુભવ નથી એમ નથી. તેમને ગામડે ફરવાનો તો શોખ છે. પણ વાર્તાનાં પાત્રો આવાં હોવાનું ખરૂં કારણ એ છે કે કુમારને સમાજના નવા વિચારો રજુ કરવા છે અને એ નવા વિચારો હાલ સમાજના જે ભાગમાં હોય તેમાંથી જ તેમણે પાત્રો લેવાં પડે. બાકી નહિતર ‘સરસ્વતીના સ્વાર્પણ’માં જે થોડું ઘણું ગામડાનું દ્રશ્ય આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે ગામડા તરફ પણ તેમને એવો જ સહભાવ છે.

પુસ્તકના વસ્તુથી અને વેગવાન સરલ શૈલીથી સ્ત્રીઓમાં આ પુસ્તક અત્યંત પ્રિય થઈ પડશે તેમાં અમને સંદેહ નથી. આ પુસ્તક જેમ એક તરફથી સ્ત્રીઓના અભિલાષો પ્રગટ કરે છે તેમ બીજી તરફથી તે અભિલાષોને સંયમમાં રાખી ખરો માર્ગ પણ બતાવશે એમ લાગે છે.

લેખકનું નામ કુમાર શા માટે રાખ્યું હશે તે અમે જાણતા નથી. પણ તેમાં એક ઐતિહ્ય અમને લાગ્યું છે. આ કુમાર જેવા જ ગૂંજરાતના કુમારો કિશોરો યુવાનો કાર્યમાં મંદ અને અસ્થિર હોય છે. આ પુસ્તકથી યુવાનો પોતાની નિર્બળતા સમજી લઈ વધારે કાર્યપર અને દૃઢાગ્રહી થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

પુસ્તકને માટે કર્તા અને પ્રકાશક બન્નેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

રા.

ગદ્ય નવનીત:—સંયોજક: વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ. પ્રકાશક: ભરૂચ કેળવણી મંડળ, ભરૂચ. મૂલ્ય રૂપીઆ અઢી.

આ ૧૨૨ પૃષ્ઠના ગદ્યસંગ્રહને અમે અંતઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન આપીએ છીએ. આપણા સાહિત્યમાં એક ‘સર્વસ્પર્શી પ્રતિનિધિરૂપ’ ગદ્યસંગ્રહની ઘણા વખતથી જરૂર હતી. કાવ્યોના ઘણા સંગ્રહો બહાર પડ્યા છે પણ એવો ગદ્યસંગ્રહ હજી સુધી બહાર પડ્યો નથી. શાળામાં ચકાવવા માટે જે સંગ્રહો છે તે ટૂંકા અને ઘણું ભાગે ગદ્યપદના ભેગા છે અને તેમાં આખા ગદ્યસાહિત્યમાંથી ચૂંટણી કરેલી હોતી નથી, કરી શકાય પણ નહિ.

એક રીતે પદસંગ્રહ કરતાં ગદ્યસંગ્રહ કરવો વધારે કઠિન છે. પદમાં રસ અને શૈલીની કસોટી ગદ્ય કરતાં વધારે મોઝસ પરિણામ આપનારી છે. ગદ્ય સાહિત્ય પદ કરતાં વધારે વિસ્તારવાળું છે, તેમાં લેખકોની સંખ્યા વધારે છે, તેમના લાક્ષણિક તફાવતો વધારે સૂક્ષ્મ અને દુર્ગોચ છે, અને તેની પરીક્ષા વધારે કઠિન છે. આ સર્વ જોતાં કતોને તેમની સફળતા માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

વિદ્યાર્થીઓને અર્થે કરેલો હોવા છતાં આ સંગ્રહમાં બધા ગદ્ય લેખકો આવી જાય છે. પુસ્તકના પ્રયોજનથી વિપયની વિશાળતાને દ્વાનિ થઇ નથી માત્ર તેની રચનાનો ક્રમ વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ કર્યો છે. એટલે કે પ્રથમ વ્યક્તિ પછી ગૃહ, પછી સમાજ અને અન્તે દેશ, એવા કંઈક અનુક્રમમાં ખંડો ગોઠવ્યા છે.

આખું પુસ્તક સંગ્રાહકના વિશાલ વાચન અને જાડા અભ્યાસ તથા વિવેકશક્તિની સાક્ષી આપે છે. નર્મદાસંકરથી માંડીને ચાર પાંચ વર્ષ પહેલાંના સર્વ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે. તે ઉપરાંત 'માર્ગદર્શન'માં પુસ્તકનાં કઠિન સ્થાનોના ખુલાસા કરેલા છે. અને છેવટ લેખકોની આનુપૂર્વી તથા તેમના વિશેના સાહિત્યની વિસ્તારી સૂચી મૂકી અભ્યાસીને અનેક રીતે ઉપયોગી કર્યું છે.

આખું ઉપયોગી પુસ્તક ગૂજરાત સમક્ષ રજુ કરવા માટે સંગ્રાહકને, અને તેઓ કહે છે તેમ આખાં પુસ્તકોના પ્રકાશકો ભાગ્યે જ મળે છે માટે, તેના પ્રકાશકને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે.

રા.

સૌન્દર્ય અને લલિતકળા:—અનુવાદ કરનાર: સાકરલાલ તુલગસંકર યાગિક. પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ બી. એ. કિંમત ૦-૮-૦.

શેક મોરામજી જમશેદજી જીજીભાઈ ગ્રંથમાળાનું આ ૨૫ મું પુસ્તક છે. આ ગ્રંથ-માળાનો હિંદુ ઇસ્લામ આખી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાયવાનો છે. પણ આ પુસ્તક જોતાં અમને આ હિંદુ સંઘર્ષો લાગતો નથી. કારણ કે આ પુસ્તકની ભાષા 'શુદ્ધ ગુજરાતી' નથી અને આ પુસ્તક અનુવાદ છે. કોણ જાણે કેમ પુસ્તકમાં અનુસ્વારોનો વર્ષો વસેલો છે અને તે સ્થાને કરતાં અસ્થાને વધારે ત્રીજાંયો છે. વળી કેટલાક શબ્દ-પ્રયોગો પણ દોષયુક્ત જોવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાળાને શરૂ થયાને આજે સાડેક વર્ષ થઇ ગયાં. આમ સાઠ વર્ષે પણ આવા અનુવાદો જ આપણને મળે એ ખરેખર શોચનીય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી સંસ્થા હજી પણ અનુવાદો પાછળ જ મંડી રહે એ અમને યોગ્ય લાગતું નથી. અનુવાદો ન જ બહાર પાડવા એવું અમારું કહેવું નથી પણ અમો તો એમ માનીએ છીએ કે હવે તો એવો સમય આવી પહોંચ્યો છે કે આવા વિષય ઉપર તો મૌલિક ગ્રંથોની જ આશા સોસાયટી પાસે રાખવી વ્યાજબી લેખાય.

આપણું પુસ્તકો 'શુદ્ધિપત્ર' નાં પૃછડાં વિનાં ક્યારે દેખા દેશે ?

આપણા દેશનો ઇતિહાસ-પ્રથમ પુસ્તક—લેખક: રુસિહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિલવન ભાવનગર. કિંમત ૭ આના.

રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી લખાયેલા ઇતિહાસનાં થોડાં પુસ્તકોમાં અમે આ નાના પુસ્તકની ગણના કરીએ છીએ. આ પુસ્તક લખાયું છે વિદ્યાર્થીઓને માટે, પણ આમાં જે દૃષ્ટિએથી ઐતિહાસિક બનાવોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે મુખ્ય મહત્વની છે.

શિક્ષણના પુસ્તક તરીકે પણ આ પુસ્તક નવીન જ છે કારણ કે ઉન્મેષ તે પદ્ધતિથી લખાયું છે. એટલે હિંદના સમસ્ત ઇતિહાસ-માંના રહસ્યમય મુખ્ય મુખ્ય બનાવો, વિદ્યાર્થીઓની ભુદ્ધિ અને રસવૃત્તિને અનુરૂપ કરી અહીં મૂક્યા છે. અને જેમ જેમ અભ્યાસ વધતો જાય તેમ તેમ તેમાં હકીકતની પૂરણી પૂરવી, મૂળ યોગેલા પાયા પર ચણતર ચણવું એ એનો ક્રમ છે.

આ પુસ્તક જોઈ અમને સર કૉનન ડોલ્હિનું ‘લાસ્ટ ગેલી’ યાદ આવે છે. એ પ્રતિભાશાળી લેખકે યુરોપનો ઇતિહાસ અમુક વાર્તાઓથી સુનિમેટાઈઝીંગની રીતે આપવાની યોજના દર્શાવી છે. એટલે અમુક અમુક યુગ-વાર અમુક અમુક દરજ્જે અને વાર્તાથી ઇતિહાસ આપવો. એ યોજના એ પાર પાડી શક્યા નથી પણ એ યોજના પ્રમાણે લખેલી કેટલીક વાર્તાઓનો એમાં સંગ્રહ છે. આ ઇતિહાસનું પુસ્તક પણ એવી જ રસમય વાર્તાઓનું રચેલું છે. તેમાં ઇતિહાસનાં સૂક્ષ્મ મરેલાં હાડકાને રસની અંજલિથી સજ્જન કરેલાં છે. આપણા ઇતિહાસમાં અનેક પરદેશી નતિઓ હિંદમાં આવી છે તેમાંથી એકાદનું વર્ણન આપ્યું હોત તો અમે માનીએ છીએ કે, તેથી આપણા અંધકાર યુગોનો કંઈક ખ્યાલ આવત. નવી નતિઓ આવે છે, તેનો પ્રહાર

જૂની સંસ્કૃતિ પર કેવો પડે અને તેમાંથી પણ હિંદુધર્મ પુનઃ સજીવ થઈ શી રીતે બહાર નીકળ્યો એ આપણા ઇતિહાસનો ઘણો અંગ-ત્યનો અને રસમય ભાગ છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અમને આ પુસ્તક ઘણું મહત્વનું લાગે છે. લેખકે વિદ્યાર્થી માન-સના પોતાના લાંબા અનુભવથી તેને બરાબર વિદ્યાર્થીને અનુકૂળ કર્યું છે. ભાષા સિદ્ધ અને સાચી જુસ્સાવાળી અને રસમય છે; મોટી ઉંમરના માણસો પણ તેને રસથી વાંચશે એવી અમને ખાતરી છે.

૨૧.

અશો જરથુષ્ટ્ર:—લેખક: એચ જહાંગીર સોરાબજી તારાપોરવાળા. પ્રેસિસર, કલકત્તા યુનિવર્સિટી એમ. એ; પી. એચ. ડી. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિલવન, ભાવનગર.

હિંદુસ્તાન એક યશ ત્યારે તે એકતામાં વિશાળ ધર્મભાવના એક સળંગ કારણ હશે જ. અને માટે એવી ભાવનાનાં બીજાને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં જ આવી જવાં જોઈએ. એ ઉદ્દેશ સફળ કરવાને શ્રી દક્ષિણામૂર્તિલવને હઝરત મોહમ્મદ પયગમ્બર, ભગવાન બુદ્ધ, સેન્ટ જોનનું ભાગવત બહાર પાડ્યાં છે અને આ એ જ માણો એક વિશેષ મણકો છે.

આ પુસ્તક નાનું છે અને વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાયું છે પણ લેખકની વિદ્વત્તા તેમાં કમલે કમલે જણાઈ આવે છે. દરેક હકીકત અને મત મૂળના આધારે લખેલ છે અને પ્રાચીન વેદધર્મ સાથેનો તેનો સંબંધ પણ બતાવેલો છે. આટલા નાના પુસ્તકમાં તેમણે ધર્મમાં રહેલ ગંભીર ફિલસૂફીનાં બીજાને પણ બતાવ્યાં છે. પુસ્તક દરેક ધરમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૨૧.

બાલચન્દ્ર:—યોજનાંર: રાજયુરુ નવરત્ન શ્રી ગિરિધર શર્માજી કાવ્યાલકાર ઝાઝરા-

પાટણ, ઝાંઝાવાડ, રાજપુતાના પ્રકાશક: ચિરં-
જીવ ઈશ્વરજ્ઞાન શર્મા, નવરત્ન સરસ્વતીભવન
ઝાંઝાવાડ-રાજપુતાના. પાકું પુંઃ મૂલ્ય
૩૫૦૦ એક.

લેખક મૂળ ગૂજરાતના હોઈ હાલ રાજ-
પુતાનામાં રહે છે અને તેમને ગૂજરાતી હિંદી
બન્ને ભાષાઓમાં લખવાની સારી હથેલી છે.
અત્યાર સુધી તેમણે 'ન્યા નયન' અને
'રાહનો પરવત' ના હિંદીમાં અનુવાદો કરી
બન્ને ભાષાની સેવા કરી છે અને આ નાનો
કાવ્યગ્રંથ તેમની ગૂજરાતીની વિશેષ સેવા
છે. આ ગ્રંથ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના મૂળ
'શિશુ' અને તેના અંગ્રેજી ભાષાન્તર Crest-
comb Moon નાં કાવ્યોનો અનુવાદ છે.
બન્ને સંગ્રહોનાં નામો 'બાલ્યન્દ' શબ્દમાં
હીક સંગ્રહાયાં છે. ૨૧.

સંજીવની વિદ્યા:—મૂળ લેખક સીતારામ
શિવરામ લોહલીકર, અનુવાદક: "હિન્દુઆલ"
પ્રકાશક: પાટણપુર યુવક મંડળ. કિંમત ૦-૧૪-૦

મૂળ મરાઠીનો આ ગૂજરાતી અનુવાદ છે.
અભ્યર્થનું મદત્ત સમજાવવાનો અને વીર્ય
સંરક્ષણ તથા વીર્ય પાવિત્ર્યનો માર્ગ દર્શાવવાનો
લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. પુસ્તકમાં કેટલાક
ભાગો અન્ય સ્થળેથી લેવામાં આવેલા છે
જતાં તેનો સ્વીકાર કરવાનું લેખકે ઉચિત
ધાર્યું નથી. પુસ્તકમાં વ્યવહાર મૂલ્યના જેવું
અમને બહુ નથી લાગ્યું. એના કરતાં
સ્વામી શ્રી સસદેવજીની લખેલી 'સંજીવની બૂકી'
માંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. આમ છતાં
પુસ્તક એકંદરે હીક લખાયું છે અને વાંચનારને
લાભ મળશે એમ અમે માનીએ છીએ. પુસ્ત-
કમાં ભેષ્મીની બૂકો બહુ રહી જવા પામી
છે. વળી 'વ્યવહાર કેવો' પણ હોય—'કેમ
પણ થાય' જેવા મરાઠી પ્રયોગો અને 'લાભ્યા
છે' 'નહ પામ્યા' જેવા ખોટા પ્રયોગો પણ
આમ તેમ જોવામાં આવે છે તે ખીજી આટલિ
વખતે સુધારવામાં આવે એવું અમે ઇચ્છીએ
છીએ. ૧૦.

મહાત્મા શેખ સાહી:—લેખક: સાહીક.
ધરાક સાહિત્ય કાર્યોદય. પો. બો. નં. ૫૦૨૬
મુંબઈ ૯. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

લેખક પોતે અરબ છે. એમની માન્યભાષા
ફારસી છે અને ગૂજરાતીમાં પુસ્તક લખ્યું છે
જતાં કોઈ અગૂજરાતીએ તે લખ્યું છે એમ
લાગ્યે જ કોઈ કહી શકે. અસ્તુ.

શેખ સાહી ધરાનના વિશ્વવિખ્યાત કવિ
હતા. તેમનાં કાવ્યો ફારસીમાં જ લખાયેલાં છે.
આથી આ ફારસી જાણનાર લાભને હાથે
તેમનાં જીવનને અને કાવ્યોને યોગ્ય ન્યાય
મળ્યો છે એમ કહેવામાં કોઈ ખોટું નથી.
પુસ્તકમાં કવિનું જીવન તેમ જ તેમનાં ગ્રંથોની
સમાલોચનાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે.
ઉતારા પણ ઘણા છે અને તેનો ગૂજરાતી
અનુવાદ પણ આપવામાં આવેલો છે એટલે
ગૂજરાતી વાચકવર્ગ મૂળના રસની જરા
ઝંખી કરી શકશે. વળી આજથી સોએક વર્ષ
ઉપર એક પારસી ગૃહસ્થે કરેલા મુઝીસ્તાનના
અનુવાદમાંથી થોડો ભાગ ઉતાર્યો છે તે ભાષા-
શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને રસપ્રદ થઈ પડશે
એમ અમારું માનવું છે.

પુસ્તકની ભાષામાં કેટલાક 'દોષો' રજા છે
તે ખીજી આટલિ વખતે કોઈ સારા લેખક
પાસે જોવાની લેવાથી સુધારી શકાશે. ન.
આત્મ નિવેદન:—લેખક: 'રાજ' કિંમત
૦-૨-૦

શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિનાં 'Towards Discip-
leship' નામના પુસ્તકમાંથી કેટલાક વાક્યો—
સૂચે લઈ શ્રી રાજે તેને, પોતાની બાનીમાં
ઉતાર્યા છે.

આ એક ભક્ત હૃદયનું આત્મ નિવેદન છે.
પોતાના ઈંદ્રને ચરણે એમાં નિમિષપત્તા નથી
પણ પ્રભુની અને તેનાં બાલોની સેવા કરવાની
તત્પરતા છે. ભક્ત પોતાની ઈષ્ટમૂર્તિને ઉતાર-
વાનું નથી કહેતો પણ પોતે જ ચડવાના અભિ-
લાષ રાખે છે.

ભાવોનું પુનરાવર્તન બહુ થયું છે. ભાષા
ભાવવાદી અને સરસ છે. ૧૦.

ખુઝાતો દીપક—ભાગ ૨ નો:—અનુવાદક: કકલભાઈ કોઠારી, સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર. કિંમત આઠ આના પાકું પુંડું ખાર આના.

મેગલ સામ્રાજ્યના છેલ્લા વારસદારોનાં વિંતકોની કથા તેમના જ શબ્દોમાં આપવામાં આવી છે. ઇતિહાસમાં જેઓને રસ હોય તેઓ તો આ પુસ્તક વાંચશે જ પણ જેઓને માત્ર નવલકથા કે વાર્તાઓ વાંચવાનો જ શોખ હશે તેઓ પણ નો આ પુસ્તક લઈ ખેસશે તો એકવાર શરૂ કર્યા પછી પૂરૂ કર્યા વિના નહિ જ મૂકે એટલી આ કરુણ કથાઓ કૌતુકથી ભરી છે. અનુવાદ સારો થયો છે. પુસ્તકની જાપાઈ વગેરે પણ સારાં છે. કિંમત પણ વધારે ન કહેવાય.

શ્રી શેતુંબ્ય પ્રકાશ અને જૈનો વિરૂદ્ધ પાલીતાણા—લેખક: શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડ-લાકર, અધિપતિ: 'જૈન', પ્રકાશક: 'જૈન' ઑરિસ; ભાવનગર. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

પાલીતાણા દરબાર તરફથી કરવામાં આવેલી અરજીથી ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિ બાબત જૈન કોમનાં દષ્ટિબિંદુથી શેતુંબ્યનાં મંદિરોના છેલ્લાં એકે દબાર વર્ષનો ઇતિહાસ દાખલા દલીલ સાથે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. વળી પાલીતાણા દરબારની અરજી, જૈનોની અરજી વગેરે સાહિત્યનો પણ એમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે એટલે એ પ્રશ્નમાં રસ લેનારાઓને આ પુસ્તકમાંથી ઉપયોગી માહિતી મળી રહેશે એમ અમે માનીએ છીએ.

Tanganyika Opinion—તંત્રી: યુ. કે. ઓઝા બી. એ. પ્રોપ્રાયટર અને પ્રમુખીશર: એમ. ડી. પટેલ. વાર્ષિક લવાજમ ૨૨ શિલિંગ.

ઈસ્ટ આફ્રિકામાં વસતા હિન્દીઓનું અંગ્રેજ અને ગુજરાતી ભાષામાં ચાલતું આ અઠવાડિક છે. રા. ઓઝા જેવા કુશળ તંત્રીને હાથે દેશ-જનોની સારી સેવા બજાવે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

ઉદ્ધારક—તંત્રી અને પ્રકાશક: લાલજી શર્મા, અંત્યજ સેવાસમાજ, મીરજપુર, મીરજીવાડ; અમદાવાદ. વાર્ષિક ૦—૧૨—૦ છુટકે નકલ ૦—૧—૦

અંત્યજ સેવાસમાજનું આ મુખપત્ર છે. આ સમાજનો ઉદ્દેશ જાતિના સામાજિક અને રાજકીય હક્ક મેળવવા પ્રયાસ કરવાનો, જે જે અમાનુષી જીલમ (વેડ વગેરે) થાય તે દૂર કરાવવાં જોઈતાં પગલાં લેવાનો અને જાતિના કુરિતરિવાજો, કુધારા, વ્યસન ઇત્યાદિ બદલીએતો નાશ કરવા યોગ્ય પ્રયાસ કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશ સાધવા માટે આ માસિક એ સમાજ ચલાવે છે. આ અંત્યજ ભાઈઓને આત્મસુધારણા માટે પ્રવૃત્ત થતા જોઈને અમને હર્ષ થાય છે.

કર્તવ્ય—તંત્રી: હરિપ્રસાદ વિ. ભગવાનલાલ ભટ્ટ. લવાજમ, મુખર્ષ માટે રૂ. ૩; હિંદ માટે, રૂ. ૪. અને બહાર, રૂ. ૭.

મુખધર્મી નીકળતું અઠવાડિક પત્ર. લખાણનો મોટો ભાગ અત્યાર સુધી તો તંત્રીને હાથે જ લખાયેલો લાગે છે. વિષયની વિવિધતા સારી જળવાય છે.

ગુજરાતી પત્રનું શુદ્ધ કાર્તેકી પંચાંગ. ગુજરાતી ન્યુસ પ્રિટીંગ પ્રેસ, કાળાધોડા, બેકહાઉસ લેન. કેપ્ટ, મુખધ. મૂલ્ય ત્રણ આના. ઘર બેઠાં સાડાચાર આના.

શ્રી ભાવનગર સ્ત્રી કેળવણી મંડળ અને શ્રી ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલય: ૧૯૨૫-૨૬નો અહેવાલ. પ્રકાશક: મંત્રીઓ, ભાવનગર સ્ત્રી કેળવણી મંડળ.

મંડળની પ્રવૃત્તિ વગેરેની માહિતી આમાંથી મળે છે.

શ્રી વાંકાનેર બંધુહિતવર્ધક સમાજનો ચોથો રિપોર્ટ.

શ્રી કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ—કડી છઠ્ઠા વર્ષનો વાર્ષિક હેવાલ.

નોંધ

મહાસભાના ચુંટાએલા પ્રમુખ

આવતા ડીસેમ્બર માસમાં આસામમાં ગૌહત્તી ખાતે ભરાનારી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ૪૧ મી બેઠકના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. એસ. શ્રીનીવાસ આયંગરની ચુંટણી થઈ છે. તે અત્યારે મદ્રાસના એક મહાન નેતા છે અને હાલ મદ્રાસમાં મહાસભાના કાર્યમાં આવેલું જીવન તેમના જ અધ્યક્ષ અને અધિષ્ઠાન પ્રયત્નનું જ પરિણામ છે. રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં પડ્યા પહેલાં તે મદ્રાસના વકીલ મંડળના આગેવાન હતા અને ધીમે ધીમે એડવોકેટ જનરલની પદવીએ ચઢ્યા હતા; મિસીસ એની ખીસેટના 'ન્યુ ઇન્ડિયા' વાળા કેસમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. અને ઇ. સ. ૧૯૨૧માં જે વખતે અસહકાર પૂર જોસમાં ચાલતો હતો ત્યારે તે પોતાના એડવોકેટ જનરલના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી મહાસભામાં જોડાયા હતા અને અમદાવાદની મહાસભામાં હાજરી આપી હતી. ત્યારબાદ તેમણે તે સળવળમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો અને છેલ્લા એક વર્ષથી મદ્રાસના એક મોટા આગેવાન થયા છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગયા એપ્રિલ માસમાં ન્યારે પ્રતિસહકારવાદીઓ અને સ્વરાજવાદીઓ વચ્ચે સંપૂર્ણમતીના કરાર થયા ત્યારે તેનું પોક્કળ દુસ્તુર પારી તે રદ કરાવવામાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો; તેમ જ પંડિત મોતીલાલ નહેરુ મે મહિના માટે રાજીનામું આપી કાર્યમાંથી વિશ્રાંતિ લેવા તથા પત્નિપત સુધી આવી ઉપર ગયેલા ત્યારે તેમણે સ્વરાજ પક્ષની લગામ શ્રી. શ્રીનીવાસ આયંગરને સોંપેલી. તે વખતે તેમણે શાંતિ અને કુનેદથી કામ કરી પોતાની શક્તિ ખતોલી આપી છે. તેઓ હિંદુ મુસ્લીમ એકતાના જખરા હીમાયતી છે તેમ જ મદાન

સુધારક અને સાહિત્યના અભ્યાસી છે. આવા એક શાંત, અનુભવી અને પ્રયત્નશીલ નેતાની પ્રમુખ તરીકે ચુંટણી કરવામાં આવી છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ તેમને સોંપેલું કાર્ય કુનેદ અને ચાલાકીથી પાર ઉતારી પોતાના અનુભવ અને હુદ્દિથી દેશને ખરા માર્ગે દોરશે અને અસારે આપસઆપસમાં ચાલતી કડવાશ દૂર કરી તેમ જ મહાસભામાં પડેલા પક્ષોનું એક સાધી દેશમાં શાંતિ અને સંપ થાય તેના માર્ગદર્શક થશે, અને પ્રજાએ તેમને મોટામાં મોટું માન આપી એક વર્ષ માટે દેશની લગામ તેમને હાથ સોંપવામાં ગોચર હડાપણ વાપરું છે તેની યથાર્થતા પુરવાર કરશે.

* *

મહાસભા અને ધારાસભા

૧૯૧૯ના રાજકીય સુધારા એ કાજાનું ઝાડ છે એ વાત આજે વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. જેઓ એમાં ફસાયા છે તેઓ દારૂ પીને જેમ યાદવો એક બીજા સાથે લડ્યા તેમ એક બીજા સાથે લડવામાં રોકાયા છે. જે મહારથીઓએ અસહકારના જમાનામાં બેગા મળીને પ્રજાઅધારણના કાર્યને વેગ આપ્યો હતો તે જ મહારથીઓ ધારાસભાના રસનું પાન કરીને આજે એક બીજાની સામે ધુરંદ્રીઓ કરી રહ્યા છે. આ વસ્તુરિચિત જેટલી દિલ્લે માટે દુઃખદાયક છે તેટલી જ ધારાસભા ધડનાર અંગ્રેજ સરકારને આનંદદાયક છે. ધારાસભામાં ચર્ચા વખતે કે ખાણના મેળાવડા વખતે જે સમ્યક્તા, નરમાશ તથા મીઠાશ અંગ્રેજ અધિકારીઓ ધારાસભાના સભ્યો તરફ ખનાવે છે તે તેમનામાં યથેચ્છા સ્વભાવ પરિવર્તનને લીધે નથી પરંતુ આપણી નિર્જનતાને લીધે તેમને

વળેલી શાંતિનું પરિણામ છે. સ્વરાજ પક્ષની ઉત્પત્તિ પછી પ્રજાનું ધ્યાન ધીમે ધીમે ધારાસભા તરફ ખેંચાતું જ ગયું અને આપણું અધુરું કામ ખીલ જ કરી આપે એવી સંકલ્પિત થયાં પ્રજામાં જાગી ગયેલી પરાધીન વૃત્તિને દૂર કરવા મહાત્માજીએ આપેલો સ્વાશ્રયનો મંત્ર જૂઠાણો અને ધારાસભાથી જ સૌ કાંઈ થઈ શકે છે-સરકારથી જ પ્રજાનું હિત જળવાય તેમ છે એવી ગુલામી મનોવૃત્તિનું વાતાવરણ આજે દેશમાં પથરાઈ રહ્યું છે. મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વરાજપક્ષ વડી ધારાસભામાં જાડુમતિમાં હતો ત્યાં મુઠ્ઠી તો એ પક્ષ પોતાના અસ્તિત્વનું વ્યાજખીપણું પ્રજાની ઇચ્છા સરકારની આગળ રજુ કરી, સરકાર એ ઇચ્છા મુજબ નહિ વર્તે તો મુધારાનું પોકળ સ્વરૂપ ખુલ્લું પાડવામાં છે એમ જનાવતો હતો. મુધારાને નકામા સિદ્ધ કરવા ગયેલા પુરુષો પોતે જ મુધારાની મોદગળમાં સપડાયા છે. મુધારાને નકામા સિદ્ધ કરી, ધારાસભામાં સરકારની સામે યુદ્ધ ચલાવી, પ્રજામાં લગાયક લુસ્સો ઉભો કર્યો પછી ધારાસભાનો ત્યાગ કરી સવિનય ભંગનું શસ્ત્ર હાથમા લેવાની સ્વરાજપક્ષની ક્ષત્રિયોચિત આકાંક્ષા આજે તો ધારાસભાનો ત્યાગ કરી ધારાસભામાં પાછા જવામાં જ સમાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે.

આખી મહાસભાના વતી કામ કરનાર સ્વરાજપક્ષ ધારાસભામાં પોતાની જાડુમતિ હતી ત્યારે જ કામ ન કરી શક્યો તે કામ આજે જ્યારે ધારાસભામાં જવાની ઇચ્છા રાખનાર મહાસભાવાદીઓમાં જ પડેા પડી ગયા છે ત્યારે તો નહિ જ થઈ શકે એટલી સાદી સમજ દેશના કાબેજ છતાં ધારાસભાની નીચામાં ચકચુર બનકા નેનાઓને ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. ધારાસભામાં જનારાઓની પાછળ પ્રજાનું બળ હોય તો દહ જુદી વાત છે. પરંતુ નિર્બળ, પરાશ્રયી પ્રજા સુંદરથી વખતે મન આપે તે ઉપરથી પ્રજાનું બળ કોદમંદ પક્ષની પાછળ છે એમ માનવું જૂઠામરેહું છે. એ મનનો ટેકો રેતીના ધાંબજાના ટેકા જેવો

છે. સમગ્ર સ્વાશ્રયી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ જ બળવાન છે, અને આજનું સૌથી વધારે મંદત્વનું અને તાત્કાલિક કાર્ય પ્રજામાં સ્વાશ્રય ખીસે અને પ્રજા બળવાન બને એ છે. એમ ધારાસભાની વિરૂદ્ધ નથી; પરંતુ આજે દેશના આગેવાનો ધારાસભામાં પુતળાં જેવા ગોઠવાય છે તેના કરતાં પ્રજાને સમગ્ર બનાવી બળવાન પ્રજાના બળવાન નેના તરીકે ધારાસભામાં જઈ સરકારને પ્રજાના તરફથી અંતિમ કહેણ મોકલી આપેલો માર્ગદર્શક બની પણ સરકારને પ્રજા સાથે મુલેદ કરવી પડે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કર્યો પછી જ ધારાસભાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આજે તો ધારાસભામાંથી હાથ ધોઈ નાંખવામાં જ હડાપણ છે. મહાસભાએ ધારાસભા પ્રવેશની નીતિનો ત્યાગ કરી પ્રજા તરફ વળી ખાદી-પ્રચાર, દારુનિષેધ, રાષ્ટ્રીય અદાલતોની સ્થાપના, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, અત્યજસેવા અને ગ્રામ્ય બંધારણની અવસ્થા વિગેરે પ્રજા ઘડવાના કાર્યોમાં એક ચિત્તે લાગી જવું જોઈએ. આમ થશે તો જ પ્રજા સ્વાશ્રયી અને બળવાન થશે. આ બળ મેળવ્યા પછી જ ધારાસભાની વાત કરવી શોભે.

નવી જંજીરો

આપણા જુના પ્રેસ એક્ટ મુજબ સરકારને લોક લાગણી ઉત્કેરનારાં લખાણ કરનાર વ્યક્તિ અને તે લખાણ બંને સામે પગલાં લેવાની સત્તા હતી; પણ ૧૯૨૨ માં સર વિલિયમ વિન્સેન્ટના પ્રમુખપણા હેઠળ નીમાયલી બપ્તાના કાયદાની કમિટિ (Repressive Laws Committee) ની સૂચના અનુસાર હિંદી ફોજદારી કાયદાની ૧૫૩ મી કલમમાં સમાઈ જતી બધી બાબતોને લગતી કલમ તેમાંથી પાછી ખેંચી લેવામાં આવી હતી. આ ઉપરથી સમગ્ર શકાય એમ છે કે ધારાસભાએ આ પગલું જોઈ વિચારીને અને ધરાડાપૂર્વક લીધું હતું અને તેની સામે સરકારે પણ કશો વિરોધ નહોતો કર્યો. તે કલમ સામેનો વિરોધ એ જ હતો કે એનાથી બહુ

ધાંધલ ઉત્પન્ન થતી હતી અને એનો બહુ જ દુરુપયોગ કરવામાં આવતો હતો. પરિણામે પત્રકારોનો ધંધો એ તત્કાલની ધાર ઉપર ચાલવાની રમત જેવો થઈ પડ્યો હતો. સરકાર પાસે ૧૨૪ મી અને ૧૫૩ મી કલમે તો છે જ પણ તે એમને પૂરતી ન લાગી. વળી ૧૯૨૨ માં છોડી દેવી પડેલી પેલી કલમ પણ એમને સાધ્યા કરતી હતી, એટલે હમણું આ હિંદુ-મુસલમાન ઝઘડાને લીધે ઉસ્કેરાયલી કેમી લાગણીને શાંત પાડવાને બદલે ફરી આ નવા મુદ્દારો રૂપે એવી સત્તા સરકારે મેળવી લીધી છે. કેમી લાગણી બહુ જ ઉસ્કેરાઈ ગઈ છે અને તેને કાણુમાં લાવવા માટે કોઈ સત્તા સરકારના હાથમાં હોવી જોઈએ એ વાત સમજી શકાય એવી છે. પણ સરકારનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ હોય એમ માલમ પડતું નથી. આ બીજી ૨૦ મી ઑગસ્ટને દિવસે પ્રસિદ્ધ થયું અને એક અઠવાડિયું થાય ન થાય એટલે તો તેની બધી વિધિઓ પૂરી પણ થઈ ગઈ! વળી એની ચર્ચા દરમિયાન મુગવાયલા પણ ન સ્વીકારાયલા મુદ્દારો પર પણ આપણે બ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સરકારનો ઉદ્દેશ દીવા જેવો સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. એક મુદ્દારો એવો રજુ થયો હતો કે વાંધાલયો સાહિત્યને જપ્ત કરવાની સત્તાને એવી હદ ણાંધવી કે જે સાહિત્યની સામે બીજું પણ કાયદે-સરનાં પગલાં લેવાને સરકાર તૈયાર હોય તે જ સાહિત્યને માત્ર જપ્ત કરી શકે. બીજો એક મુદ્દારો એવો રજુ થયો હતો કે આવા કેસોમાં હાઈકોર્ટને વચ્ચે પડવાની સત્તા રાખવી. વળી એવો પણ એક મુદ્દારો રજુ કરવામાં આવ્યો હતો કે આ કાયદાને અમુક દરિયા સમય-વરસ-માટે જ પસાર કરવો. પણ આ બધા મુદ્દારોમાંથી એક પણ મુદ્દારો સ્વીકારવામાં આવ્યો ન હતો, અને માત્ર નામના કેટલાક શાબ્દિક ફેરફારો કરી એ કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

એ કલમનો વિસ્તાર એટલો બડોજો છે કે તેમાં માત્ર ધાર્મિક નહિ પણ રાજદારી

અને આર્થિક ચળવળોનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે. ભૂતકાળના અનુભવ પરથી તો એમ જ લાગે છે કે અધિકારીઓના હાથમાં આવી સત્તા સોંપવી એ ભયાનક છે. તો પછી જમીનદારો અને ધનિકો સામેનાં લખાણો અથવા તો સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓને દાખલ કરવાની તરફેણનાં લખાણોને પણ અમુક વર્ગની સામેનાં લખાણો ગણીને જપ્ત કરવામાં ન આવે એની ખાતરી શી? જે માત્ર ધાર્મિક ઝઘડાઓ શાંત પાડવા માટે જ આ કાયદાની જરૂર હતી તો પછી એને સદાને માટે રાખવાની શી જરૂર હતી? એ વરસની મુદત સ્વીકારવામાં શો વાંધો હતો? પણ સરકારના મનની વાત હોમ મેમ્બરને જોડે બહાર નીકળી ગઈ છે. તેઓ સાહેબ બોલ્યા હતા કે તે વખતે તો પેલી કલમ પાછી ખેંચી લેવામાં સરકારની ભૂલ થઈ હતી. આ કલમ તો હિંદી ફાજદારી કાયદાનું આવશ્યક અંગ છે અને તે તો સનાતન રૂપે જ વિરાજતું જોઈએ. એટલે કેમી લાગણીને શાંત પાડવાની અને એવી બીજી વાતોને કેટલું મહત્વ આપવું એનો તોત્ત તો વાચકો જ કરી લેશે.

બીજી પણ એક અગત્યની બાબતનો વિચાર કરવો અત્રે પ્રાપ્ત થાય છે. સરકાર આ કલમથી વાંધાલયો લખાણોનો પ્રચાર થતો અટકાવવા માંગે છે. પણ માનવ માનસનું સ્થેન પણ જાન ધરાવનાર વ્યક્તિ કહી શકશે કે સરકારની આ આશા તદ્દન નાપાયાદાર અને વ્યર્થ છે. સાહિત્યને જપ્ત કરવાથી અથવા તો તેની સામે પ્રતિબંધો નાખવાથી તેનો પ્રચાર ઘટવાને બદલે ઉત્તેજ વધે છે. જે લખાણો તરફ લોકોની નજર ન ગઈ હોય તેવાં લખાણો તરફ સરકાર આવી રીતે લોકોની નજર આકર્ષે છે.

પણ એ કાયદો જે આટલો બધો વાધા-ભયો દનો તો તે પસાર થવા જ કેમ પામ્યો? અમને પણ પહેલાં એ જ નવાઈ લાગી હતી; પણ અન્યું હતું એમ કે ધારાસભાના મુસલમાન સભ્યોએ સામાન્ય રીતે આ બીજાને ટેકો

આખો હતો. વળી અગત્યનાં કામ માટે પાછા આવવાની બારી રાખી સભાત્યાગ કરી ગયેલા સ્વરાજ્યરોને પણ આ બીજીની ચર્ચામાં ભાગ લેવા કરતાં ધારાસભાની લાઇબ્રેરીમાં અને લોબીમાં આંટા મારવાનું કામ જ વધુ અગત્યનું લાગ્યું. જે સ્વરાજ્યરોએ આ બીજી વિરૂદ્ધ મત આપવાની તસ્દી લીધી હોત તો તે પસાર થવાનો સંભવ ન હતો.

કેાઇ કહેશે કે આજે કાયદો પસાર થઇ ગયો તો ભલે; તમો આવતી બેઠકમાં એને રદ કરવાનો દરખાવ લાવજો. પણ તેઓએ જાણવું જોઈએ કે કાયદાને રદ કરાવવા કરતાં કાયદાને થતો જ અટકાવવો એ રોગને નાશુદ કરવા કરતાં થતો જ અટકાવવાની માફક સહેલું છે. વળી કેાઇ કાયદાને રદ કરાવવાનો દરખાવ લાવ્યા એટલે તે રદ થાય જ એવો કેાઇ નિયમ નથી. એટલે સ્વરાજ્યરોનો આ પ્રમાદ દેશભરના પત્રકારોને માટે નવી જગ્ગેરો ધડવામાં સાધન-ભૂત થયો છે એમ અમને તો લાગે છે.

* *

મુસોલીની પર બોંબ

તારીખ ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે ઇટાલીના વડા પ્રધાન સીનેર મુસોલીનીની મોટર રોમના રસ્તા ઉપર પસાર થતી હતી તે વખતે પાસપોર્ટ સિવાય ક્રાંસથી આવેલા ગીઓનીની નામના અદાર વરસની ઉંમરના એક છુવાન ઇટાલી-અને મોટર ઉપર બોંબ ફેંક્યો હતો પરંતુ મુસોલીનીને કશી ઇજા થઇ નહોતી. આ બનાવ પછી મુસોલીનીએ ભાપણ આપતાં જણાવ્યું કે વખતોવખત મારા ઉપર આવા હુમલા કરીને મારા કામમાં ખલેલ કરનાર લોકોને માટે દેહાંતદંડની સજાનો આશ્રય લેવો પડશે. આ પહેલાં પણ સાતમી એપ્રિલે એના ઉપર બોંબ ફેંકવામાં આવ્યો હતો અને તે વખતે એના નાકને ઇજા પણ થઇ હતી. તે વખતે મુસોલીનીએ આપેલાં એક ભાષણને અંતે પ્રગ્લને સંબોધન કર્યું હતું: “જીવનમાં જોખમ વેડો; હું આગળ વધું ત્યારે મને અંતુસરજો; જો હું પાછો ફરું તો મને મારી નાંખજો; અને

મારું ખુન થાય તો વેર લેજો.” કેટલી દૃઢતાથી પોતાનું કામ ઇટાલીમાં ક્યાં જવાની મુસોલીનીની ઉમેદ છે તે તેમ જ પોતે લીધેલા કાર્યમાં એનો કેટલો દૃઢ વિશ્વાસ છે તે એના ઉપરના ઉદ્દગારો ઉપરથી જણાઇ આવે છે. એને પોતાના પ્રાણની પરવા નથી પરંતુ ઇટાલીના ઉદારનું જે મહાન કાર્ય એણે આરંભ્યું છે તે પૂર્ણ કરવાની ધગશમાં એ પોતાના-પોતાના કાર્યના-શત્રુઓ તરફ રહેમ નજરથી જોઇ શકે તેમ નથી.

મુસોલીનીનું અત્યાર મુધીનું જીવન અનેક સંકટોમાંથી પસાર થયું છે. અગીઆર વખત એણે જેઠ ભોગવી છે અને પોતાની પાસે પાછું પણ ન હોવાને લીધે તેમ જ કશું કામ પણ નહિ મળવાથી કેટલાયે દિવસ એને ભૂખ્યા રહેવું પડ્યું હતું. તે ઉપરથી એણે ગરીબીનું દુઃખ પણ કેટલું વેડ્યું હશે તેનો ખ્યાલ આપણને આવે છે; અને જ્યારે કામ મળતું સારે દર-રોજ અગીઆર કલાક મુધી બીજે માથે કરીઆકામ થતું હોય ત્યાં ઇટનો ભાર વહીને જે તાલીમ પોતે લીધેલી તેવી જાતની સખત મહેનતની તાલીમ ચાર વરસથી દરિદ્ર, પરાશ્રયી અને આજસુ ઇટાલીઅન પ્રગ્લને મુસોલીની આપી રહ્યો છે અને એના અપરિમિત આત્મ-જળના સંસર્ગમાં આવીને પ્રગ્લનો મોટો ભાગ આ તાલીમ હોંસથી લેતી થઈ ગઇ છે. છતાં કેટલાકે લોકોને આ રચતું નથી. રાષ્ટ્રજીવનના પરિવર્તનને અવકુળ ન થઈ શકનાર વર્ગે મુસોલીનીની કાર્યપદ્ધતિને આપખુદ-ભુભી-ગણી મુસોલીનીનું ખુન કરવા માટેના પ્રયત્નો કરે એ સ્વાભાવિક છે. સિંહના પંજની જેમ મુસોલીનીને પોતાના જીવનની છાપ આખા ઇટાલીના જીવન ઉપર પાડી જવાની અભિલાષા છે. ઇટાલીની એકતા; ઇટાલીની સમૃદ્ધિ, ઇટાલીનું ગૌરવ ભૂતકાળના રોમન સામ્રાજ્યના જેવાં જની રહે એ મુસોલીનીનો આદર્શ છે. આ મહાન આદર્શને પહોંચી વળવા માટે મુસોલીની ઇટાલીની પ્રગ્લને પ્રેમ, ત્યાગ અને સખત મહેનતના પાઠો આપી રહ્યો છે. સ્વતંત્રતા એ

મનુષ્ય જીવનનું એક સાધન માત્ર છે એમ મુસોલીની માને છે. જેમ કેાઇ વ્યક્તિને આત્મહત્યા કરવાની સ્વતંત્રતા હોઈ શકે નહિ તેમ જ કેાઈ રાષ્ટ્રને પણ આત્મહત્યા કરવાની સ્વતંત્રતા નથી. અને જે વખતે કેાઈ રાષ્ટ્ર આવા વિનાશની સ્થિતિમાં હોય તે વખતે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને ભોગે પણ રાષ્ટ્રનો પ્રાણ બચાવવો જોઈએ એમ મુસોલીની માનતો હોવાથી ગયા જમાનના સ્વતંત્રતાના આદર્શોને આધાર પહેાંચે એવાં ધગસાં લઇને પણ મુસોલીની રાષ્ટ્રોદ્ધારનું કાર્ય કરી રહ્યો છે. વર્તમાનપત્રોનાં સ્વચ્છંદ લખાણો ઉપર એણે ભારે અંકુશ મૂકેલો હોવાથી ઈંગ્લાંડનાં તેમ જ આપણે ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોએ મુસોલીનીની નિંદા કરવામાં બાકી રાખી નથી; છતાં જ્યારે આપણે મહાત્માજીના શબ્દોની સરખામણી મુસોલીનીના કાર્ય સાથે કરીએ ત્યારે આ બાબતમાં એ બે મહાન આત્માઓનું સરખાપણું આપણને જણાય છે. એક વખત મહાત્માજીએ લખેલું કે માંડે ચાલે તો ‘ યંગ ઈન્ડિયા ’ અને ‘ નવજીવન ’ સિવાયનાં બીજાં જાપાં હું બંધ કરી દઉં. કારણ કે દાસનાં સંજોગોમાં જાપાંઓ લાલ કરતાં લાલિ વધારે કરે છે. મહાત્માજીના આ શબ્દોની પાછળ જે મનોવૃત્તિ છે તે જ જાતની મનોવૃત્તિ મુસોલીનીએ જાપાં ઉપર મૂકેલા અંકુશની પાછળ રહેલી છે. પોતાના આદર્શની સિદ્ધિમાં જે જે વિઘ્નો નડતાં હોય તેમને મજબુત મનથી દૂર કરવામાં લોકોએ માની લીધેલા વ્યવહારનીતિનાં સિદ્ધાંતોનો લંગ થતો હોય તો તેની પરવા મુસોલીની રાખી શકે એમ નથી. એ તો પોતાના રાષ્ટ્રને નવું જીવન આપવા માગે છે.

સોળ વરસ પહેલાં એક વખત દૂધના ભાવ વધી જવાથી ‘ ફાર્લી ’ના શહેરીઓએ વિરોધ દર્શાવવા એક સભા મેળવી હતી, અને એ સભામાં રીતસરના રેંછપેંછ લાપણો યથા પડી ૨૭ વરસના મુસોલીનીએ ઉભા થઇને જાગૃત્યું: “ દૂધના ભાવ ઓંગા થવા જ જોઈએ. દૂધના ઉપર તો માંદાનો, ખરડાનો, બાળકોનો આધાર એટલે સૌ કેાઇને દૂધ લેનાં

પરવડી શકે એટલો જ ભાવ દૂધનો હોવો જોઈએ. દૂધનો ભાવ ઘટવો જ જોઈએ. પરંતુ લાપણો રહેવા દો; મારી સાથે ચાલો. ” આટલું કહીને એણે ટાઉન હૉલ તરફ ચાલવા માડ્યું. લોકોનું આખું ટોળું એની પાછળ મુગ્ધ થઇને ધસવા લાગ્યું. ટાઉન હૉલ આગળ ઉમેલી લસકરની ટુકડી ડોળા ફાડીને બેતી જ રહી. ટોળાને દરવાજા આગળ ઉઠું રાખ્યું અને મુસોલીનીએ બીજા ચાર પાંચ જણની સાથે ટાઉન હૉલમાં જઇને શહેરના મુખી તથા બીજા સભ્યોને જણાવ્યું કે દૂધનો ભાવ ઘટાડવાનું વચન નહિ આપો તો આ રવેશની બારીમાંથી તમને બધાને ફેંકી દઇએ છીએ. મુખીએ તથા સભ્યોએ બહાર ઉભેલું ટોળું જોયું અને પોતાની સામે વિશાળ કપાળવાળો, તીક્ષ્ણ પાણીદાર આંખોવાળો અને મજબુત જઝાંબાળો એ ટોળાનો સરદાર ઉભેલો જોયો અને વચન આપ્યું. દૂધનો ભાવ ઘટયો. મુસોલીનીના જીવનમાંનો આ એક જનાવ એના માનસનો ખ્યાલ આપે છે. લોકોનો ટેકા મેળવવા કે લોકોના વિરોધથી ડરીને કદી એ પોતાનાં ધારેલાં કામોથી ડગતો નથી. કેાઈ પણ સમાજમાં સ્ત્રીઓ સૌથી વધારે સ્થિતિશીલ છે. અને સ્ત્રીઓનું સૌથી વધારે ધ્યાન પોતાના પોપાકની પસંદગી તરફ હોય છે. જતાં દમણાં જ મુસોલીનીએ ઇટાલીની સ્ત્રીઓને માટે રાષ્ટ્રીય પોપાક નક્કી કરવા તથા ભાનભાનની પ્રયત્નિત ફેશનેને બદલે એક સરખા પોપાકની વ્યવસ્થા કરવા માટે ઇટાલીની રાણીના પ્રમુખપણા નીચે એક સમિતિ નીમી છે. એ પોપાકની બનાવટમાં ઇટાલીમાં જ અનેકો માત્ર વાપરવો જોઈએ એવી સૂચના પણ આ સમિતિને કરવામાં આવી છે. મુસોલીની પ્રજાજીવનના ખૂણેખૂણામાં જઈને ઇટાલીના પ્રાણને સ્પર્શ કરીને ઇટાલીને નવજીવન અર્પવા માગે છે. ઇટાલીની પ્રજામાં દંછ અસહનતા વખતનું ધોડું ધાતું ચેતન રહેલું છે એટલે જ આ મહાન આત્માની અભિલાષા ત્રીસી શકે છે. મુસોલીની કરતાં દબાર દરબજે વધારે મહાન, પવિત્ર અને ત્યાગી સંતનો સંદેશ ઝીંજવામાં

હિંદુસ્તાન કેમ મોળાપાણું બતાવતું હશે ? મુસોલીનીના ઉપર થએલા આ વખતના હુમલામાંથી એ બચી શક્યો છે એ બતાવે છે કે હજી ઇટાલીમાં એને ઘણું કામ કરવાનું બાકી છે.

* * *

મહુમ મી. રતનજી તાતા

ગયા માસની ૨૪ મી તારીખે પેરીસ ખાતે મી. રતનજી દાદાભાઈ તાતાના નીપજેલા અકાળ અને અણધાર્યા મરણને લીધે હિંદે એક મહાન ગૂંજરાતી ઉદ્યોગનેતા મુમાબ્યો છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં નંવસારીમાં થએલો અને જો કે તે ૭૨ વર્ષની પાકટ વયે મરણ પામ્યા છે છતાં હિંદમાં ગણ્યાગાંઠ્યા જ આવા ઉદ્યોગનેતાઓ હોવાથી તેમના મરણને લીધે તેની ઔદ્યોગિક પ્રગતિને એક મહાન ફટકો પડ્યો છે. તેમણે પોતાનો શરૂઆતનો અભ્યાસ નવસારીમાં જ કરેલો અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે એલ્ફીસ્ટન કેલેજમાં દાખલ થયેલા. ત્યારબાદ તેમણે મદ્રાસમાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ લીધું અને ત્યારથી તેમનો વિદ્યાભ્યાસ બંધ થયો. વિદ્યાભ્યાસ પુરો કર્યા પછી તે પોતાના પિતાની માલીકીની તાતા એન્ડ કં. ની હેંગકેંગની પેટી ઉપર નોકરીએ ગયા અને થોડા વખતમાં તેના મેનેજર થયા. આ વખતે પેટીની દશા ઘણી જ ખરાબ હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં તેમના પિતાનું મૃત્યુ થતાં આખી પેટીની વ્યવસ્થા તેમને માથે આવી પડી. તેમણે પોતાની કાર્યક્ષમતાથી પેટીની સ્થિતિમાં પુષ્કળ સુધારો કર્યો અને તેમની આ કુશળતાને જોઈ મહુમ મી. જમશેદ તાતાએ તેમને પોતાની પેટીમાં જોડાવાનું આમંત્રણ કર્યું. આ પ્રમાણે તે મી. જમશેદ તાતા સાથે જોડાયા અને પાંચ વર્ષમાં એમ્પ્રેસ મીલના ભાગીદાર થયા. વળી તે જ અરસામાં તેમણે ચત્રમાલમાં કપાસ લોદવાનું કારખાનું સ્થાપી એમ્પ્રેસ મીલને મોટી ઓથ આપી હતી. પરંતુ તેમને મીલમાં રહી કાંમ કરવાનું ન ગમ્યું અને ૫૨-

દશમાં જઈ સાદસ ખેડવાની ઇચ્છા થવાથી હેંગકેંગ પાછા ગયા અને ત્યાંની પેટીની શોગરાઈ, કેએ, ન્યુયોર્ક વગેરે સ્થળોએ શાખાઓ સ્થાપી.

તાતા દાદાજી ઇલેક્ટ્રીક વર્ક્સ સ્થપાયા પછી તેમને મુંબઈની પેટી ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર પડી અને લડાઈના કટોકટીના જમાનામાં તેમણે તે પેટીના એકેએક ઉપયોગી ખાતા ઉપર ધ્યાન આપવા માંડ્યું. લડાઈ દરમ્યાન ઉદ્યોગો અવ્યવસ્થિત થઈ ગએલા તેમની લડાઈ પછી પુનર્વ્યવસ્થા કરવામાં તેમણે પોતાની કુશળતા અને બુદ્ધિ વાપરી, તાતા કંપની ઉપર પડેલી અડચણો દૂર કરી. હિંદના હજારો શેર હોલ્ડરોની ચાપણો બચાવી હતી.

રાજકીય ચળવળમાં તેમનો ફાળો નહિ જોવો જ છે. તે થોડો વખત વડી ધારાસભાના સભ્ય હતા; તેમ જ ગયા વર્ષમાં હિંદના લોખંડના ઉદ્યોગને મળેલું રક્ષણ તે તેમના જ અંચાગ અને અવિશ્વાંત શ્રમનું જ પરિણામ છે.

તેમના પરિચયમાં આવતી દરેક વ્યક્તિ ઉપર તેમના અડગ સ્વભાવ, સતત પ્રયત્ન અને આત્મવિશ્વાસની સજડ અસર પડતી. ૭૨ વર્ષની વયે પણ તે નિયમિત રીતે પોતાની ઑફીસમાં જતા અને હમેશાં સૌથી મોડા ઘેર જતા. ભારેમાં ભારે કટોકટીના સમયમાં પણ તેમનું મગજ શાંત અને સમતોલ રહેતું અને તેમની હિંમત નેહને નિરાશ થએલાં હૃદયો પણ આશાના ઉત્સાહમાં તણાઈ કામ કરવા મંડી જતાં. તેમનું જીવન સાદું હતું અને સ્વભાવ નમ્ર હતો. આવી મહાન ઉદ્યોગ શીલ વ્યક્તિના મરણથી હિંદ-ગૂંજરાતે એક મહાન પુરુષ ખોયો છે અને તેથી પડેલી ખોટ પૂરતાં ઘણા વખત લાગશે.

* * *

ગૂંજરાતમાં કલાન્તચૂતિ

ગૂંજરાતમાં જે નવી નળચૂતિ આવી તે જોમ સાહિત્યમાં અનેકધા પ્રતિબિંબિત થઈ છે તેમ બીજી કલાઓમાં પણ થઈ છે. અમદાવાદ જ સ્વાભાવિક રીતે ગૂંજરાતની સંસ્કૃતિનું

હિંદુસ્તાન કેમ મોળાપણું બતાવતું હશે ? મુસોલીનીના ઉપર થએલા આ વખતના હુમલામાંથી એ બચી શક્યો છે એ બતાવે છે કે હજી ઇટાલીમાં એને ઘણું કામ કરવાનું બાકી છે.

* * *

મહુમ મી. રતનજી તાતા

ગયા માસની ૨૪ મી તારીખે પેરીસ ખાતે મી. રતનજી દાદાભાઈ તાતાના નીપજેલા અકાળ અને અણધાર્યાં મરણને લીધે હિંદે એક મહાન ગૂજરાતી ઉદ્યોગનેતા ગુમાવ્યો છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં નવસારીમાં થએલો અને જો કે તે ૭૨ વર્ષની પાકટ વયે મરણ પામ્યા છે છતાં હિંદમાં ગવ્યાગાંઠ્યા જ આવા ઉદ્યોગનેતાઓ હોવાથી તેમના મરણને લીધે તેની ઔદ્યોગિક પ્રગતિને એક મહાન ફટકો પડ્યો છે. તેમણે પોતાનો શરૂઆતનો અભ્યાસ નવસારીમાં જ કરેલો અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે એન્ગ્લો-સક્ટન કોલેજમાં દાખલ થયેલા. ત્યારબાદ તેમણે મદ્રાસમાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ લીધું અને ત્યારથી તેમનો વિદ્યાભ્યાસ બંધ થયો. વિદ્યાભ્યાસ પુરો કર્યો પછી તે પોતાના પિતાની માલીકીની તાતા એન્ડ કું. ની હોંગકોંગની પેટ્ટી ઉપર નોકરીએ ગયા અને થોડા વખતમાં તેના મેનેજર થયા. આ વખતે પેટ્ટીની દશ ઘણી જ ખરાબ હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં તેમના પિતાનું મૃત્યુ થતાં આખી પેટ્ટીની વ્યવસ્થા તેમને માથે આવી પડી. તેમણે પોતાની કાર્યદક્ષતાથી પેટ્ટીની સ્થિતિમાં પુષ્કળ સુધારો કર્યો અને તેમની આ કુશળતા જોઈ મહુમ મી. જમશેદ તાતાએ તેમને પોતાની પેટ્ટીમાં જોડાવાનું આમંત્રણ કર્યું. આ પ્રમાણે તે મી. જમશેદ તાતા સાથે જોડાયા અને પાંચ વર્ષમાં એમ્પ્રેસ મીલના ભાગીદાર થયા. વળી તે જ અરસામાં તેમણે યવતમાવમાં કપાસ લોદવાનું કારખાનું સ્થાપી એમ્પ્રેસ મીલને મોટી ઓથ આપી હતી. પરંતુ તેમને મીલમાં રહી કામ કરવાનું ન ગમ્યું અને ૧૮૮૨

દેશમાં જઈ સાદસ ખેડવાની ઇચ્છા થવાથી હોંગકોંગ પાછા ગયા અને ત્યાંની પેટ્ટીની શોગરાઈ, કેએ, ન્યુયોર્ક વગેરે સ્થળોએ શાખાઓ સ્થાપી.

તાતા હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રીક વર્ક્સ સ્થપાયા પછી તેમને મુંબઈની પેટ્ટી ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર પડી અને લડાઈના કટોકટીના જમાનામાં તેમણે તે પેટ્ટીના એકેએક ઉપયોગી ખાતા ઉપર ધ્યાન આપવા માંડ્યું. લડાઈ દરમ્યાન ઉદ્યોગો અવ્યવસ્થિત થઈ ગયેલા તેમની લડાઈ પછી પુનર્વ્યવસ્થા કરવામાં તેમણે પોતાની કુશળતા અને શુદ્ધિ વાપરી, તાતા કંપની ઉપર પડેલી અડચણો દૂર કરી. હિંદના હજારો શેર હોલ્ડર્સની થાપણો બચાવી હતી.

રાજકીય ચળવળમાં તેમનો ફાળો નહિ જોવો જ છે. તે થોડો વખત વડી ધારાસભાના સભ્ય હતા; તેમ જ ગયા વર્ષમાં હિંદના લોખંડના ઉદ્યોગને મળેલું રક્ષણ તે તેમના જ અંધાગ અને અવિશ્રાંત શ્રમનું જ પરિણામ છે.

તેમના પરિચયમાં આવતી દરેક વ્યક્તિ ઉપર તેમના અડગ સ્વભાવ, સતત પ્રયત્ન અને આત્મવિશ્વાસની સજડ અસર પડતી. ૭૨ વર્ષની વયે પણ તે નિર્બલિત રીતે પોતાની ઑરીસમાં જતા અને હમેશાં સૌથી મોડા ઘેર જતા. ભારેમાં ભારે કટોકટીના સમયમાં પણ તેમનું મગજ શાંત અને સમનોત્તર રહેતું અને તેમની હિંમત જોઈને નિરાશ થએલાં હૃદયો પણ આશાના ઉત્સાહમાં તણાઈ કામ કરવા મંડી જતાં. તેમનું જીવન સાદું હતું અને સ્વભાવ નમ્ર હતો. આખી મહાન ઉદ્યોગ શીલ વ્યક્તિના મરણથી હિંદ-ગૂજરાતે એક મહાન પુરુષ ખોયો છે અને તેથી પડેલી ખોટ પૂરતાં ઘણો વખત લાગશે.

ગૂજરાતમાં કલાનિર્મિતિ

ગૂજરાતમાં જે નવી નવમિતિ આવી તે જોઈને સાહિત્યમાં અનેકધા પ્રતિબિંબિત થઈ છે તેમ બીજી કલાઓમાં પણ થઈ છે. અમદાવાદ જ સ્વાત્માનિતિ રીતે ગૂજરાતની નવમિતિ

મધ્યખિન્દુ છે અને જાણે તેથી જ આકર્ષકને અનેક કલાકારો દ્વારા અમદાવાદમાં વસ્યા છે.

દાસ પંડિત વિષ્ણુ દિગંજર સર ચિત્ર-લાઇના અતિથિ થઇ અમદાવાદને રામાયણની કથા સંગીતથી રસિક કરી સંભળાવે છે, એ પણ અમદાવાદના જીવનમાં એક નોંધવા જેવો ખનાવ છે.

થોડા રોજ ઉપર 'રૂપમ્'ના તંત્રી શ્રીયુત અર્ધેન્દ્રકુમાર ગંધુલી શેઠ અંબાલાલ સારાલાઇના મહેમાન થયા હતા. ગૂજરાતની કલાના નમૂનાઓનો અભ્યાસ કરવો એ એમની યાત્રાનો હેતુ હતો. તા. ૧૫ જુલવારના રોજ એક વાર્તાલાપ ગોઠવ્યો હતો અને તેમાં શ્રી સાકર-લાલ દવે, રવિશંકર રાવળ, ગગનન પાંડક અને અન્ય ગૃહસ્થોએ પોતપોતાના શૌખની કલાના અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. શ્રી અર્ધેન્દ્રકુમારે અહીંના કલાધરોની મુલાકાત અને જૂનાં સ્થાપત્ય કામોની પણ મુલાકાત લીધી. શ્રી રવિશંકર રાવળને તો મળે જ. પુરાતત્વ મંદિરમાં પણ આવ્યા અને ત્યાં આચાર્ય શ્રી મુનિ નિનવિજયજીએ ખતાવેલા પ્રાચીન જૈનચિત્રાના ફેટલાક નમૂનાઓથી તેઓ અતિ પ્રસન્ન થયા. એ બન્ને પંડિતો વચ્ચેની વાનગીત ઘણી જ રસમય અને બોધપ્રદ હતી. તે જ દિવસે સાંજે શ્રી ગંધુલીએ શ્રી. ગગનન પાંડકને ત્યાં મુલાકાત આપી. તેમના સ્થાપત્યના નમૂનાથી શ્રી ગંધુલીને ગૂજરાત અને તેના કલાધરોને માટે સારો અભિપ્રાય બંધાયો. ત્યાર પછી રાત્રે થયેલા આપણા રાસ અને ગરબામાં આપણું લાલિત્ય, આપણું નૃત્ય, આપણું સંગીત જોઇ

તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા. આપણે ગૂજરાતીઓ દ્વારા કલા સંબંધી જિજ્ઞાસા ખનાવીએ છીએ પણ આપણા જીવનમાં અને આપણા જ કલાધરોમાં અનેક ઉત્તમ અંશો છે તે સમજવાની અને કદર કરવાની હજી આપણને ટેવ નથી. કોઇ પરપ્રાન્તીય કે પરદેશી આપણને આપણી ચીજ ખનાવે છે ત્યારે જાણે આપણી આંખો ઉઘટે છે! ત્યાં મુઠ્ઠી આપણા નમૂના અને આપણા માણસોની આપણે અવગણ કરીએ છીએ. એ ગૂજરાતનો ઘણો મોટો દોષ અમને ત્યાં પ્રત્યક્ષ થયો.

આ વિષયમાં હજી બેએક ખનાવો નોંધવા જેવા છે. અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીની છેલ્લાં ત્રણેક વરસની કારકીર્દી ઘણી યશસ્વી છે. થોડા દિવસ ઉપર જ મ્યુનીસીપાલિટીએ એક મ્યૂઝીઅમ બોલવાના મકાનને માટે રૂ. ૩૦ હજાર મંજૂર કર્યા છે.

ખીન્ને ખનાવ હજી લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી થયો. તે એ છે કે ગૂજરાતી નાટક કંપનીએ 'રાધનો પર્વત' ખેડ લગ્નવવાનું બીડું ઝડપું છે. ઉત્તમ નાટકો આપણી રંગમૂલિ ઉપર આવતાં નથી એવો આક્ષેપ ઘણાં વરસોથી નાટક કંપની ઉપર થયા કરે છે. આ કંપનીમાં ઉત્તમ નાટકને ન્યાય આપી શકે એવા નટો છે એ તો એ કંપનીએ ઘણા વખતથી ગૂજરાતીઓ પાસે સાબીત કર્યું છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગૂજરાત આ નવી જનગૃતિનાં સર્વ ચિહ્નોને વધાવી લેશે અને માત્ર ઉપરજીદી નહિ પણ તત્ત્વરથી પ્રગતિ કરશે.

શુદ્ધિ:

પુ. ૨ અંક ૪ નું પાનું ૨૧૭ માં 'સકર' કાવ્યની ૮ મી પંક્તિ નીચે પ્રમાણે વાંચવી:
હિરનામાં જેવા, રાજવન પડ્યા સર્વજનના

પુ. ૨ અંક ૪ નું પાનું ૨૧૬ પર શ્રી. કિશોરદાસ મશરવાળાનું જે અવનરણ છે તેમાંના વિચાર દાસના નથી પણ તેમના કોણેજ જીવન વખતના છે.

આ અંક પાનું ૨૨૭ લીટી ૯ નીચેથી-દરડી ને બદલે દણ્ડી વાંચો.

„ પાનું ૨૩૬ લીટી ૮ દૃતપ્રતાપૂર્વક ને બદલે દૃતગનાપૂર્વક વાંચો.

ક પ્રસ્થાન ક

પુસ્તક ૨

આશ્વિન

અંક ૬

સિન્ધુનું આમન્ત્રણ

આનન્દ સિન્ધુ આમન્ત્રે સ્વયં હસ્ત ઉછાળતો,
રંગ બેરંગો ઝાંશોનાં મોતીઓ વરસાવતો.

નહિ ભાગ, નહિ કેડી, દાર કે દરવાન ના,
જ્યાં હો ત્યાંથી અહીં આવો પાઠ કે અહેસાન ના.

દેખાતા સ્ક્રામસ્ક્રામા જડજમિનતટો, તોય આ એક સિન્ધુ;
નોંખા નોંખા વસેલા મનુજ જગ પરે, આપણે એક બન્ધુ.
આવો, આવો, પ્રજાઓ ! અહિં યુગ યુગનાં વૈર વામો ડંસીલાં,
સિન્ધુ સાથે મિલાવી નિજ મુર, ગરવાં ગીત ગાઓ રસીલાં.

આવો ફિલ્સૂફ, આવો કવિગણ રસિકો ને કલાકોવિદો એ !
ભામિ, પ્રૌઢા તરંગો ચલ ગિરિવર શા, રંગોલા બુદ્ધુદો એ,
આ ઘેરા ઘેર ગતો અતલ ઉલટતા વારિઓઘો અગાધ,
ને વિસ્તારો વિશાળા સહુ દિશ સરખા, માંડો ખેડો અંખાધ.

સહન સોતથી ઘેલી નદી જીવનની વહે,
 ઘડી શુદ્ધ ઘડી મેઢી ક્ષણે ના સરખી રહે;
 તેમાં આ તટથી પેલે જતાં જન મથી મથી,
 અનુકૂલ વહી આવો પ્રવાહોના જ પંથથી.

અધારાં લેઢવાને અહિંથી દિનકરે હસ્ત પહેલો ઉગામે,
 વિશ્વોમાં એક ચક્રે ફરો અતુલ બલે અસ્ત એ આંહો પામે;
 જીવો નિઃસંખ્ય સૌ આ અકલ સલિલથી આદિમાં નિર્ગમે છે,
 ઊંચા નીચા ફરીને સમય નિજ થતાં આંહો આવી શમે છે.

આવો સૌ પુણ્યશાસ્ત્રી, અમલ કરજોના પુણ્યનો આજ આદો,
 નિઃસંકોચે પધારે, શુભિત થયલા વારિધિ આ તમારો;
 પ્રાયશ્ચિત્તો અહીંમાં પ્રજાઓ ન કરવાં દામણાં દુઃખદાહે,
 વામીને પાપપુણ્યો તણું મમત, રમો શુદ્ધ મુક્ત પ્રવાહે.

x

x

x

મુણાયે સાદ એ દેશ-કાલની પાર ફરથી
 લોક લોક તણા ઊંડા અંતરતમ જિરથી.
 ‘નિત્ય એ સાદ આવે છે એમાં સત્ય કશું નથી’
 ‘જવાશે જઈશું ત્યારે’ કરી કોઈ પ્રમાદથી
 ગયું ના; પણ એ સિન્ધુ હજી હસ્ત ઉછાળનો
 આમન્ત્રે રંગ બેરંગી મોતીઓ વરસાવેતો.

‘આર્તિનાશન’

गुरुदत्तेन मंत्रेण तपसेष्टसुखं लभेत् ।

પૂજ્ય માતાઓ અને ભગિનીઓ,

પરંતંત્ર દેશને તે ઉત્સવ હોતા હશે ?—એમ કોઇ પણ સ્વતંત્ર દેશવાસી આપણને પૂછશે, અને કદાચ આપણને ઉત્સવ ઉજવતાં જોઈને તેને આશ્ચર્ય થશે. પરંતંત્ર દેશને માટે દુઃખ, દારિદ્ર, ત્રાસ અને હાહાકારની રાત્રિઓની સ્મૃતિ હોય, તે ઉત્સવ શેનો ઉજવે ? પણ જરાક વિચાર કરતાં તેને જણાશે કે તેની ટીકામાં ઉતાવળ છે, જે દિવસનો ઉત્સવ તેનો સ્વતંત્ર દેશ મનાવે છે તે દિવસ પણ અનેક રાત્રિઓના અંધકાર પછી ઉગ્યો છે, અને તે દિવસને ઉજવવા કરતાં તો અંધકારનાં અનેક વાદળો જેનાં ત્યાગ અને બલિદાનને લીધે ઓર્ધ્વ થયાં અને ઉત્સવનો દિવસ પાસે આવ્યો તે ત્યાગ અને બલિદાન આપનારા વીરોની સ્મૃતિનો ઉત્સવ વધારે યોગ્ય છે.

આજે આપણે સ્વતંત્રતાના દિવસનો ઉદ્દય ઉજવવા નથી બેગા થયા. એ ઉદ્દયની જેણે આશા આપી, એ ઉદ્દયને માટે તૈયાર થવા સારૂ જેણે આપણી ધોર નિદ્રાનાં વાદળ ફેડ્યાં, જે દિનરાત જગૃત રહી આપણને પાછા નિદ્રામાં પડતા અટકાવી રહ્યા છે, એવા પુણ્યતમાનાં જન્મદિવસ ઉજવવા બેગાં થયાં છીએ. આપણા જેવા ભાગ્યહીન દેશને માટે પણ આવા માર્ગદર્શક ઈશ્વરે હજી કાયમ રાખ્યા છે તે માટે ઇશ્વરનો આભાર માનવા આપણે બેગાં થયાં છીએ.

એ પ્રસંગે તમારા આનંદ અને આભારની લાગણીને વ્યક્ત કરવા તમે મને બોલાવ્યો તે માટે તમારો મોટો ઉપકાર થયો છે. પણ મારી જે લાયકાતને લીધે તમે મારી પ્રસંહગી કરી છે તે લાયકાત-ગાંધીજીની સેવામાં દિનરાત રહેવાનું સૌભાગ્ય-મને તો મુંઝવે છે, અને કદાચ તમને પણ પાછળથી પસ્તાવાનું કારણ આપે. કોઇ પુત્રને તમે કહો કે તારા પિતાનું જંહેરમાં ગુણગાન કર તો તે બિચારો મુંઝાઈ પડશે. પિતાના ગુણો તે જોટલા જોણે છે તેટલા બીજું કોઇ ન જાણતું હોય, પણ તે માનથી જ તે અકળારો, અને કશું બોલી ન શકે. મારી લગભગ એવી સ્થિતિ છે એમ કહું તો જરાયે અત્યુક્તિ કરું છું એમ ન માનશો.

હા; પિતા પુત્રના સંબંધનો દાવો કરવામાં મારી કાંઈક ઉદ્વેગાઈ લાગશે તે હું સંમત થકું છું. એ દાવો મારો એકલાનો નથી. છેલ્લાં દશ વર્ષે થયાં ગાંધીજીએ જે અનેક લાઘવો અને ખંહેનોનાં જીવન પલટાવ્યાં છે, જેમને અસત્યમાંથી સંસારમાં, તિમિરમાંથી પ્રકાશમાં, મૃત્યુમાંથી અમરત્વને માર્ગે વાળ્યાં છે—ટૂંકમાં જેમને પુનર્જન્મ આપ્યો છે—તે બધાં જ આ દાવો કરી શકે. અને બીજી વાત એ છે કે ગાંધીજીના પુત્ર કે મિત્ર કે સ્વજન કહેવંદાવવાનો દાવો તો કોઈ વિરલાના જ મ્હેંમાં શોભી શકે. ઈસુ મહાત્માને જ્યારે કહેવામાં આવ્યું કે બહાર તારાં

* મુંબઈની ભગિની સમાજ આજળ ગાંધીજીની જન્મતિથિ નિમિત્તે અપાયેલું લાખણ.

ભાઈભાંડુ અને માતા તમે મળવાને ઉભા છે, ત્યારે તેણે આશ્ચર્યથી કહેલું: 'મારો ભાઈભાંડુ અને માતા! મારાં ભાઈભાંડુ અને માતા તો તે જ થઈ શકે કે જે મારા પ્રભુને પરાયણ છે, મારા પ્રભુને અધીન છે, મારા પ્રભુ ચકાવે તેમ ચાલે છે.'

ગાંધીજીને પણ કોઈ પૂછે તો કદાચ તેમના તરફથી પણ એવો જ જવાબ મળે. સત્ય અને અહિંસાનું આચરણ કરનારાં, આર્ત માટે પ્રાણ પાથરનારાં, દરિદ્ર નારાયણની સેવા-ઉપાસના કરનારાં તેમનાં સ્વર્ગન છે. બીજાં નહિ. પણ મારો દાવો તો શંક દાવો છે—કેવળ ઋણીનો દાવો છે. તેમના પ્રતિનું મારું અકથ્ય ઋણ હું એ દાવે જ કંઈક અંશે પ્રગટ કરી શકું. પણ પુત્ર કે ઋણીની ટોપી ધરીકવાર કાઢી નાંખીને વ્યાખ્યાન કરનારની પાધડી પહેરી લઉં તોયે જેમની જન્મતિથિ ઉજવવા આપણે ભેગાં થયાં છીએ તેમના વિરાટસ્વરૂપનું ચિત્ર આપવાની મારી શક્તિ નથી. એટલે 'ઋણી જ હું ભલે રહ્યાં. કારણ આજે તમારી આગળ કાંઈ પણ કહી શકું એમ હું તો તે કેવળ એ ઋણના વિચારથી મળેલી પ્રેરણાને લીધે. તમે અને હું, બીજાં અસંખ્ય ભાઈ બહેનોની જેમ, ગાંધીજીનાં એક અથવા બીજી રીતે ઋણી છીએ, અને ઋણી જેમ દાતાનાં શુભગાન ગાવાને બદલે પોતાના ઋણનું વર્ણન કરીને ઋણ લલકું કરે છે તેમ આપણે પણ આજે કરીશું. સ્ત્રીઓનું ગાંધીજી પ્રત્યેનું ઋણ—સ્ત્રીઓની ગાંધીજીએ વિશેષ કરેલી સેવા—નો આજે આપણે વિચાર કરીને એ ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો થોડો વિચાર કરીશું તો આપણે આજનો દિવસ ઠીક ઉજવ્યો કહેવાશે.

એ સેવાનો આરંભ પોતાની જીવાતીને ઉપરે વિચારતવાસ દરમ્યાન જ્ઞાત્યર્થ પાળવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારથી થાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. જ્ઞાત્યર્થનું વ્યાપક સ્વરૂપ સમજીને એ પ્રતિજ્ઞા સેવાયત્રી હતી એમ કહેવાનો મારો આશય નથી, પણ એ પ્રતિજ્ઞામાં રહેલો એક પત્નીવ્રતનો આદર્શ, અને એ પ્રતિજ્ઞા સેવામાં રહેલું 'મૌનદેવો ભવ'ના આપણા પ્રાચીન આદેશનું પાલન તો સ્પષ્ટ જ છે. પુરુષો કાંઈ ન કરે તો મેં ગાંડી થેલી પણ પત્નીને એકનિષ્ઠ રહે, અલગ જોવી માનને પણ દેવસમાન માનીને તેની આજ્ઞાને માથે ચઢાવે તો સ્ત્રી જાતિની કેટલી થોડી સેવા થાય? એ પ્રતિજ્ઞાનું તે વેળાની દૃઢ અવસ્થામાં પણ કેટલું જાગૃત પાલન તેમણે કરેલું છે તે તો આત્મકથાનો દરેક વાંચનાર હવે જાણે છે.

આગળ ચાલતાં આપણે તેમની દક્ષિણ આફ્રિકાની સેવાનો સમય લઈએ. ત્યાંની પ્રથમ લગત એશીઆવાસીઓને દુરજવાળ નોંધવાના કાયદા સામે હતી. એ લગનમાં પુરુષોના વિચાર કરતાં સ્ત્રીઓની નામોશી અને દાડમારીનો વિચાર ગાંધીજીને વધારે હતો. એકવાર જેઓ નોંધાઈ ગયા હતા, જેમના કુટુંબ ત્યાં નિવાસ કરવાને માટે ગયેલાં દત્તાં-જેઓ પોતે કદાચ ત્યાંના ગેરઠોળાના દરીદ્ર હોય, પણ સ્ત્રીઓ તો દરીદ્ર હતી જ નહિ, તેમને અને તેમની સ્ત્રીઓને દુરજવાળ નોંધવાના કાયદા તળે આગળ એ કાંઈ નાનો સૂતો અત્યાચાર નહોતો. એ લગતે જ દક્ષિણ આફ્રિકાની લગતનો પાયો નખાવ્યો, અને એ લગતથી આરંભાયેલી લગતને અને ગાંધીજી દેશસેવા માટે આત્મનિવેદન કરી નિર્મિત થઈને બેઠા આગળ જતાં ઘણી મસજીદ અને ચર્ચોને પરિણામે આ કાયદામાંથી સ્ત્રીઓ મુક્ત થઈ હતી. ત્યારપછી ગિરમિટીઆ મજૂરોમાંથી જેઓ ગિરમિટમાંથી મુક્ત થઈને ત્યાં વસતા હતા તેમના ઉપર—સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકો ઉપર—વર્ષે ત્રણ પાંચનો જે દેહીઆવેરો નાંખવામાં આવ્યો હતો તેની

વિરુદ્ધની લડત પણ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનું દુઃખ ધ્યાનમાં લઇને જ હતી. દરેક જણ વધે ત્રણ પાંડ વેરા આપે એટલે સ્ત્રી અને એક આળસુ તેનું કુટુંબ હોય તો તેને ૯ પાંડ વેરા આપવો રહ્યો. તેની કમાણી માંડ ૧૮ પાંડની હોય એટલે અર્ધોઅર્ધ વેરામાં જાય. આનો અર્થ એ થયો કે માણસે ત્યાં રહેવું હોય તો બેસાં છોકરાંનો ત્યાગ કરીને રહે. આ કાયદા પ્રમાણે ૬૫ વર્ષની એક ડોશી જેને આ ત્રણ પાંડનો વેરા ન ભરવાને લીધે, ૭ વખત જેલમાં જતું પડ્યું હતું તેની વાત રવ. ગોખલેએ અનેકવાર કરી છે.

લંબો નોંધાવવાનો કાયદો તો હતો જ, તેનો વિચિત્ર અમલ દક્ષિણ આફ્રિકાના વતની અનેકા એક મુસલમાન મુદરથ સિદ્ધુરયાનથી પોતાની સ્ત્રીને લઈને આફ્રિકા આવ્યા ત્યારે કરવામાં આવ્યો. તેમનો વિવાહ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નોંધવામાં નહોતો આવ્યો એટલે તે રદ થયો ! અને એ એક વિવાહ રદ કરવાની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતાં તમામ હિંદીઓના સંપૂર્ણ ધાર્મિક વિધિથી થયેલા વિવાહ રદ ગણાયા, વીશ વીશ પચીશ વર્ષથી ધર્મપત્નીઓ તરીકે રહેલી સ્ત્રીઓ પત્ની મટી 'રાખ' બની !

આ અને આવા અપમાનો વિષે ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓને જાગૃત કરી. પોતે તો એ વખત જેલ જઈ ચૂકેલા હતા જ. આ નવા અપમાન પછી ત્રીજી ૯ મહિનાની જેલ મેળવી. આ સેવાના ચમત્કારિક અસર થઇ. આત્મા આત્માને સાંધનાર, સેવા જેવી અખંડ સંપર્કજી એકે નથી. એ સાંકળના પ્રેમજળે અનેક તેમના તરફ ખેંચાયાં, અનેકે સ્વેચ્છાસેવક બનવાની માગણી કરી.

જેને ગાંધીજીએ કદિ જોયલી નહિ, જાણેલી નહિ, જેની સાથે તેમણે કદિ વાત કરેલી નહિ, એવી સ્ત્રીઓએ તેમની હાંકલનો જ્વાળ આપ્યો અને પ્રસન્નતાથી જેલનું જોખમ પહોંરી ખાણોમાંથી નીકળી પડી. આ બહેનોમાં પોતાનું નામ અમર કરી જનાર એક બહેન માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉંમરની બહેન વાલીઆમા હતી—જેણે જેલમાં ભોગવેલા અસહ્ય કષ્ટને પરિણામે જેલમાંથી બહાર નીકળીને તરત પ્રાણત્યાગ કરેલા. અને એ બહેનનું નામ લીધા પછી ૫. કસ્તુરબાનું નામ પણ લઈ ? વાલીઆમાએ પ્રાણત્યાગ કરેલા તો કસ્તુરબા પ્રાણત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં જ બહાર નીકળેલાં. જેલમાં હતાં તે દરમિયાન આગ્રહપૂર્વક ફળ સિવાય બીજા ખોરાકને ન હોવાની પ્રતિજ્ઞા પાળનાર, એ પ્રતિજ્ઞાને અંગે ભૂખમરો ભોગવનાર, અને જેલમાંથી મૂડી દાડકાં લઈને નીકળનાર કસ્તુરબાનું ચિત્ર—દેટાગ્રાફમાં પણ—પાપાણુ હૃદયને પીગળાવનારું અને દેશદ્રોહીને દેશપ્રેમી બનાવનારું છે. આ જમાનામાં જ્યારે આપણે સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતીનાં કેવળ નામ બોલીને જ સંતુષ્ટ થતા હતા, જ્યારે પદ્મિની, લક્ષ્મીબાઈ અને અહત્યાબાઈની સ્મૃતિથી જ આપણે કૃતકૃત્ય થતા હતા ત્યારે દેશની લાજ માટે કહેવાતી લાજ છોડી કારાગૃહવાસ ભોગવવાનું અને અસહ્ય કષ્ટ સહન કરી પ્રાણત્યાગ કરવાનું સ્ત્રીઓને ગાંધીજીએ શીખવ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં સ્ત્રીઓએ જ્યારથી પ્રવેશ કરવા માંડ્યો ત્યારથી સિદ્ધુરયાનની સ્ત્રીઓ માટે નવો સુગ ઊગ્યો એમ કહી શકાય.

દક્ષિણ આફ્રિકા ઉપરથી અહીં આવતા પહેલાં એક નાનકડા પ્રસંગનો અહીં ઉલ્લેખ કરું ? ૨૫ પાંડનો દંડ અથવા અમુક માસની જેલની ગાંધીજીને સજા થયેલી હતી. ગાંધીજી જેલ ભોગવતા હતા. દરમિયાન કસ્તુરબા જેલ બહાર મરણ પચારીએ હતાં. મિત્રો ૨૫ પાંડ

ભરીને ગાંધીજીને કસ્તુરબાને મળવા લઈ જવાને ઉત્સુક દના. જેવર તો તૈયાર હોય ન. પણ ગાંધીજી સેના હંડ ભરવા દે? તેમણે જેવરની મારફત એક પત્ર કસ્તુરબાને મોકલ્યો. એ પત્ર જોવાનું સહભાગ્ય તો મને નથી મળ્યું પણ ધીરજ અને સાંત્વનાદિ જે જે વસ્તુની આપણે તેમાં કલ્પના કરી શકીએ તે ઉપરાંત એક વસ્તુ એ હતી કે તેમાં સાધ્વી સ્ત્રીને એકનિષ્ઠ પરિનું મધુર આશ્વાસન હતું: 'ભગવાનની ઈચ્છા આપણો મેળાપ ન જ થાય એવી હોય તો હું તને ખાતરી આપું છું કે તારે વિગેની મારી એકનિષ્ઠા-એકપત્ની-નન મારા મરણ પર્વત કાર્યમ રહેશે.'

જેમનું બહુરુચકન એ ખાનગી જીવનનો પડો છે-અને જેમને શુભ રાખવા જેવી એકે વાત નથી-તેમના જીવનમાંથી આવા બીજા અનેક દાખલા લઈ શકાય, પણ તે લેવાનો મારો આધિકાર નથી. આપણે આગળ ચાલીએ. ગાંધીજીની સિદ્ધિસ્થાનની લોકસેવાનો આરંભ અહીં આવતાં વેત શરૂ કરેલી વીરમગમની જગત વિરુદ્ધ ચળવળથી થયો. એ જગત વચ્ચે કરતાં આગળ-આવાળી સ્ત્રીઓને જે ત્રાસ થતો હતો તે જોઈને જ ગાંધીજીનું હૃદય કંપ્યું હતું. એ પછી આવે છે બિદાર. બિદારમાં પણ આફ્રિકાના ગિરમિટીઆ જેવા અથવા ગિરમિટીઆના કરતાં ખરાબ દશામાં જીવનારા ખેડૂતોની સેવા માટે જ તેઓ ગયેલા તે ખેડૂતોની પાસેથી લેવામાં આવતા અનેક કરો, તેમની સાથે ગોરા માલિકોનો અ-ચાલી વ્યવહાર, વગેરે બાજોનો તપાસ કરતાં ગાંધીજીએ તે ગામડીઆઓનાં જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે દરમ્યાન ગામડાંની સ્ત્રીઓનાં જે જીવન જોયાં તે જોઈને તેમનાં હૃદયમાં શૂળ બોકાણું ફેટલીક સ્ત્રીઓને 'તમે રોજ ન્હાતાં નથી?' એમ પૂછવામાં આવતાં 'અમે શું કરીએ? અમારી પાસે એક જ લગનું છે, ખદસવાને લગનું મદાભાજ પાસે અપાવે એટલે રોજ ન્હાન કરીશું' એવો જવાબ કસ્તુરબાને મળેલો. એ જ સ્થિતિ ઓરિસ્સામાં જોઈ. જળતના નાથ (જગન્નાથ) ના મંદિરની ડાયા તળે બૂખે ટળવળનાં અનેકને જોયાં. ગૂજરાત ન્યાં બીજા પ્રાંતો કરતાં બૂખમરો કાંઈક ઓછો ગણાય ત્યાં પણ બે ચાર આના મજૂરી માટે સ્ત્રીઓને રસ્તા ઉપર પથ્થર ફોડતી અથવા મારી ખોદતી અને દલકા અમતદારોની ગાળો અથવા કુચેલાનો બોગ બનતી જોઈ, તેમના પ્રેમજહલ્યે બંગાળ, મદ્રાસ, મદારાજ, રજપુતાના વગેરે પ્રાંતની સ્ત્રીઓની દુર્દશાની કલ્પના કરી લીધી. અને સને ૧૯૦૮ માં જે રેડીઆનો ઉદ્દેશ્ય 'સિદ્ધ સ્વારાજ'માં કેવળ *instinctively*-અંતરજ્ઞતિથી-કર્યો હતો તેને આમ આઠ દશ વર્ષ પછી અનુભવથી પુષ્ટિ મળી, અને પરિણામે રેડીઆને ગરીબના બેડી તરીકે, ધરખૂણે રહીને દામ કરવાની તક આપવાને લીધે ગરીબ સ્ત્રીના સિયળની રક્ષા કરનાર તરીકે, ખેતીની મજૂરી ઉપરાંત સ્ત્રીની શેડી ધરમજૂરીથી ધરમાં પાંચ પૈસા વધારનાર અલખજી તરીકે આખા દેશમાં વ્યાપક કરી રૂક્યો. ન્યાં ન્યાં તેઓ ગયા છે, ત્યાં ત્યાં તેમણે પેલી બિદારની અર્ધનમ જ્ઞેનોનો અને મૂરીની બૂખમરો પીડિત જ્ઞેનોનો તેમ જ ગૂજરાતની તડકા તાપમાં અને અપમાનમાં તથા સિયળનાં જોખમમાં દામ કરનારી જ્ઞેનોનો દાખલો આપીને તેમનાં અસંખ્ય ભાવજોમાં કરાખાનો મર તેમણે પૂર્વો છે. અને આજના સંધિકાળમાં જાનની એક માત્ર અચૂક તાલીમ તરીકે, ગોળનાગકિની શ્રદ્ધર કેળવણી તરીકે, તેમણે રેડીઆ સિવાય બીજું કંઈ મૂલ્યું નથી.

‘આમ રેડીઆ સિવાય ગાંધીને દારિદ્ર્યનો નાશ દેખાતો નથી એટલે સ્ત્રીઓને કરવાનું કામ આપણે કરવું ?’ એવો પ્રશ્ન અનેક પુરુષોએ પોતાના મનમાં અને પ્રગટ રીતે કર્યો છે. આના પ્રસંગ પ્રસંગ જોઈને ગાંધીજીએ જૂદા જૂદા જવાબ આપ્યા છે, પણ એક જ જવાબ જે તેમની આ તેમજ બીજી બધી પ્રવૃત્તિની કુચીકૂપ છે તે એ છે કે આર્તચાણ મહાવ્રત લેનાર આર્ત જે કામ કરે છે તે કામ કરીને જ વ્રતનું પાલન કરી શકે; સીધા શબ્દમાં કહું તો સ્ત્રીની સેવા કરવી હોય તો થોડે ઘણે અંશે સ્ત્રી જનીને જ તે થઈ શકે, લાંબીની સેવા કરવી હોય તો થોડે ઘણે અંશે પણ લાંબી જનીને જ તે થઈ શકે. આજ વૃત્તિથી તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને અહીં નારીપ્રતિષ્ઠાનું પોતાનું કાર્ય કર્યું છે. બાળ-બચ્ચાંનાં મળમૂળ ધોવાં, વાસીકાં વાંળવાં, રાંધવું અને વાસણ માંજવાં, પાણી ભરવું, ઈત્યાદિ સમાજ અને ગૃહસેવાનાં આવશ્યક કાર્યો તો સ્ત્રીના કપાળે લખાયેલું વૈતક છે, એ ભાવને તેમણે નાજૂદ કરવાની શરૂઆત કેટલાં બધાં વર્ષો ઉપર કરેલી ! એમ ન ધારશો કે એ વસ્તુની ૧૯૧૫ માં આશ્રમ સ્થાપીને અને શરીર-પરિશ્રમના સિદ્ધાન્તને તેના બીજા સિદ્ધાન્તોનું કેન્દ્ર કરીને તેમણે શરૂઆત કરી, એ શરૂઆત તો ત્યારથી આફ્રિકામાં પોતે પોતાનો ગૃહસંસાર માંડ્યો ત્યારથી કરી; ટૉસ્ટોય ફાર્મ ઉપર અને ફિનિકસના આશ્રમ ઉપર તેને વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું, અને આજે અનુભવથી અંકિત થયેલા સિક્કા તરીકે હિંદુસ્થાનમાં તેનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

સને ૧૯૨૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેમણે જાતિદ્રેષ અને વેરભાવમાંથી ચતા અત્યાચારથી અકળાઈ ૨૧ દિવસના ઉપવાસની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારનો એક પ્રસંગ અહીં યાદ આવે છે. ગાંધીજીના એકવારના મુખ્ય સાથી અને ત્યારપછી સાચા મિત્ર થયેલા મિ. પોલાક આ ઉપવાસ વખતે તાગ જ હિંદુસ્થાનની મુલાકાતે આવેલા હતા. ઉપવાસ વિશે વાતો કરતાં તેમણે મને કહ્યું: ‘આ શું ? આ તો હજુ થાય છે. આ તો સ્ત્રીઓને શોભે એવો ઉપાય છે. કાચર થઈને સ્ત્રીઓ આમ કરે. ખાપુના સ્વભાવમાં ખરેખર થોડું સ્ત્રીત્વ રહેલું છે.’ ગાંધીજીને આ ટીકાની તે જ દિવસેમાં વાત કરતાં તેમણે મને કહેલું: ‘પોલાક કોક કોકવાર ભારે સાચી વાત કરી નાંખે છે. એ તો મને જાણે છે અને સમજે છે ના ! સાચે જ આવે પ્રસંગે હું સ્ત્રી જની નાહું છું, અને ભગવાનની આગળ અબજા જનીને બેસું છું. સ્ત્રી કાંઈ પતિને મારવા જવાની હતી, તેની સાથે લગવાની હતી ? તે તો આવો જ કોઈ ઉપાય કરે. ભગવાનની આગળ આમ સ્ત્રી જનીને જ ફરિયાદ રજુ કરાય.’

અને એ સ્ત્રી જનવાની વાતનો ઉલ્લેખ કંઈ છું ત્યાં આશ્રમમાં દરરોજ સવારે જોવામાં આવતું પવિત્ર દૃશ્ય આંખ આંગળ ખડું થાય છે. અનેક નર્ત બજી એક વર્ષ આશ્રમમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો એટલે આશ્રમની ખેડોની સેવા કરવાની અનાપાસે મળેલી સંધિનો લાભ લઈ લેવો એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને અનેક કામો છતાં નિયમિત સવારનો થોડો સમય તેમણે સ્ત્રીઓને શીખવવામાં આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય અનુસાર દરરોજ સવારે આ ખેડોનો વર્ગ ચાલે છે, અને વર્ગનો મંગળ આરંભ ‘રઘુપતિ રાંધવ રાત્ર રાત્ર’ની ધૂનથી એક-ખેડેન કરાવે છે. તે પછી મહાભારતમંથન લીધેલી દ્રૌપદીની કરંણ વિનંતિ ખાંધીજી પોતે જ ખેડીને ખેડોની પાસે બોલાવે છે.

ગોવિંદ ક્ષારિકાયાસિન્

કૃષ્ણ ગોપીજન પ્રિય

કૌરવૈઃ પરિમૃતાં માં

કિં ન જાનાસિ કેશવ ॥

હે નાય હે રમાનાથ

વ્રજનાથાર્તિનાશન

કૌરધાર્ણય મગ્નાં મા

મુદ્ગરસ્ય જનાર્દન ॥

કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાયોગિન્

ચિશ્વાત્મન્વિશ્વભાષન

મપદ્મં પાદિ ગોવિંદ

કુરુમધ્યેઽવસીદતીમ્ ॥

એ પ્રાર્થનામાં સ્ત્રી બનીને સ્ત્રીની સેવા કરવા નીકળેલા ગાંધી જ નહિ પણ ત્રિવિધ તાપથી બળતી અને અનેક કૌરવોથી અકબાલથી ભારત માતાનો આર્તસ્વર સંભળાય છે; સ્ત્રી જાતિની રક્ષા માટે, જાનની જન્મભૂમિની રક્ષા માટે, પુરૂષ કહેવાના પણ કાપુરુષ બની ગયેલા અનેક ભારત પુત્રોને ભગવાન જાગૃત કરે, કર્તવ્ય સૂઝાડે, એવી કરુણ વિનંતિ સંભળાય છે.

પણ હું જરા આટો ચાચો. હજી ઝણની મારી ગણના પૂરી નથી થઈ. રેડીઆની ઉપાસના- પ્રગટ થી ભક્તિ-સૂચવવામાં તો સ્ત્રીની સેવાનો ભાવ પ્રગટ અને સ્પષ્ટ છે જ. પણ હવે એટલી સ્પષ્ટ નહિ પણ એટલી જ અચૂક રીતે જે એ વસ્તુમાં સ્ત્રીસેવાની જ પ્રેરણા રહેલી છે તે ઉપર હું આલું છું. એમાંની પહેલી ગોરક્ષાની પ્રશ્નિ. ગોરક્ષાનો ગાંધી-જીએ કેટલો વ્યાપક અર્થ કરેલો છે તે બેઝગામ ક્રેંગ્રેસ વખતે ગોરક્ષા સભાના અધ્યક્ષ તરીકે આપેલા પોતાના ભાષણમાં તેમણે કહેલું. અહીં હું જરા જૂદી રીતે એ રજુ કરવા માલું છું. જેમ રેડીઆ પ્રત્યક્ષ રૂપે ચક્રર અને ચાંભલીઓનો બનેલો છે, પણ અપ્રત્યક્ષ રૂપે એ દરિદ્ર નારાયણની મૂર્તિ છે; જેમ રેડીઆનો પ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ ગરીબના હાથમાં પાંચ પૈસા મૂકવાનો છે પણ અપ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ તો હિંદુસ્થાનના સમસ્ત જીવનને રેડીઆને જાગે એવું સાદું અને કડું કરી મૂકવાનો છે, પરદેશી કૃત્રિમ પુખ્તોથી ભરેલા ભરેલા દેશને સ્વાભાવિક પુખ્તોથી વિભૂષિત ન-દનવનસમો કરવાનો છે, અને ધંત્ર્યુગની સાથે સાથે જે અન્યાય, અત્યાચાર, અસમાનતા અને વેર પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે તેના દાવાનગને સાંત કરવાનો છે; તેમ ગોરક્ષાની નાનકડી દેખાતી પણ એટલી જ ભગીરથ પ્રશ્નિમાં રાંકડી ગાયની જ રક્ષા નહિ, પણ પ્રાણી માનવી, અને વિશેષ કરીને અનેક રીતે પીડાની, કચરાતી, રીજાતી અનેક બહેનોની, અનેક 'ત્યાગમૂર્તિ'ઓની સેવા અને રક્ષા આવી જાય છે.—ગાયને વિશે હિંદુ અને મુસલમાનોનો વ્યામા જાગૃત કરી શકાય તો સ્ત્રીઓને વિશે કરી શકાય એ કંપના રહેલી છે.

અને બીજી વસ્તુ રેડીઆ કે ગોત્રેવાના જેવી પ્રશ્નિ નહિ દેખાતી, પણ બાકિંગમ વિશેષના રૂપે ચિત્તભરી, ગાંધીજીની પ્રત્યક્ષતાની આભપ્રતિભા, એ પ્રતિભાની મંદિ સાથે

હું વિસ્તારના ભયને લીધે, હંદગીમાં અનેક વખત લેવાયલી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાઓ પણ ભેળવી દેવા. ધૃચ્છું છું. કારણ એ પ્રતિજ્ઞાની પાછળ પણ પોતાના જે વહાલાંઓની સેવાને અર્થે એ પ્રતિજ્ઞા લેવાયલી તેઓ અહ્યર્યતો મહિમા જાણે એ જ ઉદ્દેશ રહેલો હતો. ભર જીવવાનીમાં લેવાયલી અહ્યર્યતો પ્રતિજ્ઞા અને પછી ઉપવાસદ્વારા ચાલતી અહ્યર્ય-પ્રચાર-પ્રવૃત્તિ થઈ શા સારું ?

ધણીવાર સ્ત્રીને પાડનાર પુરુષ છે, અને સ્ત્રી જ જમાના થયાં પુરુષનો માર સહન કરતી આવી છે તેનું કાંઈક પ્રાયશ્ચિત્ત તો પુરુષ કરે એ ઉડી ભાવના એ મારી સમજ પ્રમાણે એ પ્રતિજ્ઞામાં રહેલી છે. અને એ પ્રતિજ્ઞાનો હેતુ તો સ્પષ્ટ છે જ. સ્ત્રીસેવાને માટે માણસ કંઈ સાધનસંપત્તિથી અધિકારી થઈ શકે ? બીજાં બધાં સાધન તેના અહ્યર્ય વિના નકામાં થઈ પડે છે. માણસે સૂઝે તેટલી વિદ્યા મેળવી હોય, અનુભવ મેળવ્યો હોય, તેનામાં સૂઝે તેટલો ત્યાગ હોય, અને તેની સૂઝે તેટલી દેશભક્તિ હોય તો પણ અહ્યર્ય વિના તે લાંબું ઉડી શકવાનો નથી, સ્ત્રીઓની સેવામાં તો અનેક કંઈ પ્રસંગે તે દારીને ખેંચી જશે. પણ અહ્યર્યની ‘ટેલિસ્માન’ મેળવીને તે પોતાને માટે ત્રિજીવનની સેવાનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી દેવાનો. એકપત્નીયત લઈ ગૃહસ્થાશ્રમ પાળનાર સેવકો પણ બીજા સ્ત્રીઓને અભયદાન દે છે ખરા. પણ જે પુરુષ પોતાની પત્ની વિષે પણ વિષયભાવ ભૂલી ગયો છે, તેની ખુમારી અને પહોંચ કાંઈક ઓર જ રહે છે, તે સ્ત્રીમાત્રની અને માટે જ પ્રણીમાત્રની સેવા કરવાને માટે સંપૂર્ણ અધિકારી બને છે—એકમાત્રયત પાળતું ધાવણું ખાળક કોઈ વાર બીજા માતાને વળગવાનીયે વૃત્તિ કરે છે, પણ બ્યારે તે ધાવણું છોડે છે ત્યારે જેમ પોતાની તેમ જ બીજા માતાઓ પણ તેને માટે પોપણ દેનારી માતા મરી સેવાયોગ્ય માતૃદેવતા બને છે તેમ. જરા વધારે સરલ ભાષામાં કહું તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સેંકડો બહેનોએ ગાંધીજીનો પડયો બોલ ઝીલી લીધો; ૧૯૨૦-૨૧ માં હજારો હિંદુ મુસલમાન સ્ત્રીઓ જેમાંની ધણીએ તો કદી જાહેરમાં પરપુરુષનાં દર્શન નહિ કરેલાં તેઓ ગાંધીજીને મળ્યા અને સાંભળવા ઉભા-રાતી અને ધણીક પોતાની દેશાની અનેક મુંઝવણ ખાલી કરતી; આજે પણ જે અનેક તેમની પાસે અવશ્ય દૂંધ મળશે એ ખાતરીથી તેમની પાસે નિઃશંક આવીને ઉભી રહે છે—એ બધા શેના પ્રતાપ છે ? એ પેલા મહાવ્રતના પ્રતાપ છે, જેનું તંતોતંત પાલન તો હું હજી કરી શકતો નથી એમ તેઓ પોકારી પોકારીને કહે છે.

આટલું વિવેચન કરીને હું મારા મૂળ વિચાર તરફ પાછો વળું છું. આમ અનેક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા જેમના ઋણના કચરાઈ જવાય એવડા બોળ તથા તમે બહેનો આવેલી છો તેઓ એ ઋણને શી રીતે ફેડશે ?

તમે તરત કહેશો : ‘એ ઋણ માટે તેમનો આભાર માનીને, ધૃધરનો આભાર માનીને.’ ત્યારે તમને કહી દઈ કે સેવા કરી કરીને મુંઝવી નાંખનારા ગાંધીજી લખા આભારથી છેતરાય એમ નથી. તેઓ તો કહેશે : ‘બહેનો, તમારી બની તેટલી સેવા મેં કીધી, હવે તમારે ખારણે આવીને શિક્ષા માગતા ભાઈની ઝોળા ભરો. તમારા પ્રયત્નની મદદ ન હોય તો મારી સેવા નકામી થઈ પડવાની છે. હું સેવા કરવાને જ અસમર્થ થઈ પડવાનો છું.’ અને આ વસ્તુની પાછળ એક મહાન આધ્યાત્મિક સત્ય રહેલું છે. પરમાત્માએ પ્ર. ૨.

ગાંધીજીની ભિક્ષાના બીજા ભાગ વિષે કંઈક વિસ્તારથી બોલું તો હમા કરશો. પહેલા ભાગના સબધમાં તો વ્યાક્રિત પોતાની ફરજ જાનવીને બેસે એટલે થયું. બીજો ભાગ એવો છે કે એમાં દરેક બહેન પોતે પોતા પૂરતું તો કંઈ એટલું જ નહિ પણ સમાજની સેવામાં પણ ભાગ લે. અગર હું કહી ગયો તેમ આખી રૈડ આના પ્રવૃત્તિની પ્રેરણા સ્ત્રીની સેવા કરવામાંથી થયેલી છે, એટલે એ પ્રવૃત્તિમાં તમે જેટલો હિસ્સો આપો એટલો એછો છે.

તમારી પાસે મોટા ત્યાગની કે મોટા કામની માગણી કરવામાં આવી નથી. તમે તમારાં ઘર સંભાળીને બેસી રહેલી છો એટલે તમારે અસહકારી થવાને માટે કેવળ એક જ વસ્તુ કરવાની છે—પરદેશી કાપડનો ખર્ચાકાર. તમરી પાસે એછામાં એછી માગણી એ છે કે તમે દરેક પોતે ખાદી પહેરો, પોતાનાં ખાદી પહેરાવો, પોતે કાંતો અને પોતાનાં પાસે કંતાવો—અર્થાં દલાકતા યજ્ઞમાં પ્રત્યેક પ્રેરો હિસ્સો આપો. વધારેમાં વધારે માગણી તો એ છે કે તમારાથી અને તો ખાદી પ્રવૃત્તિનો આખો ભાર તમે ગાંધીજીના હાથમાંથી લઈ શો.

ખાદી પહેરવાની અગત્ય વિષે વિવેચન કરવાની હજી જરૂર રહી છે ખરી કે ? તમારામાંથી થોડી બહેનો ખાદી પહેરે છે તેની પણ પ્રાયશ્ચ અસર તો છે જ. તમે ખાદી પહેરો છો તો ગૂજરાત કાઠિઆવાડની, બિહારની, બંગાળાની અને તામિલનાડની સંકડો અને હળવો બહેને ની લાજ ઢંકાય છે, અને તેમનો ઘરરસાર ચાલે છે. આનું પ્રમાણ તો આજકાલ 'નવજીવન' અને 'યંગ ઇન્ડિયા'માં જે આંકડા આવે છે તેમાંથી જોવાનું મળશે. જે તમે વધારે પૈસા ખર્ચો—એટલે પૈસાનો કાંઈક ભેગ આપોને ખાદી પહેરતી હશે તો તેમાં દેશ-સેવા છે, પરમાર્થ છે. ખાદીથી જીવન સાદું થાય છે અને ખાદી સરવાળે સરતી પડે છે એ ભાવથી તમે ખાદી પહેરતા હશે તો દેશસેવા તો છે જ અને સ્વાર્થ સ.થે પરમાર્થ છે. પણ આ ઉપરાંત ખાદી પહેરવામાં બીજી એક દૃષ્ટિ રહેલી છે તે, હું આશા રાખું છું કે તમારા ધ્યાનની બહાર ન હોય. ગાંધીજીની ભિક્ષાના પહેલા ભાગમાં શિયળ સાચવવાની વાત છે તેનો આની સાથે પણ સંબંધ છે. પરદેશી કાપડથી શરીર દૂષિત થાય છે એ તો છે જ, પણ ઘણીવાર પરદેશી કાપડનો વસ્ત્રાડખર, રૂપની જેમ, શિયળનો શત્રુ થઈ પડે છે એ તમને યાદ આપું ? ઉગળા દૂધ જેવી, જાડી, ઝીકચક અને ઝાડર વિનાની ખાદી જેવું જખરદરત ખખટર શિકળનું બીજું કંઈ હોઈ શકે ?

અને કાંતવા વિષે પણ શા સારું વિસ્તાર કરવાની જરૂર હોય ? કાંતવાની પાછળ રહેલી ભાવનની વાત હું આગળ કહી ગયો. કાંતવાના અર્થશાસ્ત્રમાં અને આધ્યાત્મિક લાભોમાં હું અહીં નહિ ઉતરું. તમને આજ મુધી એની દલીલા ગયે ન ઉતરી હોય તો આજે ઉતારવાની હું ઉમેદ રાખેના નથી. તમે તો ગાંધીજીવંતી અથવા રૈડીઆ-ખારસ ઉગવવા ભેગાં થયાં છો તો એક વાત તમને જણાવું ? પેલે જ દિવસે ગાંધીજીની જન્મતિથિ કેમ ઉજવાય એને વિષે ગાંધીજીની આગળ જ અમે ચર્ચા કરતા હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું:

દિવસનું રેંડીઓ અને ખાદીમય કરી મૂકા. કાચુ મારી જન્મતિથિમાં શું છે ? મારા હૃદયકાર્યમાં કરી વિરોધતા હોય તો તે આપણા મરીઓના ઉદ્ધારનું, અને તે વાટે દેશના ઉદ્ધારનું, સ્વપન રેંડીઓ મેં શોધ્યા અને દેશની આગળ રજુ કર્યો એ છે. એ કાર્ય આગળ મારાં બીજાં બધાં કાર્ય-એ સેવા આગળ મારી બીજાં બધી સેવા યોગ્ય થઈ જાય છે. એની તમને કદર હોય તો એનો ઉત્સવ ઉજવો. આજે આપણામાં શક્તિ નથી, આજે દેશની બૂંડી ફરા છે એટલે શું થાય ?-ખાજી જો બન તો આજે તમે મત લઈ શકો કે કાંઈ નહિ તો આવતી રેંડીઓ-બારસે પરદેશી કાપડનો એકે દુકાન ન ચલો હશે. ”

હું આશા રાખું છું કે આ ઉદ્ધારોથી તમને આશ્ચર્ય ન થાય. સંભવ છે કે તમે પૂછશો કે શું ગાંધીજીના સત્ય, અહિંસા અને અહિંસાચર્યાના પાલનથી જે રેંડીઓ ચરી ગયો, શું અસહકાર અને સત્યાગ્રહ કરતાં જે રેંડીઓ ચરી ગયો ? એનો જવાબ એટલો જ છે અને પૂરનો છે, કે રેંડીઓ એ કાર્ય છે, સત્ય, અહિંસાચર્યા કત્યાદિ કારણ છે; રેંડીઓ એ ફળ છે, સત્ય, અહિંસાચર્યાદિ બીજ છે. સત્ય, અહિંસાચર્યાદિના પાલન વિના રેંડીઓની શોધ અસંભવ હતી, સત્યાગ્રહ અને અસહકારની પ્રવૃત્તિના ચાલન અને ચિંતનને પરિણામે રેંડીઓને સાર્વભૌમ સ્વરૂપ આપવાનું ગાંધીજીને સૂઝ્યું. એટલે રેંડીઓની પ્રવૃત્તિ એ સૌ કાર્યોના કળશરૂપ છે એમાં શી સંકે છે ?

આટલું વિવેચન તો મારાથી કરતાં કરાર્થે ગયું. તમે એ વસ્તુ નથી સમજતાં એમ તો માન્યું જાય એમ નથી. આજે સ્ત્રીઓને દેશકાર્ય માટે કરી પરી નથી એમ પણ કોઈ કહી શકે એમ નથી. એમ હોય તો આજે અહીં આપણે શા સાર બેગા મળીએ ? હું તો માનું છું કે છેલ્લાં ૬-૭ વર્ષમાં દેશમાં જે જાગૃતિ થઈ છે તેમાં સ્ત્રીઓનો ફિરકો ઓછો નથી. કલકત્તાની ૧૯૧૬ ની ખાસ મહાસભા પછી- દરેક મહાસભામાં સ્વયંસેવિકાઓનું દલ વધતું અને વધતું જ ગયું છે. મહારાષ્ટ્ર જેવા પ્રાંતમાં તો ‘ગાંધીની પ્રવૃત્તિમાં કામ કરનારી કેવળ સ્ત્રીઓ જ છે’ એવી મનઃક ચાલે છે. એ મનઃકમાં પણ જેટલું સત્ય ગ્રહેલું છે તે સ્ત્રીઓને શોભાસ્પદ છે. મુંબઈમાં રેંડીઓનો મધુર ધ્વનિ કેટલેક ખૂણેખાંચરે પણ ચાલુ રાખનાર અને ખાદીનું કામ કરનાર બહેનો જ છે.

પણ એટલાથી સંતોષ વાળીને બેસી શકાય એમ નથી. એ વિરાટપ્રવૃત્તિમાં લાખો અને કરોડો બહેનો જ્યારે ભાગ લેની યથે ત્યારે જ આપણને પૂરી સફળતા મળી શકવાની છે. આપણે બીજા દેશોનો વિચાર કરો. ત્યાં કેટલું કામ સ્ત્રીઓ કરી રહી છે. તમારાં મંત્રી સૌ. હંસાબહેન જાપાન જઈ આવેલાં છે. જાપાનની ઉપર આવી પડેલી મોટામાં મોટી પ્રાકૃતિક આપત્તિ વેળા તેઓ ત્યાં હતા. તેઓ જ કદાચ તમને કહેશે કે ત્યાં સ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં કેટલો ભાગ લઈ રહી છે. કવિવર ટાગોરના જાપાનના પ્રવાસના દિનિચાલના મનેદર વર્ણન-જે ‘પ્રધાન’ માસિકમાં આવે છે તેમાં ત્યાંની સ્ત્રીઓની સેવાનો ઉલ્લેખ આવે છે તે સૌ બહેનોએ વાંચવા જેવો છે. જાપાનથીની વ્યવસ્થા ઉપાડવાનું કામ ત્યાં સ્ત્રીઓએ લીધું છે. આથી અનેક બાળકો પોતાના ઘર છોડી જાપાનમાં જઈને પણ માતાના પ્રેમનો અનુભવ કરે છે. ત્યાંના સ્ત્રીમંડળના જ આંકડા લો ને. ઉત્તર દક્ષિણ વિભાગ મળી એ મંડળમાં ૧૫ લાખ સંખ્યાઓ છે. ટોચીઓનાં ધરતીકંપ વખતે દમનરો અને લાખો બાળકો રખડી પડ્યાં હતાં ત્યારે તેમની રક્ષાને માટે એ લાખ સ્ત્રીઓ કાળ-વારમાં તૈયાર થઈ શકી હતી. એ ચીસંગનાઓની ક્યાં વાંચનાં દૈન્ય દલમરે છે અને તે દેશના

સદ્ભાગ્ય વિશે છાયા થાય છે. આપણે ત્યાં એ રિવાજ ન આવે? જનપાનમાં ૧૫ લાખ સ્ત્રીઓ સેવામંડળમાં જોડાઈ યુધ્ધી છે તો આપણે ત્યાં કરોડ બહેનો ચર્ખાસંઘની સભ્યા થનારી ન મળી શકે? સો સંવાસો વર્ષ ઉપર એ વિરાટપ્રવૃત્તિ બહેનોના જ હાથમાં હતી. બીજા પ્રાંતના આંકડા આપણી પાસે નથી પણ સંયુક્ત પ્રાંત, બંગાળા અને બિહારના કેટલાક આંકડા તો આપણી પાસે મોજૂદ છે. પટના અને બિહાર જિલ્લાની ૩૩ લાખ માણસની વસ્તીમાં ૩ લાખ ૩૦ હજાર કાંતનારીઓ હતી; શહાબાદ જિલ્લાની એથી અર્ધી વસ્તીમાં ૧ લાખ ૫૯ હજાર સ્ત્રીઓ કાંતનારી હતી; ભાગલપુર જિલ્લાની ૨૦ લાખની વસ્તીમાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર કાંતનારી હતી; ગોરખપુરની ૧૩ લાખની વસ્તીમાં ૧ લાખ ૭૫ હજાર કાંતનારી હતી. બીજા જિલ્લાઓના આંકડા નથી આપતો. અને આ બધી બહેનો બધાર પધ્ધતીના નવરાશના જ વખતમાં કાંતની એમ પણ તે વેળાના વર્ણનમાં જણાવવામાં આવેલું છે. જે વસ્તુ સો વર્ષ ઉપર સામાન્ય હતી તે વસ્તુ આજે અશક્ય થઈ છે એમ તો તમે ન જ કહો. જનપાન એ લાખ સેવિકા કાણુવારમાં ઉભી કરી શકે તો મુંબઈ જેવી નગરીની મુશિક્ષિત અને સાધનસંપન્ન બહેનો ખાદીપ્રચાર કાર્યને માટે થોડી બહેનો ચર્ખાસંઘને ન મોકલી શકે?

મુંબઈમાં આર્થિક લાભાર્થે કાંતનારી ભલે એકે ન હોય, પણ મુંબઈની બહેનોની પાસે એટલા જ્ઞાન અને સમજની અવરજ આશા રખાય કે તેઓ યત્નાર્થે કાંતે. અને યત્નાર્થે કાંતવું કેટલું સહજ છે તે તમને જણાવું? તમને રેડીઓ રાખવાનું પાસે એમ ન હોય, તો જે તમારામાંની આગેવાન બહેનો નીકળી પડે તો ઘરઘર બહેનોને તકલી અને ૩ પહોંચારી શકે. તકલી ઉપર થોડા જ દિવસમાં રહેજે કલાકના ૧૦૦ વાર જેટલું સૂતર કાટતાં શીખી શકાય એમ છે. અર્ધા કલાકના ૫૦ વાર નહિ, ને ૪૦ વાર કાંતો તો પણ દરેક ચર્ખાસંઘના સભ્ય તો થઈ શકે જ. તકલી અને ફની વ્યવસ્થા તો તમને ભાઈથી ચીતલીઆ રહેજે કરી આપી શકે. જેને રેડીઓ કાંતવાની સગવડ છે તે રાજીને એક તોણે સૂતર કાંતવાનું યત્ન લે તો તે વર્ષે પોતાના ઉપયોગને માટે ૨૫ વાર કપડાં જેટલું સૂતર તે રહેજે કાઢી શકે. જે કે હિંદુસ્થાનમાં જાણીદાર કપડાની સરાસરી વપરાશ તો ૧૩ વાર જ છે. તમને નવરસ નથી એમ તો તમે ન કહો એવી આશા રાખું. ગાંધીજી પોતાના અપાર કામના જોગબમાંથી એક કલાક કાંતવાનો સમય કાઢી શકે તો ૬ નથી કાઢી શકે તો કે કાંઈ પણ જાણુ અર્ધા કલાક કે એક કલાક ન અચાવી શકે એટલું કામદું હોવાનો દાવો કરી શકે. તમે કહેશો અમે બીજા ઉદ્યોગો કરીએ છીએ—અમે રેશમ ભરીએ છીએ, ત્રીક ભરીએ છીએ, અમે મોજાં યુધ્ધીએ છીએ, સ્વેટર યુધ્ધીએ છીએ, અને અમને રહેજે આંડ આના રૂપીઓ મળી રહે છે. આનો જવાબ આપું? તમે આ બધા ઉદ્યોગો કરતી જતાં અર્ધા કલાક જ કાઢી શકો એમ ૬ માનતો નથી. તમારા એ ઉદ્યોગને બદલે તમે કાંતો એમ તમને કાંઈ કહેવું નથી, એ ઉદ્યોગ ઉપરાંત—તમે સૂત્રે તે કરતી હો, ભરત ભરતી હો, કે ચિંચો દોરતી હો, કાચો કરતી હો કે સંગીત શીખતી હો, ગમે તે કરતી હો, તે ઉપરાંત અર્ધા કલાક યત્નાર્થે કાંતવાને કાઠો એ વિનંતિ તમને કરવામાં આવે છે. અને તમને પૂછું કે તમે જે મોટા મોટા ઉદ્યોગો જણાવ્યા તે ખરેખર મોટા છે. એમ તમે માનો છો? એ ઉદ્યોગો આખા દેશની સ્ત્રીઓની પાસે કાંતવાને બદલે મૂકી શકાય એમ

સંખો મોંઘવાનું, ફંડ ઉધરાવવાનું, તથા સ્વરાજ્યની લાવના નગરન કરવાનું કામ ઉપાદી વેવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી ખાદીના પ્રચાર માટે ઘણા કાર્યવાદકો ગામગામ ફર્યા અને કેટલેક સ્થળે ખાદી કાર્યોદય સ્થાપવામાં આવ્યાં. રાષ્ટ્રિય શાળાઓને લીધે ખીંત કેટલાક કાર્યવાદકો ગામગામોમાં વસવા લાગ્યા. આ બધા જુવાન ઉત્સાહી કાર્યવાદકોએ પોતપોતાનું કામ કર્યું કે ન કર્યું પણ તેમનામાં આમજીવન સુધારવાની શક્તિ કે જ્ઞાન નહોતાં એમ કહી શકાય. કેટલાક કાર્યકર્તાઓનાં ચારિત્ર્ય બહુ પવિત્ર હતાં, ઘરોંએ દેશકાર્ય માટે આત્મબોગ આપ્યો હતો પણ અમુક પ્રકારના જ્ઞાન તથા તાલીમ શિવસ તેમનાથી સુધારણાની અવરથા અને સંગીન સેવા થઇ શકે એમ નહોતું. તેથી અસદકારના જ્ઞાનામાં ગામગામની અવસ્થામાં ફેરફાર કરી શકાયો નથી. પ્રગતમાં કેટલેક અંશે નિહરતા આવી છે, સ્વદેશપ્રેમની લાગણીમાં વધારો થયો છે પણ તેમની શક્તિ તથા લાગણીનો ઉપયોગ કરનારા આગેવાનો નીકળ્યા નથી.

જ્ઞાન આપવાને બદલે આમજીવનને લગતા ખીજા કેટલાક વિષયોની માહિતી આપવાની ગોઠવણ કરવી. વર્ગોની અંદર ભાષણો થાય તેના કરતાં વાતચિત, મુશ્કેલીની ચર્ચા વિગેરેથી જરૂર વધારે ફાયદો થાય. જો શીખવનાર તથા બધા શીખનાર એક જ જગ્યાએ સાંધે રહે તો સહવાસને લીધે પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહકારમાં વધારો થાય અને ગામના આગેવાનોને ઉત્તેજિત કરવાનું સ્હેલું થાય. જુદા જુદા તાલુકાઓના આગેવાનો મળે તેમના સહવાસને લીધે રથાનિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના માર્ગો શોધવાનો પ્રયત્ન થાય. જો આવા વર્ગો કોઈ મોટી નદીના કિનારો ઉપર, કોઈ મંદિર કે આશ્રમમાં, કોઈ પવિત્ર કે રમણિય સ્થળે ભરવામાં આવે તો સાંધે સાંધે ધર્મ અથવા કર્તવ્યની ભાવના ખીલવવામાં મદદ રૂપ થાય. આવા વર્ગો મળે તે વખતે દેશના કોઈ જાણીતા મહાપુરુષને બોલાવ્યા હોય તો તેના ઉપદેશની જાડી છાપ પાડી શકાય. આવો એક પ્રયત્ન વડોદરા રાજ્યના નવસારી પ્રાંતમાં કરવામાં આવ્યો હતો. તેના પ્રેરક કોણ અને કાર્યવાહકો કોણ તેમના નામ જાણી જોઈને લખતો નથી, પણ નવસારીની કો-ઓપરેટિવ બેંકિંગ યુનિયને આ કામ ઉપાડી લીધું હતું.

૧. આમ: આગેવાનો કેળવવાની યોજના

નવસારી પ્રાંતની (જિલ્લો) વસ્તી આશરે ચાર લાખની છે અને તેમાં આઠ તાલુકા છે. દરેક તાલુકાના પાંચ વિભાગ (સર્કલ) માંથી બળબે આગેવાનોની પસંદગી કરવાનું રાખ્યું હતું. નવસારીની યોજનામાં એ પસંદગી તાલુકા પંચાયત તથા વહિવટદારની માર્ફત કરવાનું દરાખ્યું હતું. આગેવાનો ૨૧ વર્ષની ઉપરના હોઈ ભણેલા હોવાં જોઈએ. જો સારા કુટુંબના, ઉત્સાહી અને સર્માજસેવા માટે વખત આપી શકે એવા આગેવાનો મળે તો સ્વાભાવિક રીતે આવી યોજના ફતેહમંદ થાય. શિક્ષણને માટે આવેલા ભાષ્યોને એક વાડીમાં રાખીને તેમને ખવડાવવાનો ખર્ચ બેંકિંગ યુનિયને ઉપાડી લીધો હતો. શિક્ષણના વિષયો કયા રાખવા અને કયા મુકી દેવા એનો નિર્ણય કરવો બહુ સ્હેલ નથી. નવસારીનો પ્રયોગ સાત દિવસમાં પુરો કરવામાં આવેલો પણ ઓછામાં ઓછા ચૌદ દિવસની જરૂર છે. આમજીવનના પ્રયોગના ત્રણ મુખ્ય મુદ્દા પાડવામાં આવ્યા છે:— (૧) ઉત્તમ ખેતી અથવા ખેતીમાં સુધારા કરીને વધારે કમાણી કરવાના પદ્ધતિ, (૨) ઉત્તમ ધંધો અથવા ઓછામાં ઓછા ખર્ચે ખેતી કરવી, પૈસા મેળવવા, વધારે કિંમત મેળવવી, અને ઘરખર્ચો કીડાયત ભાવે કરવા. આ બાબતમાં સહકારી મંચળીઓ અને સ્ટોરનો સમાવેશ થાય છે; અને (૩) ઉત્તમ જીવન, જેમાં ગામડાંની રચના, સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, કેળવણી, દવાખાનાં, પંચાયતોનાં કર્તવ્ય અને એવા એવા અનેક પ્રયોગોનો સમાવેશ થઈ શકે.

લાંબાં લાંબાં ભાષણો સમજવાની શક્તિ અને સમજ્યા પછી પણ તે વિચારોની સચોટ છાપ પડે તેની શક્યતા વિષે શંકા હોય છે, તેથી દરરોજ મેજક સેન્ટર્ન, સિનેમા, તથા નાટકની મદદથી જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. નવસારી પ્રાંતમાં તાવ (મેલેરીયા) નો ઉપદ્રવ સખન હોય છે તેટલા માટે 'મચ્છરદાસ'નું નાટક રચીને તેની માર્ફત જ્ઞાન પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રવક્તા જ્ઞાન આપવાને માટે દરરોજ સવારે ગામની પોળો, માખસના તથા ટોરનાં દવાખાનાં, ખેતીના ઓગરોનું સંપાદકશાળ વિગેરે સંસ્થાઓ ખતાવવાની ગોઠવણ થઈ હતી. એકદર દરરોજ સવારે બે કલાક સંસ્થાઓ જોવામાં, ચાર કલાક

ભાષણોમાં, અને એ કલાક નાટક, મેજક લેન્ટર્ન અથવા સિનેમા જોવામાં જતા હતા. આ કાર્યક્રમ બોમ્બે ગણાય કે નહિ તેનો આંધાર ભાષણકર્તાઓની હોશિયારી ઉપર રહે છે. સામાન્ય ભણેલી ગામડીઆ અગત્યે રહેલામાં રહેલી ભાષામાં, ભારે નહિ પણ રસ ભરેલી શૈલીમાં, યોગ્ય દૃષ્ટિ સાથે, બહુ વિગતમાં નહિ ઉતરતાં, માત્ર ઉપયોગી બાજોતોનું વર્ણન કરવું એ શિક્ષિત વર્ગના થોડા માણસોને જ આવડે છે. એવાં ભાષણો યુરોપ તથા અમેરિકામાં અપાય છે. પણ એ નવી પ્રજ્ઞાલિકા છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ચાલી રહી છે. આપણા દેશમાં કથાકીર્તન માર્ફત પ્રચારકામ થતું હતું પણ તે મુખ્યત્વે ધાર્મિક વિષયની અંદર, અને હાલમાં તો એ સંસ્થા નિરૂપયોગી જેવી થઈ રહી છે અને ઘણીવાર બ્લેમ તથા ખરાબ રીટી રિવાજોને ઉત્તેજન આપે છે. શિક્ષણના વિષયો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) ગ્રામ પંચાયત	(૫) ઢોર સુધારણા
(૨) ગ્રામ સ્વચ્છતા	(૬) ગ્રામ શાળા
(૩) ખેતીમાં સુધારા	(૭) આરોગ્ય
(૪) સહકારી મંડળો	(૮) ગ્રામ જીવન

આ દરેક વિષયમાં નિખ્યાત ગણાતાં ગૃહસ્થોને શિક્ષણનું કામ સોંપાયું હતું, અને સ્વાભાવિક રીતે ઘણાખરા ભાષણકર્તા અમલદાર વર્ગના હતા. જો આ પ્રકારની કેળવણી બિન-અમલદારીવર્ગ તરફથી આપવામાં આવે તો એની અસર વધારે સારી થાય.

નવસારીની યોજના એવી છે કે જે ગ્રામ આગેવાનો એક વખત શિક્ષણને માટે આવી ગયા છે તેમને લાગણાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી બોલાવવાં એટલે તેમના ઉપર વધારે ઊંડી છાપ પડે.

આ યોજના અખતરાશ છે અને તેમાં અનેક સુધારા થઈ શકે અને મુરકેલીઓ તો ઘણી છે. યોગ્ય માણસો અગત્યેવાનું કામ કરવા માટે બહાર પડતા નથી. સરકારની જોડે ખટપટ થશે એ દહેશતથી નરમ સ્વભાવના માણસો પોતપોતાના કામમાં ગુંથાઈ રહે છે. ચાલાક અને હુદિમાન માણસો ગામડાંનું નિરૂપયોગી જીવન છોડીને શહેરોમાં આત્મા નંચે છે તેથી ગામડાંનાં જીવનને ખીલવી શકે એવા માણસોની ખામી હમેશાં નડે છે. ગામડે ગામડે કુસંપનો કેર વર્તે છે અને અદેખાઈને લીધે કામની મુરકેલીઓમાં નકામો વધારો થાય છે. જો સારા માણસો યુદ્ધાઈ આવે અને તેમને કેળવનાર વર્ગ તેમની સાથે એકઠીલીથી ભળી જાય, શિક્ષક અને શિષ્ય સાથે રહે, ભાષણો ઓછાં થાય પણ પ્રત્યેક તર તથા વાંદા-ધાટની પદ્ધતિથી શીખવવામાં આવે, રહેવાનું સ્થાન સુંદર રમણિય જગ્યાએ હોય તો ઉપરની યોજના વધારે સફળ થાય. ખેતી, સરકાર, ગ્રામજીવન એ વિષયો એવા અરસપરસ સંબંધવાળા છે કે જુદા જુદા શિક્ષકો એકની એક બાજત ઉપર બોલે એવો સંભવ રહે છે. દરેક ભાષણ અથવા વાંદાધાટ પછી વિદ્યાર્થીઓ બરાબર સમજ્યા છે કે નહિ તે જાણી લેવાની જરૂર છે. અને અભ્યાસક્રમને અંતે પણ વિદ્યાર્થીઓ કેટલું સમજ્યા તેની તપાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. શિક્ષણ સાત દિવસને બદલે બાર ચૌદ દિવસ સુધી લંબાવવું શ્રેષ્ઠ પડશે. દરેક વિષયમાં જેટલું શીખવવાનું હોય તેની ટુંકી છાપેલી નોંધ દરેક વિદ્યાર્થીને આપવી, અને બીજી શકે તો એ બધાં ભાષણોનો સાદ પત્રિકારૂપે છપાવીને વહેંચવો. ગમે તેવું રકાર્ડિંગ જેવા વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું તેવો નકામો બોલો તારારો નહિ.

પંડોદારની સરકાર કેવા નિયમેને અનુસરીને ગ્રામ પુસ્તકાલય અગર ફરતાં પુસ્તકાલય આપે છે, વ્યાયામશાળા કઢાવવા માટે શી મદદ આપે છે, અથવા જે ગામડાંમાં નિશાળ નથી તેવાં ગામડાંને કેવી શરતે અને કદી રીતે શાળા કઢાવી અંપાય એવા બધા ખાતાંના નિયમો આ ગ્રામ આગેવાનોએ જાણવા જોઈએ. ગામનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું, આખા તાલુકામાં રમત ગમતો શીખવીને દરિકાર્જના મેળાવડા કરવા, આખામાં કુસ્તીની તાલીમ આપવી ધર્મોપદેશ, કથા, કીર્તન, ભજન માટે કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી, ગામ ઔપધાયણો કેવી શરતે કઢાવવાં અગર સ્થાપવાં, અને દારૂનિષેધ તથા સમાજની કેટલીક ખરાબ રીતો (બાળક્રમ, કન્યાવિક્રય, કન્યાને ભણાવવી નહિ)ના મુદ્દારા માટે કેવા પ્રચાર કરવો એ સર્વ બાબતોનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. અને તે માત્ર ભાષણ દ્વારા અપાય એવું નથી. નિયમેના ઉતારા જાપાવીને આપવા પડશે અને તેની સચી વાતમાં ને વાતમાં થઈ શકે. તે ઉપરાંત એ આગેવાનો પોતપોતાના ગામોમાં જઈને શું કાર્ય ઉપાડી લે છે તેની વખતો વખત ખબર કાઢવી, અને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કે સલાહ માગે તે આપવાની ગોઠવણ કરવી. જે તે ભાષ્યોમાં પહેલ કરવાની શક્તિ ન હોય તો તેમને કામની શરૂઆત કરી આપવાની ગોઠવણ પણ થઈ શકે, અને તે જતાં જો કામ ઉપાડી ન લે તો તેમના નામ કમી કરી નાંખવાં. શિક્ષણ લીધા પછી કાંઈ ખાસ કામ કરવાનું નથી એવી પ્રથા પડી જશે તો આ વર્ગો બંધ થઈ જશે અને આવો મુંદર અખતરો કમેતે મરણ પામશે.

ગ્રામજીવનની પુનઃ રચના એક જ રસ્તે થવાની નથી. પ્રગ્નની શારીરિક, માનસિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે જુદા જુદા અનેક પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે. નવસારીમાં કરેલો પ્રયોગ માત્ર એક દિશામાં પ્રગતિ કરે છે. એ પ્રયોગના અમલમાં અનેક ભૂલો હશે, પણ જે આગેવાનો ગામોમાં રહીને ગામનું, તાલુકાનું, જિલ્લાનું, કે રાજ્ય અથવા ઇલાકાનું કામ કરી રહ્યા છે તેમને કામ કરવાની માહિતી તથા તાલીમ મળે એ ઘણું જ આવશ્યક છે. જે દરેક પ્રાંત કે જિલ્લો આવો અખતરો કરે અને તેમાં મુદ્દારા કરે તો થોડાં વર્ષોમાં ગ્રામજીવન મુધરી જાય. બાકી આજે જે ખોટી ખોટી ખૂસો અને ધમાલ, યોજનાઓ અને બડી બડી વાતો સાંભળીએ છીએ તેનાથી દેશને કાંઈ ફાયદો થતો નથી અને મહાસભા જેવી સંસ્થાના દરાવો દફતરે પડી રહે તેમાં હિંદી પ્રગ્નની હાંસી થાય છે.

વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી

શાળા પાઠશાળામાં શીખીને નહિ પણ કુદરત પાસેથી શીખીને રા. રા. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પારંગત થયા છે. એમને ભાષાની કેળવણી અહીં એકી મળી છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો શોખ લાગતાં એ શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે અખંડરૂં ઈંદ્રજી ભાષાનું જ્ઞાન ધરમેળ મેળવી લીધું છે. ઈંદ્રજી ભાષાના 'બોટેની' (Botany) વનસ્પતિવિદ્યા) સિવાયના વિષયના અન્ધો એમણે ભાષ્યે જ વાંચ્યા છે. 'બોટેની'ના અન્ધોની શાસ્ત્રીય પરિભાષા પણ કોશ કે શિક્ષક પાસેથી કવચિત જ શીખ્યા હશે; બાકી તે 'વનસ્પતિ'ઓમાં તે તે શબ્દનો વપરાશ જોઈને શબ્દાર્થ પકડેલો.

રા. રા. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીના વનસ્પતિશાસ્ત્રી તરીકેના ભાવિ જીવનની ખરી શરૂઆત ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં થઈ. એ સાતમાં તેઓ મુંબાઈ આવ્યા અને સફળત જ્યેષ્ઠરામ મુકુંદજી મારફત પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીના સમાગમમાં આવ્યા. આ સમાગમથી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીના જીવનક્રમમાં મોટો ફેરફાર થયો. પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીનું સમગ્ર જીવન જુના શોધને અર્પણ થયેલું. જયકૃષ્ણભાઈની શુદ્ધિ પણ આ સમાગમથી શોધખોળને માર્ગે વળી. પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી, જુના લેખો અને સીકાઓની શોધખોળની બાબતમાં તો પારંગત હતા, પણ એમણે આખા હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરતાં તે તે પ્રાન્તનાં દેશી ઔષધીય વનસ્પતિઓનાં નામોની પણ શોધખોળ કરી હતી. વનસ્પતિ ઓળખવાનો એ એમને સારો શોખ હતો. અને વનસ્પતિ રાસાયનું આધુનિક વિજ્ઞાનનું શાસ્ત્રીય વર્ગીકરણ વગેરે નવી વાર્તા પણ એને સમજી લીધી હતી. એમનો આ વનસ્પતિ પ્રેમ રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈમાં જોઈ. જયકૃષ્ણભાઈ જુના અહરો ઓળખવા વગેરે પુરાતત્ત્વનું કામ તો પં. ભગવાનલાલ પાસેથી, એમની પાસે કામ કરતાં કરતાં શીખ્યા જ; પણ એમના ચિત્તનું સ્વાભાવિક જીવનને જુ તો વનસ્પતિ ઓળખવા ઉપર હતું. ભગવાનલાલભાઈએ આ તરત જોઈને અત્યંત પતે છે. પં. અર્જુન જેવા એ વખતના સારા વનસ્પતિશાસ્ત્રીનો જયકૃષ્ણભાઈને યોગ્ય સુઝાઈ જયકૃષ્ણભાઈ પ્રકૃતિથી અતિશય ઉદ્યોગી, તીવ્ર જિજ્ઞાસુવૃત્તિવાળા, અને શિષ્ય વાળા, શરીર ખડતલ અને ધૈર્યદામ અન્ત લગી મને તેવી મુશ્કેલી નહોતી. શીખવવામાં આપનાર પાઠવાના આગ્રહી એટલે જ. સીતારામ અર્જુનનો યોગ થયા પછી તે સફળ થાય. એના અભ્યાસ ઝડપથી આગળ વધવા લાગ્યો. તેઓ સખારામ ર. જુના જુના શિક્ષકો ત્રણે એકલા કરવાના કામમાં મદદ કરતાં, બદલામાં એમની પાસેથી વનસ્પતિ જ્ઞાન ખેંચી લેતા. થોડા વખતમાં જ એમને ખજાર પડી કે સખારામ અર્જુન કોઈ વનસ્પતિ બરાબર ન ઓળખાતી હોય ત્યારે કોઈ પુસ્તકની મદદથી ઓળખી કાઢે છે. પછી તો એમણે આ પુસ્તકનો પતો મેળવ્યો, પુસ્તક મેળવ્યું અને 'બોટેની'ના પુસ્તકોનો, જાત મહેનતથી પં. ભગવાનલાલભાઈની મદદથી અને બીજા ન્યાંધી મદદ મળી ત્યાંથી મેળવીને એમણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. થોડા વખતમાં જ વનસ્પતિ વિદ્યામાં જયકૃષ્ણભાઈને વ્યુત્પત્તિ થઈ ગઈ અને પછી તો સખારામ અર્જુન સાથે મુંબઈ

આસપાસની એકેએક વનસ્પતિ ઓળખી લેવાનો એમણે પ્રયત્ન ચારંબો. અમુક વખત પછી પોતાના કામમાં મદદ કરવા માટે ડા. સખારામ અર્જુન જયકૃષ્ણભાઈને કાંઈક પગાર પણ આપતા. પણ જયકૃષ્ણભાઈનું લક્ષ્ય તો વનસ્પતિવિદ્યા તરફ જ હતું. ડા. સખારામ અર્જુન પણ જયકૃષ્ણભાઈનો વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ જોઈને સંતુષ્ટ થયા. અને કોઈને વનસ્પતિ ઓળખાવનારની જરૂર હોય તો તરત જયકૃષ્ણભાઈનું નામ દેતા.

પં. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીને ડા. કેમ્પબેલ, ડા. જુડેર, પીટર્સન, બર્નેસ વગેરે એ વખતના પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના તથા પુરાતત્ત્વના વિદ્વાનો સાથે ઘણો સારો સંબંધ હતો. આમાંના કેટલાક સાથે જયકૃષ્ણભાઈને પણ ઓળખાણ થયેલી. તેઓ પોતે જ કહે છે : “ યુરોપર પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીની સાથે મુંબઈ એટ્રીડીઅરના કામ માટે મુસાફરી કરતાં મહુમ જે. એમ. કેમ્પબેલની સાથે પણ લખનારને ઓળખ થઈ હતી. અને તેઓ સાહેબ પણ જંગલમાં ફરતાં ઘણી ઘણી વનસ્પતિઓનાં નામો વગેરે પૂછી લખનારને એ વિષયમાં ઉત્તેજિત કરતા હતા. ” (વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પં. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનું જીવન ચરિત્ર પા. ૧) વળી પં. ભગવાનલાલભાઈને જે રીતે પુરાતત્ત્વના કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ પંડિતો સાથે વિદ્યાના કારણે જ મૈત્રી થયેલી તે રીતે મુ. જયકૃષ્ણભાઈને પણ બે ત્રણ સારા વનસ્પતિશાસ્ત્રજ્ઞ ઇંગ્લેન્ડ સાથે મૈત્રી સંબંધ થયેલો. ગ્રાન્ટ મેરીકલ કોલેજના એ વખતના વનસ્પતિશાસ્ત્રના અંગ્રેજ અધ્યાપક મેકડોનલ સાહેબ સાથે તો ડા. સખારામ અર્જુને જ પરિચય કરાવી આપેલો, અને જયકૃષ્ણભાઈ આ અંગ્રેજ અધ્યાપકને પણ વનસ્પતિના નમૂનાઓ લાવી આપીને મદદ કરતા. આ અંગ્રેજ વિદ્વાને જ એક વખતના રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સીપાલ ચેસ્ટર મેકનોટન સાથે ઓળખાણ કરાવેલી. આ ઓળખાણ કેવી રીતે થયું તેનું મનોરંજક વર્ણન એક વખત જયકૃષ્ણભાઈ પાસે સાંભળેલું. મેકનોટન પ્રિન્સીપાલ નીમાઈને મુંબઈ આવ્યા, પણ એમને દમનું દરદ હતું અને એ વધશે એવી બીક ખરી એટલે આરોગ્ય જળવવાના ઉપાય તરીકે ખુલી હવામાં કેમ વધારે વખત રહેવાય એનો વિચાર કરતાં, વનસ્પતિ પરિચય વધારવાથી ખુલી હવામાં ઉપયોગી વખત ગાળી શકાય એમ નહીં કરી મેકનોટને મુંબઈ ઉતરતાં વેંત મેકડોનલ પાસે મુંબઈની આસપાસની કોઈ પણ વનસ્પતિ પૂછીએ કે તરત ઓળખાવે એવા માણસની માગણી કરી. અને મેકડોનલે જયકૃષ્ણભાઈને ખતાવ્યા. પહેલે જ દિવસે જયકૃષ્ણભાઈ સાથે ફરતાં એમનાં વનસ્પતિજ્ઞાનથી મેકનોટનને એવો સંતોષ થયો કે એ વિદ્વાને મુંબઈ આસપાસની વનસ્પતિનો પરિચય મેળવવા માટે જયકૃષ્ણભાઈ સાથે આઠ દસ દિવસ સુધી પર્યટનો કર્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતે માથેરાન ગયા ત્યારે જયકૃષ્ણભાઈને માથેરાન તેજાવ્યા. મેકડોનલ, બર્ડવૂડ (H. M. Birdwood) અને મેકનોટન જેવા વનસ્પતિવિદ્યાના સારા અભ્યાસી અને મુસિક્ષિત તથા સંસ્કારી ઇંગ્લેન્ડ સાથે માથેરાન ઉપર વનસ્પતિ ઓળખવા માટે ફરતાં ફરતાં બર્ડવૂડ જેવાને પણ અત્યણી વનસ્પતિ પોતે ઓળખી આપે ત્યારે એમને જે આનંદ થયેલો તેની રમણિય ઠાવા આજે પણ એ વાત કરતાં એમના મોઢા ઉપર પથરાઈ જાય છે. બર્ડવૂડ અને મેકનોટન સાથે જયકૃષ્ણભાઈની મૈત્રી છેવટ લગી જળવાઈ રહેલી. આ ઉદારચિત્ત અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ જયકૃષ્ણભાઈનો વિદ્યાપ્રેમ, એની વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં નિષ્ણુલતા અને સાથે જ એમની દુર્બલ આર્થિક સ્થિતિ જોઈને એમને વારંવાર મદદ કરેલી. અને છેવટ ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં એ વખતના પોરબંદરના એડમિનિસ્ટ્રેટર સર લેલી સાહેબે જયકૃષ્ણ-

ભાષને ' ક્યુરેટર ઓફ ફોરેસ્ટસ એન્ડ ગાર્ડન્સ ' તરીકે સારા પગારથી રાખ્યા તે પણ બહુ-
બૂઝતી અને મેકેનોટનની સૂચનાથી જ. આ વિદ્યાપ્રેમી અંગ્રેજ મિત્રોને જ્યઃકૃષ્ણભાઈ વારંવાર
યાદ કરે છે.

પોતાની પોરબંદરમાં નિમણુંક થઈ એ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં રા. રા. જ્યઃકૃષ્ણભાઈ
લખે છે : “ આ હુકમ લઈ હું લેંલી સાહેબ પાસે ગયો અને વિનંતિ કરી કે સાહેબ, હું
નોકરીમાં અહીં ફસાઈ જઈશ તો ફાલ હું મુંઝમું પં. ભગવાનસાલ ઈશ્ટ અને ડા. સખા-
રામ અર્જુનના સહવાસમાં રહી વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરું છું તે રહી જશે. જે પરથી તેઓ
સાહેબ ખડખડ દરયા અને મને અંગ્રેજીમાં કહ્યું:—

‘ Well, never mind, we have given you a congenial work, I
think. Please, do your work and you will find an interest in it.
Your knowledge of plants should now be put to some practical
and useful work. ’ (વનસ્પતિશાસ્ત્ર પ્રસ્તાવના પા. ૬)”

ખરેખર પોરબંદરની નોકરીએ જ્યઃકૃષ્ણભાઈના જ્ઞાનને વ્યવહારમાં ઉતરવાનો અવકાશ
આપ્યો. તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૮૬ થી ૧૯૦૪ સુધી પોરબંદર રાજ્યની નોકરી કરી. ખરડાના
વંગલની વ્યવસ્થા પ્લેલ વહેલી એમને જ લાગે થઈ. પણ આ નોકરી દરમિયાન પોતાના
શોખનું અને વધારે લોકોપયોગી કામ તો એમણે ખરડાની વનસ્પતિનો અભ્યાસ કરવાનું
કર્યું. જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ નોકરી ઉપર ચડ્યા પછી, પોતાનું નવું કામ રસ્તે ચઢી ગયું કે તર-
ત જ ખરડાની વનસ્પતિના નમૂનાઓનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. આ સંગ્રહો એમણે વારંવાર
જુદાં જુદાં પ્રદર્શનોમાં મુક્યા છે અને એ માટે એમને યાદો મળ્યા છે. ઇ. સ.
૧૯૦૪ માં નોકરીથી નિવૃત્ત થતાં પોતે કરેલી નોંધો. ઉપરથી જ્યઃકૃષ્ણભાઈએ ખરડાની
વનસ્પતિનું ઇંગ્રેજીમાં લખાતી Flora ની રીતે પુસ્તક લખવા માંડ્યું અને ઇ. સ. ૧૯૧૦માં
સુપર ટાઇલ કદનાં લગભગ ૭૫૦ પાનાંનું, ૯૫ વર્ગ (natural order)ની જુદી જુદી
૬૧૫ વનસ્પતિના વર્ણનનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું.

આ પુસ્તક લખવામાં જ્યઃકૃષ્ણભાઈને કોના તરફથી અને કેવી મદદ મળી તેનું વર્ણન
એમણે જ કર્યું છે: “ આવા વનસ્પતિ વર્ણનનું પુસ્તક લખવામાં અંગ્રેજ વિદ્વાનોને પુસ્ત-
કાસંયોગી, વનસ્પતિના સુકા નમૂનાઓના સંગ્રહોની, પોતા જેવા અથવા પોતાથી વધારે
જ્ઞાન ધરાવનારા એ જ વિદ્વાના વિદ્વાનોની અને બીજી ઘણી સાહેતા મળી શકે છે, જ્યારે
આ લખનારને કેવળ આ સ્વસ્થાનનાં ખરડા ડુંગર, ખરડાના ખારી અને સ્વસ્થાનમાં ઉગતી
વનસ્પતિઓની જ મદદ મળેલી છે. આ વનસ્પતિઓએ જે મદદ આપી છે તે માટે લખ-
નાર તેઓનો ખરેખર મોટો ઉપકાર માને છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ વિશે લખનારને
પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ છે. (વનસ્પતિશાસ્ત્ર પ્રસ્તાવના પા. ૫)

ખરડા ઉપર-ખરડાની વનસ્પતિ ઉપર, ખરડાનાં માણસો-રખારી એર વગેરે ઉપર
જ્યઃકૃષ્ણભાઈને કેવો પ્રેમ છે એ એ એમની સાથે ખરડામાં ફરતાં જોયું છે. કાઠિઆવાડમાં
એ મોટી પર્વતદારો છે: ખરડો અને ગિર. ખરડા કરતાં ગિરનો વિસ્તાર વધારે છે. ખરડાના
ઉંચામાં ઉંચા શિખર કરતાં ગિરનાર ઘણો વધારે ઉંચો છે; અને તીર્થસ્થાન તરીકે ગિર-
નારની પ્રતિષ્ઠા બહુ જુના કાળથી સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જાહેરી છે. જતાં ગૂજરાતી વૈદક
માસિકામાં અને ગૂજરાતી વૈદ્યોની ચર્ચામાં ખરડાનું નામ જ વધારે આવે છે એનું કારણ

જયકૃષ્ણભાઈ છે. ખરડામાં પોતામાં કોઈકે વિશેષતા હશે. જયકૃષ્ણભાઈ કહે છે તેમ ગિરમાં જે વનસ્પતિ ઉગે છે તે જ્યથાઅંધ ઉગે છે પણ ખરડામાં ગિર કરતાં વિવિધતા વધારે છે. વનસ્પતિ ઝોળખવા ઈચ્છનારને વિવિધતા વધારે આકર્ષક હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ ખરડાની ખ્યાતિનું મુખ્ય કારણ એ નથી. ખરડાની જૂગોળ, જૂરચના, ખરડાની વસ્તી * - ટુંકામાં પોરબંદરની હદના ખરડાના પથરેપથરોના જયકૃષ્ણભાઈએ અભ્યાસ કર્યો છે. મતલબ કે ખરડાને આકર્ષક બનાવનાર ખરડામાં ગુરુની હાજરી હતી.

હું પણ એ વખત વિ. સં. ૧૯૭૫ તથા ૧૯૭૬ ના શ્રાવણ ભાદરવામાં મું. જયકૃષ્ણભાઈ સાથે ખરડામાં ફરી આવ્યો છું. પહેલી વાર ગયો ત્યારે અમે પોરબંદરથી રેલગાડીમાં નીકળી સખપર સ્ટેશને ઉતરી ગાડામાં બેસી બીલેશ્વર ગયા. બીલેશ્વરથી ખંભાળા, ખંભાળેથી સાતવીડાને નેસે * ઊંટ ઉપર અને ત્યાંથી બીડની કેડીને રસ્તે ઊંટ ઉપર જ પોરબંદર આવ્યા હતા. એ વખતે પોરબંદર શહેરની આસપાસના પ્રદેશની તથા ખરડાના ભાગની મળીને ફરતાં ફરતાં ત્રણસો સાડીત્રણસો લુદી લુદી વનસ્પતિ મને જયકૃષ્ણભાઈએ ઝોળખાવી હતી. બીજી વાર ગયો ત્યારે ખરડાને લુદો જ ભાગ-જેમાં કેટલોક પોરબંદરની હદનો અને કેટલોક જામનુગરની હદનો હતો-લુદો જ રસ્તેથી જઈને જોયા. રાણુવાવ સ્ટેશને ઉતરી, આદિત્યાણ જઈ ત્યાંથી આદિત્યાણ ખાગમાં થઈ ગોદાણે આવ્યા. ગોદાણેથી ઊંટ ઉપર દ્રામણીની કેડીએ ચડી દ્રામણીને નેસે થઈ સાંકળોળ તળાવને રસ્તે સુવડાંને નેસે પહોંચ્યા અને ત્યાંથી કીલેશ્વર જોઈ બીલેશ્વર આવ્યા. આ રીતે બે વર્ષમાં થઈને મારે ખરડાની એક નોંતની પ્રદક્ષિણા થઈ. અજાત, ખરડાનું પ્રાચીન સ્થાન હુમલીનું ખેડેર હું ન જોઈ શક્યો, પણ બીજા ઘણા ભાગો જોયા. વનસ્પતિ જોવાની મજા તો જયકૃષ્ણભાઈ સાથે જ આવે. તેઓ વનસ્પતિનું ટુલ ઘઉં એના લુદા લુદા ભાગો બનાવનાં જે રસિક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે એ એ વિદ્યા ઉપરના તીવ્ર રાગ વગર અસંભવિત છે. પણ ખરડાની વસ્તીએ જોવા બંધુવા જેવી છે. એ ઢોર ઉછેરનાર જોતોની પછાડે કેટલો ઇતિહાસ છુપાઈ રહ્યો છે એ કોણ કહી શકે? એક કાળા, હંચા અને મોટા માથા તથા મોટાવાળા રખારીને મને બતાવીને જયકૃષ્ણભાઈએ એને પૂછ્યું: 'તારી નુક-અટકે (એમણે વાપરેલો શબ્દ હું બૂઝી ગયો છું) શું?' તેણે કહ્યું: 'હણુ'. જયકૃષ્ણભાઈએ મને કહ્યું: 'આં કાળા હણુ'. એક બીજાને બતાવીને પૂછ્યું ત્યારે એણે 'મોરી' કહ્યું. અર્થાત મૌર્ય. આ રીતે એક કાળે ભારતવર્ષનું સામ્રાજ્ય ભોગવનાર જોતોના વંશજો આત્યારે ઢોર ચારે છે!

બીલેશ્વર અને કીલેશ્વરનાં સ્થાનો પણ ખરડાના જેવા જેવાં સ્થાનો છે. બીલેશ્વરની નદી નામથી પ્રસિદ્ધ રમણિય ઝરણુને કાંઠે આવેલું હળર વર્ણનું જૂનું બીલેશ્વરનું સ્થાન પોરબંદર તરફ અપાસે જનારે જરૂર જોવા જેવું છે. બાકી હવે પોરબંદર જનારને પોરબંદરમાં જયકૃષ્ણભાઈનાં દર્શન થાય એમ નથી. કારણ કે તેઓ છેલ્લાં ચાર વર્ષથી પોતાની જન્મભૂમિ કચ્છમાં રહે છે. તેઓ કચ્છના ગિરનારા બ્રાહ્મણ છે. અને હાલમાં કચ્છના મહારાજાની ઈચ્છાથી માંડવીમાં રહી વનસ્પતિ સેવા કરે છે. જયકૃષ્ણભાઈએ વનસ્પતિવિદ્યા

* ખરડાની વસ્તી, ભરવાડો, રખારીઓ, મેર, સાચર વગેરે પશુપાલક જોતોનાં સ્વભાવ, રીતરિવાજો, ટેવો વગેરેનો જયકૃષ્ણભાઈએ અવલોકનપૂર્વક શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે, પણ બીજી રોકાણને હીલે એ અભ્યાસનું કૃત ગૃજાતને મળ્યું નથી.

† નેસડો=પંદર વીસ ઢોરો અને એના પાંડોનો વાસ.

મેળવી લીધી અને પોરબંદરમાં સ્થિર થઈ ગયા પછી એમણે ગૂજરાતમાં વનસ્પતિની ઓળખાણુ, માત્ર નામ જાણવા પુરતી નહિ પણ શાસ્ત્રીય ઓળખાણુ કેમ ફેલાય એ માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. વૈદ્યકલ્પતરૂમાં લેખો લખીને, પ્રદર્શનોમાં વનસ્પતિના નમૂનાઓ રાખીને, પોતાની પાસે કેાઇ પણ અભણી વનસ્પતિનો નમૂનો લઇને આવશે તેને પોતે તે વનસ્પતિની મફત ઓળખાણુ આપશે એવી જાહેરખબરો આપીને, વૈદકને અંગે વનસ્પતિ ઓળખવા ઇચ્છનારને પોતાને ઘેર રાખીને, એ શાસ્ત્ર ભણાવવાની મહેનત કરીને, એ રીતે અનેક માર્ગે વનસ્પતિવિદ્યાના પ્રચારનો ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષથી એઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં વનસ્પતિશાસ્ત્ર જાપાનું તે પણ ‘‘ યુરોપીઅનો પરદેશ બેઠાં બેઠાં આ દેશની વનસ્પતિ વિશે લખે અને આપણા લોકો પોતાનાં આંગણમાં ઉગેલી વનસ્પતિનેય ન ઓળખે ’’ એ સ્થિતિ દૂર કરવાના ઇરાદાથી. Flora Baroda ઇંગ્રેજમાં લખ્યું હોત તો જે કીર્તિ મળત તે જતી કરીને ગૂજરાતીમાં લખ્યું તે પણ આવી દેશપ્રીતિથી પ્રેરાઇને છેવટ ૭૦ વર્ષની ઉંમર પછી કચ્છમાં ઉંટ ઉપર ફરી, ત્યાંની વનસ્પતિ જોઇ, પુસ્તક પૂરું કર્યો પછી પંચ કેશ ઉતારવા એવું વ્રત લઇ, કચ્છની જડીભુટ્ટી પુસ્તક લખ્યું અને સો ચિત્રો સાથે એ પુસ્તક કચ્છના જ મહારાજના ઉદાર આશ્રયથી હમણાં જ પ્રગટ કર્યું.

જ્યકૃષ્ણભાઈએ અંતઃકરણની ધગશથી આટલો આટલો પ્રયત્ન કર્યો છતાં એનું પરિણામ થોડું જ આવ્યું છે. અલગત એમનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર વૈદ્યાના વિદ્યાર્થીઓમાં વંચાય છે. ત્રીશ વર્ષ પહેલાં વૈદ્ય થવા માટે વનસ્પતિજ્ઞાનની જોટલી જરૂર મનાતી તે કરતાં આજે ઘણી વધારે મનાય છે. જ્યકૃષ્ણભાઈનો છુટક અને પરચુરણ લાભ પણ ઘણો લેવાયો છે. અનેક માણસોએ ટપાકમાં નમૂના મોકલીને એનાં નામ પૂછાવ્યાં છે. અને કેાઇએ, કેાઇ વૈદ્ય કે ડોશીએ ખતાવેલી જડીભુટ્ટી, કયાંય ન મળતાં જ્યકૃષ્ણભાઈ પાસેથી મગાવી છે. ડામીઆની ઘણી શંકાઓ એ વિદ્યાના શોખીનોએ પૂછી છે, અને મારા જેવા કેટલાક એમની પાસે રહી વનસ્પતિવિદ્યામાં ચંચુપાત કરી આવ્યા છે. પણ એમનો વારસો કેાઇએ લીધો નથી. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો રીતસર સંપૂર્ણ અભ્યાસ કેાઇએ કર્યો નથી. મનઘન કે પં. ભગવાનજીલ ઈંદ્રજીની પરંપરા નથી ચાલી અને જ્યકૃષ્ણ ઇંદ્રજીની પણ નહિ ચાલે. મહારાષ્ટ્રમાં સદ્રત રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરના સંપ્રદાયના વિપુલ કાર્ય સાથે ગૂજરાતની આ સંપ્રદાયશૂન્યતા સરખાવતાં આપણી વિદ્યાદરિદ્રતા જોઇને ખેદ થાય છે. જ્યકૃષ્ણભાઈએ એક કાગળમાં લખ્યું છે:—“ યુરુવર પંડિત ભગવાનજીલભાઈ અંગ્રેજી નોંતા ભણ્યા, રૂઝનાચજીભાઈ અંગ્રેજી નોંતા ભણ્યા, અમૃતજીલભાઈ અંગ્રેજી નથી ભણ્યા. છતાં ત્રણે અપૂર્વ બોટોનીસ્ટ ! બસ,.....પ્રેમ વિદ્યા શીખવે છે, કેાલેજ કે સાળા નથી શીખવતી. આજ આવા પ્રેમીઓ થોડા છે, માટે જ અમમાં વિદ્યા નથી. ઓહો, શું કરીએ ? રોજ એક ઝાડ વાવીને નમન કરું છું. બીજાં શું કરું ? ” ભાદ્રપદ સુદી ૮, ૧૯૮૨.

આ રીતે માંડવીમાં રોજ ઝાડ વાવે છે, બીજા પાસે વવરાવે છે. એ ઝાડોના ઉછેર રોજ જુએ છે અને એ વનસ્પતિદેવને જ નમસ્કાર કરી પોતાની પરંપરાના અભાવનો ખેદ બૂજવાનો આ સમર્થ ગૂજરાતી વનસ્પતિશાસ્ત્રી પ્રયત્ન કરે છે.

શરદની રાત

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી,
પરસે રસિલો રસ-ચન્દ્ર :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

રંગની હસે રૂઢી તારલે ભરેલી,
રાસે રમે સખી, વૃન્દ :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

અંગ અંગ તેજનાં ચીર દૈવી સોણે,
જૂલે જગ તેજને હિંડોળ :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

‘ હૈયે જમે ને જરે પ્રેમ કેરી ચંદ્રિકા ’

મુખડે જરે રસ-બોલ :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

રસની તે રેલ સખિ ! દિયામાં ઉછળે,

રામ રામ ધૌનનું પૂર :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

થેલો લસે છે ચન્દ્ર અવની ને આલસમાં,

કીકીમાં વ્હાલમનું નર :

અલખેલડી !

ખીલી શરદ કેરી રાત રળિયામણી.

સ્નેહરશ્મિ

કાકાનો પત્ર*

ચિત્રવડ (૭. પુણા)

ભાદ્ર ૬. ૨ ગુરૂ

પ્રિય રામનારાયણભાઈ,

તમારો કાગળ મળ્યો. પ્રસ્થાન મને નિયમિત મળે છે. મંદવાડના નિયમે સાચવાને પ્રસ્થાનમાંથી થોડું થોડું વાંચ્યું હું. પ્રસ્થાન સરસ ચાલે છે. હું સાંજે હોત તો પ્રસ્થાન માટે મેં અત્યાર સૂધીમાં અનેક વેળા લખ્યું હોત. પણ આજે તો કશું નથી લખી શકતો. ખીજા લોકો ન-રાશને અભાવે લખી શકતા નથી મારે મારી નવરાશ સાચવવા લેખન બંધ રાખવું પડે છે. અને એટલું જ જણાવવાની ખાતર આ કાગળ લખું છું.

વચમાં મારી તખીયત ખૂબ સુધરી જણાતી હતી તે દરમ્યાન વાંચવાનો લ્હાવો લીધો. ચોમાસાની વનશ્રી નિહાળવા થોડુંક રખડતો પણ ખરો. મહારાષ્ટ્રની ભૂમિની શોભા કંઈ અપૂર્વ છે. જમીન ઉચી નીચી, જ્યાં જુઓ ત્યાં નાની મોટી ટેકરીઓ; તેથી ચાલવામાં કે જોવામાં ક્ષણેક્ષણે નવનવો આનંદ મળે. ગુજરાતમાં આ નથી મળતું. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો પણ અહીંથી સિંહગડ જોઈ શકું છું, અને મેઘોની પ્રતિભા તો ક્ષણેક્ષણે નવું નવું રૂપ ધારણ કરે છે. લીલી ધરતી અને નીલ આકાશ બન્ને મળીને રંગનાં બધાં જ મિશ્રણો અને પ્રકારો કરી બતાવે છે. લીલું ઘાસ ખાધને માતેલાં વાઝરડાંઓ પૂંછડીઓ ઉંચી કરીને ચોમેર દૃષ્ટતાં કરે છે અને પોપટ, કાખરો અને હોશાંઓ નવાંનવાં ગાન શોધે છે. આવી વનશોભા વચ્ચે ભૂંડીભૂખ મોટરબસો અને વડનાં ટોળાં જેવી રેલ્વે ટ્રેનોની અભદ્રતા પણ દટાઇ જાય છે, અને સર્વત્ર પથરાયેલા કાવ્યમાં ઉમેરો જ કરે છે.

આવા અનુકૂળ વાતાવરણમાં ઉપનિષદો વાંચવાનો કેટલો આનંદ આવતો હશે એની તમે કલ્પના કરી શકો એમ છે. લગભગ બધાં જ ઉપનિષદો કરી કરી વાંચી ગયો. દર ક્ષણે નવી નવી દ્રષ્ટિ એમાંથી મળે છે. આજથી પંદર વરસ પહેલાં ઉપનિષદો વાંચેલાં પણ તે ભાષ્યની મદદથી. ભાષ્યકરોએ આપણા ઉપર ઘણા ઉપકાર કર્યા છે એ ખરું પણ ઉપનિષદો વસ્તુ જ એવી છે કે ભાષ્ય સાથે વાંચવાથી એનો સ્વાદ રહેતો નથી. ભાષ્યકરોની એવી ખાંડ હોય છે-તમે એને જોઈએ તો મર્યાદા કહો-કે અમુક એક તર્કસિદ્ધ અને સમન્વિત વસ્તુ ઉપનિષદોમાંથી ઘટાવી બતાવવી. આવી રીતે વાંચવા માટે ઉપનિષદો છે જ નહિ. ઉપનિષદો એ જ્ઞાનવીર પરમહંસોના inspiration ઉદ્ગારો છે. પોતાનાં વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ છે કે કેમ, એમાંથી પાસાદાર ફિલ્સૂફી નીતરે છે કે કેમ એનો વિચાર સરખો એ ઋષિઓએ નહિ કર્યો હોય. એમના વિચારોમાં અને કલ્પનાઓમાં શુદ્ધ કૌમાર્ય છે. એમના ભાષાપ્રવાહ સાથે એકવાર પરિચય થયો એટલે પછી જેમ આપણે ધારોણુ દૂધ પી જઈએ છીએ તે દળે ઉપનિષદોના અમૃતની સેરો આરોગ્યની નેધએ.

* પ્રસ્થાનના દિવાળીના અંક માટે લખવાની વિનંતિના પ્રત્યુત્તરનો આ પત્ર છે, અને તેમાં કેટલીક અંગત હકીકત છે છતાં, તેમાં સર્વને રસ પડે તેવા સિદ્ધાન્તો અત્યંત હોવાથી આખો પત્ર હાથે છે. તમો.

ઉપનિષદોની કેટલીક દલીલો આપણે ગળે નથી ઉતારતી. કેટલીક વાતો વાંચીને તો હસવું જ આવે. સત્યની શોધમાં તેઓ કેવા અનેક દિશાઓમાં દોડનારા છે એ જોઈ આપણા મનમાં વહાણ ઉપજે છે. વિચારની એક દિશા એમણે ખોજતી બાકી નથી રાખી. પણ જમાનાઓ સૂધી ચલાવેલી આ ખોજને અંતે ત્યારે તેઓને અધ્યાત્મજ્ઞાનના ધવજગિરિની ટોચે જઈ બેઠેલા આપણે નિહાળીએ છીએ અને ‘અમયં વૈ બ્રહ્મ’ની એમની ગંભીર ગર્જના સાંભળીએ છીએ ત્યારે ભક્તિભાવે માથું નમે છે અને સાદાંગ પ્રણિપાત કરી ‘ત્વં હિ જ્ઞાનઃ પિતા યોઽસ્માકં ભવિષ્યાઃ પરંપારં તારયસિ । નમઃ પરમબ્રહ્મવિશ્વયઃ નમઃ પરમબ્રહ્મવિશ્વયઃ ।’ એવી ઓપનિષદી નતિ મ્હોડામાંથી નિકળી જાય છે.

આપણા સમાજમાં ઉપનિષદોને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે. ઉપનિષદોનું અધ્યયન બહુ જ ઓછું થાય છે, અને જે થાય છે તે ઘરડાં ડોસાંઓમાં ભાષ્યોની મદદથી તેમ જ પંચીકરણના પ્રપંચ પછી. આપણા યુવાનો સીધા ઉપનિષદો પાસે જશે ત્યારે જ તેમની દષ્ટિ ખુલશે અને વિચારના અને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં નવા નવા અનુભવો મેળવવાની શક્તિ કેળવશે. ઉપનિષદનાં વચનો એ તો વિજ્ઞાનના ઝખકારા છે. એનો સંપૂર્ણ અર્થ હજી કોઈએ ક્યો નથી. પાંચપચાસ હજાર વર્ષ સૂધી નવી નવી રીતે પ્રયત્ન કરીએ તોએ એમાંથી જાણવાનું કંઈક બાકી જ રહેવાનું. દરેક જમાનો પોતાના અનુભવની મદદથી નવી રીતે ઉપનિષદો પાસે જશે અને અનુભવથી તેજ અનેલી શુદ્ધિ વડે ઉપનિષદોમાંથી નવી ગ્રેરણા મેળવશે. આ એકજ વચન લઈએ ‘સન્મૂલાઃ સોમ્ય હમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ ।’ આમાં આખું માનવસમાજશાસ્ત્ર છે.

‘સર્વાસાં ચિદાનાં હૃદયં ઇકાયનમ્’ આ વચન વાંચ્યા પછી કેળવણીની આખી દિશા ફેરવવાનું મન ન થાય ?

‘હૃદયેન હિ રૂપાણિ જ્ઞાનાતિ । હૃદયે હિ ઇવ રૂપાણિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ ભવન્તિ ।’ એ યાતવ્યકથનું નિરૂપણ વાંચનાર કદા અને આનંદમીમાંસા નવી રીતે જ સમજશે, અને સ્નેહ આગળ જઈ ત્યારે એ જ અધ્યાત્મવિજ્ઞાનો હિમાચલ કહે છે: ‘હૃદયેન હિ સત્યં જ્ઞાનાતિ । હૃદયે હિ ઇવ સત્યં પ્રતિષ્ઠિતં ભવતિ ।’ ત્યારે તો આખી દિશ્સૂચીનું મંડાણ જ ફેરવવાની જરૂર છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

હું તો તમને એટલું જ લખવા માગતો હતો કે ઉપનિષદોનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. આંધળી શ્રદ્ધાથી નહિ પણ સ્વતંત્ર શુદ્ધિ અને આદરવૃત્તિથી. કાવ્યશાસ્ત્રમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં આપણા છોકરાઓને આપણે ખૂબ દોષો છે. ઉપનિષદોના આ ભવ્ય કાવ્યમાં હવે એમને દોરવાની જરૂર છે. તો જ સંસ્કારી કેળવણી સાર્થક થશે. માહિતી ગમે તેટલી ભરીયે તો પણ તેટલાથી જ શું વળે ? હૃદયપલટો થવો જોઈએ. અને હૃદયપલટો કરવાનું ગળું તો આ ઉપનિષદોના ઋષિઓનું જ છે.

તમે દૂધનો પ્રયોગ ક્યો એ સાઈ થયું. તમે મ્હા છોડી એ જાણી મને ખૂબ આનંદ થયો. દસ વરસ વધારે જીવશે.

થોડા જ દિવસમાં હું ત્યાં આવવાનો છું, પણ મને નથી લાગતું કે આપણે ધરાઈને મળી શકીશું. મંદવાડનો સંયમ પણ ધુમાનદારીપૂર્વકે જાળવવો જોઈએ. એટલે અમદાવાદ આવવાનો તો મેં ચિચવડ જેટલો જ સૌથી દૂર રહેવા જેવું થવાનું છે.

લી.

સ્નેહાધીન કાકાનાં
સપ્તેમ વંદેમાતરમ્.

હિમકાન્ત

(એકાંકી નાટક)

પાત્રો:

હિમકાન્ત
ગૌતમ
નૂતન

સુમિત્ર
અનિત
સુખાધ

દેવો: એક આકર

પ્રવેશ પહેલો

[સમય સમી સાંજનો. હિમકાન્તના દિવાનખાનામાં અદારિક -વર્ષની સુમિત્રા બારી પાસે બેસી પુસ્તકો પર વાંચતી બેઠી છે. બારીમાંથી ગાલ જેવાં પોચાં વાદળોની સીરીને આકાશમાં સોડાં લેરતો સારૂ કાતુનો સૂર્ય પૃથ્વીમાં ડૂબતો દેખાય છે. સામે દીવાલ પર અંગ્રેજ ચિત્રકાર વોલસનું “ આશા ”ની અંધ દેવીનું રંગિત ચિત્ર મટેલું ટાંગ્યું છે; અને એની બાજુમાં હિમકાન્તની માતા નર્મદાનો એક મોટો ફોટોમાફ છે. કોઈ અપ્રાપ્ય આદર્શની પ્રતીક્ષા કરતી દુનિયાથી રીસાઈને ચાલી જતી હોય એવા એના મોં પરનો બાવ છે. થોડી વારમાં આકાશના રંગ ઝાંખા પડે છે અને એમદમ અંધારું થાય છે. સુમિત્રા ધીમેથી ઉઠે છે, અને સામેના ટેબલ પાસે જઈ દીવાસળી સળગાવે છે.]

સુમિત્રા: (દીવાસળીના અસ્થિર ફિક્કા તેજ સામું નેતી એકલી ગાય છે.)

વળા વળા હીરલાંની ગાંઠ

તૂટે પણુ છૂટે નહિ હો માણુરાજ.

પડી પડી દલગામાં ખાંત

અખોલા એ લવ ભાંગશે હો માણુરાજ. ૧

(બાજુમાંથી હિમકાન્ત, ગૌતમ અને નૂતન આવે છે. હિમકાન્ત ગીત સાંભળી પહેલાં જા ચોંકાય છે. સુમિત્રા હિમકાન્તને જોઈ હસી પડે છે, પણ ગૌતમ નૂતનને નેતાં એનું દારૂ ચઢાઈ લય છે.)

હિમકાન્ત: બેન, અંદર જઈને જરા મહારાજને મદદ કર, મારે વહેલાં જમીને જવું છે.

(સુમિત્રા અંદર લય છે.)

હિમકાન્ત: બેસોને.

(ગૌતમ નૂતન બેસે છે.)

ગૌતમ: બેસો ત્યારે, તમને કાકાની ઇચ્છા કહી તો ખરી.

હિમકાન્ત: મેં જે કહ્યું છે તે પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જ કહ્યું છે.

(સ્વસ્થ રીતે ખુશીમાં બેસે છે.)

(નીચેની વાત દરમિયાન ગૌતમનૃત્યન વધારે ને વધારે મોટી થાય છે.)

હિમકાન્ત: હું તમને એક પણ પાઈ મળેરે આપી શકું એમ નથી.

ગૌતમ: અમે કંઈ વધારે નથી કહેતા-તમારી પાછળ આપુએ જેટલું ખર્ચ રરકી મોકલવામાં કર્યું હતું તેટલું જ અમે વળતર આપવા કદીએ છીએ.

નૃત્યન: અમારી કાઠની કેળવણી પાછળ એટલું ખર્ચ થયું નથી; અને આપુ બધાને એટલાં ખર્ચ કરી ભણાવી શકે એમ પણ નહોતું.

હિમકાન્ત: માફ ભણવાનું ખર્ચ, અને તમારાં લગનનું ખર્ચ એ સરખાવશે એટલે બધું સરભર થઈ રહેશે.

નૃત્યન: અમે પરણ્યા પણ અમારી વડુઓએ કેટલું કામ કર્યું છે? આપુ, તમારાં બા-બધાનાં મંદવાડમાં તમે છુટાના છુટા રહ્યા હતા; જ્યારે એ દલાડા કેવા ગયા એની અમને જ ખબર છે.

હિમકાન્ત: એમાં હું શું કહું? વગર પરણેલો માણસ કુટુંબના ઉપયોગમાં ખીંછી કંઈ રીતે આવે? અને તમે મારી બાની ચાકરી કરી એ તો આપુને સાઈ લગાડવા ખાતર કરેલી, નહિ તો- (જરા અટકે છે.) અને તમે ઉપયોગી થઈ પડ્યા એટલે કાણુ-મારી ભાભીઓ, એમની મહેનતનું માન તમારે ખાટવું છે? અને એમણે પણ શા હેતુથી ચાકરી કરેલી એ મને ખબર છે-તમે જ મારી બાને વહેલી મારી નાંખી. (એક દુઃખથી ભરેલી નજર નર્મદાના ફોટા સુધી નાંખે છે.)

ગૌતમ: તમને બધું બોલવાની ટેવ છે એટલે ભલે બોલો, પણ અમે કુટુંબ ખાતર જ પરણ્યા હતા!

હિમકાન્ત: એમ કુટુંબની ખાતર કોઈ પરણવું જ નથી. પોતાને પરણવાની મરજી હોય ત્યારે જ સૌ કોઈ પરણે છે, અને જે ખરેખર તમે કુટુંબની ખાતર પરણ્યા હો, તો તે હું એક પાપ ગણું છું. કોઈ પણ સ્ત્રી એવું લગ્ન સ્વીકારે જ નહિ.

નૃત્યન: સ્ત્રીઓના હકોના તો તમે હિમાયતી છો, એટલે એ બધું તમે જાણો. આપણે આપણી વાત કરીને!

હિમકાન્ત: હ-ચાલો બોલો!

ગૌતમ: એ જ કે તમારે એટલા પૈસા મીઠકત વહેંચતી વખતે વળતર આપવા પડશે. પાંચ કે છ હજાર રૂપિયા જે થાય તે.

હિમકાન્ત: તમે હજી બૂધી નહિ ગયા હો-આપુએ આપણને ત્રણેને પૂછ્યું હતું-ચાલ છે ને? કે-બોલો-તમારે ભણવું છે કે પરણવું છે? તમને પરણવાનું ગમ્યું. અને મને ભણવાનું, એમાં હું માફ ખર્ચ શા માટે કાપી આપું?

નૃત્યન: પરણીને પણ અમારે કેટલા ભોગ આપવા પડ્યા છે એ તમે ક્યાંથી જાણો?

હિમકાન્ત: ભોગ તે ભોગવ્યા કે આપ્યા? (થોડી વારે) કાણુ કેટલો ભોગ આપ્યો છે, અને કાણુ કેટલું ઉપયોગી થયું છે એનું સરવૈયું એમ કદી નીકળી શકે જ નહિ. એ તો સાથે રહેતાં હોય ત્યારે દરેકને કેટલીક સગવડ મળે અને બંદામાં કેટલીક અગવડ વેલી પડે.

નૂતન: અને તમે સાથે રહ્યા જ નહિ, એટલે તમને ક્યાંથી ખબર પડે કે સગવડ કરતાં અગવડ જ વધારે ભોગવવી પડે છે !

હિમકાન્ત: એટલું તો હું પણ સમજું છું, પણ જોને પોતાની વડુ હોય એને માટે એ સાચું નથી. અને એટલે જ પછી મેં સાથે રહેવાનું છોડી દીધું.

ગૌતમ: બીજાંઓની ખાતર અગવડ વેડીને પણ માણસે સાથે રહેતાં શીખવું જોઈએ.

હિમકાન્ત: પણ એકલો માણસ સાથે રહીને શું કરે ? આપણા સમાજનું બંધારણ જ એવું છે કે વગર પરણેલા માણસ જુદા અંગતી માફક લાગે !

નૂતન: (કડવાશથી) તમે લાગ્યા જ છો !

હિમકાન્ત: મહેણાં માર્યે શો કાયદો છે ? આપણી વાત પર જ આવોને !

ગૌતમ: (જરા તપી જઈને) વાત વાત શું કરો છો ? તમે વાપરેલી રકમ તમારા લાગમાંથી કાપી લેવામાં આવશે, પછી તમારાથી થાય તે કરી લેજો.

હિમકાન્ત: મોટાભાઈ, એમ કંઈ તપી ગયે કામ ન પાર પડે ! (શાન્તિથી) બેંસો, તમે પરણ્યા, તમારી-મારી લાભીઓને ઘરેણાં મળ્યાં એ બધું તમે હિસાબમાં નહિ ગણો ?

નૂતન: નાતના રિવાજ પ્રમાણે એમને જે મળવું જોઈએ તે મળે જ ને ! એમાં આપણા કોઈનો હક શો લાગે ?

હિમકાન્ત: એટલે તમારી પાછળ જે બધો ખર્ચ થયો તે નાતના રિવાજ પ્રમાણે અને મારા લણવામાં ખર્ચ થયો તે રિવાજથી વિરુદ્ધ અને મારે ભરી આપવાનો ?

ગૌતમ: હાસ્તો, તમે લણ્યા એ તમારું અંગનું ખર્ચ છે, એમાં અમને કોઈને શો લાભ ?

હિમકાન્ત: છોકરાંઓને કેળવણીનો હક પહેલો છે: કુટુંબ પરણાવે, નહિ તો આવે, પણ છોકરાંઓને કેળવણી તો આપવી જ જોઈએ. બાપુએ એટલું પણ તમારી કાચી જુદીને પૂછ્યું કે-તમારે લણવું છે કે પરણવું છે ?-એ હું તો એમની મોટી બૂલ ગણું છું. એના કરતાં આપણને બધાને લણાવીને છુટા મૂક્યા હોત, તો કંઈ ખરાબ નહોતું. સૌ પોતપોતાની મેળે પરણી લેત, અને ધારો કે આપણામાંથી એક જ પરણત, તો પણ એમનો તો વંશ રહેત જ.

નૂતન: તમે કહો છો, પણ તમારે જ અત્યારે નાતમાં પરણવું હોય તો કેને પરણો ?

હિમકાન્ત: એ વાત જ્યાં ઘો, કારણ એમ મહેણું જુદું પાડ્યા હું કંઈ નાતમાં નહિ પરણું, અને મારે નાતમાં પરણવું પણ નથી. માણસમાં પુરુષાર્થ હોય તો બીજા નાતમાંથી પરણી લાવે, અને પુરુષાર્થ જ ન હોય તો પોતાની નાતમાં પરણી ખાલી વંશ વધારવો એ તો—

ગૌતમ: (રોષમાં) તમારા પ્રેફિસર ત્રિવેદી એ અખતરો કરવા ગયા, તે પાંચેય છોકરા, હવે આપણાની માફક રખડે છે, અને ઓળખાય પણ નહિ કે આ કેના છોકરા ? એ તો જેમ થતું હોય એમ જ બધું થાય.

નૂતન: મોઢાભાઈ, વાત પર આવો ને! આપણે અહીં ક્યાં કુટુંબની ફરજો નહીં કરવા આવ્યા છીએ?

હિમકાન્ત: વારુ ચાલો—એ વાત બાબુ પર રાખીએ. (થોડી વારે) ત્યારે મારી-વિરુદ્ધ તમે આટલું તો કબુલ કરો છો કે કુટુંબે છોકરાઓને પરણાવવા જોઈએ જ.

નૂતન: એની એ વાત તમે ફરીતે ન કાઢો.

હિમકાન્ત: આ એની એ વાત નથી. બીજી જ છે. તમે માનો છો ખરું ને? હા કહો—જો ના કહેશો તો તમારે પૈસા ભરી આપવા પડશે, અને નહિ તો—(થોડી વાર અટકીને) તમારે મને કામ માટે રકમ આપવી પડશે. વધારે નહિ તમારા જેટલી જ. (ગૌતમ નૂતન એક બીમ સામું લુએ છે.) જેમ તમે પરણ્યા એમ હું પણ પરણી શકું. પછી તમારે મારા ભણતરના પૈસા કાપી લેવા હોય તો કાપી લેજો.

નૂતન: હા, જો તમે અમે કહીએ તે નાનની છોકરીને પરણો તો—(ગૌતમને સમજવતો હોય તેમ આંખ કરે છે.)

હિમકાન્ત: નાતની કે પરનાતની—ગમે તેમ પણ મને પરણવાના પૈસા તો કુટુંબ આપે જ ને?

ગૌતમ: તમે પરનાતમાંથી પરણો તો પછી અમારે જે આટલો સંબંધ છે એ પણ કંઈ ન રહે, અને તો પછી તમને વારસો પણ શા માટે મળવો જોઈએ?

હિમકાન્ત: અને સુમિત્રા મારી સાથે રહે છે તેનું?

નૂતન: એણે એના પૈસામાંથી નિભાવ કરવો જોઈએ, નહિ તો એને સાસરે-મોઢાજીનાં તમને શું થાય છે?

હિમકાન્ત: (આશ્ચર્ય લાગેલો હોય તેમ) મારી જૂઠા યજ્ઞ—એને માટે હું કંઈ જ નથી કહેતો. (જરા કંકોર થતાં) પણ હું મારી અસલ દલીલને વળગી રહું છું અને એટલો જ જવાબ આપું છું કે તમારાથી એક પણ પાછા ભાગમાંથી કાપી શકાશે નહિ.

ગૌતમ: વારુ, અમે જોઈ લઈશું.

હિમકાન્ત: (શાન્તિથી) અને હવે મીડકનના જેમ વહેલા ભાગ પાડી નંખાય તેમ સારા.

નૂતન: કાકા માંડાં છે અને તમે સ્વાર્થી યજ્ઞ આમ બોલો છો—એ કેવુંકે સાદું એનો ખ્યાલ તમે જ કરજો.

હિમકાન્ત: એ માંડાં છે એટલે આપણે જલદી છુટા થઈ જવું જોઈએ.

ગૌતમ: મીડકત હજી એમના હાથમાં છે, અને એમને જે કરવું હશે તે કરશે.

નૂતન: તમારો છેવટનો એ જ જવાબ છે કેમ?

હિમકાન્ત: હા, એ જ.

ગૌતમ: હીક. (ગૌતમ અને નૂતન બન્ને હસે છે.)

ગૌતમ: (જતાં જતાં) હું પરમ દિવસે વજીજને લઈને આવીશ, અને સ્ટેપના કાગળ પણ—

હિમકાન્ત: પરમ દિવસની વાત પરમ દિવસે.

(ગૌતમ નૂતન બન્ને છે. હિમકાન્ત થોડી વાર સુખી લમણે હાથ દઈ બેસી રહે છે, પણ આંખ તેમ ઘાંટી આંખે મુગ્ધ છે. સાંધે નેમદીનો ફોલા તરફ જઈ નીચે નંખી પડે છે.)

હિમકાન્ત: હે પ્રભુ! મારે વળી આ બધું શું? મા! મા!
(થોડી વાર હિમકાન્ત એમ બેસી રહે છે. બાહુમાંથી સુમિત્રા આવે છે.)

સુમિત્રા: (આવતાં) ભાઈ—

(હિમકાન્તને ફોટોગ્રાફની સામે નમી પડેલો જોઈ સુમિત્રા અચકાય છે.)

હિમકાન્ત: (એકલો હોય તેમ) નહિ મા, હવે ફરીથી એમ મારી સામું ન જોશો.

સુમિત્રા: ભાઈ, ભાઈ શું છે?

હિમકાન્ત: (સ્વપ્નમાંથી જાગી ઉઠ્યો હોય એમ) શું? કેમ?—કંઈ નહિ, એ તો અમરશું.

સુમિત્રા: તમે બાને શું કહેતા હતા?

હિમકાન્ત: (બુઢા પુરશીમાં બેસતાં) એ લોકો ગયા, ખરું?

સુમિત્રા: હા, હમણાં જ ગયા. પણ એટલામાં તમને શું થઈ ગયું?

હિમકાન્ત: સુમિત્રા, કોણ જાણે કેમ પણ મારે કોઈની પણ સાથે વાત કરવી હોય છે તો બહુ જ પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

સુમિત્રા: એમ કેમ?

હિમકાન્ત: હું ચાર દિવસ પહેલાં પાર્ટીમાં ગયો હતો ત્યાં જ વાગ્યા સુધી ચાલશે એમ મને કહેલું. પછી જ્યારે જ વાગ્યા ત્યારે મારો વખત ભરાઈ ચૂક્યો હોય એમ મને લાગ્યું; અને પછીથી કોઈ પણ ગમ્મતમાં હું લાગ ન લાઈ શક્યો, હું થોડીવારમાં એટલો બધો થાકી ગયો.

સુમિત્રા: તમારું મન હમણાં બહુ ઉઠાસ રહે છે એ મને ખબર છે.

હિમકાન્ત: ખરી વાત છે. (થોડી વારે) મને કહે જોઈએ લોકો પરણ્યા પછી તદ્દન બદલી જાય છે એ ખરી વાત હશે?

સુમિત્રા: હાસ્તો, જુઓને આ ગૌતમભાઈ અને નૂતન! પરણ્યા એટલે મોલ વધે અને સાથે લોભ પણ વધે.

હિમકાન્ત: (વિચારમાં) એમ?

સુમિત્રા: હાસ્તો, ઘણું ખરું તો લોકોને એમ જ થાય છે.

હિમકાન્ત: મને એ જ સાહે છે.

સુમિત્રા: હાસ્તો, એમ લોભી થઈ જાય એ નહિ સાહે!

હિમકાન્ત: એવું ન બને કે લગ્નને લીધે માણસ વધારે ને વધારે સારો થાય?

સુમિત્રા: એનો આધાર બધો સ્ત્રીના પર છે.

હિમકાન્ત: (એક નિશ્વાસ મૂકે છે. પછી થોડી વારે) અને પુરુષો પર કશો જ નહિ?

સુમિત્રા: એમ તો છેવટનો આધાર કોના પર એનો દિસાળ દાઢવો જ મુશ્કેલ છે. અને ત્યાં સાથે રહેતાં હોય ત્યાં—

હિમકાન્ત: (વિચારમાં) ખરી વાત છે... એમ સરવૈયું નીકળી શકે જ નહિ. પણ મને ખરાબ થાથી લાગે છે એ તું નથી સમજતી. તને ખબર છે ગૌતમ અને નૂતન આવી શા માટે આવ્યા હતા?

મુમિત્રા: હા, રસોડામાં બેઠાં બેઠાં એમને અવાજ ન સંભળાય તો પછી કોનો સંભળાય ?

હિમકાન્ત: (જરા અસ્વસ્થ થતાં) હું મારા લાગમાંથી અમુક રકમ જતી કરું એમ એ મને કહે છે.

મુમિત્રા: તમે એમ શા મારે કરે પણ ?

હિમકાન્ત: મારે કહેવાનું બુદ્ધિ જ છે. એ રકમ મને જતી કરવી નથી. ગમતી પણ મારામાં. ય એ લોભ જ છે ને ?

મુમિત્રા: એમાં લોભ શાનો ?

હિમકાન્ત: તને ખબર નથી. એમને જેમ લાભીને લીધે લોભ લાગ્યો છે એમ મારો લોભ પણ બીજાને લીધે વધ્યો છે.

મુમિત્રા: (પહેલાં જરા અચ્ચે પામે છે પછી જરા સ્મિત કરતી) તેથી શું ? જેવા બીજા હોય તેવા આપણે યદ્યપે એમાં શું ખોટું ?

હિમકાન્ત: હમણાં તે જ કહ્યું ને કે એવી રીતે માણસ પોતાનો સ્વભાવ હલકો કરી નાંખે એ ખરાબ. હું પણ બે એવો યદ્ય જાઉં તો પછી મારામાં ને એમનામાં શો ફરક ?

મુમિત્રા: (સમજતી હોય તેમ) હું—પણ ત્યારે શું તમે એ પૈસા જતા કરશો ?

હિમકાન્ત: મારે જતા કરવા જ બેઠાં. કારણ—વળા હજી મુધી મને કંઈ જ ખબર નથી કે શું થશે—કાણ જાણે !

મુમિત્રા: મને કંઈ કહો તો ખરા !

હિમકાન્ત (વિચારમાં મુમિત્રાનું બોલેલું ન સાંભળ્યું હોય તેમ) તે દિવસે મેં આગમાં ઝપલાળ્યું અને હું જીવતો કેમ પાછો આવ્યો એ જ મને નવાઇ લાગે છે.

મુમિત્રા: ત્યારે તો એ અજિતા—

હિમકાન્ત: અરરર—ના ના. એનો મને ખ્યાલેય નહોતો.—પણ તું એને ઓળખે છે, અને હમણાં તો અમે દૂરનાં દૂર જઈએ છીએ.

મુમિત્રા: એનું નામ ?

હિમકાન્ત: નામ કદીને શું કામ છે ? જે થવાનું હશે તે થશે.

(હિમકાન્ત હસીને આમ તેમ ફરે છે.)

દેવો: (આવતાં) સાહેબ, મહારાજ જમવા બોલાવે છે.

હિમકાન્ત: કહે કે આવે છે. (દેવો જાય છે.) બેન તું જા, મારાથી નહિ ખાધ શકાય !

મુમિત્રા: ના, આવોને. બુખ્યાં પેટે—

હિમકાન્ત: મને માફ ફોડી લેવા દે. તું જા—મને એકલાં પડી રહેવા દે. પછી તને બધું કદીશ, ના.

(મુમિત્રા નિશ્ચય મુકી કમને બહાર જાય છે. હિમકાન્ત થોડી વાર બારણા સામે ઠાલી નજરે બેઠો રહે છે. પછી આશા દેવીના ચિત્ર પાસે જઈ એને લખેલ તરફ જાયું મુકે છે.)

હિમકાન્ત: મારે તમારું કામ નથી, દેવી—જીવનમાં જ જ્યાં કશી આશા ન હોય ત્યાં—આ વળગાડ શો ! (પછી નર્મકાના ફોટા આગળ જઈ નર્મ છે.) મા, મા, કહેને હેમંતની આવશે ?

[પડકો પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

[સ્થળ એ જ. બીજા દિવસની સવાર. દેવો ટેબલ પુરશી સાંકે કરે છે. પછી ફલાવર વાજમાં નવાં કમળતાં. પુલ મુકવા જતાં આશાના હાથા મુકેલા ચિત્ર પર એની નજર નયે છે, એટલે એને સવણું કરે છે; ત્યાં હિમકાન્ત નાહીને આવે છે, એની આંખોની આલુબાલુ કાળાં કુંડાળાં દેખાય છે, ચાલ અતિશય અમિત છે, ચહેરા પરથી શન્યમનસ્ક દેખાય છે.]

હિમકાન્ત (અતિશય કઠોર અને ખોખરા અવાજે) કહી એ ફાટાને સવળો કરવાનો નથી—અને આ શું ! (કમળનાં પુલો વાજમાંથી પકડે છે.) કાલે એને કહ્યું નથી કે આ પુલો હલેથી અહીં નથી મુકવાનાં ?

દેવો: સાહેબ—એને મને—

(હિમકાન્ત ખારણુમાંથી બહાર પુલો ફેંકે છે, ત્યાં અંદર આવતી અનિતાને એ વાગે છે. ઘડીભર આ અણુધાર્યા બનાવને લઇને બન્નેના મનમાંથી કોઇ પડદો ખસી ગયો હોય એમ હિમકાન્ત અને અનિતા એકબીજા સામું જુએ છે. હિમકાન્ત તુરત સાવધ થાય છે, અને દેવાને ઠપકો આપે છે.)

હિમકાન્ત: એ ફલાવર વાજ પણ એનના ચોરડામાં લઇ ગા.

(દેવો વાજ લઇને નય છે.)

હિમકાન્ત: આવો, આવો, તમે ક્યાંથી ! મેં તો તમને પહેલાં ઓળખ્યાં પણ નહિ. (અનિતા કમળનાં પુલો અને વેશએલી પાંખડીઓને એકઠી કરી હસતે મુખે અંદર આવે છે.)

અનિતા: (પુરશી પર બેસતાં) તમે ક્યાંથી ઓળખો ? મોટા માણસ થયા એટલે ?

હિમકાન્ત: એમ કંઇ નહિ. ખબર હોત કે તમે આવવાનાં છો તો તો ઓળખત. પણ સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય કે તમે અત્યારે આવશો પછી—

અનિતા: મને તો બધો ખ્યાલ હતો—કે તમે આમ જ નોકરને લડતા હશો અને હું આવી પહોંચીશ.

(અનિતાની નજર હિમકાન્તના ખુલ્લા હાથ પર પડે છે, અને એનું હાસ્ય એકદમ વીલાહ નય છે. અનણુનાં હાથમાંની એક પાંખડી એ ચીમળી નાંખે છે.)

અનિતા: તમારે આટલી ખોડ રહી ગઈ કેમ ?

હિમકાન્ત: ના, મટી તો ગયું (જમણો હાથ સીધો કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં) પણ જુઓ આ હાથ પૂરેપૂરો હજી સીધો નથી થતો. બાકી દાઝવાનો ડાઘ નોંહ જવાનો એમ ડાકટર કહે છે.

(અનિતા અસહાય રીતે હિમકાન્ત સામું જુએ છે.)

અનિતા: (થોડી વારે) ડાકટરે કહેલું કે મને કોઇ ભારે ખોડ રહી જશે, પણ મને કંઈ ન થયું—લોક નથી કહેતાં કે દીકરી એ તો પથરો કહેવાય—તે પથરોને શું થાય !

હિમકાન્ત: તમે વળી આમ બોલતાં ક્યાંથી શીખ્યાં !

અનિતા: (ઉદાસીન રીતે) ત્યારે શું બીજું ? મને કંઈ ન થયું અને તમને—

હિમકાન્ત: એ તો મારો ચાંદ છે !

અનિતા: એક બળતી છોકરીને બચાવ્યા બદલ—(આંખમાં સહજ તેજ આવીને પાછું ધુળી નય છે.) એ રીતે તમે મને ન બચાવી હોત તો હું આજે જીવતી જ ન હોત.

હિમકાન્ત: પણ આજે તો હવે એ ધાન જાણે ગઈ જ નથી એમ લાગે છે.

અજિતા: એમાંથી હું ગયા એ માફ કમનસીબ સમજું છું. અમારે સ્ત્રીઓને—
(એકદમ અટકી પડે છે. દયામણે ચહેરે હિમકાન્ત સામું જરા જુએ છે. આંખમાંથી એ
ખિન્નુઓ ટપકીને ખોળામાં કમળનું ધ્રુવ પડ્યું છે એની પાંખડીમાં પડે છે.)

હિમકાન્ત: (અસાધ્ય રીતે) કેમ કેમ! શું થઈ ગયું?

દેવા, એ દેવા-પાણી લાવ-

(દેવા પાણી લાવી અજિતાને આપે છે.)

હિમકાન્ત: જા, આ ફરી ત્રાય તો; અને એનો કહે કે અજિતા બેન આખ્યા છે.)

(અજિતા જરા આંદુ જુએ છે.)

દેવા: બેન તો શરદપૂનમની તૈયારીઓ માટે બહાર ગયાં છે.

અજિતા: મને એ રસ્તામાં જ મળ્યાં.

હિમકાન્ત: હા, બરોબર એણે મને કહ્યું હતું ખરું! (દેવા જાય છે.)

અજિતા: (ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થતી) આપણે ઘણુંપ હસમુખું રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો

હોય પણ એવું નાટક ક્યાં સુધી નભે! અને પછી ઉત્કટ—(અટકી પડે છે.)

(ચોતાના વિચાર સાથે કંઈ સાચા સાંપડ્યું હોય એમ હિમકાન્ત બોલ રહે છે)

હિમકાન્ત: (વિચારમાં) એમ?

અજિતા: ગાડી બેઠાવી છે તે તમે ક્યાંક બહાર જતા હતા?

હિમકાન્ત: હા, જરા જવું હતું પણ એનું કંઈ નહિ.

અજિતા: તમારે જવું હોય તો જાઓ હું પછી ગમે ત્યારે આવીશ.

હિમકાન્ત: મારે કંઈ જ એવું કામ નથી.

(ચોરી ચોરી કાઢ બોલવું નથી. અજિતા પ્રયત્નપૂર્વક હિમકાન્તથી દૂર ચોતાની નજર રાખતી
હોય એમ બોલે બોલા કરે છે.)

અજિતા: આ અધું તમે હસણું વસાવ્યું નહિ?

હિમકાન્ત: જ આઠ માસ થયા.

અજિતા: હા, શા માટે ન વસાવે? હવે—

હિમકાન્ત: એમ કંઈ નહિ. ખરું કહું તો મનમાં એમ થયું કે જે ગયાં છે, (નર્મ-
દાના ફેટા સામે એક દુઃખિત નજર નાંખતો) એ કંઈ ફરીને પાછા આવવાનાં નથી
એટલે પછી ક્યાંક સુધી આમ—?

અજિતા: એટલે ગયાં એમને વીસારે પાડ્યાં એમ?

હિમકાન્ત: ના એમ નહિ જ. જે અધું યાદ છે એ કંઈ ભૂંસાવાનું નથી. માત્ર
આપણે એમને સંભારીને બહારના દેખાવ તરફ કંઈ ધ્યાન ન આપીએ તો લોકોને એમનું અપ-
માન થયું હોય એમ લાગે.

અજિતા: એમાં અપમાન શાનું?

હિમકાન્ત: લોકોને એમ લાગે કે અમારેય શું મા બેન મરી નહિ ગયાં હોય?

અજિતા: તમને ત્યારે લોકલાજની લાગણી આવી ખરી?

હિમકાન્ત: ના, ના, તમે કહો છો એ રીતે તો એ કદી નહિ આવે, પણ મને લાગે છે કે
આપણી છંદગી કંઈ આપે આખી આપણી છે જ નહિ. આપણે જેની સાથે જેટલે અંશે
સંસર્ગમાં આવીએ એટલે અંશે આપણું જીવન એમનું થઈ રહે છે, તો પછી આપણે બ્યારે

લોકો 'વચ્ચે જ રહેવાનું હોય ત્યારે શોક ગમે તેટલો આપણને પ્રિય હોય તોપણ છોડી દેવો—અને લોકોની લાગણીને પીકા ન આપવી—(ઉદાસીન રીતે) બીજું કંઈ નહિ.

અનિતા: હું તો ત્યારે જીવતાંની ને મરેલાંની બધાંની લાગણીને આઘાત આપવા તૈયાર થઈ છું.

હિમકાન્ત: એવું શું છે ? કેમ કાકા કાકી—(જુદી રીતે બોલીને વાક્ય પૂરું કરતો હોય તેમ) બધાં મનમાં—?

અનિતા: (છેલ્લા સવાલથી અસંતુષ્ટ થઈ હોય તેમ) હા, છે તો મનમાં.

હિમકાન્ત: ત્યારે એવું શું છે ?

અનિતા: હું નથી કહી શકતી. (કંઈ ભરાયું હોય એમ ગળે અને જાતી પર દાથ ફેરવે છે.)

હિમકાન્ત: (અભણતાં ખુરશી પાસે ખસેડતાં) કેમ બોલોને !

અનિતા: કાકાજી મને પરણાવવા માગે છે.

હિમકાન્ત: (એકદમ પોતાની જાત પાછી કાણુમાં આવી ગઈ હોય એમ તટસ્થ અવાજે) એમાં શું ? જો પરણાવવાના હોય તો પરણી જવું અને સાથે રહેવું.

અનિતા: (હિમકાન્ત તરફ એક બેઠક દષ્ટિ નાંખતી) એમ ન બોલો. હું બાણું છું તમારે બે બાણુ છે, એક પરાંમાંને દેખાડવાની અને બીજી તમારી પોતાની.

હિમકાન્ત: (જરા રિમત કરતાં) તેથી શું ?

અનિતા: મને ખરેખર કહો—

હિમકાન્ત: હું ખરું જ કહું છું. માઆપ પરણાવે, છોકરા પરણે, સાથે રહે અને બહુ પ્રેમભર્યો ન કરે અને લાગણીમાં ખુવાર ન થાય એવાં લગ્નો જ સહીસલામતીભરેલાં છે.

અનિતા: (રોષમાં બોલતી હોય તેમ) તમે જુકા છો. તમે પોતે એમ નથી માનતા.

હિમકાન્ત: હું એ માનતો નથી, અને એટલે જ પરણતો નથી. હું જેમાં માનું છું એવાં લગ્નમાં તો સુખ કે દુઃખ બન્નેને મોટે અગાધ અવકાશ છે. પણ સાધારણ લોકો મનનાં સુખ કે દુઃખ વગર જ જીવ્યા કરે છે; એમને મન (તિરસ્કારમાં જરા) આવું પીવું, હરવું ફરવું—બસ એમાં જ બધું પૂરું થઈ રહે છે.

અનિતા: એ હશે, પણ હું એમાં માનતી નથી.

હિમકાન્ત: (ઊંડા વિચારમાં) હં—

અનિતા: (જરા હિમત કરી હિમકાન્ત સામું જોતી) તમે જ મને મેલમાંથી બચાવી તો પછી તમારા આટલા વિચાર પણ મારામાં ન આવે ?

હિમકાન્ત: તમારા દાદા એટલા ઉમંગથી તમને વચનથી આપી ચૂકેલા, અને હવે તમે એ નહિ પાળો ?

અનિતા: એમનું વચન પાળાને હું શું કરું ? હું એનો કદી મારા પતિ તરીકે વિચાર કરી શકી નથી. ત્રણ ચાર વરસ પહેલાં કંઈક મુખાંઈ મેં કરી; હશે, પણ સમજણી થઈ ત્યારથી—

હિમકાન્ત: તમારા દાદાના આત્માને ત્યાં બેઠાં દુઃખ થશે

અનિતા: ત્યાં બેઠાં દુઃખ થશે કે નહિ એ તો કેણું બાણું ? પણ મેં ઘણો વિચાર કર્યો છે, અને વધારામાં તમારી સલાહ પૂછવા આવી છું. કોઈને પણ પોતાની મરણ પથા-

રીએ બીજાની આખી હંદગીનું ખન લખી આવવાનો શો દક છે? પોતાનાં ઘડી એ ઘડીનાં સુખને માટે કોઇની આખી હંદગી ભાડે આપી દેવી એ એક સ્વાર્થ નથી શું? દાદા જીવતા હોત તો એમની પાસે જઈને હું એ માઈ વચન પાછું માગી લાવત, પણ દવે આવી સ્થિતિમાં, મને જ્યાં જ એમ કલાં કરે છે, અને તમે પણ શું એમ માનો છો?

(હિમકાન્ત સ્વરૂપ ચિત્તે સાંભળી રહે છે.)

અને તે દિવસે અમારૂં ઘર સળગ્યું, ત્યારે એ અમારે ત્યાં મહેમાન હતો; તો એ વખતે મને બચાવવા કેમ અંદર નહિ આવ્યો?

હિમકાન્ત: (ધીમે રહીને સમજાવતો હોય તેમ) તમે ગમે તે માણસ હો, એ પોતાની હંદગી એવે વખતે જોખમમાં નાંખશે જ નહિ.

અજિતા: (કંઠેર રીતે) એને એ વખતે પોતાનાં બધી જતાં નેકટાઈ કોવર યાદ આવતાં હતાં, જ્યારે તમે (અતિશય કામળ અવાજે) એ વખતે—

હિમકાન્ત: હું તો માણસ જ નથી. મારી વાત ન કરો—પણ ગમે તે બીજો—

અજિતા: (ભોલાઈ જવાતું હોય તેમ) એવા બીજા કોઈને મારે મારે પતિ નથી કરવો.

હિમકાન્ત: (અજિતાના શબ્દોનો પૂરેપૂરો અર્થ ન સમજીયો હોય તેમ) ત્યારે શું કોઈ અસાધારણ માણસને—પણ (સમજાવતો હોય તેમ) અસાધારણ માણસ પતિ થવાને માટે જ નાલાયક છે. પતિમાં ડહાપણ, મુખાઈ, હોંશીઆરી, કંલુસાઈ, થોડું બીકણપણ—આવા બધાનું મિશ્રણ જોઈએ—સ્ત્રી તો જ એને સાંખી શકે. તો જ કદાચ સહજવન નબી શકતું હશે. પરિણિત જીવન એ તો એક સાધારણ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને એને માટે બન્નેમાં સાધારણ ગુણો કે ખામીઓ હોવી જોઈએ.

અજિતા: પણ કોઈને એવું લગે ન જોઈતું હોય તો ?

હિમકાન્ત: તો એવા માણસે પરિણામને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

અજિતા: ન પરણે એમાં પરિણામ શું આવવાનું હતું ?

હિમકાન્ત: હંદગીમાં કંઈ પણ પરિણામ ન આવે, એકે મંગળ કે અમંગળ પ્રસંગ ન આવે એ શું એણે ભયંકર પરિણામ છે? આખી હંદગી એ માણસ એકલાં રહેવાને તૈયાર હોતું જોઈએ.

અજિતા: એ કંઈ બહુ મોટી વાત છે ?

હિમકાન્ત: દમણાં તમને નજીવી લાગશે, (જરા ખોંખારતાં) પણ જરા મોટાં થાઓ, તમારો તમારા પરનો મોહ જરા ઓછો થાય, ત્યારે મન પોતે અંદરનું અંદર થાકી જઈ બહાર બીજાં લોકો-માટે જાંખશે અને તમને એની સમજ પડશે.

અજિતા: (શુદ્ધ સરસતાપી ભોલાઈ જવાતું હોય એમ) તમને એમ થાય છે ખરું ?

હિમકાન્ત: તમે મારી વાત જ ન કરો. મેં ન કહ્યું હું માણસ જ નથી—પણ સીધે સીધું પૂછો છો ત્યારે એટલું કહું છું, કે હા લાગે, પણ હું ત્યાં જ અટકી પડતો નથી. મારા અનુભવ એથી—(અટકી પડે છે.) પણ કંઈ નહિ.

અજિતા: (થોડી વારે વિચારપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછતી હોય તેમ) પણ ધારો કે કોઈ એ માણસો આવા જ મનનાં હોય અને એ એ—

(હિમકાન્ત અતિમેધ નયને અજિતા સામું જોઈ રહે છે.)

હિમકાન્ત: (વાતને ફુંકાવતો હોય તેમ) એવાં જે માણસો ઉલટાં સાથે રહી ન શકે.

અજિતા: (જરા અધીરાઈમાં) કેમ ? તમે કે હું—(દેવો આની કીટલી વગેરે લાવે છે.)

હિમકાન્ત: (ઉઠીને મોઝાં હાથમાં લેતો) ભેગાં રહેવા માટે સરખા જ વિચારો હોવા જોઈએ એમ કંઈ નથી.

અજિતા: તમે જાઓ છો ?

હિમકાન્ત: હા, જરા મારે—

અજિતા: હું આજે આવી છું એમ કંઈ ફરી ફરીને નહિ આંવી શકું.

હિમકાન્ત: હજી તો આ પીથું ને ?

અજિતા: (અસંતુષ્ટ મને) મેં આ છોડી દીધી છે.

હિમકાન્ત: વારુ—ત્યારે—

(હિમકાન્ત મોઝાં પહેરે છે. અજિતા પડી ગયેલે ચહેરે બધે નજર ફેરવે છે. થોડી વાર દાઢ જાણવું નથી.)

અજિતા: (જીભ તાળવે ચોંટી ગઈ હોય તેમ પ્રયત્નપૂર્વક બોલે છે) તમે આટલા કડોર હશે એ મને આજે જ ખબર પડી.

હિમકાન્ત: એ સિવાય મારો છુટકો જ નથી— (નવો વિચાર મનમાં આવ્યો હોય તેમ) તમે ઘેરથી આટલા માટે જ નીકળ્યાં હતાં ?

અજિતા: તમારી પાસે હું જુદું નહિ બોલું. ઘેરથી હું હેમજનીને (હિમકાન્ત ચમકે છે, પાછો સ્વસ્થ થાય છે. અજિતા જોઈ રહે છે.) મળવા નીકળી હતી પણ રસ્તામાં તમારાં બેન મળ્યાં એટલે તમને મળવાનું મન થઈ આવ્યું.

હિમકાન્ત: કહો તો એમને ત્યાં મારી ગાડી તમને મૂકી આવે.

અજિતા: મારે હવે ત્યાં નથી જવું. (હિમકાન્ત જરા ખચકાય છે.) હું સીધી ઘેર જ જઈશ.

હિમકાન્ત: જેવી તમારી મરજી.

અજિતા: (પોતાનું બળ ખૂટી જતું હોય તેમ) તમે મને કશી સલાહ પણ નહિ આપો ?

હિમકાન્ત: મારાથી હવે તમને કંઈ જ સલાહ કે મદદ ન આપી શકાય.

અજિતા: મારી જગ્યાએ બીજી કેમ હોત તો આટલી સરળતાથી કદી તમને આવીને ન પુછત, અને તેમ છતાં તમે મને છેવટ કશો જ જવાબ નથી આપતા ?

હિમકાન્ત: (ઉદ્વિગ્ન મને) હું લાચાર છું. મારી રીતે મારા મનથી હું બીજાની સાથે બંધાઈ ચૂક્યો છું.

અજિતા: તે રીતે ચારે બાજુ અગ્નિ હતો અને તમે મને ઉચકીને લઈ ગયા, ત્યારથી જ મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે—(સ્વમાનની લાગણી પોતામાં પાછી આવતી હોય તેમ) તમે સ્ત્રીનું હૃદય જ ઓળખતા નથી.

હિમકાન્ત: હશે !

અજિતા: (જરા કડવાશથી) પાછી મને અગ્નિમાં નાંખવી હોય તો બેસે !

હિમકાન્ત: (પોતાના બે હાથ વડે મોં ઢાંકી દેતો) નહિ, નહિ, એમ ન બોલો. મને તમારે માટે લાગે છે, પણ હું શું કરું ?

(પોતે કંઈ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ હિમકાન્ત સામું બેસી વગર અનિતા હોડે છે.)

અનિતા: આ પ્રુલો અને આ આવકાર !!

હિમકાન્ત: (ચુકામંથી અવાજ આવતો હોય એવા દખાએલા સ્વરે) આમ લુએ, આશાનું આ ચિત્ર ઉઘું ટાંગું છે બેચું ?—મારા જીવનમાં કંઈ નથી.

(અનિતા દુઃખિત વદને નીચું માથું રાખી બારણા તરફ જાય છે, ત્યાં સામેથી સુમિત્રા હસતી હસતી આવે છે.)

સુમિત્રા: (અનિતાને) તમે હજી છો ને ? થણું સાદું થયું—હું ખાસ તમારા માટે જ વહેલી આવતી રહી.

(હિમકાન્ત કુળતે પગે બુલ્લા ખુરશીમાં પડે છે.)

સુમિત્રા: અને કહે જ તમને સંભાર્યા હતાં. તમારે ત્યાં આગ લાગી હતી ને—(બન્નેના મોં સામું લુએ છે, અને શું થયું છે એની સમજ ન પડતી હોય એમ અટકી પડે છે.)

અનિતા: હજી પણ લાગેલી જ છે.

(નય છે.)

હિમકાન્ત: (ઉઘું માથું કર્યો વગર દુઃખિત સ્વરે) આવતો !

સુમિત્રા: ભાઈ ! ભાઈ. આ શું ? મને કહો તો ખરા ?

હિમકાન્ત: હે પ્રભુ ! બહુ થયું ! બહુ થયું !

[પડે પડે છે.]

પ્રવેશ ત્રીજો

[સ્થળ: એ જ. ખુરશી દેખાતી જરા બાલુમાં ખસેડેલાં છે. સૂતાં સૂતાં પોતાની માતા નર્મદાનો ફોટોમાં બેસેબર સામે દેખાય એમ દિવાનખાનાની વચ્ચે હિમકાન્ત ખજાંચા પર પડેલો છે. સુમિત્રા પાસે ખુરશી પર બેઠી બેઠી ચોપડી વાંચે છે. બહાર રાશ્ત્રકનુનો કઠોર પ્રવેશ પૃથ્વીને બાફી નાંખતો તથે છે.]

(પડેલા ઉપડયા પછી સુમિત્રા થોડી વારે હસી થઈ નીચે વળી હિમકાન્તને નીહાળે છે. દેવો બારણામાં આવી હોતો રહે છે.)

સુમિત્રા: ઉઘી ગયા ! (દેવાને) મહારાજને કહે કે હમણાં આવું છું. (દેવો જાય છે. થોડી વાર આમતેમ નજર નાંખી, હિમકાન્તની બંધ આંખોના ખૂણા પર પાણી વળ્યાં છે એ લગી, પગના અંગૂઠા પર ચાલતી બારણા તરફ જાય છે.)

હિમકાન્ત: બેન ! ક્યાં જાય છે ?

સુમિત્રા: (પાછી ફરતી) મેં જાણ્યું તમે ઉઘી ગયા છો.

(ખુરશી પર બેસે છે.)

હિમકાન્ત: (થોડી વારે) તેં માથો ત્યારે કેટલો તાવ હતો ?

સુમિત્રા: કંઈ ખડુ નહોતો. મો—સારીમો હતો.

હિમકાન્ત: જો પેલી બેંગમાંથી બધા કાગળ કાઢ. એમાં મારાં આપેલાં આમંત્રણો, અને એમનાં જવાબો બધું છે.

(સુમિત્રા બેંગ પાસે જાય છે, બહારથી કોઈનાં હતાવળાં પગલાંનો અવાજ આવે છે. સુમિત્રા ઉત્કંઠાથી કાન મારે છે. થોડી વારે સુબોધ આવે છે. બહુ જ હતાવળથી આવ્યો હોય તેમ ભારે શ્વાસ લે છે. બોલતાં એના અવાજ છુટ્ટો છે. હિમકાન્ત હિમવત્ નિશ્ચય બેઠો છે. મોં પર કશી લાગણી દેખાતી નથી. સુમિત્રા મોં તાણીને પ્રયત્નપૂર્વક સુબોધ સાંચું જુએ છે.)

સુબોધ: મારા બાપુએ કહાવ્યું છે કે દ્વેષથી તમારે કદી કશી ચીઢી લખવી નહિ અને અમને આમંત્રણ આપવું નહિ, તેમ અમારા તરફથી આમંત્રણની આશા પણ ન રાખવી. અને—

(સુમિત્રા દુઃખ અને શેષની લાગણીથી તણેલી લાગે છે.)

હિમકાન્ત: (શાશ્વમાંથી પોતાનો હાથ બહાર કાઢતા) સખર—(હિમકાન્તના પ્રભાવને માન અપાઈ જવાતું હોય તેમ સુબોધ બોલતો બંધ પડે છે. શાન્તિથી બોલતો) તમે જો એ ચીઢી સાથે લાવ્યા હોત તો હું તમને સમજાવત કે અમે કંઈ તમારી પાસેથી આમંત્રણ માગ્યું નહોતું. આમંત્રણ તો અમે આપ્યું હતું અને અમે તો માત્ર ત્યાં આવવાની રજા માગી હતી.

સુબોધ: એ હું કંઈ ન જાણું—અને પેલું ઘડીઆળ ચરદુત્સવના મૈત્રીને એક સદ્-ગુરુચની રીતે મોકલી આપશે તો સારું.

સુમિત્રા: (શેષમાં) અમે કંઈ મોકલવાનાં નથી. તમારે અહીંથી લઈ જવું હોય તો લઈ જાઓ.

હિમકાન્ત: (સુમિત્રાને બોલતી અટકાવતો હોય તેમ) વારુ, હું અત્યારે જ મોકલી આપું છું, અને જ્યારે આવો જ જવાબ આપવો હતો ત્યારે અમારી ચીઢી તો પાછી આપવી હતી !

(વધારે વાર રહ્યાથી કંઈ થઈ જશે એવી લાગણીથી જાણે સુબોધ હતાવળે બહાર જાય છે. હિમકાન્ત ખુશીમાં બુલતો બુલતો જાય છે.)

વળી પડી હીરલાંની ગાંઠ

(સુમિત્રા તરફ જોયા વગર) પછી શું ? સુમિત્રા.

પડી વળી દલકામાં બ્રાંત

અબોલા કયે લવ છૂટશે હો માણસારાજ.

(પોતાનું મોં બે હાથમાં ઢાંકી સુમિત્રા બેઠી છે; જ્યાં ગોટ્ટી રહી પડે છે.)

હિમકાન્ત: (ઉભાં થતાં) બેન બેન, તું શા માટે રહે છે ? અહીં આવીને ફરીવાર એ એમ કહી ગયો, પણ મને કંઈ જ નથી લાગ્યું. આમ જો-જો-આપણે જોને ચાહતાં હોઈએ એણે કરેલું અપમાન પણ એક રીતે સારું !

સુમિત્રા: (હિમકાન્તના વિકાર રહિત મોં સાચું જોતી) તમે એ ઘડીઆળ મોકલી આપશો ?

હિમકાન્ત: હાલતો. કાઢવું જોતાએલું ઘડીઆળ આપણને હાથ લાગ્યું હોય તો અધિકારીના હાથમાં આપણે સોંપી દેવું જોઈએ.

સુમિત્રા: (હિમકાન્તના તટસ્થ જવાબથી અસંતુષ્ટ થઈ હોય તેમ) બાઈ, તમને કંઈ જ નથી લાગતું ?

હિમકાન્ત: (ખારી ખહાર નેતાં, લાગણીમય આવાજે) એટલું લાગે છે, કે મારી સારામાં સારી લાગણીઓ આમ જ વેડફી મારવા શું સર્જાઈ શકે ? (જરા આંકું જુએ છે. આંખમાંથી એક બિન્દુ ટપકે છે.)

દેવો: (સફાળો અંદર આવતાં) સાહેબ સાહેબ, અંજિતા ખેન દાઝ્યાં છે, તેમને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા છે, ને આપને ત્યાં બોલાવ્યા છે.

સુમિત્રા: ઓરે !

(માથા પર સળંગડ ફટકો પડ્યો હોય એમ બે હાથમાં માથું રાખી થોડી વાર હિમકાન્ત ઉભો રહે છે.)

હિમકાન્ત:— અંજિતા ! અંજિતા ! તું કેંદ સુધી અંજિતા જ રહી !

(ગૌતમ અને નૂતન આવે છે.)

નૂતન: (અંદર આવતાં ગૌતમને) હમણું આપણને આવતાં સામે મળ્યો એ જ મુબોધ કે ?

ગૌતમ: (ધીમેથી) હા—

હિમકાન્ત: (પોતાની જાતને કાણમાં લાવતાં) કેમ રેપ કામળ લાવ્યા છો ?

(ગૌતમ જઠા ચોંકાય છે, આજુબાજુ નજર કરે છે. પછી થોડી વાર કામળ કાઢે છે, અને ટબલ પર મૂકે છે.)

ગૌતમ: બોલો—

હિમકાન્ત: મને હમણું ધ્રુસદ નથી. હું કેરા કામળ પર મારી સહી કરી આપું છું. તમારે પછી મીઠકતના જેમ લાગ પાડવા હોય તેમ પાડજો.

(હિમકાન્ત સહી કરે છે. પછી ટબલ પરથી થર્મોમીટર લઈ તાવ માપવા પોતાની બગલમાં મૂકે છે. ગૌતમ નૂતન કૌતુકથી જોઈ રહે છે.)

હિમકાન્ત: હવે આ કામળ લઈને અહીંથી જાઓ.

ગૌતમ: (ધીમેથી) ફીક પતી ગયું. (બન્ને જાય છે.)

સુમિત્રા: આ તમે શું કર્યું ?

હિમકાન્ત: (અચ્ચ નયને) જેને કશો પ્રેમનો હક નથી એને પૈસાનો પણ હક નથી. (સુમિત્રા રહી પડે છે.)

હિમકાન્ત: જો એમ ન રહ. તારી મીઠીથી તો આ બધો નીવેડો તરત આવી ગયો નહિ તો હું ગોટાયા કરત.

સુમિત્રા: તમે અંજિતા પાસે જશો ?

(હિમકાન્ત થર્મોમીટર ખહાર કાઢી જુએ છે.)

હિમકાન્ત: (ડોડું હસાવી ના પાડતાં) એકસો ચાર !

(હિમકાન્ત સ્વસ્થ ચિત્તે પથારીમાં સુવે છે. સુમિત્રા અને બોક્સેટ છે.)

હિમકાન્ત: (ધીમે ધીમે ગાય છે)

વળી પડી દલગમાં બ્રાંત

અબોલા ક્યે ભવ ભાંગશે હો માણુરાજ !

[પડદો પડે છે.]

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક.

ખાવું શું ?

પરદેશી કાપડના વેપારી જેડે દલીલ કંઈ હું : ‘આ તમારો ધંધો પાપભર્યો છે’ તો પેલો સામે જવાબ વાળે છે : ‘ત્યારે પછી ખાવું શું ?’ વિદેશી સરકારતંત્રના સાંચા બની પોતાનાં દેશવાસીઓના પગની બેડીઓ કાયમ રાખવામાં મદદ કરનાર નોકરને કહું છું : ‘આ તમારો ધંધો ધાતક છે’ તો મને ઉત્તર મળે છે : ‘ઘણું ચે. જાણીએ છીએ પણ નોકરી છોડીને ખાવું શું ?’ દેશના નૌજવાનોને હિંદુસ્તાનનાં કંગાળોને સાડા ગામડાંમાં વસી દેશ-સેવાનાં, જીવન સ્વીકારવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે પણ જ્યાં ત્યાંથી એક જ ઉત્તર મળે છે : ‘પણ ગામડામાં રહીને ખાવું શું ?’

ભૂખ્યાં સુવું માણસને ગમતું નથી. આખી સચેતન સૃષ્ટિ જીવનનિર્વાહને અર્થે પોત-પોતાનું પિડપોપણ શોધી લેવામાં મચેલી છે. ચોર શાહુકાર સૌ કોઈ પિડ પોપે છે. ગીતામાં એવા ચોર-શાહુકારના ભેદ પાડેલા આપણને જોવા મળે છે.

‘યતનું બચેલું ખાનારા સંતો સર્વ પાપ થકી મુક્ત થાય છે; જે કેવળ આપસ્વારથને ખાતર રાધે છે (મેળવે છે) તે તો પાપ જ ખાય છે.’

યત એટલે બીજાને પ્રીત્યર્થે કરેલું કાર્ય. આલું કાર્ય કરનારો દોષમુક્ત થઈ પાવન થાય છે અને તેવો કશો યત ન કરતાં પોતાને જ સાડા રાંધો (મેળવી) પોતે ખાઈ પૂકે હાથ લૂછનાર નર્યો પાપનો ખાનાર સ્વાર્થકીટ છે આવી શ્રીકૃષ્ણની દુહા છે.

પણ વિગળાના દીવા અને પંખા ફરતાં ઘરોમાં મેવામિઠાઈના થાળ આરોગનારા ભાગ્યવાનોને જોઈ સાંજ પડ્યે શેર જીવારનો જન્યક મજૂર ‘દેવતાઓને દીધા સિવાય’ મેવામિઠાઈ જમનારા આ શાહુકારોને ‘ચોર *’ કંઈ રીતે માને ?

ખાવું, એટલે કંઈ ગળા નીચે ઉતારવું નહિ. જે કોઈ કાંકરા, મારી કે રાખને ખોરાકની પેઠે ગળા, જન્ય તો એનું શરીરપોષણ થવાનું નથી-એ રોગગ્રસ્ત પણ થઈ પડે. તેમ એવો ખોરાક તે કંઈ ભોજન પણ કહેવાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે પાપની કમાણીથી મેળવેલું ભોજન ચાહે તેટલું મોઢક હોય તો પણ તે વાસ્તવિક ભોજન નથી. તેનાથી શરીરપોષણ થવાનું નથી. તે રોગ પણ પેદા કરે.

કદાચ એથી શરીરની પુષ્ટિ થતી જોવામાં આવે તો પણ નરી શરીરની સ્થૂણતા કંઈ આરોગ્યનું લક્ષણ નથી. જેનું પેટ વધી ગય છે તેને આપણે રોગી કહીએ છીએ. આપ-સ્વારથિયા પિડપોપણ પાછળ જેનાં મનઝુદ્ધિ બ્હેર મારી ગયાં છે અને આત્મા ક્ષીણ થયો છે તે પણ તેવો જ રોગી છે.

દેશમાં સમષ્ટિની સેવાને, જાતીય સંગઠનને, ગરીબોને અપનાવવાની પ્રવૃત્તિને મહા-યત આવી રહ્યો છે. ત્યાગીને જીવવાની અને કાલવાની ખરી ધર્મવૃત્તિને જીવનમાં ઉતાર-

નારી જેટલી પ્રવૃત્તિઓ અત્યારે દેશમાં મોજૂદ છે તે બધી યશપ્રવૃત્તિઓ છે. એ યજ્ઞોને ખવડાવીને બચે તે ખાવું એ જ ‘યજ્ઞશેષ’ ખાધું કહેવાય. આ યજ્ઞને ભૂલી, દેશનાં કુશોડો દરિદ્રનારાયણોના વિચાર મેલી, જે એક પોતાને જ લાગે છે અને તેથી બીજાઓના ભાગનું પણ પોતે જ આરોગી ગ્નય છે ને સંચય કરે છે, તે ઉપર કહી ગયા તેમ ગીતામાં વર્ણવેલ ‘ચોર’ના વર્ણના છે.

આપણા ગ્રંથોમાં બીજો આથી યે વધુ ગંભીર વચન કહેવાયું છે. * વેદોનો ઋષિ કહે છે: ‘સાચું કહું છું કે એ (ધન) એનું (યજ્ઞ અથવા ત્યાગ ન કરનારનું) મૃત્યુ જ છે.’

પણ માણસને આ વાત ગળે ઉતરતી નથી. માફ પાપ (ધન) માફ મૃત્યુ છે એ વાતની પ્રતીતિ એને શે થાય ?

તેથી જ ઋષિએ એવડો ભાર મૂક્યો કે ‘અથા, સાચે જ કહું છું, (સત્યં વ્રજીમિ) માફ માન. તને લાગે આ બધી ભોગસામગ્રી દેખાતી હોય પણ હું તને વાળી વાળીને કહું છું કે એ તારા મોતનો સર્વગ્નય છે.’

પણ મને કહેવામાં આવે છે:

‘વાતોથી શો દી’ વળે ? વાતોથી પેટની બળતરા થોડી જ બુઝાવાની છે ? વાતોથી બાર વાગતા તો અટકવાના નથી અને વાળવેળા પણ થતી થંભવાની નથી. ભૂખ તો કશો પાપપુણ્યનો ટાળો કરતી જણાતી નથી. ભૂખ્યા આગળ પાપપુણ્ય અને પિંડપરમાત્માની ચર્ચા કયે શો લાલ ? ભૂખભામિનીના મૃદુસ્થાશ્રમમાંથી છૂટાછેડા મેળવવાનો કોઇ નુસ્ખો બતાવશે ?’

પણ સાચું પૂછે તો ‘સાંજ પડ્યે શેર ધાન’નો સવાલ ‘યજ્ઞશેષ’ ભોજનના ઉમેદવારોને એટલો પીકતો નથી જણાતો. અમારી અસ્વાભાવિક નાહકની, નરી ખોટી ભૂખોને સુમાર નથી રહ્યો ત્યાં જ બેડો કંઠે છે. રોગી માણસને ખોટી ભૂખ લાગે છે એ અનુભવ કેળી પાસે નથી ? એકવાર ‘યજ્ઞશિષ્ટાશિન’ થયા એટલે પછી અમારી એ બધી ખોટી ભૂખોના શા હાલ ? એ ખોટી ભૂખોની ગળતરામાં અમારી સાચી ભૂખ-નિરોગી માણસની ‘યજ્ઞશેષ’ માત્રથી તૃપ્ત થનારી ભૂખ-ખોવાઈ ગઇ છે અને નિરોગ વસ્તુ તરફ અભાવ પેદા થઈ ખોટી ભૂખના અકસ્માતિયાવેગમાં મન અહોરાત્ર રોકાએલું રહે છે. આ રોગીઓને કેવી રીતે સમજાવવા કે યજ્ઞના કાળિયા સિવાય બીજું ખાવું ચોરી છે, પાપ છે, રોગ છે, આત્મનાશ છે.

કહે છે કે ગુરુ નાનકે પાસે બે જણ થાળ-ધરાવવા આવ્યા. એક તવંગર હતો ને બીજો ગરીબ. પેલા તવંગર શીરાપૂરી માલપુવાનાં પકવાન્નો અને ચટણી રાઇતાં અથાણાંથી ભરેલો થાળ લઇને આવ્યો હતો. બીજાની થાળીમાં કશા ઘીચોપડ વિનાના બે ત્રણ જડા રોટલા ને બાલુમાં કશાક પાલાની એક લચકો લાઇ હતી. ગુરુ નાનકે અમીરનો થાળ ફેલી આ શંકનો રોટલો આરોગ્યો. પેલા અમીરે પોતાથી શી ખતા થઇ તેનો ગુરુ પાસે હાથ બેડી ખુલાસો પૂછ્યો. ગુરુ નાનકે જવાબ આપ્યો: ‘તાઈ આણેલ ભોજન લોહીથી ભરેલું છે.’ કથા આગળ એમ પૂરી થાય છે કે પેલા અમીરનો વિસ્મય શમાવવા ગુરુ નાનકે અંતે

ચામડાના પેલા માણસના હાથમાં સર્વ નીચેની બનાવ્યા તો અંદરથી રમતની ધાર નીકળી ને પેલા કંગાળના રોટલામાંથી દૂધનાં ટીપાં !

આજ અમારી કમાણીઓને નીચેની બતાવી અમારી આંખો ઉઘાડનાર સંતો અમારી વચ્ચે નથી પણ એ પાપકમાણી તો 'લોહી ટપકતી' છે એ સમજવું શું એટલું અધક છે ? પરદેશી કાપડ વેચીને થતી કમાણી, શરાબ ગાંજ તમાકુના ઇતરા રાખીને કે ચા બીડી-ઓની દુકાનો રાખીને ગરીબ પ્રજાનાં હૈયાનાં લોહી સૂકવી કરવામાં આવતી કમાણી લોહી ટપકતી નહિ તો શું દૂધ ટપકતી છે ? આજનાં રાષ્ટ્રચરત્રની લાવનાને પ્રજામાંથી, અમારાં અંતરમાંથી, હોલવનારી ફરક-કમાણી લોહી નીંગળતી છે, પાપ છે. એવી કમાણીના મોહ-પાશમાં બદ્ધ થયેલા અમે અંધારુ-પાપ છવન ગાળનારા-છીએ. અઘાયુર્ચિદ્રિવારામો મોઘે પાર્યે ! સ જીવતિ !

જે સાચે જ બીજનું છે, દેવાનું છે, જે યજુરુપની સંપત્તિ છે, તેને આપણે પોતાનું માન્યું છે ને રખે કયાંક એ યજુરનાગ બની ગય એ બ્લોકમાં રાતદિવસ આપણે આપણાં ધન-માણની ચોટી કરનારા 'સ્ટેન' બન્યા છીએ. સામુદાયિક સુખસંપત્તિ વધારવાને બદલે સમાજને નરી શિક્ષકભૂમિ કરી મૂકી આપણે એક બીજની સંપત્તિ, 'ચોર'વામાં જ અનુરક્ત છીએ. આનું ફળ શું આવ્યું છે ? છવનરસ આપણામાંથી શોષાતો. ચાલ્યો છે. કેમ આખો કાણુ, દીન, દીન બની છે. જે યજુરનાગ છે તેને આપણે પોતે ખાઈ બેસવું એ મૃત્યુનું લક્ષણ છે. આ સમજવવાને આજે કોઈ વેદકાલીન ઋષિની જરૂર ન હોય.

ચોટાક વધુ વિચાર કરી નેહો. આપણી જોડી ભૂખને સંતોષવા આપણે ધર્મકર્મ ભૂલી શુદ્ધ નગરા બની ફરીએ તો પણ કેટલેક પહોંચીશું ? પહોંચામાં પહોંચી ગણુનરીએ શુદ્ધાં હિંદુસ્તાનની માથાદીક સરેરાશ આવક માસિક ૪૩૧. છે. આ તો સરેરાશ માસિક રૂપિયા ૪ થી ઓછા કમાનાર તો કરોડો છે. હવે આ સરેરાશ જ્યાં મૂકી વધી નથી ત્યાં મૂકી રા.૪થી વધારે ખાનારા સમાજ ઉપર ચોરીકાઠારી કરીને નહિ તો બીજી કંઈ રીતે ખાય છે એમ કહીશું ?

જ્યાં માસિક ચાર રૂપિયા પણ આવક નથી, જ્યાં દેશનાં લાખો કરોડો રોકને ચાર રૂપિયાની આવકનું પણ સાધન નથી ત્યાં જોડી ભૂખો વધારીને શો લાલ ? જ્યાં લાખોને માસિક ચાર રૂપિયા ખરચવા મળવાના સાંસા છે ત્યાં માથા દીક રૂપ-પ૦ ખરચીને પણ પોતાને 'ગરીબ' માનનારાઓને શું કહેવું ? આ પાપકમાણીમાંથી બચી યજુરના ખાતા થઇશું અને એથી વધુ કમાવા પાછળ રોકાવા કરતાં પેલાં ૪૩૧થી પણ ઓછું કમાનારાં કંગાળો કંઈક ટટાર થાય એવા ઉલ્લભમાં એમને લગાડવાને રસ્તે એમની સેવા કરતાં શીખીશું તો જ દેશ વેદના ઋષિએ વર્ણવેલા 'વધ'માંથી બચી શકવાનો છે. આ સિવાય ધર્મપૂર્વકે છવનાનો બીજો કોઈ ઉપાય આપારે નથી.

પ્રજાનો છવનરસ શોષનાર મોટામાં મોટું જંત્ર છે પરદેશી રાજ્યતંત્ર. એ રાજ્યતંત્ર દુકાવવામાં થોડેવળે અંશે તો એકેએક દિહી જવાબદાર છે જ, પણ એથીએ વિશેષ જવાબદાર ૩ કપાસથી લયોલાદથી અને એકેડો વર્ગીથી કાંતનાંચણના આવેલાં પણ આજે ઉલ્લભ વગર ખૂબમરો વેડી રહેલાં લાખો દેશવાસીઓના દુઃખ તરફ આંખ મીંચી પરદેશી કાપડની આયાત-વપાર કરનારા અને ગરીબોને વાપરતાં શીખવનારા આપણે છીએ. આવડા વિચાર દેશનાં લાખો કરોડો લોકોને પોતાની આસપાસ બેનમરો વેડી ફેંચી થઈ થઈ

મરતાં દિનરાત જોવા છતાં ખાસા લણેલા કેળવાએલા લોકોને આટલું આંધળું, આટલું જાણવન ગાળતા જોવાનું બીજા કંયાંએ મંગલો ખરું ?

બ્યારે માણસ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ જ કરવાનો નિશ્ચય કરીને બેસી જાય છે ત્યારે એ ઇશ્વરનો હરીફ થઈ પડે છે. કહેવાય છે કે સેતાન જેવો શાસ્ત્રાર્થ બીજું કોઈ કરી જાણવું નથી. આપણા બધા બુદ્ધિવંતવનો ઉપયોગ આજે આપણે એક જ વસ્તુની પાછળ કરી રહ્યા છીએ—કે આપણી પૂંઠ તમે રેલો ન આવે. આપણા વકીલો જુઓ, વેપારીઓ જુઓ, શ્રીમંતો જુઓ—ધંધાર્થીઓ જુઓ કોઈના મહેલ પર ધર્મતેજ, આત્મતેજ, માણસાઈની ધગશ, ધીર્યની આંચ, ધગતી દેખો છો ? ધર બમ્બર બ્યાં જુઓ ત્યાં પંખી—પારધાનીનાં જ બળે સગપણ વર્તી રહ્યાં છે. જીવન એક અખંડવાદી શિકારની દોડ થઈ પડ્યું છે. ઝડે ઝડે ને ઝાળીએ ઝાળીએ ખડકે દુકાડતાં પક્ષીઓ બેસાં છે ને દરેક થડની ઓથે હાથમાં ગલેલ લીધેલા, ગજવામાં બળ ધૂપાવેલા, ચીડીમાર ઉભા છે. ‘શિકાર’ મારવાના પ્રપંચમાં જ આપણી બધી બુદ્ધિ ખરચાય છે. એ શિકારીજીવનમાં રખેને ધર્મની કે યજ્ઞની વાત નીકળી વિસંવાદ ઉભો થાય એની આપણે ખાસ કાળજી લઈએ છીએ, અને બ્યાં એ ચચાં નથી જ ટાળી શકાતી ત્યાં એ ‘પીડ’ની સામે બને તેટલા ‘શાસ્ત્રાર્થ’ રચવા ફેલાવવામાં જ આપણે આપણી રક્ષા સમજીએ છીએ !

પ્રગ્નશરીર તો આ બધી જબોના શોધથી ક્ષીણ બની ગયું છે. આપણા દેહ : દુર્બળ થતાંની સાથે મન નિર્વિર્ય બની ગયાં છે. અમારાં આજનાં સામાજિક પાપોમાંથી હપ ટકા પાપ આજની અમારી શારીરિક દુર્બળતા અને ભીરુતામાંથી જન્મ પામે છે. જીવનની પ્રત્યેક કૃતિમાં પામરતા ઉભરાય છે.

બ્યાં આવડું પાપચક ચાલી રહ્યું છે ત્યાં લાખોને ભૂખ્યાં મૂકી પ્રપંચ પર પેટ ભરીને ખાનારા નર્યું પાપ જ ખાઈ રહ્યા છે, યજ્ઞશેષ નથી ખાતા એમાં શી શંકા હોય ? આ પાપભોજનના બ્તેર ઉપર જ એ પાપચક ચાલી રહ્યું છે. અજ્ઞાન જનતા જગતમાં પડી ભૂખે દુઃખે રીખાય છે ને માખોની પેડે મરી રહી છે. લણેલા કેળવાએલા ‘અધ્યાય’ અને ‘ઇન્દ્રિયારામ’ બની પ્રગ્નશરીરના મૃત અવયવ થઈ બેસા છે ને પાપચકને ફરતું રાખે છે.

જેનું જીવડું વ્યર્થ છે એવા મૂવા વાંકે જીવનારા અધ્યાય લોકોનો ભાર ભૂમિ પણ વધુ નહિ ઝીલે. ‘વથ ઇત્ સ તસ્ય’ એ જ સાચું. બ્યાં અમારું જીવડું જ પાપમય બની ગયું છે ત્યાં મૃત્યુ તરફ જ અમારી ગતિ કેમ ન હોય ? જે ગુલામ છે, જે ઇન્દ્રિયારામ છે, જેના અંતરમાંથી ચેતનાનો તણખો જ ખૂટાઈ ગયો છે અને તેથી પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર સરખો કર્યો વગર જે જડ, અચેતન નિર્જીવજ આપરંવારધિયું જીવન વીતાવી શકે છે તેનું જીવડું જ પાપ છે. જેટલો વખત એ જીવે છે તેટલો વખત-સંસારમાં પાપ વધારે છે. જેટલો વખત એ જીવશે તેટલો વખત બંતે હિંદો સિપાઈ થઈ ચીના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ગોળી ચલાવવામાં એ હથિયાર બનશે, પારકી પ્રગ્નઓનાં સ્વાતંત્ર્ય ખૂંચતી લેવામાં એ સહાયક થશે, પરાધીન પ્રગ્નઓનાં પારતંત્ર્ય ટકાવવામાં એ ઉપયોગી થશે.

આપણે ‘અધ્યાય’ છીએ કારણ આપણે ઇન્દ્રિયારામ છીએ, ઇન્દ્રિયોની ભૂખોના વેચાણ છીએ. યજ્ઞશેષના શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભોજન ઉપર નિર્વાહ કરવાની અમારામાં હિંમત નથી તેથી જે યજ્ઞનો હિરસો છે જે દેવાનું છે તે પણ ખાઈ જઈને પાપનાં લાથાં બાંધીએ છીએ ને પાપચકના પોષક બનીએ છીએ. શું ખાવું એનો જતાળ હવે આપણને

મળી ગયો. યત કરો, યતશેષ ખાઓ, ઇંદ્રિયોને જવાબ દેવા મૂકી દો, ખોટી બૂખોને મટારી દો, એટલે પછી સાદી બૂખ મટાડવી તો રમન વાન છે. કીડીને કણ ને હાથીને હારો આપનારને નમે ભારે નથી પડવાના. દેવનાના દરબારમાં દરેક દાંડિયો એના શેર ધાનનો લક્કાર છે જ. જે દેશમાં કરોડો લોકો રાજના ચાર પંસા કમાણી આપે એવા ઉઘમને મારે પણ ટાળવળે છે ત્યાં શેર બાજરીને સાટે સેવા કરનાર યાત્રિક એક નહિ પણ લગ્નરો સમાશે. એક જ ઉલોગ પકડો જે આજે દેશ આખાને અરધી જીવાદોરી આપવાને સમર્થ છે. ખોટી બૂખોના બૂજાવામાંથી બચી જાઓ. તમારું કોઈ જીવજગ આત્મીય આં દુનિયામાંથી ઉડી જાય છે ત્યારે તમારી બૂખ ક્યાં જતી રહે છે ? પ્રથા તો એવી છે કે પડોશમાં કે પોળમાં મરણું થયું હોય છે તોયે જ્યાં મૂંઝી મૃતદેહ પડેલું હોય છે ત્યાં મૂંઝી કોઈ ઘેર ચુકે હાલી નથી ચડતી. આ સ્મશાનસભ બનેલા દેશમાં આપણે સારા આપણી બૂખો જગાડનારી એવી કઈ સામગ્રી જીવજાલ રહી છે કે આપણને ભોગોની ઇચ્છા થઈ શકે ?

દેશમાં આજે યતચક્ર શરૂ થયું છે. એ પ્રવર્તિત યતચક્રને ચલાવીશું તો જ કાળે કરી આજના સર્વવ્યાપી પાપચક્રને રોકી ગ્રહીશું. દેશને 'વધ' તરફ લઈ જનાર, લોહી નીંગળના ભોગો તરફ આજે આંખ ખેંચાઈ જ કેમ શકે ? દેશનાં દીન હાડપિંજરોનો વિચાર તો કરો. તમારી બધી ખોટી બૂખો તપેલા લોહા પરના જલજિન્દુની જેમ નિમિષ માત્રમાં ઉડી જશે. દેશમાં જ્યાં ઘાલીને પડેલા પરદેશી રાજતંત્રની તો નેમ જ છે કે કાળે કરીને ભારતવાસીઓ ગોરા માલિકોના કાવડિયા કહિયારા જ બનીને રહે. પ્રજા આમ ગરીબ બની નીચોવાઈ નીચોવાઈને મૃત્યુ મુખે જાય એ ન થવા દેવું હોય તો આપણે ભણેલા ભાગ્યશાળી લોક આપણી ખોટી બૂખોને મિટાવી દઈ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગરીબી અંગીકાર કરીએ. જાણીમને હાથે જાલે થઈ કહિયારા કાવડિયાને ભોતે મરણું નિશ્ચિત છે તો સ્વેચ્છાએ ગરીબી માથે લઈ દિંદનાં હાડપિંજરોને જીવાદોરી દેવામાં ધસાઈ મરણું શું વરણું છે ? જેઓ ઇંદ્રિયોની બૂખ મટાડવા પાછળ ધર્મકર્મ બૂજી પાપચક્રને પોષવામાં ગુલતાન છે તેઓ પણ આજે નહિ તો કાલે અકિંચન થવાના જ છે, તો આજે જ સમજણપૂર્વક અકિંચન થઈ ગરીબોને સંજીવની દેનાર ધર્મચક્ર પ્રવર્તનના ધરમાં રોકાવું શું હીલું છે ?

હવે કૃપા કરી ન પૂછતા કે ખાઈએ શું ? નિશ્ચિત થઈને આ ધર્મચક્ર પ્રવર્તનમાં લાગી જાઓ. એ યતને તળાએ જે દંડ લૂખુંચકું યતશેષ રહે તેને અમૃત ભોજન ગણી ખાઓ. એમાંથી જ તમને અપૂર્વ બળ, વીર્ય અને તેજ મળવાનાં છે. એ યતશેષ ચાહે ગમે તેટલું અસ્થ હો, ગમે તેટલું ક્ષુદ્ર હો, એમાં જ તમારા અને આખા પ્રજનાશરીરની પુષ્ટિની સંજીવની ભરેલી છે એ વાનની મન બેડે ગાંઠ વાળા રાખળો. રખે, ફરી કદિ પેલી લોહી નીંગળતી પાપકમાણીનો ખ્યાલ આણી આ પવિત્ર યતના હુતાશિને કરમાવા દેતા.*

‘અભય’

૩૬૧

હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે
 જટપટ રસોયું ખનાવો જટપટ રસોયું ખનાવો
 મારે જમી ગામ જાણું ગોરી મોરાં રે.
 હો ઠાકોરીઆ રે ઠાકોર મોરા રે
 જટપટ રાંધનારી લાવો જટપટ રાંધનારી લાવો
 ઠાકોર મોરા રે.
 હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે
 જટપટ રાંધે રૂંધા સાળી જટપટ રાંધે રૂંધા સાળ
 ગોરી મોરાં રે.
 હો ઠાકોરીઆ રે ઠાકોર મોરા રે
 જટપટ રાંધે રૂંધાંદે નણુંદી
 જટપટ રાંધે રૂંધાંદે નણુંદી ઠાકોર મોરા રે.
 ગામ પાડોશણ રે બેન પાડોશણ રે
 ઠાકોર જમ્યા વિના જાય
 ઠાકોર જમ્યા વિના જાય બેની મોરી રે. -

x x x x

હો માતાજી રે માતા મોરાં રે
 મુજને સપનાં રે આવ્યાં
 મુજને સપનાં રે આવ્યાં
 જાણે બેની દોર જાવા માતા મોરી રે.
 હો દીકરી રે દીકરી મોરી રે
 સપના આજ પંપાળ
 સપના આજ પંપાળ દીકરી મોરી રે.
 હો માતાજી રે માતા મોરી રે
 મુજને સપનાં રે આવ્યાં
 મુજને સપનાં રે આવ્યાં
 જાણે જનેવી તેડવા આવે માતા મોરી રે.

હો દીકરી રે દીકરી મોરી રે
 સપના આળ પંપાળ
 સપના આળ પંપાળ
 ઢોલીયા ફેરવી ઢળાવું દીકરી મોરી રે.

x x x x

હો સાસુજી રે સાસુ મોરાં રે
 જટપટ રૂઢા સાળદી * કરે
 જટપટ રૂઢા સાળદી કરે સાસુ મોરાં રે.
 હો જમાઈડા રે જમાઈ મોરા રે
 એવડાં રૂઢાનાં શાં કામ
 એવડાં રૂઢાનાં શાં કામ જમાઈ મોરા રે.
 હો સાસુડી રે સાસુ મોરાં રે
 ઘરે સુવાવડનાં કામ
 ઘરે સુવાવડનાં કામ સાસુ મોરાં રે.
 હો જમાઈડા રે જમાઈ મોરા રે
 રૂઢા સુવાવડ શું બાણે
 રૂઢા સુવાવડ શું બાણે જમાઈ મોરા રે.
 હો સાસુજી રે સાસુ મોરાં રે
 સુવાવડ કરનારાં કરે
 સુવાવડ કરનારાં કરે
 રૂઢા હાલણ ચાલણ બેઠ સાસુ મોરાં રે.

x x x x

હો માતાજી રે માતા મોરી રે
 જટપટ માથડાં ગુંથો
 જટપટ માથડાં ગુંથો
 મારે બેની ઘેર જવા માતા મોરી રે.
 હો ભાભલડી રે ભાભી મોરી રે
 જટપટ બચકડીયું બાંધો
 જટપટ બચકડીયું બાંધો ભાભી મોરી રે.

હો વીરાણરે વીરા મોરા રે
 જટપટ વેલડી શણુગારે
 જટપટ વેલડી શણુગારે
 મારે બેની ઘેર જાવા વીરા મોરા રે.
 હો સાથીડા રે સાથી મોરા રે
 જટપટ ઘોડલા શણુગારે
 જટપટ ઘોડલા શણુગારે
 મારે બેની ઘેર જાવા સાથી મોરા રે.

x x x

હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
 આ તે ક્યાં શહેર આવ્યાં ?
 આં તે ક્યાં શહેર આવ્યાં ? બનેવી મોરા રે.
 હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરાં રે
 આ તો પાટણ શેર આવ્યાં (૨)
 પટોળાં મન ગમતાં વોરો ગોરી મોરાં રે.
 હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
 આ તે ક્યાં શહેર આવ્યાં ?
 આ તે ક્યાં શહેર આવ્યાં ? બનેવી મોરા રે.
 હો ગોરાંદે રે ગોરી મોરી રે
 આ તો સ્ત્રીતળ શહેર આવ્યાં (૨)
 ચુંદડી મનગમતી વોરો ગોરી મોરાં રે.
 હો બનેવી રે બનેવી મોરા રે
 હંહંહું એક વાર હોય હંહંહું બે વાર હોય
 આવડી મફકરી ન કરીએ બનેવી મોરા રે.

x x x x

હો બેનડલી રે બેની મોરી રે
 જટપટ ખારણાં ઉધાડો
 જટપટ ખારણાં ઉધાડો બેની મોરી રે.

હો રૂંદાજી રે બેની મોરી રે
 તું તો શોકય થઈને આવી
 તું તો વેરણુ થઈને આવી
 બારણાં કેમ ઉઘાડું બેની મોરી રે.
 એવું સાંભળી રે એવું સાંભળી રે
 રૂંદાને હૈયે બળ લાગી
 જમણે પગને અંશુઠે અમિ ઉઠી રે.
 બેને બેયું રે બેને બેયું રે
 હડ હડ એયું બળતી દીઠી
 હડ હડ એયું બળતી દીઠી
 બારણાં ઉઘાડી ઘોડી^૨ ઘુબકો માર્યો.
 ઠાકોર આવે રે કોઈ મોલની^૩ માંય
 કોઈ મોલની માંય
 બેવે ત્યાં તો બે એયું બળતી દીઠી રે.
 સોનલા વરણી રે કાંઈ એયું બળતી દી.
 કાંઈ એયું બળતી દીઠી
 રૂપલા વરણો ઉઠે એનો ધુસ રે.
 એવું ભેંધને રે એવું ભેંધને રે
 ઠાકોર દલ લીધી વાત
 ઠાકોર દલ લીધી વાત
 હવે એકલા જીવીને શું કરવું રે.
 ઠાકોર ઘોડયા રે ઠાકોર ઘોડયા રે
 જમને એયુંમાં જપલાવ્યા
 જમને એયુંમાં જપલાવ્યા
 બળ્યા રાજા રાણી ને હારે રૂંદા રે.

સંગ્રાહક: મોંધીબેન

મુંખ અને અંગોની સ્થિતિ એવી તો વિલક્ષણ થઇ ગઇ હતી કે તેમના મૃત દેહને જોતાં વેત સહુને હસવું દંભાવવું ભારી થઇ પડ્યું !

આ એમનું જીવન.

૨

Ridicule shall frequently prevail

And cut the knot when graver reasons fail.

—Francis.

માણસમાં રહેલી શક્તિ ઘણીવાર કોઇ બાજુ ઉત્તેજનને લીધે એકદમ પ્રકાશમાં આવે છે. શ્રીદિગ્દેન્દ્રલાલમાં રહેલ હાસ્ય જમાવવાની શક્તિનો પ્રથમ ઉન્મેષ પણ આમ બાજુ ઉત્તેજનને લીધે જ થયો હતો. એઓ જ્યારે વિજ્ઞાપતૃથી પાછા આવ્યા ત્યારે એમનાં સગાં-વહાલાં પણ એમની સાથે છૂટથી લગતા નહિ. કારણ માત્ર એટલું જ કે એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત ન હતું કર્યું. એમના કેટલાક હિતૈષિઓએ એમને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને કહેલું. તેઓ નવદ્વીપના એક વિખ્યાત શાસ્ત્રીને પણ મળી આવેલા, પરંતુ દિગ્દેન્દ્ર કેમે ક્યાં રાજ થયા નહિ. આખરે એમને બાદ મૂકવામાં આવ્યા. સમાજના આ પગલાંથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના આ અગ્ર પૂર્ણરીના અંતરમાં પ્રબળ આક્ષોભ જાગ્યો, અને તેમાંથી ‘ એક ઘરે ’ નામના પ્રદર્શનનો જન્મ થયો. આ પ્રદર્શનમાં એમણે સમાજના દોષો, અને મલિનતા ઉઘાડ્યાં પાડ્યાં છે; પણ એ વખતે કવિના અંતરમાં ફાંધની નવાસાઓ ભડકાડતી હતી, પોતાના પર થયેલા અત્યાચારનો ધા તાજે જ હતો એટલે એમાં શુદ્ધ હાસ્યરસ ન જ ઉતરી શક્યો. પણ આ બનાવથી એમની હાસ્ય જમાવવાની શક્તિ ઉત્તેજિત થઇ અને એમનો હાસ્યરસો મુક્ત થયો. પરિણામે સમાજ પરના એમના આક્ષેપો પાછળથી ‘ હાસિર ગાન ’માં વધુ કળામય અને શુદ્ધ સ્વરૂપે બહાર આવ્યા. Reformed Hindoos—સુધરેલા હિન્દુઓ—નામનું ગીત સૌથી પહેલું પ્રસિદ્ધ થયું હતું એમ માનવામાં આવે છે. અને તે બહુ જ લોકપ્રિય થઇ પડ્યું હતું. એમાં એમણે દોંગી-પાખંડી સુધારકોની ખુબ મસ્કરી ઉઘાડેલી છે:

About female education

ને female emancipation,

અને Infant marriage

અને Widow remarriage,

અમારા ખૂબ enlightened views :

હિંદુ views જેવાં કામ થાય if you think

તો તો you are an awful goose.

(સ્ત્રીજ્ઞાણ, વિધવાવિવાહ, બાળલગ્ન વગેરે બાબતો વિષે અમે. બહુ જ સુધરેલા વિચારો ધરાવીએ છીએ; પણ અમે વિચાર પ્રમાણે કામ કરીએ છીએ એમ ને તમે માનો તો ખૂબ તમારા જેવું કાંઈ મૂર્ખ જ તથી.)

એઓ જ્યારે વિજ્ઞાપતથી આવ્યા ત્યારે પૂરા સાહેબ ખીની આવ્યા હતા. એમને કોઇ 'મિસ્ટર' ન કહેતાં 'બાબુ' કહેતું તો એમને અપમાન લાગતું. સરકારી ઝંઝોરમાં એમનું નામ Dwijen Lal Roy તરીકે જાણતું અને પરિણામે લોકોમાં પણ એઓ દિનેન્દ્રલાલ રાય કરતાં D. L. Roy તરીકે જ વધારે જાણીતા થતા હતા. અંગ્રેજ પોલીસમાં જ એમને સગવડ અને સૌન્દર્ય જાણતાં હતાં. પણ પાછળથી જ્યારે એમને પોતાની વિચારસરણીમાં રહેલું હાસ્યનું તત્ત્વ માલમ પડ્યું ત્યારે એમણે સાહેબ અનેકા બંગાળીઓની કેકલી કરવા માટે નીચેનું કાવ્ય લખ્યું:

અમે	આવીઆ વિલાત જઇને	ખનીઆ વિલાતી વાંદર.
અમે	સહુએ સાહેબ થઇને	અમે વિલાતી રીતિએ દસીએ
તેથી	થઇને નાચાર, સ્વદેશી આચાર	અમે ફ્રેચ રીતિએ ખાંખીએ
	ફેંકી લીધા બેઠ બેઠને.	અમે પગ પો'ણા કરી સીંગરેટ પીવા.
અમે	બંગાળી ગયા બૂલી	અંતરે બહુ ચઢીએ.
અમે	શીખ્યા આ વિલાતી બોલી	
હવે	'ચાકર' થયા છે 'બેચાર' અને	x x x
	'મજુર' થયાં છે 'કુલી.'	
'રામ'	'હાલિપદ' 'હરિચરણ'	અમારા સાહેબપણામાં લગ્ન -
નામ	એ બધાં જૂનાં ને જુરણ	પડે છે થાય ના ધોળો આ રંગ;
તેથી	પોતાનાં અમેએ 'ડે' 'રે' ને 'મિદાર'	તોયે મંડીએ રોજ લઈ વિનોલીઆ
	હરી લીધાં નામકરણ	ધસીએ સાંચે ચે અંગ.
અમે	સાહેબ સગે બળીએ	અમે વિલાતથી જ્યારે ફરીએ
અમે	'મિસ્ટર' નામે રીઝીએ	દેશે કોંગ્રેસ આદિ કરીએ;
કદિ	'સાહેબ' ન કહેતાં 'બાબુ' કહે કોઇ	અમારા સાહેબ છે જો કે દેવતા
	મને મને બહુ ખીજીએ.	તો ચે સાહેબ લોકોને ભાંડીએ.
અમે	છાડયો છે શિખાનો આદર	અમે સાહેબની રીતે ચાલીએ
અમે	છાડયાં છે ધોતી ને ચાદર	અમે ઇંગ્રેજ સ્પીચ ગાડીએ
અમે	હંદ, છુટ અને પેટ, કોટ ખેરી	પણ વિપદ આવે તો બંગાલીની જેમ
		મુઠીએ લાળા નાસીએ.

એમનામાં હાસ્યની સામગ્રી વીણવા માટે જોઈતી ચકોર દૃષ્ટિ હતી અને એઓની દૃષ્ટિમાંથી એઓ પોતે પણ બચવા ન હતા પામતા એ જ એમના હૃદયની નિખાલસતા બતાવે છે. વળી એ પણ ખરું કે જે માણસ પોતાની મરકરી નથી કરી શકતો તે કદી પણ ખીજની મરકરી કરવામાં સફળ થતો નથી. ખીજે પણ એક આવો દાખલો બન્યો હતો. જ્યારે એઓ હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે એમને લાગ્યું કે હિન્દુ જેવા ગરીબ દેશમાં આદર ઓઢવાનો રિવાજ ચાલુ રાખવો એ કાપડનો દુરપયોગ જ છે. અંતે એમણે 'આદર નિવારણી સભા'ની સ્થાપના કરી હતી. પણ મોટપણે એમણે પોતાની 'નૂતન કંક ક્રેશ' નામની કવિતામાં આ વાતની સારી મજાક ખનાવી છે.

એઓ પોતે સરલ હૃદયના અને સાચકલા (sincere) હોવાથી જીવનના કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં પાખંડ એઓ સહી નહતા શકતા. જ્યાં જ્યાં એમણે પાખંડ જોયું ત્યાં ત્યાં એમણે પોતાની હાસ્ય-ગદા ઉપાડી જ છે: દેશભક્તિ જેવી આખતમાં પણ પાખંડનાં દર્શન થતાં એમણે 'નંદલાલ' નામનું કાવ્ય લખી રાજદારી ક્ષેત્રમાં ધુસી ગયેલા બેદા રૂપિયાઓની ખખર લઈ નાખી:

નંદલાલે તો હુસ્સામાં આવી
 કર્યું આ બીધણ પણુ:—
 “ ગમે તેમ યાય, સ્વદેશને માટે
 રાખીશ જ આ હૃવન. ”
 સહ કોઈ કહે: “ અરે એ શું કર્યું ?
 શું કર્યું નંદલાલ ? ”
 નંદ કહે: “ શું આમ હાય બેડી
 બેડી રહું ચિર કાળ ?
 હું નહિ કરું તો કહોને કો કરે
 આ દેશનો ઉદ્ધાર ? ”
 સહ કોઈ મળી: “ વાહવા, વાહવા ”
 બોલી ઉઠ્યા તેણીવાર.
 નંદનો ભાઈ કાંચેરાથી મરે
 કોણ કરે તેની સેવા ?
 સહ કોઈ કહે: “ નંદ, હું બને,
 કર ને બાઈની સેવા ! ”
 નંદ કહે: “ હું બાઈને જ માટે
 જીવન બે માંડે દહાં—
 બસા જગા માણુ-કિંતુ અભાગી
 સ્વદેશનું યશે શું ?—
 જીવનું મહાંડે આતિ છે જરૂરી
 કરતાં બધો વિચાર. ”
 સહ કહે ત્યારે: “ હા, હા, હા, તે ખરું !
 બોલો છો સત્ય સાર. ”
 નંદલાલે તો એકાએક પડી
 છાપું પાડ્યું બહાર છાપી;
 ગાળ દેવા સાચો ગણે પછે
 વિદ્યા બતાવી આપી.
 ધન્ય નંદ ! સ્વદેશને માટે
 મરી ફીટે; પડું યાય !

નિર્બળ મનના આપણા અંગ્રેજ કેળવણી પામેલા યુવકોની મનોદશાનું ચિત્ર એમણે
 બહુ જ કુશળતાથી ‘ ફરી ગયો મત તો ’ નામની કવિતામાં આપ્યું છે:

પહેલાં જ્યારે હતો સહુ ધર્મે અનાસક્ત,
 ક્રિષ્ણન એક નારી પ્રતિ યથો અનુરક્ત;—
 વિશ્વાસ ખેડો ખ્રિસ્તી ધર્મે, અહા આવી ખ્રિસ્તે
 એવામાં તો પિતાજીએ મારી લાત એક પૂજે !
 —ઝાડી દીપ્તો રહેતો, ફરી ગયો મત તો,—
 (કોરસ)—આવી દશા યાય, ત્યારે મત સહુના બદલાય.
 બેધું એ તો નવા જલ સમદાયે સ્પષ્ટ,
 આંખો મીંચ્યા વિના બીજું નથી કોઈ કદ;—

તમે તેથી વળી બધે તે બમણું
 ચાર ગણું તેથી ખાય !
 મંડ્યો ખાવાને પુરી ને બાસુદી,
 બરફી, ચેડાના યાંબ !
 સહ બોલી ઉઠ્યા: “ વાહવા, વાહવા,
 વાહવા, નંદલાલ ! ”
 એક વાર એક સાહેબને દીધી
 નંદે છાપામાં ગાળ;
 સાહેબે આવીને નંદખાસુનું
 ધર્યું ગળું તરકાળ;
 નંદ બોલીઓ: “ અરેરે શું કરો ?
 શું કરો છોડોને ભાઈ !
 દેશનું શું યશે ટોટો પીસાવાથી
 માણુ કદિ ઉડી નય ?
 કો તો કોપ કોપ નાકલીટી તાણું
 જે કહે તે દહું કરી ! ”
 સહ કોઈ ત્યારે: “ વાહવા, વાહવા. ”
 બોલે ગજન કરી
 ધરની બહાર ન બંધ નંદ
 શું યાય ક્યારે કો બંધે ?
 બેસે ન ગાડીમાં રખે હાંધી વળે
 ગાડી માંડી નાખે ટાળે.
 અનેક હોડીઓ બંધ હુળી જળે,
 રેલે કોલિજન યાય;
 ચાલે તો કુતા સખં કરે,
 વણુ મોતે જીવ બંધ.
 તેથી પથારીમાં પડી સુખે દુખે
 જીવે છે નંદલાલ.
 સહ કોઈ કહે: “ શાખારા, નંદ,
 જીવતો રહે ચિરકાળ ! ”

કોઈ એક બગી સાથે ચાલે દીક્ષિત ક્રાન્ત ધર્મે,—
એવામાં તો થયાં લગ્ન મારાં હિન્દુ Formએ !

—છાડી દીધો રસ્તો, ફરી ગયો મત તો,—
(કોરસ) —આવી દરમી થાય, ત્યારે મત સહુના બદલાય. ૨

નાસ્તિકોના ટોળાંમાં જઈ બળ્યો હું તો રંગે;
ભુમ ને મિત્ર, ને હર્ષદે સ્પેન્સર વાંચવા લાગ્યો સંગે
તણાવા હું લાગ્યો ન્યારે ફાઉલ ને બીકની જેલે
એવામાં તો બે ચાર કન્યા આપી ઇચ્છે કહી-‘હો, હો’ !

—છાડી દીધો રસ્તો, ફરી ગયો મત તો—
(કોરસ) —આવી દરમી થાય ત્યારે મત સહુના બદલાય ૩

છાડી દીધો હર્ષદે સ્પેન્સર, બેઠન ને મિત્ર ન ચર્ચુ,
છાડી દીધાં બીક ને ફાઉલ,—પોતે નહિ અચ્ચુ;
ધોધ બસુની પાસે શીખું હિન્દુ ધર્મ અર્થ
એવામાં તો આવી પડ્યો ચિઓસોફી ગત !

—છાડી દીધો રસ્તો, ફરી ગયો મત તો—
(કોરસ) —આવી દરમી થાય, ત્યારે મત સહુના બદલાય. ૪

ધર્મર તે ધર્મ તણો બૂત કે પરશ્વલ
એ વાત જરા જરા મેં તો કરી ભુદ્ધિગમ્ભ;
મેજની એ દીધાં મેં પ્રાય ‘એનિ’ ને વેદાંગ,
એવામાં તો થઈ ગઈ ભવલીલા સાંગ.

—છાડી દીધો રસ્તો, ફરી ગયો મત તો;—
(કોરસ) —આવી દરમી થાય, ત્યારે મત સહુના બદલાય. ૫

આપણા જૂના પંડિતોને પણ એઓ બૂધ્યા નથી. જેઓ એમ માને છે કે હિન્દુધર્મ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેની ખોટી બાબત હાંકે છે—પોતે એક અક્ષર પણ સમજતા ન હોવા. છતાં—તેઓને માટે એમણે ‘આવો ધર્મ નથી’ નામનું કાવ્ય લખ્યું:

“ મૈ જ્ઞાતા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર હો !

કાર્તિક, ગણપતિ—

થી શરૂઆત કરી પચ્ચીસ ત્રીસ દેવદેવીઓનાં નામો ગણાવી એઓ કહે છે:

જો આ	વાનર મગર ખિસકોલી ને
	મયૂર, ધુવડ, ગાય;
અને	તુળસી, પીપળા, વેલ, વડ, પાંખા
	સહુ એ ધર્મ માંદા;
આ	દેવકાકાને ખેંગ કોલેરા
	ઇત્યાદિ એ સમાય.
	સહુએ દોગોની રહી અવસ્થા
	કંઈયે રહી ન નય.

(કોરસ)

છોડો નહિ રે આવો ધર્મ, કહું હું તો કથી;
આવો ધર્મ નથી બીજો સાધ આવો ધર્મ નથી

લલે ચારણ હોય, કે હોય દુશરો
જહ ગંગામાં મારે ફૂલ,
અને ગયા, કાશી, પુરી જય તો
થશે પુણ્ય ખૂબ;
અને મધ માંસ ખાવાં ગમે તો તો
શૈવ બનો તે વાર
નહિ ખાતા હો તો વૈષ્ણવ બનો—
ગુણ તો નહિ પાર.”

‘ચંડિચરણ’ ‘ગીતાની શોધ’ ‘હિન્દુ’ વગેરે કાવ્યોમાં પણ એ જ વર્ગના ઉપર પ્રકારે કરવામાં આવેલા છે. ‘પાત્રાધારે તૈલ કે તૈલાધારે પાત્ર’ જેવા મિથ્યા તર્ક કરનાર અને મારામારી કરીને જ છૂટા પડનાર તાકિદોને માટે તેમણે ‘ભટ્ટપોળમાં સભા’ નામની લાંબી કવિતા લખી છે. કથા ભાગ એવો છે કે ભટ્ટપોળમાં પંડિતોની જળરી સભા મળે છે, તર્કનો વિષય “પાત્રાધારે તૈલ કે તૈલાધારે પાત્ર” છે. લંબાણ અને ગરમાગરમ ચર્ચા પછી પંડિતો જ્યારે પાથંખાયા આવ્યા ત્યારે ધરણીનું તે પાસું લટી પડ્યું અને શેષ જઘને દેવતાઓને વિનવવા લાગ્યા. દેવો શ્રદ્ધદેવ પાસે ગયા. તેમણે સરસ્વતીને યોલાવી અને કહ્યું કે આ તારા પુત્રો બંગાળમાં ઉત્પાત મચાવી રહ્યા છે, તેમને જરા શાંત કર. એટલે તેમણે સભાપતિ દ્વારા તર્કનું સમાધાન કરાવ્યું:

“જે તર્ક અદ્ય એ બંને ભટ્ટપાડાય હેલ
તૈલાધારેય પાત્ર કિંવા પાત્રાધારેય તૈલ
ભેળે ચારિત્રિક દેખછિ દુધ ટિક-
કિંવા દુધયેર એકટિ ઠીક; આર તા જદિ તા હોય
નિતાન્ત તા, હોલે ઠીક તાર કોનથીયે નોય;
તોમરા એ મિમાંસાય સંતુષ્ટ અવરય,
અતએવ ભાનુજંદ! જેઓ સળે નરય !”

(ચારે તરફનો વિચાર કરતાં હાથે છે કે બન્ને વતો જ ખરી છે. અથવા તો બેમાંથી એક જ ખરી છે અથવા ને તેમ પણ ન હોય તો તો એક પણ ખરી નથી. તમો જરૂર આ મીમાંસાથી સંતુષ્ટ થયા છો મઠિ ભાઈઓ હવે તપશ્રીતા સડાકા ચલાવો.)

‘આપાદે’ નામના કાવ્યગ્રંથમાં પૂણી વાર્તાઓના રૂપમાં એમણે સમાજનાં અનિષ્ટો પરદાનો રિવાજ, કળ્પોર્થ, તથા વિચિત્ર માનવ ચિત્રો-જન્માર્થખાણ, જૂના મતના માણસો-વગેરેનાં સુંદર દાસ્ય રસિક ચિત્રો આપેલાં છે.

કલિયજ્ઞ

અનુદુષ્ ઇંદ

જરિરકર બજીલાદિ મહાપણ કરે રાક;
ખારતે ખારી અદ્ભુત આયર્થ મહતી સભા.

આવીયા તે મહાયજ્ઞે, મહારાષ્ટ્રીય પશ્ચિમે;
મદ્રાસી હડીઆ, શીખ, બંગાલી ચ હલે હલે.
કોઈએ ધરીયાં કુડતાં, કોઈનાં ઓઠણાં હરે,
કોઈના વા હુથે જલમા, સાહેબી વેરા કોઈનો.
કોઈને સન્મુખે સેંથી, કોઈને પાછળે શિખા,
કોઈને ઉપરે વેળી-કાઠરય પરિવેદના.
એ રૂપ વિવિધા મૂર્તિ સમાગત સમા રથલે,
ભાપણો કરીને-બાપુ લડાઈ કરવા રૂતે.
તન્મધ્યે મુખ સંવર્તવ બંગાલી હિ પુરોહિત !
રેત્રોદયુરત નિર્માણે, ભાપણોમાં મહારથી.
હરરા હિ મહાયજ્ઞે થયાં છે ભાપણો રાજ;
અંગ્રેજની મહા નિંદા અંગ્રેજ રેત્રોદયુરતે.
અંગ્રેજમાંથી થતી વાતો અંગ્રેજમાં જ ભાપણો
પેંડોલની તળે આજે ધાળી અંગ્રેજમાં ફૂટે.
વાહવા વાહવા રાખે સમુત્થિત સમારથલે ;
વાહવા વાહવા રાખે કરતાવિ ચટાપટ.
એવું તો શુદ્ધ અંગ્રેજ, એવી તો ઉપમા છટા;
એવો તો રાખે વિન્યાસ, એવી તો દ્રુત વક્તૃતા-
સિસેરા, પિટ, બર્કાદિ લગભગ જ નિશ્ચય.
એક વાક્યે મહા હથે બોલીયાં સદુ પેપરો.
આપાન નિરત પ્રાતે ઇમેજ લાટ સાહેબ
વાંચીને એ મહા વાર્તા આતકે ચ વિમૂર્ચિત.
હડી, નિશાસ નાખીને બોલીયા તે અતઃપર,
આ નતિને દબાવું હું વાત છે એ અસંભવ.
હઠરો હઠરો એઓ દાળવા બહુ દુષ્કારે,
માતું હું તો હલે શ્રેય માને માને પલાયન.
લાટ સાહેબ ઈંચાદિ કરી ઉજા વિવેચના,
ગાંસડાં, પોટલાં બાંધી હચાળા જ બરી ગયા
પરપ્રાંતે થયું રાજ્ય આર્યનતિનું સંસ્થિત,
પરપ્રાંતે ગયો કીણું દિનું ધર્મ સનાતન-
વિસ્તીણું આર્યસામ્રાજ્યે સદુની સંમતિ થકી
રેત્રોદયુરત નિર્માતા બંગાલી જ થયા પ્રમુ.
આશ્ચર્યવત રાજત્વ બંગાળીનું કહે સદુ,
કેવળ વક્તૃતા. જોરે કરે રાજ્ય ચ વ તુ દિ.
એકદા આવી અદ્વજાને સારતે દુમયો કર્યા,
થયા તાજે સદુ ખાઈ બંગાળી વક્તૃતા-ગદા.
તત્પરે રશિયા આવી પ્રસવા દેરા હથત,
બંગાળી વક્તૃતા મારે કહે દેશે પલાયન.
બંગાળી વક્તૃતા રાખે, કંપે ઇંગ્લેંડ જર્મની,
કંપે ફ્રાંસ, માઈનો, કંપે સસાગરા ધરા.
ધન્ય ધન્ય રૂટે રાખે સર્વત્ર આ મહો તલે,

એમ માને છે કે મારો જન્મ એ મારે માટે સૌથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિજય છે. એક માણસને દિલ્હીમાં દેતાં તેના મુસલમાન સાથીએ તેને કહ્યું: ‘દિલ્હીમાં થવું જ નહિ. એમ વિચારવું કે ખુદાએ મને જન્મ જ ન આપ્યો હોત તો શું થાત.’ જન્મ આપ્યો છે, આપણે છવીએ છીએ એ હર્ષ અને વિજયની પાસે. છવનનાં બધાં દુઃખો કોણ માત્ર છે ?

નિદ્રાગી નિન્દાદિલીકા નામ દે !

મુદ્દાદિલ ખાકનિયા કરતે દે !

છવવું એટલે હૃદયના ઉદ્ધાસથી છવવું. મરેલાં દિલો ધૂળ બરાબર છે.

x

x

x

x

ગાંધીજીના વિચારો સાથે ભલે મતભેદ હોય. ખરા મતભેદને હું તો એક છવનની નિશાની સમજું છું. કશો વિચાર જ ન કરે, સામાય ન થાય, સાથે ય ન આવે, તેવા જ માણસો આ દુનિયાને ભારરૂપ છે. અને આપણો દેશ એવાઓનો જ બન્યો ભરેલો છે. પણ ગાંધીજીમાં મતભેદ બિલો કરાવવાની કોઈ અજ્ઞા શક્તિ છે. તેઓ ધણા જ નમ્ર છે, વિનમ્ર છે, છતાં એટલા બધા કાર્યને ધપાવનારા છે કે તમારે એક દિવસ તેમની સાથે કે સામે ગયા વગર ચાલે જ નહિ. રાજકારણમાં એમણે એમ જ કર્યું છે. અત્યારે ક્ષેત્ર સંન્યાસ લઈને બેઠા છે, અહિંસા સત્યની એકલા એકલા ખાંચ પોકારે છે, છતાં જુઓ, આ જડ જેવું અમદાવાદ પણ તેમની સામે ખગભળી ગયું છે. તદ્દન જડતા કરતાં મને આ વિરોધ પણ સારો લાગે છે.

પણ મારે કહેવું તું કાંઈ ને ક્યાંઈ આવ્યો ગયો. સ્વૈરવિહારમાં ઓછા જ કોઈ નિયમો સચવાય છે ? આ તો માત્ર ફરવા નીકળ્યા છીએ, વિચરવા, વિચાર પ્રદેશમાં વિચરવા નીકળ્યા છીએ આખો દિવસ નિયમિત કામ કરીને કંટાળીને બે ઘડી મોજ આવે ત્યાં ફરવાની ઇચ્છા કોને ન થાય ! અને માત્ર વિચરવું જ છે તેની વળા ચોક્કસ દિશા શી ? વિચરવામાં એક ખીજ મળે છે. એકવાર એક ગામડામાં હું કોઈના ખેતરમાં જઈ ચડ્યો, ખેતરનો ધણી પડતો રસ્તો બંધ કરવા ગામ લોકો સાથે લડતો હતો એટલે તેણે મને પટકાયો. મેં કહ્યું: ‘લાઈ, હું તો માત્ર પગ છૂટે કરવા નીકળ્યો છું.’ તેને એટલી ખાતરી થઈ એટલે તેણે મને એસવા ખાટલો નાંખી આપ્યો ખૂબ વાતો કરી અને ઓળો ખાવા આપ્યો. સ્વૈર વિહારમાં ગમે તે પ્રદેશમાં ફરી શકાય છે.

ગાંધીજી સાથે આપણે મતભેદ હોય તો પણ તે આપણા દેશના એક મંગરૂરી લેવા ચોગ્ય પુરૂષ નથી શું ? તેમનું જીવનચરિત્ર જાપાને અમેરિકાનાં પેપરોની ધરાત્રી થોડાંબધ વધે છે. હા. પણ “અમેરિકામાં થોડા દોડે છે પણ તેથી શું ?”

અને એવા પુરૂષની જ્યન-તીને પ્રસંગે. પણ શહેરના કેટલા થોડા માણસોની હાજરી ! પણ તે પણ એક રીતે ફીક છે. કંઈ પણ લાગણી કે જિજ્ઞાસા ચિતાના માણસો માત્ર એક આચાર તરીકે આવે તે કરતાં થોડા પણ ખરા લાગણીવાળા કે જિજ્ઞાસુ ત્યાં હતા તેથી હર્ષ અને વાંતાવરણ વધારે શુદ્ધ હતું.

આપણે જેમ વ્યક્તિપૂજક છીએ તેમ વ્યક્તિધિકારક પણ છીએ. એક માણસ સારો તો તેનું બંધું સાફ, એક માણસ નફારો તો તેનું બંધું નફાફ. ગાંધીજી સારા તો તેમનું બંધું

અંગાળી સાહિત્ય તે વખતે જાને તરફથી ઉપેક્ષા પામતું હતું. અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલા-
ઓને મન તો એમ જ લાગતું કે અંગાળી ભાષામાં સાહિત્ય સંભવે જ નહિ, એટલે તેઓ તો
એના તરફ નજર સરખી કરવાને પણ તૈયાર ન હતા. વળી સંસ્કૃતમાં પંડિતોને તો નૈવેદ્યનાં
શબ્દાલંકારોની જ મોહિની લાગી હતી; એટલે તેઓને અંડીદાસનાં પદોનો આસ્વાદ કરવામાં
પોતાના ગૌરવની હાનિ થતી લાગતી. શ્રી હર્ષની દમયંતીને છોડીને મધુસૂદનની પ્રમીલા તરફ દષ્ટિ
કરવાનું તેમને રૂચતું નહતું. અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલાઓ ક્રિસ્પીંગ અને ફોરેલીનો ક્યારે વાંચે પણ
અંકિમની એક લાંટી સરખી પણ વાંચી નથી એમ કહેવામાં ગૌરવ માને અને પોતાના
અંગ્રેજ ઉપરનાં પ્રભુત્વની બડાશ મારે. આમ જનાં એ લોકો પણ હાસ્યને માટે અને પ્રેમને માટે
વિદેશથી ગીતો આમદાની કરી શકે એમ ન હતું. આનંદ અને પ્રેમની લાગણી માનવ હૃદયની
જોડામાં જોડી લાગણીઓ છે, અને ત્યાં મુખી વિદેશી ભાષા એકાએક પહોંચી શકતી નથી
આથી જ આ અંગ્રેજ નવીશોને પણ હાસ્ય માટે શ્રીદિગ્ગેન્દ્રલાલનાં અને પ્રેમ માટે
શ્રીરવીન્દ્રનાથનાં ગીતોનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. શ્રીદિગ્ગેન્દ્રલાલનાં ગીતો સ્વદેશી રીતિમાં અને
રાગોમાં લખાયેલાં હોય અંગ્રેજ નવીશોને માટે તે વધુ આનંદપ્રદ થઈ પડ્યાં. આમ
દિગ્ગેન્દ્રલાલની હાસ્યરસિક કવિતાઓએ અંગાળી સાહિત્યવિમુખ વર્ગને સાહિત્યાભિમુખ
કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

નગીનદાસ પારેખ

સ્વૈરવિહાર

આપણે તો ‘જયન્તી’ શબ્દ જેમ આવે તેમ વાપરીએ છીએ. પણ જન્મતિથિને
માટે ‘જયન્તી’ શબ્દ અને મૃત્યુતિથિને માટે ‘પ્રપ્ત્યતિથિ’ કે
ગાંધી જયન્તી ‘સંવત્સરી’ કે ‘શ્રાદ્ધતિથિ’ એવા શબ્દો યોગ્યતા હોય તો સાઈ.
આપણે તો જેને જે ક્ષણે તે લખે છે અને “વીવા”ની વરણી” કરે છે.

જન્મ એ જ જયન્તી એ વિચારમાં કેટલો બધો આશાવાદ રહેલો છે. ભલે હિન્દુઓને
બીજાઓ નિરાશાવાદી કહે પણ તેમના જીવનદર્શનમાં જોડામાં જોડે હર્ષ આનંદ આશા ઉત્સાહ
રહેલાં છે. તેમના ધર્મમાં પણ આનંદ અને મંગલતા રહેલાં છે. ‘જીવન્ મુક્તિમ્ પશ્યતિ’
‘જીવતો નર ભદ્ર પામશે’ એ તો આપણી હમેશની કહેવત છે. બે હિન્દુઓ એક
બીજાને મળનાં પણ ‘જય જય’ ઉચ્ચારે છે. પણ ગમે તેવી દિવસુરી પણ માણસો પોતે
હીન બનતાં કશા અર્થની રહેતી નથી.

દરેક માણસે પોતાનો જન્મ એ પોતાને માટે વિજય જ સમજવો જોઈએ. અંગ્રેજ
અંધકાર, વિચારક, નવલકાર મી. વેલ્સનાં ભાષાચિત્ર આપતાં ચિત્રકાર કહે છે કે મી. વેલ્સ

કે એ બોલીના પ્રાંતો કેવડા છે? એક નકશામાં હિંદનાં રમખાણોનાં સ્થળો ખતાવેલાં હતા. એકમાં વસ્તીની સંખ્યા ખતાવી હતી અને એક વર્તુલ કરી વસ્તીનું કેટલું પ્રમાણ ખેતી અને બીજા કયા કયા ધંધા કરે છે તે ખતાવેલું હતું. હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે તે માત્ર નજર નોખ્યાથી જ પ્રતીત થતું હતું. વળી શહેરની અને ગામડાની વસ્તીનું પ્રમાણ પણ ખતાવેલું હતું. મને લાગે છે આમ અનેક દૃષ્ટિથી નકશાઓ કરી દરેક શાળા દરેક કોલેજ દરેક જાત્રાધર્મમાં હમેશાં લટકાવી રાખવા જોઈએ. ભૂગોળ અને ઇતિહાસ તો આમ કરીએ તો શીખવેા જ ન પડે. વિદ્યાર્થીઓને માત્ર પ્રત્યક્ષ જોવાથી જ હૃદય તથા જાન્ય. આવા તથા પ્રાણીઓના તથા પેદાશના નકશા હમેશાં રાખવા જોઈએ. ખાનગી ઘરોમાં પણ સાધન પ્રમાણે રાખવા જોઈએ. લૉર્ડ સાક્સપરી કહેતો કે “study large maps”. “મોટા નકશાનો અભ્યાસ કરો”. ઘરમાં અભ્યર્થા ઉપર દામનું પ્રદર્શન કરી રાખવું એ એક જ વૈભવ નથી. પુસ્તકો, નકશા, મોડેલો વગેરે રાખવાં એ પણ છે. પણ આપણા શૈક્ષિકાઓ કેાણુ જાણે ક્યારે આટલું સમજશે.

x

x

x

x

શબ્દોનું મૂળ કામ તો અર્થને વ્યક્ત કરવાનું, અર્થને ખુલ્લો કરવાનું છે. પણ ઘણી-વાર તે અર્થને ખુલ્લો કરવાને બદલે ઉલટો વંધારે દોંકે છે. અને શબ્દોનો અનર્થ એવી જ વિપરીતતા જીવનના બીજા એક પ્રદેશમાં આપણે નથી જોતા? કપડાં-લુગડાં છે તો અંગને ઢાંકવાને માટે, તેને બદલે તે ઉલટાં અંગને ખુલાં કરવા, વ્યક્ત કરવાના કામમાં નથી વંપરાતાં?

હમણાં હમણાંમાં થતી ટીકાઓમાં, સાહિત્ય ચર્ચામાં બે શબ્દો આવે અનર્થ બહુ કરે છે. બન્ને અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો છે. Romantic અને Classical. આ બન્ને શબ્દોના અર્થો હજી અંગ્રેજી કાવ્યચર્ચામાં પણ સ્પષ્ટ નથી થયા. તે પહેલાં તો આપણે તેને વાપરવા માંડ્યા, આપણા કવિઓને પણ આ બે મથાળાં નીચે વહેંચવા માંડ્યા. આવી ચર્ચાપદ્ધતિમાં માત્ર એક ફાયદો છે. લખાણો લાંબાં થઈ શકે છે. સંસ્કૃતિ માપવાની અનેક નિશાનીઓમાં શાહીના ઉપયોગનું પ્રમાણ પણ એક ગણાય છે. જે દેશ વધારે શાહી વાપરે તે વધારે સુધરેલો. આવા શબ્દો બે હજી વધારે આવે તો આપણે ત્યાં પણ લખાણો ઘણાં લાંબાં થઈ શકે અને યુદ્ધો વધારે તુમુલ્સ થાય. કારણ કે એક પણ શબ્દ લક્ષ્યવેધી ન હોય એટલે કોઈને વાગે નહિ અને લડાઈ ચાલ્યા જ કરે. નર કરોળીઆ સંવનન સમયે માદાને રીઝવવા અંદર અંદર ખૂબ લડે છે પણ એકને પણ જરા પણ ઇજા થતી નથી એમ તે શાસ્ત્રના શોધકો કહે છે. તેમ આહી પણ કીર્તિદેવીને ખુશ કરવા ટીકાકારો અંદર અંદર ખૂબ લડે પણ કોઈને કશી ઈજા ન થાય.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ આ બન્ને શબ્દોના અર્થો હજી સ્પષ્ટ થયા નથી. હમણાં Romanticism ઉપર Lascelles Abercrombieનું એક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે તેના ઉપર The Nation and Atheneumમાં ટીકા કરી છે. ટીકાકાર કહે છે: “Romanticism is one of those terms which, defined again and again, have never been conclusively defined. People are not agreed upon what romanticism is; they are not even agreed upon which

poets are romantic;" અર્થાત્ આ શબ્દોનો પૂરો અર્થ હજી નક્કી થયો નથી. આ કાવ્ય ગુણ શું છે તે સંબંધી હજી લોકો એકમત થયા નથી. આ કાવ્ય ગુણ કયા કયા કવિઓમાં છે તે સંબંધી પણ હજી લોકો એકમત થયા નથી. છેવટે ટીકાકાર સારાંશ કાઢે છે: "The obvious moral is that, while classical and romantic are useful terms for describing the quality of works which everybody knows, romanticism is a theme about which any statement may appear to be true and every statement will appear unconvincing. Only a supreme critic who has gone through both the romantic and the classical experience will ever be able to bring a definition out of the confusion." અર્થાત્ જે કાવ્યો સર્વને પરિચિત હોય તેની ચર્ચા કરવામાં આ શબ્દો ઉપયોગી થાય. બાકી તો આ romantic શબ્દ એવો છે કે તેને વિશે જે કહીએ તે સાચું લાગે અને કોઈ કથન નિર્ણયકારક ન થાય. ન્યારે કોઈ બંને રીતિઓનો અનુભવી આ જાતની ચર્ચા કરશે ત્યારે આ ગોટાળામાંથી સત્વ નીકળશે.

પૂરોપમાં તો આ શબ્દો અનિવાર્ય થઈ પડ્યા છે. તેમની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં જે નવીન બલો અમુક સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં તેનો નિર્દેશ કરવા આ શબ્દો યોગ્ય છે. એટલે તેમના ટીકાકારોને માથે આ શબ્દોનો નિર્ણય કરી કાઢવો એ ફરજ છે. આપણે પારખી તકરાર ઉછીની લેવાની જરૂર નથી. તેમની તકરારનો ફેસલો કરવા મદદ કરવાની પરમાર્થ બુદ્ધિ હોય—અને આવી પરમાર્થ બુદ્ધિમાં હિન્દીઓ જગતમાં પહેલું સ્થાન લે,—તો એ ચર્ચા અંગ્રેજીમાં કરવી ફીક પડે. કારણ કે એ બિચારાઓને ગૂંજરાતી આવડતું નથી અને આપણને અંગ્રેજી આવડે છે. ચરે! આપણાં ઘણાંખરાં ટીકાનાં લખાણો અંગ્રેજીમાં જ લખાયાં હોય તો જાપામાં અને શૈલીમાં વધારે સમજવાની વક્કી છે. અને અંગ્રેજી ફ્રેન્ચ શબ્દોનો ઉચ્ચાર આપણને આવડતો નથી એટલે ગૂંજરાતીમાં લખવાં પડે છે તે પંચાત મટી જાય.

+

+

+

પણ શું પશ્ચિમમાંથી શબ્દો ન જ લેવા? તેવી સંકુચિત વૃત્તિ શા માટે રાખવી? શું પ્રકાશને કિસ્કો બાંધી રેડી દેવો? શું સાહિત્યમાં અસહકાર? ના ભાઈ ના. અસહકાર ક્યાંઈ નહિ. થાય ત્યાં સુધી દરેક જગ્યાએ સહકાર. પણ પ્રકાશને ખદલે ધુમાડો કાંઈ લઇ આવાય. આ શબ્દોની તકરાર તો પશ્ચિમમાં ધુમાડો છે. તેની નીચે અગ્નિ છે. ઐતિહાસિક તત્વ છે. પણ તેમને ત્યાંથી બાચકા ભરી ધુમાડો લઈ આવવાથી અહીં અગ્નિ નહિ થાય. યત્ર યત્ર ધૂમઃ તત્ર તત્ર ધદ્ધનિઃ એ ન્યાયશાસ્ત્રમાં ખડું હશે. દાખડીમાં ભરેલા ધુમાડામાં નહિ.

Sir Arthur Quiller-Couch, આ વસ્તુથી અપસરતી શબ્દાનુપાતી ચર્ચાપદ્ધતિનો ઘણો જ ઉપદાસ કરે છે. થોડા તેના શબ્દો બ્લેઝે. "To men who really practise writing as an Art, to every true man of letters in France,

in England, in Russia, in Belgium.....these abstract notions are about as useful as the wind in the next street; and the more you practise good actual writing, the more composedly you will ignore them." એટલે જેને કાંઈ કલાદૃષ્ટિથી લખવું છે, તેને-તે ફ્રાન્સનો કે ઉર્સુલાનો કે રશિયાનો કે બેર્લિનનો હોય-તેને આ વિચારો કેવળ નષ્ટામા છે. તમે જેમ જેમ સાફ લખવાનો મહાવરો કરો તેમ તેમ આ જંગળથી છૂટા થાઓ. છેવટે અન્નકારે શિખામણ આપે છે: "All things considered, I advise that it may help our mind to earn an honest living if we dismiss the terms 'classical' and 'romantic' out of our vocabulary for a while." એટલે બધું વિચારતાં, આ શબ્દો આપણી ભાષાના ભંડોળમાંથી થોડો સમય કાઢી નાખીએ તો આપણો પ્રમાણિક નિર્વાહ કરવો શક્ય પડશે. એમને માટે જે પ્રમાણિક નિર્વાહ છે તે આપણા ટીકાકારો માટે નહિ હોય ?

સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં એક વસ્તુ હમેશાં દેખાય છે. પ્રથમ જીવનમાંથી અમુક ચૈતન્ય સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા પ્રયત્ન કરે છે. અમુક વખત તે પોતાને અનુકૂળ શૈલી ધરવા મથે છે, અનેક ખોટા પ્રયત્નો પણ કરે છે, અંતે પોતાની શૈલી શોધી કાઢે છે. એ શૈલીમાં એ ભાવને સંપૂર્ણ પ્રકટીકરણ મળી ગયા પછી, એ શૈલી આકર્ષક બને છે અને એ શૈલીના મોહથી પછીના કવિઓ એ જ શૈલીનું અંધ અનુકરણ કર્યા કરે છે. આ રીતે શૈલી જે ભાવને પ્રગટ કરવા સ્થાઈ હતી તે અનુકરણના સમયમાં ભાવને ઉત્તરી આધક થાય છે. નવા જમાનાના ભાવો તે શૈલીમાં આવી નથી શકતા ત્યારે કવિ એ જૂનું નિર્જીવ ખોળિયું છોડી નવા પ્રયત્નો કરે છે, અને કલામાં ઉદય, ઉન્નતિ, અવનતિનું નવું વર્તુલ શરૂ થાય છે. આવું ઇતિહાસમાં અનેક વાર બને છે. પણ નવા ભાવો સર્વત્ર સર્વથા જૂની શૈલીમાં ન જ આવે એમ પણ નથી. કોઈ કવિમાં આવે, અને કોઈ કવિને શૈલી ન જડે તો નવી અણધાર શૈલીમાં એ પ્રયત્નો કર્યા કરે એમ બને. પણ એ નવી શૈલી પણ વખત જતાં પાછી તેવી જ નિર્જીવ જડ અને ભાવને આધકતાં નીવડે. માટે દરકોઈ એક શૈલીને આનંદલક્ષી કહેવી એ ભૂલ છે. માણસોની રૂઢિમાં જે બને છે તે જ શૈલીમાં બને છે. નવી રૂઢિ ભાવસ્વાતંત્ર્યને માટે ઘડતી પડે છે અને વખત જતાં એ જ પાછી જીવંત બને છે. જેમ કોઈ માણસને કે વિચારને આપણે હમેશ માટે નવો ન કહી શકીએ તેમ શૈલીને પણ હમેશને માટે આનંદ-લક્ષી ન કહી શકીએ. હિન્દુ સંસારમાં જેમ નવોદા સ્ત્રી વધૂ હોય ત્યાં સુધી જીવન ખમી પાછી સામુ થઈ જીવન કરવાની, તેમ જ શૈલીનું ટીકાકારોનું ખરું કામ નો કાન્યમાં જે કંઈ નવીન બલ ઓજસ ચૈતન્ય શૈલી યુગ હોય તેનાં લક્ષણો ખતાંવી આપવાં એ છે. માત્ર classical અને romantic જેવા ચોક્કસ કિંમત વિનાના સિક્કાની પારકી મૂઠીથી વહેપાર કરવાનું નથી.

શ્રીયુત મુનશી સાહિત્યસંસદના વાર્ષિક વ્યાખ્યાનમાં આ બે શબ્દો ઉપર યૂરોપીય સાહિત્યમાંથી ઉતારા લઈ આ બે શબ્દો આપણા સાહિત્યને લાગુ ન કરી શકાય એમ કહે છે. કબૂજ. પણ તેઓ તો તેનું કારણ એમ કહે છે કે 'classicism' સિદ્ધાંતના આધારી આપણું સાહિત્ય મુક્ત રહેલું છે. પ્રથમ તો આ હકીકત જ ખોટી છે. આપણે ત્યાં

Saintsbangy જેવો ઇતિહાસ કોઈએ નથી લખ્યો એટલે એમને એ ખબર નહિ હોય. પણ રંગભૂમિ ઉપર પ્રવાસ, વધ, યુદ્ધ, રાજ્યવિસ્તાર, ઘેરા, ભોજન, સ્નાન, અનુલેખન વગેરે ન લખવી ખતાવાય એ આપણા 'શિષ્ટ' સાહિત્યનો નિયમ નહિ? અને એ નિયમ પછીના બધાં સાહિત્યે શું નથી પાળ્યો? નિયમ પાળ્યો એ આપણું classicalism અને અત્યારે એ નથી પળાતો એ આપણું romanticism નહિ? વળી કરાણુનાં નાટક જ ન થઈ શકે એ આપણો એવો જ નિયમ નથી શું? તેથી લવભૂતિ જેવાને પણ ઉત્તરરામચરિત આપણું કરાણુમય છતાં મંગલાંત કરવું ન પડ્યું? અને શ્રીયુત મુનશી પોતે કહે છે કે "આપણા સાહિત્યમાં પણ પછીથી વિવેચન એટલે પ્રકાર અને અલંકાર ભેદનું શાસ્ત્ર એ માન્યતાથી પર કોઈ ગયું નહિ." ત્યારે એ શિષ્ટાચારનું જોર, વલણ નહિ તો બીજું શું? વળી તે પછી કણુલું કરે છે કે મધ્યકાલમાં સાહિત્યનો એક પ્રકાર પૌરાણિક શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ચાલતો અને અર્વાચીન કાળમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક શિષ્ટાચાર પેદા થયો. બધા ઉપરથી એટલું દ્વિત થાય છે કે આશરે ચોથીથી દશમી સદી સુધીમાં અલંકાર સંપ્રદાય ચાલ્યો, મધ્યયુગમાં પૌરાણિક સંપ્રદાય ચાલ્યો અને અર્વાચીન કાળમાં સંસ્કૃત સંપ્રદાય ચાલ્યો; આ બધાં શિષ્ટાચારી સંપ્રદાયનાં લક્ષણો ખરાં પણ છતાં શ્રી મુનશી કહે છે કે આપણે ત્યાં શિષ્ટાચારી સંપ્રદાય નહોતો. કારણ કે આપણે ત્યાં અતિશયોક્તિની સ્થળ નહોતી. આ તો ગોટાળાનો ગોટાળો ચાય છે. ખરું પૂછો તો અતિશયોક્તિ એ romanticism 'આનંદલક્ષી' કાવ્યની કસોટી નહિ લઈ શકાય. મદાભારતમાં એક બાણનાં સહસ્ત્ર થાય છે એ અતિશયોક્તિ છે. કાલિદાસમાં આથી વધારે સંયમી અતિશયોક્તિ આવે છે. પણ હાલના 'આનંદલક્ષી' કવિઓ શ્રી નરસિંહરાવ કે કાન્ત કે કલાપી કોઈ આવી અતિશયોક્તિ કરે ખરા? કાન્તની અતિશયોક્તિઓ કેટલી સંયમી છે! અને આ શબ્દોનો ઉત્પાત તો બુઝો. શ્રી આનંદશંકરભાઈ કાન્તને classical 'શિષ્ટ' કહે છે અને શ્રી મુનશી કાન્તને આનંદલક્ષી કવિ તરીકે ઠીક ઠીક કાંચે સ્થાને મૂકે છે.

+ + + + +

અને શ્રીયુત મુનશી શા ઉપરથી પુરાણીઓ અને પ્રેમાનંદના ઝગડાને શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ આનંદલક્ષી કાવ્યનો વિરોધ ગણે છે? શું પુરાણીઓ પાસે ઇતિહાસની જે મદાભારત હતું તેમાં અદ્ભુત રસ ઓછો હતો? અને પ્રેમાનંદનો અદ્ભુત રસ પુરાણીઓ કરતાં શું વધારે છે? અને તકરાર શું એ અદ્ભુત રસને માટે હતી? એ તો સ્વાર્થ વિરુદ્ધ સ્વાર્થની તકરાર હતી. પુરાણીઓ સંસ્કૃતમાંથી અર્થ કરતા કરતા બોલે તેમાં લોકોને ઝાઝો રસ પડે નહિ. અને પ્રેમાનંદની માણુ આગળ લોકોની દૃઢ જામે એની ઇર્ષ્યાનો હતો. (આ હકીકતને અત્ર અતિદાસિક માની લઈએ છીએ. એ જ કોણને મન સંદેહાત્મક હોય તો તેની ચર્ચા અત્ર અશક્ય છે.) પુરાણી જે સંસ્કૃત જ વધારે લખ્યો હોય તે કદી પોતાની કથા એટલી રસિક ન કરી શકે! અને કોડો મનભેદ તેમાં એ હતો કે કાવ્ય તો સંસ્કૃત ભાષામાં જ થાય. 'શિષ્ટાચાર' અને 'આનંદ'નો વિરોધ અમને આમાં તો દેખાતો નથી.

પણ શ્રી મુનશીએ વધારે કૂટ તો યૂરોપના એતિહાસિક પ્રસંગોના કથનમાં લીધી છે. પર્નોડે કોની કીનેરમી સંપત્તરી -રહો, આ શબ્દમાં જ એક અતિદાસિક નથી શોધી શકી.

છે. આનો અર્થ ગૂજરાતી ભાષામાં એવો થાય કે બર્નોઈ શૌને મરી ગયાને સીતેર વરસ થયાં તે પ્રસંગે આ બનાવ બન્યો. બર્નોઈ શૌ હજી જીવે છે એ જુદો સવાલ છે—સીતેરેમી સંવત્સરીને પ્રસંગે એનો નાટક (લિંગવ્યવ્યાસ તો અકસ્માતથી થયો હશે) યદ્ય રહ્યા બાદ પ્રેક્ષક વર્ગે તેને જોવાની માગણી કરી વગેરે. આ પ્રસંગ એ. જી. ગાર્ડિનેર ઇ. સ. ૧૯૦૮માં લખ્યો છે. એ હિસાબે આજે શૌ. જીવતો હોય તો તેને ૮૮ વરસ થાય. જતાં મિ. શૌએ આ વરસ માત્ર ૭૦ વરસ હોવાની મગફળી કેમ બતાવી? વરસથી શરમાયા કે શું?

અને આ તો ચાલુ ઇતિહાસમાં આટલી શોધો યદ્ય! તો શ્રીયુત મુનશી ગૂજરાતના સાહિત્યનો ઇતિહાસ સંપાદિત કરે છે તેમાં તો તેમની કલ્પના કેટલી છૂટથી વિદાર કરી શકશે! આપણા ઇતિહાસમાં કેટલી બધી મોકળાશ છે? તેમાં તો!

વર્ષો સહસ્ર કુદતા મૃગલાની ફાળે,

એમ બની શકશે. અને નરસિંહ મહેતાના સમય વિશે તેમણે કલ્પના શરૂ કરી દીધી છે. નરસિંહ મહેતાએ બંગાળામાં ચૈતન્ય અને દક્ષિણમાં વલ્લભાચાર્ય પહેલાં સ્વતંત્ર રીતે કૃષ્ણ-ભક્તિ આદરી એવું માન સહગત ગોવર્ધનરામભાઈએ ગૂજરાતી પહેલી સાહિત્ય પરિષદના વ્યાખ્યાનમાં આપ્યું તે ઉપર વસંતમાં શ્રી આનંદશંકરભાઈએ શંકા ઉઠાવી હતી અને તેનાં પ્રમાણો આપ્યાં હતાં. ત્યારથી મહેતાના સમય વિશે શંકા તો છે જ. પણ શ્રીયુત મુનશી આનાથી ભિન્ન કારણોથી શંકા ઉઠાવે છે અને તે એટલી જ હકીકત ઉપર કે નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રસંગનાં કાવ્યો એમના પછી સો દોઢસો વરસે લખાયાં છે. આ અમને અનુપપન્ન લાગે છે. નરસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રસંગોમાં પુષ્કળ ચમત્કાર આવે છે. આ બધા ચમત્કાર ખરેખર બન્યા હોય તેમ હું તો માનતો નથી. શ્રી મુનશી માનતા હોય તો ભલે! આ સંબંધી ઘણો જ ગોટાળો છે. પણ કેઈ પણ વ્યક્તિની આસપાસ દંતકથાઓ બંધાવાને માટે, અને તેનો વિષય એ રૂપે કાવ્યસામગ્રી બનવા માટે સમયની જરૂર છે. ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા લાગે છે, અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે અંતર વસ્તુને મોઢક બનાવે છે, તેમ કાવ્યના વસ્તુને પણ ચમત્કારની મોઢકતા લાગવાને સમયના અંતરની ઉત્કટી જરૂર છે, એટલે એ દલીલમાં અમને તો નવીનતા સિવાય વિશેષ કશું લાગતું નથી. અને તેમાં પણ આવા અગત્યના ઐતિહાસિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનારને શ્રી આનંદશંકરભાઈ જોવાના લેખનું અસાન હતું એથી આશ્ચર્ય પામવું કે થોડા કવિઓની સાલોથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે તેમણે નરસિંહના સમયની શંકા કરી તેને માટે આશ્ચર્ય પામવું એ કાંઈ સમજાતું નથી. અસ્તુ, પણ શ્રીયુત મુનશી પાસેથી આ દોષમાં પણ અનેક નવીન વસ્તુઓની તો અમે જરૂર આશા રાખીએ છીએ.

અને કીટસને કવિો મુંવાળો શાથી કહ્યો? અંગ્રેજ દીકાકારો તો એમ કહેતા નથી. પણ આ આખા લેખમાં શ્રી મુનશીને કલાકારો-કવિઓ તરફ સમભાવ ઘણો ઉભરાઈ ગયો છે અને જગતના સર્વ અનિષ્ટનું મૂળ તેમને ખરાબ દીકાકારો લાગે છે. ગૂજરાતના ઉત્તમ લલિતકલાકારો માટે તેઓ “ક્યારે” “ક્યારે” પોકારી રહ્યા છે, અને તે લલિતકલામાં આ દીકાકારો આડખીઝરપ તેમને લાગે છે. કીટસને મારી નાખનારા એ દીકાકારો જ. સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રથમ સ્તરપ્રધાન હતું તેને કેવળ અલંકારમય કરી નાખનાર પણ એ દીકા-

કારો જ ! પણ પહેલું કાવ્ય કે પહેલાં રીકારો ? આપણાં અસંકારસામ્રાજ્યાં ઉત્તરોત્તર અસંકારોની સંખ્યા વધતી આવી છે, તે અસંકારો કાવ્યોમાંથી લઇને રીકારોએ ગણાવ્યા કે પોતાની મેળે રીકારોએ પેદા કર્યા ? કવિઓ જ એવાં નમાસા થયા કે અસંકારો સિવાય તેમને કશું આવડે નહિ, રાજ્યોનાં વખાણ કરવાં, રાજસભાઓ વખાણી શકે, અંદરથી કટારીના કે એવા આકારો જોઇ શકે, જાંધા ચત્તા મ્લેકો વાંચી શકે, ઉખાણા કરી શકે એવાં જ કાવ્યો આપણી પડતી દશામાં થયાં અને તેથી આસંકારિકોને પણ અસંકારો ગણવાનું કામ જ રહ્યું એમ નહિ ? અને ખરો કવિ કદી રીકારોથી બ્હીને પોતાનો સ્વતંત્ર કાવ્યમાર્ગ છોડી દે એવું બન્યું છે ? ખરો કવિ તો પોતાની આત્મવ્રદ્ધાથી રીકારોના પ્રદરોને અવગણતો પોતાને માર્ગે જ ચાલ્યો જાય છે. દરેક ખરો કવિએ એમ જ કર્યું છે-શું સવચ્છિતિ, શું પ્રીટસ કે શું કાન્ન.

પણ શ્રીયુત મુનશીનો ખરો પુકાર તો નાતિની સામે છે. એ વળી પછી વિચારીશું.

+ + + +

મને કોઇ પૂછી શકે કે આ અંગ્રેજી શબ્દોનો બિહાર કરાવવા જતાં મેં જ એ શબ્દોવાળાં અંગ્રેજી અવનરણો આ લખાણમાં અનેક સ્થળે વાપર્યાં ! એ ખરું છે. માત્ર પ્રેમથી તન્મય થવાનું નથી. દ્રેષથી પણ તન્મય થવું પડે છે. આ રીતે જ રામકૃષ્ણ પોતાના શત્રુઓને પોતાના સ્વરૂપમાં ભેળવતા હતા. દ્વિલમુશીને ધિક્કારનારા પણ અંતે તો દ્વિલમુદ્ર જ બન્યા છે. ચાર્વીક, એપિકમૂરસ વગેરે સર્વ, તેમ મારે પણ આ બે શબ્દો નક્કામા છે એમ ખતાવવા એને જ વાપરવા પડે, એમય જ માફ લખાણ કરવું પડે એ સ્વાભાવિક છે.

+ + + +

સ્વૈરવિહારી

ગમે તો સ્વીકારે—

(ગિખરિણી)

“ ગમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં *

— અરે આવાં વાકયો, પ્રિયતમ સખે, યાચું, વદ મા.
તકમે સંભારો છો. સમય ભુલું તે હું ય ન કદી,
ભુલ્યો લાગું, એ તો દિવસ અવળાની જ અવધિ !
નહીં ઉઠ્ઠાશે એ કંઈ તમ કરેલા જ થયલા,

— સ્વયંભૂ પ્રીતીનાં અમર અરણ્યાના સુર લલા !
નસીયો લોંછી ખંજર કદિ ઘડી બેશુધ કયો
ઝિલી ઉઠ્ઠાશે એ ન શકું, પણ ઓછું નવ લહો;
નસીયો લોકે ખંજર, જખમ પાડે જિગરમાં
વિના પ્રીતીના એ અરણ્ય, નવ ઉપાય જગમાં.

૧૦

ભમું અત્યારે તો ધગતિ મિકતાના રણ મહીં,
પડયો ભૂલો, ઝાળે નયન પણ ખાળ્યાં, શુધ ગઈ.
તહમારી પાસે યે હૃદયપડ ના આ ઉકલતાં,
— વહે અંતર લોહી, બહિર ઉપચારો નિશ્ચ ત્યાં,
પરંતુ કેા કાળે ગત સમયના સૂર ઉકશે,
ફીને આ માનસૂ ભરિ ઉર સુધાધાર કરશે,
ઝળેલા આત્મામાં સુકુલ ફરિ પાછાં ઉઘડશે,
અને ઉઠ્ઠાશેમાં તવ સહિત આ કંઠ ભળશે.

૧૮

પુરાણી વાતોમાં વરણન કર્યું જે પ્રણયન,
નહીં જેની સામે વિધિ તણિ ય ચાલે પ્રબલતા,
વિધિ જવાળે જેની શુચિતર જ સોહે વિમલતા
— અનાયાસે આત્મા યુગલતણું ગાળી દયપણું
કરે એકા જ્યોતી, સ્થિર ચળક જેની ધ્રુવ સખી
સનેહી સાચાંને વિપત મહિં પાતી ધૃતિ-અમી:
અહા, એવી પ્રીતી પ્રકટ થયલી આપણ વિશે,
કદાપી રે એ તો અંપ્રકટ બની નેવ શકશે !

અદૃષ્ટે રાખ્યા'તા નિકટ પછી થોડાક દિવસ,
જ્યહાં આશ્રીઓથી હરથડિ પિધે ચૌવનરસ,
મથૂરે મેઘે કેકિલ ઋતુ વસન્તે અનુભવે
અતે કેકા ઘેરી કુજન અલખેલાં જ ગજવે;
ધરા વર્ષાધારા ઝિલિ ઝિલિ ઉરે હૃદ્ય બનતી,
રસો રૂપો રંગો અનહદ સુગંધો પ્રસવતી:
તરંગો રે તેવા ઉર સરિત યોગે ઉછળતા
લહ્યા'તા તે વેળા, ઉભય હજિ તાજે દિલ હતા.

૩૪

ટક્યા ના એ લાંબું, પણ સન્નિવ એ બીજ ઉરથી
ખરે, તો તો બહોળા, અમર અવનીમાં કઈ નથી
ભલે ને અત્યારે અખિલ નભ ફેલાય વચમાં,
શશીની શું તેથી ઉદયપલ સત્રી નિસરશે ?
ભલે ના બૂઝાવી દુખદવ અચિંત્યો સજગતાં
શકે એ તરકાલે,—કુસુમલ વસન્તાનિલ જતાં,
વિહંગો વાસન્તી વિતત કરિ પાંગો ઉડિ જતા,
ઢિંઠા પ્રેમે પ્રેમી અભિમત પ્રદેશે પુગી જતા.

૪૨

બળવંતરાય કેલ્યાણરાય ઠાકોર

[મૂલ લખાણ ૧૮૯૧, જીવો.જ્ઞાનદર્શન વિ. સં. ૧૯૪૯ નો અંક ત્રીજો પૃ: ૬૪-૫.
સુધારી ફેરવી ઉપર પ્રમાણે છેવટનું રૂપ આપ્યું ૧૯૦૧.

૬. સુરભલા, ભવા-સુંદર-સૂર. હ. નસીબો એક વચન; ગૌરવાર્થે આકારાન્ત અને
નરનતિ. ૨૩-એકા, એકનું વિકારી નારીજાતિનું રૂપ. ૨૪-સનેહી-સાચાં, ખીર્મ સનેહી
યુગલોને. ૩૭-૮ આ પંક્તિઓ અણિભાષને અત્યંત પ્રિય હતી.]

પહેલું ઈનામ

અમદાવાદમાં ૧૯૨૦-૨૧ માં માત્ર અસદકારની ચળવળ જ શરૂ થઈ નથી. જાનિયતા ઇતિહાસકારને એક બીજી દીકર્યાવ પણ તે જ અરસામાં શરૂ થવાની નોંધ લેવી પડશે. અસદકાર ધીમે ધીમે ધીણ થતો ગય છે પણ આ બીજી દીકર્યાવ દરજી વધતી જ ચાલી ગય છે. આ દીકર્યાવ તે સવારમાં શહેર બહાર પૂત્ર પેરીપાર કરવા જતાની દીકર્યાવ. તેનો કેઈ નેના નથી, તેની સમાજો ભરાઈ નથી. તેના મેજબરો નોંધાયા નથી અને છતાં આ દીકર્યાવ એ જ સમયે શરૂ થઈ છે તે દરજી વધતી જ ગય છે. હું આ દીકર્યાવને માનનારો એક આમદી ઉત્સાહી માણસ છું.

એક દિવસ હું દમશ્ચની માફક સવારે ઉનાવળો ઉનાવળો કરવા ચાલ્યો જતો હતો. ત્યાં ઓલિફન્ટ રોડના મુખ આગળ પ્રિન્સની દેવળની પાસે મને મારો જૂનો સાળામિત્ર દરજીવન મળ્યો. એકઠાં કરવા કરતાં કેાઈ વાન કરનાર સાથે હોય તો સાઈ કરી મેં કહ્યું: "ઓ! હો! દરજીવન! ઘણે દિવસે મળ્યો. સાથે આવે છે? ક્યાં જતો હતો?" "ક્યાં નહિ" કહી તે મારી સાથે ચાલવા લાગ્યો.

અને 'ક્યાં નહિ' એ એનો ઉત્તર અક્ષરશઃ સાચો હતો. દરજીવન કેાઈ પણ અમુક જગ્યાએ જતો હોતો જ નથી. તેણે છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાંથી નિશાળ છોડી ત્યારથી મેં તેને નવરો જ અથવા નવરાનાં કામો કરતો જ જોયો છે. કાં તો કેાઈ ડોક્ટરને ત્યાં જોઈ બોલો તણકા મારતો હોય. વાંચવામાં ન્યૂસપેપરો વાંચે પણ તેમાં પણ જાહેર ખબરો તે એવી નક્કામી વાતો વધારે વાંચે. વાનાં વાંચે પણ જરા પણ કલા સમજતો હોય એમ મને કદી નથી લાગ્યું. મિલમજુરોનાં ઘરો આગળ ફરતો મેં તેને વારંવાર જોયો છે. એકવાર પોસ્ટ ઓફિસના ઓટલા પર બેઠો બેઠો લોકોને કાગળ લખી આપતો હોય, તો બીજવાર વળી કાગળીઓના વંડામાં બેઠી દિન્દી ભાયામાં તેમની સાથે મસ્કરીઓ કરતો હોય. તો વળી ત્રીજવાર રાત્રિ સિનેમા કે નાટકનાં થિયેટરમાં ડોરડીપર તરીકે સીટી વગાડતો બેઠો હોય. ભાઈ સાહેબ અસદકારી થયા ત્યારથી વળી અખાડાનું ચેટક લાગ્યું છે. સાંજે એકાદ અખાડામાં નાનાં છોકરાંને પોતાના ખલા પર ચડાવી ધિગામસ્તી કરતો હોય. આગના બંધાનું ભૂંચળું ગ્રાસી બિબો રહેતો, હજારો રોજો મટાડવાની દવા બખ્તરમાં વેચનારાના ટોળામાં, માખુંબોના, વાળની પેડી વગાડનારાના, બદુશરોના, મઠારીના, દૂકામાં દલદી ગળના તમાશાના દરેક ટોળામાં મેં તેને જોયેલો છે. માત્ર એકવાર મારી પ્રેક્ટિસની શરૂઆતમાં એક ખૂનકેસમાં વાધરીના અચારનો કેસ મને અપાવેલો અને બધો અચાર સરસ રીતે મને સમજાવેલો તે મિત્રાઈ બુદ્ધિ કે ઉપયોગિતાનો તેણે દરજી સુધી કસો પુરાવો આપ્યો જાણ્યો નથી. તેમાં પણ તે કામ ઉપયોગી તો મને હતું. તેણે વાધરી પાસેથી પાછાં બીધી નવેલી અને અમારા રિવાજ પ્રમાણે મેં તેની મહેનત જાળવવા મરજી આપી ત્યારે તેણે કાંઈ પણ લેવાની ચેતના ના પાડી. સ્વભાવે તે વિશ્વજ્ઞ

અને સાથે સાથે વિચિત્ર રીતે મસ્કેરા છે. અને પરણ્યો નથી એટલે આ બધી વિવશલતાઓ તેને પોસાય છે. અત્યારે તેનો છવ મૂંગી નાડે ચાલતો હતો તેથી મૂંગો મૂંગો મારી સાથે ચાલ્યો.

પુલની ચોટી વટાવી પુલના કુટપાથ પર હું આગળ અને તે પાછળ અમે ચાલવા લાગ્યા. કંઈક વાતચીત કરવા મેં કહ્યું: “સવાર સુંદર છે, નહિ?” પણ કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. મારી પછવાડે પગલાંનો અવાજ બંધ થયો હતો એમ મને લાગ્યું અને પાછું વાળી જોડે તો લાઇ સાહેબ બિલક બિલા નદીના પટમાં માણસોનું ટોળું બેઠું થયેલું તે જુઓ.

મેં કહ્યું: “અચ્ચા હરજીવન, એમાં તે શું જુએ છે? એવાં તો ધરમથેલાં લોકો ઘણીએ વાર નદીમાં નાહવા આવે છે.”

હરજીવન: “પણ આ તો પાણીથી દૂર ટોળું જામું છે. હિન્દુ મુસલમાન જારા બધા ભેગા થયેલા છે. આજે કોઈ પર્વ નથી.”

મેં કહ્યું: “ત્યારે અસહકારનું કાંઈ લાપણુ બાપણુ હશે.”

હરજીવન: “ના. આજે લાપણુ નથી અને આટલું વહેલું હોય પણું નહિ. અંદર કોઈ બોલતું નથી. ટોળું સાંભળતું હોય એવું નથી, જોતું હોય એવું છે.” એટલામાં ટોળું જરા પહોળું થયું અને વચ્ચે અમે જોઈ શક્યા. મેં કહ્યું: “આ તો કંઈક પંચમ્યાસ થાય છે, એમાં શું જોતુંતું? તને તો આવી નકામી બાજતો ઉપર જ ધ્યાન આપતાં આવડે છે.” એ કહે: “એ ખૂન: છે. હું તો જમશ.”

મેં કહ્યું: “ત્યારે તું જા. મારે તો અમુક ચાલતું જ જોઈએ. આટલામાં જ પાછો મળાશ ના!” હું આગળ ચાલવા માંડ્યો. તે નદીના પટમાં ઉતરવા પાછો ફર્યો.

પોણાએક કલાક પછી હું પાછો ફર્યો ત્યારે હરજીવનને પુલને સામે છેડે મારી રાહ જોતો જોશેલો મેં જોયો. મારી પાસે આવી રૂપિયો માગ્યો. મેં કહ્યું: “આ નીચે જોવા ગયાં તા તેમાં રૂપિયો કમાયા કે શું?” “ના, કમાયો શું તે તો તને હમણાં બતાવીશ પણ રૂપિયો આપ.” મેં રૂપિયો આપ્યો. અમે ચાલતા હતા પણ હરજીવનનું મન કંઈક વિચારમાં પડી ગયેલું મને લાગ્યું. તે મૂંગો મૂંગો આસપાસ ચક્રવર્તી જોતો ચાલ્યો. રસ્તામાં એક જગ્યા બતાવીને મને કહે: “આ જુઓ!” હું આસપાસ જોવા લાગ્યો પણ મને કશું દેખાયું નહિ. મને ફરી કહે: “અહીં જુઓ, અહીં.” કંઈક માંખીઓ બેઠેલી હતી. તે ધૂળ લઇ સૂંઘીને મને બતાવી કહે: “જુઓ આ લોહીનાં રીપાં છે.” મને તેમાં કાંઈ રસ પડ્યો નહિ. પોતે પોલિસ ચોટીમાં જઈ આવ્યો અને ઉતારજો આવી મને મળીને કહે: “જુઓ આ કમાયો.” મેં કહ્યું: “પણ આની કિંમત રૂપિયાની નથી. બહુ બહુ તો પાવલું અરથો છે.”

હરજીવન: “એક રીતે પાવલું અરથો પણ નથી અને બીજી રીતે એ અમૂલ્ય છે.”

મેં કહ્યું: “પણ નીચે વાત શી થઇ તે તો કહે.”

હરજીવન ધીમે સાદે કહેવા લાગ્યો: “નીચે પંચનામામાં હું પંચ થઇ આવ્યો.”

મેં કહ્યું: “પોલિસને કોઈ બીજો ન મળ્યો તે તારા જેવા અસહકારીને પંચ થયો.”

હરજીવન: “તેમને કોઈ લજોશે માણસ જોઈતો હતો. અને આટલું વહેલું પંચમ્યાસમાં રોકાવા કોણ નવડું હોય. તમે વડીલો ફરવા નીકળો છો પણ પંચમ્યાસમાં કામ ન આવે.”

મેં કહ્યું: “ પછી હતું શું ? ”

“ કોઈ મુસલમાનનું મઠું પડેલું હતું. તેની ડોક ભાંગી ગયેલી હતી. અકસ્માતથી મુઆનો પંચખાસ ક્યો. ”

“ અકસ્માત કેવી રીતે થયો એ કંઈ જાણ્યું ? ”

“ લખ્યું કે પુત્રના કુટપાથના નળ પર એરેસો ત્યાંથી પડી જવાથી ડોક ભાંગી જવાથી મૃત્યુ થયું. ”

“ ત્યારે તો તું ખૂન જોવા ગયેલો તે નિરાશ થયો હોઈશ. ”

“ ના, હું તો ખૂન જ માનું છું. ”

“ ત્યારે તારા જેટલી બુદ્ધિ કોઈ પોલિસમાં નહોતી શું ? ”

“ ના, નહોતી. એલિસબિચને થયાં મારા જેટલાં વરસ થયાં. તેમાં હજી કોઈ વાર આવું ખૂન થયું નથી, અકસ્માત થયો નથી, અને આવું બને એ વિચાર જ પોલિસને આવી શકતો નથી. કોઈ દિવસ નથી બન્યું તે બને જ કેમ ? એમને મન તો એલિસબિચની ચોક્કી એટલે જતા આવતા વાઘરી પાસેથી શાક, દાતણ, લાકડાં વગેરે લેવાં, ચીલડાં, તરબુચ, જામફળ વગેરે ઋતુ ઋતુના મેવા લેવા, ગાંડવાળાએ ટોસ નથી આપ્યો કહી શકવા અને ગુન્દામા ગુન્દો ખોટી બાજુ ચાલનારા કે દીવા વિનાના સાઇકલો પકડવા એટલું જ. એથી મોટો ગુન્દો થવા માટે એલિસબિચ જ છે જ નહિ એમ એ બધા માને છે. એટલા પોલિસો ધાંધલ કરતા હતા તેમાં માત્ર એકને બુદ્ધિ હતી. પણ એટલા બધા બેવફાઈમાં એક માણસ શું કરી શકે ? ”

મેં કહ્યું: “ એમ કેમ ? ”

“ મેંયના હાથમાં કોઈ સ્ત્રીના હુગડાનો આ જરીવાળો છેડો હતો. તેના તરફ એક પોલિસનું ધ્યાન ગયું હતું. પંચખાસ લખાતાં તે એ કડક સામું જ જોઈ રહ્યો હતો અને ફાગ્દારને તેણે દૂર લઈ જઈ વાત કરી. તે હું સમજી ગયો. પણ ફાગ્દારને ખૂનકેસ નહોતો જોઈતો એટલે એણે કહ્યું કે એ તો અકસ્માતથી હોય. ”

“ મુસલમાનના હાથમાં હિન્દુ સ્ત્રીનો જરીવાળો હુગડાનો કડકો એ બધાને કેમ માન્યું ? ”

“ મેં બચાવી લીધા. મેં કહ્યું કે મુસલમાન છે તે જંગલાર વેચાતાં શંવાનો ધંધો કરતો હશે અને હાથમાં તારવાળો છેડો રહી ગયો હશે. પંચને તો પંચખાસમાંથી જટ છટકું હતું. વળી મરનારનો કોઈ મગેસાગવો નહિ, એટલે એ વાત જ લખી નહિ. છેડો ફાગ્દારે ખીસામાં મૂક્યો. તે મેં રૂપિયો આપવો કરી લઈ લીધા. ”

“ તમે એને શું કરશો ? ”

“ એ ખૂન જ છે. મરનારના પગ પર કોડાથી પડી જવા જેવા ઘસારા નહોતા અને મારામારીનાં ચિન્હો હતાં. વળી મેં તમને રસ્તામાં લોલી પણ દેખાડ્યું. હું તપાસ કરીશ. ”

“ તમારામાં આ શક્તિ છે તો તમે પોલિસની સાથે રહી આ ધંધો કરો તો પુષ્ટિગ કમાઓ. ”

“ પરદેશી સરકારના પોલિસ સાથે કામ ન જ થઈ શકે. ”

“ આ તમે અસ્તકારી થયા ત્યાંની નખને ખૂન જરાયું છે. ”

“ના, એ ભૂત પહેલેથી હતું માટે અસહકારી થયો.”

“પહેલાં આવા નહોતા.”

“હા, તમને કેસ આણી આપ્યો ત્યારે ગાંઠો હતો અને હવે નથી આણી આપતો ત્યારે ગાંઠો નથી?”

મને હવે હરજીવન અસહ્ય થઈ પડ્યાં. પણ સહભાગ્યે અમારા રસ્તા બુદ્ધા પડ્યા. અમે સાહેબજી કરી બુદ્ધા પડ્યા.

+

+

+

+

પાંચેક દિવસ પછી હું સવારે એ જ પુટપાથ પર જતો હતો. ત્યાં હરજીવન પુટપાથના કંકેડા પર તેના નળમાં પગના અંકેડા લટાવી બેઠો હતો. મેં કહ્યું: “તમારો ખૂન વિશેનો મત મને તો તદ્દન ખોટો લાગે છે. અને પ્રજાબંધુમાં નોંધ આવી છે. તે ઉપરથી તો ખાત્રી થાય છે કે અકસ્માત જ હોવો જોઈએ.”

હરજીવન: “એ પંચક્યાસ જ ફરી ગયો. મરનારના મોંમાંથી દારૂની વાસ આવતી હતી એ ખોટું છે. મેં મોં સુધી જોયું હતું. અકસ્માત ઠરાવવા માટે એમ લખ્યું છે, અને એ લખવા નવો પંચક્યાસ કર્યો. અમારાવાળો પંચક્યાસ અદૃશ્ય થયો.”

મેં કહ્યું: “એવું તે હોય!” તેણે કહ્યું: “હા, એમ જ છે. અને એ મારે માટે સાંકે છે.” મને એમાં સાર ન લાગ્યો. મારે હજી ફરવા જવાનું હતું અને હરજીવન કાંઈ ત્યાંથી બેઠે એવો એનો દંગ દેખાતો નહોતો. હું ચાલ્યો ગયો.

+

+

+

તે પછી મને કેટલાક દિવસ હરજીવન ક્યાંઈ દેખાયા નહિ. તેને મળવાની પણ ઈચ્છા નહોતી. એની તોળાઈ અને કડકાઈ મને પસંદ નહોતી. પણ એ ત્રણ મહિના પછી મળવાનું થયું. સમસ્ત ગૂજરાત અખાડા મંડળોનો ઉત્સવ હતો. આમાં ગૂજરાતના અખાડામાંથી રમનારા આવ્યા હતા. મને આમ-ત્રણ હતું. તેમના લાંબા લાંબા કાર્યક્રમોમાં મને રસ નહિ હોવાથી કુસ્તી-વગેરેના કાર્યક્રમો પૂરા થઈ રહે એટલો મોડો હું ગયો. અતિ ઉત્સાહમાં દોડનાં નાનાં છોકરાંને વટાવી હું અંદર ગયો ત્યાં એક સાતેક વરસનો છોકરો પોતાથી નાના પાંચેક છોકરાઓને કહેતો હતો: “આવો હું મહાસુખ થાઉં અને તમે પાંચેય મારી સાથે કુસ્તી કરો.” આ દૃશ્ય જોઈ હું પ્રેશ્વરો બેઠા હતા તેમાં મારી પ્રતિબ્દાને છાજતા ઊંડાણ સુધી અંદર ગયો અને સારા દેખાતા માણસો સાથે બેઠો. અસહકારીઓએ ખુશી તો કાઢી નાંખી છે. બધાને નીચે બેસવાનું હતું. એક સ્વયંસેવકે મારા હાથમાં સંસ્થાઓના હેવાલ અને કાર્યક્રમનું કાગળિયું મૂક્યું. પાસેનાને પૂછતાં સમજાયું કે હું જોઈએ તેટલો જ મોડો હતો. મગદળ લાદી બેઠો મલખમ કુસ્તી વગેરેના લાંબો કાર્યક્રમ હમણાં જ બંધ થયો હતો અને માણસો રમતો તરફ જોઈને બેઠા હતા તે હવે પ્રમુખ તરફ ફરતા હતા. આખાં મંડળમાં એક ઉત્સાહ પૂરો થઈ પીએ શરૂ થતો હતો. મારી પાસે બેઠેલા કોઈ શેડિયાને મેં પૂછ્યું: “કેમ કેવું થયું?” તેણે કહ્યું: “આખું ય સરસ હતું પણ છેલ્લી બે વિગતો બહુ સરસ હતી. કુસ્તીનું છેલ્લું દંડ અને પંચમુખી કુસ્તી. છેલ્લા દંડમાં હરજીવન હાર્યો.” પંચમુખી કુસ્તી નવો જ શબ્દ હતો પણ મને હરજીવન હાર્યો એ બાળવાની વધારે ઈચ્છા થઈ. એ કહ્યું: “હરજીવન કેવી રીતે હાર્યો?” પેલા શેડે કહ્યું: “હારન તો નહિ, પણ સરસ કુસ્તી

ડાટથી એને વધાવ્યો પણ તેનું મોં મલક્યું કે ફરક્યું પણ નહિ. પછી, દૂધી-દોડમાં અને લાંબી દોડમાં તથા મલ્લખમમાં પણ મહાસુખ જ પહેલો આવેલો. મહાસુખ એક પછી એક ઈનામ લઇ જતો હતો તેને હરજીવને મસ્કરીમાં કહ્યું: “આપ્યા આટલાં બધાં ક્યાં સંધરીશ.” પણ એ શાન્ત ગદન મૂર્તિ એને એ જિભી થઇ લઈ ખાલી જગા પર બેસી જાય. બધાં ઈનામો વહેંચાઇ રહેતાં છેલ્લું કુસ્તીનું પણ મહાસુખને મળ્યું. લોકોમાં ગડગડાટનો જાણે સમુદ્ર ઉછળ્યો પણ એ એ જ અચ્ચ મુદ્રાથી ઈનામ લઇ અમારી પાસે બેસી ગયો. પ્રમુખે ભાવણ શરૂ કર્યું:

“બહેનો અને ભાઈઓ! ગૂજરાતમાં અખાડાની પ્રવૃત્તિ આટલી સારી ચાલે છે એ કાર્યકર્તાઓને ખરેખર અભિનન્દન આપવા યોગ્ય છે. આપે મને આ સ્થાન આપ્યું અને જીવાન ભાઈઓના હર્ષમાં ભાગ લેવાની તક આપી એ માટે આપનો સર્વનો હું ધણો જ આભાર માનું છું. આજના કાર્યક્રમથી જોતાં આપને સર્વને જાણાશે કે દરેક રમતમાં અને કસરત વગેરેમાં જીવાન ભાઈઓએ ઘણી પ્રગતિ કરી છે. મને માત્ર એક જ આનન્દો એવું રહે છે. આપ જાણો છો કે મરહુમ શેઠ મોતીચંદ આખા ગૂજરાતમાં સમસ્ત ગૂજરાત અખાડા મંડળનો જે સભ્ય લોકરક્ષણનું કોઈ બહાદુરીનું કામ કરે તેને માટે જે ઈનામ કોટેલું છે તે આજે ત્રણ વરસથી ખાલી રહે છે. આ વરસે પણ હજી મુધી તે ઈનામને માટે કોઈ ઉમેદવાર આવ્યો નથી તેમ કોઈના તરફથી તે આપવા સંબંધી સૂચના થઈ નથી.”

પાસે બેઠેલામાંથી હરજીવને જિભાં થતાં થતાં કહ્યું: “આ વરસ એક નામ હું સૂચવી શકું એમ છે.”

પ્રમુખ: “કોનું? ટ્રસ્ટની કલમ પ્રમાણે એ જાગત સાબીત કરી આપવી પડશે.”

“નામની પછી વાત. પહેલાં સાંખીત કરી આપું તે સાંભળે. પછી સાબીત થયું જણે તો નામ આપું.”

પ્રમુખ: “ભલે.”

કોઈ વકીલ કેસ ચલાવતો હોય તેમ હરજીવન ટેબલ પાસે જિભો રલો. થેલીમાંથી તેણે તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટનું પ્રગળંધુ કાઢ્યું, અને વાંચ્યું: “એલિસબ્રિજ ઉપર થયેલો અકસ્માત. ગઇ તારીખ ૨૨ મીના રોજ નદીના વેણામાંથી એક મુસલમાનની લાસ મળી આવેલી છે. તેની લાસ વિશે તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે મૈયત એલિસબ્રિજના કુટપાથના કંદે-ડાના નજે પગ ભરાવીને બેઠેલો ત્યાંથી દારૂના ઘેનમાં નીચે પડી જવાથી ડોક લાંગવાથી તેનું મરણ નીપજેલું છે. મૈયતનાં કોઇ સગાં કે વારસ મળ્યા આવતાં નથી. તેમ તેનું નામ હામ જણાવું નથી.”

“આ લાસ જરી તે દિવસે સવારે હું તથા મારા મિત્ર, અરે વિદ્વાન મિત્ર, વકીલ મિ. વિષ્ણુપ્રસાદ જાની એલિસબ્રિજ ઉપર ફરવા ગયા હતા અને નીચે લાસની તપાસ થતી અમે જોઇ હતી. મારા મિત્ર ફરવા ચાલ્યા ગયા અને હું લાસ જોવા નીચે ગયો હતો. ત્યાં શું શું થયું તે સંબંધી અહીં હું કશું કહેવા માગતો નથી. એ કહેવાથી આપણી પોલિસ જે દૈવી શક્તિ છે તેની સર્વજ્ઞતા અને સર્વશક્તિમત્તા અને પરમ ન્યાયીપણાને બાધ આવે એવું છે. તેમ જ એ કહેવાની અહીં જરૂર નથી. પણ મારા મિત્ર એટલો પુરાવો આપશે કે હું તે લાસ જોવા નીચે ગયો હતો અને ત્યાંથી આ જરીવાળા સાડીનો છોડા

લેતો આવ્યો હતો.” દરજીવને થેલીમાંથી એક જરીની સાડીનો છેડો કાઢી જતાવ્યો અને મારા સામું જોયું. શું બોલવું તેના ગભરાટમાં હું તેના સામું જોઈ રહ્યો હતો એ સ્થિતિનો લાલ લઈ તે બોલ્યો: “કેમ વકીલ સાહેબ બોલના નથી? સરકારી ડારટોમાં ન જવાનો અમે અસહકાર કર્યો છે તેવો તમે અમારી સાથે તો નથી કર્યો! અથવા સાક્ષીના ભાગ-લથા વિના જવાબ નહિ આપો કે શું?” મેં જરા ચીકાકાને બેઠાં બેઠાં જવાબ આપ્યો: “હા હજી એ રૂપિયો પણ તમે પાછો નથી આવ્યો.”

દરજીવન “જુઓ, રૂપિયાની વાન હું નથી કાઢતો. તમારે કાઢવી હોય તો તમારી જવાબદારી ઉપર કાઢજો.”

પ્રમુખે આ નકામી વાતથી વખત જાય છે એમ કરી કહ્યું: “હા, હા. એમાં તે શું છે તે પુરાવાની જરૂર પડે. તમે તમારે આગળ ચલાવો.” કોઈ દિવસ નદિ ને આવી બાબત પહેલવહેલી આ પ્રમુખને શિર પડી તેથી પ્રમુખ જરા ગભરાયા હતા અને હિનાવળા થતા હતા.

બધા માણસો એકચિત્તે શાંત થઈ સાંભળતા હતા. દરજીવને આગળ ચલાવ્યું: “તે જગ્યાએ મેં તે જ દિવસે તપાસ કરી હતી. એ ખૂન હતું એમ મારા મનમાં ખાત્રી થઈ છે. પુલ ઉપર લોહીની ધાર પણ મેં જોયેલી અને તે જ વખતે વકીલ સાહેબને પણ બતાવેલી, અપાઝી નાની સૂતી ન હોવી જોઈએ. કેમ ખડું ને?”

મારે કરી હા પાડવી પડી.

“આ ઉપરથી હું માનું છું કે કેટલાક બદમાશોએ આ જરીઆન સાડી પહેરનાર કોઈ બાઈ ઉપર હક્કો કરેલો. અને તે હજામાં આ વસ્ત્ર પહેરનારે પેલા મુસલમાનને નદીમાં ફેંકી દીધેલો.”

પ્રમુખે સવાલ કર્યો: “જો નદીમાં ફેંકી દીધેલો તો પુલ પર લોહી ક્યાંથી હોય?”

દરજીવન: “હક્કો કરનાર બદમાશો બે ત્રણ હોવા જોઈએ. અને તેમાંના એકને નીચે ફેંકી બાકીનાની સાથે મારામારી થયેલી હોવી જોઈએ.”

અત્યાર સુધી દરજીવને મારી મસ્કરી કરેલી તેનું સાદું વાળવાનો હવે મને વખત મળ્યો. મેં બિલાં થઈ પૂછ્યું: “બિલા રહો. મને જવાબ દો. ખૂન થતી વખતે સ્ત્રી એકલી હતી કે સ્ત્રી સાથે કેઈ મરદ હતો? તમે શું માનો છો?”

દરજીવન: “મરદ હોય તો વળી હક્કો કરે ખરા? એમને એકલી જોઈને જ હક્કો કરેલો.”

મેં કહ્યું: “તારે તમે જરા વિચાર નો કરો કે એક સ્ત્રી એમ ત્રણ બદમાશોને શી રીતે દરારી શકે? એક પુરુષ પણ ત્રણ પુરુષોને દરારી ન શકે?”

દરજીવન: “ગયા યુગમાં એ સત્ય હતું પણ અખાડાની હીલચાલ શરૂ થઈ ત્યારથી એ સત્ય બોલું પડ્યું છે.”

પ્રમુખે હવે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને દરજીવનની સામે દલીલ કરવા નક્કે તેનું વક્તવ્ય હતું તે રખટ બતાવ્યું.

મેં કહ્યું: “તે તમારી સ્ત્રી એમ અખાડામાં કસરત કરવા ગઈ દશે?”

દરજીવન કાથમાં પેલો જડીનો છેડો બતાવી બોલ્યો: “આ પહેરનાર અખાડામાં ગયેલ એમ અનુમાન કર્યો વિના છટકો જ નથી.”

પ્રમુખે વચમાં પડી કહ્યું: “તમે તમારી સાખીતી તુરત આપો. આમ નકામી જરી-આનની વાત ન કરો. હું કેવી રીતે માનું કે એક સ્ત્રી ત્રણ પુરુષોને હરાવી શકે ?”

પ્રમુખની ટીકાથી હરજીવન જરા પણ દુઃખાયો નહોતો. તેણે પાછું ભાષણ શરૂ કર્યું: “સાહેબ, તેમાં આ જરીઆન જેવા જેવું છે. જુઓ આ છોટો. એ અનિયમિત ફરેલો છે. તાણાતાણમાં ફરેલો છે. અને આ જરી જુઓ. આપ વહેપારી છો. જુઓ આ બધું ખોટું છે. અંદર કર્યું સાચું નથી. અને જતાં કપડું કેવું લપકાદાર છે ? ગમે તેવી શોખીન અને લપકો ઈચ્છતી આછકલી હિન્દુ સ્ત્રી આ પહેરવાનું પસંદ કરે ? દિવસે આ ખોટું છે તે પરખાઈ આવે, રાત્રે જ માત્ર ચળકાટ મારે.” પ્રમુખે કંટાળીને કહ્યું: “તમે આગળ ચલાવો. હું કાંઈ સમજતો નથી.” હરજીવન: “માઈ કહેવું છે કે એ પહેરનાર પુરુષ હતો અને તેણે આ ઝપાઝપી કરેલી.”

પ્રમુખ: “એવી રીતે સ્ત્રીને વેપં પુરુષોને મારવાનું કાંઈ કારણ ?”

હરજીવન: “આ અરસામાં કેટલાક બદમાસ લોકો એલિસબિજ ઉપર બેસી રહેતા અને મોડી રાતે જતી આવતી સ્ત્રીઓને સતાવતા. તે સંબંધમાં તેજ અરસાના એટલે ૧૪મી ઑગસ્ટના પ્રજાબંધુમાં એક ફકરો છે. સાંલજો: ‘હાલમાં અમારા ધ્યાન પર એવી ફરિયાદ વારંવાર આવી છે કે કેટલાક બદમાસોની ટોળાઓ એલિસબિજ ઉપર બેસી રહે છે અને રાત્રે મોડી પસાર થતી એકફોટકલ સ્ત્રીને શેફીને તેનું અપમાન કરે છે અને તેના પર અત્યાચાર કરવા મુખી બન્ય છે. ગૂંજરાતની સ્ત્રીઓ આવી બાબતમાં ફરિયાદી થવાને અને કેારટે ચડવાને નાખુશ હોય છે એ જાણીતી વાત છે. પુલ્લો રસ્તો રાત્રે માણસ વિનાનો અને ત્યાંથી નાસી છૂટાં એવું ન હોવાથી બદમાસો લોકોને બેધડક પગલે છે. આવો ધંધો કરનારા ધરબાર વિનાના કેટલાક ગુંડા હોય છે અને આખરદાર પ્રજાજનને તેમના તરફ કશી સહાનુભૂતિ ન હોવા જતાં તેઓ. પોતાના કામમાં અત્યારમુખી ફાવતા આવ્યા છે. પોલિસ આ બાબતમાં તપાસ કરી આવા ધોરી રસ્તાને સહીસલામત રાખશે એવી આશા છે.’ આ બાબત ખરી છે. કાચરબ, પાલડી, માદલપુર, મીઠાખળી વગેરેનાં બૈરાં આ ત્રાસથી નવ વાગ્યા પહેલાં જ શહેર છોડી ચાલ્યાં જાય છે. પાલડીની ઢેઢડી બાઇ તેથી, મીઠાખળીની દૂધ વેચવા જનાંરો બાઇ રૂપાં, ગલબાઇને ટેકરે રહેનારી મારવાડી બીખારણ બાઈ ટેડી, અને સરખેજને રસ્તે વાંગ કરનારી વાધરણ બાઈ રાજ આ લોકોના ત્રાસનો ભોગ થઇ પડેલી. નદીની તેડ ઉપર વસતી જારી બાઇ ગામી ઉપર પણ બદમાસોએ હલ્લો કરેલો પણ તે સામી થઈ છૂટી ગયેલી. આ અપમાનથી ઉશ્કેરાઈ કેટલાક જારા પુરુષો બદમાસો ઉપર ચડી ગયેલા, પણ ગુંડા કરનારી જાત તરીકે તેઓ પોલિસના હાથમાં હોવાથી, બદમાસોએ પોલિસની મદદથી તેમને હાંકી કાઢ્યા. આ પુરાંવા હજી ખાનગી રીતે મળી શકે એમ છે. આ જુલમમાંથી આ લાચાર અબોલ સ્ત્રીઓને બચાવવા આ માણસ સ્ત્રીને વેપે ત્યાં ગયેલો. તેના ધોરવા પ્રમાણે બદમાસોએ તેના પર હલ્લો કર્યો અને ઝપાઝપીમાં એકને પુલથી હેંડે નાંખી દઇ બેને તેણે મારીને નસાડ્યા. ત્યારથી આ બદમાસોનો ત્રાસ બંધ થયો છે. આસપાસનાં ગામોમાં તપાસ કરતાં સર્વે કહે છે કે એ લાસં જડી ત્યારથી એ બદમાસી બંધ થઈ છે. હવે હું, પૂંધું, છું કે આ પ્રમાણે પોતાના જીવને જોખમે અબોલ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરનાર માણસ બે હું બતાવી શકું તો

તમે તેને ઇનામને યોગ્ય ગણવા તૈયાર છો ? જો તૈયાર હો તો નામ આપું. અને સર્વ હકીકત સાખીન કરી આપું. જો તૈયાર ન હો તો આટલેથી બંધ કરું.”

હજી સુધી કશું સાખીન થયું નહોતું, માત્ર દરજીવને રસિક લાગે એવી રીતે એક ઉઠાઉ વાન રણુ કરી હતી, પણ લોકોને વાનનો રસ લાગ્યો હતો એટલે બધા એકે અવાજે બોલી બોલ્યા: “ચલાવો ચલાવો, લાંબે રાખો.” પ્રમુખને મરજી વિરુદ્ધ આ અવાજના પૂરમાં ઘસડાવું પડ્યું અને કંઈક તેમના મનમાં ખાતરી હતી કે આવું કશું સાખીત થવાનું નથી.

મારાથી ન રહેવાયું, મેં કહ્યું: “પણ તમારી પાયાની દલીલ જ ખોટી છે. તમે કહો છો કે કોઈ સ્ત્રી આવી સાડી પહેરે નહિ માટે એ સાડી પહેરનાર પુરુષ હોવો જોઈએ. પણ આવી સાડી જો કોઈ સ્ત્રી પહેરતી ન હોય તો જર્જરમાં આવી સાડીઓ થાય જ નહિ. આવી સાડી યદ્ય છે એ જ એમ જતાવે છે કે આવી સાડી પહેરનાર કોઈ સ્ત્રીવર્ગ તો હોવો જોઈએ જ.”

દરજીવન: “આવી સાડી પહેરનાર સ્ત્રીવર્ગ નથી જ. પુરુષવર્ગને માટે જ આ સાડી થાય છે.” દરજીવનની આ બેશરમ મૂર્ખતા હું ન સમજી શક્યો. તેમ શ્રોતાવર્ગ પણ કોઈ ન સમજી શક્યો. સ્થિતિભેદને લીધે હું ચીડાયો અને શ્રોતાઓ ખૂબ દસ્તા.

પ્રમુખે વચમાં પડી કહ્યું: “પુરુષને પહેરવાની સાડી એવી ખોટી હકીકત કહેશો તો હું તમને બોલતા બંધ કરીશ.”

દરજીવને હંડે પોટે જવાળા આપ્યો: “જી હું અક્ષરે અક્ષર ખડું કહું છું, વકીલ સાહેબના પ્રતિપક્ષે આપને મારો અર્થ ખોટો લાગે છે. આ સાડીઓ નાટકમાં સ્ત્રીનો વેપ લેવાને માટે ખાસ કરવામાં આવે છે. અને નાટક કંપનીની જ આ સાડી છે.”

શ્રોતાવર્ગ ગંભીર આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. અને મોં પહોળું કરી દરજીવન સાથે જોઈ રહ્યો. મેં કહ્યું: “ત્યારે એ માણસ ખૂન કરવા જતી વખતે નાટક કંપનીની સાડી સા માટે લેવા જાય ? પોતાના ઘરમાંથી જ સ્ત્રીનું કપડું ન લઈને જાય ?”

દરજીવન: “સ્ત્રી તરીકે વધારે આકર્ષક દેખાવા અને દલાસ એવું કારણ પણ હોય કે તેને ઘરમાં સ્ત્રી જ ન હોય. અથવા સ્ત્રી હોય તો પણ અહીં અમદાવાદમાં એકસો જ રહેતો હોય. અને ઘર ને સ્ત્રી જન્મે અહીં હોય તો પણ વકીલ સાહેબ, આવું કામ કરવા તમારા ઘરનાં મા બેન કે કોઈ પણ સ્ત્રી તમને કપડું આપે ખરાં કે ? તેણે નાટક કંપનીમાંથી જ લેવું પડે.”

લોકો દસવા લાગ્યા. આખી સભામાં માત્ર પ્રમુખ જ મારા પક્ષના દતા. તેમણે કહ્યું: “ત્યારે સાખીન કરો કે એ માણસ નાટકમાંથી લઈ આવેલો હતો.”

દરજીવને વળી ચેલીમાં દાઢ ધાલી એક ખોટી જરીની સાડી ટારી અને બધા દેખે તેમ પેશો છોડો તેની સાથે મેળવી જતાઓ. અને કહ્યું: “જુઓ હવે ખાતરી થઈ ?”

લોકો ચકિત નથને વેળા રસા દત્ત તેમાંથી. એક માણસે કહ્યું: “ત્યારે હવે નામ જ કહો ને ?”

દરજીવન: “ના એક વાર પુરાવો પૂરેપૂરો ખરા કરી આપું પછી જ નામ આપું. હવે જુઓ એ અરસાનું પ્રગંધુ. ઔઘરડમાં અમદાવાદમાં એક જ નાટકમંડળી હતી.

‘આર્ય નાટ્યકલ્પતેજઃ મંડળા’ તેના માલીક પાસે હું ગયો હતો. તેની પાસે થોડાં નાટકનાં કપડાં ભાડે માગ્યાં. તે મારો ઝોળખીતો હતો. મને કહે: ‘ભાઈ સાહેબ! હવે કપડાં તોં કાઢી દિવસ ન આપું. તે દિવસ ભાડે આપ્યાં હતાં તેમોથી એક સાડી તંદમ ફાટીને આવી.’ મેં કહ્યું: ‘એમ તે કોઈ ફાટી નાંખે ખરું વળી?’ ‘હા, હા, સાહેબ, તમારી પાસે ખોટું શા માટે બોલું? જા, અત્યા લાલિયા, પ્રમીલાનાં પાંદડાંની સાડી લઈ આવ.’ સાડી આવી, મેં જોઈ, ઝોળખી. મેં કહ્યું: ‘લાવો, જો તમને નુકસાન થયું હોય તો એ સાડી હું લઈ લઉં.’ ૧૫ રૂપિયા નક્કી કરી મારી લીધી. મેં કહ્યું: ‘પહેલું આપો એટલે એ લોકો પાસેથી પૈસા હું લઈ શકું.’ તેણે હા કહી. પહેલું લખાતાં મેં કહ્યું: ‘કોઈ અણધર છોકરા હશે તે ફાટી હશે.’ તે કહે: ‘અરે, ના રે સાહેબ. અણધર તો કાઢી નહોતો. પેલો જોનો પાડ સીધી વખણ્યો હતો તે જ હતો. નામ તો મને યાદ નથી. અને પાડ શેનો હતો? એવાં નામો પણ યાદ ન રહે. પણ અંધાં પેપરામાં તેનાં વખણ આવેલાં હતાં. તેણે ફાટી હતી. અને નાટક પછી એ દિવસ અંધાં કપડાં મોડાં મળ્યાં. સાહેબ, ગમે તેમ પણ છોકરા: તેમને કશી જવાબદારી મળે જ ના.’ મેં કહ્યું: ‘આ બધી હકીકત પહેલુંમાં લખો. મારે એ છોકરા શોધી કાઢવો સહેલો પડે.’ જુઓ આ પહેલું તેમાં આ બધી હકીકત લખેલી છે. હવે કહો તમારે બીજી શી સાબીતી જોઈએ છીએ?’

‘બધા લોકોએ ખૂબ પાડી: “નામ કહો, નામ કહો” હરજીવને પ્રમુખ સામું જોયું. પ્રમુખે પણ હા પાડી. તેણે ફરી પૂછ્યું: “નામ આપું તે કરતાં માણસ જ રજુ કરું તો?” બધાંએ કહ્યું: “માણસ લાવો, બોલાવો, રજુ કરો.” હરજીવન તેની પાસે જોડલા અખાડાના મસ્કો સાથે કાંઈ ગુપ્ત્યુપ કરતો હતો. મને આ બધું ખોટી દિશાએ જતું લાગ્યું. મેં જિભાં ઘઘને કહ્યું: “જો માણસ અહીં જ હોય તો પોતે જ કેમ જાઓ ઘઘને ન કહે કે ઈનામ માફ છે?” હરજીવને તરત જ જવાબ આપ્યો: “પણ માણસ મૂંગો હોય તો?” આખી સભામાં તોફાન થવા પહેલાં પાંદડાંનો અવાજ થવા માંડે તેમ આ કોણ હશે તે વિશે વાતો થવા માંડી. એટલામાં હરજીવનના ઇસારાથી એક અખાડીઆઓનું ધાકું દોડ્યું. બધા એ ધાડા તરફ જોવા લાગ્યા તો મહાસુખ મૂંગો જાનેમાનો નાસવાનું કરતો હતો તેને અખાડીઆઓએ જઘને પકડ્યો. સભાજનો હવે જ સમજ્યા કે એ મૂંગો તે ‘મહાસુખ મૂંગો’ જ અને તાળીઓ અને ખૂંસો શરૂ થઈ તે બંધ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડી. મહાસુખને પકડીને હરજીવન પાસે લાવ્યા, હરજીવને હાથ જિયા કરી ખૂંસો પાડી બધાને શાન્ત કર્યો. અને પછી મહાસુખને કહ્યું: “તેમાં નાસભાગ શું કરે છે? હજી ક્યાં સાબીત થયું છે કે તું જ તે હતો?” અને પછી સભાજનો તરફ જોઈ હરજીવને કહ્યું: “હજી થોડી સાબીતી બાકી રહે છે. જુઓ આ તા. ૨૧ મી ઑગસ્ટના પ્રગબંધુનો અંક. ગૂંજરાત યુવક મેંડળ તરફથી જાહેરમાં નાટ્યપ્રયોગો થવા હતા. સઘળા જ પ્રયોગો ઘણા સફળ થવા હતા. સારા નટોને ઈનામ મળેલાં હતાં. તેમાં તિલોત્તમાના પાડ માટે સ્ત્રીપાદનું પહેલું ઈનામ લેનાર બાઈ મહાસુખ છે. અને બીજો પુરાવો. લાસ તા. ૨૨ મી ના રોજ મૂંગો. અને તે જ રોજથી ડા. શંભુપ્રસાદને ત્યાં મહાસુખનો કેસ છે. માયાના પાછલા ભાગમાં લાંબો ધા પડેલો હતો. ડોક્ટરને પૂછતાં તે કહે છે કે મહાસુખને અખાડામાં વાગેલું તેનો એ ધા હતો, પણ અખાડામાં તપાસ કરતાં તેને અખાડામાં વાગ્યું જ નહોતું. એ ધા પેલી અખાડીનો

હોવો જોઈએ. હવે પ્રમુખ સાહેબને હું તે ઇનામ લાઇ મહાસુખને આપવા વિનંતી કરું છું.”

પ્રમુખ: “પણ એવી રીતે ખૂતીને ઇનામ કેમ અપાય ? એમ કરવા જતાં આપણે બધા અને આ અખાડાની સંસ્થા જોખમમાં આવી પડે.”

હરજીવન: “પણ સરકારી દફતરમાં એ ખૂત નથી.”

પ્રમુખ: “ત્યારે સરકારમાં જે ખૂત નથી તેને આપણાથી ખૂત શી રીતે કરાવાય ?”

મેં પ્રથમ પ્રમુખને સમજાવ્યા અને તેઓ સંમત થતાં સુધારો મૂક્યો: “આ બધા પુરાવાની તપાસ કરી નિર્ણય કરવા એક કમિટી નીમવી.”

હરજીવન: “તમારા સુધારાને કોઇનો ટેકો છે ?” આખી સભામાંથી એક પણ માણસે ટેકો ન આપ્યો. પ્રમુખે કહ્યું: “પણ મારો ટેકો છે.” હરજીવન કહે: “એ ન સાક્ષે.” પ્રમુખ કહે: “હું એ સુધારો મંજૂર કરું છું.” અને આ શબ્દો કહેતાં આખી સભામાં જામરો ફોલ થઈ ગયો. “બ્લિતો હો તો ખૂતી છોડી ચાલ્યો જ” “બ્લિતલુ” “બાપસો” “ઈન્કમ ટેક્સ” “ત્યારે પ્રમુખ શું જોઈને થયો હતો” વગેરે અનેક જૂઓ, એક પણ પૂરી સંભળાય નહિ એવી રીતે આવવા લાગી. “તમે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ન રાખો અને તમારા પ્રમુખની સલાહ ન જ માનો તો મારે પ્રમુખ રહેવું નથી” એમ સ્વગત ઉક્તિ કરી પ્રમુખ લોકોની દડમાંથી માંડ માંડ રસ્તો કરતા લોકોની તાળીઓના ગડગડટ અને ‘હરિયો’ના પોકાર વચ્ચે ચાલ્યા ગયા. હરજીવને અને બધા સ્વયંસેવકોએ પાછી સભાને શાન્ત કરી. હરજીવને મોટે અવાજે કહ્યું: “પ્રમુખ સાહેબ ચાલી ગયા છે માટે આજનું કામ પૂરું કરવા કોઈ બીજો અધ્યક્ષ નીમવો જોઈએ.” લોકોએ “હરજીવન” “હરજીવન” ના પોકારો કર્યા. હરજીવને કાંઈ પણ વિવેક વિના “આપનો સર્વનો મન હોય તો હું એ સ્થાન લઉં છું” કહી પ્રમુખસ્થાન લીધું. પછી પૂછ્યું: “આ ઇનામ લાઇ મહાસુખને આપવાના વિરહ હોય તે હાથ જોડી કરો.” મને પણ હવે હાથ જોડી કરવો નિરર્થક લાગ્યો. “પક્ષના ?” આખા મોગાનમાં એક હાથોનું વન થઈ રહ્યું. “ત્યારે એ ઇનામ હું લાઇ મહાસુખને આપું છું” કહી હરજીવને ઇનામ આપ્યું.

હરજીવને કહ્યું: “છૂટા પડના પડેલા મારે થોડું કામ કરવાનું રહે છે. શેઠ મોતીચંદનું ઇનામ તો મહાસુખને મળ્યું. પણ મારે પણ એક ઇનામ આપવું છે. મહાસુખને આમ લાવો.” લોકો બધા શાંત થઈ ગયા. અખાડીઆઓએ મહાસુખને પકડી આણ્યો. તેના પર હરજીવને પેલી ખોટી જડીની સાદી ઓઢાડી. દીવાના ઝળગળના પ્રકાશ તરફ તેનું મોઢું દારી ઝાલી ફેરવ્યું અને લોકો તરફ જોઈ કહ્યું: “લુઓ આ મોઢું ઓઢું મોઢક છે ? જાણે વિપ્લવનો મોહિની સ્વપ્નનો અવતાર !” અખાડીઆઓએ તરફેણના મહાસુખને ઝાલી ચારે બાજુ ફેરવ્યો. હરજીવને સભા બરખાસ્ત કરી. પણ અખાડીઆઓનું એ તાંડવ ઘણીવાર સુધી ચાલુ રહ્યું.

આટલી વેગલ મેં કોઈ નબળા કહી જોઈ નથી. ત્યારથી કોઈ પણ અસહકારીઓની સભામાં જવું મેં શ્રેય કર્યું છે

નવી નાણાચલણની પદ્ધતિ

એનાથી લાભ થશે ?

ટાલસ્ટૉય લખે છે: ' નાણું એ શુભામીનું નહું અને લાયકર સ્વરૂપ છે.' પરંતુ જુદા જુદા દેશોમાં આજ જે ધોરણ ઉપર વેપારઉદ્યોગ ચાલે છે તે સ્થિતિમાં નાણાનો ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. દરેક દેશના નાણાચલણનો, તેના વેપારઉદ્યોગ સાથે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. સામાજિક અને રાજકીય જીવનનો પણ તેની સાથે નિકટનો સંબંધ છે. દરેક વસ્તુનું મૂલ્ય નાણામાં આંકવામાં આવે છે અને આપણી બધી પ્રવૃત્તિઓ મોટે ભાગે નાણાની આસપાસ ચલાવેલી છે. લગાઇ પછી યુરોપનો મુખ્ય પ્રશ્ન નાણાસુધારાનો થઇ પડ્યો છે. કેટલાક તો એટલે સુધી કહે છે કે આજના જમાનાના ઘણાખરા દોષો સારી નાણાપદ્ધતિને અભાવે છે એટલે નાણાચલણ સુધારવામાં આવે તો સઘળે શાંતિ થાય. આમાં કેટલીક અતિશયોકિત હશે પરંતુ સમાજમાં આજે નાણાનું જે સ્થાન છે તે નાનું સુનું નથી.

આપણા દેશમાં ઘણી વખત વેપારઉદ્યોગ નાણાંભીડને લીધે અટકી પડે છે. ખેતી-પ્રધાન દેશ હોવાથી મોસમ વખતે, નાણા છૂટને અભાવે માલની લે-વેચ કરવામાં મુશ્કેલી નડે છે. ચલણની વ્યવસ્થા સરકાર હસ્તક હોવાથી સોનારૂપાના સંગ્રહમાં હજારો બટકે લાખો અને કરોડોની ઘાસમેલ થઇ શકે છે. આવી મુશ્કેલીઓ, આપણા ચલણમાં કેટલાંક વખતથી જણાતી આતી છે પરંતુ આપણા હિતેચ્છુઓ (?) ના સ્વાર્થને લીધે તેમની ઇચ્છા મુજબ દેશના નાણાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. વખતોવખત એ વ્યવસ્થા સુધારવા સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે પરંતુ ગાંડું પાછું હતું ત્યાંનું ત્યાં આવીને અટકે છે. આ પ્રમાણે છેલ્લા ત્રીસ વરસમાં ત્રણ કમીશનો નીમાયાં પરંતુ નાણાચલણમાં કંઈ સુધારો થયો નહિ. ગયા વર્ષમાં આવું એક કમીશન નીમાયું હતું. તે કમીશને પોતાનો હેવાલ ગયા માસમાં બહાર પાડ્યો છે.

કમીશનો વિવિધ ઉદ્દેશોથી નીમાય છે. એકાદ પ્રશ્નની જરાજર તપાસ કરી તે વિષે નિર્ણય ઉપર આવવાનો ઉદ્દેશ સામાન્ય ગણાય છે. પરંતુ કેટલીક વાર કમીશન, લોકમતને ઠીકો પાડવા ખાતર અગર ધારેલી મુરાદ પાર પાડવા ખાતર જ નીમાય છે. તેથી તેના પ્રકટ ઉદ્દેશ એક હોય છે અને મૂળ ઉદ્દેશ જુદો હોય છે. ૧૯૧૪ નું ચલણી કમીશન, વડી ધારાસભામાં નાણાચલણ ઉપર બે વાર ચર્ચા થયા પછી કોઈ કમીશનની જરૂર નું હતી* જતાં લોકમતને ઠીકો પાડવા ખાતર નીમાયેલું; ત્યારે એનો પ્રકટ ઉદ્દેશ તે વખતનું નાણા ચલણ હિંદના હિતાર્થે હતું કે કેમ† તે તપાસવાનો હતો. તે જ પ્રમાણે આપણા છેલ્લા કમી-

* હિંદી સરકારને પણ કમીશન નીમવાની જરૂર જણાતી નહોતી. હિંદી પ્રધાનને, તે વખતે સરકારે લખેલું: "વડી ધારાસભામાં આ વિષયની બે વાર ચર્ચા થયેલી છે અને પહેલાં ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદના વેપારીઓ તરફથી છાપાંઓમાં એની સખત ચર્ચા થયેલી છે તેથી આ વિષય ઉપર વધુ મત મેળવવાની ચમને જરૂર જણાતી નથી."

† To enquire whether the then existing practice in currency matters was conducive to the welfare of India.

ચાનનો પ્રકટ ઉદ્દેશ દિંદના દિનની દૃષ્ટિએ નાણાચલણમાં મુદ્દારા સૂચવવાનો હતો. પરંતુ કમીશને જે હેવાલ બદલ પાડ્યો છે, અને સરકારે તે સંબંધમાં જે વલણ અપાત્તર કર્યું છે, તે ઉપરથી મૂળ ઉદ્દેશ જુદો હોય એમ જણાય છે.

૧૯૧૯ની ચલણ સમિતિએ રૂપિયાનો દર ૨ શિર્ડીંગ દરારેસો પરંતુ તે એટલે જાણે અન્યવદાર હતો કે ૪૦ કરોડ રૂપિયાનું પાણી કરીને સરકારને તે મોકુફ રાખવો પડેલો; છતાં રૂપિયાનો દર ઉચ્ચ રાખવા સરકારે તનતોડ મહેનત ચાલુ રાખી અને કૃત્રિમ નાણાબીડ ઉભી કરીને ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર ટકાવી રાખ્યો. આ પ્રમાણે કોઈ પાણી કાપવાના આધાર સિવાય ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર છેલ્લા એકાદ વર્ષથી ચાલતો હતો તેને કાપવાના સીકની ખાસ જરૂર હતી. કમીશને તે દરને આશીર્વાદ આપ્યો છે અને સરકારે તેને વધાવી લીધો છે. તે એટલે મુખી કે હેવાલ બદલ પડ્યા પછી ૨૦ દિવસની અંદર તે દરને કાપવાના રૂપમાં મૂકવા સરકારે દોડાદોડ કરી મૂકી. સદ્ભાગ્યે સ્વરાજ્ય સભ્યો ધારાસભામાં હાજર થયા અને સરકારને તે વિચાર બંધ રાખવો પડ્યો. પરંતુ આ ઉપરથી, કમીશન નીમવામાં સરકારનો મૂળ ઉદ્દેશ શો દરી તેની ઝાંખી થાય છે.

કમીશનના દસ સભ્યોમાંથી ફક્ત ચાર દિંદીઓ હતા. તેમાંથી બે ગૃહસ્થો તો ૧૯૨૨ના મહેસુલ કમીશનમાં પોતાના દિંદી મિત્રોને છોડીને ગોરા મિત્રો સાથે સદી કરનારા હતા એટલે સરકારને એમના મન ઉપર પૂરતો વિશ્વાસ હતો. આવા કારણોને લઈને કમીશનના સભ્યોની પસંદગી ઉપર વડી ધારાસભાએ અવિશ્વાસનો દરાવ પસાર કરેલો. પરંતુ સભ્યોમાં ફેરફાર કરવામાં આન્યો નહિ, અને કમીશને સર પુરોગતમદાસ અને ખીજ નવ ગૃહસ્થો વડે કામ શરૂ કર્યું. આ રીતે શરૂ થયેલા કમીશન પાસેથી પ્રગ્ન કેટલી આશા રાખી શકે? સરકારે નક્કી કરેલા દરને કમીશન આશીર્વાદ આપે એમાં નવાઈ છે?

પણ કમીશને આ એક જ ભલામણ કરી નથી. આગળ આખું નાણાચલણ બદલી નાખીને દિંદને આદર્શ (?) પદ્ધતિ આપવા કમીશને મંથન કર્યું છે. આ આદર્શ પદ્ધતિથી આગળ ચલણના દોરો કેટલે અંશે દૂર થશે અને દેશને એકદરે કેટલો લાભ થશે તે કમીશનની ભલામણો તપાસવાથી જાણશે.

આપણી ચાલુ નાણાચલણ પદ્ધતિમાં પાંડ અને રૂપિયા, કાપડા પ્રમાણે (અન્યદારમાં ફક્ત રૂપિયા જ) મુખ્ય નાણું છે અને સાથે ચલણી નોટો પણ ચાલે છે. સરકાર સોનું લઈને રૂપિયા આપે છે પરંતુ રૂપિયા લઈને પાંડ આપવા કાપડાથી બંધાયેલ નથી. ફક્ત આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર અર્થે પહેલા ૧ શિ. ૬ પેન્સના દરે અને દવે ૧ શિ. ૬ પેન્સના દરે રૂપિયાની લેવડદેવડ કરવાની વ્યવસ્થા છે.

આ પદ્ધતિમાં કમીશનને જે દોરો જાણવા છે તેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

- (૧) પદ્ધતિ સરળ નથી. સાધારણ માણસને તેની એકદમ ગમત પડે તેવી નથી;
- (૨) રાખ અને નાણાચલણને મેળ નથી;
- (૩) જરૂરિયાત પ્રમાણે ચલણમાં એની મેળે વધારો પડ્યો થતો નથી.

૧ To examine and report on the Indian exchange and currency system and practice, to consider whether any modifications are desirable in the interests of India.

દોષો દૂર કરવા સમિતિએ જે ભલામણો કરી છે તેમાંની મુખ્યનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

- (૧) ચલણમાં નોટા અને રૂપિયા આગળની પેઠે વપરાય પરંતુ જે ૨૩,૦૦૦ રૂપિયા (૩૧-૧૨-૦ ના ભાવથી ૧,૦૬૫ તોલાની આશરે કિંમત) અથવા તેટલી કિંમતની નોટા મુંબઈ, કલકત્તા અને મદ્રાસની મધ્યસ્થ બેંન્ક (નીચે સ્થાવરી બેંન્ક)ની ઓફિસે રજુ કરે તેને ૧,૦૬૫ તોલાની સોનાની લગ્ગી આપવી;
- (૨) નાણા સિંચાવના બીજા ઉગ્રયોગ માટે સોનું માગવામાં ન આવે તે ખાતર સોનાનો ભાવ બેંન્કરભાવથી જાંચે રાખવો;
- (૩) સોનાના સિક્કા ચલણમાં વપરાય નહિ. આગળના કાયદાપોથીમાંના પૌંડના સિક્કાને મુખ્ય નાણા તરીકે બંધ કરવો;
- (૪) ત્રણ અથવા પાંચ વરસે સોનામાં વટાવી શકાય એવાં સેર્વિંગ સર્ટીફિકેટો સરકારે ફાદવાં. મુદતની વચ્ચે નાણું માગવામાં આવે તો સર્ટીફિકેટના બદલામાં રૂપિયા કે નોટા જ આપવી પરંતુ મુદત પુરી થયેથી માગે તેને સોનું આપવું;
- (૫) નાણાચલણની સપ્તાહી ન્યવસ્થા કરવા માટે એક સરકારી મધ્યસ્થ બેંન્ક સ્થાપવી અને તેને નોટા પાડવાનો હક આપવો. આ બેંન્ક સ્થપાય ત્યારપછી પાંચ વરસની અંદર સરકારી નોટાનું ચલણ બંધ કરવું અને તે નોટાને ફક્ત સરકારી ટિલેરીમાં સ્વીકારવી;
- (૬) બેંન્ક સરકારી બાંહેધરીવાળી જુદી નોટા કાઢે અને એક રૂપિયાની નોટા ફરી શરૂ કરે;
- (૭) એક રૂપિયાની નોટાના બદલામાં રૂપિયા આપવા નહિ. બીજી નોટાના બદલામાં જે માગે તેને નોટા અને સવડ હોય તો રૂપિયા આપવા. પણ રૂપિયા આપવા સરકારે કાયદાથી બંધાવું નહિ.
- (૮) રૂપિયાનો દર ૧ શિ. ૬ પેન્સનો નક્કી કરવો.

ઉપરની ભલામણો મુજબ વ્યવહારમાં રૂપિયા અને નોટો ચાલુ રહેશે પરંતુ સરકારી નોટાના બદલામાં મધ્યસ્થ બેંન્કની નોટા શરૂ થશે. તે નોટાના બદલામાં રૂપિયા આપવા સરકાર કાયદાથી બંધાશે નહિ. ૨૩,૦૦૦ રૂપિયા, જે મુંબાઈ, મદ્રાસ અથવા કલકત્તાની મધ્યસ્થ બેંન્કની ઓફિસે રજુ કરશે તેને ૧,૦૦૦ તોલા સોનું આપવામાં આવશે અને પર-દેશના વેપાર અર્થે ૧ શિ. ૪ પેન્સને બદલે ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર રહેશે. આ દરકારોથી આગળના નાણાચલણના દોષો દૂર થશે ?

૧. નવી પદ્ધતિ સરળ થશે ?

હાલની પદ્ધતિ સરળ નથી એના એક કારણ તરીકે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પૌંડના સિક્કો કાયદાપોથી ઉપર મુખ્ય ચલણ છે તેથી પદ્ધતિ સમજાવવામાં ગુંચવાડો ઉત્તો થાય છે, અને રૂપિયાની કિંમતનો આધાર વિશ્વાયતમાં રહેતા સોનાનાં સંગ્રહ ઉપર છે તેથી તેની સ્થિરતા શાને આધારે છે તે સામાન્ય માણસને સંમજાતું નથી. નવી પદ્ધતિમાં પૌંડના સિક્કો બંધ થશે અને તેની જગ્યાએ ૨૩,૦૦૦ રૂપિયાની સોનાની લગ્ગી આવશે તેથી વ્યવહારમાં શો ફેર પડશે ? જેમ આજે પૌંડના સિક્કો વપરાતા નથી તેમ સોનું પણ સામાન્ય માણસ દેખવાનો નથી. કમોશન પોતે પણ એક જગ્યાએ કણું કરે છે કે 'સોનાના દલાલો અને શરદો જ આનો સીધો લાભ લઈ શકશે.' તો પછી પૌંડના સિક્કો રદ કરવાથી સરળતા કેવી રીતે આવશે ? ઉલટું નવી પદ્ધતિમાં નોટાના બદલામાં બેંન્ક એ ત્યારે રૂપિયા નહિ મળે તેથી સામાન્ય માણસને નવી પદ્ધતિ સમજાશે નહિ. એના મનમાં થશે કે એક રૂપિયાની નોટાના બદલામાં રૂપિયા ન મળે અને બીજી નોટાના બદલામાં સવડ હોય

તો રૂપિયા મળે એ શું ? નોટ ઉપર નોટના બદલામાં સોનું મળશે એમ લખેલું હોય ન અને જતાં દરેક નોટનું સોનુંએ ન મળે અને જોઈએ ત્યારે રૂપિયા પણ ન મળે. તો આથી પદ્ધતિ સરળ થવાની કે ગુચ્છવાળી ?

૧,૦૦૦ તોડા સોનું આપવાથી ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર કાયમ રહેશે એની પણ સામાન્ય માણસને કેવી રીતે સમજ પડવાની ? સોનાની લગતી સાથે એનો સંબંધ ફક્ત નામનો જ રહેવાનો. એને તો સોનાનાં મિઠ્ઠા લાથમાં આવે તો સમજ પડે કે નાણાની કિંમત શાને આધારે રચાઈ છે.

૨. શાખ અને નાણાચલણનો એક મેળ થશે ?

શાખ અને નાણાચલણનું તંત્ર એક કરવા માટે કમીશને એક મધ્યસ્થ બેન્ક સ્થાપવાની ભલામણ કરી છે. તંત્ર એકદમથી કરવાની દૃષ્ટિએ આ સૂચના જરાખર છે, પરંતુ આ કામ ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને કેમ ન સોંપવું અને જુદી બેન્ક શા માટે સ્થાપવી એ સંબંધમાં કમીશને કહેલી દલીલો જરાખર લાગતી નથી. કમીશન જણાવે છે કે જો આ કામ ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને સોંપવામાં આવે તો “ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક દેશમાં આજે ચારે તરફ શરારીનું કામ કરી રહી છે અને લોકોને પૈસા રોકવા ઉત્તેજન આપી રહી છે તેનો લાભ દેશને મળતો બંધ થશે.” કારણ એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને મધ્યસ્થ બેન્કનું કામ સોંપવા માટે તેનું અત્યારનું કેટલુંક કામ ઓછું કરવું પડે. પણ ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક પાસેથી સરકારી નાણાનો વહીવટ લઈ લેવાથી તે બેન્ક તરફથી પ્રગતિ મળતો કેટલોક લાભ ઓછો નહિ થાય ? તે બેન્ક સારી શાખને લીધે જેટલું કામ કરી રહી છે તે ઓછું નહિ થાય ? દેશમાં બીજી ઘણી બેન્કો છે. તેમના પ્રમાણમાં આજે ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક વધારે સદર ગણાય છે એનું કારણ મુખ્યત્વે એક જ જણાય છે અને તે એ કે તેને સરકારની હુક છે. તે હુક ચાલી જાય તો કામમાં પણ ઘોંટા પડે. એટલે કમીશનની સૂચના મુજબ કામ લેવામાં આવે તો પણ ઇમ્પીરીઅલ બેન્કનું કામ ઓછું થવાનું (જોખમનો ધંધો વધારે ખેડે એ અવી વિચારવાનું નથી) અને તેટલો લાભ દેશને ઓછો મળવાનો.

દાસ ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક ઉપર દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે શાખાઓ ઉઘાડવાની અને લોકોને બેન્કના કામકાજથી માહિતગાર કરવાની જવાબદારી છે. તે જવાબદારી મધ્યસ્થ બેન્ક ઉપર રહેવાની નથી એટલે બેન્કના પ્રચારને અંગે ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક જે કરે છે તે કામ આપોઆપ ઓછું થઈ જવાનું. નવી શાખાઓ ઉઘાડ્યા ઇમ્પીરીઅલ બેન્કને નાણાવિષયક મદદ કરવાની કમીશને સૂચના કરી છે પરંતુ ઇમ્પીરીઅલ બેન્ક આજની સ્થિતિમાં એ કામ જેટલી સારી રીતે કરી શકે તેટલું પડીથી નહિ કરી શકે એ નિઃશંક વાત છે.

વળી શાખ અને ચલણનો મેળ બજારમાં વેપારીઓ સાથે કામ કરનાર બેન્ક જ વધારે સારી રીતે કરી શકે છે એવો સામાન્ય અનુભવ છે; તેથી બજારની જરૂરિયાત પ્રમાણે

• કમીશનની સૂચના મુજબ નવી નોટો ઉપર નીચેના શબ્દો દશે : “ Reserve Bank of India Notes are legal tender for the payment of any amount and are convertible into gold in accordance with the provisions of the Act of 1934 ”

નાણામાં વધુદટ થાય એવી રિયલિટિ લાવવી હોય તો ઍન્કનું, થોડું કામ ઓછું કરીને પણ ઇમ્પીરીઅલ ઍન્કને તે કામ સોંપવું જોઈએ.

કમીશનની આ સૂચનાના સંબંધમાં ધ્યાનમાં રાખવાતી જરૂર છે કે ઍન્કને શાખ અને નાણાના વહીવટનું કામ સોંપવું એ કમીશને સૂચવેલી પદ્ધતિનું આસ લક્ષણ નથી. સોનાનું ચલણ દાખલ કરવામાં આવે તો પણ આ રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે.

૩. જરૂરિયાત પ્રમાણે એની મેળે નાણામાં વધારો ઘટાડો થશે ?

ઍન્કના હાથમાં નાણાનું સર્વ તંત્ર સોંપી દેવાથી વેપારીઓ સાથેના વ્યવહારને લીધે ઍન્ક આં કામ સાધી શકે એ આ પ્રશ્નમાં જોવાનું નથી. પરંતુ કમીશને સૂચવેલી આદર્શ પદ્ધતિના પરિણામરૂપે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે લોકો રૂપિયા ઍન્ક પાસેથી લઈ ગળથ અને જરૂર ન હોય ત્યારે આપી ગળથ એમ થશે કે કેમ તે જોવાનું છે. કમીશન જણાવે છે કે જ્યારે નોટો અને રૂપિયાના બદલામાં સોનાની લગડીઓ આપવામાં આવશે ત્યારે ચલણમાં ઘટાડો થશે અને જ્યારે સોનાની લગડીઓના બદલામાં રૂપિયા અને નોટો આપવામાં આવશે ત્યારે વધારો થશે. પણ સોનાનો ભાવ બજાર ભાવથી ઉંચો રાખવા કમીશને સૂચવેલું છે એટલે સોનાની લગડીઓને બદલે રૂપિયા કે નોટો લેવા કોણ જશે ? અને રૂપિયા અને નોટોના બદલામાં સોનું લેવા પણ કોણ જશે ? વળી ૨૩,૦૦૦ ની જે હદ આંધેલી છે તેનું શું ? એટલે રૂપિયા અને નોટોના બદલામાં સોનું આપવા લેવાનો લાભ કમીશનના શબ્દોમાં 'સોનાના દલાલો અને શરારો'ને જ મળવાનો. તેથી સૂચવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે નાણાની એની મેળે વધુદટ થશે એમ આશા રાખવી વૃથા છે. હા, ઍન્ક પોતાના બજાર ઉપરનાં કાણુને લીધે આ કામ કરી શકે પણ તે લાભ મુખ્ય ઍન્ક સ્થાપવાને લીધે છે, નહિ કે કમીશનની આદર્શ પદ્ધતિને અંગે.

૪. રૂપિયાનો ભાવ સ્થાયી થશે ?

૧૮૯૮ માં ફાઉન્ડર કમિટીની ભલામણ અનુસાર રૂપિયાનો દર ૧ શિ. ૪ પેન્સ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. તે દર ૧૯૧૭ સુધી સાધારણ રીતે ટકી રહ્યો એમ ગણાય. પરંતુ તે પછી લડાઈની ઉથલપાથલને લીધે રૂપાના ભાવમાં મોટો વધારો થયો અને ૨ શિ. ૪ પેન્સ સુધી દર પહોંચ્યો. અત્યારે તે દર સરકારની પોલિસીને લીધે જ ૧ શિ. ૬ પેન્સની લગભગમાં આવે છે. તેને કમીશન કાયમનો કરવા ભલામણ કરે છે. રૂપિયાની કિંમત દશ આના જેટલી જ હોવાથી સરકાર ધારે તે દર (૨ શિ. જેટલો તો નહિ) નક્કી કરી શકે છે. લગાઈ પહેલાં ૧ શિ. ૪ પેન્સનો દર ૨૦ વરસ સુધી જેમ તેમ ટકાવી રાખ્યો અને છેલ્લા એકાદ વર્ષથી ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર કૃત્રિમ રીતે ટકાવી રાખ્યો છે, તેમ હવે પણ ધારે તો, તે દર ટકાવી શકે. પરંતુ વિચારવાનું એ છે કે કયો દર દેશના કિંમત માટે અનુકૂળ થશે. રૂપિયાનો દર ઉંચો નક્કી કરવાથી, સાધારણ રીતે પરદેશની આપતને ઉત્તેજન મળશે અને આર્દીની નિકાશને ઘોકા પહોંચશે. અધાગ મહેનત પછી કેટલાક ઉદ્યોગોને સંરક્ષણ મળ્યું છે તેની અસર મોટી જશે અને દેશનો ઉદ્યોગધંધો ખીલતો અટકશે. વળી

૧ કમીશન લખે છે કે : " The stability of the gold value of the rupee is thus based upon nothing more substantial than a policy of the Government."

આપણા ખેડુતોનું ૮૦૦ કરોડ રૂપિયાનું દેવું ગણાય છે તે દેવું વાળવા ખેડુતોને ૮૦૦ કરોડ નેટલી કિંમતના રૂપિયા આપવા પડશે. હિંદુસ્થાનનો મોટો વર્ગ ગરીબ ખેડુતોનો છે તેમને જો આ ફરકારથી આવી લાડમારી પહોંચે તો 'જુનો દર કાલમ રાખવા વધારે સ્વોદ દલીલ કંઈ હોઈ શકે ?

આ સંબંધમાં પણ એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે ક્યો દર નક્કી કરવો એ સવાલ જો રૂપિયાનું ચલણ ચાલુ રાખવું હોય તો જ ઉપરિચિત થાય છે. સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાનું હોય તો રૂપિયો ઉપનાણા તરીકે ચાલુ રહેવાનો અને ક્યો દર નક્કી કરવો એ સવાલ જ નહિ રહેવાનો.

૫. નવા ચલણ પર પ્રજાનો વિશ્વાસ એસશે ?

કોઈ પણ નાણાચલણની સફળતા માટે પ્રજાનો વિશ્વાસ એ મુખ્ય વસ્તુ છે. આજે પણ કોઈ દેશમાં એકલી કાગળની નોટો મુખ્ય નાણા તરીકે ચાલતી નથી એ જાણી આપે છે કે પ્રજાનો ફળુ તે ચલણ પર વિશ્વાસ ખેડો નથી અને તેથી વધારે ખર્ચ વહોરી લઈને પણ ખાતું નાણું ચાલુ રાખવું પડે છે. આપણું કમીશન હિંદી પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવા ઇતેન્નર છે. * પણ એક તરફથી ૫૦ વરસથી ચાલતી આવેલી પ્રજાની માગણીનો અસ્વીકાર કરવો અને બીજી તરફથી પ્રજાના વિશ્વાસની આશા રાખવી એ પરસ્પર વિરોધી છે એમ હરકોઈ સમજી શકશે.

લગભગ ૧૮૬૪ થી હિંદુ સોનાના ચલણ માટે એકી અવાજે માગણી કરતું આવ્યું છે અને તે ચલણ દાખલ કરવા ૧૯૨૨ માં પણ સરકારે લા પાડેલી છે. * પરંતુ દરેક વખતે ઇંગ્લાંડનું હિંદુ આડે આવવાથી એ માગણી મોકુફ રાખવામાં આવી છે. તે માગણીનો ઇન્કાર કરીને કમીશન રૂપનાણું ચાલુ રાખવા માગે અને સોનાનો આજ્ઞાસ માત્ર કરાવે તે પ્રજા કેવી રીતે સ્વીકારે ?

સરઝાનથી જ રૂપિયાની નોટ લોકપ્રિય થઈ નથી અને લગાછના વખતમાં બીજી નોટો પર વટાવ લેવામાં આવેલો. આ અનુભવ બૂલી જઈને, કમીશન રૂપિયાની નોટ બીન રોકડગારી કરવા માગે અને બીજી નોટોના સંબંધમાં કાપદાનું બંધન દૂર કરે, + એ ચલણમાં પ્રજાના વિશ્વાસની કેટલી આશા રાખી શકાય ?

* પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવા કમીશને સેર્વિસ સર્ટિફિકેટો કાઢવાની રચના કરી છે પણ તેથી પ્રજાનો વિશ્વાસ મળે તેમ નથી. સેર્વિસ સર્ટિફિકેટોનો ઉપયોગ દેશમાં કેટલા માણસો કરવાના ? પોસ્ટ ઓફિસ સેર્વિસ ખાતાનો અત્યારે ૩૦ કરોડમાંથી ફક્ત બીસેક લાખ માણસો લાભ લે છે અને તે મોટે ભાગે સરકારી નોકરો હોય છે. કદાચ તેટલી સંખ્યા સર્ટિફિકેટોનો ઉપયોગ કરી શકે પણ તેથી આખી પ્રજાને એની સાથે સીધો સંબંધ બંધાયો ગણાય નહિ. વળી સોનું પણ પાંચ વરસે મળે. એટલે સોનું મળશે એવો વિશ્વાસ હોમો કરવાની દૃષ્ટિએ એ સરઝાનની બહુ કિંમત નથી.

• સર માલકમ દેલીએ ૧૯૨૨ માં વડી ધારાસભામાં જણાવેલું : " હું ' બાંદેપરી આંધુ ' છું કે સોનાના ચલણ માટે માગણી થયે કે તરત જ ટંકસાળ તેને માટે તૈયાર રહેશે. "

+ નોટોના જલ્દમાં સામાન્ય રીતે રૂપિયા મળી રહે એવી અપેક્ષા બેંક માલકમ જ્વેરરશો કરવા કમીશને રૂપના કરી છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે મળી રહે અને દરેકો થાય ત્યારે ન મળે એ સમજાવતી ઉપયોગિતા કેટલી ? દરેક પદ્ધતિની કમોડી અળીને પ્રશ્ન જ થાય છે. તે વખતે જો રૂપિયા ન મળે તો બધા દિવસની સત્રજ ઉપર પાળી ફરે.

રૂપિયાનો દર હવે નક્કી કરવાની ભલામણ કરીને કમીશને ખેડૂતોને વધારે ગરીબ કરવાની અને ઉદ્યોગધંધાનો વિકાસ અટકાવવાની સૂચના કરી છે તેને પ્રગ્ન કેવી રીતે વધાવી લે ?

શેરના ૪૦ રૂપિયાભાર રાખવામાં આવે પછી ૫૦ થાય, વળી ૪૫ થાય તો માસના વજનમાં કોઇનો વિશ્વાસ બેસે કે ? તે જ પ્રમાણે કુટના ૧૨ ઇંચ ગણવામાં આવે, ૨૦ ઇંચ ગણવામાં આવે, વળી ૧૫ ઇંચ ગણવામાં આવે તો વસ્તુઓના માપમાં કોઇનો વિશ્વાસ બેસે ? ન જ બેસે. છતાં એવું જ સરકારે રૂપિયાના સંબંધમાં કર્યું છે. * ૨૦ વરસ સુધી ૧ શિ. ૪ પેન્સનો દર રાખ્યો. ૧૯૧૬ માં ૨ શિર્લીંગનો દર સ્વીકાર્યો અને હવે ૧ શિ. ૬ પેન્સનો દર કાયમ કરવા માગે છે. આમ વારંવાર રૂપિયાના દરમાં ફેરબદલ કરવામાં આવે તે પદ્ધતિમાં પ્રગ્નનો વિશ્વાસ કેવી રીતે બેસે ?

આ રીતે સરળતા, નાણાની વધઘટ, રૂપિયાનો દર, અને પ્રગ્નનો વિશ્વાસ-એ ચાર દૃષ્ટિએ કમીશને સૂચવેલી પદ્ધતિ તપાસતાં આવતા નાણાચલણના દોષો તે પદ્ધતિથી દૂર થાય એમ લાગતું નથી. ઉત્તરું રૂપિયાનો દર હવે દરાવવાથી પ્રગ્નની હાડમારી વધશે અને નોટો ખીનરોકડગારી કરવાથી પ્રગ્નમાં અણવિશ્વાસ પેદા થશે. નાણાચલણ અને શાખનું એક તંત્ર કરવા કમીશને જે ભલામણ કરી છે તે પણ સંતોષકારક નથી અને તે કામ ખીણ કોઈ પદ્ધતિમાં થઈ શકે એમ છે.

આવી પદ્ધતિ તે સોનાના ચલણની સૂચવવામાં આવી છે. પ્રગ્ન તરફથી, એને માટે સતત માગણી થતી આવી છે. સરકારે તે માગણીનો સ્વીકાર કરેલો છે. કમીશનમાં પણ થોડા અપવાદો સિવાય હિંદના લગભગ બધા સાક્ષીઓએ તે જ ચલણ માટે માગણી કરેલી. અને સરકારના નાણાખાતા તરફથી પણ કમસર સોનાનું ચલણ દાખલ કરવા માટે એક યોગના રણ કરવામાં આવેલી. આ ઉપરથી, સોનાના ચલણના સમર્થનમાં આપણે ખીણ દલીલો આપ્યારે ન વિચારીએ તો પણ જણારી કે હિંદના હાલના સંજોગોમાં કમસર સોનાનું ચલણ દાખલ કરવું એ જ આપણા નાણાચલણના સુધારાનો એક માત્ર ઉપાય છે.

વિ.

* કોઇને એમ થશે કે શેરની અને કુટની રૂપિયા સાથે સરખામણી કરવી ઠીક નથી. પણ શેર જેમ તોલવા માટે વપરાય છે, કુટ માપવા માટે વપરાય છે, તે જ પ્રમાણે નાણાં એ વસ્તુઓનું મૂલ્ય માપવા માટે વપરાય છે.

સખી ને

(રાજક પાણી આંતાં—એ રાદ)

સખિ, કોઈ દિન તો આવે,
સખિ, કોઈ દિન તો આવે,
આ જીવનના સાથીને મળવા કોઈ દિન તો આવે.

સખિ, કોઈ દિન તો આવે,
તમ મંગલ મુખ દરસાવે,
તમ અમૃત જીવનમાંથી ઘોડાં સુધાળિન્દુ તો લાવે.

સખિ, ગત જીવનની પ્રાતે,
સખિ, આવે એવી રીતે,
જેથી જીવનશેષ જરા તો ઉલ્લાસમહી વીતે.

સખિ, એ જ રહ્યો છું રાખી,
સખિ, એજ રહ્યો છું રાખી,
મુજ જીવનની નિધાના જો આ સૂર્ય ચન્દ્ર છે સાખી.

સખિ, ઊડી ગયા સૌ હયો,
સખિ, ઊડી ગયા સૌ હયો,
આ વીતી ગયાં છે વયો હવે કોઈ દિન તો આવે.

સખિ, પિંજરાના વાસી,
સખિ, પિંજરાના વાસી,
નથી ઉડવાના અભ્યાસી અમે ઉડવાના અભ્યાસી.

સખિ, કોઈ દિન તો આવે,
સખિ, ઠદી ઠદી તો આવે,
આ જગનો કંટાળો તમને ક્યાંથી આવ્યો આવે ?

સખિ, ફૂલને પંથે પધારે,
સખિ પરિમલ પેર પધારે,
તમ વિલુ આ ભવમાં નહીં મારે હિતરવાનો આરે.

સખિ, વાયું વાય અધીરે,
 આ વાયું વાય અધીરે,
 મુજ નોકાનાં સઢ ચીરે સખિ, નોકાના સઢ ચીરે.
 આ અધારાં ઘન દોડે,
 આ ઘન અધારાં દોડે,
 સખિ, મારી નોકા ડોલે સખિ, જીવનનોકા ડોલે.
 સખિ, તોફાન આ હડૂડે,
 સખિ, તોફાન આ હડૂડે,
 મુજ જીવનનોકા ખૂડે સખિ, જીવનનોકા ખૂડે.
 સખિ, જીવનનાં સુકાની,
 સખિ, જીવનનાં સુકાની,
 કેહી આવાં નહોતાં માની તમે આવાં નહોતાં માની.
 સખિ કોઈ દિન તો આવો,
 નયનોની તરસ છિપાવો,
 નથી વધારે દાવો, એથી નથી વધારે દાવો.
 સખિ તેમ છતાં ના આવો,
 સખિ તેમ છતાં ના આવો,
 નો અમૃતનો સહભાગી કરવા કોઈ રીતે બોલાવો.

માનવ સંસ્થાઓ

સમાજ ઉપર સમગ્રપણે વ્યવસ્થાપૂર્વક અસર ઉપજાવવા વિચારને અપાયેલું સ્વરૂપ એ સંસ્થા.

મનુષ્યની ઓછસ અંશોમાં પણ પ્રાણરૂપ સમાનતા એ સર્વ સંસ્થાઓનો પાયો છે. માણસો તત્ત્વતઃ સમાન ભાવવાળા, સમાન લાગણીઓવાળા છે; તેઓને અમુક માર્ગે લઇ જાય એ તે સરખી પ્રગતિ કરી શકે એમ છે; વગેરે વગેરે સમાનતાના જરૂરી અંશો સંસ્થાના કોઇ પણ ખ્યાલમાં હોય છે. યુદ્ધમાં વસનાર યોગી હોય, વૃક્ષ નીચે છુદ્ધ થનાર વીરક્ષત્રિય હોય કે ખટપટમાં કળેલો રાજપુરુષ હોય, પણ તે સંસ્થા સ્થાપે ત્યારે સામાજિક વ્યક્તિ તરીકે તે કરે છે, અને અમુક અંશમાં મનુષ્ય માત્રની સમાનતા સ્વીકારે છે.

કળ્પનામાં સૂણેલો સૂર ઓછાવતો ઉપજાવવા સંગીતકાર ક્ષણભરે પણ સોનેરી મહેલ નીપજાવે છે; જોએલું સૌન્દર્ય-રંગની ચર્મક, આકારનું અધૈયિકિય અપ્રમાણમિત્ર પ્રમાણ-પોંછીથી ખડું કરે છે, લગભગ ખડું કરે છે, તેમ કોઈ કોઈ વ્યક્તિ સમાજસેવાની કવિતા સ્ફુરવાથી, તેની ધગશ લાગવાથી રાગ બને છે, સંત બને છે, નીતિશાસ્ત્રી બને છે; અને પરિણામે રાજસંસ્થા, ધર્મો, પંથો અને કોમો આપણે જોઈએ છીએ.

જનમાલના રક્ષણ માટે જીભી ચળેલી રાજસંસ્થાનો પાયો લાગણી ઉપર નથી; પોતાના ધર્મનો, પોતાના દેશનો કે પોતાની કોમનો રાગ હોય તો રાગ માટે કે રાજકુળ માટે લાગણી થાય; પણ લાગણી એ રાજસંસ્થાનો પાયો નથી. લગ્નસંસ્થાનો પાયો મિત્ર પ્રકારનો છે. પતિ, પત્ની, છોકરાં તરફની લાગણી તેમ જ પત્નીમાણનું સંરક્ષણ; દરેકને ભાઈ, કન્યા, મળી રહે, નળજાની સ્ત્રીનું અપહરણ ન થાય; દરેક સ્ત્રીને જાગવતા અમુક અમુક માણસ દરેક સ્થિતિમાં જવાબદાર રહે; છોકરાં વીલાં ન પડે; એ બધા સગવડ અને લાગણીના મિત્ર ભાવ ઉપર લગ્નસંસ્થાનું ચણતર છે.

આમાં જેટલે અંશે લોકલાગણીને વશ રાખવાની સંસ્થાની શક્તિ, જેટલે અંશે આવેશાં ધર્મ અને વહેમનાં વળગણુ તેટલે અંશે તે આપરખુ, - conservative. રાજકાન્તિ ઝડ થાય, નભાવી પણ વહેલી લેવાય; સંસારમુદારો ઝડ ન થાય અને નભાવી પણ બળઝડતાં બળઝડતાં લેવાય; પણ ધર્મસંસ્થા કે પંથ સ્થપાયો એક વખત કે ફેરફાર ન જ થાય. જરા જરા ફેરફાર કરવામાં તો લોહીની નદીઓ રેડાય; લોહી રેડતાં પણ અમુક વર્ગ ધર્મ ન બદલે ને બીજા વધારે ચુસ્ત થાય; તમે પંથમાં રહી પંથનું સ્વરૂપ બદલી ન જ શકો.

દિ-દુષ્કર્મ જેવી ઋષિમનિસંધના રાજસમૂહ ઉપર સ્થપાયેલી મોટી ધર્મસંસ્થા બીજી નથી. અને અહીં પણ વ્યક્તિઓએ ધર્મશાખાઓ સ્થાપી એ આપણે અસંખ્ય પંથોમાં જોઈએ છીએ. દિ-દર્મમાં ભાષ્યકરોએ, લકતો ને સંતોએ, જગ્યાતોડ તર્કકુશલોએ, સગવડ-શાસ્ત્રીઓએ, અને હુમ્મ્યા લઈગા બાવા અને ડોળવાણ પાખંડીઓએ જુદા જુદા પંથ સ્થાપ્યા છે. પંથ સ્થાપનારને આપણે દેવદૂત ન ગણ્યો, ધર્મિય અવતાર જ ગણ્યો. એટલે પંથોના સ્થાપક મૂળ પુરોહિત મંદસ્ત આપણે ધણું વધાયું; પંથમાં એક વ્યક્તિને ધણું મોટું

સ્થાન મળ્યું; અને પરિણામે, આપણા પંથો પણ રાજસતાકે થઇ ગયા. મામેકં શરણં વ્રજ; બ્રહ્મં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષચિન્મયામિ મા શુચઃ એમ અહં ઉપર ભાર મૂકી લગભગ દરેક ધર્મેના મૂળ પુરુષ બોલે છે; જેટલી તેમણે આશા આપી તેટલો જ ભય ઊભો કર્યો; તેમની ઈચ્છા અનિચ્છાએ તેમના વ્યક્તિત્વને અગર કંઈપણ વ્યક્તિત્વને ઘણું મદત્ત મળ્યું.

મૂળે જ ધર્મમાં આપરઆપણાનો ગુંણ થણો જાણે. ધર્મ એટલે અનેયને જાણાવવાનો દાવો કરનાર, ધર્મ એટલે અપરાધોમાં ધનિમ આપવાનો દાવો કરનાર, ધર્મ એટલે જીવન-રોગથી પીડાતાને લાંબી શાન્તિ અને મોક્ષ આપવાનો ઇનકાર રાખનાર, ધર્મ એટલે કોઈ અને પક્ષધાતમાંથી બચાવનાર, ધર્મ એટલે પૈસા, છોકરાં ને છંપાં આપનાર, ધર્મ એટલે પાપીને શિક્ષા કરનાર કે મારી બંધનાર;—અધુ એવું મુંદર રીતે ગોઠવાયલું કે તેનાથી વિરુદ્ધ વાત પ્રયોગ કરીને સિદ્ધ કરી શકાય જ નહિ.

ધર્મના આવા આપબુદ્ધિપણમાં વ્યક્તિની ગણનાથી ઉમેરા થયો. પછી તો ફિરસ્તો હિજુમાં બોલ્યો તો હિજુ જેટલી પવિત્ર ભાષા કોઈ નહિ, સંસ્કૃતમાં બોલ્યો તો સંસ્કૃત જેટલી પવિત્ર ભાષા કોઈ નહિ. અમારી કાલેજના ફેલોને એક પાદરીએ એક ગ્રંથનું અંગ્રેજી-માંથી ગૂજરાતી કરવા સોંપેલું. પાદરીને તરજુમો નાપસંદ પડ્યો કારણકે તે ઈશ્વરના ગૂજરાતીમાં નહોતો? ઈશ્વરનું ગૂજરાતી એટલે જે ખરાબ ગૂજરાતીમાં બાઈબલનો પહેલી વાર તરજુમો થયો તે. એ ખુદાઈ ગૂજરાતીમાં જ નવા તરજુમા થવા બેઠાએ.

મૂળ ધર્મસ્થાપક પૃથ્વી છેડે એટલે તેના ભક્તો રંગાયા હોય એમ લાગે. ધર્મસ્થાપક જે પોતે સંજોગાનુસાર બોધ આપી શકે, જેની શીતળ જાંચડી રોજ લાગે, જેની દૂંધ છોડી છોડાય નહિ એવી હોય, તે ધર્મસ્થાપક જવેથી ભક્તોએ પ્રેરણા ક્યાંથી મેળવવી? ધર્મ-સ્થાપકનાં વેણમાંથી; સ્થાપક મૃદસ્થ હોય તો તેના પુત્રપૌત્રોમાંથી; સંન્યાસી હોય તો તેના શિષ્યવૃન્દમાંથી; પોપ, બીશપ અને આચાર્યનાં વૃન્દો અને પરંપરાઓ આમ પૂજાય છે. ભક્તવૃન્દ વધતાં ગામેગામ ધર્મની શાખાઓ (branches) ઊંઘડે છે, પ્રભુની શાન્ત પ્રાર્થના કરવા, આચાર્ય અને ભક્તોનો સદયોગ સાધવા, કે સ્વરક્ષક અને પરભક્ષક હેતુઓ સાધવા. આ શાખાસમૂહ તે ચર્ચ.

સિદ્ધાંતો અને પુસ્તકો કરતાં સિદ્ધાંતાનુસાર જીવન જીવનાર મનુષ્ય મોટો છે, કારણકે તે વધારે ઉપયોગી છે. અને બીજી બાજુ વંશપરંપરા કે શિષ્યપરંપરા આચાર્યો થાય, તે બૂના સિદ્ધાંતાનુસાર કદાચ જીવન જીવતા હોય તો પણ કાળસંજોગાનુસાર લોકને જમાને જમાને દૂંધ આપી ન શકે, નવી નવી પ્રેરણા ન આપી શકે, એટલે શું પરિણામ આવે? ‘સંમવામિ યુગે યુગે’ એ ન્યાયે કૃષ્ણ તો જન્મે નહિ, પણ પૂજકો જેને કૃષ્ણના પૂર્ણાવનાર માને. એવા પંથસ્થાપકો તો જન્મે, જન્મ્યા કરે.

રાજ્યમાં રાજસંસ્થા, ચર્ચમાં રાજસંસ્થા, કુટુંબમાં રાજસંસ્થા, કેળવણીમાં રાજસંસ્થા, બહુમતિવશ જમાનામાં પણ મૌલિક બની દેખા દે છે. જેટલે અંશે સિદ્ધાંતો કરતાં સિદ્ધાંત સેવનાર મોટા છે, એટલે અંશે ગુરુપદ કરતાં ગુરુત્વ—ગુરુદાન, ગુરુપ્રેરણા વગેરે—ચરે છે, જેટલે અંશે પાર્લામેન્ટ કરતાં પ્રજાતા દક્ષ પાળનાર ચરે છે, તેટલે અંશે જ્ઞેન એવ આર્ક; નેપોલિયન, માંધીની એક બનની “રાજસંસ્થા” રહેવાની, અને લાભદાપી પણ નીવડવાની.

પણ કાળધર્મ તો સર્વે શરણં ગચ્છામિ તો આવ્યો. ધરમામ, બૌદ્ધ અને જૈન

ધર્મસંસ્થાઓમાં પ્રજાસત્તાકત્વ પહેલેથી અમુક રીતે હતું, અમુક અંશેમાં; અને તેને પુનઃ જીવન આપવાના પ્રયત્નો થાય છે. શીખો અને સ્વામીનારાયણીઓએ પણ વોટ આપી ધર્મસંસ્થાનું 'કામ ચલાવ્યું'. પ્રજાસત્તાની સામાન્ય ઉણપો જાણીતી છે. અદુર્ભતિથી સત્યશોધન નથી થઈ શકતું, તેનાથી અદુ તો વ્યવસ્થા વહીવટ સૌથી સારો થાય એમ તો નહિ, પણ મહુને મંતોષ આપે એ રીતે થાય; અદુર્ભતિ ઘર ચણવા કરતાં ઘર પાડવામાં, જંગલ સાફ કરવામાં, વધારે કામ આવે છે. તેની શક્તિ અદુધા નકારાત્મક છે, હકારાત્મક નથી. તેનો વિષય વહીવટ છે, વ્યવસ્થા છે; સત્યશોધન નથી, ઉપદેશ આપવો એ નથી, પ્રેરણા આપવી એ નથી. આથી ધર્મસંસ્થાઓ પણ પ્રજાસત્તાક થતાં તેની બહારની વ્યવસ્થા કદાચ સારી થાય, તેના ટ્રસ્ટ, ફંડ, માલમિલકત વગેરેની જોગવાઈ સારી થાય, પણ પ્રેરણાના ઝરણાં ચાલુ જ રહે એવો ફંડ નિયમ નથી. એટલે પ્રજાસત્તાક ધર્મસંસ્થાઓ પણ આપરખુ, જડ અને ક્વચિત્ કૂર પણ થવાનો અદુ સંભવ રહે છે.

મનુષ્યે ઘેડેલી સંસ્થાઓ મનુષ્ય જેમ શક્તિહીન હોય છે. સંસ્થાઓ ઘાસ, છોડ અને ઝાડ જેવી હોય છે. પ્રભુનાં તેજ, અનુકૂળ વાતાવરણ, અને ગુણિયાં તેને પોષે છે, ઉછેરે છે; ફળફૂલ આપે છે; અને કોઈકેદાણી લઈ ન આવે તો કેમ મરી જાય છે ? તેના થડમાં, પાંદડાંમાં એવાં જન્તુ ને વિચિત્ર પ્રાણીઓ થાય છે કે થડ અને ડાળીઓનો જ અધો સાજ સહ, ઝાડના જ રસથી અલમ્બન બની, પાંદડાં કેરી ખાય છે, અને ઝાડને કે છોડને મારી નાખે છે. સંસ્થાઓના ગુણહોય વાતાવરણ અનુસાર દોષગુણનું રૂપ લે છે. જે પ્રાણ હોયને દોષ જ રાખે ને કાઢે, અને ગુણ વધારે તે પ્રાણુતત્ત્વ જતાં સંસ્થાઓ લાકડાં જેવી થઈ જાય છે; તેમનામાં હલનચલન કરવાની સ્વશક્તિ રહેતી નથી. નવી સંસ્થાઓ નીકળે છે તે, માનવીની અગ્રેયને જાણવાની, અદરશને જોવાની ભુખ, તેના મુખશાન્તિ અને જ્ઞાન ફેલાવવાના તરંગો, તેની નવજીવાની, તેમનું ચિહ્ન છે. જૂની લાકડાં જેવી માનવસંસ્થાઓ ટકે છે તેનું કારણ મોટે ભાગે મનુષ્યની આપરખુ નબળાઈ; અને નવી સંસ્થાઓ પણ કાળબળે કાષ્ટવત્ થાય છે એ મનુષ્યનું હતભાગ્ય, આદમ અને હવાએ કરેલા પાપનો બદલો છે.

ચૂદ અને સ્ત્રીની માનવતા અધૂરી સમજનાર હિંદુધર્મ; પોતામાં જ પ્રભુત્વ માનનારી રાજસત્તા; અથા બાળકોને એક જ સિક્કે છાપનાર વિદ્યાર્પિદો; છોકરીને વર મળવો જોઈએ ને છોકરાને કન્યા મળવી જોઈએ એવી ઈચ્છાને વશ થતી આપણી લગ્નસંસ્થા જે નવી નવી, અજાણનાં ઊભી થતી, કૃષ્ણસાવકા મનુષ્યોની, નોકરોની, રાજકીય પુરુષોની, મિલમજૂરોની, ધર્મબ્રથોની બંનેની ખરી કોમોનું અસ્તિત્વ જ ગણતી નથી તે લગ્નસંસ્થા, અગર તો સિનેમાના 'એક્સ્ટ્રા' વર્ગમાં પ્રેમલા પ્રેમલી બની, બીજા દિવસે લગ્ન નહીં કરી, આર્થિક વ્યવહાર નિહાવવા જન્મના બાળકને ચૂરી નાખતી લગ્નસંસ્થા કે પદ્ધતિ; રાજસત્તા કરતાં પણ વધારે કૂર નીવડતી પ્રજાસત્તાઓ, માનવતાનો વિકાસ કેટલો સાધશે ? વિકસિત માન-

ઈંગ્લાંડમાં સ્વદેશી !

વાંચનાર, ઉપરનું મથાળું જોઈને ન ચમકે! અથવા કદાચ એમ પણ ન ધારી મેસે કે હિંદુસ્તાનમાંથી શુદ્ધ ખાદીની નિકાસ વિલાયતમાં થવા માંડી છે! આ લેખનો હેતુ એટલું જતાવવાનો છે કે સ્વદેશીની ભાવના કેટલેક અંશે વ્યાજબી છે, કેમકે હિંદુસ્તાનમાં અને જે દેશના વાસીઓ હિંદુસ્તાનમાં એ હીલચાલને જનતા પ્રપત્તે સંકલ્પવા માગે છે, તે જ દેશમાં સ્વદેશીને માન અપાય છે. મારો પોતાનો અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહિ જોવા છે. પણ સ્વદેશીનો સામાન્ય અર્થ હું એટલો જ કરું કે અમુક ભૌગોલિક મર્યાદામાં અને એક રાજ્યસત્તા હેઠળ રહેનારી પ્રજા, પોતાની આર્થિક જરૂરિયાતો જનતા સુધી પોતે જ પૂરી પાડે તેનું નામ સ્વદેશી. એમાં બીજા દેશો સાથે વસ્તુઓની આપલે-ગોળ્ય પ્રમાણમાં આપલે-નો સ્થાન આવશ્યક છે. વધુ જાડા વિવેચનમાં ઉતર્યા વગર હું આ લેખથી એટલું જ જતાવવા માગું છું કે સ્વદેશી ધર્મ (તેના આર્થિક અર્થમાં) બિલકુલ કુદરતી છે; દરેક દેશ કે જે જીવનસંક્રામમાં ટકી રહેવા માગે છે તેને સંમેશને સાથે એ ધર્મનો નીતિપૂર્વક સ્વીકાર કરવો પડે છે. તેના દાખલા તરીકે ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, જર્મની, અને અમેરીકાના સંયુક્ત સંસ્થાનો. ઉલટું, રશિયા અને હિંદુસ્તાન જેવા દેશ, કે જે રાજકીય અને બીજા સંલોગોને લીધે સ્વદેશી ધર્મ પાળતા નથી, તે કાં તો પરત્વે રહે છે, અથવા અંધાધુંધીના ગોગ ચાઈ પડે છે. આ બાબતની સાક્ષી તે તે દેશનો ઇતિહાસ જરૂર પૂરે છે. ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડે પોતાનો વેપાર કેમ વધાર્યો એ તો સૌને જાણીતી વાત છે. પણ એ તો જૂતકાળમાં જોઈએ. એ જ ઇંગ્લાંડ, કે જેનો વેપાર આખી દુનિયાના દેશો જોડે ચારો છે, અને જેના ઉદ્યોગ હુન્નર દુનિયાના કોઈ પણ દેશના કરતા ઉતરતા નથી, તેને પણ વીસમી સદીમાં ઉપર જતાવેલા પ્રકારના સ્વદેશીધર્મનો અંગીકાર કરવો પડે છે, એ જ એ ધર્મની આવશ્યકતા અને કુદરતીપણાની સાબીતીને સાથે જસ છે.

સિનેમાની ફિલ્મો જતાવવાનો અને ઉતારવાનો ઉદ્યોગ માત્ર ૨૫ વરસનો જુનો છે. પણ એટલી મુદતમાં અમેરીકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોએ તે ઉદ્યોગને જોવા સ્વર્ણમાં મૂકી દીધો છે; કે કોઈ પણ દેશ, ઇંગ્લાંડ સુધ્ધાં, એની દરીદ્રાઈ તો શું પણ એની ખરાબરી પણ કરી શકે તેમ નથી. આરે, ઇંગ્લાંડ આ ઉદ્યોગમાં સૌથી પાછળ છે, અને આપણને કહેતાં મગરૂરી આવવી જોઈએ કે હિંદુસ્તાન આ ઉદ્યોગમાં તો ઇંગ્લાંડને દક્ષીણ શકે તેમ છે. ઇંગ્લાંડના પાછળ પડી જવાના કારણો અનેક છે, તેમાં મુખ્ય મુખ્ય આ ત્રણો: અમેરીકાની સમજૂતી દરીદ્રાઈ, અને સોંધી જનાવટ; તેની સાથે ઇંગ્લાંડના લગભગ બધી જાતાવરણ એવાં કદગા છે કે તે દેશમાં ફિલ્મો ઉતારવાનું કામ બહુ જ ખર્ચાળ છે. ઇંગ્લાંડની સરકારને આ વાત બહુ જ સાથે છે. પોતે જોઈએ નેટલી ફિલ્મો જનાવી શકવું નથી, એટલે પરદેશી અને ૮૦ થી ૯૦ ટકા અમેરીકન ફિલ્મો ઇંગ્લાંડના નાટ્યગૃહોમાં જનાવવામાં આવે છે. આ બાબતમાં હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડ એક કાઠિમાં છે, પણ આ દેશમાં

પુણ્યસ્મૃતિ

લસે હૃદયમાં તરંગ, ઉર વારિ હેલે ચહે;
નકી સ્વજન કે ચહે ઉર વિરામ-આત્મા કથે;
અહા ! રસ તણા ખરે જ અભિષેક હૈયે થશે ?
ગણું સફલ જન્મ તો, અગર નિત્ય શાન્તિ મળે.

બુલું કંદિ નહીં સુપુણ્ય દિન એ સુહૃદ સાંપડયો,
વસ્યો મમ ઉરે, અને સકલ પ્રીત જિતી લીધી;
ઉરે ઉર ઢળ્યાં અપૂર્વ રસઐક્ય જામ્યું; ત્યહીં
અરે ! મુજ ગરીબનું રતન કાલ લૂંટી ગયો.

ગયો પ્રિય સખા, અને હૃદયના રસો ઓસર્યા,
કર્યા પ્રણય-પાન કૈંક, પણ સૌ અપૂરાં રહ્યાં;
છિપી નહિ તૃષા, વધી શતમુખે રસાસ્વાદને;
ખરે પ્રણયની તૃષા ન વિરમે, સદા એ વધે !

સ્મરી સતત પુણ્યદા સ્મૃતિ-સમસ્ત તહારી સખે !
વહું સકલ વર્તમાન, ભવ શેષ વીતી જશે.

કૃષ્ણદેવ હરજીવન ભટ્ટ

તમે જાણો છો ?

કુળવળી ૧૯૨૩-૨૪

અલ્લો	શિક્ષણ સંસ્થાઓ	વિદ્યાર્થીઓ	કુલવસ્તી ના રકમ	પ્રાથમિક શાળાઓ	છાત્રીઓની	કુલ	છાત્રાઓ	છાત્રીઓ	કુલ
૧ ગ્રામદાવાઢ અલ્લો	૭૭૪	૬૩,૦૬૮	૭-૧	૪૨૪	૯૧	૫૧૫	૩૨,૪૯૬	૮,૩૪૮	૪૦,૮૪૪
૨ ખેડા અલ્લો	૭૯૧	૫૩,૬૧૧	૭-૫	૫૪૫	૭૮	૬૨૩	૪૦,૬૮૮	૭,૦૧૦	૪૭,૬૯૮
૩ પંચમહાલ અલ્લો	૨૬૨	૧૬,૪૫૩	૪-૫	૧૮૮	૨૯	૨૧૭	૧૦,૮૮૦	૨,૫૩૬	૧૩,૪૧૬
૪ ભરૂચ અલ્લો	૩૮૨	૨૫,૬૪૯	૮-૪	૨૬૪	૪૩	૩૦૭	૧૮,૧૮૦	૩,૨૫૪	૨૧,૪૩૪
૫ સુરત અલ્લો	૬૯૫	૫૭,૯૪૪	૮-૬	૪૫૨	૮૧	૫૩૬	૩૬,૭૭૯	૬,૪૬૬	૪૩,૨૪૫

માધ્યમિક શાળાઓ

અલ્લો	છાત્રાઓની	છાત્રીઓની	કુલ	છાત્રાઓ	છાત્રીઓ	કુલ
૧ ગ્રામદાવાઢ અલ્લો	૧૬	૨	૧૮	૨૪,૪૬૦	૨૪૯	૨૪,૭૦૯
૨ ખેડા અલ્લો	૧૪	—	૧૪	૨,૩૭૯	—	૨,૩૭૯
૩ પંચમહાલ અલ્લો	૪	—	૪	૫૩૮	—	૫૩૮
૪ ભરૂચ અલ્લો	૬	૨	૮	૧,૨૧૫	૨૧૯	૧,૪૩૪
૫ સુરત અલ્લો	૨૧	૨	૨૩	૪,૦૧૨	૧૭૮	૪,૧૯૦

સુખાકારી ૧૯૨૪

નં.	અલ્લો	વસ્તી ૧૯૨૧			જન્મ			દર હજારનો વસ્તીમાં		
		પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ
૧ ગ્રામદાવાઢ અલ્લો		૪,૭૩,૬૯૩	૪,૧૬,૨૩૧	૮,૮૭,૯૨૪	૧૮,૨૯૧	૧૬,૭૮૯	૩૫,૦૮૦	૨૦.૬૦	૧૮.૯૧	૩૯.૫૧
૨ ખેડા અલ્લો		૩,૭૯,૭૦૨	૩,૩૧,૨૦૩	૭,૧૦,૯૦૫	૧૪,૪૭૭	૧૨,૮૫૪	૨૭,૩૩૧	૨૬.૩૬	૧૮.૦૮	૩૮.૪૪
૩ પંચમહાલ અલ્લો		૧,૬૩,૩૮૫	૧,૯૧,૪૪૬	૩,૭૪,૮૩૧	૭,૮૭૦	૭,૨૨૩	૧૫,૦૯૩	૨૬.૦૦	૧૮.૨૭	૪૦.૨૭
૪ ભરૂચ અલ્લો		૧,૫૮,૫૬૮	૧,૪૯,૧૪૩	૩,૦૭,૭૧૧	૭,૬૩૪	૭,૩૬૪	૧૪,૯૯૮	૨૪.૮૧	૨૩.૯૩	૪૮.૭૪
૫ સુરત અલ્લો		૩,૩૭,૨૭૬	૩,૩૬,૮૧૫	૬,૭૪,૦૯૧	૧૪,૬૬૨	૧૩,૬૫૫	૨૮,૬૪૭	૨૧.૮૦	૨૦.૭૦	૪૨.૫૦

તમે જાણો છો

૪૨

સામાજિક (ગાલ)

પ્રસ્થાન

મરણ				વસ્તીના દર હબરે મરણ પ્રમાણ				સામાજિક મરણ			
હસ્તા	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	પુરુષ	સ્ત્રી	કુલ	કુલ	તાલ	દેશના	આડા મરણ	બાળી
અમાવાદ	૧૩,૫૬૫	૧૨,૨૪૩	૨૫,૮૦૮	૨૮,૬૪૪	૨૮,૫૬૬	૨૮,૦૭૭	૨૮,૦૭૭	૬,૨૮૮	૨,૫૮૧	૨૭૪	૬૩
બેડા	૧૦,૫૭૨	૮,૫૪૩	૨૦,૧૧૫	૨૭,૮૪૪	૨૮,૮૧૧	૨૮,૩૦૦	૨૮,૩૦૦	૫,૩૧૬	૫,૭૬૬	૫૮૭	૧૧૭
પાંચમલાસ	૩,૬૦૨	૩,૫૮૨	૭,૧૮૪	૨૦,૧૮૮	૧૮,૭૪૪	૧૮,૬૭૭	૧૮,૬૭૭	૩,૫૫૫	૧,૧૨૮	૧૪૬	૧૬
ભરણ	૪,૭૮૭	૪,૭૮૭	૭,૫૮૪	૩૦,૨૨૫	૩૨,૧૦૦	૩૧,૧૫૫	૩૧,૧૫૫	૩,૪૦૫	૨,૨૧૨	૧૫૦	૮૮
સુરત	૮,૬૩૭	૮,૬૬૨	૧૭,૨૯૯	૨૬,૫૦૦	૨૫,૭૨૨	૨૬,૧૧૧	૨૬,૧૧૧	૪,૬૧૮	૫,૧૮૧	૨૫૩	૬૫
બાળમરણ (બાર મહિનાની અંદરના) દર હબરે કુલ મરણના જન્મે મરણ દર								સામાજિક બાળમરણ			
હોકરા	હોકરી	કુલ	જન્મે મરણ	દર	ગાંધી	મહેરામું	આંધળા	રક્તપીતી			
૪,૦૪૩	૩,૬૦૨	૭,૬૪૫	૨૧,૭૦૮	૨૮,૬૬૨	૫૭૧	૩૧૮	૧,૮૪૮	૪૪			
૨,૬૪૨	૨,૪૫૭	૫,૦૯૯	૧૮,૬૫૩	૨૫,૩૫૫	૨૪૮	૨૪૭	૧,૪૩૬	૮૫			
૮૦૬	૭૮૩	૧,૬૮૯	૧૧,૨૫૭	૨૨,૭૦૦	૧૮૧	૧૨૦	૫૩૧	૨૫			
૧,૫૫૦	૧,૩૬૫	૨,૯૧૫	૧૬,૬૬૨	૩૮,૮૮૮	૧૬૪	૧૫૦	૧,૦૮૨	૭૧			
૨,૭૨૦	૨,૩૭૮	૫,૦૯૮	૧૮,૭૦૮	૨૮,૫૭૭	૪૦૭	૪૭૧	૧,૬૫૬	૩૨૩			
સેવક વિધવક ૧૯૨૪-૨૫								૫ વા	૬ મી	૭ મી	કુલ બેડાની જમીનના દર
સેવક	બેડા	સેવક	બેડા	સેવક	બેડા	સેવક	બેડા	તળાવથી	કેવાથી	કુલ	જમીનના દર
૧	અમાવાદ	૨૪,૫૧,૪૪૮	૧૪,૫૦,૧૪૬	૫,૨૧૮	૮,૬૬૬	૨૬,૫૮૪	૪૧,૮૮૫	૨૬,૫૮૪	૧૪,૮૮૫	૪૧,૮૮૫	૨૬
૨	બેડા	૧૦,૩૬,૮૬૪	૮,૨૭,૫૮૩	૨,૧૭૦	૬૮૩	૫૫૫	૧૪,૩૭૦	૧૪,૩૭૦	૧૪,૩૭૦	૧૪,૩૭૦	૨૧
૩	પાંચમલાસ	૧૦,૨૮,૬૬૨	૫,૬૧,૮૭૧	૬૮૩	—	—	૩,૦૮૩	૩,૦૮૩	૪,૦૨૧	૪,૦૨૧	૭૧
૪	ભરણ	૬,૩૮,૬૬૬	૬,૩૮,૬૬૬	—	—	—	૫૬૮	૫૬૮	૫૬૮	૫૬૮	૦૬
૫	સુરત	૧૦,૫૮,૨૭૨	૭,૫૮,૬૪૩	—	—	—	૪,૬૫૦	૪,૬૫૦	૭,૦૦૫	૭,૦૦૫	૦૬

જેતીવાડીનિયમક (જુદા જુદા પાક-શેનફળ અને નિપજ)

ગામર				બુવાર			
પાક				મકાઈ			
શેનફળ	નિપજ	ઓકર દીઠ નિપજ	શેનફળ ઓકર	નિપજ	ઓકર દીઠ નિપજ	શેનફળ ઓકર	નિપજ
ઓકર	મણ	શેર	ઓકર	મણ	શેર	ઓકર	મણ
અ. ૨૭,૭૦૬	૮,૮૦,૫૪૪	૩૨	૧,૦૫,૭૨૧	૧૬,૫૪,૨૯૬	૧૫	૩૨૪,૦૬૪	૫૧,૨૬,૨૪૦
જો. ૫૬,૪૧૪	૧૫,૨૮,૧૬૮	૨૭	૬,૩૩૭	૭૮,૯૬૦	૧૨	૫૧,૨૦૦	૧૦,૦૯,૬૮૦
પં. ૬૬,૩૪૪	૧૪,૬૩,૧૨૮	૨૨	૨૧,૧૦૮	૨,૪૮,૩૦૪	૧૧	૧૪,૦૨૦	૨,૭૮,૩૨૦
ભ. ૧૦,૩૨૧	૨,૨૮,૩૬૮	૨૨	૪૩,૯૪૫	૬,૧૫,૧૬૦	૧૪	૧,૦૩,૭૨૨	૧૬,૭૪,૧૬૮
સુ. ૫૫,૮૯૫	૩૦,૬૮,૫૭૬	૩૨	૧,૩૮,૨૨૨	૧,૬૨,૭૪૨	૧૧	૬૮,૩૯૧	૧૦,૧૧,૩૦૪
આબટી				મકાઈ			
શેનફળ	નિપજ	ઓકર દીઠ નિપજ	શેનફળ	નિપજ	ઓકર દીઠ નિપજ	શેનફળ	નિપજ
ઓકર	મણ	શેર	ઓકર	મણ	શેર	ઓકર	મણ
અ. ૧,૪૯,૬૮૫	૨૬,૪૫,૧૧૭	૨૫	૨,૧૬૧	૫૮,૨૯,૬૨૭	૪,૩૫૭	૧,૦૧,૦૨,૪૨૩	૧,૬૨,૦૬,૪૨૭
જો. ૧,૬૩,૫૮૯	૨૯,૦૭,૮૫૬	૩૧	૪૮,૦૯૩	૧૭,૩૧,૨૪૦	૩૬	૨૨,૫૨,૨૨૨	૨૬,૪૦,૪૦૦
પં. ૩૯,૦૫૨	૪,૬૬,૫૩૧	૩૭	૨૦,૫૮૬	૬,૭૦,૦૬૬	૩૨	૩૨,૧૮૩	૫૬,૬,૫૨૦
ભ. ૧૦,૪૧૩	૧,૮૮,૮૮૮	૨૧	૧૭૫	૫,૨૬,૪૩૦	૩	૫,૨૪૨	૪૬,૬૪૦
સુ. ૫,૩૪૧	૬,૧,૨૦૮	૧૮	૧૦,૪૪૬	૨,૫૫,૬૨૦	૨૦	૭૨,૮૨૧	૨,૬૦,૧૩૬
ફેન એકલ અનાજ				ફેન ધાન્ય			
શેનફળ	નિપજ	ઓકર દીઠ નિપજ	શેનફળ	નિપજ	ઓકર દીઠ નિપજ	શેનફળ	નિપજ
ઓકર	મણ	શેર	ઓકર	મણ	શેર	ઓકર	મણ
અ. ૬,૫૮,૫૬૨	૧,૧૬,૦૩,૯૮૪	૧૭	૪૨,૭૪૩	૩૬,૪૮,૫૨૨	૮	૭,૦૧,૩૦૫	૧,૧૬,૬૮,૬૩૬
જો. ૪,૨૫,૧૫૧	૧,૦૧,૪૧,૧૫૨	૨૩	૪૮,૫૮૧	૫,૩૫,૪૭૨	૧૧	૪,૭૩,૭૪૨	૧,૦૬,૭૬,૬૨૪
પં. ૩,૬૩,૬૨૩	૮૩,૭૨,૩૩૬	૨૩	૯૧,૪૭૭	૧૧,૬૦,૨૨૪	૧૧	૪,૫૫,૪૦૦	૯,૫૬,૬૨,૫૬૦
ભ. ૧,૭૪,૩૨૧	૩૧,૭૮,૫૦૪	૧૮	૫૩,૭૭૫	૪,૭૮,૮૦૦	૮	૨,૨૮,૦૯૬	૩૬,૫૭,૩૦૪
સુ. ૨,૦૬,૦૬૩	૪૮,૬૬,૩૧૨	૨૩	૨૭,૨૫૩	૩,૪૪,૨૦૦	૧૨	૨,૩૩,૩૪૬	૫૨,૧૩,૫૧૨

અંક	શહેરો ગામડાં	કુલ વસ્તી	શહેરી વસ્તી	વસ્તી ટકા	આમ્ય વસ્તી	વસ્તી ટકા	લિંગ	મુસલમાન	પારસી	ખ્રિસ્તી	બન	બાકીના
૧	અમદાવાદ	૮૮૦,૬૧૧	૩૬,૫૩૧	૪૧	૫૨,૫૧૦	૫૯	૭,૪૮,૦૮૫	૯૮,૨૯૫	૧,૬૭૦	૫,૦૫૬	૩૫,૪૪૮	૩૪૭
૨	બેંગલોર	૭,૧૦,૬૮૨	૧૧,૬૫૩	૧૬-૩૬	૫૬,૪૪૪	૮૩-૬૧	૬,૧૩,૧૫૯	૬૫,૨૧૫	૯૪	૨૫,૫૮૯	૬,૩૩૮	૫૮૭
૩	પંચમહાલ	૩,૭૪,૮૬૦	૫,૪૭,૫૮	૧૪-૬	૩,૨૦,૧૦૨	૮૫-૪	૩,૩૩,૧૦૬	૨૬,૬૮૫	૨૪૦	૩,૨૧૦	૧,૮૧૩	૬,૮૦૬
૪	ભરૂચ	૩,૦૭,૭૪૫	૭,૦૦,૬૬	૨૨-૭૭	૨,૩૭,૬૪૯	૭૭-૨૩	૨,૨૭,૨૨૦	૬૯,૬૮૮	૨,૨૨૧	૨,૬૧૮	૩,૨૫૫	૨,૪૪૩
૫	સુરત	૬,૭૪,૩૫૧	૧૫,૮૬,૭૭	૨૩-૫૭	૧,૧૫,૩૭૪	૭૬-૪૩	૫,૫૯,૬૮૦	૫૬,૨૫૦	૧૧,૦૫૧	૧,૮૫૮	૧૦,૨૪૪	૩૪,૬૬૮
કુલ	૩,૨૬,૮૪૯	૨૬,૫૮,૮૪૯	૭,૬૫,૬૬૬	૨૩-૬૭	૨૧,૬૩,૧૮૩	૭૬-૩૩	૨૪,૮૨,૫૬૦	૩,૧૭,૪૩૩	૧૫,૨૭૬	૩૮,૩૩૧	૫૭,૦૮૮	૪૮,૧૫૧

અંક	અંક	કુલ વસ્તી	આશ્રિતો	કામ કરનાર માણસો	વર્ગ ૧. ખેતી, બગીચા, ખાણમાં કામ કરનાર	વર્ગ ૨ વેપાર, ઉદ્યોગમાં કામ કરનાર	વર્ગ ૩. સરકારી નોકરો, વહીવટી, દાકતર, સાહિત્ય કળા, વિજ્ઞાનમાં કામ કરનાર	વર્ગ ૪ ધરણુ વેશ્યાવિગેરે
-----	-----	-----------	---------	-----------------	---------------------------------------	-----------------------------------	--	--------------------------

૧	અમદાવાદ	૮,૮૦,૬૧૧	૫,૦૮,૧૩૫	૩,૮૧,૭૭૬	૧,૬૭,૬૭૫	૧,૩૭,૪૬૩	૧૯,૪૪૨	૫૭,૧૬૬
૨	બેંગલોર	૭,૧૦,૬૮૨	૪,૨૭,૧૪૯	૨,૮૩,૮૩૩	૨,૧૧,૪૬૯	૩૮,૧૭૦	૯,૫૭૪	૨૪,૬૨૦
૩	પંચમહાલ	૩,૭૪,૮૬૦	૨,૦૫,૭૭૨	૧,૬૬,૦૮૮	૧,૩૯,૭૨૨	૧૬,૩૮૨	૪,૨૩૯	૮,૭૪૫
૪	ભરૂચ	૩,૦૭,૭૪૫	૧,૭૪,૧૦૧	૧,૩૩,૬૪૪	૯૦,૦૫૦	૨૯,૧૦૯	૭,૮૩૭	૬,૬૪૮
૫	સુરત	૬,૭૪,૩૫૧	૩,૫૦,૮૭૫	૩,૨૩,૪૭૬	૨,૧૭,૪૫૭	૭૧,૬૩૮	૧૨,૧૧૪	૨૨,૨૬૭
કુલ	૨૬,૫૮,૮૪૯	૧૬,૬૭,૦૩૨	૧૨,૬૧,૮૧૭	૮,૨૬,૩૭૩	૨,૬૨,૭૬૨	૨,૬૨,૭૬૨	૫૩,૨૦૬	૧,૧૯,૪૭૬

અંક	ખેતીનાં હજાર	ગાંધી	લેસો	ખેતી માટે અગ્રણી	પાક	સરસારી વરસાદ
૧	૫૯,૩૦૦	૨૩,૭૩૫	૮૭,૧૫૯	૧,૧૭,૬૪૫	૨૩૯	૨૫-૩૨
૨	૫૯,૪૫૪	૨૫,૫૮૫	૩૧,૨૭૪	૧,૦૪,૨૬૩	૨૭	૨૭-૮૬
૩	૬૨,૧૬૨	૧૨,૭૪૬	૮૨,૬૪૬	૧,૨૭,૪૫૭	૧૯	૩૨-૧૮
૪	૩૩,૩૩૭	૧૫,૭૪૮	૧૧,૨૨૯	૫૬,૬૬૫	૧૧	૨૭-૬૪
૫	૬૨,૮૪૨	૩૬,૩૧૫	૬૭,૪૮૫	૧,૧૨,૬૦૩	૨,૮૩૭	૫૩-૭૪

ક્રમિકા	કેલ વસ્તી	પુરૂષ	સ્ત્રી	જાણીયા		
				વસ્તી	દકા	સ્ત્રી
૧ અમદાવાદ	૮,૮૦,૮૧૨	૪,૭૬,૨૬૬	૪,૦૪,૬૪૫	૧,૦૮,૧૬૧	૨૨-૭૧	૨૧,૩૩૪
૨ ખોડા	૭,૧૦,૮૮૨	૩,૭૬,૭૩૫	૩,૩૧,૨૪૭	૭૪,૪૮૬	૧૮-૬૨	૧૦,૩૮૪
૩ પંચમહાલ	૩,૭૪,૮૬૦	૧,૬૩,૪૦૦	૧,૮૧,૪૬૦	૨૧,૬૮૬	૧૧-૩૭	૨,૮૦૫
૪ ભરૂચ	૩,૦૭,૭૪૫	૧,૫૮,૫૮૮	૧,૪૮,૧૫૭	૪૪,૩૭૧	૨૭-૮૭	૫,૨૦૨
૫ સુરત	૬,૭૪,૩૫૧	૩,૩૭,૩૮૭	૩,૩૬,૮૬૪	૬૫,૧૦૪	૨૮-૩૧	૧૮,૦૪૧
કેલ	૨૮,૧૮,૮૪૮	૧૫,૪૫,૩૭૬	૧૪,૧૩,૪૭૩	૩,૪૪,૫૧૮	૨૧-૮૮	૫૮,૮૬૬
૧૨-૮૮						

અસલ	આવિર્ભાવિત			વિકૃત	વિધવા	વીસ વરસની નીચેની વિધવા
વસ્તી	દકા	સ્ત્રી	દકા	પુરૂષ	સ્ત્રી	
૩,૬૮,૧૦૬	૭૭-૨૯	૩,૨૬,૩૧૧	૬૪-૮૫	૨,૧૩,૪૬૮	૧,૩૨,૪૨૩	૩૭,૦૪૬
૩,૦૫,૨૩૮	૮૦-૩૮	૩,૨૦,૮૬૩	૬૧-૮૭	૧,૬૧,૬૧૭	૮૬,૦૮૧	૩૪,૭૭૮
૧,૭૧,૪૧૪	૮૦-૬૩	૧,૭૮,૫૫૫	૬૮-૪	૧,૦૩,૧૦૭	૮૩,૬૭૪	૬,૭૫૮
૧,૧૪,૨૧૭	૭૨-૦૩	૧,૪૩,૮૫૫	૬૬-૫૮	૭૧,૬૦૬	૪૮,૨૦૮	૧૨,૧૨૬
૨,૪૧,૮૮૩	૭૧-૬૮	૩,૧૭,૬૨૩	૬૪-૩૫	૧,૫૪,૨૨૫	૧,૧૬,૦૮૫	૨૫,૭૮૦
૧૨,૦૦,૮૫૮	૭૮-૦૧	૧૩,૫૪,૬૦૭	૬૬-૨૧	૭,૦૩,૮૨૩	૪,૭૦,૪૮૧	૨૫,૧૭૩
૧૨,૦૦,૮૫૮						
૧૨,૦૦,૮૫૮						

નોંધ:—૧. ૪૬૫. પ્રાથમિક શાળાઓમાં જાણીયા યોગ્ય છોકરાઓમાંથી અર્ધા સંખ્યા અને કીકિભાઈ દસાઈ

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાચકોને અને ગૂજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સંપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમને સહકાર આપે. એમાંથી બહુજાગ્યા અને ચોક્કસ લાગે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

બૃહદ્ ગૂજરાત

કેટલાંએક વર્ષો થયાં “ મહા ગૂજરાત ”ની લાવના આપણા શિષ્ટ વર્ગોમાં બંધાવા માંડી છે. પરંતુ મહા ગૂજરાત અને તળ ગૂજરાત વચ્ચેનો સંબંધ ખીલવવા સંબંધી, કાંઈ પણ પદ્ધતિસર તળગીજ થઈ હોય તે જાણમાં નથી. લાવના આપણે અમુક બાંધીએ છીએ, અને સામાજિક રૂઢીઓ તથા પરિસ્થિતિ આપણને કાંઈ જુદી જ દિશામાં ધકેલે છે.

ઘણાં સાહસિક ગૂજરાતીઓ પોતાનું વતન તજીને હિંદના દૂરદૂરના ભાગોમાં ગયા છે. અને અનુકૂળતાએ ત્યાં જીવવા વસ્યા પણ છે. આવા બે મોટા યાણોનો મને અનુભવ થયો છે. એક દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં અને બીજો મદ્રાસમાં. દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં ગૂજરાતી મોઢ વાણિકની વસિત સારી છે. તેઓ ત્યાં મુખ્યત્વે ઝવેરાતનો વેપાર કરે છે અને એકંદરે તેઓ સુખી છે. કેટલાંએક કુટુંબો તો ધીમે ધીમે જાગીરદાર પણ થયાં છે. આ લોકો ત્રણ ત્રણ પેઢીથી ત્યાં વસે છે છતાં ધરમાં હજી ગૂજરાતી લાવા બોલે છે. ગૂજરાતી રીતરિવાજ પણ તેઓ હજી જાળવી રહ્યા છે. પોતાનો કુળધર્મ સુસ્તપણે પાળે છે. આપણે ત્યાં, તળ ગૂજરાતમાં ધર્મ કે રિવાજમાં ફેરફાર થયાં હશે, પણ તેઓ તો બિચારા ગૂજરાતની ખીંકે, અથવા તો પરબૂમિમાં પોતાનું જાળવી રાખવાની વૃત્તિ તીવ્ર થાય છે તે કારણે, અહીં સુસ્ત રીતે જીવવા રિવાજે જાળવે છે. છતાં તળ ગૂજરાતના તેમના વતનની સાતિએ તેમની સાથેની કન્યાની લેવડદેવડ બંધ કરેલી છે. કહે છે કે જીવના સમયમાં તેમને વતનમાંથી કન્યા મળતી હતી ખરી, પણ તે માટે પુષ્કળ ખર્ચ થતું હતું. પરંતુ પછીથી તો વતનની નાતે પોતાના ગામો બહાર કન્યા ન દેવી એવા દરાવ જ કર્યો. આ રીતે આ સાહસિક વેપારીઓનો વ્યવહાર બહિષ્કાર થયો. એમને કન્યા મેળવતાં ઘણા ત્રાસ પડવા માંડ્યો, અને પરિણામે વતનની દરકાર પણ તેમને રહી નહિ. આ રીતે ગૂજરાતે તેના સુપુત્રો ગુમાવવા માંડ્યા.

મોઢ વાણિયામાં જ વિભાગ છે, અને ખાનદેશ, ઔરંગાબાદ, મદ્રાસ, અને કાશી વગેરે સ્થળોમાં ગૂજરાતી મોઢ કુટુંબો સારી સંખ્યામાં અત્યારે પણ છે. કેટલાંએક બંધારદક્ષ પુરુષોએ વિચાર કર્યો કે વતનની આપણી નાત આપણને દાદ દેતી નથી ત્યારે જો આપણે જ્યાં મોઢ એકત્ર નહિ થઈએ તો અધાંયે ભુસારી જઈશું. થોડાં વર્ષો ઉપર આ માટે હિલચાલ શરૂ થઈ. આ સર્વ મોઢ કુટુંબો મોટે ભાગે સુસ્ત વૈષ્ણવો છે. અને આ હિલચાલને કાંઈ દીર્ઘદર્શી ગુસાંઈજીએ આશીર્વાદ આપ્યો એટલે તે પગભર થઈ. પરિણામે જુદા જુદા સ્થળના કેટલાંએક મોઢ લાઇઓએ અરસ્પરસ કન્યા વ્યવહાર શરૂ કરી દીધો. તેથી તરતને માટે તો તેમનો એક પ્રશ્ન ઉકળ્યો. પણ આખરે ગૂજરાત આ બંધુઓને સદંતર ગુમાવશે એમ લાગે છે.

અત્યારે આવા બધુકના પરદેશ વસેલા એકાદ કુટુંબની અંદરની સ્થિતિ તપાસતાં બહુ જ રસ પડે તેમ છે. લાંબો કાળ અમુક સ્થાનમાં વસેલા હોવાથી તેમની ઘણી રીતોમાં કાંઈક કાંઈક સ્થાનિક તત્ત્વ દાખલ થઈ ગયું છે. તેમના પહેરવેશમાં પણ કાંઈક કાંઈક ફેરફાર પડ્યો છે. તેમની ભાષામાં પણ સ્થાનિક ભાષા ભળી છે. દેરાખાદમાં ઉર્દૂ મિશ્ર ગૂજરાતી બોલાય છે, ખાનદેશમાં અને પૂનામાં પણ મરાઠી મિશ્ર ગૂજરાતી બોલાય છે, જ્યારે મદ્રાસમાં તામિલ મિશ્ર ગૂજરાતી બોલાય છે. ભાષામાં સ્થાનિક શબ્દો દાખલ થયા ઉપરાંત સ્થાનિક ઉચ્ચારો પણ ગૂજરાતી ભાષામાં દાખલ થયા છે. મેં એક જ કુટુંબમાં આ ત્રણે ભાષા બોલાતી સાંભળી અને ત્રણ પ્રકારના પહેરવેશો પણ તે કુટુંબની સ્ત્રીઓમાં જોયા. એકે જમણી તરફનો છેડો ઝોડ્યો હતો અને બીજાએ ડાબી તરફનો, અને ત્રીજા એકના નાથમાં મોટી નથ હતી અને નાક વચમાંથી વધિયું હતું. આ સર્વથી ત્યાંના લોકો તો પરિચિત હોય છે પણ આપણને બહુ જ નવાઈ લાગે છે, અને કાંઈક ગ્લાની પણ થાય છે. આ સૌ ગૂજરાતીઓ છે. ગૂજરાતને તેઓ પોતાની ભૂમિ માને છે, અને જતાં ગૂજરાત તેમને હાંપી કાઢે છે, અળગા કરે છે, સુસંતાનો ગુમાવે છે, તેમના ધન અને દાનનો લાભ પણ ગુમાવે છે. આથી વખત જતાં તેઓ જરૂર ગૂજરાતને બૂલશે. અત્યારે જેમ અમુક શાંતિઓ કહે છે કે અમે અસલ પંજાબના છીએ, પણ પંજાબ સાથે તેમને કંઈ જ લેવાદેવા નથી, તેમ તેઓ પણ સમય જતાં કહેશે કે અમે અસલ ગૂજરાતના છીએ.

આ સંબંધમાં મદ્રાસ ઠંઠાકામાં વસેલા ખેડવાળા બ્રાહ્મણોનો દાખલો તપાસવા લાયક છે. તેઓ ગૂજરાતથી કાઠીકટ, કેચ્છીન, અને ત્રિચીનોપેાલી તરફ સો વર્ષ કરતાંએ પહેલાં ગયેલા છે. તે જુના કાળનાં ત્યાં ગયેલા માણસોનો સંબંધ ગૂજરાત સાથે જરા પે રહ્યો નથી. તેઓ પોતાની મૂળ ભાષાને પણ ગૂજરાતી ભાષા કહેતા નથી, પણ ખેડવાળા ભાષા કહે છે. આ ખેડવાળા ભાષા તે દોઢસો વર્ષ ઉપર ગૂજરાતમાં બોલાતી ચરેતરી ગૂજરાતી, જેની જોડે ભારોભાર સ્થાનિક શબ્દો મિશ્ર થઈ ગયા છે, અને જે તેજુચુ ઉચ્ચારમાં બોલાય છે તે ભાષા. આવી ભાષા બોલાતી હતી તે હું સમજી શક્યો નહોતો.

‘છોકરા’ને બદલે ‘છેયો’ અને તે પણ પ્રથમ અક્ષર ઉપર ખૂબ ભાર મૂકીને ‘સેયો’ બોલાય છે. અને તેવી જ રીતે ‘હા’ને બદલે ‘હોવે’ બોલાય છે. મરણ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ રાજીઆ ગાય છે તે મૂળ જૂના ગૂજરાતી છે પણ અત્યારે આપણાથી સમજતા નથી. ખેડવાળા લોકો માનને પૂજે છે. મદ્રાસમાં એક માનાજનું મંદિર તેમણે બંધાવ્યું છે અને તે જ સ્થળે ખેડવાળા ધર્મશાળા પણ રાખી છે. તેમની સ્ત્રીઓ માનાના ગીતો ગાય છે તે પણ જુનાં ગૂજરાતી છે. પણ અત્યારે તે સમજતાં મુશ્કેલ છે. નવરાત્રિમાં પુરુષો ગરબા ગાય છે તે પણ જુનાં ગૂજરાતી જ છે. અત્યારે તો આ લોકો ઔતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ ગૂજરાતી ગણાય.

પરંતુ ઉપર મોટ વણિકોની વાત જણાવી છે તેમની અને તેમના જેવાની બાબત જુદી છે. દરેકે જે જોડો દસકા આ લોકોનો સામાજિક બદલોદાર ગૂજરાત તરફથી થયો તો તેમને પણ ગૂજરાત ગુમાવી બેસશે. તેઓને ગૂજરાતની બાબતોમાં વધુ રસ લેતા કરવાના પ્રયત્ન થવા જોઈએ. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિ ખીલવવાના પ્રયત્ન થાય છે, ગૂજરાતની અસ્મિતાની વાતો થાય છે, ગૂજરાતીઓના સંગઠનના વિચારો થાય છે, પણ આ વ્યવહાર વાતનો કાંઈ વિચાર કર્યું નથી. આ સાહસિક, ધનિક અને અનુભવપૂર્ણ ગૂજરાતીઓ, ગૂજરાતના આજીવનરૂપ છે. તેમને મરી જતા અટકાવવા તે આપણો ધર્મ છે.

નોંધ

ગૂજરાતની નબળી પ્રજા

ગૂજરાતની પ્રજા દુંદી, સાંકડી છાતીવાળી, જનમાં હલકી અને નબળી છે. તેમાં વળી શેક્ષિત્વ વર્ગનું તો પૂછવું જ શું? આ બાળ-માં ખાસ પુરાવાની જરૂર હોય એમ અને ખાનતા નથી, પણ હમણાં મુંબાઈની ઓરી-મેન્ટલ વીમા કંપનીએ પોતાની ઑફિસમાં ૧૦૦ ઉતારાઓ હોય એવા માણસોને લગતી રેગલવાર હકીકત એકઠી કરીને કોષ્ટક રૂપે ગટ કરી છે. એકદર ૫૧,૧૮૬ માણસોને પાસ્યા હતા તેમાં મુંબાઈના હિંદુ, મદ્રાસી, ગાળી, મુસલમાન, પંજાબી વિગેરે લોકોના

વજન; છાતીના માપ' વિગેરે આપ્યાં છે. કોષ્ટક-માં આપેલી હકીકત ઘણી જ વિચાર કરવા જેવી છે પણ તે કોષ્ટકો બહુ લાંબાં હોવાને લીધે અહીં ઉતારી શકાય એમ નથી. વળી ગૂજ-રાતી લોકોનો સમાવેશ મુંબાઈના હિંદુઓમાં કર્યો છે, અને સૌ કોષ્ટક જાણે છે કે મહારા-ષ્ટ્રના હિંદુઓ ગૂજરાત તથા કોંકણના હિંદુઓ કરતાં વધારે જળરા અને વજનદાર હોય છે. તે છતાં મુંબાઈના હિંદુઓની સ્થિતિ બીજા બધા પ્રાંતો કરતાં ઉતરતા પ્રકારની છે, એટલે ગૂજરાતીઓની તો ઘણી જ ખરાબ' ગણાય. એ કોષ્ટકોનો થોડો ભાગ નીચે આપીએ છીએ:-

વર્ષ	ઉચ્ચાઈ ફુ. ઇ.	મુંબાઈના હિંદુ	ખ્રિસ્તી	મદ્રાસી	સુ. પી.	પારસી	ગંગાળી	મુસ્લીમ	પંજાબી
૨૦	૫-૪	૧૧૧	૧૧૨	૧૧૪	૧૧૫	૧૧૪	૧૧૭	૧૧૭	૧૧૮
	૫-૬	૧૧૭	૧૧૮	૧૨૦	૧૨૧	૧૨૦	૧૨૪	૧૨૩	૧૨૪
	૫-૮	૧૨૫	૧૨૪	૧૨૭	૧૨૮	૧૨૮	૧૩૨	૧૩૧	૧૩૧
૨૫	૫-૪	૧૧૪	૧૧૪	૧૧૭	૧૧૮	૧૨૦	૧૧૯	૧૨૨	૧૨૧
	૫-૬	૧૨૦	૧૨૦	૧૨૩	૧૨૪	૧૨૬	૧૨૫	૧૨૮	૧૨૮
	૫-૮	૧૨૭	૧૨૮	૧૩૧	૧૩૧	૧૩૪	૧૩૩	૧૩૫	૧૩૬
૪૦	૫-૪	૧૨૩	૧૨૯	૧૨૮	૧૩૨	૧૩૪	૧૩૩	૧૩૩	૧૩૬
	૫-૬	૧૩૧	૧૩૬	૧૩૫	૧૩૮	૧૪૦	૧૪૧	૧૪૦	૧૪૪
	૫-૮	૧૩૯	૧૪૪	૧૪૩	૧૪૬	૧૪૯	૧૪૯	૧૪૮	૧૫૨
૫૦	૫-૪	૧૨૮	૧૩૫	૧૩૨	૧૩૮	૧૩૯	૧૩૮	૧૩૮	૧૩૯
	૫-૬	૧૩૫	૧૪૧	૧૪૦	૧૪૫	૧૪૭	૧૪૫	૧૪૫	૧૪૭
	૫-૮	૧૪૪	૧૪૮	૧૪૮	૧૫૪	૧૫૬	૧૫૪	૧૫૩	૧૫૬
૨૫		૨૬.૭	૨૭.૮	૨૭.૨	૨૬.૯	૨૮.૧	૨૭.૭	૨૮.૪	૨૯.૨
		૩૦.૧	૩૨.૨	૩૦.૬	૩૧.૫	૩૨.૬	૩૨.૨	૩૨.૪	૩૪.૪
૪૫		૩૧.૧	૩૧.૫	૩૧.૨	૩૧.૨	૩૨.૦	૩૨.૧	૩૨.૧	૩૧.૯
		૩૨.૯	૩૩.૯	૩૩.૫	૩૩.૯	૩૩.૭	૩૪.૨	૩૪.૩	૩૪.૮

જીજ્ઞામાં પ્રજાબળ કેળવવાનો શો પ્રયત્ન થાય છે ? ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠના કોઈ અધ્યાપકને તથા સ્નાતકને આ કામ ઉપાડી લેવાનો ભુરસો કેમ આવતો નથી ? જે અધ્યાપકોએ રાજીનામાં આપ્યાં હતાં તે પણ પાછા 'પંતોજ' થઈને ખેડા હોય એમ જણાય છે, પણ પ્રજાબળ કેળવવા માટે એસી ગયા હોય એમ સંભળાયું નથી. આ હકીકત માત્ર ટીકા કરવા માટે અથવા કોઈને ઉતારી પાડવા માટે નથી લખી, પણ આપણી નબળા મનોવૃત્તિ તથા ચારિત્ર્યબળ તરફ લક્ષ દોરવા માટે નોંધી છે.

* * *

કચ્છી પ્રજાકીય પરિપદ

અંતે કચ્છ જેવા પછાત રાજ્યની પ્રજામાં પણ જાગૃતિ આવી છે અને તેના પરિણામે કચ્છી પ્રજાકીય પરિપદ તા. ૨૨ મી ઑક્ટોબરે ભરાશે. કચ્છનું રાજ્ય નાનું નથી. કચ્છની પ્રજા વેપાર ઉદ્યોગમાં સાહસિક હોઈ પુષ્કળ પૈસાદાર છે. કચ્છના નરેશ હોશીઆર અને કાર્યકુશળ ગણાય છે, પણ એમના મનમાં કાંઈ એવું ભૂત વળગ્યું છે કે પોતાના રાજ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની પ્રગતિને પગપેસારો કરવા દેતા નથી. પ્રાથમિક કેળવણીનો પ્રચાર કે લાયબ્રેરીઓ ઉઘાડવા માટે સરકાર તરફથી ઉત્તેજન મળતું નથી. ગામડાંઓમાં વૈદ્યકિય મદદની સગવડ નથી, સ્વચ્છતાને માટે કોઈ જાતની વ્યવસ્થા નથી. દરિયા કિનારા ઉપર સારાં બંદર થઈ શકે એમ છે પણ તેને ખીલવવાનો જરા પણ પ્રયત્ન થતો નથી. ગામડાંમાં જવા માટે સારા પાકા રસ્તા નથી. રાજ્યનીતિ આગાહી બાંધવાની પણ વિરૂદ્ધ છે. નોકરશાહી યોગ્ય લાયકાત વિનાની, અત્યંત ભૂના વિચારની અને રૂઢીચુસ્ત છે. એકંદરે એમ કહી શકાય કે કચ્છનું રાજ્ય મોળમા સૈકામાં જીવે છે. હજી 'કોરી'નું ચક્રણ ચાલે છે અને રાજ્યમાં ખેતી કે વેપાર

ઉદ્યોગમાં કોઈ પ્રકારના સુધારા દાખલ થયા નથી. કચ્છમાં રહેતી પ્રજા અગ્નિ, ગરીબ, અને નિરૂદ્ધમી થઈ ગઈ છે અને રાજ્યકારભાર ખીલકુલ આપણું અને પ્રજાને બિનજવાબદાર છે.

આવી સ્થિતિ પ્રજાને તદ્દન અસહ્ય લાગે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જે રાજ્યમાં બોલવા ચાલવાની છૂટ ન હોય, જ્યાં ધોરણસર રાજ્યવ્યવસ્થા જ ન હોય, ત્યાં પરિપદ શી રીતે ભરાય ? તેથી મુંબાઈમાં રહેતા કચ્છીઓએ એ પરિપદ મુંબાઈમાં જ ભરવાનું ફરિયાદી છે. પ્રજાકીય પરિપદો રાજ્ય સાથે સહકાર વધારવા ઈચ્છે છે. આજ સુધી રાજ્યો પોતાને ફાવે તેમ રાજ્યકારભારનો ગોળો ગબડાવતા હતા. પ્રજાની સેવા કરવી એ એમનો ધર્મ છે તે સમજ્યા નહોતા. પ્રજાનો સહકાર અને પ્રેમ મેળવીને રાજ્ય કરવાનું હોય તે તેમના લક્ષમાં આવ્યું નહોતું. પણ હવે તો પ્રજા સ્વાથથી થવા માંગે છે, સ્થાનિક કારભાર ઉપાડી લેવાની જવાબદારી લેવાને તૈયાર થઈ છે, અને રાજ્યનીતિના નિર્ણયમાં એમનો મત પૂછાય એવા એમનો આગ્રહ છે.

પ્રજાકીય પરિપદે એ પ્રકારનાં કામ કરવાનાં છે. પોતાની સરકાર પાસેથી જનમાલનું રક્ષણ, ચોક્કસ નિષ્કલંક ન્યાય મળવાની, ભાવણ કરવાની અને જાપાની નિયમસર છૂટ, એટલાં તો દરેક પ્રજાને મળવાં જ જોઈએ. આટલી સગવડ તો જન્મસિદ્ધ હજી તરીકે માગવાની હોય, અને જે તે ન મળે તો પ્રાણ આપીને પણ સરકાર પાસેથી મેળવી લેવી જોઈએ. પ્રતિનિધિના તત્ત્વવાળા સંસ્થાઓ સ્થાપીને રાજ્યનો બધો કારભાર પ્રજાને જવાબદાર થાય એ પ્રજાની બીજી માગણી હોય, અને તેમાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ થાય, પણ પહેલી માગણીનો સ્વીકાર તો તરત થવો જોઈએ.

સાથે સાથે પ્રજાનું બીજું કામ પણ ઉપાડવું પડશે અને તે સંઘબળ કેળવવાનું છે.

કચ્છ પ્રદેશમાં પંદર વીસ વર્ષ પુરતાં મંથકો સ્થાપીને ત્યાં સ્વયંસેવકો કે પગારદાર માણસોને જોડવાને પ્રગતી ભગતિ અને સંઘટન કરવામાં છે, અને કોઈ પણ પ્રકારનો અન્યાય કે ભુલમ થાય તો તેની ખારીકાઈથી તપાસ થયા બાદ ન્યાય મેળવવા માટે લડત કરવી પડશે. આ પ્રમાણે સતન કામ થાય તો જ પ્રગતિમાં હિંમત અને નિઃસ્તા આવે. આજે તો પ્રગતિનો મોટો ઉદ્ઘાટનાં મુંઝાય છે. કચ્છના આગેવાનોએ પરિણામ લેવાનું સાદસ ઉપાય છે તેમને એમ અભિનંદન આપીએ છીએ, અને તેમનું કાર્ય યોગ્ય હોય ત્યાં અને સંયમથી થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ.

* * *

દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ

આપણા દેશમાં લગભગ ૭૦૦ દેશી રાજ્યો અથવા સંસ્થાનો છે અને હિંદુસ્તાન દેશનો કે ભાગ તેમને હસ્તક છે. વસ્તીના પાંચમો ભાગ એટલે લગભગ સાત કરોડ હિંદીઓ દેશીરાજ્યોમાં રહે છે. આ સાત કરોડ માણસોની રાજકીય સ્થિતિ અંત્યજનોનાં કરતાં પણ ખરાબ છે; કારણ કે હમણાં હમણાં અંત્યજોને માટે દયાભાવ અને ભાનુભાવ ઉત્પન્ન થયો છે, પણ દેશીરાજ્યોની મુંગી દુઃખી પ્રગતિ કેવી રીતે રીખાઈ મરે છે તે જાણવાની કચ્છ હિંદી મહાજનોને કે હિંદી મહાસભાને નથી. જ્યારે જ્યારે હિંદી રાજ્યોની પ્રગતિ દુઃખ કે તેમના ઉપર ગૂજરાતી ભુલમની વાંતો પ્રગટ થાય છે ત્યારે હિંદી આગેવાનો મોટાં ઉપર આંગળી મુકીને 'ચૂપ ચૂપ' કહે છે. દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ આગેવાનોની સલાહને માન આપીને ચૂપ રહી છે પણ દલે જોડે અને ચીસો પાડ્યા વિના છુટકો નથી.

એ સાનસો સંસ્થાનોનાં પ્રતિનિધિઓને એકદમ શી રીતે કરવા એ મોટી મુશ્કેલી છે. નો કોઈ મંજૂર પ્રતિનિધિ થાય તો રાજ્ય દરબાર કોઈ પણ બંદીને તેના જનમાલને

નુકશાન પહોંચાડે. જે સ્થિતિ અને ભય આપણામાં ૧૮૮૫ સુધી હતો તેવી સ્થિતિ દેશી સંસ્થાનોની પ્રગતિ આજે છે. વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિએ દશ વર્ષ પહેલાં પ્રગતિમાં સ્થાપ્યું, અને પછીથી દક્ષિણમાં જે રાજ્યો છે તેમની પ્રગતિએ "દક્ષિણ સંસ્થાન પ્રગતિ પરિણામ" સ્થાપી છે. પણ દક્ષિણના રાજ્યો બહુ નાનાં છે અને તેમની સત્તા પણ મર્યાદિત છે. ગૂજરાતનાં રાજ્યો મોટાં છે અને સત્તાવાન છે. સંખ્યામાં પણ દક્ષિણના માત્ર દસેક છે જ્યારે ગૂજરાતના આશરે ત્રણસો છે. તેથી કરીને ગૂજરાતના દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ સંઘટન કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. દેશી રાજ્યની પ્રગતિ સંઘટન કયાં વિના છુટકો નથી, અને સ્વરક્ષણ, સ્વમુદ્ધારણા અને સ્વાયત્ત્ય માટે દરેક રાજ્યની પ્રગતિએ જે પ્રકારનું સંઘટન કરવું એવી અમારી સૂચના છે:—

(૧) દરેક રાજ્યમાં પ્રગતિએ મુદ્ધારા માટે એક સમિતિ નીમવી, અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તથા રાજકારભારની સદાય મેળવીને પ્રગતિની સ્થિતિ મુદ્ધારવા માટે કામ ઉપાડી લેવું.

(૨) અને પોતાપોતાની એજન્સીમાં મોટું મંડળ સ્થાપવું કે જેને લઈને કોઈ અમુક વ્યક્તિને છુંદી નાખવાનો પ્રયત્ન સફળ થઈ શકે નહિ. આવી એજન્સીની સમિતિ ન થઈ શકે તો ભવિષ્યમાં ગૂજરાત પ્રાંતનાં દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ મંડળ યથો તેમાં પ્રતિનિધિ મોકલી શકશે.

એટલું નહીં છે કે દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ મુંગે મોટે દુઃખ અને અન્યાય સદન નહિ દરે, અને રાજ્યો પોતાની મરજ પ્રમાણે રાજ્યના પંસાને ખર્ચ નાખના દના તેના ઉપર અંકુશ મૂકશે, કેળવણી, સ્વચ્છતા અને વૈધિક મદદને માટે વર્ષ પુરતી મુખ્ય વરચા કરવી પડશે, અને દરેક રાજ્યમાં રાજ્યવ્યવસ્થા અને રાજકુટુંબનો ખર્ચ મુકર કરવો પડશે.

મુ. મ.

* * *

હિંદમાં સોનાનું ચલણ.

આજનું રૂપિયાનું ચલણ હિંદમાં શરૂ થયું ત્યારથી જ લગભગ રૂપિયાની સાથે સોનાનો સિદ્ધો અસાધ્ય માટે અગર સોનાનું ચલણ શરૂ કરવા માટે, આપણા દેશમાં ચળવળ થતી આવી છે. ગયે વર્ષે નાણાચલણના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા એક કમીશન નીમાયું હતું તેના હેવાલ એકાદ માસ થયા બહાર પડ્યો છે. તેમાં સોનાના ચલણની માગણી સ્વીકારવામાં આવી નથી અને અત્યારનું રૂપિયાનું ચલણ થોડા ફેરફારો સાથે ચાલુ રાખવા ભલામણ કરવામાં આવી છે. હિંદના સાંક્ષીઓ તરફથી કમીશન આગળ લગભગ બધાએ, સોનાના ચલણ માટે માગણી કરી હતી. સરકારના નાણાખાતા તરફથી પણ સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાની એક યોજના રજૂ કરવામાં આવી હતી પરંતુ કમીશને તે નાપસંદ કરી છે. તે સંબંધમાં રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલો તપાસી જવા જેવી છે.

દલીલોનો વિચાર કરતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે સામાન્ય રીતે, સોનાના ચલણના હિમાયતીઓ એકદમ રૂપાનું ચલણ બંધ કરવાનો યા તો સોનાનું ચલણ આ જ ધડીએ શરૂ કરવાનો આગ્રહ રાખતા નથી. નાણાખાતા તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી યોજનામાં પણ હકતે હકતે દસ વરસે સોનાનું ચલણ દાખલ કરવા મુચ્ચેલું છે. પરંતુ જેમને પરદેશનું હિત સાચવવાનું હોય, તેમને હાલની પદ્ધતિ એકદમ ઉચ્ચાની નાખવાની છે એ બતની માન્યતા, દલીલ કરવા માટે મોટી ઓથ થઈ પડે છે.

હવે કમીશનની દલીલો નોંધએ.

(૧) સો કરોડ પૌંડનું સોનું હિંદમાં આવવાથી દુનિયાની શાખ ઉપર, વ્યાજના દર ઉપર, અને વસ્તુઓની કિંમત ઉપર મોટી અસર થશે.

આમાં સો કરોડ પૌંડનું સોનું હિંદમાં દાખલ થશે એમ જણાવ્યું છે તે હકતે હકતે દસ વરસે દાખલ કરવાની યોજના છે એટલે તેમાં બતાવેલા ભયમાં વલુદ્ધ ઓછું રહે છે. ખરેખરા વરસે હકતે ૧૫ કરોડ પૌંડનું સોનું નોંધએ, તે પછી બીજા વરસે ૩૫ કરોડ પૌંડનું અને તે પછીના આઠ વરસે ૫ કરોડ પૌંડનું સોનું નોંધએ. એકદરે દસ વરસના હિસાબે ૧૦ કરોડ પૌંડના સોનાની જરૂર પડે. આ જરૂરિયાતની સામે આપણી પાસે, રૂપું અને રૂપાના સંગ્રહ ઉપરાંત આઠ કરોડ પૌંડનું સોનું અને પૌંડની સિક્કોરિટીઝ છે અને તે ઉપરાંત દર વરસે આપણા પરદેશ સાથેના વેપારને અંગે જે સોનું લેવાનું હોય તે જુદું. આટલા સોના ઉપર હિંદનો હક હોવા છતાં બીજા દેશોમાં કલ્પિત ઉચ્ચલાયક થશે એ કારણે હિંદને સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાની ના પાડવામાં આવે એ નિષ્કર પક્ષ સહુ જાય તેમ નથી. અત્યંત પરદેશના વેપારની થોડે ધણે અંશે હિંદ ઉપર અસર થાય પરંતુ જો હિંદ તે સહી લેવા તૈયાર હોય તો હિંદના હિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવા નીમાએ કમીશને, અપ્રત્યુત કારણોથી દોરાબંધે સોનાના ચલણની યોજના શા માટે નાપસંદ કરવી નોંધએ ? વસ્તુરિચિતિ એમ છે કે જ્યાં જ્યાં કમીશને આજ પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો છે ત્યાં ત્યાં પરદેશના હિતનો લંબાણથી વિચાર કર્યો છે અને હેવરે, એકાદ બે વાક્યોમાં હિંદના હિતને તે અનુકૂળ નથી એમ જાળવીને ઉમેરી દીધું છે.

(૨) કેટલું સોનું નોંધશે તેની ચોક્કસ ગણતરી કરવી મુશ્કેલ હોવાથી તેમાં ભૂલથાપ થાય તો પરિણામ બહુ માફ આવે.

કેટલું સોનું નોંધશે એની ગણતરી કરવી કમીશનને મુશ્કેલ લાગે છે. નોંધેલા બદલામાં કેટલું સોનું નોંધશે, વેપારને અંગે કેટલું નોંધશે અને બંધના વ્યવહારને અંગે કેટલું